

ISSN (Print) 2616-6895

ISSN (Online) 2663-2497

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы

PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series

Серия ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ

3(144)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы
Г.Ж. Менлибекова,
п.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (психология) **А.С. Мамбеталина,** п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары (әлеуметтану) **Н.О. Байғабылов,** PhD (Қазақстан)

Редакция алқасы

Атемова К.Т.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Бозгурт В.	Ph.D., проф. (Түркия)
Беркимбаев К.М.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Веселов Ю.В.	ә.ғ.д. (Ресей)
Гулерже Х.	ә.ғ.д., проф. (Түркия)
Закирова А.Б.	п.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Калкеева К.Р.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Лоуренс Клемент Кехинде	Ph.D., проф. (Нигерия)
Майлыбаева Г.С.	Ph.D., проф. (Қазақстан)
Огами Акира	проф. (Жапония)
Сакенов Д.Ж.	п.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Салиева А.Ж.	п.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Сейтқазы П.Б.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Тамаш П.	Ph.D., проф. (Венгрия)
Танер Атмака	Қауымдаст. проф. (Түркия)
Томус А.	Ph.D. (Румыния)
Фруммин И.Д.	Ph.D., проф. (Германия)
Чошкун Йелкин	Ph.D., қауымдаст. проф. (Түркия)
Шаукенова З.К.	ә.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Южел Гелишли	Ph.D., проф. (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31432)

E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Жауапты хатшы **А.С. Жұматаева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы

Меншіктенуші: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

№ KZ80VPY00032636, 19.02.21 ж. қайта есепке қою туралы куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.:

+7(7172)709-500 (ішкі 31410)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)
G.Zh.Menlibekova

Deputy Editor-in-Chief (psychology)   **A.S. Mambetalina**, Doctor of Psychological Sciences,
Prof. (Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief (sociology)   **N.O. Baigabylov**, PhD in Sociology (Kazakhstan)

Editorial board

Atemova K.T.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Bozkurt V.	Ph.D., Prof. (Turkey)
Berkimbayev K.M.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Veselov Yu.V.	Doctor of Sociology (Russia)
Gulerce H.	Doctor of Sociology, Prof. Turkey)
Zakirova A.B.	Can. of Pedagogical Sciences, Assoc. Prof. (Kazakhstan)
Kalkeyeva K.R.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Lawrence Olakunle Kehinde	Ph.D., Prof. (Nigeria)
Mailybayeva G.S.	Ph.D., Prof. (Kazakhstan)
Ogami Akira	Prof. (Japan)
Sakenov D.Zh.	Can. of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Saliyeva A.Zh.	Can. of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Seytkazy P.B.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Tamas P.	Ph.D., Prof. (Hungary)
Taner Atamaca	Assoc. Prof. (Turkey)
Tomuş A.	Ph.D. (Romania)
Froumin I.D.	Ph.D., Prof. (Germany)
Shaukenova Z.K.	Doctor of Sociology, Prof. (Kazakhstan)
Coşkun Yelkin	Ph.D., Assoc. Prof. (Turkey)
Yücel Gelişli	Ph.D., Prof. (Turkey)

Editorial address:2, Satpayev str., of.402, Astana, Kazakhstan, 010008
L.N.Gumilyov Eurasian National University
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31432)
E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Responsible secretary: A.S.Zhumatayeva

Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University
PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series

Owner: L.N.Gumilyov Eurasian National University

Registered by the Ministry of information and social development of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. № KZ80VPY00032636 from 19.02.21

Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31410)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор
д.п.н., профессор
Г.Ж. Менлибекова (Казахстан)

Зам. главного редактора (психология)
Зам. главного редактора (социология)

А.С. Мамбеталина, д.пс. наук, проф. (Казахстан)
Н.О. Байгабылов, PhD (Казахстан)

Редакционная коллегия

Атемова К.Т.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Бозгурт В.	Ph.D., проф. (Турция)
Беркимбаев К.М.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Веселов Ю.В.	д.с.н. (Россия)
Гулерже Х.	д.с.н., проф. (Турция)
Закирова А.Б.	к.п.н., доцент (Казахстан)
Калкеева К.Р.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Лоуренс Клемент Кехинде	Ph.D, проф. (Нигерия)
Майлыбаева Г.С.	Ph.D., проф. (Казахстан)
Огами Акира	Проф. (Япония)
Сакенов Д.Ж.	к.п.н., проф. (Казахстан)
Салиева А.Ж.	к.п.н., проф. (Казахстан)
Сейтказы П.Б.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Тамаш П.	Ph.D., проф. (Венгрия)
Танер Атамака	Ассоц. проф. (Турция)
Томус А.	Ph.D. (Румыния)
Фруммин И.Д.	Ph.D., проф. (Германия)
Чошкун Йелкин	Ph.D., ассоц. проф. (Турция)
Шаукенова З.К.	д.с.н., проф. (Казахстан)
Южел Гелишли	Ph.D., проф. (Турция)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Евразийский
национальный университет имени Л. Н. Гумилева
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31432)
E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Ответственный секретарь: А.С. Жуматаева

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.

Серия: ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики
Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ80VPY00032636 от 19.02.21 г.

Периодичность: 4 раза в год

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500
(вн.31410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

- Айтказина Т.Д., Мұқаметқали М., Омаров С.К., Жунусова Қ.З., Смакова Д.Р.** Оқу әдебиеттерін сараптау технологиясы: мәдени-құндылық және психолингвистикалық аспектілер
Aitkazina T.D., Mukametkali M., Omarov S.K., Zhunusova K.Z., Smakova D.R. The technology of educational literature expertise: cultural-values and psycholinguistic aspects
Айтказина Т.Д., Мұқаметқали М., Омаров С.К., Жунусова Қ.З., Смакова Д.Р. Технология экспертизы учебной литературы: культурно-ценностные и психолингвистические аспекты 11
- Ахметсапа А.Е., Жолтаева Г.Н., Абуханова А.Б.** Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың алғышарттары
Akhmetsapar A.E., Zholtayeva G.N., Abukhanova A.B. Prerequisites for the preparation of future primary class teachers for professional-creative activity
Ахметсапа А.Е., Жолтаева Г.Н., Абуханова А.Б. Предпосылки подготовки будущих учителей начальных классов к профессионально-творческой деятельности 24
- Асылбекова М.П., Шайхымуратова И.Б.** Студенттік ортада әлеуметтік остракизмнің алдын алу бойынша ЖОО-да педагогикалық жұмысты ұйымдастыру мәселесі
Asylbekova M.P., Shaikhymuratova I.B. University for countering social ostracism in student groups
Асылбекова М.П., Шайхымуратова И.Б. Проблема организации педагогической работы в вузе по профилактике социального остракизма в студенческой среде 37
- Асылбекова М.П., Атемова Қ.Т., Сомжүрек Б.Ж.** Түркістан облысындағы жасөспірімдер арасында буллинг және кибербуллингің орын алу жағдайы
Asylbekova M.P., Atemova K.T., Somzhurek B.Zh. The state of bullying and cyberbullying among youth in Turkestan region
Асылбекова М.П., Атемова Қ.Т., Сомжүрек Б.Ж. Состояние буллинга и кибербуллинга среди молодежи в Туркестанской области 47
- Базарбекова А., Мубараков А.М., Мукушев Б.А., Прмантаева Б.А.** Ақпараттық теория негіздерін зерделеуге арналған білім беру ортасын информатика пәнін оқытуда қолдану
Bazarbekova A., Mubarakov A.M., Mukushev B.A., Prmantayeva B.A. Using the educational environment to study the basics of information theory in computer science teaching
Базарбекова А., Мубараков А.М., Мукушев Б.А., Прмантаева Б.А. Использование образовательной среды для изучения основ теории информации в преподавании информатики 56
- Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С., Тажинова Г.А.** Қарым-қатынас баланың ана тілінде сөйлеу дағдыларын дамытудың негізгі шарты ретінде
Bakradenova A.B., Taurbekova A.S., Tazhinova G.A. Communication as the main condition for the development of the child's native language skills
Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С., Тажинова Г.А. Общение как основное условие развития у ребенка навыков говорения на родном языке 63

- Бейсембаева Г.А., Кененбаева М.А., Жапарова Б.М.** Білім сапасын бақылау мониторингі тиімділігі
Beisembayeva G.A., Kenenbayeva M.A., Zaparova B.M. Effectiveness of monitoring quality control of education
Бейсембаева Г.А., Кененбаева М.А., Жапарова Б.М. Эффективность мониторинга контроля качества образования 76
- Бектурганова Г.К., Байхожаева Б.У.** Оқу процесінде электрондық кестелерді қолдану
Bekturganova G.K., Baykhozhaeva B.U. Use of spreadsheets in the educational process
Бектурганова Г.К., Байхожаева Б.У. Применение электронных таблиц в учебном процессе 84
- Игенбердинова Д.М., Биримжанова Д.А.** Бейорганикалық химияның теориялық негіздері курсында кинетика тарауын оқытуда виртуалды зертхананы пайдалану
Igenberdinova D.M., Birimzhanova D.A. Use of a virtual laboratory in teaching kinetics section in the course of theoretical foundations of inorganic chemistry
Игенбердинова Д.М., Биримжанова Д.А. Использование виртуальной лаборатории в преподавании раздела кинетика в курсе теоретических основ неорганической химии 100
- Калиниченко Е.Д., Қабдулова А.Қ.** Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың кәсіби дағдыларын дамыту шарттары
Kalinichenko E.D., Kabdulova A.K. Conditions for the development of professional skills students with special needs
Калиниченко Е.Д., Қабдулова А.К. Условия развития профессиональных навыков у обучающихся с особыми потребностями 109
- Зулпыхар Ж.Е., Азамат А.А., Оразбаева Б.А.** Оқу процесінде виртуалды шындық технологиялардың қолданысы: өткені және болашағы
Zulpykhar Zh.E., Azamat A.A., Orazbayeva B.A. The use of virtual reality technologies in educational process: past and future
Зулпыхар Ж.Е., Азамат А.А., Оразбаева Б.А. Использование технологий виртуальной реальности в образовательном процессе: прошлое и будущее 119
- Иргалиев А.С.** Отбасын алмастыратын мекемелердің тәрбиеленушілерін нәтижелі әлеуметтендірудің әлеуметтік-педагогикалық бағыттары
Irgaliev A.S. Socio-pedagogical directions of successful socialization of pupils of institutions replacing the family
Иргалиев А.С. Социально-педагогические направления успешной социализации воспитанников учреждений, замещающих семью 127
- Калкеева К.Р., Ағабекова Ж.А.** Педагогикадағы гендерлік тұғыр
Kalkeyeva K.R., Agabekova Zh.A. Gender approach in pedagogy
Калкеева К.Р., Ағабекова Ж.А. Гендерный подход в педагогике 140
- Лекерова А.А., Рахимжанова Н.А., Искакова М.О., Ральникова И.А.** Инклюзивті ортада жұмыс істейтін мұғалімдердің психологиялық мәдениетін арттыру
Lekerova A.A., Rahimzhanova N.A., Iskakova M.O., Ralnikova I.A. Improving the psychological culture of teachers working in an inclusive environment
Лекерова А.А., Рахимжанова Н.А., Искакова М.О., Ральникова И.А. Повышение психологической культуры педагогов, работающих в инклюзивной среде 149
- Маулет А.** Қызылжар қазақтары фольклорлық мұрасының жас ұрпақты оқытудағы тәрбиелік мәні
Maulet A. Educational significance of the folklore heritage of the Kazakhs of Kyzylzhar in the education of the younger generation
Маулет А. Воспитательное значение фольклорного наследия казахов Кызылжар в воспитании подрастающего поколения 156

-
- Нұрбекова Г.Д., Дүйсеєва Л.А., Алова Ж.М.** Бағалау – техникалық білім беретін оқу орнының бірінші курс студенттерін шетел тілін үйренуге ынталандыру құралы ретінде
Nurbekova G.D., Duyseeva L.A., Alova J.M. Assessment as a means of motivation of the first-year students of technical education institution to learn a foreign language
Нұрбекова Г.Д., Дүйсеєва Л.А., Алова Ж.М. Оценка как средство мотивации первокурсников учебного заведения технического образования к изучению иностранного языка 170
- Рамазанова Д.Ж., Туребаева К.Ж., Тогайбаева А.К.** Болашақ арнайы педагогтарды инклюзивті білім беру ортасында қызметке дайындауда кәсіби дағдыларды дамыту басты міндет ретінде
Ramazanova D.Zh., Turebaeva K.Zh., Togaibayeva A.K. Development of professional skills as a key task in preparing future special education teachers for work in an inclusive educational environment
Рамазанова Д.Ж., Туребаева К.Ж., Тогайбаева А.К. Развитие профессиональных навыков как ключевая задача подготовки будущих специальных педагогов к работе в условиях инклюзивной образовательной среды 176
- Ризаходжаева Г.А., Нұрмағанбетқызы Н.** Коммуникативті және когнитивті құзыреттілікті қалыптастыру процесіндегі цифрландырудың маңызы
Rizakhodjaeva G.A., Nurmaganbetkyzy N. Digitalization in the process of forming communicative and cognitive competence
Ризаходжаева Г.А., Нұрмағанбетқызы Н. Цифровизация в процессе совершенствования коммуникативно-когнитивной компетенции 192
- Сағынтаева Ж.Қ., Галиева Б.Х., Жумакельдина Б.Қ.** Мақал-мәтелдердің студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттіліктерін қалыптастырудағы орны
Saguntayeva Zh.K., Galiyeva B.Kh., Zhumakeldina B.K. The place of proverbs and sayings in the formation of students' intercultural competence
Сағынтаева Ж.Қ., Галиева Б.Х., Жумакельдина Б.К. Место пословиц и поговорок в формировании компетенции межкультурного общения студентов 207
- Салиева А.Ж., Кожаметова С.Н., Токатлыгиль Ю.С., Кармельюк А.В., Ишанжанова Д.К.** Білім алушылардың білім жетістіктеріне мониторинг бастауыш мектепте білімді тәуелсіз бағалаудың жаңа форматы ретінде
Salieva A.Zh., Kozhakhmetova S.N., Tokatligil Yu.S., Karmelyuk A.V., Ishanzhanova D.K. Monitoring of students' educational achievements as a new format of independent assessment of knowledge in primary school
Салиева А.Ж., Кожаметова С.Н., Токатлыгиль Ю.С., Кармельюк А.В., Ишанжанова Д.К. Мониторинг образовательных достижений обучающихся как новый формат независимой оценки знаний в начальной школе 217
- Сейітказы П.Б., Ырымбаева Н.А., Кажимова К.Р.** Медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделеу
Seitkazy P.B., Yrymbayeva N.A., Kazhimova K.R. Study of scientific and pedagogical literature on the development of information competence of students in the process of media education
Сейтказы П.Б., Ырымбаева Н.А., Кажимова К.Р. Изучение научно-педагогической литературы по развитию информационной компетентности студентов в процессе медиаобразования 228
- Судейменова Л.А., Нурмуханбетова Г.К., Ибашова А.Б.** Бастауыш сынып білім алушыларының ScratchJr-де цифрлық баяндау жобасын жасау негізінде есептік ойлауын қалыптастыру

Suleimenova L.A., Nurmukhanbetova G.K., Ibashova A.B. Formation of computational thinking of primary school students based on the creation of a digital storytelling project in ScratchJr
Судейменова Л.А., Нурмуханбетова Г.К., Ибашова А.Б. Формирование вычислительного мышления обучающихся начальных классов на основе создания проекта цифрового повествования в ScratchJr 242

Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау
Tokzhigitova A.N., Yermaganbetova M.A., Tokzhigitova N.K. Determination of students' activity through gamification elements
Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. Определение активности обучающихся через элементы геймификации 253

Уразбаева Г.Т., Омарова С.К. Жоғары білім берудің цифрлық трансформациясы: негізгі факторлар
Urazbayeva G.T., Omarova S.K. Key factors of digital transformation of higher education
Уразбаева Г.Т., Омарова С.К. Цифровая трансформация высшего образования: ключевые факторы 262

Шеримова А.С., Мухатаев А., Ахметова А.Ш. Болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын дамыту ерекшеліктері
Sherimova A.S., Mukhatayev A., Akhmetova A.Sh. Developing future teachers' research competencies in the process of vocational training
Шеримова А.С., Мухатаев А., Ахметова А.Ш. Развитие исследовательской компетентности будущих учителей в процессе их профессиональной подготовки 272

ПСИХОЛОГИЯ/PSYCHOLOGY

Әбдіқалықова М.Н., Аяғанова А.Ж. Қызметкерлерді ынталандыру – қызмет тиімділігін арттыру құралы
Abdykalikova M.N., Ayaganova A.Zh. Employee motivation as a means of improving service efficiency
Абдықаликова М.Н., Аяғанова А.Ж. Мотивация сотрудников как средство повышения эффективности сервиса 285

Бапаева С.Т., Бапаева М.К., Касымжанова А.А., Халым Б. Тұлғаның белгісіздік жағдайындағы психикалық ерекшеліктері: теориялық шолу
Barayeva S.T., Barayeva M.K., Kassymzhanova A.A., Khalym B. Mental characteristics of personality in a state of ambiguity: a historical review
Бапаева С.Т., Бапаева М.К., Касымжанова А.А., Халым Б. Психические особенности личности в условиях неопределенности: теоретический обзор 296

Герасимова Н.С., Касымжанова А.А. Көшбасшылық қабілеттер мен кәсіпкерлік елсенділіктің құрамы арасындағы өзара байланысты зерттеу
Gerasimova N.S., Kasymzhanova A.A. Study of the relationship between leadership abilities and components of entrepreneurial activity
Герасимова Н.С., Касымжанова А.А. Исследование взаимосвязи лидерских способностей и структуры предпринимательской активности 305

Дуанаева С.Е., Шоманбаева А.О., Усенова А.М., Бердибаева С.К., Кулжабаева Л.С. Қазақстан әйелдерінде гендерлік өзіндік сананың қалыптасуының кроссмәдени аспектісі
Duanayeva S.E., Shomanbayeva A.O., Ussenova A.M., Berdibayeva S.K., Kulzhabayeva L.S. Cross-cultural aspect of the formation of gender identity of women in Kazakhstan
Дуанаева С.Е., Шоманбаева А.О., Усенова А.М., Бердибаева С.К., Кулжабаева Л.С. Кросскультурный аспект формирования гендерного самосознания женщин Казахстана 313

Илиева С.Е., Тусупбекова Б.С. Қоғамдағы еркектік және әйелдік мәдениет: жастардың қалауы
Илева С.Е., Tusupbekova B.S. Masculine and feminine culture of society: youth preferences
Илиева С.Е., Тусупбекова Б.С. Мужская и женская культура социума: предпочтения молодежи 326

Медетбекова А.А., Нурадинов А.С., Илиева С.Е., Жигитбекова Б.Д., Абдугалина С.Е. Жас әйелдердің өмір сапасын психологиялық зерттеу нәтижелері
Medetbekova A.A., Nuradinov A.S., Ilieva S.E., Zhigitbekova B.D., Abdugalina S.E. Experience of psychological research on the quality of life of young women
Медетбекова А.А., Нурадинов А.С., Илиева С.Е., Жигитбекова Б.Д., Абдугалина С.Е. Опыт психологического исследования качества жизни молодых женщин 337

Мамбеталина А.С., Зайцева Э.Ф., Ибрагим А.Е. Тәуелді адамдардың ұзақ мерзімді ремиссиясының алғышарты ретінде оналту процесі аясында ортақ-тәуелді адамдармен жұмыс тиімділігі
Mambetalina A.S., Zaitseva E.F., Ibragim A.E. Efficiency in treatment of codependent people in the rehabilitation process as a prerequisite for long-term remission of addicts
Мамбеталина А.С., Зайцева Э.Ф., Ибрагим А.Е. Эффективность работы с созависимыми людьми в рамках реабилитационного процесса как предпосылка к долгосрочной ремиссии аддиктов 347

Мусина Ж.А., Кажикенова Г.М. Оқытуда заманауи техникалық құралдарды пайдалана отырып, мұғалімдердің өзіндік жұмысы
Musina J.A., Kazhikenova G.M. Independent work of teachers using modern technical means in training
Мусина Ж.А., Кажикенова Г.М. Самостоятельная работа обучающихся с использованием современных технических средств в обучении 357

Мадазимова К.Т., Мамбеталина А.С., Исатаева Б.Б. Стресс психологиялық құбылыс ретінде
Madazimova K.T., Mambetalina A.S., Isatayeva B.B. Stress as a psychological phenomenon
Мадазимова К.Т., Мамбеталина А.С., Исатаева Б.Б. Стресс как психологический феномен 366

Мухамбеталина Н.Б., Дальбергена Л.Е., Есенгалиева А.М., Приступа Е.Н. Жоғары оқу орындарында шетел тілін оқытуда 4К құзыреттілігінің құрамдас бөлігі болып келетін креативтілік
Mukhambetalina N.B., Dalbergenova L.E., Yessengaliyeva A.M., Pristupa E.N. Creativity as one of key component of 4C competences in teaching foreign language in high institutions
Мухамбеталина Н.Б., Дальбергена Л.Е., Есенгалиева А.М., Приступа Е.Н. Креативность как один из ключевых компетенций 4 К в обучении иностранным языкам в вузе 377

ӘЛЕУМЕТТАНУ/SOCIOLOGY/СОЦИОЛОГИЯ

Байгабылов Н.О., Исахова Г.Д. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы саяси мәдениет
Baigabylov N.O., Issakhova G.D. Political culture in the media
Байгабылов Н.О., Исахова Г.Д. Политическая культура в средствах массовой информации 385

Байгабылов Н.О., Кудабеков М.М. Қазақстандағы инклюзивтік әлеуметтік саясаттың дамуы
Baigabylov N.O., Kudabekov M.M. Development of inclusive social policy in Kazakhstan
Байгабылов Н.О., Кудабеков М.М. Развитие инклюзивной социальной политики в Казахстане 394

- Байзакова З.М.** Төртінші өндірістік революция кезеңіне өтудегі еңбек нарығының трансформациясы
Baizakova Z.M. The state of the labor market during the transition to the fourth industrial revolution
Байзакова З.М. Состояние рынка труда в период перехода в четвертую промышленную революцию 402
- Бокаев Б.Н., Давлетбаева Ж.Ж., Бактиярова Г.Н., Уразымбетов Б.М.** Білім беру көші-қоны: Қазақстаннан жастардың эмиграциясының себептері
Bokayev B.N., Davletbayeva Zh.Zh., Baktiyarova G.N., Urazymbetov B.M. Educational migration: reasons for emigration of youth from Kazakhstan
Бокаев Б.Н., Давлетбаева Ж.Ж., Бактиярова Г.Н., Уразымбетов Б.М. Образовательная миграция: причины эмиграции молодежи из Казахстана 412
- Даулеткелдыева А.А.** «Көптілділік» және «монотілділік» ұғымдарының ассоциациялық өрісі
Dauletkeldyeva A.A. Associative field of the concepts of «multilingualism» and «monolingualism»
Даулеткелдыева А.А. Ассоциативное поле понятий «полиязычие» и «моноязычия» 422
- Фруммин И., Шебалина О.А.** Білім беру қызметтерінің тиімділігі мен сапасының негізгі индикаторы ретінде білім беру ортасына қанағаттану
Froumin I., Shebalina O.A. Satisfaction with the educational environment as a key indicator of the effectiveness and quality of educational services
Фруммин И., Шебалина О.А. Удовлетворенность образовательной средой как ключевой индикатор эффективности и качества образовательных услуг 433

МРНТИ 14.01.11

Т.Д. Айтказина, М. Мұқаметқали, С.К. Омаров, Қ.З. Жунусова,
Д.Р. Смакова

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан
(e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru, mukametkali77@mail.ru, omarov.sk23@gmail.com, zhunusovakz@mail.ru, danarau.dr@gmail.com)

Оқу әдебиеттерін сараптау технологиясы: мәдени-құндылық және психолінгвистикалық аспектілер

Аңдатпа. Мақалада оқу әдебиеттерін әзірлеудегі ең маңызды аспект болып табылатын мәдени-құндылық және психолінгвистикалық аспектілерді бағалау әдістемесі туралы айтылады. Оқу материалдарын оқулыққа енгізу кезінде онда ұлттың төл сипаты, мәдениеті, оның дүниетанымдық ерекшелігі, өзіндік мінез-құлқы мен психологиясы көрініс беріп тұру мәселесін назардан тыс қалдыруға болмайды. Өйткені бұл оқушының адамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген азамат болып қалыптасуына ықпал етіп, ұлттық сипатымызды сақтап, өз мәдениетіміздің өміршең болуына септігін тигізеді. Оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру үшін берілген материалдардың оларға түсінікті де қызықты болуы ең басты шарт. Мәтіндік материал қисынды, түсінікті және анық тілде жазылып, мәтіннің күрделілік деңгейі оқушылардың жасына және қабілеттеріне сәйкес келуі тиіс. Тілді қолдану білім алушыларды одан әрі өз бетінше оқуға ынталандыруға қажет. Оқулық тілінің негізгі міндеті – оқушылардың оқу ақпаратын қабылдау жылдамдығы мен оның ұзақ уақыт есте сақталуын қамтамасыз ету. Мектеп оқулығы сапалы дайындалып, ондағы мәтіндер оқушының тілдік құзыреттілігін орнықтырып, тілдік тұлға қалыптастыруға қызмет етуін қаласақ, сөз болып отырған мәселе әлі де жан-жақты зерттеліп, оқулық мәтініне қойылатын талаптар мен өлшемшарттар мейлінше нақтылана түсуі керек. Сондықтан оқулықтарды бағалау кезінде мазмұнының бала психологиясына сәйкестігін де негізгі аспект ретінде қарастыру қажет. Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығында (бұдан әрі – Орталық) жүргізілген ғылыми зерттеулер барысында жасалған талдаулар мен тұжырымдарды негізге алына отырып, оқулықтың осы екі аспектісін ашуға тырыстық.

Түйін сөздер: оқулық, сараптау технологиясы, бағалау критерийлері, мәдени-құндылық, психолінгвистика, дескриптор, мәтін, оқушы, ресурс, әдістеме, білім беру, оқу материалдары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-11-23>

Кіріспе

Қазіргі ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде мектеп оқулықтары көпфункционалды жүйе ретінде, ал білім мазмұны оның негізгі ядросы ретінде қарастырылып, құрылымдық компоненттері оқулықтың негізгі функцияларын жүзеге асыруға бағытталуы қажет

екені аталады. Оқулықтар білімді таратудан басқа, мәдени түсініктердің маңызды тасымалдаушысы болып табылады. Олар әлеуметтік және мәдени құндылықтарды, сондай-ақ саяси идеологияларды қамтитын маңызды мақсаттарға қызмет етеді [1]. Сондықтан оқулықтың мазмұны мен құрылымын бағалау кезінде дидактикалық, әдістемелік, т.б. аспектілерімен қатар, елдің әлеуметтік, мәдени және саяси бірегейлігін ескере отырып әзірленуін ескеру қажет.

Міндеттердің қойылуы

Соңғы жылдары әлемде және елде болып жатқан оқиғалар адамгершілік-құндылық қатынастардың қазіргі қоғамдағы маңыздылығын көрсетті. Әлемдік факторлар да қоғамда жастардың тәрбие жұмысының ғана емес, сонымен қатар тарихи және ұлттық құндылықтардың әлсірегенін көрсетеді.

Білім беру ресурстарының мазмұны жеке тұлғаның адамгершілік және рухани құрамдас бөлігін, мәдениетаралық құзыреттілікті, қоғамның позитивті мүшесінің адамгершілік-құндылық қасиеттерін табысты қалыптастыруға ықпал етуі тиіс. Білім беру ресурстарына құндылық ретінде салынатын осы идеяны іске асырудың негізгі шарттары: білім берудің ұлттық принциптерін дамыту және нығайту, ана тілі мен мәдениетіне басымдық беру болып табылады.

Оқулық мазмұны мен сапасын бағалаудағы тағы бір маңызды аспект – оқулықтың психологиялық және психолінгвистикалық талаптарға сай болуы. Оқулық мазмұнының оқу іс-әрекетінің психикалық заңдылықтарына сәйкестігі – оқушылардың интеллектуалды даму механизмдерін, оқытудың сыртқы және ішкі мотивациясының ерекшелігін, олардың жеке танымдық бейімділігін және т.б. ескеру. Оқулық тілінің тым күрделі болуы оқушылардың қызығушылығын төмендететін болса, тым жеңіл мәтіндер сөйлеу мен жазу дағдыларын дамыта алмайды. Сондықтан да адресаттың тілдік мүмкіндіктерін және олардың интеллектуалды деңгейін ескере отырып, оқулық мәтіндерінің лингвистикалық деңгейін нақты бағалай алу маңызды [2].

Зерттеу мақсаты

Шетелдік және отандық оқулықтанушы ғалымдарының тәжірибесін зерделеу, қолданыстағы оқулықтарға психолінгвистикалық талдаулар жүргізу арқылы оқу материалдарының көлемі мен күрделілік деңгейінің оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігі, жаңа ұғымдар мен терминдердің білім алушылардың қабылдауына қарай икемделуі, оқулықта адамзаттық және ұлттық құндылықтардың берілуі сияқты мәселелерді талқылау.

Оқулықтар мен ОӘК шынайы әлемге үлкен әсер ететін, қызықты идеялар мен күрделі міндеттерге толы ғылым бола отырып, пәнге деген терең қызығушылықты дамытуға ықпал етуі үшін оқу материалдары қандай болуы керек? Бұл аспектілерді анықтау үшін қандай критерийлер қолданылуы керек?-деген сұрақтарға жауап іздеу.

Әдеби шолу

Әлеуметтік-мәдени кеңістігімізді ұлт мүддесіне сәйкес қалыптастырамыз десек, болашақ ұрпақты тәрбиелейтін оқулық мазмұнын мықтап қолға алуға тура келеді. Бүгін халқымыздың рухани және материалдық мәдениеті айқын көрініс тапқан оқулықтардан білім алған жас қауым ертең ұлттық бірегейлігімізді анықтайды. Қазақстанның мәдени кеңістігін солар қалыптастырады. Ал мәдени кеңістік жеке адамның, тұлғаның қалыптасуына негіз қалайтын аса маңызды орта. Ол ұлт мәдениетінің өркен жаятын, ұлттың өзін еркін де жайлы сезініп, өсіп-өнетін алтын бесігі. Оның қалыптасып, ұлт мәдениетінің үстемдік құратын шағын көруіміз үшін ұлттық мәдени құндылықтар ұрпақ санасына отбасынан,

балабақшадан бастап сіңіріліп, мектепте пәндік білім берумен қатар бекітіліп отыруы қажет. Бұл – ұлттық оқулыққа қойылатын негізгі талаптардың бірі ретінде танылып, оқу бағдарламасы мен мектеп оқулықтарының алтын арқауы, өзегі ретінде оның өн бойынан көрініс тауып отырса, этнос мәдениетіне негізделген ұлттық бірегейлікке қол жеткізуге берік негіз қаланады.

Оқулық – ұлт мәдениетінен нәр алған елін сүйетін нағыз отаншыл азаматтарды, ұлттың тұлғаларын тәрбиелейтін тәлім құралы. Ішіне осындай мәдени ақпаратты толтырған, жас ұрпақтың санасына ұлт мәдениетін сіңіретін мәтіндер оқулықтан орын алса, ондай құрал ұлттық бірегейлікке бастайтын, ел бірлігіне қызмет ететін құнды оқулық әдебиет болады [3].

Оқулықтың мәдени-құндылық аспектісі әлемдік стандарттарға сәйкес келуі және отандық мәдениеттің ерекшелігін көрсетуі тиіс. Қазақстанның жаңа білім беру саясатына сәйкес, білім беруге қатысты айқындаушы мән балалардың жеке басын, құндылықтар жүйесін қалыптастыруға, ұлттық, мәдени дәстүрлерді сақтауға бағытталуы тиіс. Бұдан басқа, білім берудің базалық құндылықтарын: «Қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік», «Құрмет», «Ынтымақтастық», «Еңбек және шығармашылық», «Ашықтық», «Өмір бойы білім беру» дағдыларын үйрету маңызды. Бұл құндылықтар білім алушылардың тұрақты тұлғалық бағдарына айналуға және олардың күнделікті іс-әрекеттеріндегі жағымды мінез-құлқын ынталандыруға арналған. Олар оқу бағдарламасында және сәйкесінше барлық білім беру ресурстарында көрініс табуы керек. Кез-келген білім беру ресурстарының мазмұнын бағалау кезінде бұларды ескеру маңызды [4].

Ұлттық мәдени құндылықтардың басқа елдердің оқулықтарында қалай бағаланатынын анықтау мақсатында Түркия, Корея, Канада, Ресей елдерінің оқу әдебиеттерін бағалау критерийлерін зерделедік. Түркия критерийлерінде Конституцияға және басқа да тиісті заңнамалық актілерге қайшылықтардың болмауы, Түрік Туының бейнесі, оның оқулық бетіндегі орналасуы Ту туралы Заңға сәйкес ешқандай дау-дамай туғызбауы, Түркия Республикасын халықаралық аренада ұятқа қалдыратын немесе ұлттық мүдделерге нұқсан келтіретін мазмұнның болмауы сияқты параметрлер келтірілген [5]. Корея Республикасының критерийлерінде оқулық мазмұнында Корея Республикасының аумағы Корей түбегі және оған қосылған аралдар екендігі туралы ақпаратты теріске шығару, бұрмалаудың болмауы, Корея Республикасының заңдылығы мен мемлекеттілігін теріске шығару, бейбіт саясатына, Ұлттық рәміздеріне, мысалы, «тэгики (мемлекеттік ту)» және Ұлттық Әнұранға қатысты бұрмалау фактілерінің болмауы қатты назарға алынған. Сонымен қатар белгілі бір мемлекетке, нәсілге немесе этникалық топқа әділетсіз үгіт-насихат, мақұлдау, бұрмалау және (немесе) жала жабудың болмауы туралы критерийлер қарастырылған [6]. Канада критерийлерінде мазмұнның толығымен канадалық бағытта болуы көзделеді. Канада елінің жетістіктерінің мойындалуы және мүмкіндігінше канадалық мысалдар мен сілтемелердің қолданылуы керек. Оқулықта канадалық орфография ережелері және SI бірліктері (Système international d'unités – халықаралық өлшем бірліктер жүйесі) қолдануы тиіс. Оқулықтар Канадада басылып шығуы тиіс және мүмкіндігінше Канадалық азаматтарға, тұрғындарға жазылып, бейімделіп, аударылуы тиіс [7].

Ресей критерийлерінде оқулықта отбасылық құндылықтарды жоққа шығаратын, дәстүрлі емес жыныстық қатынастарды насихаттайтын және ата-анаға және (немесе) отбасының басқа мүшелеріне құрметсіздік қалыптастыратын ақпараттың болмауы, заманауи ғылымның, техниканың және технологияның озық жетістіктері туралы мәліметтердің, ғылым, мәдениет қайраткерлерінің, сондай-ақ көрнекті өнертапқыштар мен инженерлердің ғылымды, мәдениетті және технологияны дамытуға қосқан үлестерінің көрініс табуы сияқты критерийлер берілген [8].

Отандық оқулықтардағы мәдени-құндылық аспектілер келесі критерийлер бойынша бағаланады:

- оқулықтың МЖМБС-да айқындалған базалық құндылықтарға шоғырлануы, тақырыптар мен міндеттердің тәрбиелік міндеттерді іске асыруға бағытталуы;
- оқулық мазмұнының білім алушылардың бойында қазақстандық азаматтық бірегейлікті, Отан үшін патриотизм мен мақтаныш сезімін қалыптастыруға бағытталуы;
- оқу материалдарының мазмұнында гендерлік және әлеуметтік теңдіктің, этномәдени топтар мен діндерге құрметпен қарау, мүмкіндігі шектеулі адамдарға толерантты қарым-қатынастың сақталуы;
- оқу материалдары әртүрлі кәсіптегі адамдардың еңбегіне деген құрметті қалыптастыруға ықпал етеді және білім алушылардың кәсіби бағдарлануына бағытталған.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде келесі сапалық зерттеу әдістері қолданылды:

- теориялық әдістер: ғылыми, әдістемелік әдебиеттерге шолу, зерттелетін мәселе бойынша нәтижелерді жүйелеу.
- эмпирикалық әдістер: қолданыстағы оқулықтарға психолингвистикалық талдау жүргізу;

Оқулықтарды сараптау әдістерін зерделеу мақсатында шетелдік және отандық әдебиеттерге шолу жасалды. Шолу ғылыми дереккөздерді іздеуге негізделген Google Scholar, Science Directті ғылыми мақалаларға және ғылыми-әдістемелік жұмыстарға сүйеніп жасалды. Әдебиеттерді іздеу кілт сөздер бойынша жүргізілді: оқулық, сараптау технологиясы, бағалау критерийлері, мәдени-құндылық, психолингвистика, дескриптор.

Жинақталған деректер бойынша зерттеу мақсаттары мен сұрақтары негізінде синтез жасалып, нәтижелер жүйеленді. Зерттеу негізінен соңғы онжылдықтағы деректерге бағытталғанмен, бұрынғы басылымдарда табылған маңызды ақпараттар ескерілді.

Нәтижелер мен талдаулар

Зерттеу барысында қолданыстағы кейбір оқулықтардың мазмұнындағы мәдени-құндылық аспектілердің берілу деңгейіне талдау жасалған болатын.

Мысалы, 2-сыныптың Қазақ тілі оқулығындағы тапсырмада «Суретке сүйеніп, өз отбасыңның шежіре ағашын жаса» делінген, бірақ суретте баланың әкесі мен шешесі ата-анасының суреті, яғни нағашы ата-әжесі мен өз ата-әжесі берілген. Шежіре тек әкесінің ата тегінен құрылады. Тапсырманың берілуі балада жалған түсініктің қалыптасуына ықпал етеді. 5-сыныптың оқулығында Тудың суреті еш мақсатсыз және оқулық бетінің төменгі жағында берілген. Суретке қатысты тапсырма берілмеген. Тура осы жағдай оқулықтың 47-бетінде кездеседі. Тақырып тәуелсіздікке қатысты болғанмен, бос орынды толтыру үшін Тудың суретін қоя беру ұлттық рәмізге деген құрметті білдірмейді.

6-сыныпта Жайлау туралы тақырыпта берілген мәтіндер, өлеңдер мен тапсырмалар оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес, ұтымды алынғанмен, жайлау туралы сұхбат құруға қатысты 11-тапсырмада жайлауға бару, суықтап қалу, далада ұйықтау, қорқу, атқа міну, құлап қалу, мал бағу, шаршау, жайлауға барғым келмейді, жайлаудың ауасы суық деген сияқты ылғи негативті жағдаяттар неге алынғаны түсініксіз. Астында берілген суреті де көмескі, жалғыз қараша үй бейнеленген. Қазіргі қазақ ауылы мен қаланың тіршілігі тақырыбы бойынша таңдалған тақырыптар мен иллюстрацияларда ауыл бейнесі тек жайлау және киіз үймен бейнеленген. Тақырып бойынша берілген 5 иллюстрацияның бесеуінде де тек қана киіз үй мен жайлау бейнеленген. Берілген оқу ақпаратының шынайы болуы қағидаты сақталмаған. Қазіргі ауыл бейнесі мүлде суреттелмеген. Сонда ауылда болмаған қаланың баласында ауыл туралы тек жайлау мен киіз үй жайында ассоциация туындау керек пе?

Әрине, әдебиет, тарих, қазақ тілі сияқты ұлт болмысымен тығыз байланысты пәндердің оқулықтарында қазақ мәдениеті ерекше көрініс беріп, этникалық бірегейлікке үндеп

тұратын мәтіндердің көп болуы табиғи нәрсе деуге болады. Алайда тек гуманитарлық, қоғамдық ғылымдар негіздері жөнінде білім беретін оқулықтар ғана емес, жаратылыстану, техника ғылымдарының негіздерін оқытатын ұлттық оқулықтарда да мәтіннің этномәдени сипатына мән берілгені дұрыс. Бұл тұрғыда бізге ХХ ғасыр басында алаш оқығандары жазған төл оқулықтар үлгі бола алады. Қазақ тілінде жазылған төл оқулықтарды айтпағанда, өзге тілдерден аударылған оқулықтардың өзін алаш білімпаздары қазақ баласының таным-түсінігіне барынша бейімдеп берген. Оқулықты қазақ ұғымына, ұлттың тұрмыс-тіршілігіне лайықтап жазудың, аударудың жарқын үлгісін алаш көсемі Әлихан Бөкейхан еңбектерінен көруге болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін Әлихан Бөкейхан аударған К. Фламарионның «Астрономия әліпбиі» («Общедоступная астрономия») еңбегінен бірер мысал келтірелік.

Бірінші мысал: «Известно, что тень от какого-то предмета напоминают своим видом самый этот предмет. Если перед стеною, освещенною солнцем или лампой, поместить квадратную тетрадь, то тень от этой тетради на стене будет также квадратною. Тень же от мячика будет круглою, как бы мы ни повёртывали мяч». (К. Фламарион. *Общедоступная астрономия*. – Берлин, 1922. С.21)

Екінші мысал: «Көлеңке нәрсе секілді: ат көлеңкесі ат секілді, кісі көлеңкесі кісі секілді, құс көлеңкесі құс секілді. Күнге қарсы төрт бұрышты қағаз ұстасақ, көлеңкесі де төрт бұрышты болады. Шамға, лампаға – әйтеуір – жарыққа допты ұстасақ – көлеңке дөңгелек болады» (Әлихан Бөкейхан. *Шығармаларының толық жинағы*. – Астана, 2013. 8-том. К. Фламарион. *Астрономия әліпбесі*. Аударған Қыр баласы. 232-бетте) [3].

Оқу бағдарламасына сәйкес жазылған оқулық мазмұны негізінен ондағы мәтіндер арқылы беріледі. Сол себепті мәтінді түзу немесе дайын мәтінді таңдап алып оқулыққа енгізу кезінде онда ұлттың төл сипаты, мәдениеті, оның дүниетанымдық ерекшелігі, өзіндік мінез-құлқы мен психологиясы көрініс беріп тұру мәселесін назардан тыс қалдыруға болмайды. Егер біз ұлттық сипатымызды сақтап, қазақтық қалпымызды жоғалтқымыз келмесе, өз мәдениетіміздің өміршең болуын қаласақ, онда оқу бағдарламалары мен оқулықтарымыз да соған бағытталуға тиіс. Оқулықтан оның қай мәдениеттің өкіліне арналғандығы, білім алушының, тәрбиеленушінің санасына қандай мәдениетті, нендей ұлттық құндылықты сіңіру мақсат етілгендігі байқалып тұруы керек.

Оқулықтағы оқу материалдарын таңдауда психологиялық талаптарды ескеру ең алдымен оқушының денсаулығын сақтай отырып, оқу жүктемесінің шамадан тыс артық болудан сақтауға мүмкіндік береді. Оқу материалдарын оқулыққа жүйелеуде пәндік мазмұнды оқушының жасына, сол жасқа сәйкес психикалық дамуына негіздей отырып, ұсынылатын тапсырмаларды оқушылардың мүмкіндіктері мен қабілеттеріне орай ұйымдастыруға болатындай етіп іріктеу маңызды. Оқулықта таңдалған оқу материалдары оқушы үшін мазмұнды да қызықты болып, олардың өздігінен білім алуға ынтасын, позитивтік ойлауын қолдауға негізделуі керек.

Оқулық мазмұнының психологиялық және психолінгвистикалық аспектілері келесі критерийлермен бағаланады:

- мәтіннің, сөйлем құрылымының және сөз тіркестерінің оқушылардың жас ерекшелігіне, мазмұнды жақсы түсіну міндеттеріне сәйкестігі;
- оқулық мазмұнының білім алушылардың пәнді тереңдетіп оқуға деген ынтасын дамытуға бағытталуы;
- оқулықтың көрнекі-иллюстрациялық материалының білім алушылардың жас ерекшеліктеріне, психологиялық ерекшеліктеріне, этикалық және эстетикалық түсініктеріне сәйкестігі;
- тәжірибеге бағытталған тапсырмалар мен жаттығулардың сөйлеу әрекетінің түрлерін дамытуға бағытталуы;
- оқулықта оқушы денсаулығы мен өміріне психологиялық және физикалық қауіп төндіретін материалдардың немесе ақпараттардың болмауы.

Орталықта жүргізілген ғылыми жоба аясында 1-11 сынып аралығындағы оқушылардың тілдік тұлғасының психолінгвистикалық ерекшеліктерін анықтауға арналған сауалнама

жүргізілген болатын [9]. Аталған сауалнамаға сандық-сапалық талдау жасау нәтижесінде сабаққа дайындық кезінде оқулықты мектеп оқушыларының 46,9% әрқашан, 37,2% жиі пайдаланамыз деп жауап берген. Осы екеуін қосқанда оқушылардың 84,1% оқулықты үнемі пайдаланатыны анықталып отыр. Ал сирек қолданатын 11,6% бен қалған 5%-ды қосқанда 16,6%. Бұл шындыққа сәйкес келетін көрсеткіш. Бұл мәліметтер оқушылардың басым бөлігі оқулыққа жүгінетінін, оқулықтың білім алудың негізгі көзі екенін көрсетеді. Ал 16,6% оқулық сапасын әлі де жетілдіру қажеттігін көрсетеді (1-диаграмма).

Диаграмма 1.

Оқулықтардағы барлық материалдар қолжетімді және түсінікті ме? деген сұраққа оқушылардың жартысынан астамы, яғни 55%-ы ғана «иә» деп жауап беріп, ал қалған 43,3%-ы «кейбір оқулықтарды түсіну қиын деп жауап беруі алаңдатарлық, ойланарлық жағдай (2-диаграмма).

Диаграмма 2.

Бұл жауап екі түрлі қорытынды жасауға жетелейді. Біріншісі – оқулықтардың тілі ауыр, берілген материалдар оқушы жасына сай емес. Екіншісі – оқушылардың басым бөлігі тиісті бағдарламаны игере алмайды. Екі факторды ескерген күннің өзінде оқулық тілі мен ондағы берілген мәліметтердің анық-қанықтығы, түсініктілігі, бала жасына сай болу мәселесі қатаң ескерілуі қажет екені айқын көрініп отыр.

Сауалнамаға қатысқан оқушылардың төрттен біріне жуығы, яғни 23,1% оқулықта термин өте көп, бәрін меңгеру, есте сақтау қиын деп жауап беруі оқулықтағы термин қолданысына ерекше мән берілуі керектігін көрсетеді (3-диаграмма).

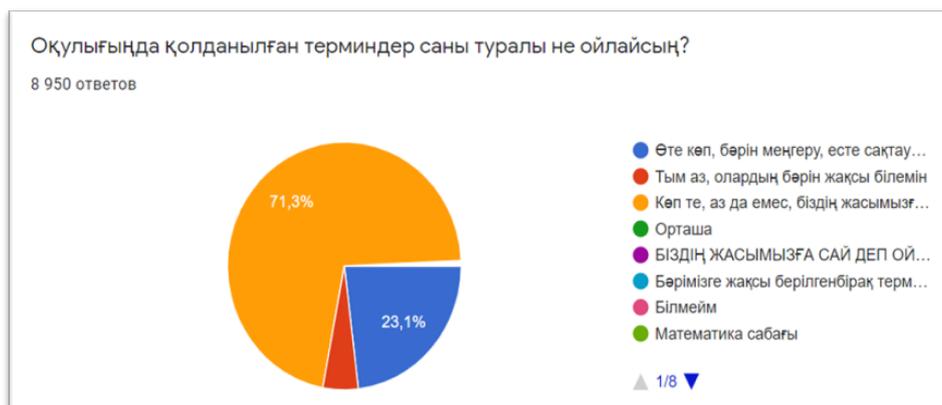

Диаграмма 3.

Сен пайдаланатын оқулықтардан жеткілікті білім аламын деп ойлайсың ба? – деген сауалға респонденттердің 71,4%-ы оқулық арқылы тиісті білім алатынын айтуы тәуір көрсеткіш болғанымен, 14,4%-ының кейбір оқулықтардан ғана деуі, ал 9,5%-ының білімді интернеттен көбірек аламын деп жауап беруі оқулық сапасының айтарлықтай жоғары емес екенінен хабардар етеді. Алдағы уақытта оқулық жазу кезінде бұл пікірлер ескерілуге тиіс (4-диаграмма).

Диаграмма 4.

Аталған жоба аясында сонымен қатар 1-11 сынып оқулықтарына психолінгвистикалық талдау жүргізілген болатын [10]. Талдау барысында байқалған кейбір кемшіліктерді көрсету арқылы алдағы уақытта оқу әдебиеттеріне сараптама жүргізу кезінде осы кемшіліктерді баса назарға алу қажет деп есептейміз. Төменде 7-11 сыныптарға арналған биология оқулығы мысалында бірнеше кемшіліктерді келтіре кетуді жөн көрдік:

1) біз танысқан оқулықтардың дені (барлығы десек те болады) алдымен орыс тілінде жазылған оқулықтардың аудармасы. Яғни, жаратылыстану, биология оқулықтары қазақ мектебіне, тікелей қазақтың ұл-қызына арналып жазылмаған. Бұл – үлкен кемшілік. Авторлардың биология пәнінің жақсы маманы болуымен қатар (оған күмәніміз жоқ) елдің, жердің жағдайын, қазақтың тілі мен мәдениетін, менталитетін, оқушылардың этникалық ерекшелігін де жақсы білетін мамандар болғаны жөн. Біз қарастырып отырған психолінгвистикалық және мәдениетаралық ерекшеліктер осы жерде айрықша ескерілуі керек;

2) аударма оқулықтар болғандықтан олардың тілі өте ауыр әрі түсініксіз. Аударылу деңгейі, сапасы бірдей емес. Мәселен, безендірілуі тәп-тәуір болғанымен 7-сыныпқа арналған биология оқулығы өте нашар аударылған. Онда түсініксіз, орыс сөйлемін айна-қатесіз көшірген, сәтсіз жасалған калька тіркестерді тізе берген тұстар жиі ұшырасады.

Оқулықтағы стильдік кемшіліктер көбінесе содан туындаған. Қазақша жатық құрылмаған сөйлемдерді әр бетінен келтіре беруге болады;

3) оқулық мәтіндері өте көлемді. Мысалы, 7-сыныпқа арналған биология оқулығындағы орта есеппен 3-6 беттік мәтіндер беріледі. Оларды оқып түсінуден бұрын көлемін көргенде-ақ оқушының беті қайтып қалады;

4) оқулықтарда терминдер өте көп қолданылады. Оқушылардың жас ерекшелігі, барлық терминнің мәнін ұғып, олардың мағынасы арқылы берілетін ғылыми ақпараттарды толық қабылдау мүмкіндігі ескеріле бермейді. Авторлар көбінесе өз деңгейі тұрғысынан, кәсіби дайындығы мол, пән терминологиясын толық меңгерген маманға арналғандай жазатын тұстары көп ұшырасады. Оқулықтардан сынауық, несепнәр, үлескі, нәруыз, сірқабық сияқты ондаған жаңа терминдерді де витилиго, гипертрихоз, гипогликемия, дендрит, лимфаденит, окситоцин, протромбин, синапс, фагоцитоз, хоаны тәрізді кірме терминдерді де көптеп кездестіруге болады.

5) терминдер қолданысында бірізділік жетіспейді. Мысалы, бір ғана термин бір оқулықта «шағылу», екіншісінде «шағылысу» немесе кобра – кеңалқым – көзілдірікті жылан деп үш түрлі қолданылады. Оқушы биыл оқыған, жадына тоқыған атауын келесі сыныпта басқаша атап, оның орнына мүлде басқа терминді қолдануына тура келеді. Бұл – нағыз шатастыру.

6) кей оқулықтарда негізгі мәтіндегі ақпарат пен оның мәнін аша түсу үшін берілген қосымша ақпараттар сәйкес келмей, қарама-қайшы келіп жататын жағдайлар ұшырасады. Мысалы: Негізгі мәтінде «Жердің жалғыз серігі бар. Ол – Ай.» (24-б.) деп берілсе, сол беттегі 15-сурет астына: «Ай – Жердің ең әдемі серіктерінің бірі» деп беріледі. Мұны оқыған оқушыда: «Сонда жердің қанша серігі бар?» деген сұрақ туындары сөзсіз.

Психолінгвистикалық талдау барысында көптеген оқулықтарда берілген оқу материалдарының көлемі мен күрделілік деңгейінің, мазмұндау тілі мен лексикасының оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келе бермейтініне, жаңа ұғымдар мен терминдердің білім алушылардың қабылдауына қарай икемделмейтініне, иллюстрациялық материалдар санының аздығына және кейбіреулерінің оқу мазмұнын меңгерту мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келмейтіндігіне көз жеткіздік.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, оқулықтағы материалдарды оқушының қабылдауына жеңіл, түсінікті және қызықты етіп құрастыру үшін оқу әдебиетінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына белгілі бір талаптардың сақталуы қажет деп есептейміз.

«Білім беру мазмұны мен білім беру ресурстарының сапасын бағалау жүйесі мен сараптаудың электрондық платформасын әзірлеу» жобасын орындау барысында білім беру ресурстарына сараптама жүргізудің әлемдік және отандық тәжірибесіне талдаулар жүргізіліп, солардың нәтижесінде білім беру ресурстарына қойылатын психологиялық-педагогикалық және эргономикалық талаптар әзірленді. Аталған талаптар негізінде оқулықтың ең негізгі 10 аспектісі бойынша оқу әдебиеттерін бағалау критерийлері мен технологиялық картасы әзірленді. Солардың ішінде оқу әдебиеттеріндегі мәдени құндылық және психологиялық, психолінгвистикалық аспектілер тақырыбымызға арқау болып отыр. Бұл екі аспекті оқулық мазмұнын құраушы негізгі компонентке жатқызуымызға болады.

Халықаралық тәжірибеде оқулықтарды сараптаудың әртүрлі жүйесі қолданылады. Солардың ішінде сараптаманың ең көп таралған түрі-оқулықтың маңызды сипаттамаларын «құрылымдық сараптау». Олар ең басында анықталады және тиімді оқулықтың негізгі және құнды ерекшеліктерін біріктіреді. Мысалы, AAAS 2061 жобасында оқулықтар білімді жақсы құрылымдалған түрде ұсынып қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың осы білім арқылы қандай мақсаттарға жету керектігін түсіндіруі керектігі жайлы аталған. Бұл жобада критерийге қаншалықты сәйкес келетінін бағалау үшін әрбір критерийден кейін сапа көрсеткіштерінің тізімі беріледі. Бағалау кезінде критерий көрсеткіштерінің қаншасы сәйкес келуіне байланысты, «өте жақсы», «қанағаттанарлық» және «нашар» бағалары қойылады [11].

Осы және басқа да әдістер мен зерттеулерге сүйене отырып, оқулықтардың бағалау критерийлерінің көрсеткіштерін нақтылау мақсатында әрбір критерийге дескрипторлар әзірленді. Дескрипторлар жоғары сапалы мектеп оқулығында болуы керек барлық негізгі және динамикалық сипаттамаларды қамтып, оқу әдебиеттерінің критерийлерге сәйкестігін бағалауда қолданылатын болады.

Мысалға оқулықтың мәдени-құндылық аспектісін бағалауда қолданылатын оқулық мазмұнының білім алушылардың бойында қазақстандық азаматтық бірегейлікті, патриоттық сезімді және Отан үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға бағытталуы критерийінің көрсеткіштері ретінде келесі дескрипторлар таңдап алынды:

1) Қазақстан Республикасының ұлттық-мәдени, жалпы адамзаттық және отбасылық құндылықтары туралы оқу материалдары мен иллюстрациялар ұсынылған;

2) мазмұны білім алушылардың этикалық, рухани-адамгершілік қасиеттерін (адамгершілік, мейірімділік, борыш, ар-намыс, ар-ождан, қадір-қасиет, еңбексүйгіштік сезімдері) дамытуға ықпал етеді;

3) мазмұнында (соның ішінде иллюстрацияларда) ұлттық дәстүрге және отбасылық құндылықтарға, адамгершілік нормалары мен салауатты өмір салтына қайшы келетін материалдар көрініс таппаған;

4) Қазақстан Республикасының халықаралық имиджіне және ұлттық мүдделерге зиян келтіретін материалдар жоқ;

5) мазмұнында Қазақстан Республикасының табиғи және тарихи ерекшеліктері туралы оқу материалдары мен иллюстрациялар берілген;

6) мазмұнында Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы ғылымының, техникасы мен технологияларының озық жетістіктері туралы мәліметтер мен ғылыми-танымдық ақпараттар берілген;

7) мазмұнында Қазақстанның ғылыми-техникалық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына үлес қосқан ғылым, техника, мәдениет және спорт қайраткерлері туралы мәліметтер ұсынылған.

Оқулықтың аталған критерийге сәйкестігі келесі схема арқылы жүргізіледі:

Бағалауда 4 деңгейлі бағалау шкаласы қолданылады (0, 1, 2, 3 балл). Оқу материалдары критерийдің барлық 7 көрсеткішіне сәйкес келсе, 3 балл қойылады; оқу материалдары критерийдің 4 көрсеткішіне сәйкес келген жағдайда 2 балл қойылады; оқу материалдары көрсеткіштердің екеуіне ғана сәйкес келсе, 1 балл қойылады. Егер оқу материалдары көрсеткіштердің ешқайсысына сәйкес келмесе, 0 балл қойылады.

Оқулықтың психологиялық және психолінгвистикалық аспектісіне қатысты оқулықта оқушы денсаулығы мен өміріне психологиялық және физикалық қауіп төндіретін материалдардың немесе ақпараттардың болмауы критерийін келесі дескрипторлар арқылы бағалауға болады:

1) мазмұнында салауатты өмір салтын қалыптастыруға, қатыгездіктің, діни экстремизм мен азғындықтың көрініс табуына, сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуге тәрбиелеу құралдарының болуы;

2) мазмұнында (соның ішінде иллюстрацияларда) қорқыныш тудыратын, суицидке итермелейтін, қатыгездік пен зорлық-зомбылықты, экстремизм мен терроризмді бейнелейтін материалдардың болмауы;

3) жаман әдеттерді суреттейтін материалдардың (егер оқу мақсаттарында көзделмесе) болмауы;

4) адамдарға немесе жануарларға қатысты зорлық-зомбылықты бейнелейтін материалдардың (соның ішінде иллюстрациялардың) болмауы;

5) әлеуметтік желілерге, білім беру және басқа сипаттағы бейресми веб ресурстарға сілтеме жасалмауы.

Оқу материалдары критерийдің барлық 5 көрсеткішіне сәйкес келсе, 3 балл қойылады; оқу материалдары критерийдің 3 көрсеткішіне сәйкес келген жағдайда 2 балл қойылады; оқу материалдары көрсеткіштердің 2-не сәйкес келсе, 1 балл қойылады. Егер оқу материалдары көрсеткіштердің ешқайсысына сәйкес келмесе, 0 балл қойылады.

Критерийлерді дескрипторлар арқылы бағалау сарапшылардың субъективті пікірін азайтып, оқулық сапасын нақты өлшеуге ықпал етеді деп есептейміз. Бұл зерттеуде түрлі құжаттарға талдау жүргізу және деректерді жинау арқылы оқулық сапасының әртүрлі көрсеткіштерін анықтауға тырыстық.

Қорытынды

Бағалаудың кез-келген түрін жүргізу кезінде бағалау нысанын нақты анықтау маңызды. Критерийлер негізінде мұқият өңделген бағалау схемасы бағалаудың сенімділігін едәуір артады. Бағалау мақсаттарын тиісті деңгейде толық қамтуға кепілдік беру үшін дәлдік принципін қолдану қажет. Сараптамалық шешімдерді қабылдау кезінде жарамдылық пен тиімділік арасындағы тепе-теңдіктің сақталуы қажет [12].

Қазіргі таңда мектеп оқушыларының оқулықтың тілін түсінбей қиналатын тұстары бар екендігі көптеп айтылып жүр. Бұл бір жағынан оқушылардың ақпаратты оқып, іздегеннен гөрі интернет бетінен іздеп, қарай салуға, жалпы жеңіл жағына қарай бет бұруға деген ұмтылысы болса, екінші жағынан біздің оқулықтарымызда берілген материалдардың психологгингвистикалық аспектісінің сараптама жасауда ескерілмеуі болып табылады. Оқулық оқушының күрделі мәселелерді түсінуіне көмектесіп, одан әрі пәнді қызыға оқуын ынталандыратын маңызды құрал болып табылады. Сол себепті де оқулық әзірлеуде пән бойынша білім жүйесімен қамтамасыз етумен қатар, психологиялық, дидактикалық, лингвистикалық және т.б. аспектілерді ескеру өте маңызды. Оқулық жоғарыда аталған критерийлерге толық сәйкес келген жағдайда оқушының адамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген азамат болып қалыптасуына ықпал етіп, мазмұны бала психологиясына сай, қызық әрі түсінікті болады.

Қаржыландыру. Зерттеу жұмысын ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Білім және ғылым жүйесін жаңғыртудың ғылыми негіздері» OR 11465474 бағдарламасы аясында Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Михеева С.А. Система формализованных критериев оценки школьного учебника // Вопросы образования. – 2015. – № 4. – С. 147-183.
2. Дүйсебекова Ж.М., Омаров С.К., Айтказина Т.Д. Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолінгвистикалық талаптар. Әдістемелік нұсқаулық. – Астана: БМСО, 2022. – 46 б.
3. Дүйсебекова Ж.М., Құрманбайұлы Ш. Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолінгвистикалық талаптар: теориясы мен практикасы. Ұжымдық монография. – Астана: БМСО, 2022. – 172 б.
4. Абдиганбарова У., Амреева Т. Актуальность формирования критериев оценки нравственно-ценностных аспектов образовательных ресурсов в современных условиях на примере этнокультурной составляющей // Педагогика и психология. – 2022. – №1(50). – С. 201-208. DOI: 10.51889/2022-1.2077-6861.21.
5. Оқулықтар мен оқу құралдарының жобаларын және олардың электрондық мазмұнын бағалау критерийлері мен түсіндірмелері. Түркия Республикасының Ұлттық білім министрлігі. [Электронды ресурс] –URL: <https://ttkb.meb.gov.tr/www/ders-kitaplarinin-incelenmesi/kategori/10> (жүгінген күні: 13.01.2023).
6. Кореяның оқу бағдарламалары мен бағалау институты, зерттеу тезистері, оқу мәтіндерінің оқылуын бағалауды зерттеу. [Электронды ресурс] –URL: <https://www.kice.re.kr/boardCnts/view.do?boardID=1500254&boardSeq=5076398&lev=0&m=0302&searchType=S&statusYN=W&page=2&s=english> (жүгінген күні: 12.01.2023).

7. Оқулықтарға және электрондық оқу басылымдарына қойылатын талаптар мен критерийлерді әзірлеудің халықаралық тәжірибесін Қазақстанда енгізу бойынша нақты қорытындылары мен ұсыныстары бар талдау. – «САВВИ Бизнес – Астана-кітап» консорциумы, 2020.

8. Ресей Федерациясының Білім министрлігі бастауыш жалпы, негізгі жалпы, орта жалпы білім берудің мемлекеттік аккредиттелген білім беру бағдарламаларын іске асыруда пайдалануға рұқсат етілген оқулықтардың федералды тізімін қалыптастыру тәртібін бекіту туралы. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/403106744/> (жүгінген күні: 08.01.2023).

9. 1-11 сынып аралығындағы оқушылардың тілдік тұлғасының психолінгвистикалық ерекшеліктерін анықтауға арналған сауалнама нәтижелері. – Астана: БМСО, 2021.

10. AAAS Project 2061. Textbook Evaluations [Электронды ресурс] – URL: <http://www.project2061.org/publications/textbook/> (жүгінген күні: 08.01.2023).

11. 1-11 сынып оқулықтарын психолінгвистикалық талдау нәтижелері. – РҒП БМСО, 2021.

12. Руководство по оцениванию, НИШ, [Электронды ресурс] – URL: www.cpi.nis.edu.kz (жүгінген күні: 02.02.2023).

**Т.Д. Айтказина, М. Мұқаметқали, С.К. Омаров, К.З. Жунусова,
Д.Р. Смакова**

Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования Министерства образования и науки, Астана, Казахстан

Технология экспертизы учебной литературы: культурно-ценностные и психолінгвистические аспекты

Аннотация. В статье речь идет о методике оценки культурно-ценностных и психолінгвистических аспектов, являющихся основными аспектами учебной литературы. При включении учебных материалов в учебник важно помнить о том, чтобы в нем отражались самобытный характер нации, культурные особенности, мировоззренческая специфика и ее психология, потому что эти факторы способствуют жизнеспособности нашей культуры, прививают учащимся человеческие и национальные ценности. Главным условием повышения мотивации у учащихся к обучению является предоставление понятных и интересных материалов. Текстовый материал должен быть написан логичным и понятным языком, уровень сложности текста должен соответствовать возрасту и способностям учащихся. Использование языка должно мотивировать обучающихся к дальнейшему самостоятельному обучению. Основной задачей языка учебника является обеспечение скорости восприятия обучающимися учебной информации и ее долговременной памяти. Если мы хотим, чтобы школьный учебник был качественно подготовлен, а тексты в нем служили для закрепления языковой компетентности учащегося и формирования языковой личности, данная проблема должна быть всесторонне изучена, а требования и критерии к тексту учебника максимально конкретизированы. При оценке учебников в качестве основного аспекта необходимо рассматривать соответствие содержания возрастной психологии школьников. Основываясь на анализе и выводах, сделанных в ходе научных исследований, проведенных в Республиканском научно-практическом центре экспертизы содержания образования, мы попытались раскрыть эти два аспекта учебника.

Ключевые слова: учебник, технология экспертизы, критерии оценки, культурно-ценностный, психолінгвистика, дескриптор, текст, ученик, ресурс, методика, образование, учебные материалы.

**T.D. Aitkazina, M. Mukametkali, S.K. Omarov, K.Z. Zhunusova,
D.R. Smakova**

*Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise of the Ministry of Education of
the Republic of Kazakhstan*

The technology of educational literature expertise: cultural-values and psycholinguistic aspects

Abstract. This article deals with the methods of evaluation of cultural values and psycholinguistic aspects, which are the main aspects of educational literature. When including learning materials in a textbook, it is important to remember that they reflect a nation's identity, cultural characteristics, worldview, and psychology. This is because these factors contribute to the vitality of our culture and convey human and national values to the student. The most important condition for increasing students' motivation to learn is to provide comprehensible and interesting materials. The text material should be written in logical, clear, and understandable language, and the level of difficulty of the text should be appropriate to the age and ability of the learners. Language use should motivate learners to continue learning independently. The main task of textbook language is to ensure that learners understand the information quickly and retain it in their long-term memory. If a textbook is to be well-prepared and the texts are to strengthen learners' language competence and form a linguistic identity, the problem must be researched extensively and the requirements and criteria for the textbook text must be defined as concretely as possible. Therefore, when evaluating textbooks, the relevance of the content to the age-specific psychology of students must be considered as a key aspect. Based on the analysis and conclusions of scientific research conducted at the Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, we have tried to show these two aspects of the textbook.

Keywords: textbook, expertise technology, evaluation criteria, cultural-value, psycholinguistics, descriptor, text, student, resource, methodology, education, educational materials.

References

1. Miheeva S.A. Sistema formalizovannykh kriteriev ocenki shkol'nogo uchebnika [A system of formalized criteria for evaluating a school textbook], *Voprosy obrazovaniya [Education issues]*, 4, 147-183 (2015). [in Russian]
2. Dujsebekova ZH.M., Omarov S.K., Ajtkazina T.D. Oqu adebietterinin tiline, matindik zhane matinnen tys apparatyna qojylatyn psiholingvistikalyk talaptar. Adistemelik nusqaulyk [Psycholinguistic requirements for the language, textual and extra-textual apparatus of educational literature. Methodical manual] (BMSO, Astana, 2022, 46 p.) [in Kazakh]
3. Dujsebekova ZH.M., Qurmanbajuly SH., Oku adebietterinin tiline, matindik zhane matinnen tys apparatyna qojylatyn psiholingvistikalyk talaptar: teoriyasy men praktikasy. Uzhyndyk monografiya [Psycholinguistic requirements for the language, textual and extra-textual apparatus of educational literature: theory and practice. Collective monograph] (BMSO, Astana, 2022, 172 p.) [in Kazakh]
4. Abdigapbarova U., Amreeva T. Aktual'nost' formirovaniya kriteriev ocenki нравственно - cennostnyh aspektov obrazovatel'nyh resursov v sovremennyh usloviyah na primere etnokul'turnoj sostavlyayushchej [The relevance of the formation of criteria for assessing the moral and value aspects of educational resources in modern conditions on the example of the ethno - cultural component], *Pedagogika i psihologiya [Pedagogy and psychology]*, 1(50), 201-208 (2022). DOI: 10.51889/2022-1.2077-6861.21 [in Russian]
5. Oqulyqtar men oqu quraldarynyn zhubalaryn zhane olardyn elektrondyq mazmunyn bagalau kriterijleri men tysindirmeleri. Tırkiya Respublikasynyn Ulttyq bilim ministrlygi [Criteria and explanations for evaluating projects of textbooks and teaching aids and their electronic content. Ministry of National Education of the Republic of Turkey]. [Electronic resource] – Available at: <https://ttkb.meb.gov.tr/www/ders-kitaplarinin-incelemesi/kategori/10> (accessed: 13.01.2023). [in Kazakh]
6. Koreyanyn oqu bagdarlamalary men bagalau instituty, zertteu tezisteri, oqu matinderinin oqyluy bagalau dy zertteu [Korea Institute of Curriculum and Assessment, Research Abstracts, Study of Reading Assessment]. [Electronic resource] – Available at: <https://www.kice.re.kr/boardCnts/view>.

do?boardID=1500254&boardSeq= 5076398&lev=0&m=0302&searchType=S&statusYN=W&page=2&s=english (accessed: 12.01.2023). [in Kazakh]

7. Oqulyqtarga zhane elektronnyy oqu basylymdaryna qojylatyn talaptar men kriterijlerdi azirleudin halyqaralyq tazhibesin Qazaqstanda engizu bojynsha naqty qorytyndylary men usynystary bar taldau [Analysis with specific conclusions and recommendations on the implementation of the international practice of developing requirements and criteria for textbooks and electronic educational publications in Kazakhstan] (Konsorcium «SAVVI Biznes – Astana-kitap», 2020.) [in Kazakh]

8. Resej Federaciyasynyn Bilim ministrliги bastauysh zhalpy, negizgi zhalpy, orta zhalpy bilim berudin memlekettik akkreditelgen bilim beru bagdarlamalaryn iske asyruda pajdalanuga ruqsat etilgen oqulyqtardyn federaldy tizimin qalyptastyru tartibin bekitu turaly [Ministry of Education of the Russian Federation on approval of the procedure for the formation of a federal list of textbooks allowed for use in the implementation of state accredited educational programs of Primary general, basic general, secondary general education]. [Electronic resource] – Available at: [https://www.garant.ru/products/ ipo/prime/doc/403106744/](https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/403106744/) (accessed: 08.01.2023). [in Kazakh]

9. 1-11 synyp aralygyndagy oqushylardyn tildik tulgasynyn psiholingvistikalyyq erekshelekterin anyqtauga arналған saualnama natizheleri [Results of a survey to identify psycholinguistic features of the linguistic personality of students in grades 1-11] (BMSO, Astana, 2021). [in Kazakh]

10. AAAS Project 2061. Textbook Evaluations. [Electronic resource] – Available at: <http://www.project2061.org/publications/textbook/> (accessed: 08.01.2023).

11. 1-11 synyp oqulyqtaryn psiholingvistikalyyq taldau natizheleri [Results of psycholinguistic analysis of textbooks of grades 1-11] (RGP BMSO, 2021). [in Kazakh]

12. Rukovodstvo po ocenivaniyu [Assessment Guide] [Electronic resource] – Available at: www.cpi.nis.edu.kz (accessed: 02.02.2023). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Айтказина Т.Д. – байланыс үшін автор, филология магистрі, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан.

Мұқаметқали М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан.

Омаров С.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан.

Жунусова Қ.З. – химия ғылымдарының кандидаты, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан.

Смакова Д.Р. – Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана, Қазақстан.

Aitkazina T.D. – **Corresponding author**, Master of Philology, Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, Astana, Kazakhstan.

Mukametkali M. – Candidate of Pedagogical Sciences, Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, Astana, Kazakhstan.

Omarov S. K. – Candidate of Pedagogical Sciences, Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, Astana, Kazakhstan.

Zhunusova K. Z. – Candidate of Chemical Sciences, Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, Astana, Kazakhstan.

Smakova D.R. – Republican Scientific and Practical Center for Educational Content Expertise, Astana, Kazakhstan.

А.Е. Ахметсапа, Г.Н. Жолтаева, А.Б. Абуханова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
(E-mail: aiguliyaboo_ahmetsapanova@mail.ru, gnzh1661@mail.ru,
agar-80@mail.ru)*

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың алғышарттары

Аңдатпа. Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудың өзекті аспектілері, жалпы педагогикалық шығармашылық саласындағы әртүрлі көзқарастар мен зерттеулер және мұғалімдерді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау мүмкіндіктері қарастырылған. Теориялық зерттеулер мен бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке дайындығының қазіргі жағдайына талдау жасалған. Кәсіби-шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайындық деңгейін анықтау мақсатында мұғалімдерге сауалнама жүргізу арқылы алынған статистикалық деректер ұсынылған. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке дайындығының қазіргі жағдайын талдау негізінде көптеген мұғалімдер үшін шығармашылық қызметті жүзеге асыру проблемасының өзектілігі негізделген және осы бағытта зерттеуді қажет ететін негізгі мәселелер тұжырымдалған.

Сонымен қатар мұғалімдердің білімдерін, дағдыларын кеңейтуге деген қызығушылығы және кәсіби және шығармашылық құзыреттілік дағдыларын дамытуға деген ұмтылысы сипатталған. Бұл ретте, бұдан әрі нысықтауды талап ететін: білім беру процесіне қатысушылардың тиімді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру шарттары, оқушылармен жаңа технологиялар құралдары арқылы оңтайлы кері байланыс орнату, қазіргі білім беру ортасында жұмыс істеу кезінде мұғалімдердің іс-әрекеттерін түзету, мінез-құлықты сыни бағалау, оқу тапсырмаларын әзірлеуде мұғалімдердің дербестігі мен шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру, кәсіби шеберлік пен шығармашылық құзыреттілікті тиімді қолдану, топтық жұмыс пен жобалық қызметті ұйымдастыруға оқушыларды тарту және коммуникация сияқты көптеген проблемалар бар екені көрсетіліп, оларды зерттеу және әзірлеу перспективалары сипатталған.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, мұғалім, мұғалім даярлау, шығармашылық, кәсіби-шығармашылық, шығармашылық іс-әрекет, кәсіби даярлау, кәсіби-шығармашылық дағдылар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-24-36>

Кіріспе

Қоғамдық және экономикалық өмірде болып жатқан өзгерістер білімді, жаңа жағдайларға тез бейімделуге, маңызды әлеуметтік үдерістерге оң әсер етуге, дербес ерекше ойлауға, мәселелерді шығармашылық тұрғыдан шешуге қабілетті жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу міндеттерін қойып отыр. Мұндай жағдайлар көптеген салаларда мамандардың қызметіне жаңа талаптар қояды. Олардың негізгілерінің бірі – мамандардың өз жұмыстарын шығармашылық көзқараспен орындау білігі мен дағдылары болуы.

Сондықтан қазіргі уақытта шығармашылық тұлғаны қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Бүгінгі таңда шығармашылық және адамның шығармашылық іс-әрекетін

дамыту педагогика мен психологияның маңызды теориялық және практикалық мәселесі болып табылады.

Көптеген зерттеушілер (Ибрагимқызы Ш. [1], Левченко Т.А., Агранович Е. [2], Айтымова А.Н. [3], Қалтаева Г.К., Бекмағамбетов А.Ж. [4], Нуриев М.А [5], т.б.) осы мәселенің әртүрлі аспектілерін қарастыра отырып, балалардың шығармашылық қабілеттерін сәтті дамыту үшін мұғалімнің өз жұмысына шығармашылық көзқарастың қажеттілігіне назар аударады және оқушылардың шығармашылық қызметін ұйымдастыру әдістемесі бойынша ұсыныстар береді.

Дегенмен, мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін дамытудың ұйымдастырушылық және әдістемелік жағдайларына қатысты мәселе әлі де өзекті болып отыр. Өзектілік қарастырылып отырған мәселені жаңа жағдайда әрі қарай зерттеумен, осы уақытқа дейін жинақталған тәжірибені зерделеумен және жалпылаумен, мұғалімдерді дамыту бойынша ұсынылған құралдарды, әдістер мен жұмыс формаларын тексеру қажеттілігімен, сондай-ақ мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімді әдістерін қолдану қажеттілігі мен мұғалімдердің оларды тәжірибеде қолдануға толық дайын еместігі арасындағы қайшылықтардың болуымен байланысты.

Сондықтан зерттеудің мақсаты болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың алғышарттарын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеттері:

1. бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке дайындығының ағымдағы жағдайын зерделеу және талдау;
2. педагогтерді шығармашылық іс-әрекетке даярлау мәселелері бойынша теориялық зерттеулерді зерделеу.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақсатқа жету және қойылған міндеттерді шешу үшін теориялық және эмпирикалық әдістер пайдаланылды. Педагогикалық білім мазмұнының әлеуметтік тапсырыс талаптарына сәйкестігін анықтау мақсатында білім беру жүйесін реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілеріне талдау жасалды.

Педагог мамандарды даярлау білім беру саласындағы Қазақстан Республикасы (ҚР) мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері ҚР «Білім туралы» Заңында көрсетілген (1 тарау, 3 бап) [6]; ҚР Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [7] негізгі бағыттардың бірі «білім және ғылым жүйесінің кадрлық әлеуетін дамыту» болып анықталған, сондай-ақ бағдарламаны іске асыру бойынша міндеттердің бірі ретінде «5.1.1. Педагог кәсібінің жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білім беруді жаңғырту» қойылған; Педагогтің кәсіби стандартында [8] педагогикалық мамандықтың құндылығы көрсетілген.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша теориялық және ғылыми-практикалық материалдарды зерделеу, оның тың емес екенін, адам дамуының барлық салаларын қамтыған философия жүйесін құрған ежелгі грек философтары Сократ, Аристотель, Платон және т.б. ойшылдардың бұл мәселемен шұғылданғанын көрсетті [9, 10].

Сондай-ақ, Шығыс ойшылдары да адам табиғатының мәнін түсінуге, зерттеуге тырысқан. Олар адамның қоғамдық мәніне ерекше маңыз берген. Таяу және Орта Шығыс ойшылдары әл-Фараби, әл-Бируни, ибн Сина, әл-Ғазали өз еңбектерін тұлғаны үйлесімді дамыту, жетілдіру мәселелеріне арнады [11]. Мысалы, әл-Ғазалидің еңбектері адам қабілеттерін дамытуға арналды.

Шығармашылықтың психологиялық-педагогикалық аспектілерін және тұлғаның шығармашылық дамуын, оның ішінде баланың жеке тұлғасын дамыту мәселелерін Г. Айзенк, Д. Векслер, Дж. Гилфорд, Р. Стернберг, А. Танненбаум, Д.Б. Богдавленская, Л.А. Венгер, Л.С. Выготский, В.И. Дружинин, В.А. Кан-Калик, В.А. Крутецкий,

А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов, А.З. Рахимов және тағы басқа ғалымдар, сондай-ақ отандық зерттеушілер А. Қоңыратбаев, С. Тлешева, К. Жаманбаева, М. Мұхамедин және тағы басқалар зерттеумен айналысқан.

Қазіргі заманғы зерттеулерді талдау және педагогикалық білім беру тәжірибесі бұл мәселеге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Қазіргі мектеп жағдайында мұғалімді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың кейбір аспектілері Р. А. Алтынбаева, Л. И. Дудина, Т. В. Орлова, С. П. Чернев және т. б. еңбектерінде талданды.

Сонымен қатар қазіргі мұғалімдердің кәсіби-шығармашылық іс-әрекеттің ұйымдастырылуына көзқарасын, бағалауын айқындау мақсатында, кәсіби-шығармашылық іс-әрекетті іске асыруға дайындығының деңгейін анықтауға деректер алуға мүмкіндік беретін сауалнама жүргізіліп, алынған деректерді статистикалық өңдеу жасалды.

Сауалнама 2021-2022 оқу жылының ақпан айында бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке дайындығының жай-күйін зерделеу үшін Алматы облысы орта мектептерінің 1-4 сыныптар және мектепалды даярлық сыныптары мұғалімдерімен жүргізілді. Сауалнама міндеттерінің бірі кәсіби-шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру кезіндегі проблемалар мен қиындықтарды, педагогтардың шығармашылық іс-әрекетті сәтті жүзеге асыру үшін құзыреттіліктерін арттыру түрлерін анықтау болды.

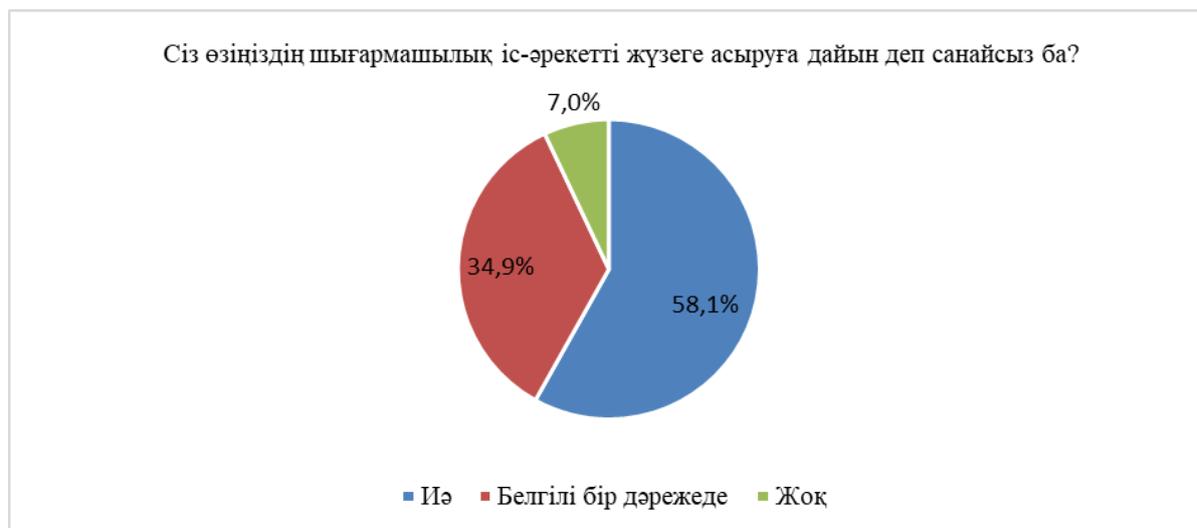
Сауалнамаға 114 адам, оның ішінде 93 – 1-4 сынып мұғалімдері, 21 – мектеп алды даярлық сыныбы мұғалімдері қатысты.

Сауалнама оқу процесіне тікелей қатысқан мұғалімдер арасында жүргізілді. Респонденттердің басым бөлігінің 44 (38,6%) еңбек өтілі 6-10 жыл болды, одан кейінгі үлесте 23 (20,2%) мұғалімнің еңбек өтілі – 11-15 жыл, 10 (8,7%) мұғалімнің – 16-20 жыл, 18 (15,8%) мұғалімнің – 21-25 жыл, 14 (12,3%) мұғалімнің – 26-30 жыл және 5 (4,4%) мұғалімнің - 30 жылдан жоғары болды.

Нәтижелер және талқылау

Сауалнама нәтижесінде мұғалімдердің шығармашылық кәсіби іс-әрекетті орындауға санасының бағдары бар екені анықталды. Осы мақсатта «Сіз өзіңізді шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайын деп санайсыз ба?» деген сұрақ қойылды.

1-суреттен көрініп тұрғандай, респонденттердің жартысынан көбі (58,1%) бұл сұраққа оң жауап берді, айтарлықтай бөлігі (34,9%) «белгілі бір дәрежеде» дайын және 7% теріс жауап берді. Бұл жалпы шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға деген оң көзқарасты көрсетеді.

Сурет 1. Мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайындығы

Сауалнама нәтижелерін талдау кезінде оқу үдерісін шығармашылық іс-әрекетті жүргізу мен ұйымдастыруға мұғалімдердің кәсіби дайындығының дәрежесін белгілеу маңызды болды.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің 65,1% шығармашылық іс-әрекетті жүргізуге дайынмын, бірақ кейбір нәрселерді қызмет барысында игеруге тура келеді деп санайды; 30,2% - дайындықтың жеткіліксіздігін және көп нәрсені игеру керек десе, 4,7% - дайын еместігін көрсетеді (2-сурет). Басқаша айтқанда, сауалнама жүргізілген мұғалімдердің көпшілігі «жүре бара» көп нәрсені үйренуге тура келетінін, яғни шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін алдын ала арнайы әдістемелік дайындық қажеттілігі туралы айтады.

Сурет 2. Мұғалімдердің оқытуда шығармашылық іс-әрекет жасауға дайындық дәрежесі

Шығармашылық іс-әрекетті тиімді жүзеге асырудың бір маңызды аспектісі – білім беру ресурстары логистикасы.

Сауалнама көрсеткендей, респонденттердің 53,5%-ы мұғалімдерге арналған көмекші оқу әдістемелік құралдар және бастауыш білім берудің педагогикалық технологияларын пайдаланған, 37,2%-ы ресурстар және білім беру технологияларын қолдану бойынша ізденген, 9,7% -ы ресурстар және білім беру технологияларын қолдану бойынша білімдері жеткіліксіз болған (3-сурет).

Сурет 3. Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда пайдаланған ресурстар, білім беру техногияларын анықтау

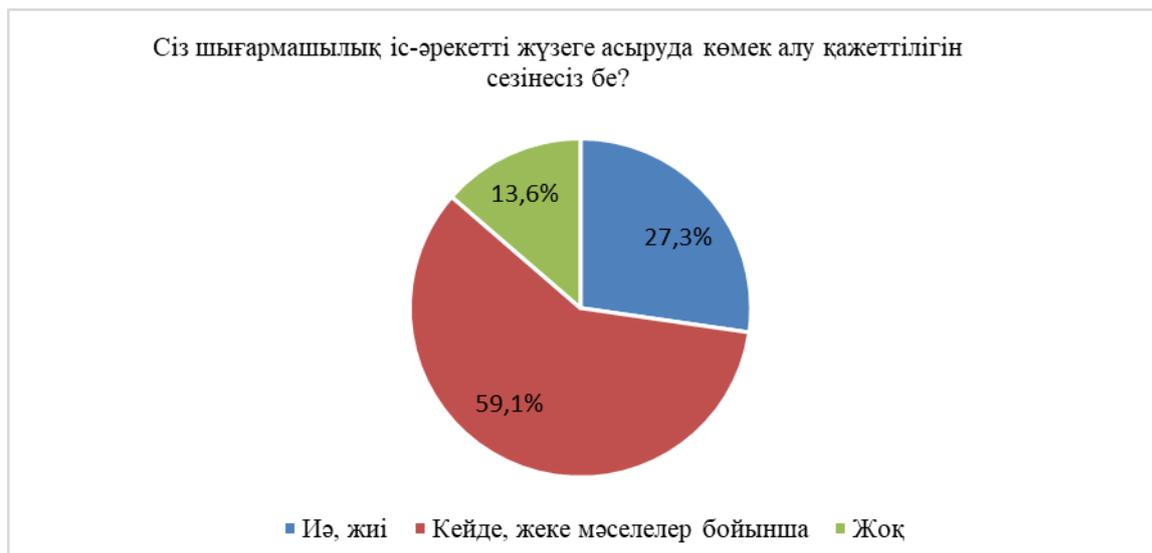
Алынған мәліметтерді бойынша мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда қажетті ресурстармен қамтамасыз етілгені: мұғалімдердің басым бөлігі өздеріне ең қолайлы және ыңғайлы ресурстарын пайдалану мүмкіндігіне ие болатыны, шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастырудың ерекшеліктері мен айырмашылықтарымен танысатынын анықталды.

Келесі сұрақ шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда көмек алу қажеттілігін анықтаумен байланысты болды.

Бұл жерде сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 86,4%-ы қиындықтарды, шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда құзыреттіліктің төмендігін және жұмыс істеу кезінде көмекке мұқтаждықты (оның ішінде 27,3%-ы – жиі, 59,1%-ы – жекелеген сұрақтар бойынша) сезінетінін атап өтті (4-сурет).

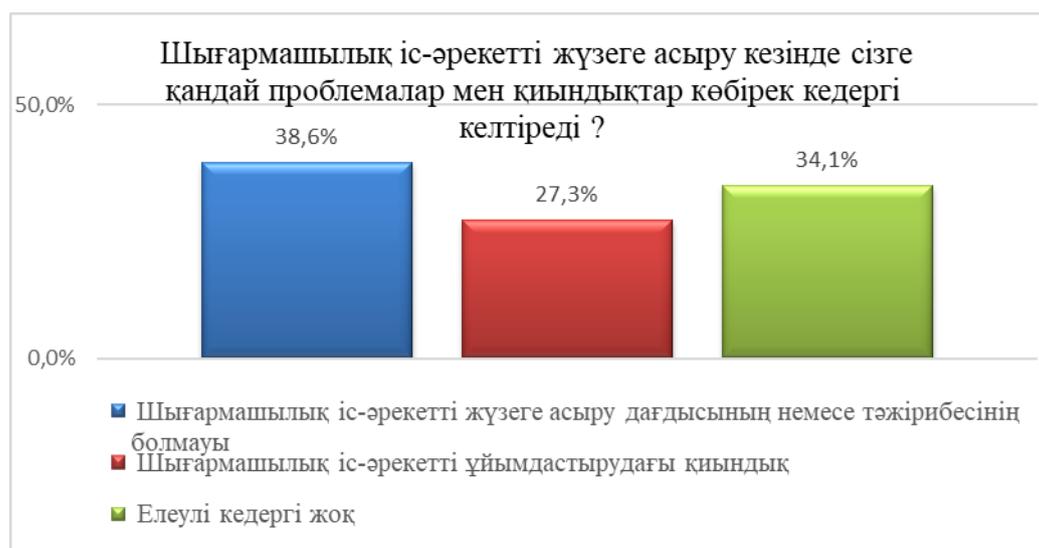
Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда негізгі проблемалар мен қиындықтардың арасында респонденттер мыналарды атап өтті:

- Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру дағдыларының немесе тәжірибесінің болмауы – 38,6%;
- Шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастырудағы қиындық – 27,3%;

Сурет 4. Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда көмек алу қажеттілігін анықтау

Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 34,1%-ы ғана шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда елеулі қиындықтарға тап болған жоқ (5-сурет)

Сурет 5. Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру кезіндегі проблемалар мен қиындықтарды анықтау

Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда мұғалімдер үшін кездесетін проблемалар мен қиындықтардың бар екендігін ескере отырып, қандай көмек керек деген сауалға респонденттердің 50%-ы әдістемелік көмек қажет; 29,5%-ы ресурстарды (оқу-әдістемелік материалдар, білімді бақылау құралдары және т.б.) әзірлеуге көмек қажет, 5,5%-ы ішінара көмек қажет, 15,0% көмек қажет емес деп көрсеткен. Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 85%-ы шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру кезінде қандай да бір көмек қажеттілігін көрсетті (сурет 6).

Сурет 6. Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін қажетті көмек

Өртүрлі себептерге байланысты шығармашылық іс-әрекетке дайын емес мұғалімдерге қандай көмек қажет ететіндігін анықтау барысында сұралған респонденттердің жауаптары төмендегідей болды (7-сурет):

- Әдістемелік көмек көрсету - 47,4 %
- Шығармашылық іс-әрекет саласындағы құзыреттілікті кеңейту - 37,7%
- Ерекше білім берудегі қажеттілігі бар оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру – 10,5 %
- Ешқандай көмек көрсетудің қажеті жоқ - 4,4 %.

Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруда мұғалімдер үшін әдістемелік көмектің маңызы жоғары және осы тұрғыда шығармашылық іс-әрекет құзыреттілігін арттыру қажеттілігі туындайды.

Шығармашылық іс-әрекет орындау бойынша арнайы білім алу, мұғалімдердің қосымша оқуға қажеттілігі зерделенді. Оның нәтижесін келесі диаграммадан (8-сурет) көрінеді: респонденттер арнайы білім алу қажет (иә, міндетті түрде сезінемін) – 52,6%-ы; біліктілікті арттыру курстары жеткілікті - 35,8%-ы; жоқ, маған қосымша білім қажет емес - 9,0%-ы және шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру бойынша жауап беруге қиналамын – 2,6%-ы деп жауап берді.

Сурет 7. Әртүрлі себептерге байланысты шығармашылық іс-әрекетке дайын емес мұғалімдерге қажетті көмек

Сурет 8. Шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру мәселелері бойынша арнайы білім алу қажеттілігін анықтау

«Мұғалімдерді шығармашылық іс-әрекетке даярлау бойынша сіздің пікірлеріңіз бен ұсыныстарыңыз?» деген сұраққа сауалнамаға қатысқан респонденттер біліктілікті арттыру курстары, семинар, шеберлік сыныптары, әдістемелік көмек көрсету арқылы, тәжірибе алмасу, кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау жоғары оқу орындарында (ЖОО) көбірек көңіл бөлінсе және басқа түрлерді көрсетті.

Осылайша, сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің көпшілігі үшін шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру мәселесі өзекті болып табылады. Егер бұл міндет шешілмесе, онда шығармашылық іс-әрекет тиімділігінің, сондай-ақ оқушылардың білім сапасы деңгейінің төмендеуі ықтималдығы жоғары болады.

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, мұғалімдердің көпшілігі шығармашылық іс-әрекетті жүргізу үдерісіне дайындалу қажет деп санайды.

Зерттеу барысында «Кәсіби-шығармашылық іс-әрекет ұғымын қалай түсінесіз?» деген сұрақ қызығушылық тудырды. Респонденттердің жауаптары мұғалімнің кәсіби-шығармашылық іс-әрекеті ұғымының мәні туралы білімнің жеткіліксіздігін көрсетеді.

Әдебиеттерді оқып талдау қазіргі уақытта ЖОО-да бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлауды зерттеу үшін белгілі бір теориялық алғышарттар бар екенін көрсетті. Кәсіби педагогикалық білім берудің теориялық мәселелері И.С. Исаев, Л.И. Мищенко, А.И. Пискунова, В.А. Слостенина, Н.Д.Хмель, К.К. Жампеисова А.А. Бейсенбаева, Е.О.Жұматаева еңбектерінде баяндалған. Мұғалім тұлғасының қалыптасуы мен оның кәсіби даярлау үдерісін В.С. Ильин, И.В. Кузьмина, С.Т. Каргин, К.А. Абдимажитов, Қ.М.Кертаева, С.К. Абильдина, т.б. зерттеген. Бірқатар зерттеушілер (Г.Г. Горелова, В.И. Загвязгинский, Ю.П. Кулюткин) шығармашылықты кәсіби даярлаудың қажетті шарты ретінде қарастырады.

Кейбір зерттеулерде мұғалімді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың мақсаты мен нәтижесі оның педагогикалық қызметті шығармашылықпен жүзеге асыруға дайындығы, ал мұғалімді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлаудың тиімділігінің критерийлері болып оның дайындық деңгейін бағалаудың ерекше белгілері табылады деп көрсетіледі [12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,19, 20].

Проблеманың жалпы жай-күйін талдау педагогтердің, психологтардың, әдіскерлердің кәсіби шығармашы мұғалімді даярлаумен байланысты теориялық және практикалық мәселелер бойынша елеулі жұмыс атқарылғанын көрсетті. Сонымен бірге мектепте шығармашылық іс-әрекетті қазіргі талаптарға сәйкес жүзеге асыра алатын мұғалімді ЖОО-да даярлау мәселесі әлі де жеткіліксіз зерттелгені көрінеді. Педагогика теориясында даярлаудың мазмұны мен құрылымы, критериалды сипаттамасы, бастауыш сынып мұғалімінің шығармашылық іс-әрекетке дайындық деңгейі жеткіліксіз ашылған, жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде даярлаудың шарттары жеткіліксіз анықталған.

Осылайша, зерттеу нәтижелері мұғалімдерді, атап айтқанда бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау мәселелерін одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Демек,

1. Кәсіби-шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыру білім, білік, дағдылары бар мұғалімдерді даярлауға ЖОО-да бас назар аударылуы керек.

2. Педагогтерді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке табысты даярлауды қамтамасыз ету үшін педагогикалық және ұйымдастырушылық шарттарды анықтау қажет.

3. Мұғалімдерді даярлау бағдарламасы педагогикалық шығармашылықты қалыптастыруға және дамытуға бағытталған арнайы модульдерді қамтуы мүмкін.

Осыған байланысты және зерттеу нәтижелері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау технологиясы келесі кезеңдерді қамтиды деп болжауға болады:

– жалпы дайындық (мақсаты: психологиялық-педагогикалық білім мен біліктер жүйесін қалыптастыру; шығармашылық іс-әрекеттің түрлі технологияларын іске асыру тәжірибесі);

– кәсіби-бағдарлы (мақсаты: мұғалімде шығармашылық іс-әрекетті іске асыруға дайындықтың дидактикалық және коммуникациялық құрамдастарын қалыптастыру);

– кәсіби-мамандандырушы (мақсаты: кәсіби-шығармашылық әрекетті жүзеге асырудың әдістемелік тәжірибесін қалыптастыру).

Қорытынды

Осылайша, философиялық идеяларды, кәсіби-шығармашылық іс-әрекеттің мәні туралы дидактикалық түсініктерді, білім алушыларды оқыту мен дамытуға байланысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерді, сондай-ақ алынған эмпирикалық мәліметтерді талдау негізінде болашақ мұғалімдерді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау технологиясын әзірлеудің алғышарттары анықталды, мұғалімдерді даярлау педагогикалық шығармашылық саласындағы құзыреттілікті қалыптастыруға және шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру әдістемесіне байланысты модульдерді қамтуы мүмкін. Зерттеу барысында мұғалімдерді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлауға айрықша мән беру керектігі, қазіргі заманғы мұғалімге өзінің кәсіби әлеуетін жан-жақты арттыру үшін үнемі жұмыс қажет екендігі нақтыланды.

Сонымен қатар педагогтердің өз білім, біліктерін кеңейтуге мүдделілігін және кәсіби-шығармашылық құзыреттілік дағдыларын дамытуға ұмтылысы анықталды. Бұл ретте, әлі де пысықтауды талап ететін: білім беру үдерісіне қатысушылардың тиімді кәсіби-шығармашылық ұйымдастыру шарттары, жаңа технология құраддары арқылы оқушылармен оңтайлы кері байланыс орнату; педагогтердің заманауи білім беру ортасында жұмыс істеу кезіндегі іс-әрекеттерін түзету, мінез-құлқын сыни бағалау, педагогтердің оқыту тапсырмаларын әзірлеудегі дербестігі мен шығармашылық білігін қалыптастыру; оқушылармен топтық жұмыс және жобалық іс-әрекет ұйымдастыруда кәсібилік пен шығармашылық құзыреттілігін тиімді қолдану, коммуникацияларды және білім алушыларды тарту сияқты көптеген мәселелер бар екенін айтып өту керек.

Зерттеу нәтижелері педагогикалық білім беру бағыты бойынша жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламаларын жобалау кезінде, мұғалімдерді кәсіби-шығармашылық іс-әрекетке даярлау бойынша педагогтердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау бағдарламаларын әзірлеу үшін негіз бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ибрагимқызы Ш. Ғылыми зерттеу іс-әрекеті арқылы болашақ мамандардың педагогикалық шығармашылығын қалыптастыру жүйесі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2019. – №1(61). – Б.146-151.
2. Левченко Т.А., Агранович Е. Творческая компетентность как компонент профессионального мастерства педагога // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Педагогические науки». – 2017. – №1(53). – С.120-127.
3. Айтымова А.Н. Педагогтың шығармашылық және кәсіби-мәдени іс-әрекеттерін жетілдірудің өзекті мәселелері // М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2016. – № 3(32). – Б.13-18.
4. Қалтаева Г.К., Бекмағамбетов А.Ж. Инновациялық білім беру жағдайындағы педагогтың кәсіптік іс-әрекеті. // Педагогика және психология. – 2017. – №1(30). – Б.129-134.
5. Нуриев М.А., Советканова Д.М., Айнакулова А.М. Заманауи педагогтың тұлғалық болмысы // Педагогика және психология. – 2018. – № 2(35). – Б.18-25.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III (2021.08.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30119920#pos=0;0 (қарастырылған күні: 21.02.2022).
7. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген. [Электрондық ресурс]. – 2019. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>. (қарастырылған күні: 21.02.2022).
8. Педагогтың кәсіби стандарты. «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы № 133 бұйрығына қосымша. [Электрондық ресурс]. – 2017. – URL: https://atameken.kz/uploads/content/files/ПСПедагог_каз.pdf (қарастырылған күні: 21.02.2022).

9. Убогая Н.В. Развитие творческих способностей школьников в процессе обучения английскому языку: Дис. канд. пед. наук:13.00.01. – Воронеж: 2002. – 155 с.
10. Смирнова Н.М. Философия творчества. Сектор философских проблем творчества. – Москва: Интелл, 2016. – 314 с.
11. Джурицкий А.Н. История педагогики и образования. – Москва: Юрайт, 2013. – 676 с.
12. Казанцева В.В. Формирование творческой компетентности учителя начальной школы в самообразовательной деятельности: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – Тверь, 2014. – 24 с.
13. Варлакова Ю.Р. Развитие креативности будущих бакалавров педагогического образования в вузе: Дис. канд. пед. наук: 13.00.08. - Красноярск, 2013. – 208 с.
14. Sawyer K. A Call to Action: The Challenges of Creative Teaching and Learning . Teachers College Record 117(10) University of North Carolina at Chapel Hill. – 2015.
15. Lapeniene D., Dumcieneb A. Teachers' Creativity: Different Approaches and Similar Results. Proceedings - Social and Behavioral Sciences 116. – 2014. – P. 279 - 284.
16. Левченко Т.А. Формирование креативного мышления будущих педагогов начального образования // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – № 7/2. – С.136-143.
17. Akpur U. Critical, Reflective, Creative Thinking and Their Reflections on Academic Achievement. Thinking Skills and Creativity. 2020. No. 100683.
18. Orazbayeva F., Bogenbayeva A., Yerkiybayeva G., Orazaliyeva E., Imankulova M., Akhmetzhanova G. Development of Students' Speech Using the Method of Creative Thinking, Education Research International. – 2022. – 15 p.
19. Hamroyev A. R. Modeling Teacher Activities when Designing Creative Activities of Students. International Journal of Culture and Modernity. – 2021. – P. 181–184.
20. Eleni Loizou, Evi K. Loizou Creative play and the role of the teacher through the cultural-historical activity theory framework International Journal of Early Years Education. – 2022. – Iss. 3. . –Vol. 30. – P.527-541.

А.Е. Ахметсапа, Г.Н. Жолтаева, А.Б. Абуханова

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Предпосылки подготовки будущих учителей начальных классов к профессионально-творческой деятельности

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные аспекты подготовки будущих учителей начальных классов, различные подходы и исследования в области общего педагогического творчества и подготовки учителей к профессионально-творческой деятельности. Проанализированы теоретические исследования и современное состояние готовности практикующих учителей начальных классов к профессионально-творческой деятельности. Представлены статистические данные, полученные путем анкетирования учителей с целью определения уровня их готовности к реализации профессионально-творческой деятельности. На основе анализа современного состояния готовности учителей начальных классов к профессионально-творческой деятельности обоснована актуальность проблемы осуществления творческой деятельности для большинства учителей и сформулированы основные вопросы, требующие изучения в данном направлении.

Также описывается выявленная заинтересованность педагогов в расширении своих знаний, умений и стремление к развитию навыков профессионально-творческой компетентности. Отмечено, что существует множество проблем, требующих дальнейшей проработки, такие, как: условия организации эффективной профессионально-творческой деятельности участников образовательного процесса, установление оптимальной обратной связи с учащимися средствами новых технологий; коррекция действий педагогов при работе в современной образовательной среде, критическая оценка поведения, формирование самостоятельности и творческих умений педагогов в разработке учебных заданий; эффективное применение профессионализма и творческих компетенций, коммуникация и привлечение обучающихся к организации групповой работы и проектной деятельности с учащимися, описаны перспективы их разработки.

Ключевые слова: начальная школа, учитель, педагогическая подготовка, творчество, профессионально-творческая деятельность, творческая деятельность, профессиональная подготовка, профессионально-творческое мастерство.

A.E. Akhmetsapa, G.N. Zholtayeva, A.B. Abukhanova
Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Prerequisites for the preparation of future primary class teachers for professional-creative activity

Abstract. The article discusses the current aspects of the training of future primary school teachers, various approaches and research in the field of general pedagogical creativity and teacher training for professional and creative activities. Theoretical studies and the current state of readiness of practicing primary school teachers for professional and creative activity are analyzed. Statistical data obtained by questioning teachers in order to determine the level of their readiness to implement professional and creative activities are presented. Based on the analysis of the current state of readiness of primary school teachers for professional and creative activity, the relevance of the problem of creative activity for most teachers is substantiated and the main issues requiring study in this direction are formulated.

It also describes the revealed interest of teachers in expanding their knowledge, skills and the desire to develop skills of professional and creative competence. It is noted that there are many problems that require further study, such as: conditions for organizing effective professional and creative activities of participants in the educational process, establishing optimal feedback with students by means of new technologies; correction of teachers' actions when working in a modern educational environment, critical assessment of behavior, formation of independence and creative skills of teachers in the development of educational tasks; effective application of professionalism and creative competencies, communication and involvement of students in the organization of group work and project activities with students, prospects for their development are described.

Keywords: primary school, teacher, pedagogical training, creativity, professional and creative activity, creative activity, professional training, professional and creative skills.

References

1. Ibragimkyzy Sh. Gylymi zertteu is-areketi arqyly bolashaq mamandardyn pedagogikalyq shygarmashylygyn qalyptastyru zhuiesi. Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universiteti KhABARSHY «Pedagogika gylymdary» seriiasy [The system of formation of pedagogical creativity of future specialists through scientific research activities. Abay Kazakh National Pedagogical University Bulletin Series "Pedagogical Sciences"]. 2019. No.1(61). P.146-151, [in Kazakh].
2. Levchenko T.A., Agranovich E. Tvorcheskaia kompetentnost kak komponent professionalnogo masterstva pedagoga. Vestnik KazNPU im.Abaia. Serii «Pedagogicheskie nauki» [Creative competence as a component of a teacher's professional skill // Bulletin of Abay KazNPU. Series "Pedagogical Sciences"], 2017. No.1(53). P.120-127, [in Russian].
3. Aitymova A.N. Pedagogtyn shygarmashylyq zhane kasibi-madeni is-areketterin zhetildirudin ozekti maseleleri. M. Kozybaev atyndagy Soltustik Qazaqstan memlekettik universitetinin habarshysy [Actual problems of improving the creative and professional-cultural activities of the teacher. Bulletin of the North Kazakhstan State University named after M. Kozybayev], 2016. No.3(32). P.13-18, [in Kazakh].
4. Kaltaeva G.K., Bekmagambetov A.Zh. Innovatsiialyq bilim beru zhagdaiyndagy pedagogtyn kasiptik is-areketi. Pedagogika zhane psikhologiya [Professional activities of a teacher in the context of innovative education. Pedagogy and psychology]. 2017. No.1(30). P.129-134, [in Kazakh].
5. Nuriev M.A., Sovetkanova D.M., Ainakulova A.M. Zamanai pedagogtyn tulqalyq bolmysy. Pedagogika i zhane psikhologiya [Personality of a modern teacher. Pedagogy and psychology]. 2018. No.2(35). P.18-25, [in Kazakh].
6. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany 2007 zhylgy 27 shildedegi № 319-III (2021.08.01. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen) [Law of the Republic of Kazakhstan On Education]. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30119920#pos=0;0 (accessed 21.02.2022).
7. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymdy damytudyn 2020-2025 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы: Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2019 zhylgy 27 zheltoqsandagy № 988 qaulysymen bekitilgen. [State Program for the Development of Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025: approved by the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 988]. 2019. Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>. [in Kazakh]. (accessed 21.02.2022).

8. Pedagogtin kasibi standarty. «Atameken» KR Ulttyk kasipkerler palatasynyn Basqarma toragasynyn 2017 zhylgy 8 mausymdagy № 133 buirygyna kosymsha. [Professional Standard of a teacher. Appendix to the order of the chairman of the Board of the National Chamber of entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken"]. 2017. Available at: https://atameken.kz/uploads/content/files/PSPedagog_kaz.pdf [in Kazakh]. (accessed 21.02.2022).
9. Ubogaia N.V. Razvitie tvorcheskikh sposobnostei shkolnikov v protsesse obucheniia angliiskomu iazyku: Dis. kand. ped. nauk:13.00.01 . – Voronezh: 2002. – 155 s.
10. Smirnova N.M. Filosofii tvorchestva. Sektor filosofskikh problem tvorchestva. [Philosophy of creativity. The sector of philosophical problems of creativity]. (Moscow, Intell, 2016, 314 p.), [in Russian].
11. Dzhurinskii A.N. Istoriia pedagogiki i obrazovaniia [History of pedagogy and education]. (Moscow, Iurait, 2013, 676 p.), [in Russian].
12. Kazantseva V.V. Formirovanie tvorcheskoi kompetentnosti uchitelia nachalnoi shkoly v samoobrazovatelnoi deiatel'nosti: Avtoref. dis. kand. ped. Nauk [Formation of creative competence of primary school teachers in self-educational activities: Abstract. dis. candidate of Pedagogical Sciences]: 13.00.01. Tver, 2014. 24 p.), [in Russian].
13. Varlakova Iu.R. Razvitie kreativnosti budushchikh bakalavrov pedagogicheskogo obrazovaniia v vuze: Dis. . kand. ped. nauk: 13.00.08 [Development of creativity of future bachelors of pedagogical education at the university: Diss. . Candidate of Pedagogical Sciences]. (Krasnoyarsk, 2013, 208 p.), [in Russian].
14. Sawyer K. A Call to Action: The Challenges of Creative Teaching and Learning . Teachers College Record 117(10) University of North Carolina at Chapel Hill. 2015.
15. Lapenienea D., Dumcieneb A. Teachers' Creativity: Different Approaches and Similar Results. Proceedings - Social and Behavioral Sciences 116. 2014. P. 279 - 284.
16. Levchenko T.A. Formirovanie kreativnogo myshleniia budushchikh pedagogov nachalnogo obrazovaniia. Nauka i zhizn Kazakhstana [Formation of creative thinking of future primary education teachers. Science and life of Kazakhstan] 2020. No. 7/2. P.136-143.
17. Akpur U. Critical, Reflective, Creative Thinking and Their Reflections on Academic Achievement. Thinking Skills and Creativity, 2020. No. 100683.
18. Orazbayeva F., Bogenbayeva A., Yerkibayeva G., Orazaliyeva E., Imankulova M., Akhmetzhanova G. Development of Students' Speech Using the Method of Creative Thinking, Education Research International, 2022. P. 15.
19. Hamroyev A.R. Modeling Teacher Activities when Designing Creative Activities of Students. International Journal of Culture and Modernity, 2021. P. 181–184.
20. Eleni Loizou, Evi K. Loizou Creative play and the role of the teacher through the cultural-historical activity theory framework International Journal of Early Years Education. 2022. Vol. 30. Is. 3. P.527-541.

Авторлар турал мәлімет:

Ахметсапа Айгүл Есенкелдықызы – I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы бойынша 2 курс докторанты, Талдықорған, Қазақстан.

Жолтаева Гульнар Нурболатовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымдастырылған профессоры, Талдықорған, Қазақстан.

Абуханова Ажар Базарбаевна – педагогика магистрі, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының оқытушы -дәріскері, Талдықорған, Қазақстан.

Akhmetzhanova A. – PhD student, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Zholtaeva G. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Abukhanova A.B. – Master of Pedagogy, Teacher-Lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

M.P. Asylbekova, I.B. Shaikhymuratova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: indiskh@mail.ru)

The problem of organizing preventive work at the University for countering social ostracism in student groups

Abstract. *In this article the author explores the problem of social ostracism in student groups, defining it as a powerful and universal social phenomenon that threatens people's physical and psychological well-being. The author considers models of ostracism, stages of reaction to ostracism (reflexive, acceptance and so on), highlights typology of ostracism (pseudo-ostracism, role ostracism, punishing ostracism, defensive ostracism, unintentional ostracism). As the main measures to counter and prevent ostracism, the author considers building primary relationships in the study group (acquaintance, self-presentation, establishing primary contacts), conducting trainings, organizing discussions about ostracism and bullying as a social forms of relations in a group, developing a program for preventing ostracism in the group. The author identifies priority conditions for effective prevention of ostracism in the educational environment of first-year students: - organizing comprehensive pedagogical support (cooperation of teacher-curators, faculty) of first-year students on the basis of deontological, personal-collectivist, preventive approaches; - implementing an adaptation program for supporting first-year students.*

Keywords: *social ostracism, ostracism typology, stages of ostracism unfolding, measures for prevention of ostracism in student groups.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-37-46>

Introduction

Ostracism is rejection of a person by excluding him/her from a group or social environment. In the dictionary of S.I. Ozhegov, ostracism is defined as "exile, persecution (for example, "to subject someone to ostracism") [1]. Researcher T.F.Efremova in her Dictionary of the Russian Language interprets ostracism as exile, persecution, rejection" [2].

According to psychologist and researcher of ostracism Kipling D. Williams [3], ostracism is a slippery and invisible form of violence.

Both groups and individuals can ostracize others and be ostracized themselves. Although social exclusion is an inevitable part of human existence, prolonged or unjustified exclusion can lead to loneliness, depression and/or aggression. One example of student ostracism is when a student deliberately does not invite a particular classmate to a party, although he has invited everyone else in his group [4].

The social context of ostracism. Ostracism is a powerful and universal social phenomenon that threatens people's physical and psychological well-being. Individuals and groups can be ostracized. Most people face the threat of ostracism at least once in their lives, and some people face it on a daily basis. K.D. Williams [3] developed a typology of ostracism, highlighting:

– pseudo-ostracism: a subject's behavior is erroneously interpreted by a person as ostracism (for example, the individual greets a person passing by, and the latter does not see or hear the greeting, while the individual believes that this is intentional);

– role ostracism: ostracization is prescribed by norms and roles of the situation itself (for example, ignoring the waiter who pours water into a glass or cleans the dishes);

– punishing ostracism: ostracism is used to punish or indicate disapproval (for example, to control members of a group who, by their deviant behavior or stigmatized status, pose a threat to a group or to motivate individual members of the group to change their unwanted or unacceptable behavior);

– defensive ostracism: individuals ostracize another person for protection purposes (for example, so as not to become a target of ostracism themselves);

– un-intentional ostracism: the subject does not notice the object of ostracism, because he believes that the object is not worth his attention or does not even suspect its existence (this often happens when there is a discrepancy in the statuses of the subject and object: pop star-fan, king-subject).

Obviously, the most dangerous are such types of ostracism as punishing, role-playing, protective, because in certain cases they can act as variants of deviant, even delinquent behavior, negatively affecting development of personality of the ostracized [5].

There are many species other than humans who use ostracism, usually to strengthen the group (by eliminating weaker or dissenting members). Peoples and tribes in religious institutions, correctional institutions, and in informal groups resort to ostracism. Ostracism is common even in close relationships and among family members. Educational environment is no exception. Higher educational institutions are characterized by increase in the number of cases of ostracism in student groups of the first year of study, since it is during this period that students adapt to conditions of vocational training, and the process of formation of student groups is carried out.

Increase in cases of ostracism in student groups is due, on the one hand, to active formation of their informal structure, distribution of social roles and social statuses, promotion of leaders of informal groups, expansion of areas of joint activity, and on the other hand, increased aggressiveness, low level of tolerance of a significant part of students [6]. In addition, serious mistakes are made in activities of many teachers and supervisors related to organization of pedagogical prevention of social ostracism. All this requires scientific understanding of the current situation [7].

Stages of social ostracism and psychological reaction to ostracism. Conventionally, ostracism can be divided into three stages. A student who has been rejected feels real physical pain, and it doesn't matter who rejects him or even how insignificant the slight seems. Students begin to find out in the reference group how to improve their inclusive status. They try to cooperate with other students or even obey them. If they succeed, they tend to take control of the situation. If a student tolerates ostracism for too long, he becomes psychologically exhausted, cannot cope with it and, as a result, gives up, falls into depression, despair, becomes helpless. Even memories of long-standing ostracism can evoke these feelings.

According to the Kipling D. Williams' model of ostracism [3], there are three stages in unfolding of a reaction to ostracism. The first stage is reflexive. As soon as individuals show signs of ostracism, they can feel pain, feel sadness, anger, they have a decrease in the level of satisfaction of one or more fundamental psychological needs (for belonging, self-respect, control, meaningful existence). At the same time, the degree of influence of ostracism and related phenomena on an individual is not only revealed at the level of self-report, but is also physically tangible. The second stage is reflexive. Individuals are trying to find meaning in why they are ostracized, trying to somehow cope with the «social wound». It is at this stage that the decision on the response strategy takes place. The third stage is acceptance. This stage occurs if the process of ostracism takes a long (chronic) character. In this case, the individual may suffer from feelings of alienation, depression, helplessness and worthlessness.

Humans are social beings who rely on connections with others to meet fundamental social, psychological and survival needs. Even when strangers, in the context of minimal interaction, ostracize people for a very short time, they show signs of stress. Subjected to the procedure of ostracism, people immediately feel a lower degree of satisfaction of their basic needs [8]. Ostracism is unique in that it immediately lowers satisfaction with four of the four basic human needs at the same time. Also, when faced with ostracism, people feel higher levels of sadness

and anger. Long-term ostracism makes people feel worthless. They often resign themselves to loneliness or desperately demand attention, even through suicide or murder.

In the students' environment, ineffective group members are most often ostracized, slowing down or undermining the work of the group and becoming burdensome as a result. Such students are more likely to violate group norms and threaten group harmony and cohesion. As a result, this makes them less trustworthy. They can become a burden on the group, not necessarily because of their work capacity, but because they may require more attention and thus create a burden on group interaction. Even if group performance does not suffer because of them, the experience of interacting with a student who is a neurotic member of the group can be quite unpleasant and lead to ostracism. Such students act artistically, curiously, creatively, insightfully and originally, and have a wide range of interests. They are perceived as attractive and interesting interaction partners and useful for group work, at least if the group is looking for creative solutions.

On the other hand, such openness in student groups is also associated with the pursuit of unusual ideas or demonstration of non-standard behavior, which can be perceived as deviation from group norms. Thus, openness to experience can also pose a threat to group harmony and stability. Moreover, students with a high level of openness are often drawn to new situations and social contexts. This may make students with high openness more likely to be ostracized compared to students who follow familiar patterns.

These are students who act in an active, assertive, energetic, enthusiastic, outgoing and talkative manner. Like people with high degree of openness, extroverted students may be more likely to encounter social situations and initiate social interactions with new partners. This means that the base frequency of situations that cause the risk of being ostracized is higher for these students than for those who adhere to their close social circle.

The question of whether ostracism can be eradicated remains open. Psychologists are skeptical about eradication of social ostracism among students [9]. In some cases, people seek legal protection from ostracism, which is a form of discrimination in the workplace, but it is difficult to capture and communicate what is not happening. If a student is not invited to a party for the whole group, then this is easy to deny. The «criminal» student may even accuse the socially ostracized «victim» student of being paranoid. Pedagogical prevention has been and remains the main means in the fight against social ostracism.

In our study, we suggested that it is possible to increase effectiveness of pedagogical prevention of social ostracism in student groups if: - to form motivational readiness of university professors to carry out active work to prevent cases of social ostracism; - to increase the professors and teachers' level of professional and pedagogical skills in solving this issue; - to ensure rallying of student groups as a factor in the effective prevention of social ostracism.

Analysis of the scientific literature made it possible to fix the growing problem of ostracism among young people [10]. In educational organizations, this issue becomes even more relevant due to specifics of personal relationships, when students do not always have an opportunity to satisfy their social, spiritual and moral needs. In this regard, the risk of ostracism in student groups should be assessed by the leading departments of an educational organization as one of the priority issues that requires integrated approach.

Complexity in this case is understood as a combination of individual-personal and collectivist approaches to accompanying a student group; as cooperation between professors and teachers; integration of educational, leisure, quasi-professional areas. In this sense, it is also very important to combine preventive and corrective activities in this direction at the level of all student courses.

At the same time, the main emphasis on solving the problem of ostracism in each study group should be placed in the initial period of students' education, during their first year of study. During this period, with each student group, it is necessary to work out the problem of ostracism in a concentrated manner in the following order:

1) provide students with the opportunity to spontaneously build primary relationships in the group (acquaintance, self-presentation, establishing primary contacts);

- 2) conduct a training «Let's get acquainted!»;
- 3) hold a conversation «Ostracism, bullying as asocial forms of relations in a group»;
- 4) jointly (the teacher-curator and the student group) develop a program for prevention of ostracism in the group (the program should be extended for all years of study, including the final course).

The program should highlight several aspects:

- a) prevention of ostracism (systematic diagnostics of relations in the group; work on organizing a friendly team; possibility of individual counseling);
- b) correction of ostracism ("Mail of trust", reflective conversations in micro-groups, etc.).

The basis of preventive, corrective activities is actual collective creative work of the student group, informal focus on the absence of «outcasts».

Significant resource for prevention of ostracism in a training platoon, according to studies by O.V. Svinareva [11] is pedagogical support for students within the adaptation period. Thanks to this, in the educational process, personal facilitative activities are simultaneously carried out by teachers in relation to subjects-students and organizational and managerial support of the emerging team.

The above provisions are consistent with the content of the state educational standards of higher education of the Republic of Kazakhstan, which at the level of general cultural competencies indicate development of students' competencies such as ability to perform professional tasks in accordance with the norms of morality, professional ethics and work etiquette, ability to work in a team, tolerantly perceiving social, cultural, confessional and other differences, to prevent and constructively resolve conflict situations in the course of professional activity.

Very significant in connection with the above is organization of cultural centers, clubs, studios; among the forms of educational work are discussions, persuasion, an example, meetings with artists, and so on.

In higher educational institutions of Kazakhstan Republic, much attention is paid to education of student teams, starting from the first year of study, involving them in the activities of the Cinema Club, Library Club, the Literary and Musical Lounge, implementing trainings for constructive interaction, personal development, scientific, creative projects, which is systematically reflected in scientific the works of researchers (V.E. Nefediev, Yu.N. Prostackishina, O.V. Svinareva, I.V. Ulyanov, etc.) [12]. A feature of these activities is their collectivist nature, which is expressed in involvement of all students of the group in them while implementing individual-personal approach, when individual characteristics of a student (temperament, gender, etc.), his personal characteristics (needs, moral position, etc.) are taken into account.

Of particular value in prevention of ostracism in educational environment of first-year students is training as a pedagogical method (V.E. Pakhalyan, K. Fopel, etc.) [13]. In particular, it is possible to conduct training for constructive communication of students after classes. Thanks to this, students master the skills of open communication, effective conflict resolution. The training component contributes to formation of reflective skills in student groups, thanks to which a person pays attention to himself, his consciousness, actions, as a rule, rethinking them; in connection with this, students' focus on self-education is formed.

Along with this, significant potential of training sessions in prevention of ostracism is obvious, when in the context of studying the problems of an individual and the group, conflict relations, students carry out appropriate reflection, training platoon personalizes understanding of issues of alienation, bullying, and gives them a moral assessment.

The central thought, which requires collective reflection, should be the following: ostracism is rejection or ignorance of a person by others. It deprives a person of the opportunity to realize his need for affiliation (belonging). Ostracism plays the role of a means of regulating social behavior, relationships with people. People react to ostracism with bad mood, nervousness, attempts to repair relationships, or a final break. Not talking to a person means showing emotional cruelty towards him and using the most terrible weapon - this is the opinion of people who were ostracized [14].

Research methods

The purpose of our empirical research at this stage was to study the first-year students' ideas about social ostracism as a form of ignoring.

To achieve this goal, the following tasks were formulated:

1) to implement a theoretical review of research on the subject of social ostracism in student groups;

2) to identify the content and types of ideas about social ostracism.

The object of the study is students and student groups, subjects of interpersonal relations who filled out the questionnaire we proposed. These are students of pedagogical majors.

The subject of the study was the phenomenon of social ostracism.

The research hypothesis consisted in the assumption that students have different types of ideas about social ostracism, characterized by certain speech markers. The study involved 54 students aged 19 to 21 years.

Respondents were asked an open-ended question «What does it mean to you when you are subjected to social ostracism?». The obtained data was processed using a qualitative-quantitative method of document analysis - content analysis. In the process of analyzing students' answers to the question presented, an inductive type of material processing was used.

In addition to content-semantic categories of analysis, speech units were distinguished - conjunctions, pronouns, negative particles, etc., which were also included in statistical processing. In addition, the study participants were offered a questionnaire to collect socio-demographic data (gender, age, level of education, presence/absence of work, etc.). The frequency of occurrence of content analysis categories was calculated as percentage; Cluster analysis (Ward's method) was used to identify types of ideas about social ostracism.

Results

As a result of the content analysis of the respondents' answers to the question «What does it mean to you when you are subjected to social ostracism?» two groups of content-analytical categories were distinguished. The first group included semantic categories that directly reflect the content of the phenomenon of social ostracism (see Table 1. Content of understanding the phenomenon of social ostracism by students-subjects of interpersonal relations). The most common in the studied sample include the following: devaluation (37.5%), lack of interest (32.4%), emotional distress (30.1%).

Table 1. Content of understanding the phenomenon of social ostracism by students-subjects of interpersonal relations

	analytic categories	number of cases (in %)	content of analytic categories	speech markers
1	devaluation	37,5%	d e p r e c i a t i o n , disrespect from other people, insignificance for them	they do not consider (my) opinion, there is no respect (for me), some disrespect, they do not value anything, (my) opinion does not matter, (to me) it doesn't matter, (to a person) it doesn't matter (to me) to answer
2	lack of interest	32,4%	no interest in another person	(I) is not interesting, (I) do not care, indifference, they are not interested in (my) thoughts
3	emotional distress	30,1%	specific feelings and emotions are indicated	particles showing resentment, anger, irritation, disgust, contempt, feeling lost, apathetic state

The selected categories formed two types of ideas about social ostracism.

The first type of representations makes it possible to describe social ostracism as a unity of cognitive, emotional and behavioral components.

Cognitive component includes an attempt to explain to oneself the reasons, to understand and interpret what is happening in a situation of social ostracism. The cognitive component can be implemented in the following three versions.

Explaining the causes of social ostracism through the personal characteristics of the interlocutor (“shy”; “inability to talk about feelings”) or through lack of attention (for example, when a person has a lot to do and there are no attention resources left to communicate with a partner). The marker of this explanation is the use of disjunctive conjunctions (e.g., «or»).

Reflections associated with a feeling of mismatch with another person, with lack of understanding of what is happening. This is accompanied by references to losses in self-esteem and changes in the image of the self (which corresponds to frustration of the need for positive self-perception resulting from social ostracism described by K. Williams (Williams, 2007). This also included the category “acceptance” (“nothing”), indicating productivity - the process of understanding what is happening.

The third option for understanding what is happening in a situation of social ostracism is related to the question “what did I do wrong?”. This happens when the student-subject of communication suspects that social ostracism in the group is feedback and occurs in response to his «wrong» behavior. This category has been designated as a “hidden message”, and cognitive processes here are aimed at “decoding” it. A marker of hidden messages in speech is the use of reflexive pronouns.

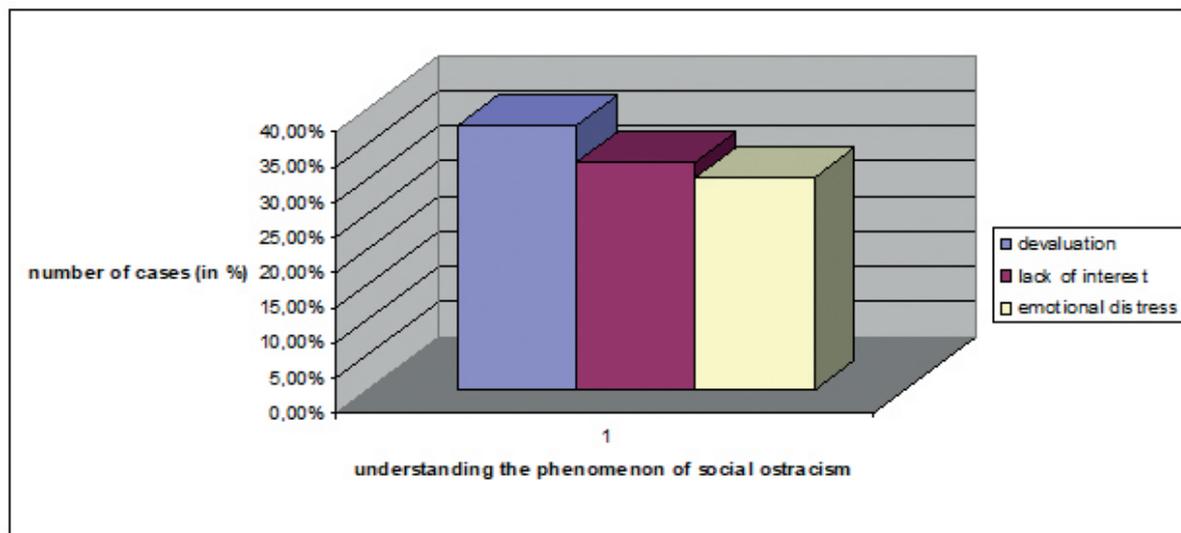
Discussion

The emotional component includes units of analysis that describe specific feelings and emotions, and is represented by the category «emotional distress». Emotions accompanying the experience of social ostracism are mostly negative: resentment, anger, irritation, disgust, contempt, a sense of loss.

The behavioral component in a situation of social ostracism is the conditions of communication, feeling of being useless for the interlocutor, as well as perception of social ostracism as a result, as a reaction to some specific behavior (demonstrative pronouns are a marker). The behavioral component of ideas about social ostracism aims to satisfy the need for control, which is also frustrated in situations of social ostracism (Williams, 2007). Social ostracism as a strategy for regaining control and ability to control the communicative situation is intended to “indicate” the unacceptable behavior.

The second type of representations includes two key substantive categories - the student’s lack of interest in the target of social ostracism and devaluation (see Diagram 1. Substantive categories the phenomenon of social ostracism by students-subjects of interpersonal relations).

Diagram 1. Substantive categories the phenomenon of social ostracism by students-subjects of interpersonal relations.

At the same time, speech markers of depreciation are negations - negative particles and prefixes; and lack of interest is described through frequent use of the word «person» and through the use of egocentric markers in the form of personal pronouns of the first person singular (I, me, etc.). This is fully consistent with the results of studies by Klauke, Müller-Frommeyer, Kauffeld (2019), who proved that memories of ostracism in texts are expressed through an increase in these lexical units and, along with this, through a decrease in the first person plural pronouns (such in our sample in general were absent).

That is why this type of ideas about social ostracism was designated as «ignoring». It should be noted that the most common categories of content analysis - lack of interest and devaluation - are included in this type of representation, which indicates legitimacy of considering social ostracism as a form of social exclusion.

Conclusion

Thus, the conducted research allows us to confirm the hypothesis about the existence of different types of understanding social ostracism, as well as about the presence of certain speech markers of these types of ideas.

The conducted research makes it possible to draw conclusions about the content of ideas about social ostracism in students-subjects of interpersonal relations, about the types of these ideas, as well as about their speech markers.

In the structure of understanding social ostracism, cognitive, emotional and behavioral ideas are distinguished.

The cognitive component is represented by the search for the causes and meaning of what is happening. It is shown that the causes of social ostracism are explained by personal characteristics and peculiarities of attention (inattention) quite rarely - in about 10% of cases, respectively. Most students explain social ostracism as a lack of interest (32.4% of cases) and depreciation (37.5% of cases).

The emotional component has a fairly high degree of representation, expressed in negative emotional distress in situations of social ostracism (they are noted by 23.5% of respondents).

The behavioral component is centered on communication (in the context of interaction, social ostracism is described by 25% of respondents) and the feeling of being useless in it (16% of respondents).

Disjunctive conjunctions are markers of positive explanations for the causes of social ostracism; hidden messages - reflexive pronouns; ignoring as a reaction to what happened and ascertaining the partner's uselessness - demonstrative pronouns; lack of interest for the interlocutor - personal pronouns of the first person singular; devaluations - negative prefixes and particles.

As the main conclusion, it is necessary to note the growing problem of ostracism in society, in connection with which the issues of its pedagogical prevention and correction should be updated in student groups.

We have identified the following priority conditions for effective prevention of ostracism in the educational environment of first-year students:

- organizing comprehensive pedagogical support (cooperation of teacher-curators, faculty) of first-year students on the basis of deontological, personal-collectivist, preventive approaches;
- implementing an adaptation program for supporting first-year students;
- emphasizing the idea of forming an educational team as a subjective basis for effective educational, leisure relationships in the group.

References

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. — Москва: Мир и образование, 2014. — 1376 с.
2. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — Москва: Русский язык, 2000. — 1540 с.
3. Williams K.D., Nida S.A. Ostracism: Conséquences and Coping // Current Direction in Psychological Science. — 2011. — Vol. 20. — Iss. 2. — P. 71-75.
4. Бойкина Е. Э. Социальный остракизм: современное состояние проблемы, методология и методы исследования // Психология и право. — 2020. — Т. 10. — № 1. — С.152-170.
5. Сердюк Н.В. Профессиональная деонтология: учебное пособие. — Москва: Академия управления МВД России, 2020. — 104 с.
6. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи. Криминальная субкультура. — Тверь: Приз, 1994. — 323 с.
7. Костина Л. Н. Психологические проблемы профилактики остракизма в подростковом возрасте // Профилактика девиантного поведения детей и молодежи: региональные модели и технологии: Сборник материалов Второй международной научно-практической конференции. ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского», Гуманитарно-педагогическая академия. Симферополь, 2020. — С. 355-358.
8. Мальцева, О. А. Взаимообусловленность социально-психологических и социально-педагогических факторов девиантного поведения в курсантской среде образовательных организаций МВД России // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. — 2020. — № 1-1 (40). — С. 89-91.
9. Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие / Е.В. Змановская, В. Ю. Рыбников. — СПб.: Питер, 2010. — 352 с.
10. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. — СПб.: Питер, 2009. — 930 с.
11. Свинаярева О.В. Педагогическое сопровождение курсантов образовательных организаций в период адаптации к образовательному процессу: автореферат дисс. ... кандидата педагогических наук: 13.00.08 / Московский университет МВД России имени В.Я. Кикотя, 2017. — 24 с.
12. Слостенин В.А. Педагогика: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — Москва: Издательский центр «Академия», 2002. — 576 с.
13. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе: Психологические игры и упражнения. — Москва, 2003. — 576 с.
14. Карлов В.П. Формы остракизма в уголовном процессе и их влияние на правосознание, правопонимание и правоприменение // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. —2016. — № 4. — С. 128-134.

М.П. Асылбекова, И.Б. Шайхымуратова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Студенттік ортада әлеуметтік остракизмнің алдын алу бойынша ЖОО-да педагогикалық жұмысты ұйымдастыру мәселесі

Аңдатпа. Бұл мақалада автор студенттік топтардағы әлеуметтік остракизм мәселесін зерттей келе, оны білім алушылардың физикалық және психологиялық әл-ауқатына қауіп төндіретін күшті және әмбебап әлеуметтік құбылыс ретінде анықтайды. Автор остракизмнің үлгілерін, остракизмге реакция кезеңдерін (рефлексиялық, қабылдау және т.б.) қарастырады, остракизмнің типологиясын (псевдоостракизм, рөлдік остракизм, жазалаушы остракизм, қорғаныстық остракизм, әдейі емес остракизм) қарастырады. Автор зерттеу тобында остракизмге қарсы тұрудың және алдын алудың негізгі шаралары ретінде негізгі қарым-қатынастарды құруды (танысу, өзін-өзі таныстыру, алғашқы қарым-қатынасты орнату), тренингтер өткізуді, топтағы қарым-қатынастың әлеуметтік немқұрайдылық формалары ретінде остракизм мен қорлау туралы пікірталас ұйымдастыруды, топтағы жат ағымдардың алдын алу бағдарламасын әзірлеуді көздейді. Автор бірінші курс студенттерінің оқу-тәрбие ортасындағы жат ағымның алдын алудың басымдық шарттарын белгілейді: жеке-ұжымдық, алдын алу негізінде бірінші курс студенттеріне жан-жақты кешенді педагогикалық қолдауды (оқытушы-кураторлардың, профессорлық-оқытушылар құрамының ынтымақтастығын) ұйымдастыру; - бірінші курс студенттерін қолдауға арналған бейімделу бағдарламасын іске асыруды баса көрсетеді.

Түйін сөздер. әлеуметтік остракизм, остракизм типологиясы, остракизмнің даму кезеңдері, студенттік топтардағы остракизмнің алдын алушаралары.

М.П. Асылбекова, И.Б. Шайхымуратова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема организации педагогической работы в вузе по профилактике социального остракизма в студенческой среде

Аннотация. В данной статье авторы исследуют проблему социального остракизма в студенческих группах, определяя его как мощное и универсальное социальное явление, угрожающее физическому и психологическому благополучию учащихся. Автор рассматривает модели остракизма, стадии реакции на остракизм (рефлексивная, принимающая и др.), выделяет типологию остракизма (псевдоостракизм, ролевой остракизм, карающий остракизм, оборонительный остракизм, непреднамеренный остракизм). В качестве основных мер противодействия и предотвращения остракизма автор рассматривает построение первичных отношений в учебной группе (знакомство, самопрезентация, установление первичных контактов), проведение тренингов, организацию дискуссий об остракизме и буллинге как асоциальных формах отношений в группе, разработку программы предотвращения остракизма в группе. Автор выделяет приоритетные условия эффективной профилактики остракизма в образовательной среде первокурсников: - организация всесторонней педагогической поддержки (сотрудничество педагогов-кураторов, преподавателей) первокурсников; - реализация адаптационной программы поддержки первокурсников.

Ключевые слова: социальный остракизм, типология остракизма, этапы развития остракизма, меры профилактики остракизма в студенческих группах.

References

1. Ozhegov S.I. *Tolkovyjslovar' russkogoyazyka* [Dictionary of the Russian Language]. (Moscow, Mir iobrazovanie, 2014, 1376 p.), [in Russian].
2. Efremova T.F. *Novyjslovar' russkogoyazyka* [New Dictionary of the Russian language]. (Moscow, Russkijazyk, 2000, 1540 p.), [in Russian].
3. Williams K.D., Nida S.A. Ostracism: Conséquences and Coping. *Current Direction in Psychological Science*. 2011. Vol. 20. Iss. 2. P. 71-75.

4. Bojkina E.E. Social'nyj ostrakizm: sovremennoe sostoyaniye problemy, metodologiya i metody issledovaniya [Social ostracism: modern state of the problem, methodology and methods of research]. 2020. Vol. 10. No. 1. P.152-170, [in Russian].
5. Serdyuk N.V. Professional'nayadeontologiya : uchebnoe posobie [Professional Deontology: textbook], (Moscow, Akademiya upravleniya MVD Rossii, 2020, 104 p.), [in Russian].
6. Pirozhkov, V. F. Zakony prestupnogo mira molodezhi. Kriminal'naya subkul'tura [Laws of the criminal world of young people. Criminal subculture] (Tver', Priz, 1994, 323 p.), [in Russian].
7. Kostina, L. N. Psihologicheskie problemy profilaktiki ostrakizma v podrostkovom vozraze. Profila ktikadeviantnogo povedeniya detej i molodezhi: regional'nyye modeli i tekhnologii: Sbornik materialov V to rojmezhdunarodno nauchno-prakticheskoy konferencii. FGAOU VO «Krymskiy federal'nyy universitetim . V.I. Vernadskogo», Gumanitarno-pedagogicheskaya akademiya. Simferopol' [Psychological problems of preventing ostracism in adolescence. Prevention of deviant behavior of children and youth: regional models and technologies: Collection of materials of the Second International Scientific and Practical Conference. Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education «Crimean Federal University», Humanitarian and Pedagogical Academy, 2020. P. 355-358, [in Russian].
8. Mal'ceva O.A. Vzaimoobuslovlennost' social'no-psihologicheskikh i social'no-pedagogicheskikh faktorov deviantnogo povedeniya v kursantskojsrede obrazovatel'nykh organizacij MVD Rossii. Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk [Interdependence of socio-psychological and socio-pedagogical factors of deviant behavior in the cadet environment of educational organizations of the Ministry of Internal Affairs of Russia. International Journal of Humanities and Natural Sciences]. 2020. No. 1-1 (40). P. 89-91, [in Russian].
9. Zmanovskaya, E. V. Deviantnoe povedeniye lichnosti i gruppy : uchebnoe posobie [Deviant behavior of an individual and a group: textbook]. (SPb, Piter, 2010, 352 p.), [in Russian].
10. Il'in E.P. Psihologiya obshcheniya i mezhlichnostnykh otноsheniy (Psychology of communication and interpersonal relationships). (SPb, Piter, 2009, 930 p.), [in Russian].
11. Svinareva O. V. Pedagogicheskoe soprovozhdeniye kursanto obrazovatel'nykh organizacij v period adaptatsii k obrazovatel'nomu processu: avtoreferat diss. ... kandidat pedagogicheskikh nauk [Pedagogical support of cadets of educational organizations during the period of adaptation to the educational process: abstract of diss. ... candidate of pedagogical sciences]: (Moskovskiy universitet MVD Rossii imeni V.YA. Kikotya 2017, 24 s.), [in Russian].
12. Slastenin V.A. Pedagogika: uchebnoe posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy [Pedagogy: textbook for students. higher ped. textbook institutions] (Publishing Center «Academy», 2002, 576 p.), [in Russian].
13. Fopel' K. Splochnost' i tolerantnost' v grupe: Psihologicheskie igry i upravneniya [Group Cohesion and Tolerance: Psychological Games and Exercises]. (Moscow, 2003, 234 p.), [in Russian].
14. Karlov V.P. Formy ostrakizma v ugolovnom processe i ih vliyaniye na pravosoznanie, parvo ponimaniye i pravoprimeneniye [Forms of ostracism in the criminal process and their influence on legal consciousness, legal understanding and law enforcement. Bulletin of the Volga University named after V.N. Tatishcheva]. 2016. No. 4. P. 128-134, [in Russian].

Information about authors:

Асылбекова М.П. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Шайхымуратова И.Б. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, педагогика кафедрасының 8D01801»Әлеуметтік педагогика» білім беру бағдарламасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Asylbekova M.P. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Social Sciences Faculty, Department of Pedagogy, Astana, Kazakhstan.

Shaikhymuratova I.B. – PhD student, Department of Pedagogy, Faculty of Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.П. Асылбекова, Қ.Т. Атемова, Б.Ж. Сомжүрек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: masylbekova725@gmail.com)

Түркістан облысындағы жасөспірімдер арасында буллинг және кибербуллингтің орын алу жағдайы

Аңдатпа. Мақалада бүгінгі мектеп оқушылары арасында жиі кездесетін буллинг және кибербуллинг мәселесінің Түркістан облысы бойынша орын алу жағдайы туралы баяндалады. Онда алдымен «Буллинг» және «Кибербуллинг» түсініктері туралы сипатталып, оның себептері мен салдарлары туралы теориялық деректер келтіріледі. Ғылыми ақпараттар қаншалықты көпшілік арасында таныс екендігі мен мектеп оқушылары тарапынан қолданылуын айқындау үшін және Түркістан облысындағы жасөспірімдер арасында бұл мәселенің орын алу жағдайын білу мақсатында арнайы құрастырылған сауалнамалар аудандардағы мектептерге таратылып, нәтижелері өңделді. Зерттеу барысында теориялық талдау, бақылау, сауалнамалар жүргізу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері диаграммалар арқылы көрсетіліп, оңтүстік өңіріндегі жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллингтің жағдайы айқындалды және оның алдын алуға ата-аналар мен мектеп педагогтары үшін нақтылы ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер. Буллинг, кибербуллинг, жасөспірімдер, әлеуметтік орта және көзқарас, алдын алу, аутинг, хейтинг, фрейтинг, диссинг, кетфишинг, грифинг, бэйтинг.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-47-55>

Кіріспе

Қоғам дамуының қарқыны артып, техникалық құралдар мен цифрлық технологиялар дами түскен сайын адамдар арасындағы қарым-қатынас та күрделене түсуде. Бұл әсіресе үлкен өмірден тәжірибесі жоқ жасөспірімдер қарым-қатынасында қиындықтар мен кедергілер тудыруда. Материалдық-техникалық құралдардың адам өмірін жеңілдетер қызметімен қоса, оған зиянын тигізетін де тұстарын пайдалану жастар арасында етек алды. Солардың бірі – бүгінгі жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллинг мәселесі.

Жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллинг құбылысының кеңінен орын алуы бүгінде қоғамда мемлекеттік тұрғыдан мәселе ретінде өткір қойылып, көпшілікті алаңдатып отыр. 2020 жылғы 1 маусымда балаларды кибербуллинг және өзге зорлық түрлерінен қорғаудың қазақстандық бағдарламасы бекітілді. Өйткені, БҰҰ Қазақстанда зерттеу жүргізген кезде елдегі балалардың 79 пайызы сәби күнінен бастап кемсіту мен қорлыққа тап болатынын анықтаған [1]. Соңғы жылдары сандық технологиялардың дамуы себепті балаларға қатысты зорлық түрлеріне кибербуллинг немесе онлайн қорлау қосылған. Соның кесірінен жасөспірімдер ғаламтордағы белгісіз топтардың құрбанына айналып, тіпті араларында өз-өзіне қол жұмсайтындары кездесіп отырғандығы өкінішті.

Теориялық шолу

Буллинг пен кибербуллинг дегеніміз – адам құқығының өрескел бұзылуы. Сонымен қоса бір адамның немесе адамдар тобының екінші адамға қасақана және үнемі зиян келтіруі [2]. Буллинг сөзі ағылшын тілінің «bully» яғни қорқыту деген мағынаны білдіреді. Бұл

физикалық агрессияны ғана емес, психологиялық қысым, қорқыту, тартып алу, қорлау дегенді де білдіреді. Мұндай теріс әрекеттер физикалық байланыс, сөздер немесе басқа да әдістер түрінде де болуы мүмкін.

Кибербуллинг – адамды интернетте, әлеуметтік желі мен түрлі мессенджерлерде қорқытып, зорлық көрсету. Кибербуллингке кез-келген адам тап болуы мүмкін. Бірақ бұл тәсілмен шабуыл жасайтындар негізінен кәмелет жасына толмаған мектеп оқушыларын нысанаға алады. Өйткені, қорғансыз балалар қорыққаннан өзіне қысым жасалып жатқаны туралы ешкімге айтпайды. Тіпті ата-анасы мен жақындарына тіс жармай, шабуылшының айтқанынан шықпайды.

Ғаламтордағы қауіп-қатермен күресте ата-ананың рөлі маңызды. Олар баланың қауіпсіздігіне ең бірінші кезекте жауапты адамдар болуы тиіс. Сондықтан, ата-аналарға балаларына интернеттегі қауіп туралы айтып, мінезіндегі кез-келген өзгерісті бақылауы және дер кезінде мән бере қарап, шара қолдануы тиіс. Әйтсе де, бүгінгі ата-аналар күнделікті тіршілікпен отбасындағы бала тәрбиесіндегі мұндай құбылыстар ерекше байқалмаса оған арнайы мән беріп, балаларымен тығыз қарым-қатынаста бола бермейтіні рас. Буллинг құбылысы мектептегі жасөспірімдер арасында жиі орын алады. Сондықтан, буллингті мектеп деңгейінде төмендету шаралары буллингтің алдын алу бойынша бағдарламаларды енгізуді, оған ата-аналарды тартуды, тәртіптік әдістерді қолдануды, мектептегі әлеуметтік ахуалды жақсартуды, балалардың әрекеттерін қадағалауды қамтиды [3].

Ал, ұлттық деңгейде кешенді стратегиялар мен алдын алу бағдарламаларын, жоғары ақпараттандыру шаралары мен буллинг және кибербуллинг құрбандарына қолдау көрсету қызметтерін барынша дамыту маңызды.

Кибербуллинг ұғымын сандық технологияларды пайдалану арқылы қорқыту деп те түсінуге болады. Кибербуллинг әлеуметтік желілерде, мессенджерлерде, ойын платформаларында және ұялы телефондарда болуы мүмкін. Бұл қорқыту нысанасына айналған адамды қорқытуға, ашуландыруға немесе масқаралауға бағытталған мақсатты мінез-құлық моделі. Оның түрлері мынадай:

Шеттету – интернеттегі жасөспірімнің қарым-қатынас ортасынан құрбанды қасақана шеттету. Мысалы: ойынға, кездесулерге немесе топқа кіргізбеуі, онлайн-әңгімелерден шығарып тастауы;

Қудалау – жасөспірімді хабарламалар арқылы қорлайтын сөздер жазып жеке не топ чаттарына жіберу;

Аутинг – жеке ақпаратты иесінің рұқсатынсыз жариялау, тікелей қорқытулар, өсектер жариялау;

Хейтинг – қорлаушы комментарийлер жазушылар және оның фотосының астындағы немесе хат алмасудағы адам туралы жағымсыз пікірлер жазу.

Фрейтинг – бала немесе жасөспірімнің жеке парағын иеленіп алып, оның атынан жаман ақпарат жариялауы. Бұл құрбанның беделіне нұқсан келтіреді;

Жалған профиль қолдану – шынайы есім мен фамилиясын не телефон номерін пайдалана отырып, жалған парақша ашу;

Диссинг – бала туралы жалған ақпарат жазу немесе оның атынан жарнама жасау. Бұл баланың беделін түсіріп, басқалармен қарым-қатынасын бұзуы мүмкін;

Кетфишинг – кибербуллер баланың жеке парақшасына ұқсайтын жаңа парақша ашып, ішіне жеке суреттерді салып қоюы. Достар тізіміне баланың достарын қосады, сұраған кісілерге бұрынғы парақшаның бұзып алғанын не парольді ұмытқанын айтып сылтауратуы мүмкін. Осы парақша арқылы өзгелерден ақша сұрап не бала атынан жаман сөздер жазылуы мүмкін.

Грифтинг – онлайн-ойындар ойнау барысында қасақана кедергілер келтіру және ойыннан ләззат алуына бөгет жасау.

Секстинг – құрбанның жалаңаш немесе жартылай жалаңаш фотолары мен видеосын орналастыру.

Бэйтинг – басқа адамды әдейі ренжіту.

Маскерейдинг – онлайн харассмент үшін жалған тұлға жасау.

Ростинг – қудалаудың құрбаны «берілгенше» топтық онлайн қудалау.

Троллинг – арандатушылық немесе қорлайтын тақырыптар туралы хабарламалар жіберу.

Міне, осындай буллинг және кибербуллингтің салдарынан болатын психологиялық зиян, қорқыту сияқты, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі мен оқу үлгерімінің төмендеуіне, ашушаң болуға, мазасыздыққа, депрессияға, мектептен қашуға, мектептегі зорлық-зомбылыққа және суицидке алып келеді. Жасөспірімдердің жартысынан көбі кибербуллингтен кейін ашуланады, шамамен үштен бір бөлігі ауырады, ал 15 пайызға жуығы қорқады [4].

Бүгінде жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллингтің мұндай түрлері әлемдік деңгейде кеңінен етек алып барады. Алыс шетел ғалымдары да мұндай құбылыстардың әртүрлі сипаттағы түрлеріне арналған зерттеулерін жүргізіп, өз тұжырымдарымен бөлісуде. Атап айтқанда виктимдік мінез-құлықты оқушыларды әлеуметтік ортада әшкерелеу мен шеттету [5], мінезі жұмсақ, көнбіс балаларға зорлық көрсету [6], желілердегі зорлық-зомбылықты жариялау арқылы бопсалау [7] секілді құбылыстар жиі орын алады.

Зерттеу әдістері

Мақала жазуда тақырып аясында жинақталған ғылыми зерттеулер мен жарияланымдарды жинақтау, жүйелеу және талдау, салыстыру мен тұжырымдау, жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллингтің жағдайын диагностикалау мақсатында жүргізілген сауалнамалар мен интервью, жинақталған мәліметтерді өңдеу және т.б. зерттеу әдістері бір-бірімен байланыста және сабақтастықта қолданылды. Сауалнама Түркістан облысының аудандарына таратылып, мектептердегі 5-10 сыныптар аралығындағы оқушыларды қамтыды. Сауалнамаға жалпы саны бойынша барлығы 171 оқушы қамтылды. Түркістан қаласы, Шымкент қаласы және Түркістан облысына қарасты аудандардың оқушылары қатысты. Сауалнама мынадай сұрақтарды қамтыды:

1. Сіз буллингтің не екенін білесіз бе?
2. Кейбір адамдар басқаларды қорлайтын жағдайларды кездестірдіңіз бе?
3. Кездестірген болсаңыз қандай формада көрдіңіз?
4. Өзіңіз қудалаудың қатысушысы болдыңыз ба?
5. Бұзақылық қай жерде жиі кездеседі?
6. Сіздің ойыңызша, кімдер зорлық-зомбылыққа көбірек ұшырайды?
7. Мұғалімдердің мектеп оқушыларына қысым жасау жағдайларын кездестірдіңіз бе?
8. Сіз зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балаларға ересектер жеткілікті түрде көмектеспейді деп ойлайсыз ба?
9. Сіздің ойыңызша, білім беру ұйымында қорлауды болдырмауға болады ма?
10. Білім беру ұйымындағы бұзақылықты кім тоқтата алады деп ойлайсыз?
11. Сіз сыныпта мені төмен бағалайды және сыйламайды деп ойлайсыз ба?
12. Егер де, сыныптасымды менің алдымда ренжітсе, мен...
13. Сен жалғыздық пен алаңдаушылықты жиі сезінесің бе?
14. Менің сыныптастарым менен жақсырақ сияқты деп ойлайсың ба?
15. Сыныптастарыңның арасында достарың көп пе?
16. Сенің сыныбыңда саған ұнамайтын балалар бар ма?
17. Сіздің ойыңызша, қорлау мәселесі бойынша кімнен көмек күтуге болады?
18. Сіздің сыныбыңыз қаншалықты ұйымшыл?

Зерттеудің нәтижелері

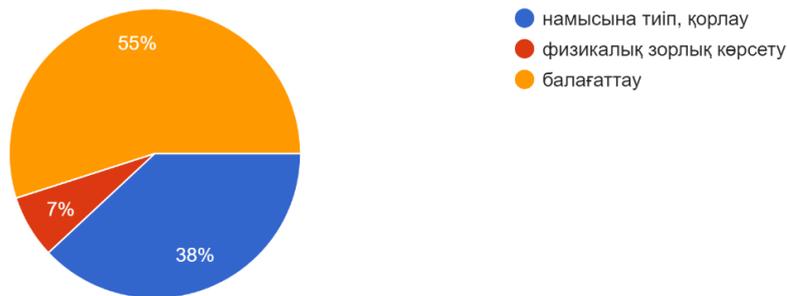
Сауалнама нәтижелерін арнайы диаграммаға салып, көрсеткіштерін салыстырмалы түрде тұжырым жасадық. Нақты айтатын болсақ, сұралған оқушылардың 76%-ы буллинг және кибербуллингтің не екенін жақсы білетін болып шықты. Небәрі 24%-ы ғана бұл мәселеден хабарсыз екендігін айтқан.

«Буллингті кездестірген болсаңыз қандай формада көрдіңіз» деген сұраққа негізінен балалар балағаттауды көрсеткен (55%). Респонденттердің 38%-ы намысына тиіп, қорлауды айтты. Ал 7%-ы физикалық тұрғыдан күш көрсетіп, зорлық көрсеткенін айтқан. Оны төмендегі диаграммадан көреміз.

Диаграмма 1.

Кездестірген болсаңыз қандай формада көрдіңіз?

171 ответ

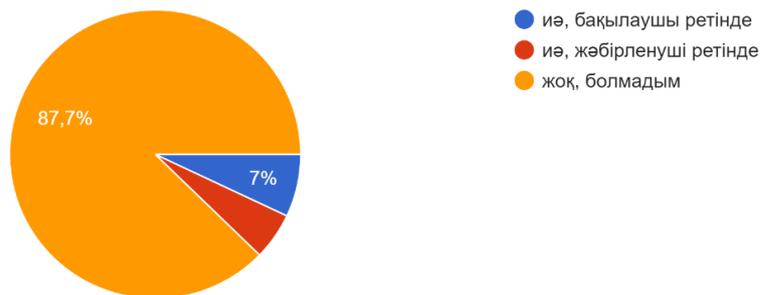

Түркістан облысы бойынша оқушылардың дені өздерінің жәбірленуші ретінде зорлық-зомбылықтың құрбаны болмағанын мәлімдеген (87,7%). Әйтсе де, 5,3%-ы өздерінің өзгелер тарапынан зорлық-зомбылық көргенін айтқан. Ал, 7%-ы зорлық-зомбылықтың куәсі болғанын мәлімдеген. Бұл оқушылар психологиясына әсер етіп, қорқыныш немесе үйреніп кетушілікке алып келетін келеңсіз қасиеттерге алып келуі әбден мүмкін.

Диаграмма 2.

Өзіңіз құдалау, қорлаудың қатысушысы болдыңыз ба?

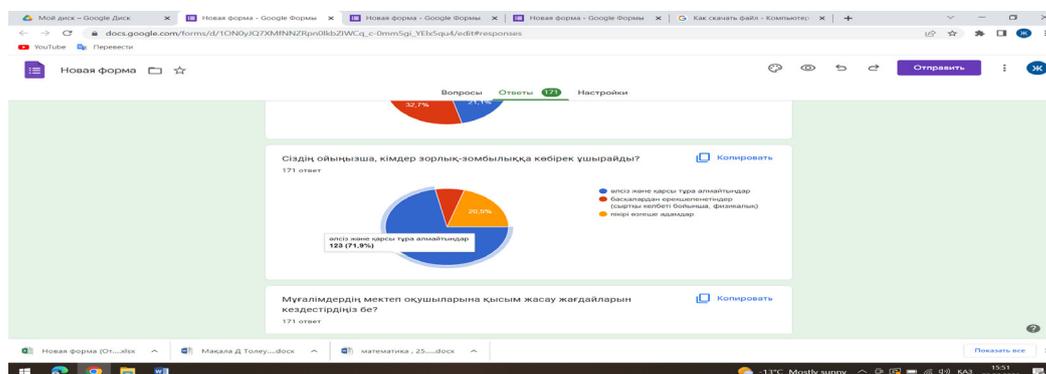
171 ответ

Оқушылар жауаптарынан біз буллинг (зорлық-зомбылықтың) қоғамдағы кез-келген жерде орын алуы мүмкін екендігін байқаймыз. Оған дәлел, «Бұзақылық қай жерде жиі кездеседі?» деген сұраққа оқушылардың 46,2%-ы мектепте кездеседі деген, 46,2%-ы әлеуметтік желілерде, интернетте деп айтқан жауаптары бола алады. Ал, 32,7%-ы аулада, көшеде қысым көрсету мен зорлық жасау әрекеттерінің орын алатынын жазған. Бұдан шығатын қорытынды, жасөспірімдер жүретін жерлердің бәрінде де зорлық-зомбылық құбылыстарының орын алуы қалыпты көрінетінін байқауға болады.

Балалардың басым бөлігі өз жауаптарында буллинг және кибербуллинг құрбандары көбінесе мінезі жуас, дене бітімі әлжуаз, көзқарасы нақты емес, тұрақсыз, өзіндік ұстанымы әлсіз балалардың тап болатынын сипаттаған. Одан тыс та бірқатар белгілерін атаған. Оны төменгі диаграммадан көруге болады.

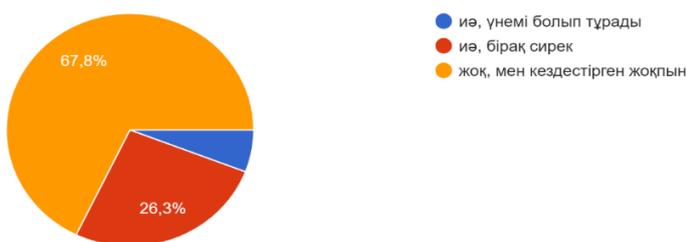
Диаграмма 3.

Мектептегі жасөспірімдер жауаптарын таразылап байқайтын болсақ, буллинг және кибербуллинг құбылысының алдын алуда ересектер тарапынан олқылықтар жіберіліп отыратынын көруге болады. Осы бағытта түсіндіру жұмыстары мен тәрбиелік шаралардың жеткіліксіз жүргізілуі немесе дер кезінде аңғарып, алдын алмау секілді құбылыстарды оқушылар тарапынан байқайтыны сезіледі. Олар ересектерден дұрыс шара көру әрекеттерін күтпегендіктен зорлық-зомбылыққа тап болғанда ол туралы ашық айтпайтын секілді. Оқушылардың басым бөлігі ересектер тарапынан осындай құбылысты дер кезінде байқап, агрессор өз жазасын алатын болса мұндай зорлық-зомбылықтың алдын алуға болатынын айтқан. Өйткені, оқушылар жауаптары, ересектерге ұсыныс айтқандай-ақ. Әйтсе де, мұның алдын алуға күмәнмен қарайтындар да болды.

Диаграмма 4.

Мұғалімдердің мектеп оқушыларына қысым жасау жағдайларын кездестірдіңіз бе?
171 ответ

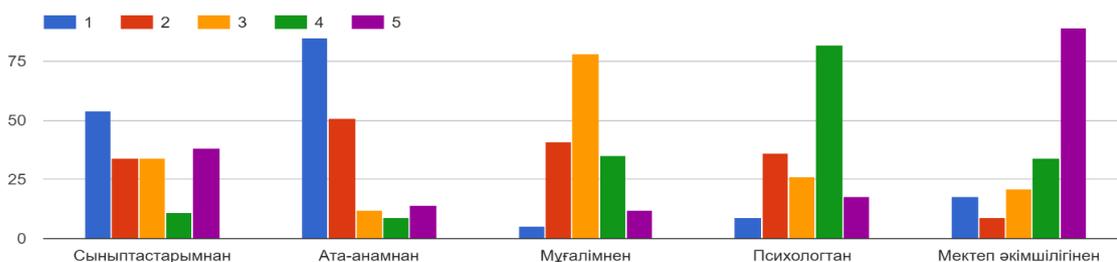

Мектептегі жасөспірімдер өздеріне буллинг және кибербуллингтік мәселе туындағанда ең алдымен көмек сұрайтын адамдары ретінде әртүрлі санаттағы тұлғаларға жүгінетінін айтқан. Мұны білу біз үшін де үлкен қызығушылық тудырды. 5-диаграммадан көріп тұрғанымыздай мектеп оқушылары өзгелер тарапынан зорлық-зомбылық немесе қысым көрген жағдайда ең алдымен мектеп әкімшілігіне жүрінген дұрыс деп санайтынын, екінші кезекте ата-аналарының көмегіне жүгінетінін, үшінші кезекте мектеп психологының, бесінші кезекте мұғалімдер қауымынан көмек күтетінін айтқан. Сыныптастарының көмегі ең соңғы орында болуының себебі түсінікті әрине, олар өздерін қорғап алса да жаман болмас деген шығар. Әйтсе де, сыныптастар өз жолдастарының қысым көруіне

бей-жай қарап тұрмас болар. Сыныптастарының жабыла көмектесіп, шама-шарқына қарай көмекке келерін білетіндіктен, олар тарапынан көмек күтетінін жасырмаған. Оны төмендегі диаграммамен көрсеттік:

Диаграмма 5.

Сіздің ойыңызша, қорлау мәселесі бойынша кімнен көмек күтуге болады. (Маңыздылығы бойынша кезекпен орналастырыңыз, мұнда 1 ең маңызды, 5 маңызды емес)

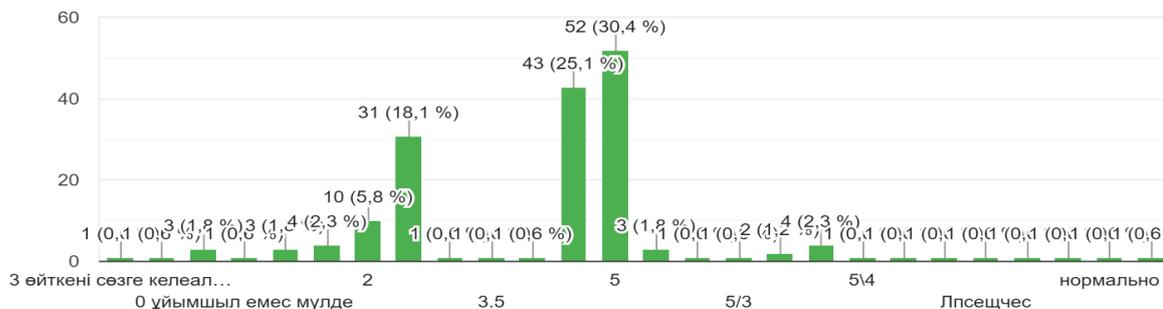

Мектептегі оқушылар ұжымы қаншалықты ынтымақты болса, олардың қарым-қатынасында да буллингтік және кибербуллингтік әрекеттер мұншалықты орын алмаған болары анық. Ол туралы да сұрап білгенімізде, оқушылар ұжымымен де жұмыс жүргізудің қажеттілігін анықтадық.

Диаграмма 6.

Сіздің сыныбыңыз қаншалықты ұйымшыл? Сұрақты 5-тен 0-ге дейінгі шкала бойынша бағалаңыз.

171 ответ

Бұл диаграммада көрсетілген мәліметтер мектеп оқушыларының арасында өзара алауыздықтың болғанына қарамастан, ұйымшылдық пен ұжымшылдықтың да болатынын көрсететі. Осы орайда «Сіздің сыныбыңыз қаншалықты ұйымшыл?» деген сұраққа респонденттердің 30,4%-ы өз сыныптастарын өте ұйымшыл деп танитынын айтқан. Ал, оқушылардың 25,1%-ы сыныпта аздаған тәртіпке бағынбайтындардың да бар екендігін көрсетсе, 18,1%-ы сынып оқушыларының ұйымшылдығын орташа деп, қалған бөлігі ұйымшылдықтың төмендігін көрсеткен.

Міне, жоғарыдағы диаграммалардан көріп отырғанымыздай жасөспірім жастағы балалардың көпшілігі зорлық-зомбылықтың құрбаны және куәгері болып жүргендігін білуге болады. Олардың өздерін қорғауы мен мектеп әкімшілігі және ата-аналары тарапынан қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты сенімі мен көзқарастары да әртүрлі.

Қорытынды

Жоғарыдағы диаграммаларда көрсетілген оқушылар жауаптарынан мектептегі жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллинг құбылысының орын алып отырғандығын, бұл құбылысты әрбір оқушы қалыпты күнделікті кездестіріп жүрген әрекет ретінде қабылдайтыны байқалады. Әйтсе де, әр оқушының қабылдауына байланысты эмоционалдық тұрғыда әртүрлі салдарға әкелетінін ескеретін болсақ, олардың қарсы қорғану іс-әрекеті мен көзқарастарының да әртүрлі нәтижемен аяқталатынын болжаймыз. Сондықтан, ересектер тарапынан дер кезінде буллинг және кибербуллингтің алдын алу үшін нақты ұсыныстар береміз:

- Жасөспірімдер арасындағы буллинг және кибербуллингтің алдын алу мақсатында мектептің әлеуметтік педагогы, психологтары мен сынып жетекшілері тарапынан жүйелі түрде тәрбиелік ықпал жасау арқылы адами сапаларды жоғарылату шараларын ұйымдастыруды күшейту қажет.

- Жасөспірімдердің ата-аналары арасында буллинг және кибербуллингтің алдын алу мақсатында мектеп тарапынан сауаттандыру жұмыстарын жүргізу қажет.

- Буллингке қатысушы және буллингтің құрбаны болған балаларды айқындап, олармен жеке жұмыстар жүргізу және ұжымдық шаралар арқылы ұжымдық ынтымақтастықты орнатуға күш салу қажет.

- Мектеп оқушылары арасында буллинг және кибербуллинг туралы, оның салдары мен жауапкершілігі туралы психологиялық және тәрбиелік шараларды, апталықтар мен декадалар өткізіп тұру қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Букалорова Л.А., Остроушко А.В., Муратханова М.Б., Букалоров А.А. Противодействие кибербуллингу несовершеннолетних в Российской Федерации, Республике Казахстан и США. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2018. – № 3(124). – С.39-46.
2. Салпина К.Е. Мектеп оқушыларының психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ерекшеліктері. //«Педагогикалық білім берудің үздіксіздігі-заманауи педагогтардың табыстылығының кепілі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. II-Кітап. – Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. –2022. – 365 б.
3. Байжуманова Б.Ш. Қазіргі кездегі жастар арасындағы буллинг мәселесі // Материалы международной научно-практической онлайн-конференции, посвященной 175-летию Абая Кунанбаева и 1150-летию Абу Насыр аль-Фараби по теме «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук». – Алматы, 2020. – С. 45-48.
4. Токсанбаева Н.Б., Мадалиева З.Б., Санай. Г.Е. Жасөспірімдік ортадағы буллингті зерттеу мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы журналы. «Психология» сериясы. – 2020. – № 2(63). – С.159-169.
5. Dr Michael J. Boulton, Mark Trueman, Lindsay Murray Associations between peer victimization, fear of future victimization and disrupted concentration on class work among junior school pupils //British Journal of Educational Psychology. – 2008. – Vol.78. – Is.3. – P. 473-489.
6. Katarina Dutkova, Jana Holubcikova, Michaela Kravcova, Peter Babincak, Peter Tavel&Andrea Madarasova Geckova Is Spiritual Well-Being Among Adolescents Associated with a Lower Level of Bullying Behaviour? The Mediating Effect of Perceived Bullying Behaviour of Peers // Journal of Religion and Health. – 2017. – Vol.56. – P.2212–2221.
7. Аллаярова Н.И. Кибербуллинг в киберпространстве // Научные труды ЮКГУ им. М. Ауэзова. – Шымкент. – 2020. – № 4 (56). – С 176-180.

М.П. Асылбекова, Қ.Т. Атемова, Б.Ж. Сомжүрек

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Состояние буллинга и кибербуллинга среди молодежи в Туркестанской области

Аннотация. В статье описывается возникновение проблемы буллинга и кибербуллинга, распространенной среди современных школьников в Туркестанской области. Описываются понятия «буллинг» и «кибербуллинг», а также приводятся теоретические данные о его причинах и последствиях. В целях определения того, насколько научная информация широко известна и используется школьниками, а также выяснить состояние встречаемости данной проблемы среди подростков Туркестанской области, в школы районов были розданы специально подготовленные анкеты, а результаты были обработаны. В ходе исследования использовались методы теоретического анализа, наблюдения, опроса. Результаты исследования представлены в виде диаграмм, определена ситуация буллинга и кибербуллинга среди подростков южного региона, даны конкретные рекомендации по его профилактике для родителей и школьных учителей.

Ключевые слова: буллинг, кибербуллинг, подростки, социальная среда и отношение, профилактика, аутизм, хейтинг, фрейтинг, диссинг, кетфишинг, грифинг, бэйтинг.

M.P. Asylbekova, K.T. Atemova, B.Zh. Somzhurek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The state of bullying and cyberbullying among youth in Turkestan region

Abstract. The article describes the state of the problem of bullying and cyberbullying, widespread among modern school children in the Turkestan region. The concepts of "Bullying" and "Cyberbullying", theoretical data on its causes and consequences are described. In order to determine the extent to which scientific information is widely known and used by schoolchildren, as well as to find out the state of occurrence of this problem among adolescents in the Turkestan region, specially prepared questionnaires were distributed to schools in the districts, and the results were processed. In the article were used methods of theoretical analysis, observation, and survey. The results of the study are presented in the form of diagrams, the situation of bullying and cyberbullying among adolescents in the southern region is determined, and specific recommendations are given for its prevention for parents and school teachers. The article was made within the framework of the targeted program funding of the grant project of the Committee of Science, the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic BR 185744152 «Development of preventive measures for child bullying and the study of its relevant aspects».

Keywords: Bullying, cyberbullying, adolescents, social environment and attitudes, prevention, outing, hitting, frapping, dissing, catfishing, grieving, batting.

References

1. Bukalerova L.A., Ostroushova A.B., Murathanova M.B. Protivodeistvie kiberbullingu nesovershennoletnih v Rossiskoi Federasi, Respublike Kazahstan I SChA. L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitet Habarshusy [Cyberbullying protectorates in the Russian Federation University Bulletin]. 2018. No.3 (124). P. 39-46, [in Kazakh].
2. Salpina K.E. Mektep okushylarynyn psihologiyalyk kauypsizdigin kamtamasyz etudin ereksheliktery «Pedagogikalyk bilim berudin uzdiksizdigi-zamanai pedagogikalyk tabystylygynyn kepili» atty Halykaralyk gylymi-tajiribelik konferensy materialdary. II-Kitap [Features of ensuring the psychological safety of schoolchildren. Materials of the International Scientific and Practical Conference "Continuity of pedagogical education is the key to the success of modern teachers." Book II]. (Kostanai, A.Baitursunov atyndagy Kostanai onirlik universiteti, 2022, 365 p.), [in Kazakh].
3. Baijumanova B. Sh. Kazirgi kezdegi jastar arasindagy bulling maselesi. Materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi onlain-konferency, posveshionnoi 175-letiyu Abaya Kunanbaeva I 150-letiyu Abu Nasyr Al-Farabi po teme «Sovremennye problemy gumanitarnyh I sochialnyh nauk» [The question of

bullying among young people is currently. Material of the International Practical Online Conference dedicated to the 175th anniversary of Abai Kunanbayev and the 1150th anniversary of Abu Nasir al-Farabi on the topic "Modern problems"]. Almaty, 2020. P. 45-48, [in Russian].

4. Токсанбаева N.B., Madalievа Z.B., Sanai G.E. Jasospirimdik ortadagy bullingti zerttey maselesi. Abai atyndagy KazUPU Habarshysy jurnalы. «Psihologiya» seriyasy [The problem of researching bullying in the adolescent environment // Bulletin of KazNPU named after Abay. "Psychology" series]. 2020. No.2(63). P.159-169, [in Kazakh].

5. Dr Michael J. Boulton, Mark Trueman, Lindsay Murray. Associations between peer victimization, fear of future victimization and disrupted concentration on class work among junior school pupils. British Journal of Educational Psychology. 2008. Vol.78. Is.3. P. 473-489.

6. Katarina Dutkova, Jana Holubcikova, Michaela Kravcova, Peter Babincak, Peter Tavel & Andrea Madarasova Geckova. Is Spiritual Well-Being Among Adolescents Associated with a Lower Level of Bullying Behaviour? The Mediating Effect of Perceived Bullying Behaviour of Peers. Journal of Religion and Health. 2017. Vol.56. P.2212–2221.

7. Allayarova N.I. Kiberbulling v kiberprostranstve. Nauchnye Trudy Auezov universiteti [Cyberbullying in cyberspace // Scientific works of Yukgu]. Chymkent. 2020. No.4 (56) P. 176-180, [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Асылбекова М.П. – педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Атемова Қ.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, педагогика кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сомжүрек Б.Ж. – Ph.D., профессор, әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Asylbekova M.P. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor, Department of Pedagogy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Atemova K.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Somzhurek B.Zh. – PhD, Associate Professor, Dean of the Faculty of Social Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А. Базарбекова¹, А.М. Мубараков¹, Б.А. Мукушев²,
Б.А. Прмантаева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: mba-55@mail.ru)

Ақпараттық теория негіздерін зерделеуге арналған білім беру ортасын информатика пәнін оқытуда қолдану

Аңдатпа. Жұмыста ақпараттық теория негіздерін орта мектепте оқыту мәселелері зерттелген. Қазіргі уақытта ақпарат теориясының кейбір негізгі ұғымдары объективті және субъективті себептерге байланысты толық ашылмағаны дәлелденген. Оқушылардың ақпараттық теорияның негізгі ұғымдарын, заңдарын және теорияның практикалық қолданысын оқушылардың жүйелі түрде оқып үйренуін қамтамасыз ететін білім беру ортасының құрылымы және функциялары қарастырылған.

Ақпараттық теория бойынша білім беру ортасының құрылымының маңызды элементі оқытудың әдістемелік жүйесі толық ашылған. Әдістемелік жүйенің негізгі бөлігі – ақпараттық ілімге қатысты теориялық және практикалық оқу материалдары болып табылады. Бұл оқу материалдары білім беру мазмұнының негізгі бөлігін құрайды. Әдістемелік жүйенің басты бөлігі болып табылатын білім беру әдіснамасының құрылымы толық ашылған. Ақпараттық теория негіздерін оқушылардың тиімді түрде меңгеруін қамтамасыз ететін оқыту әдістері мен формасы, технологиясы және оқыту құралдары зерделенген.

Түйін сөздер: ақпараттық теория, білім беру ортасы, оқытудың әдістемелік жүйесі, білім беру мазмұны, білім беру әдіснамасы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-56-62>

Кіріспе

Ақпараттық теория негіздерімен оқушылар 7-11 сыныптарда информатика пәнін оқып үйрену кезінде танысады [1]. Ақпараттық теория ұғымдарын, заңдарын және теорияның практикалық қолданысын оқушылардың жүйелі түрде меңгеруінде білім беру ортасының маңызы ерекше. Қазіргі уақытта орта мектептегі оқыту үрдісінде білім беру ортасы кең қолданыс тауып отыр. Көптеген ғалым-педагогтар білім беру ортасы категориясын мына контексте түсіндіреді: оқушыдағы табиғат берген қабілеттер мен жеке тұлғалық ерекшеліктерін жан-жақты ашуға арналған педагогикалық және психологиялық тұрғыдан ықпал ету жүйесі [2,3].

Мектепте білім беру ортасы оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында құрылады. Білім беру ортасы оқушылардың білім кеңістігінің кеңеюіне, олардың әрқайсысы үшін өзіндік білім алу траекториясын құруына жағдай жасайды. Аталған дидактикалық құрылымды сабақта және сабақтан тыс уақытта (факультативтік сабақтарда, арнаулы үйірмелерде) қолдануға болады.

Зерттеу әдістері

Орта мектепте ақпарат теориясы негіздерін оқып-үйренудің негізгі мақсаты «оқушыға информациялық процестер туралы мағлұматтар негізі және олардың әлемнің қазіргі заманғы ғылыми бейнесін құрылымдаудағы рөлінің түсінікті және берік меңгерілуін қамтамасыз ету» [4]. Демек оқушыларда ақпараттық теорияның негізгі ұғымдары, заңдары және теорияның қолданылу аймағы жөнінде білім жүйесі қалыптасуы қажет (сурет 1).

Сурет 1. Ақпараттық теория негіздері бойынша білім беру ортасы

Аталған мақсат толығымен орындалу үшін ақпараттық теория негіздері бойынша білім беру үрдісі ғылыми түрде жоспарланады. Білім беру үрдісі теориялық және практикалық дайындықтарды өзара байланыста ұстауы керек. Сонымен қатар, оқушылардың танымдық белсенділігі мен олардың білім жүйесін өздігінен меңгеруін іске асыру мәселесі жоспарға енуі қажет.

Оқыту жұмысын ұйымдастырушы (педагог, оқытушы, мұғалім) білім беру ортасы жоғары нәтижелер беру үшін үнемі оқыту үрдісінің әр кезеңінде педагогикалық диагностика және прогностика құралдарын қолданып отыруы керек. Мұндай құралдарға бақылау, әңгімелесу, тестілеу, әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар орындату және т.б. жағдайы.

Ақпараттық теория бойынша білім беру ортасының құрылымының маңызды элементі *оқытудың әдістемелік жүйесі* болып табылады. Әдістемелік жүйенің негізгі бөлігін – *білім беру мазмұны* құрайды. Білім беруге қажетті оқу материалдарын таңдап алу және оларды оқушылар толық игеруі төмендегі дидактикалық принциптерге сәйкес болуы керек:

- білім жүйесін құрайтын элементтердің бүтіндігі, ғылымилығы және өзара байланысы;
- оқыту мазмұнындағы материалдардың оңайдан күрделіге қарай орналасуы;
- теориялық және практикалық тақырыптардың өмірлік құбылыстармен және өзара байланысы;
- көрнекілік және алған білімнің беріктілік принципі.

Ақпарат теориясы негіздерін мақсатты және жүйелі түрде меңгеру үшін информатика пәні оқытушысы төмендегі мәселелерді жетік білуі қажет:

- ақпаратты тасымалдау үрдісін формализациялау;
- ақпараттың оқиғалар ықтималдығына тәуелділігі;
- ақпарат мөлшерін өлшеу әдістері;
- байланыс арналарының ақпаратты өткізу мүмкіндігі;
- ақпарат теориясының іргелі бөлігі кодтау теориясының негіздері;
- шифрлау және дешифрлау туралы ұғымдар және осы процедураның заңдылықтары;
- ақпарат теориясы және термодинамика қағидаларының әлемнің ақпараттық-жаратылыстанулық бейнесін түсінудегі рөлі.

Талқыланып отырған білім беру ортасында білім беру әдіснамасы ақпараттық теория негіздерін оқушылардың тиімді түрде меңгеруін қамтамасыз ететін оқыту әдістерін, технологиясын, оңтайлы формасын және оқыту құралдарын қарастырады. Осындай оқыту әдістері және технологияларға проблемалап оқыту, мәселеге зерттеушілік тұрғыдан келу, ойын (геймификация) және топтап оқыту технологияларын қолдану және тағы басқалар жатады [5].

Оқыту құралдары білім көздерінің және оқу материалдарын меңгерту тетігінің рөлін атқарады. Оқу құралдарына оқулықтар, оқу құралдары, плакаттар, видеожазбалар және тағы басқалар жатады. Заманауи білім беру үрдісінде оқытуға арналған электрондық құралдар, компьютерлік модельдер және есептеу эксперименттері, интернет базасы және т.б. құралдар жан-жақты қолданыс табады. Автоматтандырылған білім беру жүйесі көмегімен оқушылар өздеріне қажетті білім түрлерін өздігінен тез алады және өз білімдерінің деңгейін кез-келген уақытта тексере алады [6].

Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда келтірілген дидактикалық принциптер мен пән оқытушысына қойылатын талаптарды ескере отырып ақпарат теориясы бойынша білім беру мазмұны жасалды. Білім беру мазмұны теориялық және практикалық оқу материалдарынан тұрады. Теориялық материалдардың қысқаша мазмұны: ақпарат, ақпарат қасиеттері және оны өлшеу; ақпарат түрлері және оның қасиеттері; ақпарат мөлшерін мазмұндық және алфавиттік әдістермен есептеу; ақпараттың аддитивтілік заңы, информациялық энтропия заңы, Хартли және Шеннон теңдеулері [7].

Практикалық материалдар зертханалық жұмыстардан, тапсырмалардан және есептер мен жаттығулардан тұрады. Осы айтылған практикалық материалдарға мысалдар келтірейік.

Зертханалық жұмыс. Бірдей 27 монета бар, олардың арасында бір монета жалған. Жалған монета басқаларға қарағанда ауыр, бірақ сыртқы түрі бойынша олардан ерекшеленбейді. Ең аз өлшеу жасай отырып жалған монетаны табу керек. Осы жағдайда неше бит ақпарат аламыз?

Қажетті құрал-жабдықтар: Күйентелі таразы, 26 шын және 1 жалған монета.

Шешімі. Егер монеталардың бір бөлігін таразының бір тостағанына, ал сонша бөлігін екіншісіне салсақ, онда осы өлшеудің нәтижесі бізге таразының тостағандарындағы монеталар туралы ғана емес, қалған монеталар туралы да ақпарат береді. Шынында да, егер таразылар осы салмақта тепе-теңдікте болса, онда жалған монетаны өлшенбеген монеталардың арасынан іздеуге болады. Логика бойынша монеталарды 9 монетадан тұратын үш бірдей үйіндіге бөлу тиімді. Бір үйіндіні таразының сол жақ тостағанына, екіншісін оң жақтағы тостағанға саламыз, ал үшінші үйіндіге тимейміз. Өлшеу кезінде үш нәтиженің біреуі мүмкін болады: 1) сол жақ тостаған төмен тартылады; 2) оң жақ тостаған төмен тартылады; 3) таразы тепе-теңдікте болады. Бірінші жағдайда жалған монета таразының сол жағында, екінші жағдайда – екіншісінде, ал үшінші жағдайда - кейінге қалдырылған үйіндіде жатыр. Осылайша, бірінші өлшеу орындалса, онда біз жалған монета бар 9 монетадан тұратын үйінді үшке бөлеміз. Монеталардың осы үш бөліктерді алдыңғы жағдайға ұқсас етіп өлшеуді қайталаймыз. Екінші өлшеуден кейін біз жалған

монета осы үш бөліктің қайсысында орналасқанын білеміз. Ал үшінші өлшеу бізге жалған монетаны табуға мүмкіндік береді.

Хартли формуласын қолданып 27 монетаның ішіндегі жалған монетаны табуға қажетті ақпарат мөлшері мынандай формула бойынша есептеледі: $I = \log_2 N = \log_2 27 = 3 \cdot \log_2 3 \approx 4,752$ бит.

Тапсырма. Кубик және сіріңке қорабын лақтыру арқылы тәжірибе жасаңыз. Кубиктің белгіленген бетінің түсуін және қораптың белгіленген бетінің түсуін бақылаңыз. Осы оқиғалардың қайсысы тең ықтималдықты, ал қайсысы тең емес ықтималдықты.

Орындалуы: Кубиктің белгіленген бетінің түсуі - бұл тең ықтималдықты оқиға, қораптың белгіленген бетінің түсуі - тең емес ықтималдықты оқиға.

Есеп. Алты монетаның екеуі жалған, сонымен қатар осы екі монетаның массалары бірдей. Жалған монеталарды қалай ең аз өлшеу арқылы табуға болады.

Шешімі. «Алты монетадан екі монета» комбинациясын 15 әдіспен таңдауға болады. Сонымен, осы әдістердің бірін таңдау үшін $\log_2 15 = 3,907$ бит ақпарат болуы керек. Үш рет өлшеу $3\log_2 3 = 4,752$ бит ақпарат береді, ал екі рет өлшеу $2\log_2 3 = 3,168$ бит ақпарат береді.

$2\log_2 3 < \log_2 15 < 3\log_2 3$. Өрнектен екі рет өлшеу жеткіліксіз болатынын көреміз. Демек екі жалған монетаны табу үшін үш рет өлшеу жеткілікті.

Жаттығу. Туз картасын коллодадан шығару ықтималдығын табыңыз.

Жауап: Ықтималдығы $4/36=1/9$ тең.

Талқылау

Соңғы уақыттағы зерттеулер ақпараттық теорияның кейбір негізгі элементтері объективті және субъективті себептерге байланысты толық ашылмағанын дәлелдеп отыр [8]. *Объективті* себептерге мыналар жатады: ақпараттық теория ұғымдары мен заңдарының жалпы ғылыми мазмұнда болуы, информатика курсына бөлінген сағаттардың шектеулі болуы және информатиканы оқыту процесінің оқу-әдістемелік материалдарымен жеткіліксіз қамтамасыз етілуі болып табылады. *Субъективті* себеп ретінде біз информатика мұғалімінің ақпараттық теорияға қатысты мәселелерді физикалық, биологиялық, философиялық және әлеуметтік терең мағыналары бар екендігін жеткіліксіз түсінетінін айтар едік. Ақпараттық теория көптен бері жалпы ғылыми теорияға айналды және жаратылыстану, логика, лингвистика және басқа да ғылымдар зерттеулерінде кеңінен қолданылыс табуда.

Ақпараттық теорияның ұғымдары және заңдары, сонымен қатар олардың практикалық қолданысы жүйелі түрде зерделенсе, оқушылар кодтау теориясы мәселелерін жете түсіне алады. «Кодтау теориясы ақпараттық теориямен тығыз байланысқан және математика мен компьютерлік ғылымдардың құрамына кіреді. Мәліметтерді кодтаудың негізгі үш бағыты бар:

- 1) хабарламаларды құпияландыру;
- 2) ақпаратты тығыздау (сжатие информации);
- 3) хабарламалардағы кездейсоқ қателерді табу және түзету» [9,10].

Аталған теорияның негізгі міндеттері мыналар:

- ақпаратты үнемді түрде кодтау принциптерін құру;
- байланыс арналарының ерекшеліктерін ескере отырып осы арналар арқылы жеткізілетін ақпаратты сипаттайтын параметрлер арасындағы сәйкестік жағдайын жасау;
- байланыс арналары арқылы ақпаратты тиімді түрде жеткізу әдістерін табу.

Байланыс арнасымен жеткізілген кодтар түріндегі мәліметті тұтынушы түсінетін сигналдарға (дыбыс, алфавит және т.б.) айландыру декодтау деп аталады. Кодтау және декодтау үрдісінің негізгі құралдары жоғарыда қарастырылған ақпараттық теория ұғымдары, заңдары және принциптеріне сүйенеді.

Қорытынды

Ақпарат теориясын оқушыларға жүйелі түрде меңгертуге бағытталған білім беру ортасының құрылымы және оның әр бөлігінің міндеттері қарастырылған.

Білім беру ортасын орта мектепте информатика пәнінің оқытуда қолдану арқылы ақпараттық теория негіздерін оқушыларға меңгерту бағытында төмендегідей нәтижелер алынды:

- оқушылар ақпараттық теорияның негізгі ұғымдарын, заңдарын және әдістерін тиімді меңгерді;
- аталған ұғымдарды өздерінің оқу іс-әрекетінде және жаңа жағдайларда қолдана білу күзiреттiлiгi қалыптасты;
- оқушыларда ғылымралақ зерттеушiлiк қабiлет дамыды;
- информатика пәні және басқа пәндер (математика, физика, тiл ғылымдары негiздерi) арасындағы байланысты меңгердi және ақпарат теориясы негiздерiн осы пәндердi оқып-үйренуде қолдана алды.

Әдебиеттер тiзiмi

1. Турдина А.Б., Керимбаев А.О., Мукушев А.Б., Адильбекова Б.А. Орта мектепте информатиканы оқытуда бiлiм алушыларда ақпарат ұғымын қалыптастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ-нiң хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы. – 2021. – №4(76). – Б. 234-240. DOI: <https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-7901.32>.
2. Плюхина С.В. Образовательная среда как комплекс условий, влияний и возможностей для формирования личности // Евразийский Союз Ученых. – 2015. – №2(11). – С. 31-34.
3. Слободчиков В.И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / Новые ценности образования: культурные модели школ. – Москва, 1997. – С. 177-184.
4. Информатика пәні бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті бiлiм беру стандарты. Орта бiлiм. [Электронды русурc] – URL: <https://infourok.ru/gosstandart-informatika-bilim-standarti-498643.html> (жүгiнген күнi: 28.09.2023).
5. Методы обучения в современной школе. [Электронды русурc] – URL: <https://www.uchportal.ru/publ/23-1-0-8418> (жүгiнген күнi: 28.09.2023).
6. Иванова В.А., Левина Т.В. Педагогика - электронный учебно-методический комплекс. [Электронды русурc] – URL: http://www.kgau.ru/distance/mf_01/ped-asp/00b_soderz.html (жүгiнген күнi: 28.09.2023).
7. Мукушев Б.А., Турдина А.Б. Основы теории информации: Учебное пособие. – Астана: КАТУ им. С. Сейфуллина, 2022. – 112 с.
8. Райхерт Т.Н., Хеннер Е.К. Место теории информации в подготовке учителя информатики // Информатика и образование. – 1999. – №2. – С. 32-38.
9. Турдина А.Б., Семенов А.Л., Мубараков А.М., Керимбаев А.О. Ақпараттарды тасымалдаудың тиімділігін арттырудағы кодтау теориясының ролі және орны // Абай атындағы ҚазҰПУ-нiң хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы. – 2022. – №1(77). – Б. 151-157. DOI: <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-7901.21>.
10. Mukushev B.A., Zheldybaeva B.S., Musatayeva I.S., Mukushev B.A., Karieva K.U., Turdina A.B. Formation of the scientific worldview in schoolchildren based on the inclusion of synergetic ideas in the content of education // Integratsiyaobrazovaniya = Integration of education. – 2018. – Vol. 22(4). – P. 632-646. DOI: 10.15507/1991-9468.093.022.201804.632-647.

А. Базарбекова¹, А.М. Мубараков¹, Б.А. Мукушев², Б.А. Прмантаева¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Использование образовательной среды для изучения основ теории информации в преподавании информатики

Аннотация. В работе изучены вопросы преподавания основ теории информации в средней школе. В настоящее время доказано, что некоторые основные понятия теории информации неполностью раскрыты по объективным и субъективным причинам. Рассмотрены структура и функции образовательной среды, обеспечивающие систематическое изучение учащимися основных понятий, законов теории информации и практического применения этой теории.

Важнейшим элементом структуры образовательной среды по теории информации является методическая система обучения. Основная часть методической системы - теоретические и практические учебные материалы по теории информации. Эти учебные материалы являются основной частью содержания образования. Раскрыта сущность методологии образования, являющейся основной частью методической системы. Изучены методы, формы, технологии и средства обучения, обеспечивающие эффективное усвоение учащимися основ теории информации.

Ключевые слова: информационная теория, образовательная среда, методическая система обучения, содержание образования, методология образования.

A. Bazarbekova¹, A.M. Mubarakov¹, B.A. Mukushev², B.A. Prmantayeva

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

Using the educational environment to study the basics of information theory in computer science teaching

Abstract. The paper examines the issues of teaching the basics of information theory in secondary school. Currently, it is proved that some basic concepts of information theory are not fully disclosed for objective and subjective reasons. The structure and functions of the educational environment that ensure the systematic study by students of the basic concepts, laws of information theory and the practical application of this theory are considered.

The most important element of the structure of the educational environment in the theory of information is the methodological system of teaching. The main part of the methodological system is theoretical and practical educational materials on information theory. These teaching materials are the main part of the educational content. The essence of the methodology of education, which is the main part of the methodological system, is revealed. The methods, forms, technologies and means of teaching that ensure the effective assimilation of the basics of information theory by students are studied.

Keywords: information theory, educational environment, methodical system of education, content of education, methodology of education.

References

1. Turdina A.B., Kerimbaev A.O., Mukushev A.B., Adil'bekova B.A. Orta mektepte informatikany okytuda bilim alushylarda akparat ugymyn kalypastyru. Abaj atyndagry KazUPU-niń habarshysy, «Fizika-matematika gylymdary» seriyasy [Forming the concept of information among students in the teaching of informatics in secondary school. Bulletin of Abay KazUPU, series "Physical and mathematical sciences"], 4(76), 234-240 (2021). DOI: <https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-7901.32>. [in Kazakh]
2. Plyuhina S.V. Obrazovatel'naya sreda kak kompleks uslovij, vliyaniyi vozmozhnostej dlya formirovaniya lichnosti, Evrazijskij Soyuz Uchenyh [The educational environment as a complex of conditions, influences and opportunities for the formation of personality. Eurasian Union of Scientists], 2(11), 31-34 (2015). [in Russian]

3. Slobodchikov V.I. Obrazovatel'naya sreda: realizaciya celej obrazovaniya v prostranstve kul'tury. Novye cennosti obrazovaniya: kul'turnye modeli shkol [Educational environment: implementation of educational goals in the cultural space. New values of education: cultural models of schools] (Moskva, 1997, 177-184 s.) [Moscow, 1997, 177-184 p.]. [in Russian]
4. Informatika pani bojnsha memlekettik zhalpyga mindetti bilim beru standarty. Orta bilim [Standard of state compulsory education on the subject of informatics. Secondary education]. [Electronic resource] – Available at: <https://infourok.ru/gosstandart-informatika-bilim-standarti-498643.html> (accessed: 28.09.2023). [in Kazakh]
5. Metody obucheniya v sovremennoj shkole [Teaching methods in a modern school]. [Electronic resource] – Available at: <https://www.uchportal.ru/publ/23-1-0-8418> (accessed: 28.09.2023). [in Russian]
6. Ivanova V.A., Levina T.V. Pedagogika - elektronnyj uchebno-metodicheskij kompleks [Pedagogy - electronic educational and methodological complex]. [Electronic resource] – Available at: http://www.kgau.ru/distance/mf_01/ped-asp/00b_soderz.html (accessed: 28.09.2023). [in Russian]
7. Mukushev B.A., Turdina A.B. Osnovy teorii informacii: Uchebnoe posobie [Fundamentals of information theory: Textbook] (Astana: KATU im. S. Sejfullina, 2022, 112 s.). [in Russian]
8. Rajhert T.N., Henner E.K. Mesto teorii informacii v podgotovke uchitelya informatiki, Informatika i obrazovanie [The place of information theory in the preparation of computer science teachers, Computer Science and Education], 2, 32-38 (1999). [in Russian]
9. Turdina A.B., Semenov A.L., Mubarakov A.M., Kerimbaev A.O. Akparattardy tasymaldaudyn tiimdiligin arttyrudagy kodtau teoriyasynyn roli zhane orny, Abaj atyndagy KazUPU-nin habarshysy, «Fizika-matematika gylymdary» seriyasy [The role and place of coding theory in increasing the efficiency of information transfer, Bulletin of Abay KazUPU, series "Physical and mathematical sciences"], 1(77), 151-157 (2022). DOI: <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-7901.21>. [in Kazakh]
10. Mukushev B.A., Zheldybaeva B.S., Musatayeva I.S., Mukushev B.A., Kariyeva K.U., Turdina A.B. Formation of the scientific worldview in schoolchildren based on the inclusion of synergetic ideas in the content of education, Integratsiyaobrazovaniya = Integration of education, 22(4), 632-646 (2018). DOI: 10.15507/1991-9468.093.022.201804.632-647.

Авторлар туралы мәліметтер:

Базарбекова А. – корреспондентия үшін автор, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мубарак А.М. – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мукушев Б.А. – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан.

Прмантаева Б.А. – физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Сапаны бағалау орталығының басшысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bazarbekova A. – **Corresponding author**, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mubarakov A.M. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukushev B.A. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

Prmantayeva B.A. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Ass.Professor, Head of the Center for Quality Assessment, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.Б. Бакраденова , А.С. Таурбекова, Г.А. Тажинова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
(E-mail: altyn.bakradenova@mail.ru, taurbekova71@mail.ru, gulnara71.a@mail.ru)

Қарым-қатынас баланың ана тілінде сөйлеу дағдыларын дамытудың негізгі шарты ретінде

Аңдатпа. Мақалада мектеп жасына дейінгі бала тілінің қалыптасу, даму барысы қарым-қатынасқа байланысты екендігі туралы зерттеулер қарастырылған. Қазіргі кезде мемлекеттік тілге қатысты байқалатын мәселе кейбір отбасында жас баладан бастап үлкендеріне дейін орыс тілін қарым-қатынас тіліне айналдырып келе жатқандығы. Баланың психикасы мен сөйлеуі өзара байланыста дамидынығытан, баланы қазақ тілінде сөйлеуге үйрету психологиялық, лингвистикалық көзқарастарды есепке алады. «Сөйлеу бар жерде тыңдау болуы шарт. Баланы тыңдауға үйрету тілдік қарым-қатынасқа түсіру деген сөз» деген тұжырымды негіз етіп, билингвальді отбасынан келетін балалармен қазақ тілінде тілдік қарым-қатынасқа түсуге бағыттайтын әдіс-тәсілдер ұсынылған. Балабақша балаларына диагностикалық зерттеу нәтижесінде тілдік қарым-қатынасқа түсуде қиындық келтіретін грамматикалық формалар айқындалған. Мақалада тіл сөйлеушінің ұлттық болмысын көрсететін таңба, белгі деп көрсетілген. Мектепке дейінгі жас кезеңдеріне қарай қатынастың әртүрлі нұсқалары болатыны, халықтық өлең-жырлардың ана тілге деген генетикалық кодтарды оятатыны, тыңдай білу, қойылған сұраққа логикалық және грамматикалық заңдылықтарға сәйкес жауап беруі балалардың өсе келе өзара және үлкендермен тілдік қатынасқа түсуіне байланысты екендігі айтылған. Баланың еске сақтауы, ойлауы, елестетуі, қабылдауы т.б. ішкі сөйлеу тілінде орысша қалыптасып жатқанда (билингвальді ортада), қазақша сөйлеуге түрткі жасалмаса, балаға орыс тілінде сөйлеу әрекетіне түсу ыңғайлы. Ал ана тілінде сөйлеуі үшін оларды өзара және үлкендермен түрлі іс-әрекеттерде сөйлеу дағдыларын дамыту қажеттігін ескертіп, мақала авторлары орыстілді баланы мемлекеттік тілде сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамыту жолдары мен оларды қарым-қатынасқа түсіретін диалогтік тілдік ресурстарды пайдалануды ұсынады.

Түйін сөздер: тілдік қатынас, сөйлеу, ойын, еңбек, сөйлеу дағдысы, тұрмыстық әрекет, коммуникативтік әдіс, тіл дамыту.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-63-75>

Кіріспе

Мектепке дейінгі білім беру бағдарламасы бойынша ұйымдастырылатын оқу-тәрбие іс-әрекеттерінің ешқайсысы бала мен педагогтің тілдік қарым-қатынасынсыз өтпейді. Өйткені тіл – қарым-қатынас құралы. Тілге тән қызмет – адам өмірінде әрбір жеке тұлғаның болмысын айғақтайтын психологиялық және практикалық әрекеттер. Ақыл-ой әрекетінсіз сөйлеу жоқ. Қазіргі қоғамда қалыптасқан жағдайдағы кейбір балалар тіліне тән ерекшелік – олардың орысша ойлауы басым да, сол ойын жеткізетін сөйлеуі дағдарыста болуы. Бала тілінің қалыптасу, даму барысына лабораториялық зерттеулер жүргізген орыс ғалымдарының еңбектерінде тіл дамыту үдерісінің қарым-қатынасқа байланысты екендігі әрдайым айтылып келеді. Үйде, балабақшада, мектептің бастауыш сатысында бала күнделікті тұрмыста, ойын кезінде, еңбек үстінде, арнайы ұйымдастырылған оқу

қызметінде айналасындағылармен қарым-қатынасқа түсіп сөйлесе бастайды. Біздің зерттеу нысаны етіп алып отырған коммуникативтік тілдік қарым-қатынас мәселесі мектепалды топ балаларының орыс тіліне ден қойып, мектепке барғанда ана тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланбаудан туындап отыр.

Полилингвальді, билингвальді отбасыларының көптеп пайда болуына орай Қазақстанда 3-10 жастағы балалардың сөйлеу әрекеті екі тілде (орыс және қазақ) аралас жүретіні шындық. Көкейкесті мәселе: мектепке келгенде балалардың қазақ тілінде қойылатын сұрақтарды бірден түсінбей, мұғаліммен тиісті деңгейде тілдік қатынасқа түспей жатуы. Осы жағдайға байланысты балалардың қазақ тілін меңгеру деңгейлерін есепке ала отырып, мектепке дейінгі мекемеде тәрбиеленушілердің коммуникативті дағдыларын қалыптастыру, дамыту мәселесін зерттеу көзделуде. А.Г. Рузскаяның «Отношение детей дошкольного возраста к разным вариантам общения со взрослыми» деген мақаласында балалармен төмендегідей қарым-қатынас түрлері жіктелген:

- а) туғаннан 6 айға дейінгі аралықтағы жекелей-жағдаятты қарым-қатынас,
- ә) байдан 3жасқа дейінгі жағдаятты-іскери қарым-қатынас;
- б) 3жасдан 5жасқа дейінгі жағдаяттан тыс-танымдық қарым-қатынас;
- в) 5жасдан 7жасқа дейінгі жағдаяттан тыс-жекелей қарым-қатынас[15].

Баланың 2-3 жас аралығындағы диалогті сөйлеуі пайда болуын зерттеп дәлелдеген ғалым А.М. Леушина: «Диалогті тіл – бала тілінің ең бастапқы формасы» деген [10]. Алғашқы кезеңде өз-өзімен сөйлесуі баланың бір әрекетке енуінен (қуыршақпен, машинамен т.б. ойнауы, күшікке, мысыққа тіл қатуы) барысында көрінеді. Ата-ана сол сәтті өткізіп алмай, ана тілінде ойын өлеңдермен бүлдіршіннің әрекетін мазмұнды ете түсуі керек.

Туғаннан анасының құшағында, 3жасқа дейін отбасы мүшелерімен түрлі жағдаяттарда жекелей жағдаятты-іскери қарым-қатынаста болатын балаға отбасында ерекше көңіл бөлінуі керек. Әлди жырын не анадан, не әжеден естімеген баланың бойында ұлттық код қайдан болсын? «Карелия университетінің профессоры, фольклортанушы София Лойтер: «Балаларға тақпақ үйреткенде фольклорлық сарындағы дүниелердің болуы маңызды. Өйткені әрбір бүлдіршіннің генетикалық жадында өз халқының менталитеті, ұлттық болмысы сақталады. Салт-дәстүрге, көне әдетке негізделген өлеңдер оның бойындағы генетикалық кодтарды тірілтеді» деп жазыпты. Ана тіліміздің мемлекеттік дәрежесінде көрінуі үшін ситуациялық жағдаяттар тудыра отырып, баланың бойына өз ұлтының тіліне деген сүйіспеншілік ұялатуды халықтық жырлардан бастауымыз керек.» деген[3,21]. Адамның жаратылуы туралы шығыстық ілімде тіл, діл, мирас қатар жаратылады деген қағидат бар. Заттық жаратылыс (жер,су, ауа, тау, одан өнетін өнімдер,т.б.) адамзатқа берілген мирас, діл әр адамның жаратылысына қарай болмысы десек, ал тіл – осылардың бәрін үйлестіретін құрал. Бала тәрбиесінде де осы қағидат ұсталынады. Баланың қазақы болмысы айналасындағы табиғатты, заттарды, жаратылыс иелерін, туған-туыс, салт-дәстүрге сай нысандарды ана тілінде қабылдап, бойына сіңіріп, ойына тоқығанда ғана қалыптасады. Туған мекеніне, еліне, жеріне, оның мемлекеттік рәміздеріне деген құрмет тіл арқылы тәрбиеленіп, біртіндеп ділге (ұлттық кодқа) ұласады деп ойлаймыз.

Осыған орай, **мақаламыздың мақсаты:** балалардың ана тілінде сөйлеуін дамыту үйде және балабақшада ұйымдастырылған қарым-қатынасқа және мазмұнды құрылған сөйлеу әрекеттеріне байланысты екендігін дәлелдеу. Мектепалды топ балаларын қазақ тілі нормасына сай байланыстырып сөйлеуге үйрету үдерісін әрбір әрекетте (ойында, еңбек үстінде, оқу-тәрбие қызметінде, т.б.) баланың сөйлеу дағдыларын дамытатын жұмыстарға басымдылық бере отырып, қарым-қатынаста ұйымдастыруды басты шарт ретінде ұстануды ұсыну.

Негізгі бөлім

Ата-ана үйде баламен күнделікті қарым-қатынаста ана тілінде сөйлесуді, баланың айналасындағылардың сөздерін тыңдап, соған еліктеп қайталап, жадында қалдыратынын ұмытпаулары керек. Өкінішке орай, көптеген отбасыларындағы үлкендер баланың осы

қабілетін ескермей, өздерінің олармен қарым-қатынасын өз тілінде емес, өзге тілде өткеріп жатады.

Ана тілін табиғи жағдаятта игере бастаған сәбилер 3-5 жаста үлкендермен саналы түрде сөйлесе бастауы тиіс. Ортаңғы топ балалары көп сұрақ қойғыш келеді. Тілдік қатынасқа өздері ұмтылып тұрады. Жағдаяттан тыс-танымдық қатынастағыларды «Негештер» (почемучки) деп аталу осыдан шыққан. Балалар бұрынғыдай айналасындағы заттармен әрекет жасап қоя салмайды, олардың ерекшеліктерін тереңірек білуге, зерттеуге кіріседі. Осы кезде үлкендер білетін деректерге сүйенеді. Баланың қызығушылығы артып, қиялы әр нәрсеге жетелейді.

Ал балабақшаның мектепалды тобындағы 5-7жастағы балалардың мектептегі оқуы сәтті жалғасуы үшін балабақша тәрбиешілері мен кіші сынып мұғалімдерінің жұмысында сабақтастық орнығуы керек. Балалардың өзара және педагогтермен қатысымдық-коммуникативтік әрекетке түсуі оларға негізінен мынадай құзыреттерді қалыптастыруға байланысты: қазақ тілінде сөйлесуге қатысатын тұлғалар мен тілдік құралдарды қолданылу амалдарын жете игеруі және оларды қажеттілігіне қарай жұмсай білуі. Бұл – осы жастағы балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру деген сөз. Баланы сөйлеуге үйретуде сол меңгертілетін тілдегі сөз тіркестерінің, сөйлемдерінің құрылысын қабылдатуға көп күш жұмсалуды қажет. «Сөздік қордың дамуына, естігенді не тыңдағанды дұрыс қабылдауына баланың тілдегі ең кіші бірліктері туралы білуі де шешуші рөл атқарады» делінген скопус мақаласында [4].

Сөйлеу әрекетінің басты көзі коммуникативтік – танымдық қажеттілік. Бүгінгі көптілді қоғамда туындап отырған мәселе: қолдарына гаджеттерді құлшына тұтынған бүлдіршіндердің танымы орыс тілінде өте белсенді дамуда. Осы жағдаяттан арылтудың жолы үйде не балабақшада ұйықтар алдында диктофон, магнитофонға жазылып қойылған біркелкі жырларды, ертегілерді тыңдату деп ойласақ та, қостілділік бала қатынасына түскендіктен, оларды қиял әлеміне жетелеуге, тәрбиелік әсер алуға бұл әдіс те жеткізе қоймайды. Біздіңше, оның орнына үлкендердің мәнерлеп оқыған әңгіме, ертегілері құндырақ. Ата-ана, педагогтер тарапынан жағдаяттық-іскери қатынас ұйымдастырылуы мемлекеттік тілде байланыстырып сөйлеу мәселесінің шешімін табу үшін өте қолайлы деп есептейміз. Яғни, бала мен үйретушінің білуге және білдіруге (үйретуге) қажетті тілдік материалдарға байланысты қарым-қатынасқа түсуі өлең-жырларды дауыстап оқуды, балалардың тыңдауын қамтамасыз етеді. «Тыңдалым өте маңызды. Өйткені тыңдай отыра біз сөйлесушімізбен бірге сөйлесеміз» деген П.П. Блонский [5,247]. Ғалым тұжырымына сүйеніп, баланы естігені бойынша дұрыс жауап беруге үйрету керек. Балаларды өзара немесе үлкендермен жоғарыдағыдай тілдік қатынастарға түсіруде «Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту» оқу құралынан тіл дамытудың әдістемелік ұстанымдарын ұстанған жөн. Олар:

1. Балалардың сөйлеу тілін айтылым мен түсіну үдерісінде қалыптастыру ұстанымы.
2. Ана тілінің барлық жақтарын (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) өзара байланыста оқыту ұстанымы.
3. Сөйлеу әрекетіне түсіру немесе белсенді сөйлеуді қамтамасыз ету ұстанымы.

Педагог баланың аузынан шыққан жекелеген сөздер сөйлеу болмайтынын білуі тиіс. Төмендегідей шарттарды ұстанғанда ғана балалар педагог үйреткен тілдік материалдарды белсенді қолдана бастайды:

- сөйлеуге іштей қажеттілік (осылай деу жөн) туындағанда;
- сөйлеу мақсаты (неге солай сөйлейтіні) айқын болғанда;
- баланың айтар ойы (сөздері жеткілікті, мазмұнды) анық болғанда [15,21]. Осы ұстанымдарды ескере келе балабақшаның мектепалды топ балаларымен жүргізген бақылау іс-тәжірибемізден көз жеткізгеніміз – тілі ана тілінде шықпаған баланың тілін дамытуға коммуникативтік-әрекеттестік әдісін қолданудың маңыздылығы.

«Сөйлеу тілі – әрекет және оның жемісі. Сондықтан да сөйлеуде ауытқулар болып тұрады. Сөйлеуді іс-әрекет ретінде түсіну тілді оқытудың міндетіне сай келмек» деп

әдістемелік зерттеуде көрсетілсе [9,28], «Сөйлеуді дамытудағы коммуникативті-әрекеттестік ұстанымы» деп аталған принципке берілген анықтамада: «Бұл принцип сөйлеуді қарым-қатынас үшін тілді қолданудан тұратын әрекет ретінде түсінуге негізделген. Ол балабақшадағы балалардың сөйлеуін дамыту мақсатынан – сөйлеуді қарым-қатынас пен таным құралы ретінде дамытудан туындайды және ана тілін оқыту процесінің практикалық бағытын көрсетеді» деп берілген оқу құралында [1,13].

«5-7 жастағы балалардың тілдік қарым-қатынасынан байқалатын ерекшеліктің бірі – үлкендердің сұрақтарына ойланып барып жауап бере бастауы. Ана тілі қалыпты жағдайда қалыптасқан, әрдайым ана тілінде сөйлейтін бала үлкендермен еркін түрде сұхбаттаса бастайды. Адамдар арасында болып жатқан жағдаяттар туралы білгісі келіп, әр нәрсе оларды қызықтырады, жақсы-жаман істер неліктен болатынын, қандай тұста өзін қалай ұстауы керектігін білуге тырысады. Сұрақтар жаудырып, талдауға кіріседі, кейде пікір таластыруға дейін баратын болады. Олар үлкендермен, өз тұрғыластарымен өзара түсінісуге, өзара болысуға ұмтылып тұрады. Білмейтін деректері туралы білгілері келетінін көрсетеді, кейде олардың оқып-үйренуіне жұмылдырылатын уақыт тіпті шектен тыс көбейіп кетуі де мүмкін» [1,15].

Ал балабақшаға билингвальді отбасынан келетін балалар өз тұрғыластарымен сөйлесе алмайтындықтан, сөйлеу әрекетінен, яғни өз тұрғыластарымен тілдік қарым-қатынасқа түсуден бас тартады. Тәрбиеші қаншалықты мотивация жасаса да, қойылған сұраққа берген жауаптарында грамматикалық ауытқулар кездесіп жатады. Осы кезде педагог сөзге тартқан баламен меңгерген тілдік қабілетіне қарай қатынасқа түсуі керек. Жекелей-жағдаятты қарым-қатынас жасау – орыстідді баланың болашағына жол ашатын мүмкіндік. Швеция елінде швед тілін екінші тіл ретінде үйренуге мәжбүр болған балаларға үлкендер көмегінің қажет екендігін ескерткен мақалада: «Көптеген елдерде мектепке дейінгі мекемелер баланың өз айналасынан, яғни үйінен ала алмаған көмекті толықтыратын рөлде көрінеді (Brodin et al., 2015). Циалковский және Годдстейн сияқты зерттеушілер толыққанды көмек алған жағдайда сөйлеу тілі кеш қалыптасып жатқан балалар өз тұрғыластарын қуып жетіп, өздерінің коммуникативті дағдыларын, тіпті функционалдық сауаттылығын жақсартып алады» делінген [8,12].

Аралас тілде сөйлейтін баланың ойын барысында, арнайы ұйымдастырылған жағдаятта ана тілінде нормаға сай сөйлейтін балалармен қарым-қатынасқа түсуі өте маңызды. Ана тілінің табиғи дамытылуы жағдайында А.В. Запорожец, М.И. Лисина, А.Э. Рейнштейн деген ғалымдар «үлкендермен болатын қарым-қатынастан гөрі балалардың өз тұрғыластарымен тілдік қарым-қатынасқа түсуі белсенді болатынын» айтқан [13,21].

Қазіргі кезеңде осы мақсатта балабақшадағы не мектептің бастауыш сыныптарына орысша сөйлеп келген баланың өзара немесе үлкендермен қарым-қатынаста сөйлеу әрекетін жиі ұйымдастыру көзделуде. Оқу ордамыздағы «Педагогика және психология жоғары мектебі оқыту бағдарламаларына» 2022 жылдан «Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеу әрекеті» деген аталыммен арнайы курс енгізіп, біз «Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту», «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасымен оқитын студенттерді қоғамда орын алып отырған көптілділік, қостілділікке қатысты қосымша білімі бар маман дайындауды көздеп отырмыз. ҚР Білім және ғылым министрлігі 2016 жылы бекіткен «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік бағдарламасына» ҚР Оқу ағарту министрінің 2022жылы 14 қазандағы №422 бұйрығына қосымша деректерде мектеп жасына дейінгі балаларға берілетін білім мен тәрбиені бес аймақ бойынша жүргізу талаптары қойылды. Бұлар – баланың физикалық даму, коммуникативтік, танымдық-зияткерлік, шығармашылық-зерттеушілік, әлеуметтік-эмоционалдық даму аймақтары [11]. Ескеретін жайт осы бес аймақтың әрқайсысына тән дағдыларды қалыптастыруда баламен ұйымдастырылатын іс-әрекеттер мен шаралар әрдайым сөйлеу әрекетімен ұштастырылып, кіріктірілген (интегративті) арнайы оқу қызметі жүйесінде тиімді әдіс-тәсілдермен бекітіліп отырса, педагогтер баланың ана тілінде сөйлеу дағдыларын тиімді дамытады деп ойлаймыз. Мысалы, дене жаттығуларын жасатып, балалардың бойын шынықтыруда М.Әлімбаевтің «Шынықсын денеміз» деген

өлеңін бірлесе айтқызу, ырғақты жаттығуларды музыкалық сүйемелдеумен жүргізуде, тіпті доп лақтырып ойнатуда сөздер мен сөз тіркестерін бала сөздігіне енгізуді ойластыра ұйымдастыру бала тілін жаттығу үстінде де дамытады демекпіз.

Сөйлеу әрекеті дегеніміз – баланың белгілі бір тілде біреуге қарата сөйлеуі, тіл қатуы, яғни сол адаммен тілдік қатынасқа түсуі. Аралас тілде сөйлейтін баланы сөйлеу әрекетіне түсіру үшін ең алдымен оның сөздік қорының сан жағынан өсуіне, сөйлеу кезінде оларды грамматикалық формада дұрыс байланыстырып, ойын дұрыс жеткізе білуге қажетті лексикалық, грамматикалық бірліктер жеткілікті болуы шарт.

Баланың лексикалық икемділіктері мен дағдыларын дамытуда біз әдіскер ғалым А. Жапбаров ұсынған төмендегідей қағидаларға сүйендік:

«Біріншіден, сөйлеу икемділігі мен дағдысы тіл заңдылықтарын игеру, теориялық білім негізінде жүргізіледі. Себебі, қандай бір лексикалық материал туралы теориялық білім беру тұтас алғанда балаға қазақ тілі жүйесін игерту мақсатында және қатысымдылық - әрекетіндегі лексикалық дағдылар мен икемділігін арттыратындай мазмұнда құрылады. Екіншіден, қандай да болсын лексикалық мәлімет беру тәжірибелік мазмұнда болу қажет. Лексикалық икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру сөздің санына ғана емес, оның сапалық мәніне де байланысты. Басқа біреудің сөйлеуін түсіну үшін немесе өз ойын айтып жеткізу үшін қажетті лексиканы қолдануды білмеген жағдайда қатысым жасалмайды, басқа адамның сөзін түсіне алмаймыз, өз ойымызды нақты жеткізе алмаймыз. Ал, үшіншіден, лексикалық материал туралы мәлімет баланың қатысымдылық - әрекетіне қажетті болуы тиіс, өйткені игерген сөзді тек сөйлем құрауда ғана емес, күнделікті қызметінде ойындарды жүргізу, пікір алмасу, әңгімелесуді нәтижелі жүргізе білу үшін сөз бен сөз тіркестерін қолдана білуде жаттықтырылады» [9]. Бұлар тілі табиғи қалыпта қалыптасып дамитын оқушыларға арналғанмен, қазіргі ақыл-ойы жат тілдегі мәліметтерімен озық келетін балаларды ана тіліне оралтуға басшылыққа алынатын қағидаттар екендігіне шүбә жоқ.

Жинақтап айтқанда, сөйлеудің дұрыс болуы орыстілді баланың ана тілінде игере бастаған грамматикалық икемділіктер мен дағдыларға байланысты. Оның қатысымдық әрекетте тілді игерудегі грамматикалық икемділігі мен дағдылары өз ойын тиісті сөйлемді дұрыс құрастыра білу икемділігі мен дағдысы болып саналады.

Тілді игертуде, оны дамытуда баланың өзара немесе айналасындағылармен қарым-қатынасы болуын, оны іс-әрекет теориясына негіздеудің қажеттілігін бала психологиясын зерттеген ғалымдар ертеде-ақ анықтаған. Л.С. Выготский сөйлеу икемділігін әрекет деп немесе оның негізі деп қарастырып, дағдыны әрекеттенудің (амалдың) негізі, икемділіктің бірлігі деп қарастырады. Аралас тілде сөйлейтін балалардың өз ойларын ана тілінде жеткізу икемділігін кесте арқылы көрсетсек, мынадай деректерге көз жеткіземіз:

Кесте 1

Сөйлеу икемділігі

Ғылыми негіздері	Икемділіктер	Дағдылар
Психологиялық	Ойды жеткізе білу қабілеттілігі: өте төмен.	Сөйлеу - ойлау амалдары: орысша
Әрекеттік	Іс-әрекет жасау икемділігі: Белсенді, позитивті	Әрекеттену (оқу, жазу, тыңдап -түсіну, айту): әркелкі.
Кибернетикалық	Жүйелі сөйлеу икемділігі: Орысша басым, қазақша кібіртіктеп, аударма түрінде орташа.	Тілдік бірліктерді орынды қолдану: жекелеген сөздері, тіркестері қарым-қатынаста жаттанды.
Лингвистикалық	Сөйлеу, қатысым жасай білу: үлкендердің жетегімен, өзара қысқа реплика, фразалар түрінде	Сөз, сөз тіркестері, сөйлем арқылы мәтін құрастыра білу: Мнемокөрнекіліктер, графикалық алгоритмдермен, суретпен жұмыс барысында

Сөйлеу әрекетінің төрт түрі бар: тыңдау, айту-сөйлеу, оқу және жазу. Бұлардың әрқайсысына тән икемділіктер мен дағдыларға үйрету біртіндеп ауызша сөйлеуде бекітіліп, кейін мектепте жазба жаттығулар, тапсырмалар арқылы оқу үдерісінде жүзеге асырылады. Мектепке дейінгі жаста (3-5) сөйлеу әрекетінің тыңдау, айту, мектепалды топта (5-6) оқу мен жазу сияқты түрлері жаттықтырылады. Баланың өзіне қарата айтылған ойды түсінуі мен оған қарата жауап беру икемділігін қалыптастыру тілге үйретушінің өзінің лингвистикалық білімін қажет етеді. Балаға сөздерді дұрыс тіркестіру, сөйлемдер, сурет бойынша мәтіндер құрастыру үйретуші мен үйренушінің ауызекі сөйлесу амалдарын жиі өткізуді қажет етеді. Балабақшада тәрбиеші сөйлеу әрекетіне күнделікті түсірсе, мектептегі сауат ашу оқу қызметінде мұғалім берілген дыбыстардан сөздер, тіркестер құрату, сөйлем арқылы суреттерді сөйлету әдісін тілі орысша шыққан балалармен жиі ұйымдастыруы ләзім.

Бала жетілісіне қарай мектепке дейінгі кезеңде меңгеретін сөйлеу икемділігі автоматты түрде қарым-қатынаста жаттықтырылып, сөйлеу дағдыларына айналады. Тілдік әрекет ретінде дағды екі амалды көрсететінін: өзара байланысты бір дағдының ішінде және әртүрлі дағдылардың арасындағы амалдар жіктелетінін ата-ана да, мектеп мұғалім де ескеруі тиіс. Әр баланың сөйлеуде өзіндік сапа деңгейі болады. Ойды жеткізе білу қабілеттілігі, жүйелі сөйлеу икемділігі, сөйлеу, қатысым жасай білу икемділігі қалыптаспаған балаларда ана тілінде нормаға сай сөйлеу дағдылары кеш дамиды.

Бастауыш сыныпқа кейбір балалардың байланыстырып сөйлеу тілінің жеткілікті болмай жатуын, сөйлеу дағдылары қалыптаспағандықтан, жүйелі сөйлей алмайтындығын осыдан бірнеше жылдар бұрын әдіскер ғалым С. Рахметова айтқан болатын. Төмендегі кестеден оқушының өзіндік сөйлеу икемділігіне ойлау амалы да қатысты екендігі анық байқалады. Бұл құбылысты түсінікті ету үшін төмендегідей кестені ұсынамыз:

Кесте 2

Сөйлеу дағдылары

Айту және жазу дағдысы	айту, жазу амалы	интонациялық амал, графикалық амал
Лексикалық дағды	сөз таңдау амалы	сөзді орынды қолданып, тіркестіру
Грамматикалық дағды	сөз тіркесі мен сөйлем құрау амалы	ойды, пікірді жарыққа шығару үшін сөйлем құрау
Мәтін құрастыру дағдысы	сөйлеу нұсқаларын, стиль түрлерін таңдау амалы	тақырып ахуалға сай мәтін құрастыру амалы

Егер өз ана тілін менсінбеушілік, психологиялық дағдарысқа ұшыраушылық орын алған жағдайда педагогтен де, ата-анадан да қажырлы еңбек қажет. «Қалыпты жағдайда баладағы өзіндік сөйлеу икемділік деңгейі - ол түрткілік ойлау деңгейі болып табылады» деген тұжырымға зер салсақ, кестедегі амал түрлері сөйлеушінің ойлауына тәуелді[9]. Ал біздің зерттеуге нысан етіп алған мектепке даярланатын топ балаларының түрткілік ойлау деңгейлері орыс тілінде болғандықтан, олармен ауызша орындалатын көптеген ойын жаттығуларды, мәтін негізінде берілетін тапсырмаларды үздіксіз, балабақшаның күн тәртібіндегі барлық іс-әрекеттерде орындатып отыру көзделіп отыр.

Тұжырымдай келгенде, балабақшада сөйлеу икемділіктері біршама қалыптастырылғанмен, мектепке келген кезде қазақ тіл және әдебиеттік оқу сабақтарында сөйлеу дағдылары әрі қарай дамытылады. Бұл жұмыс әдіскер ғалым айтқандай, бастауыш сыныптағы балаларымен екі бағытта, яғни лексикалық дағдысын қалыптастыру және грамматикалық дағдысын қалыптастыру бағытында ұйымдастырылады. Баланың ана тілінде сөйлеу икемділігін дамыту мақсатында әліппені оқыту кезеңдерінің өзінде-ақ мәтінмен ауызша жұмыс істеу, балада қалыптасқан лексикалық, грамматикалық икемділіктер негізінде сөйлеу мақсатына орай мәтін құрастыра білу дағдысын қалыптастыру міндеті қойылады. Сөйтіп, мектепте баланың ана тілінде сөйлеу

иемділіктері жазба жұмыстарымен бекітіліп отырады да, балалардың фонетикалық заңдылықтарды еске сақтауы арқылы ана тілінде сөйлеу дағдылары қалыптасады.

Қазіргі қоғамда көптеген отбасылар осыны түсінбей, балаларын қазақ мектептерінен ала қашады. Балабақшада игере бастаған сөйлеу икемділіктеріне тосқауыл қояды, сөйлеу дағдыларын дамытпайды, балаларын орысша оқыту нәтижесінде қазіргі балалардың қазақы болмысы бұзылуда. Өз ана тілін менсінбеушілікке жол беріліп келеді. Іштей орыс тілінде ойлап, қазақша ойын жеткізуде кібіртіктенетін баланың сөйлеу дағдыларына үйренуі қиынның қиыны болып көрінетіні сондықтан. Біздің ойымызша, осындай жағдайда психологтар ұсынған төмендегі талаптардың бірі сөйлеуге қажеттілік тудыру, яғни балаға сұраққа жауап бере алатындай, өзара не педагогпен сөйлесетіндей жағдаяттар ойластыру тиімді. Мысалы: «Сәлем-сөз анасы», «Туысқанмен тату бол», «Бала тілі – бал» сияқты тақырыптарды ұсыну арқылы жағдаяттық қарым-қатынастар орнықтыруға болады. Үйдегі ата-ана не тәрбиеші ана тіліне деген құрмет тудыратындай сұрақтар ойластырып, әңгіме мазмұнын алдын ала ойластыру, ол үшін баланың жауап сөздеріне қажетті, бірақ балалар білмейтін тілдік құралдардың: сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемдердің картотекасын ойша дайындап алу жөн деп есептейміз.

5-11 жас аралығы баланың «мені» қалыптасатын кезең. Мемлекеттік тіл туралы оның өз көзқарасы қалыптастырылса, бала ол тілді үйреніп шығуға өзін-өзі бейімдейді. Мысалы, қазақ тілін балабақшада оқытуды ұйымдастыруда бір педагогтің: «Үйде сендер ана тілінде сөйлесесіңдер. Қазақ тілі – осы өздерің тұратын мемлекет тілі. Құс қос қанатымен биікке ұша алады. Сол сияқты сендер де екі тілді білсеңдер, өскенде басқа мемлекеттерге бара аласыңдар. Мүмкін шетелге барасыңдар. «Өз елімде – Қазақстанда мен қазақша сөйлеймін» дейсіңдер. Жақсы емес пе?» деген сөзіне балалар қатты еліктеген [2,3]. Баланың сөйлеу дағдыларын ұщтайтын әрекеттерді ұйымдастыратын үлкендер балаға тапсырма беріп, оны қалай орындағанын рапорт сияқты айтып отыруын, орысша қолданған сөздер мен тіркестерін, сөйлемдерін балаға көзге шұқып айтпай, сол сөйлем құрылымын жұмсақ дауыспен өзі түзеп, қайталап айтуды әдетке айналдыру керек. Жақсы әдет жақсы әдепке тәрбиелейді. Мемлекеттік тілге деген ата-ананың құрметін сезген бала патриот болып өседі. Сөйлеу әрекеті – баламен сөйлесу, оны ана тілінде кез келген тақырыпта сөйлету. Мысалы, дастархан басында ас мәзірі туралы, қайсысы ұнайтыны жайында, ыдыс-аяқ туралы, олардың түрлерін, түсін, көлемін, бөліктерін (шәйнектің шүмегі, қақпағы, түбі, тұтқасы) атап тіркестер құрату, қай тағам өзіне ұнайтыны жайында әңгімелесу керек.

Тілі орысша шыққан балаларды ана тілінде сөйлеуге жаттықтыру бойынша ұсыныстар:

- баламен бірлесіп көркем шығармалар оқу;
- оқылған мәтін мазмұнын қайталап айтқызу;
- үлкендердің басқаруымен суреттер қарастыру;
- өлең жаттату, жұмбақ шешкізу;
- түрлі жаттығулар мен дидактикалық ойындар ойнату;
- баланы сахналық қойылымдарға қатыстыру;
- үйде қуыршақ театрын ұйымдастыру;
- көркем туындылардағы жаңа сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын түсіндіру;
- мәтіндерді жанрлық жағынан өзара салыстыру, қажеттілік туындаған жағдайда тіпті орысша мәтінімен салғастыра оқу [2,7].

Бұл әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, мұғалімнің не тәрбиешінің балаларды оқып-үйренуге жұмылдырылатын уақыты тіпті шектен тыс көбейіп кетуі де мүмкін. Бірақ одан шығатын пайда жоқ емес. Балаға ана тілінің ішкі мәнерін, әуенін өздігінен қабылдауға ұмтылдырған жөн. Қазіргі кезде балалар интернет жүйесіне байланған. Ал одан шығарудың бірден-бір жолы ата-аналардың баланы жақындарымен, араласатын отбасыларының балаларымен бірлесе ойнатуды қолдану, қонаққа барғанда, не шақырғанда дастархан

басына бірге отырғызу, қызықты ойындар ұйымдастыру. Бұл орайда сөйлеу әрекетін балаларды ерекше қызықтыратын тақырыптарға құрған жөн және сөйлесуде балаларға еркіндік берген абзал.

Жоғарыда келтірілген пікірлерді тұжырымдай келгенде, балалардың сөйлеуін дамыту үйде және балабақшада ұйымдастырылған қарым-қатынасқа және мазмұнды құрылған сөйлеу әрекеттеріне байланысты. Сөйлеуге үйрету үдерісі баланың сөйлеу іскерліктерін дамытатын жұмыстарға басымдылық бере отырып ұйымдастырылуы керек деп тұжырымдаймыз.

Мектепке дейінгі мекемедегі балалардың ана тілінде сөйлеуіне диагностикалық зерттеу іс-тәжірибесінің деректері:

Зерттеу жүргізілген орын: Талдықорған қаласы, №42 балабақшасының мектепалды тобы. Бақыланған балалар саны – 27. Оның 12-сі аралас тілде, 2 бала орысша, 10 бала таза қазақша сөйлейтіндер.

Зерттеу әдісі: психолінвист Ф.А.Сохин және оның шәкірттерінің бала тілін диагностикалауға ұсынған коммуникативтік-әрекеттестік әдісі[7].

Зерттеу болжамы: «Егер, балаларды өзара қарым-қатынасқа түсіретіндей қажетті сөздік қор мөлшері өтпелі тақырыптар бойынша сөйлеу әрекеттерін ұйымдастыратындай жүйелі түрде бекітіліп, тиімді әдіс-тәсілдермен дамытылып отырылса және топтағы оқу қызметі, түрлі салалық іс-әрекеттер қызықты ұйымдастырылса, балалардың тілдік қатысымға түсіп, ана тілінде ауызша сөйлеу белсенділігі арта түседі. Өйткені сөйленімдік жағдаяттар қызықты құрылғанда ғана әр бала өздігінен қатарластарымен коммуникативті қарым-қатынасқа түсе алатын болады, тіпті қазақша сөйлеуді төмен деңгейде меңгерген бала өз тұрғыластарының сөздеріне еліктеп, намыстанып, өз сөздерін дұрыстай бастайды».

Зерттеу әдісінің мақсаты: топтағы балалардың әрекет түрлеріне қарай өзара және үлкендермен коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу барысында қазақша сөздік қорын, сөйлеудегі грамматикалық құрылымды, дыбыстық мәдениетін және диалогті сөйлеу икемділіктері (сұрақ қою, сұраққа жауап беру) мен дағдыларын айқындау.

Пайдаланылған көрнеіліктер: зерттеудің мақсат-міндеттеріне байланысты үлестірмелі материалдар, еңбек, ойын, тұрмыстық әрекеттер бейнеленген картиналар; «Кітапхана», «Дүкенде», «Мектепте», «Отбасында» рөлдік-сюжетті ойындарға, «Топпен серуендеу», «Тәрбиешімен әңгіме», «Телефон», «Менің сүйікті кейіпкерлерім» атты тақырыпта әңгімелесу, жоспарлары, ойындар мен тапсырмаларды орындауға қажетті заттық орта материалдары.

Диагностикалық зерттеу барысы: Сөйлеу тілі орысша және таза қазақша қалыптасқан балалардың коммуникативті сөйлеу дағдыларын басты нысан етіп алып, студенттер жоғарыда көрсетілген тақырыптар бойынша балалармен рөлдік-сюжетті ойындар ұйымдастырды, әр баланы диалогке тартты, білетін ертегілерінің кейіпкерлері еске түсіріліп, әңгімелесулер ұйымдастырды.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде топтағы аралас тілде сөйлейтін балалар өздеріне таныс үлестірмелі суреттерді нұсқап сөз тіркестерін, сөйлемдер құрастыра бастады. Диагностика жүргізген студенттер тілдік қатысымға түсе алмай, тапсырмаға қиналған балаларға жауаптың үлгі модельдерін беріп отырды. Жауаптарын мүдіріссіз толық бере білген жоғары деңгейдегі балаларға рөлдік ойындар ойнатылып, үлкендермен жағдаятты-іскери қатынастар ұйымдастырылды. Алдын ала дайындалған қатынас сценарийлері негізінде ұйымдастырылған диалогтер кейіпкерлерді (Күлдіргіш атай мен балалар, Мақтақыз бен мысық) өзара тілдестіруге бағыттай құрылды. Әр баламен сөйленім материалдарын қалыптастыру эксперименті 30-35 минут аралығында өткізілді. Балалар ойын-драматизацияға бірден араласты, тартыну, ойыннан бөлектену байқалмады.

Топ балаларын сөйлеуге тарту мақсаты мен міндеттеріне бағытталған, арнайы жабдықталған заттық орта жағдайында өзара немесе тәрбиешімен бірлесе

ұйымдастырылған қарым-қатынастағы сөйлеу әрекетінің нәтижесі төмендегі сұрақтар жүйесінде жинақталып бағаланды:

- Балалар қандай сөздер үйренді?
- Әңгіме-сұхбат болды ма?
- Қай ситуациялық жағдаятта не ойында қанша бала белсенділік танытты?
- Жақсы сөйлеген не өте байланыссыз сөйлеген қанша баланың жауаптары жазып алынды?
- Балаларды коммуникативті қатынасқа тартатын іс-әрекеттің қайсысы тиімді болды? Осындай сұрақтармен балалардың ана тілінде сөйлеу дағдыларына сараптама жасалды.

Біз бақылауға алған мектепалды тобында балалардың қазақ тілінде түрлі деңгейде сөйлейтіні анықталды. Балалардың өзара қойылған сұрақты тез түсініп жауап бере алмай жатуы балалардың тілді әркімі деңгейде білуіне байланысты екендігі анықталды. Бастапқы бақылау жұмысының нәтижесі мен қала балабақшасында тәрбиеленіп жатқан балалардың сөйлеу әрекеттеріне арналған дидактикалық материалдармен жүргізілген жұмыстарды салыстырып, зерттеу барысында мынандай қорытынды шығарылды:

1) Заттық ортаны тікелей қарастыру, ондағы таныс және таныс емес нысандардың атын атағып бекіту, суретті кітапшаларды, үлестірмелі суреттерді ойын үстінде қайталатып есте қалдырту, ұқсас жақтарын ажыратқызу, слайдтан, компьютерлік ойындардан еске түсіру арқылы кейіпкерлер атынан сөйлету өз нәтижесін көрсетті, бақылау тобындағы балалар өзара тілдік қатынасқа түсіп, сөйлей бастады.

2) Бір ай бойы топ ішінде ұйымдастырылған тұрмыстық жағдаяттар, ойындар және күн тәртібіне орай өткізілген өзге де іс-әрекеттердегі қарым-қатынастар балалардың өзара және педагогпен сөйлесуіне түрткі болды. «Суретін сал, сипатта», «Ермек саз кейіпкермен сөйлеймін», «Ал, сөйле, дәл сөйле» «Ғажайып қапшық» ойын-жаттығуларының түрліше кіріктіріле қызықты ұйымдастырылуы балалардың көпшілігінің ауызша сөйлеу белсенділігін туғызды. Тіпті топтағы өзге ұлт балаларына арналған сөйлесу жағдаяттары көрнекі модельдерге құрылғандықтан, ана тілінде төмен деңгейде қатынасқа түсетін балалармен олар да ойнай бастады.

3) Қала балабақшаларының мектепалды топтарында жүргізілетін қалыптастырушы эксперимент болжамына сәйкес балаларды өтпелі тақырыптар бойынша өзара қарым-қатынасқа түсіретіндей сөйлеу әрекетін ұйымдастыруға қажетті сөздік қор мөлшері нақтыланып, мектепалды топ балаларының ана тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыратын нұсқаулықтың жазылуын қажет етті. Ол нұсқаулықта диалогті сөйлеуге тән тілдік бірліктер, сөз тіркесін, сөйлем түрлері мен құрылымдарын жаттықтыратын грамматикалық жаттығу алгоритмдері, оларды байланыстырып сөйлеу модельдері берілді.

Зерттеу нәтижесінде балабақша педагогтеріне жасалған ұсыныс:

Үлкендердің сөзінен көптеген жаңа сөз қолданыстарын естіп үйренгенмен, оларды өз қатарластарымен белсенді қолданбаса, ол формалар баланың сөздік қорына енбейді. Қарым-қатынаста баланың қажеттілігін толтыратын, өмірде басқа адамдармен еркін сөйлесуіне қажетті тұлғалар (есім сөздер, етістіктер, тіркестүрлері т.б.) қолданысқа енгізіліп, бекітіліп тұруы керек. Балалардың коммуникативтік сөйлеу дағдылары дамытылатын тақырыптар топтағылардың қазақ тілін түсіну, білу деңгейлеріне қарай тағайындалып, сөйлеу әрекетіне қажетті сөздік қолданымдардың көрнекі модельдері жасалғандығы тиімді болды. Теориялық зерттеулерде ұсынылған тұжырымдар балалардың ана тілін екінші тіл ретінде қабылдатуда да дәлелденді. Қостілді отбасыларында тәрбиеленіп жатқан балалар қазақ тіліндегі туынды сөз таптарын, күрделі етістіктердің, құрмалас сөйлемдердің құрылымдарын игеріп кету қиындық тудыратындығы айқындалды.

Қорытынды

«Сөйлеудің жаңа формалары мен функцияларының пайда болуы балалардың басқа адамдармен қарым-қатынасы барысында олардың алдында тұрған міндеттермен байланысты. Балалардың қарым-қатынастың неғұрлым дамыған түрлеріне көшуімен олардың сөздік қоры кеңейеді, жаңа грамматикалық категориялар пайда болады. Сөйлемдер күрделеніп, созылады, қарым-қатынас құрылымы (сөйлеудің басқа құралдар арасындағы орны, тартымдылығы) өзгереді». Бұл тұжырымды А.Э. Рейнстейн біркелкі жастағы, бірақ қарым-қатынас дамуының әртүрлі деңгейдегі балалардың сөйлеуін, сондай-ақ әртүрлі жастағы, бірақ коммуникативті белсенділік деңгейіндегі балалардың сөйлеуін салыстыра отырып жасайды» деп жазылғандай, жүргізілген диагностикалық зерттеу мен қалыптастыру экспериментіне қойылған мақсаттар сөйлеу тілі әркім балаларға қажетті дидактикалық материалдарды айқындауға ықпал етті [14,13]. Орыстілді әр баланың үйде, топ ішінде және өзара жағдаятқа қарай туындап жататын, түрлі қарым-қатынас жағдайындағы сөйлеу тілі өзгеріп, дамып отыратын мазмұнға ие. Қарым-қатынасты балалардың ана тілін білу деңгейлеріне қарай жоспарлау, сөйлеу мақсатына қарай балалардың ана тілінде, мемлекеттік тілде таза сөйлеуге, ойын анық жеткізуге тәрбелеу ата-ана, балабақша тәрбиешісі мен бастауыш сынып мұғалімдерінің мойнында.

Зерттеу нәтижесінде ұсынылған қағидаттар мен шарттар:

1. Балабақшада алған білімін бала мектепте тиімді қолдана алуы үшін ана тіліне үйрету үдерісінде сөйлеу тілі түрлі әрекетте практика жүзінде дамытылуы міндет, яғни тілдік материал, барлық нұсқаулар әр баланы сөйлетуге, коммуникативтік-әрекеттестік қарым-қатынаста сөйлеу дағдыларына ықпал етуі тиіс.

2. Мемлекеттік тіл – ұрпақтың интеллектуалды дамуына, мектепте нәтижелі оқуына апарар жол және сыныптастарымен, үлкендермен күнделікті қарым-қатынасқа түсіретін басты қару.

3. Эксперименттік зерттеу деректері көрсеткендей, мектепке дейінгілердің сөйлеу тілінің қалыптасуына және дамуына төмендегідей шарттар ұсталынғанда қол жеткізуге болады:

Балаларды тілдік қатынасқа түсіру үшін барлық әрекеттерді (күнделікті режимдік қарым-қатынас, ойын, еңбек, тұрмыстық әрекет, ұйымдастырылған оқу қызметі) сөйлеу әрекетінде, жүйелі түрде сөзбен демеп, ұйымдастырып отыру. Яғни, баланың пікірін тыңдау, қызығушылығын тудыратын сұрақтарға сөйлеу деңгейіне қарай жауап беру, мемлекеттік тілде сөйлеуге ынтасын тудыратын жағдаяттарды ойластыру. Бұл – 3-10 жастағы балаларды сөйлеу әрекетіне түсуге белсенділігін арттырудың бірінші шарты. Екінші шарт, ол – баланың ата-анасымен, жақындарымен ана тілінде сөйлесуі, аудиалды, аудиовизуалды ақпарат құралдарынан алатын мәліметтерді бірге талқылап, қазақ халқының көркем әдебиеті мен мәдени құралдармен жасалатын еңбек әрекетінде, арнайы ұйымдастырылатын тіл дамыту сағаттарында балалардың қазақ тілін ана тілі дәрежесінде эмоционалды қабылдауына тиімді жағдаяттар тудырып, баланың ана тілінде сөйлеу дағдыларын бақылап отыру.

Жинақтап айтқанда, қарым-қатынас арқылы құрылатын сөйлеу әрекетін әр баланың тілді меңгеру қабілеттеріне қарай ұйымдастыру керек. Шынайы, жанды тілдік қатынас – бала тілін дамыту құралы. Коммуникативті белсенділік деңгейіндегі балалармен қарым-қатынасқа түсіру арқылы орыстілді балалардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру сөйлеу әрекетінің мазмұнды құрылып, үлкендердің мемлекеттік тілді бала жастан қарым-қатынас тіліне айналдыруға дұрыс басшылық етуінде болып отыр. Заманына қарай адам өзгергенімен, қазақы болмыста ұрпақ тілінің өз деңгейінде қалыптасып дамуына үлес қосуымыз үлкендерге балаларының ана тілінің болашағына бей-жай қарамауды міндеттейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Теория и методика развития речи детей: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. – Москва: Издательский центр «Академия», 2015. – 448 с.
2. Бакраденова А.Б., Баймұратова Б. Орыс тілінде жұмыс істейтін балабақшада қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: «Рауан», 1992. – 208 б.
3. Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С. Мектеп жасына дейінгі балаларды көркем туындылармен таныстыру. – Талдықорған: ЖУ баспасы, 2021. – 169 б.
4. Bratlie S.S., Brinchmann E.I., Melby-Lervåg M., Torkildsen J.V.K. Morphology-A Gateway to Advanced Language: Meta-Analysis of Morphological Knowledge in Language-Minority Children // Review of Educational Research. – 2022. – Vol. 92(4). – P. 614-650.
5. Блонский П.П. Память и мышление. Избранные педагогические и психологические сочинения. – Москва, 1979. – 247 с.
6. Gibbons P. Stärk språket, stärk lärandet [Strengthen the language, strengthen the learning]. – Stockholm: Hallgren och Fallgren, 2009. – 58 p.
7. Градусова Л.В. Диагностика речевого развития дошкольников /под. ред. Ушаковой. – Москва, 1997. – 96 с.
8. Jane Brodin, Karin Renblad. Improvement of preschool children’s speech and language skills // Review of Educational Research. – 2022. – Vol. 92. – P. 311-315.
9. Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері. П.ғ.д., дисс. – Алматы: 2004. – Б. 139.
10. Jones D. Speaking, listening, planning and assessing: The teacher's role in developing metacognitive awareness. Early Child Development and Care. – 2007. – Vol. 177(6&7). – P. 569-579.
11. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
12. Ружская А.Г. Отношение детей дошкольного возраста к разным вариантам общения со взрослыми // Развитие общения у дошкольников. – Москва, 1974. – 153 с.
13. Рейнштейн А.Э. Роль взрослого и сверстника в развитии речи у дошкольников: автореф. дисс. канд. психол. наук. – Москва, 1982. – 21 с.
14. Развитие речи детей младшего дошкольного возраста (разновозрастная группа): учебно-методическое пособие. – Орск, Издательство ОГТИ, 2009. – 131 с.
15. Стародубова Н.А. Теория и методика развития речи дошкольников. 5-ое издание. Педагогическое образование. – Москва: «Академия», 2006. – 21 с.

А.Б. Бакраденова, А.С. Таурбекова, Г.А. Тажинова

Жетysуский университет им. И. Жансугурова, Талдықорған, Қазақстан

Общение как основное условие развития у ребенка навыков говорения на родном языке

Аннотация. В статье рассматриваются исследования о том, что формирование и развитие речи детей дошкольного возраста зависит от общения. В настоящее время проблема с государственным языком заключается в том, что в некоторых билингвальных семьях детьми в качестве языка общения со взрослыми используется русский язык. Поскольку психика и речь ребенка развиваются во взаимной связи, попытка научить ребенка говорить на казахском языке требует психологического, лингвистического подхода. В статье утверждается, что язык является национальным знаком, показывающим личность говорящего. Там, где есть речь, должно быть и слушание. На основании теории о том, что «научить ребенка слушать, значит ввести его в языковое общение», в статье указан ряд тем, которые направляют детей на вступление в языковое общение со сверстниками и взрослыми. Результаты диагностических исследований на проверку словарного запаса и умения индивида участвовать в диалоге, выявленные грамматические формы изучаемого языка, вызывающих у детей трудности в языковом общении, привели к выводу, что нужно разработать методическое пособие по этой проблеме. Изучив работы исследователей о различных формах общения и мнения лингвистов,

методистов о том, что народные стихи и песни пробуждают в ребенке генетические коды родного языка, умение слушать, отвечать на вопросы в соответствии с логикой, грамматическими правилами, научат ребенка говорить культурно и связно, авторы предлагают ряд методов и приемов для развития коммуникативных навыков общения на государственном языке.

Ключевые слова: языковое общение, речь, игра, труд, речевой навык, бытовая деятельность, коммуникативный метод, развитие речи.

A.B. Bakradenova, A.S. Taurbekova, G.A. Tazhinova
Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, Kazakhstan

Communication as the main condition for the development of the child's native language skills

Abstract. The article deals with the research that the formation and development of speech of preschool children depends on communication. The current problem with the state language is that in some bilingual families children with adults use Russian as the language of communication. Since a child's psyche and speech develop in a reciprocal relationship, trying to teach a child to speak Kazakh requires a psychological, linguistic approach. The article argues that language is a national sign that shows the identity of the speaker. Where there is speech, there must also be listening. Based on the theory that «teaching a child to listen means introducing him or her to language communication» the article identifies a number of topics that guide children to engage in language communication with peers and adults. The results of diagnostic studies to test the vocabulary and the ability of the individual to participate in a dialogue, the identified grammatical forms of the language studied, causing children difficulties in language communication, led to the conclusion that we need to develop a methodological manual on this problem. Having studied the works of researchers on various forms of communication and the opinions of linguists, methodologists that folk poems and songs awaken in a child the genetic codes of the native language, the ability to listen, to answer questions according to logic, grammar rules will teach the child to speak culturally and connectedly, the authors offer a number of methods and techniques to develop communicative skills in the state language.

Keywords: language communication, speech, play, labor, speech skill, household activities, communicative method, speech development.

References

1. Alekseeva M.M., Yashina V.I. Teoriya i metodika razvitiya rechi detej: uchebnik dlya stud. uchrezhdenij vyssh. prof. obrazovaniya [Theory and methods of children's speech development: a textbook for students. institutions of higher education prof. education] (Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2015, 448 s.) [Moscow: Publishing Center "Academy", 2015, 448 p.]. [in Russian]
2. Bakradenova A.B., Bajmuratova B. Orys tilinde zhmys isteitin balabakshada kazak tilin okytu metodikasy [Methods of teaching the Kazakh language in a Russian-language kindergarten] (Almaty: «Rauan», 1992, 208 b.). [in Kazakh]
3. Bakradenova A.B., Taurbekova A.S. Mektep zhasyna dejingi balalardy korkem tuyndylarmen tanystyru [Introducing children of preschool age to artistic works] (Taldykorgan: ZHU baspasy, 2021, 169 b.) [Taldykorgan: ZHU publishing house, 2021, 169 p.]. [in Kazakh]
4. Bratlie S.S., Brinchmann E.I., Melby-Lervåg M., Torkildsen J.V.K. Morphology-A Gateway to Advanced Language: Meta-Analysis of Morphological Knowledge in Language-Minority Children, *Review of Educational Research*, 92(4), 614-650 (2022).
5. Blonskij P.P. Pamyat' i myshlenie Izbrannye pedagogicheskie i psihologicheskie sochineniya [Memory and thinking Selected pedagogical and psychological works] (Moskva, 1979, 247 s.) [Moscow, 1979, 247 p.]. [in Russian]
6. Gibbons P. Stärk språket, stärk lärandet [Strengthen the language, strengthen the learning] (Stockholm: Hallgren och Fallgren, 2009, 58 p.). [in Swedish]
7. Gradusova L.V. Diagnostika rechevogo razvitiya doshkol'nikov [Diagnostics of speech development of preschool children] (Moskva, 1997, 96 s.) [Moscow, 1997, 96 p.]. [in Russian]

Г.А. Бейсембаева, М.А. Кененбаева, Б.М. Жапарова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
(E-mail: m-kenenbaeva@mail.ru)

Білім сапасын бақылау мониторингі тиімділігі

Аңдатпа. Ұсынып отырған мақалада сабақты зерттей отырып, оқушының білім деңгейінің мониторингін құру арқылы білім сапасын көтеру болды. Оқушының күнделікті үй тапсырмасын орындауы және сыныптағы сабаққа қатысу іс-әрекеті арқылы бағалау бойынша білімін бағалау ол өткен күннің енісінде. Осыған орай сапалы білім беріп, білім деңгейін әлемдік білім кеңістігі дәрежесіне жеткізу негізгі мақсатымыз болып отыр. Жаңартылған білім беру жүйесінде пән бойынша білім беру мазмұны да, оқытудың әдіс-тәсілдері де, оқушының білім бағалау да жаңаша көрініс тапты. Жаңартылған бағдарлама бойынша оқыту белсенді оқыту, бірлескен жұмыс және саралап оқытуды негізге алып отыр. Осындай оқыту түрлерін ұйымдастыра отырып оқушының пәнге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыруымыз қажет. Сапалы білім болған жерде оқушының пәнге деген белсенділігі арта түседі. Сапалы білім іргетасы бастауышта берік қаланған жағдайда ғана нәтижеге бағытталған білім беруге мүмкіндігі ерекше. Қазір әр оқушының педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, уәж тудыру арқылы оқушы белсенділігін арттыру қажет. Біз зерттеу арқылы әр оқушының білім жетістігі мониторингін құру арқылы оқушы білім сапасын көтеру қажеттілігін байқадық. Бұл мониторингке қарап отырып оқушы да, ата-ана да қай жерде білім қажеттілігі туындап отырғанын бақылай алады. Экспериментіміз үш кезеңнен тұрды. Алдымен әр оқушының білім деңгейін анықтап алдық. Онда қай тақырыптар бойынша әр оқушыда қандай олқылықтар бар екендігін анықтап алдық. Осы жолы мониторингтің алғашқы сызбасы пайда болды. Сонан соң келесі қалыптастыру кезеңінде әр оқушы қажеттілігіне қарай жұмыстар жүргізілді. Жүргізілген жұмыстар нәтижесінде екінші мониторинг сызбасы шықты. Бұл сызбаларды салыстыра аотырып оқушының өзінде графикті жоғарылату қызығушылығы туды. Жалпы білім сапасын бақылау мониторингі оқушы білім сапасын көтеру үшін тиімділігіне көз жеткіздік. Білім сапасын бақылауда тұрақты, сапалы жүргізілген мониторинг тиімділігін әдістемелік жағынан зерттеу нәтижесін ұсынып отырмыз.

Түйін сөздер: бақылау, бағалау, мониторинг, білім сапасы, тиімділік, зерттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-76-83>

Кіріспе

Елімізде білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасының мақсаты «Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту» болып отыр[1].

Қарқынды дамыған қоғамның келешегі білімді жас ұрпақтар қолында. Қазіргі жастарымыз ел тізгініне ие болатын білімді, тәрбиелі, ізденімпаз, алғыр, талапты, белсенді, ақылды, шығармашыл жас ұрпақты даярлау бүгінгі күннің басты мақсаты. Бір сөзбен айтқанда әлемдік білім кеңістігі деңгейіне сай құзыртетті ұрпақ даярлау міндетіміз. Білім беру сатысы қазір мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудан басталуы да тектен тек емес.

Баланы ерте жастан бастап өмір сүру ағынына даярлау сапалы білім мен тәрбиеге тікелей байланысты.

Жаңартылған бағдарламаға көшу себебі де осыған байланысты болар. Жаңартылған бағдарлама бойынша оқыту белсенді оқыту, бірлескен жұмыс және саралап оқытуды негізге алып отыр. Осындай оқыту түрлерін ұйымдастыра отырып оқушының пәнге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыруымыз қажет. Сапалы білім болған жерде оқушының пәнге деген белсенділігі арта түседі. Оқушы білім сапасын мониторингін жасау оқушыға мотивация туғызады. Пән бойынша сауатты, үздік жасалған мониторингі бақылай отырып, оқушы өз деңгейін одан әрі қарай көтеруге тырысады.

Ғылым зерттеулерге жүгінсек **мониторинг** дегеніміз не латын тілінен аударғанда (напоминающий, еске түсіруші, қадағалаушы) қоршаған ортаны адам қызметімен байланысты бақылау, бағалау, болжамдау деген мағынаны білдіреді. Ал жалпы мониторинг дегеніміз

- Белгілі бір саладағы маңызды мәселелер бойынша жүйелі және үздіксіз ақпарат жинақтау әрекеті.

- Белгілі бір жүйе, оның элементтері жайлы сараптама жасауға мүмкіндік беретін мәліметтерді жинау, өңдеу, сақтау және тарату жүйесі.

- Нақтылау және түзету енгізу үшін жүзеге асырылатын процесс жағдайы, дамуы туралы ғылыми негізде үздіксіз қадағалау жүйесі.

Мониторинг – пән мазмұнына, ғылыми мамандығына байланыссыз ойлау қызметінің әмбебап (универсальды) типі.

Мониторингтің атқаратын қызметі

1. Әрекет барысына түзетулер енгізу.

2. Елеулі проблемаларды, олардың себептерін анықтау, оларды шешуге ықпал ету.

3. Аралық міндеттерін орындалу сапасын анықтау, түпкілікті нәтижені болжау.

4. Сауатты түрде басқарушылық шешімдер қабылдау [2].

Біз алдағы уақытта педагогикалық мониторингке тоқталмақпыз.

Мониторинг жалпы педагогикалық ғылыми түсініктерге сәйкес кері байланыс, рефлексия деген ұғымды білдіреді. Педагогикалық мониторинг – қандай да бір объективтегі, құбылыстағы өзгерістерді ұзақ уақыт бақылау. Ең кең тараған анықтама: педагогикалық жүйе қызметінің даму мақсатындағы ақпараттарды жинақтау, сақтау, өңдеу, тарату.

Т.А.Стефановскаяның анықтамасы бойынша “Педагогикалық мониторинг, бұл – диагностика, баға және педагогикалық үрдісті жобалау, оның жүріс барысын, даму перспективаларын қадағалау” [3].

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі 2021 жылғы 5 мамырдағы бұйрығына білім алушылардың білім жетістіктеріне мониторинг жүргізу қағидаларын енгізді. Бұл қағидалар жоғары деңгейде өгілетін мониторингке қатысты болғанымен, осы тәртіпті басшылыққа ала отырып, әр сабақ бойынша білім сапасын мониторингін үргізуге болады деп ойлаймыз.

Мәселе қою

Оқушының білім сапасы деңгейін зерттеу үшін мұғалім неге бақылау мониторингін жүргізбеске. Біз жоғарыда мониторинг еске түсіруші, қадағалаушы деген мағынаны білдіреді деп айттық. Ендеше мониторинг арқылы мұғалім оқушы білімінің олқылықтарын байқайды. Бізде қазір мұғалімдер білім сапасын зерттемейді, жалпылау арқылы бағалайды. Яғни оқушының күнделікті сабаққа дайындығы, сабақтағы іс-әрекеті, үй жұмысы тапсырмаларын орындады деп бағалайды. Бірақ осы бағалау журналдағы балдан басқа ешқандай белгіленбейді. Оқушының білім сапасы бойынша жүйелі және үздіксіз ақпарат жинақтау әрекетінің орындалмауы бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Біз мониторинг арқылы оқушының білімге деген құштарлығын да нығайта аламыз. Себебі әр оқушыға білім сапасы бойынша мониторингін ұсынсақ оқушы да, ата-ана үшін де біліміндегі жеткіліксіз жақтарын жоюға ұмтылыс болар еді.

Зерттеу мақсаты оқушының білім сапасы дәрежесін зерттей отырып, мониторинг тиімділігін тексеру

Зерттеу нысаны – бастауыш мектеп математикасынан оқушылардың білім сапасы мониторингін жүргізу үрдісі

Зерттеу болжамы егер бастауыш мектеп математикасын оқыту барысында, оқушылардың білім сапасы мониторингін жүргізсек, онда оқушылардың оқуға деген қызығушылығы артып, білім дәрежесі көтерілер еді, өйткені мониторинг арқылы оқушы біліміндегі олқылықтар анықтала отырып, оны жою арқылы оқуға деген мотивация туғыздық.

Зерттеу міндеттері

- білім сапасын бақылау мониторингін жүргізудің әдіс-тәсілдерін зерттеу;
- бастауыш сынып оқушыларының білім сапасы мониторингін жүргізу;
- сапалы жүргізілген мониторинг арқылы оқушылардың білім сапасын көтеруге жол ашу;
- жүргізілген мониторинг нәтижесін талдау.

Зерттеу тарихы

Білім сапасын бақылау мониторингін жүргізуді көптеген ғалымдар зерттеген. Оқу сапасы мониторингін құруды Попова Г.П.[2], Разменова Г.А.[3], Стефановская Т.А.[3], білім сапасын басқару құралы іспетті деп ұсынған Петров Н.В.[2], Казаков И.С., оқушылардың оқу жетістігі динамикасын Байоразова А., білім сапасын деңгейлік тапсырмалар арқылы көтеру Караев Ж., Кобдикова Ж.[6], т.б.ғалымдар зерттеген.

Зерттеу әдістері

Жоғарыда аталған ғалымдар зерттеулерін басшылыққа ала отырып, педагогикалық мониторингті практикада зерттеп, көз жеткізуге тырыстық. Ол үшін алдымен зерттеу үшін сынып және пәнді таңдап алдық. Біздің зерттеуіміз 3 сынып оқушыларының математика пәні бойынша білім сапасын көтеру болды. Зерттеу Павлодар қаласының Б.Момышұлы атындағы №22 мектептің 3«б» сыныбында өтті. Осы сыныптың математика сабағындағы әр оқушының білім сапасы мониторингін жасауды мақсатқа алдық. Оқушының білім сапасын анықтаймыз. Бұл мониторингте оқушының күнделікті сабаққа қатысуы, яғни қалыптастырушы бағалау, өздік жұмысы, бөлімдер бойынша білім дәрежесі, тоқсандық бағасы бойынша білім дәрежесі және әр тақырып бойынша математикалық сауаттылығы ескерілді.

Алдымен анықтау эксперименті кезінде қалыптастырушы бағалау арқылы оқушы білім деңгейін анықтап алдық. Сонан кейін қалыптастырушы бағалау бойынша бағалау критерийлері мен дескрипторлары бар тапсырмалар қалыптастырушы бағалауды өткізуге, сабақты жоспарлауға, ұқсас тапсырмаларды құрастыруға және іріктеп алуға, оқу мақсатына жетуге қатысты кері байланыс бойынша оқушы қажеттілігін ескеріле отырып жүргізілді. Басты мақсатымыз оқушы қажеттілігі арқылы жұмыс істей отырып, білім деңгейлерін көтеру. Қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының білім деңгейінің мониторингін құрылды. Мұнда оқушының математикалық сауаттылығы да ескерілді. Зерттеу барысында ұзақ мерзімді жоспар, оқулық, қосымша тапсырмалар жинағы және [4] қолданылды. Біз бұл мониторингті мақалада ұсынған жоқпыз.

Қалыптастырушы бағалау мониторингін көтерілген кезде бөлім бойынша жалпы білімдер деңгейі анықталды. Сонан кейін қалыптастырушы эксперимент жүргізілді.

3«б» сынып математика **1-тоқсан** бөлімі: **1А 1000 көлеміндегі сандар. Қосу және азайту**. Бөлімше: 1.1 Натурал сандар және 0 саны. Бөлшектер.

Оқу мақсаты 3.1.1.3 Үш таңбалы сандардың разрядтық және кластық құрамын және разрядтық бірліктердің жалпы санын анықтау, разрядтық қосылғыштар сомасына жіктеу

Бағалау критерийі

- Үш таңбалы сандардың разрядтық құрамын анықтайды
  - Разрядтық бірліктердің жалпы санын анықтайды
  - Үш таңбалы санды разрядтық қосылғыштардың қосындысына жіктейді
- Оқушының **ойлау дағдыларының деңгейі** білу және түсіну, қолдану.

1-тапсырма Ұсынылған кесте бойынша әр қатардағы санды құрастырып жаз. М-3. 1 бөлім. №2 кестеге ұқсас тапсырма ұсынылады[5].

- Әр санда неше жүздік, неше ондық, неше бірлік бар?
- Әр санның құрамындағы ондықтардың жалпы санын ата.

Дескриптор үш таңбалы сандарды меңгеру барысында оқушы:

- үш таңбалы сандарды жазады;
- сандардың разрядтарын атайды;
- санның құрамындағы ондықтардың жалпы санын анықтайды.

2-тапсырма 185, 205, 700 сандарын разрядтық қосылғыштардың қосындысы түрінде жазып көрсет. Дескриптор Білім алушы — үш таңбалы сандарды жазады; — үш таңбалы сандарды разрядтық қосылғыштардың қосындысына жіктейді.

5.2 Математикалық тіл

3.5.2.4** қосу мен азайту, көбейту және бөлу амалдары компоненттерінің атауларын жақшалы өрнектерді оқу мен жазуда қолдану

Бағалау критерийі

- Арифметикалық амалдардың компоненттерін атайды
- Компоненттері бойынша жақшалы өрнектер жазады және оқиды
- Жақшалы өрнектерде амалдардың орындалу алгоритмін қолданады

Оқушының **ойлау дағдыларының деңгейі** білу және түсіну, қолдану *Тапсырма*

1) Әр өрнектің компоненттерін ата. Мысалы: $351+417$; $875 - 172$;
45:9.

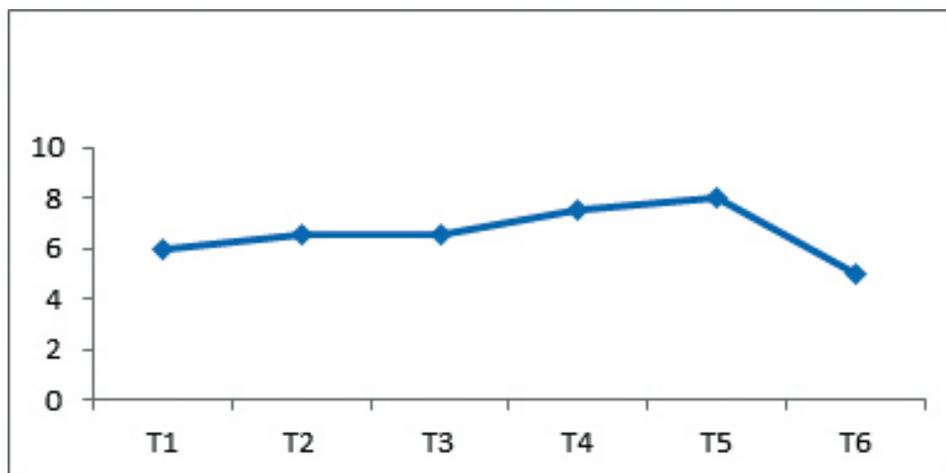
2) Өрнектегі амалдардың орындалу ретін анықтап, олардың мәнін тап.

- Алған білім деңгейін анықтау мақсатында өздік жұмысы орындалады.

Өздік жұмысын бағалауда жоғарыда көрсетілген тапсырмаларға қойылған критерийлер ескеріледі.

Төменде біз күнделікті қалыптастырушы бағалау бойынша бір оқушының білім сапасы мониторингін ұсындық. Мониторинг ұсынылған дескриптор бойынша бағалау критерийі негізінде құрылған.

Бұл мониторингті кескіндеуді ох – осіне өтілген тақырыптар T1; T2; T3;..., ал оу – осінде 2021-2022 оқу жылына қалыптастырушы бағалауға арналған нұсқаулық хат негізінде қойылған балл.

Сурет 1. Бір оқушының үш таңбалы сандарды меңгеру білім сапасы мониторингі

«8», «9», «10» – бағалаудың жоғары деңгейі; «4», «5», «6», «7» – орта деңгей; «1», «2», «3» - төменгі деңгей. Сонда біздің мониторингіміз бойынша осы оқушы жоғары деңгейге жету үшін белгілі бір критерийлер бойынша білімін жетілдіру қажет екендігін байқаймыз. Осы қалыптастырушы бағалаудан соң, жиынтық бағалау өткізіледі. Тоқсандық жиынтық бағалау жұмысы өткізілді.

Спиральді оқыту әдісі бойынша 2-тоқсанда «Үлес» бөлімін оқытуды жалғастырады. Бұл бөлімде де қалыптастырушы бағалау тапсырмалары мен жиынтық бағалау тапсырмалары ұсынылады. Бұл жолы оқушы білімі Блум таксономиясы арқылы өз жетістігін тексеруге бағытталды.

Бағалау критерийі

БЛУ үлес пен бөлшектің не екендігін біледі, бөлшекті оқып, жаза алады.

тапсырма Суретке қара. Жолақтың қандай бөлігі боялған? Боялған бөлігін өрнектейтін бөлшекті жаз.

ТҮСІНУ бөлшек бүтіннің бір немесе бірнеше бөлігі екендігін түсінеді.

тапсырма Дөңгелектер тең төрт, алты, тоғыз бөліктерге бөлінген. Берілген бөлшек санға сәйкес бөліктерін боя.

ҚОЛДАНУ санның бөлігін және бөлігі бойынша санды таба алады.

тапсырма есепте: 80-нің оннан бір бөлігін; 5 –бұл □ санның үштен бір бөлігі

ТАЛДАУ шамалар мен санның үлесін табуға берілген есептерді талдап, шығара алады.

тапсырма Есептің шартын оқы. Ұсынылған сызбалардың ішінен есеп шартына сәйкес келетінін таңдап ал. Есепті шығар. Ұзындығы 9 см болатын кесіндінің 1/3 бөлігі қиып алынған. Неше сантиметр кесінді қиып алынды?

ЖИНАҚТАУ үлеске берілген есептерге талдау жасап, шығара алады.

тапсырма Есеп құрастырып, оны шығар. Жаңа жылдық 2 костюм тігу үшін 18м матаның 1/3 бөлігі қиып алынды.

БАҒАЛАУ шамалар арасындағы тәуелділікке берілген есептер шешуінің дұрыстығын тексере алады.

тапсырма Шамалар арасындағы тәуелділік кесте арқылы берілген. Бос ұяшықты толтыр.

Бұл бөлім 13 тақырыпшадан тұрады. Әр тақырыпша бойынша ұсынылған тапсырмаға 1 балл қойылады.

Осы зерттеуіміз 1-тоқсандағы үш бөлім бойынша да қадағаланды.

Нәтиже және талқылау

1А. 1000 көлеміндегі сандар. Қосу және азайту

1В. Көбейту және бөлу. Модельдеу.

1С. Кестелік көбейту және бөлу.

Осы үш бөлім бойынша тоқсандық бағалау жұмысы бойынша 1 тоқсанның соңғы мониторингі жасалды.

Жалпы сыныптың ҚБ+БББ+ТБ бойынша білім дәрежесі төмендегідей болды.

Кесте 1. 3 сыныптың 1-тоқсандағы жиынтық бағалау нәтижесі

Алған бағалары	85% -тен жоғары	84-65%	64-50%
3«б» сынып	12	10	4
Оқушы саны-26			
Білім дәрежесі процентке шаққанда	46,2	38,4	15,4

Бұл кестені талдай келе сынып оқушыларының 46% жоғары деңгейді көрсеткенін, ал 15% білім сапасы төмен деңгейді көрсеткенін айқындадық. Оқушылардың білім сапасын

көрсеті үшін диагностика жасалды, яғни қай оқушы қай жерден оқылық жібергенін анықтадық. Бұл жерде оқылықты анықтау үшін әр оқушыға жеке мониторинг жасалды.

Дескриптор бойынша:

- Үш таңбалы сандарды разрядтық қосылғыштардың қосындысына жіктейді – 0.
- Жақшалы өрнектерде амалдардың орындалу алгоритмін қолдануда – 5 оқушы.
- 2-3 амалдан тұратын шамалар арасындағы байланысқа берілген есептерді талдап шығаруда – 7 оқушы.

- Шамалар арасындағы байланысты орнататын формуланы теңдік ретінде қолдану – 6 оқушы.

- Көбейту кестесі бойынша –3 оқушы қате жібергені анықталды. ББ және ТБ бойынша жүргізілген мониторинг бойынша салыстыру жүргіздік. Бұл көрсеткіш алдыңғы бөлім бойынша өткізілген бағалауға қарағанда аз да болса оң нәтиже бергенін байқадық. Осы мониторинг бойынша әрі қарай зерттеу жалғаса береді. Сіздер осы тақырып бойынша білім сапасы мониторингін қалай жүргізер едіңіздер? Біздің зертеуіміз бойынша оқушы білім құр бағаланып қоймай, әр оқушының білім сапасы бойынша мониторинг қағазы білім сапасын дамытуға мотивация туғызады деп ойлаймыз.

Қорытынды

Пән бойынша білім сапасын анықтау мақсатында мониторинг жүргізудің нәтижесінде оқушы біліміндегі оқылықтарды анықтап, мәселелерді талдап, сараптап, оқушы қажеттілігіне қарай жұмыс жүргізе отырып, білім сапсын сапасын арттыруға болатындығына зерттеу арқылы көз жеткіздік. Бұл жұмыс жүйелі жүргізіліп, талдаудың арқасында оқушының сабақтағы белсенділігі артып, білім деңгейі көтерілді.

Оқушы өзінің мониторинг деңгейін көзбен көріп, қасындағы оқушы деңгейімен салыстыра отырып, алға жылжуға мүмкіншілік туғанын байқадық. Себебі әр оқушы өзінің мониторингі бойынша кемшіліктерін түсіне білді. Сапалы, түсінікті жасалған мониторинг оқушының оқуға деген уәжін тудыра отырып, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға болатынын зерттеу нәтижесі дәлелдеді.

Сонымен қатар дұрыс бағытта жүргізілген педагогикалық талдау мен жоспарлы жүйе оқушылардың жетістіктерге жетуіне ынталандырып, білім сапасының жоғарылауына себепкер болды. Болжамның ақиқат екендігі дәлелденді. Осы зерттеуіміздің нәтижесі білім сапасын бақылау мониторингі тиімділігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. 2020 – 2025 жылдарға арналған білім беруді және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/dosc/P1900000988> (дата обращения: 21.02.2023).
2. Петрова Н.В. Контроль качества образовательного процесса // Международный научный журнал. Молодой ученый. – Казань, 2020. – № 8 (298). – С.227-229.
3. Стефановская Т.А. Педагогический мониторинг// Международный научный журнал. «Общество, образование, язык». – Иркутск, 2014. – № 3. – С. 123-128.
4. Инфоурок математика 3 класс. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://uroky.kz/b-matematika-3-synur-alyptastyrushy-ba-alau-a-arnal-an-tapsyrmalar-zhina-y/>(дата обращения: 21.02.2023).
5. Ақпаева Ә.Б. және т.б. Математика: 3-сынып оқулығы. – Алматы: Алматыкітап, 2018. – 109 б.
6. Караев Ж. Педагогическая технология. – Алматы, 1999. – 96 с.

Г.А. Бейсембаева, М.А. Кененбаева, Б.М. Жапарова
Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан

Эффективность мониторинга контроля качества образования

Аннотация. Предлагаемая статья призвана повысить качество знаний путем изучения урока и создания мониторинга уровня знаний учащихся. Оценка знаний учащегося по оценке посредством выполнения им ежедневного домашнего задания и деятельности по посещаемости занятий в классе он или она в последний день. В этой связи основной целью является предоставление качественного образования и доведение уровня знаний до уровня мирового образовательного пространства. В обновленной системе образования по-новому отразились как содержание образования по предмету, так и методы и приемы обучения, оценка знаний учащегося. Обучение по обновленной программе основывается на активном обучении, совместной работе и дифференцированном обучении. Организуя такие виды обучения, мы должны повысить интерес, активность учащихся к предмету. Там, где есть качественное образование, повышается активность учащегося по предмету. Возможность давать знания, ориентированные на результат, уникальна только в том случае, если основа качественного образования прочно заложена в начале. Сейчас необходимо повышать активность учащихся, создавая мотивацию с учетом педагогико-психологических особенностей каждого учащегося. Посредством исследования мы заметили необходимость повышения качества знаний учащихся путем создания мониторинга образовательных достижений каждого учащегося. Глядя на этот мониторинг, и ученик, и родитель могут отслеживать, где возникает потребность в образовании. Наш эксперимент состоял из трех этапов. Сначала мы определили уровень знаний каждого ученика. Там мы выяснили, по каким темам у каждого учащегося есть какие-либо пробелы. На этот раз появилась первая схема мониторинга. Затем на следующем этапе формирования была проведена работа по мере необходимости каждого ученика. В результате проведенных работ вышла вторая схема мониторинга. Сравнивая эти рисунки, у самого ученика возник интерес к повышению графика. Мы убедились в эффективности мониторинга контроля качества общего образования для повышения качества образования учащихся. Мы предлагаем результаты методических исследований эффективности постоянного, качественно проведенного мониторинга качества образования.

Ключевые слова: контроль, оценка, мониторинг, качество образования, эффективность, исследование.

G.A. Beisembayeva, M.A. Kenenbayeva, B.M. Zaparova
Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

Effectiveness of monitoring quality control of education

Abstract. The proposed article is intended to improve the quality of knowledge by studying the lesson and creating monitoring of the level of knowledge of students. Assessment of a student's knowledge by assessment through his or her daily homework and classroom attendance activities on the last day. In this regard, the main goal is to provide quality education and bring the level of knowledge to the level of the world educational space. The updated education system reflects in a new way both the content of education on the subject, as well as methods and techniques of teaching, assessment of student knowledge. Training under the updated program is based on active learning, collaboration and differentiated learning. By organizing such types of training, we must increase the interest and activity of students in the subject. Where there is a quality education, the student's activity in the subject increases. The opportunity to give result-oriented knowledge is unique only if the foundation of quality education is firmly laid at the beginning. Now it is necessary to increase the activity of students, creating motivation taking into account the pedagogical and psychological characteristics of each student. Through the research, we noticed the need to improve the quality of students' knowledge by creating monitoring of educational achievements of each student. Looking at this monitoring, both the student and the parent can track where the need for education arises. Our experiment consisted of three stages. First, we determined the level of knowledge of each student. There we found out which topics each student has which gaps. This time, the first monitoring scheme appeared. Then, at the next stage of formation, work was carried out as needed by each student. As

a result of the work carried out, the second monitoring scheme was released. Comparing these drawings, the student himself had an interest in improving the schedule. We have seen the effectiveness of monitoring the quality control of general education to improve the quality of students' education. We offer the results of methodological studies of the effectiveness of continuous, high-quality monitoring of the quality of education.

Keywords: control, evaluation, monitoring, education quality, efficiency, research.

References

1. 2020 – 2025 zhyldarga arналған bilim berudi zhane gylymды damytudyn memlekettik bagdarlamasy [State program for the development of education and science for 2020-2025]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> [in Kazakh]. (accessed 21.02.2022).
2. Petrova N.V. Kontrol kashestva obrazovatel'nogo prosessa. Mezhdunarodnyi naushnyi zhurnal. Molodoi ushenyi. [Petrova N.V. Quality control of the educational process. International scientific journal. Young scientist]. Kazan, 2020. No. 8 (298). P.227-229, [in Russian].
3. Stefanovskaya T.A. Pedagogicheski monitoring. Mezhdunarodnyi naushnyi zhurnal. "Obshestvo, obrazovanie, iazyk" [Pedagogical monitoring. International scientific journal "Society, education, language"], Irkutsk. 2014. No.3. P. 123-128, [in Russian].
4. Infourok matemanika 3 synyp [Info lesson mathematics grade 3]. Available at: uroky.kz/b-matematika-3-synyp-alyptastyrushy-ba-alau-a-arnal-an-tapsyrmalar-zhina-y/ [in Kazakh]. (accessed 21.02.2022).
5. Акпаева А.В. Математика: 3 synyp okulygy. [Mathematics: for grade]. (Almsty, Almatykitap, 2018, 109 p.), [in Kazakh].
6. Karaev Zh. Pedagogicheskaja tehnologia. [Pedagogical technology]. (Almaty, 1999, 96 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсембаева Г.А. – корреспондентия үшін автор, Павлодар педагогикалық университетінің педагогика жоғары мектебінің магистранты, Мир көшесі, 60, Павлодар, Қазақстан.

Кененбаева М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Павлодар педагогикалық университетінің педагогика жоғары мектебінің профессоры, Мир көшесі, 60, Павлодар, Қазақстан.

Жапарова Б.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Павлодар педагогикалық университетінің педагогика жоғары мектебінің профессоры, Мир көшесі, 60, Павлодар, Қазақстан.

Бейсембаева Г.А. – автор для корреспонденции, магистрант высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет, ул. Мира, 60, Павлодар, Казахстан.

Кененбаева М.А. – кандидат педагогических наук, профессор высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет, ул. Мира, 60, Павлодар, Казахстан.

Жапарова Б.М. – кандидат педагогических наук, профессор высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет, ул. Мира, 60, Павлодар, Казахстан.

Beisembayeva G.A. – corresponding author, Master's student, Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University, 60 Mir str., Pavlodar, Kazakhstan..

Kenenbayeva M.A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University, 60 Mir Str., Pavlodar, Kazakhstan.

Zhaporova B.M. – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University, 60 Mir Str., Pavlodar, Kazakhstan.

Г.К. Бектурганова, Б.У. Байхожаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: gulmirabekt@yandex.kz, bajxozhaeva63@mail.ru)

Применение электронных таблиц в учебном процессе

Аннотация. Рассмотрены возможности применения таблиц Excel при изучении дисциплин на кафедре «Стандартизация, сертификация и метрология». Приведен пример построения циклограммы свойств на основе расчета дифференциального показателя качества. Отмечена возможность расчета и построения некоторых основных инструментов менеджмента качества: диаграммы Паретто, стратификации данных. Сделан вывод о том, что они помогают провести полноценный анализ с целью обнаружения и устранения проблем, для принятия своевременных корректирующих и предупреждающих мер. Обсуждены различные варианты обеспечения качества измерений: исключение грубых промахов, ошибок градуировки средств измерений, оценки правильности методик с помощью электронных таблиц. Приведены примеры расчета и графического отображения статистик Мандела, критерия Фишера. При рассмотрении статистик Мандела обращено внимание на гораздо большую значимость статистики h по сравнению со статистикой k при межлабораторных сличениях. Даны 2 способа расчета критерия Фишера для оценки внутри- и межлабораторной совместимости. Особое внимание уделено возможности расчета неопределенности измерений как методом «снизу вверх», так и «сверху вниз»: оценка неопределенности согласно Руководства Еврахим-СИТАК; оценка неопределенности через внутри- и межлабораторные дисперсии; моделирование измерений и расчет неопределенности с помощью генерации случайных чисел; принятие решения органами по оценке соответствия с учетом неопределенности. Отмечены преимущества использования электронных таблиц: наглядность, быстрота, точность расчетов, вовлеченность и личный вклад обучающихся, развитие их способностей принимать решения на основе анализа, закрепление теоретического материала на практике, рост уверенности обучающихся в своих знаниях, создание обучающимися своего портфолио.

Ключевые слова: электронные таблицы, гистограмма, стандартизация, метрология, циклограмма, диаграмма Паретто, критерий Фишера, статистики Мандела.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-84-99>

Введение

Цифровизация занимает все большее место в обучении. Компьютерные технологии прочно входят в образовательные программы подготовки специалистов не только технического, но и гуманитарного направления. С созданием компьютерных классов на кафедре «Стандартизация, сертификация и метрология» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева стало возможным применение электронных таблиц Excel при изучении следующих дисциплин: основы теории измерений; метрология; неопределенность измерений; квалиметрия; инструменты менеджмента качества; испытания, контроль и безопасность продукции; математическая обработка результатов поверки и калибровки и других. В статье рассмотрены примеры расчета неопределенности измерений, грубых промахов, проверки квалификации лабораторий, принятие решений

на основе неопределенности, построение диаграммы Паретто, циклограммы свойств, стратификации данных и другие примеры. Возможности применения электронных таблиц поистине широки и не ограничиваются только данными примерами.

Современное образование уже невозможно представить без использования компьютерных технологий, какой бы специальности мы не коснулись [1,2].

Электронные таблицы широко используются в стандартизации, сертификации и метрологии [3]. На кафедре «Стандартизация, сертификация и метрология» таблицы Excel применяются при изучении следующих дисциплин: основы теории измерений; метрология; неопределенность измерений; квалиметрия; инструменты менеджмента качества; технические регламенты Таможенного союза (ЕАЭС); аккредитация лабораторий и других.

Вот только некоторые примеры эффективного применения таблиц:

1. Квалиметрия, инструменты СМК

- Расчет интегрального, комплексного, дифференциального показателей качества; коэффициентов весомости (значимости).

- Построение циклограммы свойств.
- Построение диаграммы Паретто.
- Стратификация данных.
- Построение диаграммы разброса.
- Контрольные карты.

2. Метрология и связанные дисциплины

- Анализ прецизионности (в том числе промежуточной) и воспроизводимости результатов измерений.

- Исключение грубых промахов.
- Ошибки градуировки СИ.
- Оценка правильности методики (валидация).
- Проверка квалификации лабораторий (межлабораторные сличения).
- Построение зависимостей погрешностей (абсолютной, относительной, приведенной)

от результата измерений.

3. Неопределенность измерений

- Оценка неопределенности согласно Руководства Еврахим-СИТАК (снизу вверх).
- Оценка неопределенности сверху вниз через внутри- и межлабораторные дисперсии.
- Моделирование измерений и расчет неопределенности с помощью генерации случайных чисел (сверху вниз).
- Принятие решения органами по оценке соответствия с учетом неопределенности согласно процедуре ILAC-G8:09/2019.

1. Построение циклограммы свойств

Циклограмма свойств наглядно показывает, насколько исследуемый образец по своим свойствам близок к стандартам.

Пример. Построить циклограмму свойств для сухих молочных смесей в соответствии с ТР ТС 033/2013 «О безопасности молока и молочной продукции».

Вносим в таблицу 1 данные по единичным показателям качества продукции. В качестве базовых показателей можно использовать требования технических регламентов или стандартов, показатели мировых образцов или аналогичные образцы того же предприятия за предыдущие годы. Рассчитываем дифференциальные показатели качества продукции. В случае, если мы приводим показатели к базовым, принимаем последние за 1 и строим циклограмму.

При этом нужно иметь в виду, что при построении одной циклограммы свойств мы используем или только позитивные, или только негативные показатели. Негативными показателями являются, например, расходы, дефекты, содержание вредных примесей и т.д.

Таблица 1

Состав сухих молочных смесей (мг/100г)

Показатели качества	Абсолютные показатели			Относительные показатели		
	Базовый образец	Образец 1	Образец 2	K_{D1}	K_{D2}	Базовый
Кальций	900	850	750	0,94	0,83	1
Фосфор	600	520	430	0,87	0,72	1
Калий	800	680	470	0,85	0,59	1
Натрий	300	220	120	0,73	0,40	1
Магний	100	100	75	1,00	0,75	1

Для построения циклограммы (рисунок 1) используем последние три столбца.

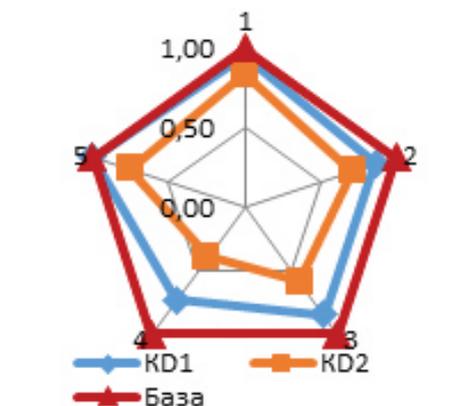

Рисунок 1. Циклограмма свойств

Вывод: Чем больше площадь фигуры, тем ближе она к нормируемым (базовым) характеристикам. 1-й образец гораздо более соответствует требованиям ТР ТС, чем 2-й.

2. Построение диаграммы Паретто

Широко известно правило Паретто: 20% причин приводят к 80% результатов. Это очень эффективный инструмент для определения основных источников прибыли, убытков, дефектов и т.д.

Пример. Необходимо проанализировать самые важные статьи расходов. На основе данных таблицы 2 строим диаграмму (рисунок 2).

Таблица 2

Исходные данные

Виды расходов	Расходы, млн. тенге	Накопленная сумма, млн.тенге	Накопленный процент
Программное обеспечение	25	25	32,5
Компьютеры	20	45	58,4
Обучение	15	60	77,9
Мебель	7	67	87,0
Расходные материалы	5	72	93,5
Канцтовары	3	75	97,4
Транспорт	2	77	100,0

8. Jane Brodin, Karin Renblad. Improvement of preschool children's speech and language skills, *Review of Educational Research*, 92, 311-315 (2022).
9. ZHapbarov A. Kazak tilin okytu arkyly til damytudyn adisnamalyk zhane adistemelik negizderi. p.g.d., diss. [Methodological and methodical bases of language development by teaching the Kazakh language. Ph.D., diss] (Almaty, 2004, 139 b.). [in Kazakh]
10. Jones D. Speaking, listening, planning and assessing: The teacher's role in developing metacognitive awareness. *Early Child Development and Care*, 177(6,7), 569-579 (2007).
11. Mektepke dejingi tarbie men okytudyn ulgilik oku bagdarlamasy [Model curriculum of preschool education and training] (Astana, 2016).
12. Ruzskaya A.G. Otnoshenie detej doshkol'nogo vozrasta k raznym variantam obshcheniya so vzroslymi. Razvitie obshcheniya u doshkol'nikov [Attitude of preschool children to different types of communication with adults. Development of communication among preschoolers] (Moskva, 1974, 153 s.) [Moscow, 1974, 153 p.]. [in Russian]
13. Rejnstejn A.E. Rol' vzroslogo i sverstnika v razviti rechi u doshkol'nikov: avtoref. diss. kand. psihol. nauk [The role of adults and peers in the development of speech in preschool children: abstract. diss. Ph.D. psychol. sci.] (Moskva, 1982, 21 s.) [Moscow, 1982, 21 p.]. [in Russian]
14. Razvitie rechi detej mladshego doshkol'nogo vozrasta (raznovozrastnaya gruppa): uchebno-metodicheskoe posobie [Speech development of children of primary preschool age (multi-age group): educational and methodological manual] (Orsk, Izdatel'stvo OGTI, 2009, 131 s.) [Orsk, OGTI Publishing House, 2009, 131 p.]. [in Russian]
15. Starodubova N.A. Teoriya i metodika razvitiya rechi doshkol'nikov. 5-oe izdanie. Pedagogicheskoe obrazovanie [Theory and methods of speech development in preschool children. 5th edition. Teacher Education] (Moskva: «Akademiya», 2006, 21 s.) [Moscow, "Academy", 2006, 21 p.]. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Бакраденова А.Б. – байланыс үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (доцент), І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.

Таурбекова А.С. – педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және психология жоғары мектебінің оқытушы-дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.

Тажинова Г.А. – педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және психология жоғары мектебінің оқытушы-дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.

Bakradenova A.B. – Corresponding author, Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, Higher School of Pedagogy and Psychology, Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Taurbekova A.S. – Master of Pedagogical Sciences, Teacher-Lecturer, Higher School of Pedagogy and Psychology, I. Zhansukirov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan.

Tazhinova G.A. – Master of Pedagogical Sciences, Teacher-Lecturer, Higher School of Pedagogy and Psychology, I. Zhansukirov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan.

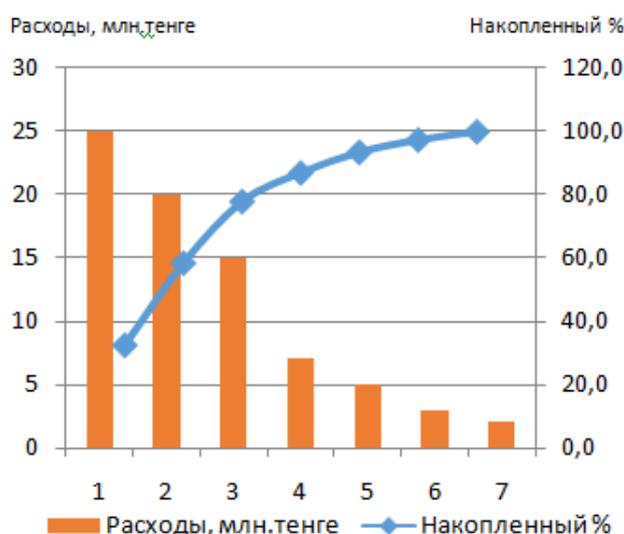

Рисунок 2. Диаграмма Паретто

Расходы представлены нисходящей гистограммой, а накопленный процент – синей кумулятивной кривой.

Вывод: 80% расходов составляют приобретение и обслуживание ПО, компьютеров, а также обучение персонала. Остальные расходы составляют только 20%.

3. Стратификация данных

Стратификация данных позволяет провести полноценный анализ на наличие проблем в той или иной области.

Пример. Трое рабочих А, Б, и В работали на 3 станках в 3 смены, количество дефектных деталей указано в таблице 3. Осуществите стратификацию по станкам, сменам и рабочим.

Таблица 3

Исходные данные по дефектам

Рабочий	Станок	1 смена	2 смена	3 смена	Число дефектов на станках	Сумма дефектов рабочего
А	А1	0	0	1	1	24
	А2	2	1	0	3	
	А3	1	7	12	20	
Б	Б1	2	7	6	15	45
	Б2	1	1	3	5	
	Б3	2	8	15	25	
В	Б1	1	1	2	4	52
	Б2	2	2	4	8	
	Б3	3	17	20	40	

По данным таблицы 3 строим гистограммы (рисунки 3-5), которые позволяют провести анализ по основным причинам брака.

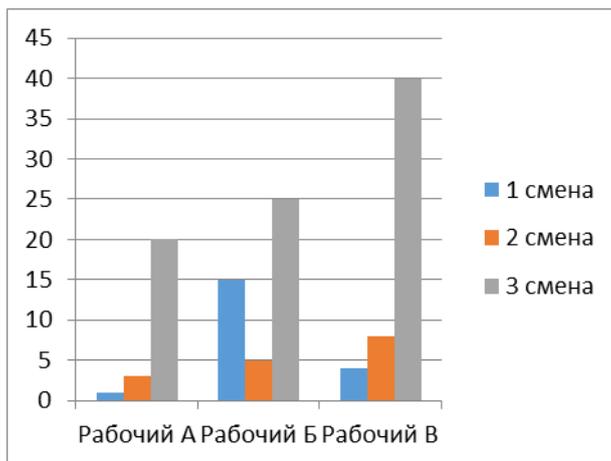

Рисунок 3. Стратификация по рабочим

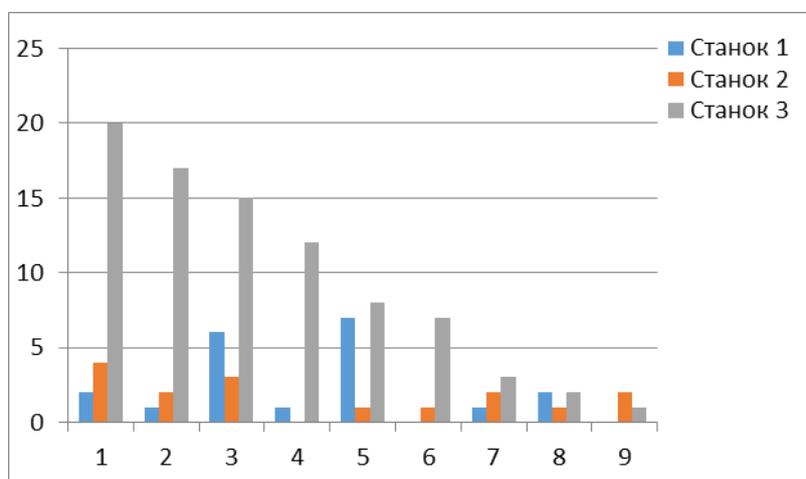

Рисунок 4. Стратификация по убыванию брака в 3-ю смену

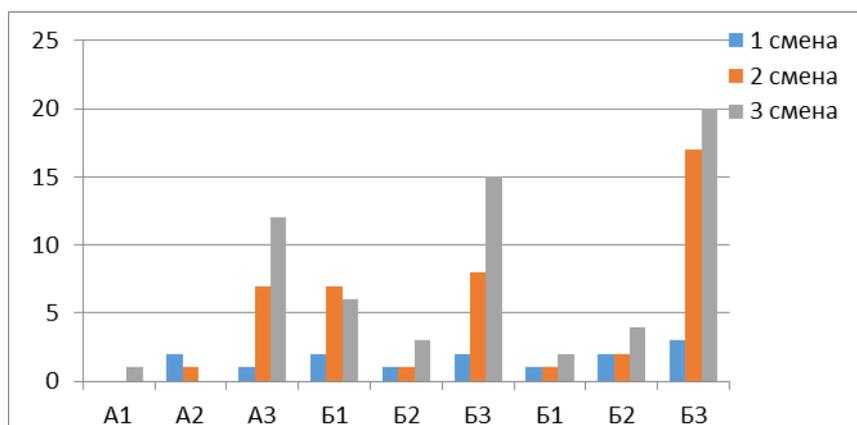

Рисунок 5. Стратификация по рабочим, станкам и сменам одновременно

Вывод: Очевидно, что наибольшее количество брака допускается:

- 1) третьим рабочим В;

- 2) в третью смену;
- 3) на третьем станке.

Анализируя графики, руководство может принять корректирующие и предупреждающие действия по сокращению выпуска дефектных деталей.

4. Критерий Фишера (2 метода)

Одним из критериев, оценивающих воспроизводимость результатов и уровень точности, является критерий Фишера.

Пример. 5 лабораторий выполнили по 4 параллельных определений идентичной пробы (таблица 4). Требуется оценить точность и воспроизводимость полученных результатов. Сначала мы должны найти среднее по каждой лаборатории. Затем дисперсии внутри каждой лаборатории σ_L и между лабораториями σ_R .

В данном случае рассчитанный параметр F меньше, чем критическое табличное значение критерия Фишера, поэтому дисперсии (внутрилабораторные и межлабораторную) можно считать одинаковыми, то есть воспроизводимость в данном случае считается удовлетворительной.

Таблица 4

Экспериментальные и расчетные данные

Номер пробы N	Номер лаборатории m					$\langle \sigma_L \rangle$
	1	2	3	4	5	
1	456,8	487,3	449,3	489,9	437,8	
2	489,7	436,7	428,7	455,2	459,7	
3	472,3	460,9	470,7	446,7	428,9	
4	468,8	455,2	422,3	481,1	499,1	
$\langle X \rangle$	471,9	460,025	442,75	468,225	456,375	
σ_L	184,87	437,34	479,90	422,85	978,80	500,75
σ_R	519,86					
Параметр F	1,04					
Критерий Фишера табличный $F_{\text{крит.}}$	3,06					

Правильность расчетов можно проверить с помощью функции Данные/Анализ данных/Однофакторный дисперсионный анализ. Если такой функции на панели не установлено, то ее можно установить следующим образом: Файл/Параметры Excel/Надстройки/Надстройки Excel/Перейти/Пакет анализа. На панели при нажатии вкладки «Данные» появится «Анализ данных». Нужно нажать его и выбрать «Однофакторный дисперсионный анализ», а затем выбрать массив из 20 данных (результатов измерений выделено красным цветом). Появится следующая информация:

Однофакторный дисперсионный анализ						
Группы	Счет	Сумма	Среднее	Дисперсия		
Столбец 1	4	1887,6	471,9	184,87333		
Столбец 2	4	1840,1	460,025	437,3425		
Столбец 3	4	1771	442,75	479,90333		
Столбец 4	4	1872,9	468,225	422,84917		
Столбец 5	4	1825,5	456,375	978,79583		
Дисперсионный анализ						
Источник вариации	SS	df	MS	F	P-Значение	F критическое
Между группами	2079,437	4	519,8593	1,0381554	0,42003844	3,055568276
Внутри групп	7511,2925	15	500,7528			
Итого	9590,7295	19				

Рисунок 6. Автоматическое вычисление параметров

Данные (рисунок 6) соответствуют рассчитанным нами выше (таблица 4). Критерий Фишера анализирует воспроизводимость результатов на основе сопоставления двух дисперсий, и они на самом деле кажутся близкими: 500,75 и 519,86. Однако внутрилабораторные дисперсии сильно различаются между собой. Отдельные результаты измерений также заметно отличаются друг от друга (рисунок 7).

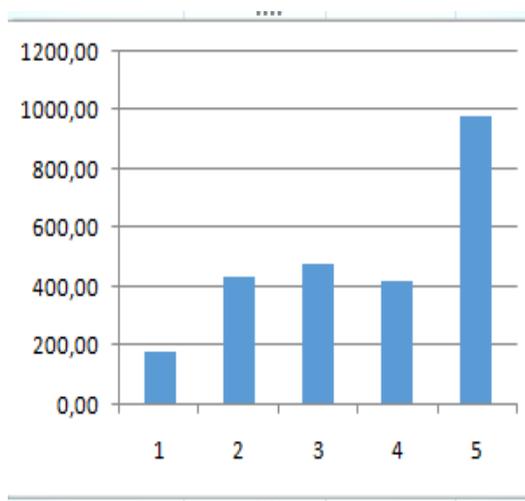

Рисунок 7. Внутрилабораторные дисперсии

Вывод: При статистической обработке данных для обнаружения проблем желательно проверить правильность (прецизионность и воспроизводимость) несколькими методами.

5. Статистики Мандела

Статистики h и k характеризуют вариабельность значений и могут служить оценкой компетентности лабораторий. Здесь под уровнем измерений понимаются образцы с различным опорным (приписанным) значением. Рассчитаем статистики h и k на основе данных (таблица 5, рисунок 8).

Таблица 5

Исходные данные

N лаб i	Уровень j				
	1	2	3	4	5
1	4,10	9,44	16,99	19,25	25,30
	4,39	9,34	16,90	19,27	25,21
2	4,04	8,55	14,55	16,77	21,28
	4,22	8,31	14,51	16,55	20,30
3	3,71	7,28	13,70	14,69	19,22
	3,70	7,41	13,70	15,12	19,37
4	4,20	8,99	14,55	15,55	20,44
	4,10	8,56	14,56	15,56	20,57
5	3,99	7,65	13,88	15,78	20,43
	4,10	8,13	13,99	15,88	20,77
6	3,88	8,56	13,90	16,23	18,56
	4,05	9,22	14,06	16,27	16,55
7	3,71	8,10	14,10	14,88	19,55
	3,85	8,22	14,20	16,00	20,34
8	3,99	8,02	14,84	15,88	21,20
	3,87	8,08	14,88	15,78	20,55
9	4,09	8,42	14,23	15,44	21,66
	4,15	8,17	14,15	15,88	21,78

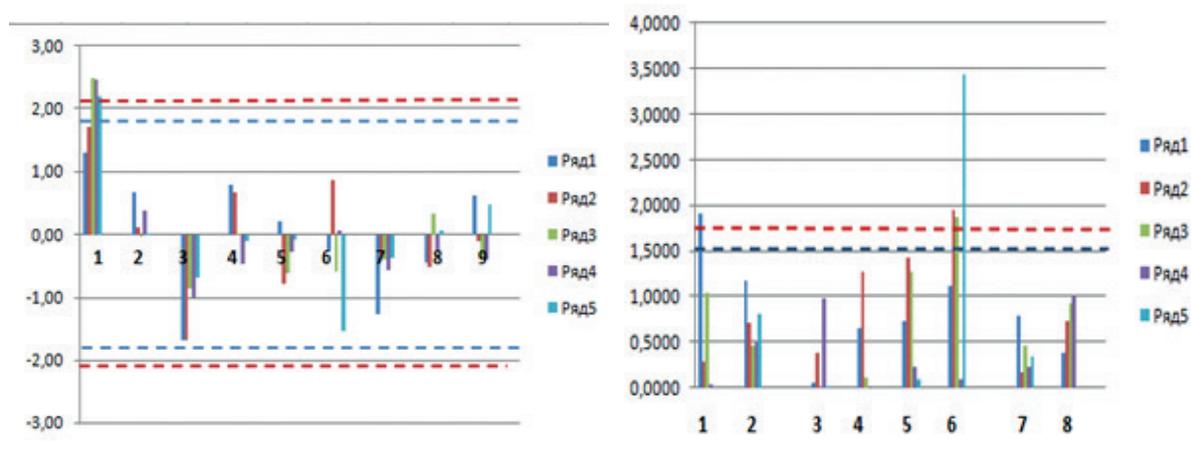

Рисунок 8. *h* (слева) и *k* (справа) статистики Манделя
 - - - - 5% уровень доверия, - - - - 1% уровень доверия

h - межлабораторная совместимость, статистика *k* характеризует внутрिलाбораторный разброс значений, она всегда положительна.

Вывод: если одна лаборатория показывает только положительные или только отрицательные значения, возможно, есть систематическая погрешность. Согласно графикам, статистика *h* для 1-й лаборатории превышает критическое значение Манделя

для 1% уровня значимости и, следовательно, является статистическим выбросом. Согласно значениям k , лабораториям 1 и 6 следует обратить внимание на повторяемость (прецизионность) результатов.

6. Ошибки градуировки средства измерений

Многие физико-химические и оптико-физические средства измерений перед применением нуждаются в градуировке. Искомое значение анализа далее определяется по градуировочной кривой.

Пример. С целью построения градуировочной кривой получены экспериментальные данные (концентрация и оптическая плотность, таблица 6 слева).

Таблица 6

Данные градуировки (слева) и расчетные данные (справа)

C, %	D	C _{расч} , %	C-C _{расч} , %	(C-C _{расч})*100%/C
1,13	0,35	2,00	-0,87	-77,377
3,06	9,18	2,52	0,54	17,612
8,91	120,97	9,06	-0,15	-1,714
12,67	189,44	13,07	-0,40	-3,152
17,11	238,22	15,92	1,19	6,933
22,78	350,44	22,49	0,29	1,270
30,70	500,78	31,29	-0,59	-1,916

Строим градуировочный график (рисунок 9). Методом наименьших квадратов с помощью функции ЛИНЕЙН находим коэффициенты a и b для прямой (таблица 7), а также расчетное значение C и относительную ошибку (таблица 6 справа, рисунок 10).

Таблица 7

Коэффициенты градуировочной прямой

a	b
0,058517	1,983879
0,001766	0,462871
0,995467	0,784136

Нижнее значение 0,995467 соответствует коэффициенту корреляции. Несмотря на то, что он близок к 1, далее мы увидим расхождение между расчетной и экспериментальной градуировкой.

Находим $C_{расч}$ по формуле: $C=a*S+b$, а затем относительную ошибку градуировки (таблица 6).

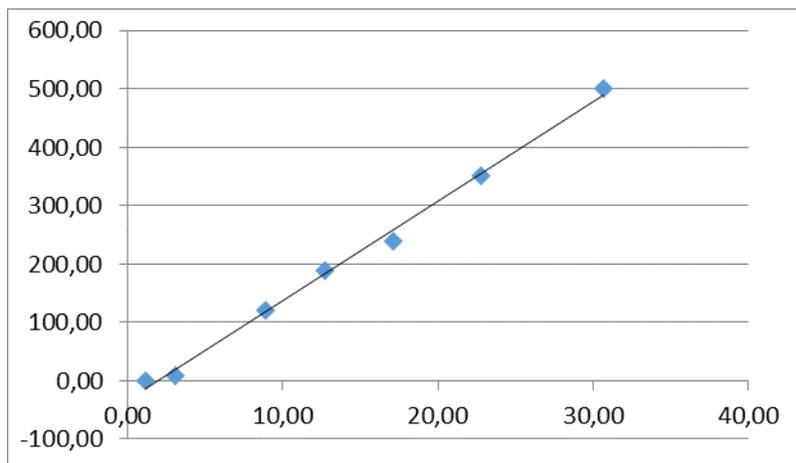

Рисунок 9. Градуировочный график

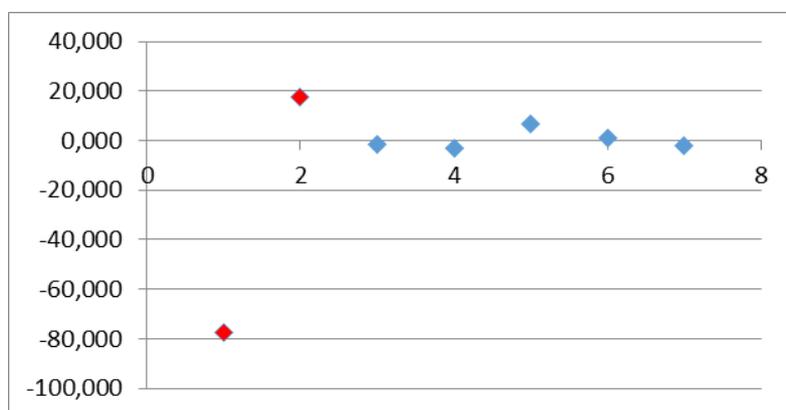

Рисунок 10. Относительная ошибка между экспериментальными и расчетными данными для градуировки

Вывод: при малых концентрациях ошибка градуировки большая (маркеры и значения выделены красным цветом). При низком содержании вещества в анализе данную градуировку применять нельзя, для градуировки этого участка нужно использовать контрольные (стандартные) образцы низкой концентрации.

7. Расчет неопределенности по Еврахим-Ситак

Руководство Еврахим-Ситак по расчету неопределенности предлагает элегантно решение для расчета неопределенности с помощью электронных таблиц [4].

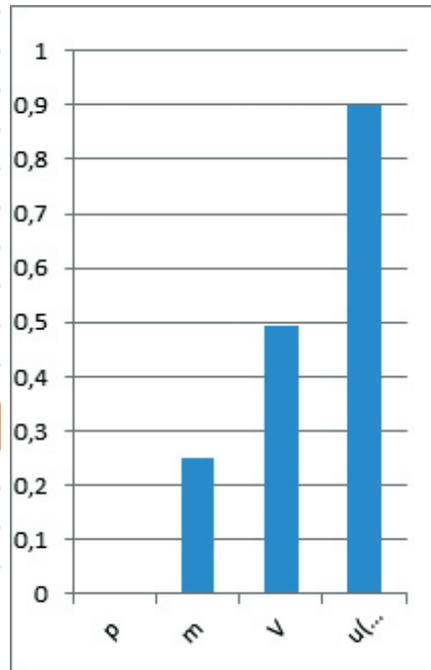
Пример. Градуировочный раствор с массовой концентрацией приблизительно 1000 мг/л готовят из металлического кадмия высокой чистоты путем его растворения в HNO_3 . Оценить неопределенность метода и вклады.

Результат оценки суммарной стандартной и расширенной неопределенностей приведен в таблице 8. На основе полученных данных строим гистограмму (рисунок 11), показывающую вклады чистоты вещества, измерений массы и объема в суммарную стандартную неопределенность.

Таблица 8

Расчет неопределенности в Excel

		p	m	V
	Значение	0,9999	100,28	100,00
	Неопределенность	0,000058	0,05	0,07
p	0,9999	0,999958	0,9999	0,9999
m	100,28	100,28	100,33	100,28
V	100,00	100,00	100,00	100,07
c(Cd)	1002,69972	1002,757882	1003,19967	1001,99832
u(y,x)*		0,0581624	0,49995	-0,70139882
u(y) ² , U(y,x)	0,745293179	0,003382865	0,249950003	0,49196031
u(c(Cd))	0,9			
U(c(Cd))	1,7			

Вывод: Наименьший вклад в стандартную неопределенность вносит чистота вещества, наибольший – измерение объема.

Рисунок 11. Вклады величин в стандартную неопределенность

8. Моделирование измерений и расчет неопределенности с помощью генерации случайных чисел

В теории вероятностей результат измерений рассматривается как случайная величина. Поэтому мы можем моделировать измерения с помощью функции «Генерация случайных чисел».

Пример. Требуется найти расширенную неопределенность измерений, если количество удаляемого воздуха из помещения (расход воздуха) L, м³/ч, определяют по формуле:

$$L = \frac{\pi d_k^2}{4} v * 3600 = d_k^2 * \pi * 900$$

Входные величины:

- Диаметр вентиляционного канала:
  - измеренное значение $d_k = 0,200$ м;
  - распределение вероятностей: прямоугольное (равномерное);
  - интервал входной величины: $\pm\Delta = \pm 0,001$ м;
- Скорость движения воздушного потока в вентиляционных каналах
  - измеренное значение $v = 1,58$ м/с;
  - распределение вероятностей: нормальное;
  - интервал входной величины: $\pm\Delta = 0,04$ м/с.
  - С помощью функции Данные/Анализ данных/Генерация случайных чисел (рисунок 12) и с учетом типа распределения генерируем:
    - 1000 случайных чисел для диаметра;
    - 1000 случайных чисел для скорости воздушного потока.

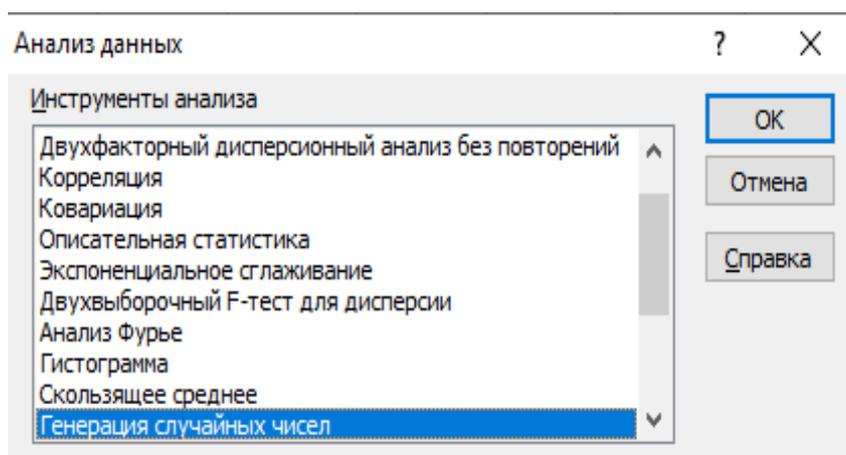

Рисунок 12. Функция «Генерация случайных чисел»

- Находим 1000 значений расхода L с помощью формулы.
- Находим среднее, максимальное и минимальное значения: $\langle L \rangle$, $L_{\max}$, $L_{\min}$.
- Находим расширенную неопределенность определения расхода воздуха по формуле:

$$U(L) = (L_{\max} - L_{\min})/2.$$

- Запишем результат измерений как $\langle L \rangle \pm U(L)$.

Вывод: метод генерации случайных чисел помогает понять, что есть неопределенность. Им можно оценить неопределенность «сверху вниз».

9. Принятие решений на основе неопределенности

В соответствии с ГОСТ ISO/IEC 17025-2019 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий», испытательные и калибровочные лаборатории являются органами по оценке соответствия. В связи с этим принятие ими решения в отношении той или иной продукции (или средств измерений) является очень важным для заказчика и может привести к значительным материальным потерям. В связи с этим Международное сотрудничество по аккредитации лабораторий ILAC рекомендовало ввести защитную полосу, снижающие риски потребителя и повышающие риски производителя/поставщика [5].

Если раньше решения носили бинарный характер («соответствует» или «не соответствует»), то согласно Процедуре ILAC-G8:09/2019 «Руководство по правилам принятия решения и декларациям соответствия», возможны 4 небинарных решения: «соответствует», «не соответствует», «условно соответствует» и «условно не соответствует» (рисунок 13). До настоящего времени между экспертами существуют значительные расхождения касательно ширины защитной полосы.

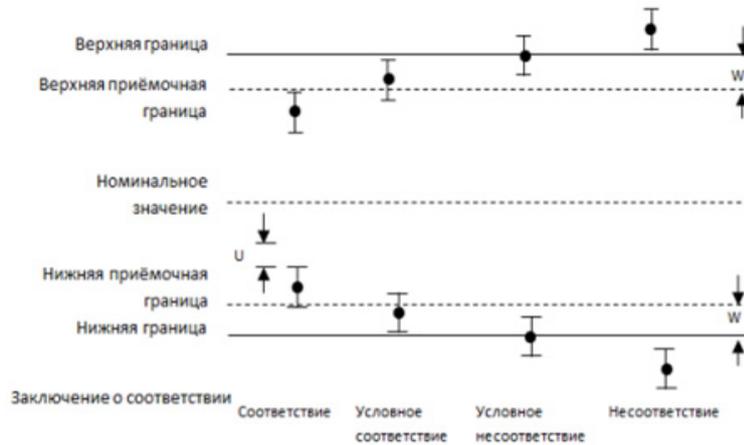

Рисунок 13. Защитная полоса и небинарные решения

В электронных таблицах (Excel) функция нормального распределения находится как: **=НОРМ.РАСП ()**

Пример. Привести в сертификате на продукцию вывод о соответствии с учетом небинарного правила принятия решения (то есть с защитной полосой)

Результат измерения 130,4 попадает в верхнюю защитную полосу.

Стандартная неопределенность $u = 1.3$. Нижняя граница поля допуска 126,4, верхняя граница поля допуска 131,7.

Решение. Рассчитываем в EXCEL вероятность соответствия продукции:

=НОРМ.РАСП(131,7;130,4;1,3;ИСТИНА)-НОРМ.РАСП(126,4;130,4;1,3;ИСТИНА)

Нажимаем клавишу Enter. Получаем 0,84 или 84%.

Вывод: Продукция **условно соответствует**. Результат измерения находится внутри защитной полосы и не превышает границу поля допуска. Вероятность соответствия составляет 84%.

Преимущества использования электронных таблиц:

- наглядность;
- быстрота;
- точность расчетов;
- вовлеченность и личный вклад обучающихся;
- развитие аналитических способностей;
- развитие способностей принимать решения на основе анализа;
- закрепление теоретического материала на практике;
- рост уверенности обучающихся в своих знаниях;
- создание обучающимися своего портфолио.

Недостатки использования электронных таблиц

Хотя электронные таблицы значительно упрощают вычисления, обучающиеся могут забыть исходные формулы и их физический смысл. Поэтому при обучении важно соблюдать баланс теории и практики [6].

Заклучение

Использование электронных таблиц в образовательном процессе имеет большие преимущества, такие, как: наглядность; быстрота; точность расчетов; вовлеченность, личный вклад обучающихся; развитие аналитических способностей; способностей принимать решения на основе анализа; закрепление теоретического материала на практике; рост уверенности обучающихся в своих знаниях; создание обучающимися своего портфолио. Особую роль использование программы Excel играет при обработке результатов многократных измерений, статистических массивов данных. В качестве недостатков нужно отметить то, что хотя электронные таблицы значительно упрощают вычисления, обучающиеся не должны упускать из виду исходные формулы и их физический смысл. Поэтому при обучении важно соблюдать баланс теории и практики, сочетать как рутинные расчеты с помощью калькулятора, так и использование компьютерных технологий.

Список литературы

1. Saqr M., Lopez-Pernas S. Modelling diffusion in computer-supported collaborative learning: a large scale learning analytics study//International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning. – 2021. – Vol. 16(4). – P. 441-483.
2. Baker M.J., Schwarz B.B., Ludvigsen S.R. Educational dialogues and computer supported collaborative learning: critical analysis and research perspectives// International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning. – 2021. – Vol. 16(4). – P. 583-604.
3. Röske D. A visual tool for generating digital calibration certificates (DCCs) in Excel// Measurement: Sensors. – 2021. – Vol. 18. – P. 1-5.
4. EURACHEM/CITAC Guide Quantifying Uncertainty in Analytical Measurement Third Edition. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.eurachem.org/> (дата обращения: 17.03.23).
5. ILAC-G8:09/2019 Guidelines on Decision Rules and Statements of Conformity. [Электронный ресурс] – URL: <https://ilac.org/> (дата обращения: 17.03.23).
6. Байхожаева Б.У. Актуальные вопросы подготовки специалистов по техническому регулированию в условиях цифровой экономики //Сб. мат. VI межд.научно-практ. конф. «Актуальные проблемы транспорта и энергетики: пути инновационного решения». – Астана, 2018. – С. 376-383.

Г.К. Бектурганова, Б.У. Байхожаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Оқу процесінде электрондық кестелерді қолдану

Аңдатпа. «Стандарттау, сертификаттау және метрология» кафедрасында пәндерді оқу кезінде Excel кестелерін қолдану мүмкіндіктері қарастырылды. Дифференциалды сапа көрсеткішін есептеу негізінде қасиеттер циклограммасын құру мысалы келтірілген. Сапа менеджментінің кейбір негізгі құралдарын есептеу және құру мүмкіндігі атап өтілді. Паретто диаграммасы, деректерді стратификациялау. Олар уақтылы түзету және ескерту шараларын қабылдау үшін проблемаларды анықтау және жою мақсатында толыққанды талдау жүргізуге көмектеседі деген қорытындыға келді. Өлшеу сапасын қамтамасыз етудің әртүрлі нұсқалары талқыланды: өрескел қателіктерді болдырмау, өлшеу құралдарын бітіру қателіктері, электрондық кестелерді қолдану арқылы әдістердің дұрыстығын бағалау. Мандель статистикасын, Фишер критерийін есептеу және графикалық бейнелеу мысалдары келтірілген. Мандель статистиктерін қарастыру кезінде зертханааралық салыстырулардағы k статистикасымен салыстырғанда h статистикасының әлдеқайда үлкен маңыздылығына назар аударылды. Ішкі және зертханааралық үйлесімділікті бағалау үшін Фишер критерийін есептеудің 2 әдісі берілген. Өлшемдердің белгісіздігін «төменнен жоғары» және «жоғарыдан төмен» әдісімен есептеу мүмкіндігіне ерекше назар аударылады: Еврахим-СИТАК нұсқаулығына сәйкес белгісіздікті бағалау; ішкі және зертханааралық дисперсиялар арқылы белгісіздікті бағалау; кездейсоқ сандарды генерациялау арқылы өлшемдерді модельдеу және

белгісіздікті есептеу; белгісіздікті ескере отырып, сәйкестікті бағалау органдарының шешім қабылдау. Электрондық кестелерді пайдаланудың артықшылықтары атап өтілді: көрнекілік, жылдамдық, есептеулердің дәлдігі, білім алушылардың қатысуы мен жеке үлесі, талдау негізінде шешім қабылдау қабілеттерін дамыту, теориялық материалды практикада бекіту, білім алушылардың өз білімдеріне деген сенімін арттыру, білім алушылардың өз портфолиосын құру.

Түйін сөздер: электрондық кестелер, гистограмма, стандарттау, метрология, циклограмма, Паретто диаграммасы, Фишер критерийі, Мандель статистикалары.

G.K. Bekturganova, B.U. Baykhozhaeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Use of spreadsheets in the educational process

Abstract. The paper studies the possibilities of using Excel tables in the study of disciplines at Standardization, Certification and Metrology Department. An example of constructing a cyclogram of properties based on the calculation of a differential quality indicator is given. The possibility of calculating and constructing some of the main quality management tools is noted: Pareto diagrams, data stratification. It is concluded that they help to conduct a full-fledged analysis in order to detect and eliminate problems, to take timely corrective and preventive measures. Various options for ensuring the quality of measurements are discussed: exclusion of blunders, calibration errors of measuring instruments, evaluation of the correctness of methods in using spreadsheets. Examples of calculation and graphical display of Mandel's statistics and Fisher's criterion are given. When considering Mandel's statistics, attention is drawn to the much greater importance of statistics h in comparison with statistics k in interlaboratory comparisons. Two methods of calculating the Fisher criterion for assessing intra- and interlaboratory compatibility are given. Particular attention is paid to the possibility of calculating the uncertainty of measurements using both the bottom-up and top-down methods: estimation of uncertainty according to the Eurachem-SITAC Guidelines; estimation of uncertainty through intra- and interlaboratory variances; modeling of measurements and calculation of uncertainty using random number generation; decision-making by conformity assessment bodies taking into account uncertainty. The advantages of using spreadsheets are noted: visibility, speed, accuracy of calculations, involvement and personal contribution of students, development of their abilities to make decisions based on analysis, consolidation of theoretical material in practice, growth of students' confidence in their knowledge, creation of their portfolio by students.

Keywords: spreadsheets, histogram, standardization, metrology, cyclogram, Pareto diagram, Fisher criterion, Mandel statistics.

References

1. Saqr M., Lopez-Pernas S. Modelling diffusion in computer-supported collaborative learning: a large scale learning analytics study, *International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning*, 16(4), 441-483 (2021).
2. Baker M.J., Schwarz B.B., Ludvigsen S.R. Educational dialogues and computer supported collaborative learning: critical analysis and research perspectives, *International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning*, 16(4), 583-604 (2021).
3. Röske D. A visual tool for generating digital calibration certificates (DCCs) in Excel, *Measurement: Sensors*, 18, 1-5 (2021).
4. EURACHEM/CITAC Guide Quantifying Uncertainty in Analytical Measurement Third Edition. [Electronic resource] – Available at: <https://www.eurachem.org/> (accessed: 17.03.23).
5. ILAC-G8:09/2019 Guidelines on Decision Rules and Statements of Conformity. [Electronic resource] – Available at: <https://ilac.org/> (accessed: 17.03.23).
6. Bajhozhaeva B.U. Aktual'nye voprosy podgotovki specialistov po tekhnicheskomu regulirovaniyu v usloviyah cifrovoj ekonomiki. *Sb. mat. VI mezhd.nauchno-prakt. konf. «Aktual'nye problemy transporta i energetiki: puti innovacionnogo resheniya»*, Astana [Topical issues of training specialists in technical regulation in the digital economy. *Sb. mat. VI international scientific-practical conf. "Current problems of transport and energy: ways of innovative solutions"*, Astana], 376-383 (2018). [in Russian]

Сведения об авторах:

Бектурганова Г.К. – кандидат химических наук, старший преподаватель кафедры «Стандартизация, сертификация и метрология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Байхожаева Б.У. – доктор технических наук, заведующий кафедрой «Стандартизация, сертификация и метрология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Bekturganova G.K. – Candidate of Chemical Sciences, Senior Lecturer, Standardization, Certification and Metrology Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baikhozhayeva B.U. – Doctor of Technical Sciences, Head of Standardization, Certification and Metrology Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Д.М. Игенбердинова, Д.А. Биримжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: igenberdinova17@icloud.com, dinarko@inbox.ru)

Бейорганикалық химияның теориялық негіздері курсында кинетика тарауын оқытуда виртуалды зертхананы пайдалану

Аңдатпа. Бұл мақалада виртуалды зертхананың студенттердің оқу үлгеріміне, іс-тәжірибелік дағдыларының артуына әсерін талдау, сонымен қатар виртуалды зертхананы қолдану әдістемесі сипатталады. Виртуалды зертхана студенттерге тәжірибені жақсартуға көмектесетін интеграцияланған виртуалды ортаны ұсынып оларды шынайы зертханаға дайындайды. Виртуалды ортаның көмегімен студент нақты зертханалық ортаны және онымен байланысты процестерді бағдарлайды, елестетеді және модельдейді. Осы мақалада виртуалды зертхананың мүмкіндіктері сонымен қатар дәстүрлі зертханамен салыстырғандағы артықшылықтары сипатталады. Виртуалды зертхананы бейорганикалық химияның теориялық негіздері курсында химиялық реакция жылдамдығы тарауында қолдану қарастырылып, алынған нәтижелер талданатын болады. Шет елдерде қолданылып жатқан виртуалды зертханалық интерфейсті қолдану арқылы студенттердің іс-тәжірибелік дағдыларына әсерін сынадық. Бағалау нәтижелері бойынша студенттердің қанағаттануына оң әсерін тигізді. Сәйкесінше виртуалды ортаның нақты зертханаға кірер алдында қолдануға болатын алдын-ала жаттығу құралы деп есептеуге болады. Сонымен қатар виртуалды зертхана, шынайы зертханамен бірігіп қолданған сәтте тиімділігі жоғарылайтындығын байқатады.

Түйін сөздер: виртуалды зертхана, виртуалды орта, химиялық реакцияның жылдамдығы, интерфейс, эксперимент, компьютерлік бағдарламалар, екі өлшемді компьютерлік кескін.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-100-108>

Кіріспе

Бұл мақалада бейорганикалық химияны оқыту барысында виртуалды зертхананы қолдануға шолу жасалады, сондай-ақ виртуалды ортаның пәнді оқыту сапасына әсері туралы ақпарат ұсынылады. «Қазіргі әлемде бәсекеге қабілеттіліктің басты факторларының бірі терең цифрландыру болып табылады. Қазақстан үшін заманауи цифрлық технологиялар трансферті маңызды. Бұл ретте виртуалды зертханаларды қолданып білім алушылардың іс-тәжірибелік қабілеттіліктерін сонымен қатар нақты зертханаға алдын ала дайындау мүмкіндігі орынды деп есептейміз.

Виртуалды зертхана (VL) – нақты химиялық заттарды, зертханалық қондырғылар мен аспаптарды тікелей қолданбай тәжірибелерді имитациялауға, оны орындау шарттары мен параметрлерін өзгертуге және нәтиже алуға мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарламалар. Бұл орта физикалық құрылғыларды қолдана отырып эксперименттер жүргізуге, есептеу қосымшасын қолдана отырып модельдеуге және бір тақырыпта жұмыс істейтін пайдаланушылар арасында байланыс орнатуға мүмкіндік беруі керек. Әдеттегі зертханалық жұмыстарға ұқсас ғылымның белгілі бір саласына байланысты зерттеу

құралдары мен әдістері, виртуалды зертханалар қашықтықтан оқыту сияқты жағдайларда өте тиімді құрал ретінде, сонымен қатар зертханада реактивтер жетіспеушілігі кезеңінде баламалы зертхана рөлін атқарады. Виртуалды зертханалар білім алушыларға шынайы зертханаға дейінгі дайындық, себебі виртуалды тәжірибе және маңызды ұғымдарды, принциптер мен процестерді ұсынады. Виртуалды зертханалардың көмегімен студенттер кез-келген қате экспериментті қайталауға немесе болжамды тәжірибені тереңдетуге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, мұндай оқыту әдістерінің интерактивті сипаты түсінікті және жағымды оқу ортасын қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта білім беруде тереңнен педагогикалық тәжірибеге терең енген виртуалды зертханалар 30 жыл бұрын енгізіліп қолданыла бастаған. Виртуалды зертханаларға алғашқы көзқарас 1984 жылы виртуалды аспап тұжырымдамасы мен оның сипаттамалары бағдарламалау негіздеріне сәйкес анықталған кезде пайда болды [1]. 1992 жылы виртуалды зертханалар зертханалық модельдеуді жобалау кезінде объектіге бағытталған бағдарламалауды сипаттады [2]. 1994 жылы АҚШ-тағы Вандербильт университетінің зерттеуі ұсынылды, онда зертхананың қызметкерлері дәстүрлі тәжірибені қолдау үшін модельдеу негізінде виртуалды зертхана әзірлеген. I. Қазіргі уақытта білім беруде тереңнен педагогикалық тәжірибеге терең енген виртуалды зертханалар 30 жыл бұрын енгізіліп қолданыла бастаған. Виртуалды зертханаларға алғашқы көзқарас 1984 жылы виртуалды аспап тұжырымдамасы мен оның сипаттамалары бағдарламалау негіздеріне сәйкес анықталған кезде пайда болды [1]. 1992 жылы виртуалды зертханалар зертханалық модельдеуді жобалау кезінде объектіге бағытталған бағдарламалауды сипаттады [2]. 1994 жылы АҚШ-тағы Вандербильт университетінің зерттеуі ұсынылды, онда зертхананың қызметкерлері дәстүрлі тәжірибені қолдау үшін модельдеу негізінде виртуалды зертхана әзірлеген.

Виртуалды өнеркәсіптік Химия зертханасын Техас технологиялық университетінің Химиялық инженерия кафедрасы әзірлеген. [8]. Бұл жүйе екі құбырлы жылу алмастырғыш интерфейсің, салқындатқыш мұнара интерфейсің және жаңа химиялық инженерлер өнеркәсіптегі осы жабдыққа қатысты қауіпсіздік мәселелерін зерттеу үшін ойлап табылған [8].

Австралиядағы Чарльз Стурт университетіндегі виртуалды химия зертханасы [9] қашықтықтан оқыту студенттеріне ыңғайлы болуға мүмкіндік беру үшін жасалған. Бұл виртуалды орта студенттерге нақты зертханадағы заттарды тануға және табуға үйрету үшін ғана пайдалы.

Америка Құрама Штаттарындағы Бригам Янг университетінде виртуалды химия зертханасы жасалды [10]. Virtual ChemLab-та химия саласындағы іргелі эксперименттерге арналған нақты зертханалық модельдеу жиынтығы бейне түрінде суреттелген.

Үндістанда орта және жоғары білім беру үшін виртуалды зертханаларды жүргізуге арналған танымал жүйелердің бірі – OLABS [12]. OLABS теориямен, процедуралармен, анимациялармен, бейнелермен, бағалаулармен және анықтамалық материалдармен интерактивті модельдеуді қолданады.

Осыған байланысты жоғарыда келтірілген жұмыстардың көпшілігі интеграцияланған виртуалды оқу ортасын қамтитын көптеген жұмыстар жоқ екенін көрсетеді, сонымен қатар пайдаланушыға экспериментті таңдау арқылы өзара әрекеттесу мүмкіндігін беруден бастап, оның алған білімін электронды емтихан арқылы тексеруге дейін мүмкіндіктер әлі толық зерттелмеген. Дегенмен, қосымша зерттеулер жүргізілуде және оларға қызығушылық артып келеді. Мақалада қолданылған виртуалды зертхана туралы толық ақпарат ұсынылады және нәтижелер талданады.

Зерттеу әдістері

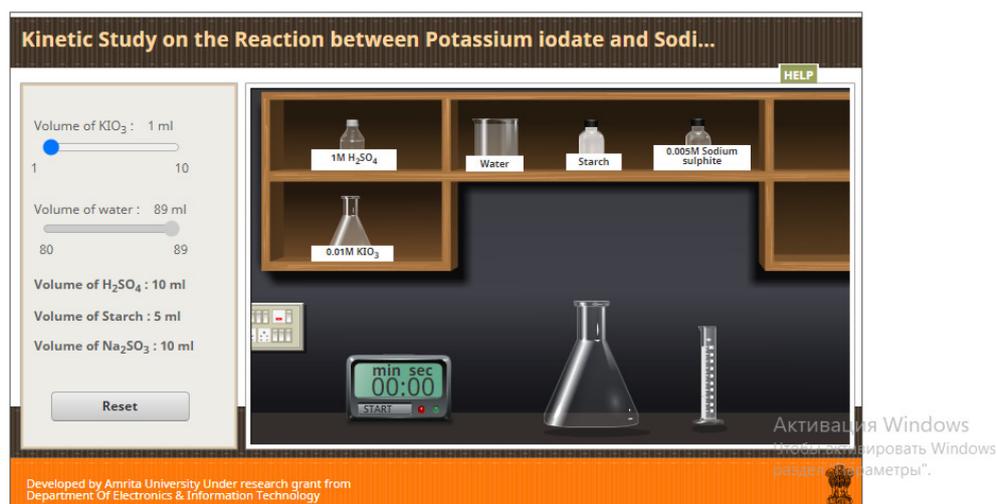
OLABS виртуалды зертханасы, Google тест платформасы.

Негізгі бөлім

Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – бейорганикалық химияның теориялық негіздері курсына шет елдік виртуалды зертханаларды қолдану. Сонымен қатар, нақты зертханаға дейінгі дайындық ретінде білім алушылардың танымдық және іс-тәжірибелік қасиеттерін дамыту. Виртуалды зертханаларды мынадай мақсаттар үшін пайдалануға болады: зертханалық жұмыстарды орындау арқылы оқушыларды нақты процестерге дайындау; тиісті материалдар, реактивтер мен жабдықтар болмаған жағдайда сабақтарда қолдану; қашықтықтан оқыту; өзін-өзі оқыту; эксперименттік зерттеулер мен ғылыми жұмыстар жүргізу. Біз виртуалды зертхананы нақты зертханаға дайындау мақсатында қолдандық.

Кинетика тарауы бойынша Olabs виртуалды зертханасы қолданылды. Сурет-1 ұсынылған зертхананың жалпы ішкі сценарийі көрсетілген. Студент ұсынылатын қызметтерге қол жеткізе алады, өйткені мұнда ашық қол жетімділік бар.

Kinetics Study on the Reaction between Potassium iodate and Sodium Sulphite

Сурет 1. Зертхананың ішкі сценарийі

Негізгі интерфейспен өзара әрекеттесу арқылы пайдаланушы Сурет-1 көрсетілгендей теориялық бөлім, зертханалық жұмысты орындау тәртібі, видео көрсетілім т.б қажетті бөлімдерді қамтамасыз ететін бөліктерін таңдай алады.

Эксперименттерді модельдеу біз қолданатын виртуалды зертханадағы ең маңызды интерактивті бөліктердің бірі болып саналады. Мұнда біз экспериментті шындыққа жаңасқандығын байқаймыз. Сурет-1 пайдаланушы сөре тәжірибесіне сәйкес қажетті химиялық заттарды таңдау және оны эксперименттік үстелге жеткізу үшін виртуалды ортада оңай батырманың көмегімен қозғала алады. Эксперимент барысында екі тәжірибе талданады.

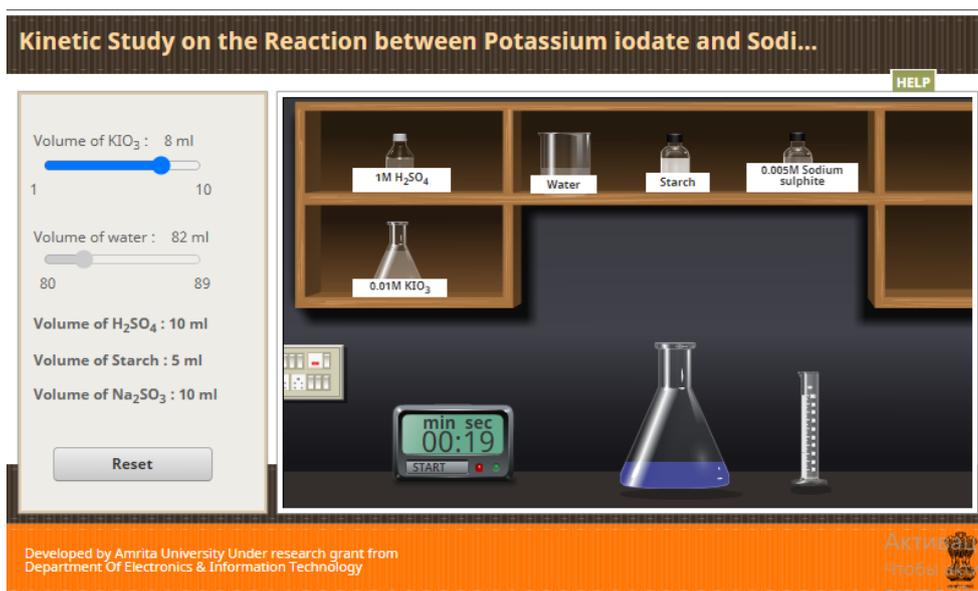
Тәжірибе 1

Тақырыбы: Калий йодатының күкірт қышқылы ортасында натрий сульфитімен өзара әрекеттесуі.

Жұмыстың мақсаты: крахмал клейстерін индикатор ретінде пайдаланып, калий йодаты (KIO_3) мен натрий сульфиті (Na_2SO_3) арасындағы реакция жылдамдығын зерттеу.

Алдымен сіз калий йодатының көлемін (мл) таңдап, концентрацияны реттеуіңіз керек, содан кейін батырманың көмегімен апарып, өлшеуіш цилиндрге құйыңыз және өлшеуіш цилиндрден колбаға ауыстырыңыз (Сурет-2). Қалған реактивтер автоматты түрде реттеледі алдымен цилиндрге, содан кейін колбаға рет-ретімен құюға болады.

Студенттер калий йодатының әртүрлі концентрациядағы ерітінділерін белгілей отыра оның натрий сульфитімен әрекеттесіп, жаңа дайындалған крахмал ерітіндісі көмегімен бос күйінде йодтың түзілу жылдамдығын секундомер көмегімен анықтайды. Түзілген йод бірден сульфит иондарымен әрекеттесіп, йодид иондарын түзеді.

Сурет 2. Виртуалды ортадағы эксперименттік үстел

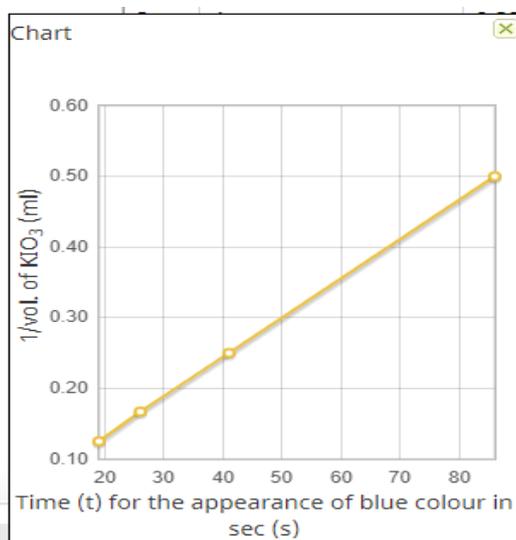
Сульфит иондары толығымен жұмсалған кезде, босатылған йод крахмал ерітіндісімен әрекеттесіп, көк түс береді. Осылайша, бұл реакцияны натрий сульфиті мен крахмал ерітіндісінің белгілі, бірақ шектеулі мөлшерін қосу арқылы басқаруға болады. Бұл реакция жылдамдығы көк түстің пайда болуына кететін уақыт бойынша бағаланады. Реакция неғұрлым тез болса, көк түстің пайда болуына соғұрлым аз уақыт кетеді. Сұйылтылған калий йодатының ерітіндісін қосу концентрацияны төмендетеді, бұл реакция жылдамдығын төмендетеді. Керісінше, реактив концентрациясының жоғарылауы реакция жылдамдығын арттырады.

Реакцияны 2,4,6 және 8 мл 0,01 М калий йодатының ерітіндісін қолдану арқылы 4 рет жүргізді. Реакция нәтижесін өңдеу мақсатында виртуалды зертхананың төменгі бөлігінде алынған нәтижелерді енгізу үшін кесте қойылған (Сурет-3). Сурет-3 көрсетілгендей білім алушылар кестеге нәтижелерді енгізіп, автоматты түрде график құрастырылды.

S.no	Vol. of KIO_3 (ml)	1/vol. of KIO_3 (ml)	Time (t) for the appearance of blue colour in se
1	2	0.500	86
2	4	0.250	41
3	6	0.167	26
4	8	0.125	19
		Infinity	

Сурет 3. Тәжірибе нәтижелерін енгізуге арналған кесте

Кестенің төменгі бөлігінде график бейнесінде тұрған батырманы басқан сәтте Сурет-4 көрсетілгендей алынған нәтижелерге сәйкес график тұрғызылды.

Сурет 4. Алынған нәтижеге сәйкес график

Виртуалды зертхананы қолдану нәтижелері

Студенттер калий йодаты мен натрий сульфиті арасындағы реакцияның жылдамдығының концентрацияға әсерін түсінді.

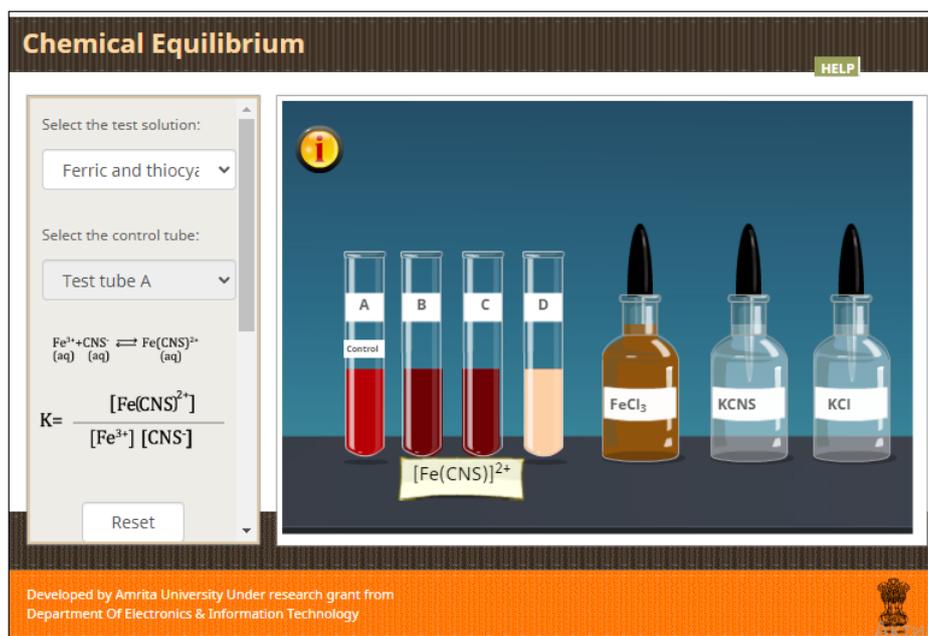
Студенттер реакцияның жүру бағытын түсінгеннен кейін нақты зертханада эксперимент жүргізу дағдыларын үйренеді.

Тәжірибе 2

Тақырыбы: Реакциялаушы заттар концентрациясы өзгергенде химиялық тепе-теңдіктің ығысуы.

Жұмыстың мақсаты: реакциялаушы заттар концентрациясын арттыру арқылы темір иондары мен тиоцианат иондары арасындағы тепе-теңдіктің өзгеруін зерттеу.

Зертханалық тәжірибені жүргізу үшін Сурет-5 көрсетілген реагентті құю үшін реагент тамызғышты түтіктердің кез келгеніне қарай тартыңыз. Химиялық реакция мен тепе-теңдік константасын бүйірлік мәзірден көруге болады. «Reset» түймесін басу арқылы экспериментті қайталауға болады.

Сурет 5. Виртуалды ортадағы эксперименттік үстел

Тәжірибе алдын-ала дайындалған темір тиоционатына реакциялаушы заттарды қосып концентрацияларын өзгерту барысында химиялық тепе-теңдіктің ығысуын байқауға арналған. Реакция нәтижелерін Кесте-1 бойынша студенттер өңдеді.

Кесте 1

Нәтижелерді өңдеуге арналған кесте

Сынауықтар	Тепе-теңдік кезінде қосылатын заттар	Түсінің өзгерісі	Концентрацияға әсері $[Fe(SCN)(H_2O)_5]^{2+}$	Тепе-Теңдік бағыты
A	5 мл су	Анықтамалық түс	-	-
B	5 мл 0,1M $FeCl_3$ ерітіндісі	Түсі қанығырақ	артады	Оңға
C	5 мл 0,1 M $KSCN$ ерітіндісі	Түсі қанығырақ	артады	Оңға
D	5 мл 0,1 M KCl ерітіндісі	Түсі ашық болды	кемиді	Солға

Білім алушылар тәжірибені орындағаннан кейін келесідей қорытындыға келді:

Қызыл түстің қарқындылығы темір тиоционатының концентрациясына сәйкес келеді, ал егер бұл ионның концентрациясы жоғарыласа, түс қарқындылығы да артады.

Реактивтердің кез келгенінің (Fe^{3+} иондары немесе SCN^- иондары) концентрациясының жоғарылауы тепе-теңдікті алға (оңға) жылжытады.

Реактивтердің кез-келген концентрациясының төмендеуі тепе-теңдікті кері бағытта (солға) ауыстырады.

Зерттеу нәтижелері

Біз бакалавриат студенттерін екі тобын алып, 35 қатысушымен эксперименттер жүргіздік. Бірінші үлгі 17 білім алушыдан тұрды эксперименттік топ, ал екінші үлгі 18 білім алушыдан тұратын бақылау тобы. Эксперименттік топ виртуалды зертханамен өзара әрекеттесу ұсынылды, өйткені олар виртуалды зертхана ортасымен нақты зертхана ортасын қатар алып жүрді. Эксперименттік топ ең алдымен зертханалық жұмысты виртуалды зертхананың көмегімен, содан кейін шынайы зертханада жүргізді. Қатысушылар виртуалды зертхана нысандарын оңай басқара білді. Виртуалды зертхананы қолданғаннан кейін әр қатысушы арнайы жасалған сауалнамадан өтіп, өздерінің эксперименттік нәтижелерін бағалады. Сонымен қатар Кесте-2 ден білім алушылардың химиялық кинетика тарауын аяқтағаннан кейін, Google тест платформасының көмегімен тест тапсырған нәтижелері көрсетілген.

Кесте 2

Білім алушылардың «Кинетика» тарауы бойынша тест нәтижелері

Топтың атауы	Төмен деңгей 0-50%	Орташа деңгей 51-89%	Жоғары деңгей 90-100%
Эксперименттік топ (17 студент)	1	7	9
Бақылау топ (18 студент)	2	13	3

Студенттердің зерттеу нәтижелеріне сәйкес виртуалды зертхананы нақты зертханамен бірге қолданған эксперименттік топтың студенттерінің көрсеткіші жоғары болды. Себебі олардың іс-тәжірибелік дағдылары артып, нақыт зертханадағыдай топтық форматта ғана емес сонымен қатар жеке түрде жұмысты жасағаннан кейін тәжірибені түсіну сонымен қатар есте сақтау дағдысы артты.

Қорытынды

Бұл мақалада «Бейорганикалық қосылыстардың теориялық негізгі « курсында виртуалды оқу ортасын қолдануды ұсындық. Виртуалды зертхана шынайы зертханада нақты тәжірибе жасамас бұрын алдын ала тәжірибе құралы бола алатындығына көз жеткіздік. Жалпы бағалау ұсынылған сауалнама нәтижесінде әрбір қатысушының виртуалды зертхананы қолдады. Сонымен қатар білім алушылардың оқу үлгерімінің нәтижесіне сәйкес виртуалды зертхана дәстүрлі зертхананы алмастыра алатын тиімді баламалы құрал бола алатындығына көз жеткіздік. Білім алушылар аз уақыт ішінде, арнайы реактивтер мен құрал жабдықтарды қолданбай тақырыпқа сәйкес тәжірибелерді виртуалды ортада орындауға болатындығына тиімді деп есептеді. Дәстүрлі зертханада студенттер бірнеше топқа бөлінеді, студенттердің кейбірі зертханалық жұмысты орындауға жауапты, кейбіреулері жазып алады, үшіншілері ыдыстарды жуады, ал кейбіреулері ештеңе істемейді. Сондықтан топ ішіндегі әрбір студент зертханалық жұмысты мұқият жүргізбейді. Бұл кезде виртуалды зертхана студенттерге процестің мәнін сезініп, жеке жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Nathan. M.J., Walkington C. Exploring differences in student learning and behavior between Real-life and virtual reality chemistry laboratories. *Journal of Science Education and Technology*. – 2021. – Vol. 30. – P. 862-876.
2. Bailey J.O., Bailenson J.N., Casasanto. D. When does virtual embodiment change our minds Presence: Teleoperators & Virtual Environments. – 2016. – Vol. 25(2). – P. 222-234.
3. Akuma F.V., Callaghan.R. A systematic review characterizing and clarifying intrinsic teaching challenges linked to inquiry-based practical work. *Journal of Research in Science Teaching*. – 2019. – Vol. 56. – P. 619-648.
4. Weisberg S.M., & Newcombe.N.S. Embodied cognition and STEM learning: overview of a topical collection in CR:PI. *Cognitive Research: Principles and Implications*. – 2017. – Vol. 2(38). – P. 24-28.
5. Vinod V.K., Deborah C., Christian B., Martin P.A. Virtual reality in chemical and biochemical engineering education and training // *Education for Chemical Engineers*. – 2021. – Vol. 36, – P. 143-153.
6. Bortnik B., Stozhko N., Pervukhina I. Effect of virtual analytical chemistry laboratory on enhancing student research skills and practices // *Research in Learning Technology*. – 2017. – Vol. 25. – P. 3-5.
7. Tatli Z., Ayas A. Effect of a Virtual Chemistry Laboratory on Students' Achievement // *Journal of Educational Technology & Society // Innovative Technologies for the Seamless Integration of Formal and Informal Learning*. – 2013. – Vol. 16(1). – P. 159-170.
8. Nature B.V. Exploring Differences in Student Learning and Behavior Between Real-life and Virtual Reality Chemistry Laboratories // *Journal of Science Education and Technology*. – 2021. – Vol. 30. – P. 862-876.
9. Wolski R. Assessment of Application Technology of Natural User Interfaces in the Creation of a Virtual Chemical Laborator // *Journal Science Education Technology*. – 2015. – Vol. 24. – P. 16-28.

Д.М. Игенбердинова, Д.А. Биримжанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Использование виртуальной лаборатории в преподавании раздела кинетика в курсе теоретических основ неорганической химии

Аннотация. В данной статье описывается анализ влияния виртуальной лаборатории на успеваемость студентов, повышение практических навыков, а также методика применения виртуальной лаборатории. Виртуальная лаборатория готовит студентов к реальной лаборатории, предлагая интегрированную виртуальную среду, которая помогает им улучшить опыт. С помощью виртуальной среды студент ориентируется, визуализирует и моделирует реальную лабораторную среду и связанные с ней процессы. Также в этой статье описываются возможности виртуальной лаборатории, а также преимущества по сравнению с традиционной лабораторией. Будут рассмотрены применение виртуальной лаборатории в курсе теоретических основ неорганической химии в главе скорость химической реакции и проанализированы полученные результаты. Мы протестировали влияние на практические навыки студентов с помощью виртуального лабораторного интерфейса, используемого в зарубежных странах. Результаты оценки положительно сказались на удовлетворенности студентов. Соответственно, можно предположить, что виртуальная среда - это инструмент предварительного обучения, который можно использовать перед входом в настоящую лабораторию. Кроме того, виртуальная лаборатория в сочетании с реальной лабораторией показывает повышенную эффективность использования.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, виртуальная среда, скорость химической реакции, интерфейс, эксперимент, компьютерные программы, двумерное компьютерное изображение.

D.M. Igenberdinova, D.A. Birimzhanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Use of a virtual laboratory in teaching kinetics section in the course of theoretical foundations of inorganic chemistry

Abstract. This article describes the analysis of the impact of a virtual laboratory on students' academic performance, improving practical skills, as well as the methodology of using a virtual laboratory. Virtual Lab prepares students for the real lab by offering an integrated virtual environment that helps them improve the experience. With the help of a virtual environment, the student navigates, visualizes and simulates a real laboratory environment and related processes. This article also describes the capabilities of a virtual laboratory, as well as advantages over a traditional laboratory. The use of a virtual laboratory in the course of the theoretical foundations of inorganic chemistry will be considered in the chapter the rate of chemical reaction and the analyzed results obtained. We tested the impact on students' practical skills using a virtual laboratory interface used in foreign countries. According to the evaluation results, they had a positive effect on student satisfaction. Accordingly, it can be assumed that the virtual environment is a pre-learning tool that can be used before entering a real laboratory. In addition, a virtual laboratory in combination with a real laboratory shows increased efficiency of use.

Keywords: virtual laboratory, virtual environment, chemical reaction rate, interface, experiment, computer programs, two-dimensional computer image.

Авторлар туралы мәлімет:

Игенбердинова Д.М – байланыс үшін автор, 2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сатпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Биримжанова Д.А. – PhD, химия кафедрасының м.а. доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сатпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Igenberdinova D.M. – **Corresponding author**, master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Birimzhanova D.A. – PhD, acting Associate Professor of the Department of Chemistry, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Е.Д. Калининченко¹, А.Қ. Қабдулова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы полиграфия колледжі, Алматы, Қазақстан

(E-mail: elena_kalinich@mail.ru, ak414@mail.ru)

Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың кәсіби дағдыларын дамыту шарттары

Аңдатпа. Бұл зерттеу ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың кәсіби қабілеттерін дамытудың негізгі шарттарын көрсетеді. Зерттеу сонымен қатар тәрбие процесін және оның кәсіби дағдылар элементімен таныстыру барысында эмоционалды фонға әсерін көрсетеді. Авторлар ерекше қажеттіліктері бар адамдар үшін Кәсіптік оқыту сабақтарын өткізу әдістемелерін сипаттады және негіздеді. Қазіргі білім берудің жетекші үрдісі тұлғаға бағытталған оқыту болып табылады. Қоғамның және ерекше қажеттіліктері бар студенттердің өзгеріп отыратын білім беру сұраныстарын барынша толық ескеретін оқыту процесін ұйымдастыру қажет. Алайда, ерекше қажеттіліктері бар адамдар үшін оқу процесін даралау технологиясының жеткіліксіз дамуы мәселесі бар. Бұл мәселені шешу үшін мақалада әртүрлі деңгейдегі оқыту технологиясы ерекше қажеттіліктері бар болашақ мамандардың шығармашылық қызметін дамыту жолы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, кәсіптік білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылар, кәсіптік білім берудегі инклюзия, әртүрлі деңгейдегі оқыту технологиясы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-109-118>

Кіріспе

Техникалық және кәсіптік білім (ТЖКБ) практикалық және қолданбалы дағдыларды міндетті түрде игере отырып, жалпы орта білім беру аспектісі болып табылады. Кәсіптік-техникалық білім берудің негізгі мақсаты біліктілік алу, кәсіптік құзыреттерді дамыту, жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және халықтың өмір сүру деңгейін жалпы арттыру болып табылады. Оқытудың бұл түрі білім алушыларды нақты өндірістік процесс жағдайында белгілі бір кәсіптік міндеттерді орындауға, содан кейін өндірістің белгілі бір саласында жұмысқа орналасуға мақсатты түрде дайындайды. Бұл жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтау процесі, тәуелсіз өмірге дайындық және өзіне және оның қабілеттеріне деген сенімді нығайтады. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларды кәсіби сәйкестендіру процесі еркіндік пен жауапкершілікке ие болуды, кәсіби құзыреттілікті көрсете білуді білдіреді [1]. ТЖКБ саласындағы инклюзивті білім беру ешқашан кең таралған және оңай қол жетімді болған емес. Кеңес Одағы кезеңінде ерекше қажеттіліктері бар студенттер қоғамнан толық оқшауланды, оқыту тек жабық арнайы мектептерде, интернаттарда және белгілі бір колледждерде жүргізілді. Оқу проблемалары жарнамаланбады, нәтижелері жарияланбады. 2015 жылы Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның ратификациялануымен жағдай өзгерді және бүгінгі күнге дейін өзгеруде. Дегенмен, әлі көп нәрсе істеу керек. Республиканың колледждерінде білім алушыларға өз қабілеттерін толық көлемде көрсетуге және кәсіпте белгілі бір биіктерге жетуге мүмкіндік беретін

жағдайлар жасау қажет. Сондай-ақ оқу процесіне тиімді білім беру әдістемелерін енгізу, педагогикалық құралдар мен жағдайларды пайдалану қажет.

Мәселені қою. Қазіргі уақытта Қазақстанда ерекше қажеттіліктері бар адамдардың кәсіптік-техникалық білім беру мәселелері өте өзекті. Олардың кәсіби қызмет әлеміне табысты және тиімді интеграциялануы және одан әрі жұмысқа орналасуы үшін кәсіби-техникалық дағдыларды игеру және тәуелсіз өмірге психологиялық дайындықты дамыту үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету қажет [2]. Осы жағдайларды ұйымдастыру-бұл кәсіптік колледждің педагогикалық ұжымының ең күрделі міндеті, ол білім беру процесінің барлық қатысушыларына толық берілгендік пен кешенді көзқарасты талап етеді. Бұл міндетті шешу үшін кәсіптік-техникалық білім беру жүйесін ауқымды өзгерту, колледждердің білім беру кеңістігін ұйымдастырудың жаңа нысандарын жобалау қажет. Бұл мәселеде ерекше қажеттіліктері бар студенттерді бұрыннан бар жағдайларға бейімделуге мәжбүрлеу мүмкін емес. Алайда бүгінде ТЖКБ-да инклюзивті білім берудің бірқатар мәселелері бар:

– инклюзивті практиканың өндірістік оқыту шеберлерінің болмауы немесе жеткіліксіз дайындығы. Ең жақсы жағдайда шеберлер біліктілікті арттыру курстарынан өтті. Бірақ олар ешқашан студенттердің нақты проблемалары мен ерекше қажеттіліктеріне тап болған емес, сондықтан инклюзивті топтарда кәсіби тәжірибені ұйымдастыру және өткізу үшін жеткілікті тәжірибе, білім, әдістер мен әдістерге ие емес;

– колледждерде елеулі материалдық сыйақының болмауы. Колледж білім алушыларының ерекше қажеттіліктерін түзету және білім алушылардың деректерін жалпы өндірістік оқыту процесіне қосуды қамтамасыз ету бойынша жұмыс [3]. Бұл жұмыс бағыты үлкен уақыт пен моральдық шығындарды талап етеді, бұл өте көп уақытты қажет етеді, бірақ аз төленеді. Сондықтан, бұл көбінесе жұмыста қосымша қиындықтар мен колледж мұғалімдерінің қарсылығын тудырады. Колледж мұғалімдері жұмыстың барлық кезеңдерінде, сонымен қатар білім беру мекемесінің ішінде де, сыртында да ерекше қолдауды қажет етеді;

– республикадағы ТЖКБ инклюзивті білім берудің дамымаған нормативтік-құқықтық базасы. Қазіргі уақытта инклюзивті топтың құрамын, ерекше қажеттіліктері бар адамдар үшін кәсіптік оқытудың ұзақтығын, оқытудың барлық кезеңдерінде ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларды толық қосу үшін қажетті мамандар құрамын нормалайтын инклюзивті топтар үшін ТЖКБ педагогтерін қаржыландыру мөлшері мен тәртібін айқындайтын бірыңғай талаптар жоқ;

– білім беру кеңістігін қайта ұйымдастыруға және полиграфия саласының базалық кәсіпорындарында қолжетімділік кедергілерін жоюға байланысты қаржылық проблема. Өкінішке орай, қазір кез-келген колледж қосымша жабдықты (арнайы үстелдер, позаны түзеткіштер, емдік-профилактикалық құралдар, қолтықтары бар орындықтар, сенсорлық панельдер және т.б.) сатып алу қажеттілігіне байланысты ерекше қажеттіліктері бар адамдарды оқуға қабылдай алмайды;

– ТЖКБ жүйесінде дефектолог-мамандардың жетіспеушілігі. Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға кәсіптік-техникалық білім беру колледждің педагогикалық ұжымының сертификатталған дефектолог-мамандармен үйлесімді жұмысы кезінде ғана мүмкін болады [4]. Тек осындай жағдайларда ғана мамандықты игеру кезінде ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларға толыққанды түзету-педагогикалық қолдау көрсетуге болады;

– өндірістік оқытуды ұйымдастыру мәселелерінде ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың ата-аналарының ерекше талабы. Әрбір ата-ана шебердің баласына ерекше назар аударуын талап етеді. Сонымен қатар, олар көбінесе баласының ерекше қажеттіліктері мен оның даму перспективаларын нақты және байсалды түрде байланыстыра алмайды, сондықтан баланы тәрбиелеу мен бейімдеу үшін барлық жауапкершілік колледже және оның мұғалімдеріне жүктеледі. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушыға, оның физикалық мүмкіндіктеріне, полиграфия саласының жұмыс ортасының талаптарына, топтың қалған білім алушыларына қатысты ата-аналар тарапынан жоғары талаптарға қатысты ата-

аналармен жиі даулар туындайды. Бұл мәселені шешу өндірістік оқыту шеберінен көп күш пен уақытты қажет етеді;

– топтың басқа білім алушыларының ата-аналары тарапынан инклюзивті білім беруді қабылдау мәселелері. Барлық ата-аналар ерекше қажеттіліктері бар студенттерді қабылдауға дайын емес, көбісі ерекше қажеттіліктері бар адамдармен бірге оқу олардың баласына қандай да бір себептермен зиян тигізуі мүмкін деп қорқады [5]. Себептер ретінде: ерекше қажеттіліктері бар Студенттер тобында болған кезде қарапайым студенттерге назар аударудың төмендеуі, жасөспірімдердің кейбір қарым-қатынас әдеттеріне еліктеуі, топ ішінде жанжалдардың туындау мүмкіндігі. Ал жасөспірімдердің ерекше қажеттіліктері бар адамдарға қатынасы толығымен ата-аналардың қарым-қатынасына байланысты. Бұл мәселені шешу үшін ересек халықтың арасында инклюзия туралы білімді арттыру үшін ата-аналармен жұмысты ұйымдастыру қажет. Білікті мамандарды тарта отырып, бірқатар ата-аналар жиналыстары, ата-аналарды колледж өміріне енгізу бойынша әртүрлі тренингтер, белгілі бір курстар болуы мүмкін. Қоғамда ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларға зейін мен тиісті құрмет көрсету, толеранттылық пен ТЖКБ жүйесінің қазіргі заманғы қоғамы мен жүйесінің өзекті қажеттілігі.

Алайда, ерекше қажеттіліктері бар білім алушылар кәсіптік оқыту барысында барлық проблемаларға қарамастан, бұл олардың қоғамға бейімделуіне, дербес пен өзін-өзі қамтамасыз етудің дамуына ықпал етеді, қаржылық тәуелсіздікке және құрдастарымен қарым-қатынасты дамытуға мүмкіндік береді. Мамандықты оқыту процесінде ерекше қажеттіліктері бар білім алушылар достарын таба алады, кәсіби терминдер мен ұғымдармен жұмыс істеуді үйренеді, колледж іс-шараларына үнемі қатысады, жалпы алғанда қарапайым жасөспірім сияқты өмір сүруге мүмкіндік береді [6]. Ерекше қажеттіліктері бар адамдарды қоғамға бейімдеу идеясы өзі қоршаған ортамен белсенді өзара әрекеттесуден, өзіне және оның мүмкіндіктеріне оң көзқарастан тұрады, бұл бірге қоғамға толыққанды қатысу сезімін береді.

Қазіргі кезде колледжде оқытудың жеке жоспары соңғы оқу орнының, яғни жалпы білім беретін мектептің психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссиясының (ПМПК) қорытындысы негізінде әзірленеді [7]. Әдетте ПМПК-нің соңғы отырысы 9-сыныпта, мектептің соңғы жылында өткізіледі. Әрі қарай білім алушы колледжде түседі, ал ТЖКБ әрдайым ПМПК-мен байланыста бола бермейді. Сонымен қатар, көптеген ата-аналар баласының 16 жасқа толған кезде мүгедек мәртебесіне ие болуына қарсы. Өз балаларына толыққанды өмір сүруді және сапалы білім алуды қалап, кейбір ата-аналарды өздігінен және асығыс әрекеттер жасауға итермелейді. Колледж педагогтарының ПМПК-мен байланысын әдейі үзе отырып, олар ерекше қажеттіліктері бар білім алушыны оқыту және бейімдеу процесін едәуір қиындатады. Комиссиямен кеңесіп, түзету іс-шараларының әсерінің бар-жоғын бақылай отырып, өндірістік оқыту шебері оқу жоспарына уақтылы белгілі бір түзетулер енгізе алады. Онсыз ерекше қажеттіліктері бар адамдарды бейімдеу және оқыту әлдеқайда баяу және күрделі болады. Сондықтан өндірістік оқыту шебері жасөспірімдердің сабаққа мүмкіндігінше белсенді қатысуы, олардың басқа жасөспірімдерден ерекшеленетінін түсінуден мүмкіндігінше аз зардап шегуі және топқа қатыстылығын мүмкіндігінше сезінуі үшін оған байланысты барлық нәрсені жасау керек.

Осы зерттеудің мақсаты: полиграфия саласында жұмыс істеуге ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылардың кәсіби дағдыларын дамыту үшін мамандандырылған ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар жасау.

Негізгі міндеттер:

1. ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларға олардың даму ерекшелігін ескере отырып, уақтылы және жан-жақты көмек көрсету;
2. 02110500-Полиграфиялық және орау өндірісінің технологиясы мамандығы бойынша өндірістік оқытудың пәндік-кеңістіктік ортасын қалыптастыру;
3. кәсіби дағдыларды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау;
4. ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың дене денсаулығын сақтау және нығайту, төзімділікті дамыту.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу үшін деректер негізінен кабинеттік зерттеу және педагогикалық бақылау нәтижесінде алынды. Алматы полиграфия колледжінің оқу жоспарлары мен бағдарламалары талданды, кәсіптік цикл және өндірістік оқыту пәндері бойынша топтардағы үлгерімге талдау жүргізілді. Зерттеу негізінен сипаттамалық әдістерге негізделген. Бұл үш жыл ішінде 02110500-Полиграфиялық және орау өндірісінің технологиясы мамандығы бойынша өндірістік оқыту процесін бақылауға мүмкіндік береді.

Эксперименттік жұмыс «Алматы полиграфия колледжі» КМҚК базасында ұйымдастырылды. Топтардың толымдылығы 25 адамды құрайды. Колледждің жалпы контингенті 2022-2023 оқу жылының 1 қыркүйегіне 1309 адамды құрады. Колледж бойынша топтардың жалпы саны – 56. 02110500-Полиграфиялық және орау өндірісінің технологиясы мамандығы бойынша топтар саны – 29 топ, бұл 695 адамды құрайды. Оның ішінде: зерттеу үлгісі – ерекше қажеттіліктері бар 56 білім алушыны психикалық дамудың кешігуі және балалардың церебральды сал ауруы бағыты бойынша қамтиды. Келесі әдістер қолданылды: әртүрлі деңгейдегі оқыту технологиясы, жеке оқыту, топтық жұмыс.

Әр түрлі деңгейдегі оқыту технологиясын білім алушының даралығын ашу және кәсіптік білім берудің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсынылған нысандар арқылы ол үшін ең қолайлы даму жағдайларын таңдау ретінде қарастырған жөн [8]. Кәсіптік дағдыларды оқыту кезінде ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың мынадай жеке ерекшеліктерін ескеру қажет: пән бойынша даярлық деңгейі (білім жүйесі, дағдылар мен дағдылардың қалыптасуы); ойлаудың даму деңгейі (салыстыру, синтездеу, талдау); сөйлеу мәдениетінің деңгейі, психофизиологиялық сипаттағы ерекшеліктері (есте сақтау, зейін, ассимиляция қарқыны); тақырыпты зерттеуге қызығушылық дәрежесі.

Ерекше қажеттіліктері бар білім алушының осы жеке ерекшеліктері оқу процесінде білім алушыларды топшілік бөлу үшін қажетті және жеткілікті өлшемдер болып табылады. Оқыту үдерісін деңгейлік саралау кезінде даралау құралы жүйесі тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісіне қойылатын заманауи талаптарға сәйкес келетін деңгейлік тапсырмалар болып табылады [9]. Осылайша алынған дағдылардың типтік көріністері туралы ақпарат келесі деңгейлерді шартты түрде ажыратуға болады: төмен, орташа, жоғары. Төмен деңгейге үлгермейтін, үлгерімі төмен, құрдастарынан артта қалған, білімінде елеулі олқылықтары бар, сондай-ақ тілдік кедергісі бар және осы мамандық бойынша оқуға мүдделі емес (ата-анасының талабы бойынша оқуға келген) білім алушылар жатады. Орта деңгейге оқуда ілгерілеудің орташа қарқыны бар студенттер кіреді: жаңа білім мен дағдыларды игеру ерекше қиындық тудырмайды, типтік тапсырмаларды орындай алады. Нұсқаулық карталар мен схемаларға сүйене отырып, олар күрделі тапсырмаларды орындайды, бастысы мен екіншісін ажыратады, тапсырманы орындау кезінде әрекеттер алгоритмін дербес анықтай алады [10]. Жоғары деңгей – оқуда жоғары ілгерілеу қарқыны бар білім алушылар күрделі тапсырмаларды әртүрлі тәсілдермен орындайды. Ақпаратты оңай қорытындылайды және тапсырмаларды шешудің жолын табады.

Деңгейлік саралау бір білім алушыға аз, ал екіншісіне көбірек берілгендіктен емес, білім алушыларға белгілі бір тапсырма ұсына отырып, оны орындауға қойылатын талаптардың әртүрлі деңгейлері қойылғандығына байланысты жүзеге асырылады [11]. Мысалы: «бір түсті машинада жоғары көркемдік өнімді басып шығару» тақырыбын зерделеу кезінде жоғары деңгейдегі білім алушылар барлық операцияларды өз бетінше орындай алады, орта деңгейдегі білім алушылар сол тапсырманы шебердің кішкене көмегі арқылы нұсқаулық карталарын қолдана отырып орындайды, ал төмен деңгейдегі білім алушылар бір тапсырманы көптеген шағын операцияларға бөліп, нұсқаулық карталарын қолданып және өндірістік оқыту шеберлерінің тұрақты бақылауында болып, олар бұл тақырыпты біртіндеп игереді. Сонымен қатар, оқытуда білім алушының деңгейлер бойынша алға жылжыудағы жүйелілік қамтамасыз етілуі керек.

Әр түрлі деңгейдегі оқыту технологиясы-бұл әр білім алушының жеке пәндер бойынша оқу материалын әр түрлі деңгейде игеруге мүмкіндігі бар, бірақ оның қабілетіне, жеке ерекшеліктеріне байланысты базалық деңгейден төмен емес, онда қызметті бағалау критерийлері ретінде оның күш-жігері қабылданады [12]. Әр түрлі деңгейдегі оқыту технологиясының ерекшеліктері:

1. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушы - орталық тұлға, болашақ маман.
2. Ең бастысы-оқыту емес, танымды ұйымдастыру.
3. Көбейту емес, білім алу басымдық болып саналады.

Жұмыстың негізгі формалары: зерттеу, пікірталас, рефлексия. Топтар құру үшін сізге:

1. Сауалнама сұрақтарын әзірлеу.
2. Сауалнама жүргізу.

3. Сауалнамалардың нәтижелері бойынша «А», «В», «С» топтарына топтастыру. «А» деңгейі-білімнің төмен деңгейі. «В» деңгейі - жетілдірілген деңгей, күрделі тапсырмалар. «С» деңгейі – тереңдетілген деңгей.

«А» деңгейі-әдеттегі өндірістік оқыту бағдарламасы бойынша жұмыс істейді. Баспа процестері және/немесе баспа технологиясының нақты материалын білу машинаны және шығын материалдарын жұмысқа дайындау бойынша қарапайым операцияларды орындайды. Карточка-тапсырмалардың сұрақтарына жауап береді. «В» деңгейі-күрделі бағдарлама бойынша жұмыс істейді. Теорияны біледі, түсінуді біледі, практикалық тапсырмаларды саналы түрде орындайды, қалыптасқан проблемадан шығудың жолын табады. Білімді шығармашылық игеруде проблемалық мәселелер ерекше рөл атқаратынын есте ұстаған жөн [13]. «С» деңгейі-терең шығармашылық деңгей, шығармашылық тапсырмаларды орындайды, машинаны баптауды орындайды, оның жұмысындағы ақауларды жояды. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушы не ұтады? Мүмкіндігінше оқу тапсырмаларын алады. Әр түрлі деңгейдегі оқыту технологиясымен, сондай-ақ деңгейлік саралау кезінде білім алушыны деңгейлер бойынша ілгерілету дәйектілігі қамтамасыз етілуі керек. «А» - төмен. «В» - жетілдірілген. «С» - тереңдетілген. Бір деңгейден екінші деңгейге өту алдыңғы кезеңнің қорытындылары бойынша бақылау бөлімі негізінде жүзеге асырылады. Әр кезеңдегі оқыту оқу мақсаттары мен нәтижелеріне назар аударуы керек. Мақсаттар ерекше қажеттіліктердің болуына және дағдыларды меңгеру дәрежесіне байланысты өзгереді. Әр деңгей бойынша тапсырмаларды әзірлеуге ерекше назар аудару керек. Осы технология бойынша жұмыс істегісі келетін шебер жетілдірілген деңгей үшін қосымша, ал тереңдетілген бағдарлама бойынша тереңдетілген деңгей үшін базалық деңгейден басқа тапсырмаларды дайындауы керек. Әр түрлі деңгейдегі оқыту технологиясын ұйымдастыру үшін шеберге мыналар қажет: әр деңгейдегі білім алушылардың ойлау қызметінің ерекшеліктері туралы түсінікке ие болу, білім алушылардың даму деңгейін бағалай білу, білім алушылардың қиындықтары кезінде әртүрлі шараларға көмек көрсете білу, ойлауды дамыту қажеттілігін ескере отырып, жеке тәсілді ұйымдастыру нысандарын меңгеру [14]. Бұл дағдыларға шебер өзінің педагогикалық шеберлігін арттыру, өз кәсібін терең меңгеру арқылы қол жеткізеді.

Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылармен жұмыс істеу кезінде өндірістік оқыту шеберінің негізгі міндеті-ерекше қажеттіліктері бар білім алушылармен, ата-аналармен және бейінді мамандармен топпен тиімді өзара іс-қимыл жасау. Ол үшін білім алушылармен өзара іс-қимылдың барлық қолданылатын модельдерін қайта құру және бейімдеу қажет. Дамудың төрт негізгі бағыты бойынша бірден жұмыс істеу керек:

– әлеуметтік-коммуникативтік дағдылар. Әлеуметтену процесін жеңілдету және топ ішіндегі белсенді өзара әрекеттесу, өзара көмек пен қолдауды ұйымдастыру. Әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды дамыту жөніндегі жұмысқа бүкіл топты тарту қажет [15]. Топ ішіндегі оң көзқарас өндірістік оқыту процесін жеңілдетеді және ерекше білім беру қажеттіліктері жоқ білім алушылардан қосымша көмек алуға мүмкіндік туғызады.

– физикалық денсаулықты нығайту және дамыту. Полиграфия саласында жұмыс істеу үлкен физикалық төзімділікті, физикалық күш пен қиын жағдайларды жеңе білуді қажет

етеді. Көбінесе полиграфиялық өнімдерді шығару бойынша технологиялық операцияларды орындау қағазды, бояуды және жуғыш заттарды көтеруді және тасымалдауды қамтиды. Сонымен қатар, көптеген операциялар белгілі бір әрекеттерді монотонды және біртекті орындауды қажет ететіндіктен, ерік күшін дамыту қажет.

– көркемдік-эстетикалық сүйемелдеу. Қағазбен және басқа да көптеген баспа материалдарымен жұмыс істеу үшін әртүрлі текстуралық беттермен және қолдың ұсақ моторикасымен жұмыс істеу дағдылары мен әдістерін меңгеру және дамыту қажет [16]. Сондай-ақ, түсті көруді дамыту қажет, өйткені қазіргі заманғы полиграфиялық өнімдер түстердің алуан түрлілігімен және жарықтығымен ерекшеленеді.

– танымдық қасиеттер. Әр түрлі материалдардың қасиеттерін өз бетінше зерттеу дағдылары, оларды біріктіру және өзара әрекеттесу мүмкіндіктері баспа өнімдерін өндіруде жұмысты едәуір жеңілдетеді. Сондай-ақ, жадты жаттықтыру қажет, өйткені қайталанатын тапсырыстар немесе материалдардың комбинациясы сияқты болса, бұл уақытты айтарлықтай үнемдейді.

Полиграфия саласындағы кәсіби дағдылармен жұмыс тәжірибесін игерудің әр кезеңінде әрбір білім алушы үшін бейінді мамандармен уақтылы кеңесіп, тығыз қарым-қатынаста жұмыс істеу қажет. Бұл, әдетте, тағы бір проблеманы тудырады, өйткені колледждерде бұл мамандардың болуы қарастырылмаған [17]. Ең жақсы жағдайда колледж штатына психолог және әлеуметтік педагог кіреді, дефектологтың немесе оңалтушының болуы колледждердің штаттық кестесінде қарастырылмайды. Бұл мамандарды тараптан іздеу керек немесе ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларды бұрынғы оқытқан оқу орнының мамандарымен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істеу керек. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылармен дұрыс жұмыс жасау және қолдау үшін ұжым мүшелері арасындағы міндеттерді нақты бөлу қажет. Мысалы, педагогикалық психолог психодиагностиканы жүргізеді, түзету жұмыстарын құру бойынша ұсыныстар береді, профилактикалық іс-шаралар бағдарламасын құрайды, психологиялық құзыреттілік деңгейін арттыру үшін колледждің педагогикалық құрамына кеңес береді. Әлеуметтік педагог ата-аналарға кеңес берумен айналысады, тәуекел тобына жататын білім алушылармен түзету бағдарламаларын әзірлейді және енгізу бойынша іс-шаралар жүргізеді, психопрофилактикалық жұмысқа қатысады. Пәндердің кәсіби циклінің оқытушылары түсті көруді және полиграфиялық материалдардың құрылымы мен қасиеттерін тактильді анықтау бойынша түзету сабақтар өткізеді. Дене тәрбиесі оқытушылары ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың психомоторлық қабілеттерін жақсартумен айналысады, олардың физикалық денсаулығын, төзімділігі мен иммунитетін нығайту бойынша іс-шараларды жоспарлайды және өткізеді. Өндірістік оқыту шебері топта қолайлы климат жасайды, психолог пен әлеуметтік педагогтың ұсыныстарын ескере отырып, жеке сабақтар өткізеді, қажет болған жағдайда мамандықты тікелей оқытады. Педагогтердің өзара іс-қимылын ұйымдастыру және ерекше қажеттіліктері бар адамдарды оқытудың жеке бағдарламасының тиісінше орындалуын бақылау бойынша жұмыс колледж әкімшілігінде жатыр. Сонымен қатар, шебердің жеке және топтық жұмысты ұйымдастыра және жүргізе білуі, білім беру кеңістігін кеңейтуге мүмкіндік туғызуы және белгілі бір әрекеттерді орындау кезеңділігін қамтамасыз ету қабілеті өте маңызды [18]. Сабаққа қойылған міндеттерді іске асыруға көмектесетін көрнекі материалдарды, аудио және бейне құралдарды пайдалану қажет. Тиісінше, өндірістік оқыту шебері ерекше қажеттіліктері бар балалардың даму ерекшеліктерін зерттеп, физикалық мүмкіндіктер мен психологиялық жағдайларды зерттеп, инклюзивті топтарда жұмыс істеу дағдыларына ие болуы керек. Ол үшін мамандандырылған курстардан өтіп, белгілі бір әдебиеттерді оқу керек.

Колледж ұжымының командалық жұмысының негізгі мақсаты-жұмысты нақты ұйымдастыру және ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың нақты мәселелерін балама шешуді таңдау. Көбінесе ерекше қажеттіліктері бар студенттер жасөспірімдердің жалпы санында күрт ерекшеленеді, олар көбінесе әлемге шығуға дайын емес. Әр түрлі себептерге байланысты мұндай студенттер көбінесе құрдастарымен қарым-қатынаста

шектеулі болғандықтан әлеуметтік және коммуникативті дағдыларды игеруден айырылады. Соңдықтан, орта мектепті бітіріп, әдеттегі қарым-қатынас ортасынан шыққан кезде, оларға тез өзгеретін жағдайларға бейімделу өте қиын, олар жаңа ортаның ұнамсыздығын немесе сақтығын сезінеді және оған ауыр жауап береді. Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылармен ұзақ мерзімді және уақтылы жұмыс әрбір білім алушының жеке қажеттіліктеріне негізделуі тиіс. Жеке қолдау мен қатысу қажеттілігі барлық жасөспірімдерде белгілі бір дәрежеде немесе басқа дәрежеде байқалады. Соңдықтан оқытудың жалпы мақсаттарына қосымша білім алушылардың жалпы әлауқатын, әлеуметтік дағдыларын және оқу процесінің эмоционалды жағын қолдау мақсатын қою қажет. Шығармашылықпен жұмыс істейтін шебер ерекше қажеттіліктері бар болашақ мамандардың шығармашылық қызметін дамыту жолдарын таба алатынын есте ұстаған жөн [19]. Қазіргі заманғы кәсіптік білім беру процесі әр болашақ маманның жеке психологиялық ерекшеліктерімен байланысты, өйткені біліктілік сипаттамаларынан басқа, командада жұмыс істей білу, оның нәтижеге бағдарлануы, полиграфиялық өндіріс жүйесіндегі өз орнын анықтау кезінде өзінің мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескеру маңызды.

Нәтижелер және талқылау

Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың кәсіптік қабілеттерін дамытудың барлық жағдайларын іске асыру үшін жұмыс берушілердің өңірлік қажеттіліктерін ескеру қажет полиграфиялық салалар, олардың мүмкіндіктері, ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың ата-аналарымен немесе қамқоршыларымен өзара іс-қимыл аспектілері, сондай-ақ ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың өмірдің барлық салаларына шынайы қосылу үлесі. Кәсіптік-техникалық колледж білім беру жүйесіндегі, оның ішінде өмір бойы оқытудағы маңызды кезең болып табылады. Колледж толыққанды дербес оқу қауымдастығы ретінде жұмыс істейді, ерекше қажеттіліктері бар студенттерге дербестік пен өзіндік ерекшелікке мүмкіндік береді, осылайша оларды оқуға ынталандырады. Колледжде оқу физикалық белсенділікті дамытуға және отырықшы өмір салтынан бас тартуға ықпал етеді. Мамандықты оқыту барысында жұмсалған күш-жігер шығармашылық қабілеттерін, физикалық деректерін дамытады және ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларда өзі туралы оң түсінік қалыптастырады.

Қорытынды

Ерекше қажеттіліктері бар кәсіптік-техникалық колледждердің түлектері бірдей әлемге және қарапайым мектеп түлектері сияқты қиындықтарға тап болады және олардың ішінен біреуі құлап кетуі мүмкін. Мысалы, жастардың эмоционалды өмірді қолдау үшін қажет ішкі бейнелер мен суреттердің болмауы олардың суреттерін беретін және толықтыратын есірткіні қолдануға әкеледі [20]. Алматы полиграфия колледжінде алған тәрбие жастарға осы қауіптерден аулақ болуға көмектеседі. Оларға пұттар емес, идеалдар өмірде өздері шешілгенге дейін уағыздалады. Ерекше қажеттіліктері бар адам қай салада жұмыс істесе де, әлемді қызықты көруі керек, әсіресе бұл полиграфия саласына қатысты. Енді практикалық мамандықтардың, өнер мен ғылымның, сауданың және қызмет көрсету саласының өкілдері қажет, олар өз бетінше және тірі ойлауға қабілетті және алдағы істерге батыл кіріседі. Ол қазіргі әлемде болып жатқан өзгерістерге бейімделу қиын болмас үшін, көпшіліктің ойлауына еліктемей, заттарды жан-жақты ұсынуы керек.

Алғыс. Авторлар Алматы полиграфия колледжінің әкімшілігіне және колледж оқытушыларына зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескені үшін алғыс білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Гордиенко Т.П., Евдокимова М.С. Психолого-педагогические условия развития профессиональных способностей будущих педагогов ДОУ в условиях ФГОС // Актуальные исследования. – 2020. – № 15(18). – С. 105-109.
2. Афонина Н. Личностно-ориентированная технология обучения // Образовательный портал «Справочник». [Электронды ресурс] – URL: <https://spravochnick.ru/> (жүгінген күні: 02.01.2023).
3. Мурзалинова А.Ж., Абильдина С.К., Альмагамбетова Л.С., Уалиева Н.Т., Рахимова З.О. Развитие эмоционального интеллекта как решающий фактор социально-профессиональной адаптации студентов ТиПО // Вестник КарГУ. – 2022. – №1(105). – С. 108-119.
4. Абдыров А.М., Кочкорбаева Э.Ш. Психолого-педагогические условия повышения качества профессиональной подготовки обучающихся // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – № 12(12). – С. 99-105.
5. Y. Huang, G. Huang, J. Materials Sci. and Engineering. – 2020. – Vol. 750(1). – P. 609.
6. Хубиева З.Ю. Педагогические основы развития специальных способностей в системе профессиональной подготовки // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. – № 98. – С. 218-221.
7. Burlakova I.L., Dze D. Scientific and practical J. – 2019. – Vol. 4(275). – P. 113.
8. Заболотина А.А. Личностно ориентированное обучение русскому языку в аудитории высшей школы // Молодой ученый. – 2018. – № 1(187). – С. 129-131.
9. Katja Fleischmann. Hands-on versus virtual: Reshaping the design classroom with blended learning // Arts and Humanities in Higher Education. – 2021. – Vol. 20. – P. 87-112.
10. Печеркина А.А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика: монография. – Екатеринбург, 2011. – 233 с.
11. Таброско Т.Н. Психолого-педагогические условия развития профессионально-педагогических способностей будущих педагогов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Томск: ТГПУ, 2006. – 22 с.
12. Creswell J.W., Creswell J.D. Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches (D.C. Felts, Ed.; 5th ed.). SAGE Publications, Inc. [Электронды ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/> (жүгінген күні: 02.01.2023).
13. Летняя В.Б. Основные профессиональные требования к педагогу дополнительного образования. [Электронды ресурс] – URL: <https://infourok.ru/> (жүгінген күні: 02.01.2023).
14. Сабирова С.С. Личностно-ориентированное образование // Исследования молодых учёных. – 2021. – № 1(27). – С. 35-39.
15. Sayitova K.H. The role of personality-oriented approach in the process of education // Theoretical & Applied Science. – 2020. – No 3(83). – P. 190-192.
16. Рыбаков Д.Г., Рыбакова Е.В., Султанова Р.М., Гаязова Г.А., Кутдусова А.А. Интерактивные ресурсы для развития поддержки учащихся с особыми образовательными потребностями // Вестник ЗКУ. – 2022. – №2(86). – С. 5-13.
17. Аслаева Р.Г., Зиятдинова Ф.Н., Туктарова Р.И. Личностный подход как философия образования // Вестник Карагандинского университета. – 2012. – №1 (65). – С. 80-86.
18. Левитес Д.Г. Педагогические технологии: учебник. – Москва: ИНФРА-М, 2018. – 403 с.
19. Pikhhtar O. The Personality Oriented Concept of Students' Musical Thinking Development in Higher Educational Institutions of Art // Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Musical Art. – 2019. – Vol. 2(1). – P. 50-59.
20. Suzila Othman, Mohd Azlan Mohammad Hussain, Rafeizah Mohd Zulkifli, Mohammad Sukri Saud. On-the-Job Training in Vocational College: Issue and Improvement Plan. Universiti Teknologi Malaysia // Johor Bh International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2022. – Vol. 21(12). – P. 126-141.

References

1. Gordienko T.P., Evdokimova M.S. Psihologo-pedagogicheskie usloviya razvitiya professional'nyh sposobnostej budushchih pedagogov DOU v usloviyah FGOS, Aktual'nye issledovaniya [Psychological and pedagogical conditions for the development of professional abilities of future teachers of preschool educational institutions in the conditions of the Federal State Educational Standard, Current research], 15(18), 105-109 (2020). [in Russian]

2. Afonina N. Lichnostno-orientirovannaya tekhnologiya obucheniya. Obrazovatel'nyj portal «Spravochnik» [Personality-oriented learning technology. Educational portal "Directory"]. [Electronic resource] – Available at: <https://spravochnick.ru/> (accessed: 02.01.2023). [in Russian]
3. Murzalinova A.ZH., Abil'dina S.K., Al'magambetova L.S., Ualieva N.T., Rahimova Z.O. Razvitie emocional'nogo intellekta kak reshayushchij faktor social'no-professional'noj adaptacii studentov TiPO, Vestnik KarGU [Development of emotional intelligence as a decisive factor in the socio-professional adaptation of TVET students, Vestnik of KarSU], 1(105), 108-119 (2022). [in Russian]
4. Abdyyrov A.M., Kochkorbaeva E.SH. Psihologo-pedagogicheskie usloviya povysheniya kachestva professional'noj podgotovki obuchayushchihsya, Nauka i zhizn' Kazahstana [Psychological and pedagogical conditions for improving the quality of professional training of students, Science and life of Kazakhstan], 12(12), 99-105 (2020). [in Russian]
5. Y. Huang, G. Huang, J. Materials Sci. and Engineering. 750(1), 609 (2020).
6. Pedagogicheskie osnovy razvitiya special'nyh sposobnostej v sisteme professional'noj podgotovki, Izvestiya RGPU im. A.I. Gercena [edagogical foundations for the development of special abilities in the system of professional training, News of the Russian State Pedagogical University named after. A.I. Herzen], 98, 218-221 (2009). [in Russian]
7. Burlakova I.I., Dze D. Scientific and practical J. 4(275), 113 (2019).
8. Zabolotina A.A. Lichnostno orientirovannoe obuchenie russkomu yazyku v auditorii vysshej shkol, Molodoj uchenyj [Personally oriented teaching of the Russian language in a higher school classroom, Young scientist], 1(187), 129-131 (2018). [in Russian]
9. Katja Fleischmann. Hands-on versus virtual: Reshaping the design classroom with blended learning, Arts and Humanities in Higher Education, 20, 87-112 (2021).
10. Pecherkina A.A. Razvitie professional'noj kompetentnosti pedagoga: teoriya i praktika: monografiya [Development of professional competence of a teacher: theory and practice: monograph] (Ekaterinburg, 2011, 233 s.). [in Russian]
11. Tabrosko T.N. Psihologo-pedagogicheskie usloviya razvitiya professional'no-pedagogicheskikh sposobnostej budushchih pedagogov: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk [Psychological and pedagogical conditions for the development of professional and pedagogical abilities of future teachers: abstract of thesis. dis. ...cand. ped. sci.] (Tomsk: TGPU, 2006, 22 s.). [in Russian]
12. Creswell J.W., Creswell J.D. Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches (D.C. Felts, Ed.; 5th ed.). SAGE Publications, Inc. [Electronic resource] – Available at: <https://cyberleninka.ru/> (accessed: 02.01.2023).
13. Letnyaya V.B. Osnovnye professional'nye trebovaniya k pedagogu dopolnitel'nogo obrazovaniya [Basic professional requirements for a teacher of additional education]. [Electronic resource] – Available at: <https://infourok.ru/> (accessed: 02.01.2023). [in Russian]
14. Sabirova S.S. Lichnostno-orientirovannoe obrazovanie, Issledovaniya molodyh uchyonyh [Personality-oriented education, Research of young scientists], 1(27), 35-39 (2021). [in Russian]
15. Sayitova K.H. The role of personality-oriented approach in the process of education, Theoretical & Applied Science, 3(83), 190-192 (2020).
16. Rybakov D.G., Rybakova E.V., Sultanova R.M., Gayazova G.A., Kutdusova A.A. Interaktivnye resursy dlya razvitiya podderzhki uchashchihsya s osobymi obrazovatel'nymi potrebnyami, Vestnik ZKU [Interactive resources for developing support for students with special educational needs, Bulletin of ZKU], 2(86), 5-13 (2022). [in Russian]
17. Aslaeva R.G., Ziatdinova F.N., Tuktarova R.I. Lichnostnyj podhod kak filosofiya obrazovaniya, Vestnik Karagandinskogo universiteta [Personal approach as a philosophy of education, Vestnik of the Karaganda University], 1(65), 80-86 (2012). [in Russian]
18. Levites D.G. Pedagogicheskie tekhnologii: uchebnik [Pedagogical technologies: textbook] (Moskva: INFRA-M, 2018, 403 s.) [Moscow: INFRA-M, 2018, 403 p.]. [in Russian]
19. Pikhtar O. The Personality Oriented Concept of Students' Musical Thinking Development in Higher Educational Institutions of Art, Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Musical Art, 2(1), 50-59 (2019).
20. Suzila Othman, Mohd Azlan Mohammad Hussain, Rafeizah Mohd Zulkifli, Mohammad Sukri Saud. On-the-Job Training in Vocational College: Issue and Improvement Plan. Universiti Teknologi Malaysia, Johor Bh International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 21(12), 126-141 (2022).

Е.Д. Калиниченко¹, А.К. Қабдулова²

¹Қазақстанның ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы полиграфия институты, Алматы, Қазақстан

Условия развития профессиональных навыков у обучающихся с особыми потребностями

Аннотация. Данное исследование отражает основные условия развития профессиональных способностей обучающихся с особыми потребностями. Также в исследовании отражается воспитательный процесс и его воздействие на эмоциональный фон в ходе приобщения к миру профессиональных навыков. Авторы описали и обосновали методики проведения уроков профессионального обучения для лиц с особыми потребностями. Ведущей тенденцией современного образования является личностно-ориентированное обучение. Требуется такая организация процесса обучения, которая наиболее полно учитывает меняющиеся образовательные запросы общества и самих обучающихся с особыми потребностями. Однако существует проблема недостаточной разработанности технологии индивидуализации учебного процесса для лиц с особыми потребностями. Для разрешения данной проблемы в статье рассматривается технология разноуровневого обучения как путь развития творческой деятельности будущих специалистов с особыми потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, профессиональное образование, обучающиеся с особыми образовательными потребностями, инклюзия в профессиональном образовании, технология разноуровневого обучения, личностно-ориентированное обучение.

E.D. Kalinichenko¹, A.K. Kabdulova²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Almaty College of Printing, Almaty, Kazakhstan

Conditions for the development of professional skills students with special needs

Abstract. The study reflects main conditions for the development of professional abilities of students with special needs. The study also reflects the educational process and its impact on the emotional background during the introduction to the world of professional skills. The authors described and justified the methods of conducting vocational training lessons for people with special needs. The leading trend of modern education is personality-oriented learning. It requires such an organization of the learning process that most fully takes into account the changing educational needs of society and students with special needs themselves. However, there is a problem of insufficient development of the technology of individualization of the educational process for people with special needs. To solve this problem, the article considers the technology of different-level training as a way to develop the creative activity of future specialists with special needs.

Keywords: inclusive education, vocational education, students with special educational needs, inclusion in vocational education, technology of different-level training, personality-oriented learning.

Авторлар туралы мәлімет:

Калиниченко Е.Д. – байланыс үшін автор, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даң., 13, Алматы қ., Қазақстан.

Қабдулова А.К. – әлеуметтік педагог, «Алматы полиграфия институты» КМҚК, Шевченко көш., 202, Алматы қ., Қазақстан.

Kalinichenko Y.D. – Corresponding author, PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk ave., Almaty, Kazakhstan.

Kabdulova A.K. – Social Educator, KGKP «Almaty College of Polygraphy», 202 Shevchenko str., Almaty, Kazakhstan.

Ж.Е. Зулпыхар, А.А. Азамат, Б.А. Оразбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: astzhan@gmail.com, aitgulazamat@mail.ru, balu.9129@mail.ru)*

Оқу процесінде виртуалды шындық технологиялардың қолданысы: өткені және болашағы

Аңдатпа. Виртуалды шындық технологиялары оқу үрдісіне өзінің зор үлесін қосуда, әрине, бұл технологияларды білім беруде қолданудың негізгі мақсаты оларды қолдану арқылы оқу үдерісінің тиімділігін арттыру болып табылады. Виртуалды шындық технологияларының білім беруге қосқан үлесін жақсырақ түсіну үшін бұл зерттеуде Scopus, Web of Science, IEEE және Google Scholar дерекқорларындағы әдебиеттерге, сонымен қатар отандық журналдарға жүйелі шолу жасалынды. Бұған қоса, оқу процесінде бұрынғы және қазіргі уақытта VR қолдануларын практикалық тұрғыдан көрсету үшін нақты жағдайлар ұсынылады және бағаланады.

Бұл мақалада виртуалды шындық (VR) технологияларының білім беру салаларындағы қолданылу тарихы мен қазіргі жағдайына шолу жасалып, қарастырылған ғылыми деректер негізінде келешегіне болжамдар жасалынады. Мақалада оқу процесіндегі виртуалды шындықтың негізгі ұғымдары, пайда болуы, оның ықпалы, соған байланысты мәселелері мен болашақ бағыттары, сондай-ақ белгілі зерттеушілер қарастырған әдістерді көрсету мақсаты қойылған.

Мақаланың мазмұнының қазіргі мектеп мұғалімдері үшін практикалық маңызы бар, сондай-ақ мақала білім беру саласына және жаңа технологияларға қызығушылық танытатындардың барлығына пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: виртуалды шындық (VR); виртуалды технологиялар; білім беру орындары; VR тарихы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-119-126>

Кіріспе

Технологияның қарқынды дамуы және осы технологияларды білім беру ортасында пайдалану әртүрлі технологияларды үнемі зерттеуді және білім беру аспектілерін талдауды талап етеді. Атап айтқанда, виртуалды шындық технологиялары пайдаланушыларды визуалды әлемге қолжетімді тәсілмен орналастырады және пайдаланушыларға меншікті технологияларды немесе қосымша технологияларды пайдалана отырып, қоршаған ортамен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда соңғы жылдары нарықта үлкен үлеске ие болған виртуалды шындық технологияларының білім берудегі қарқынын зерттеп, қарастырамыз.

Қазіргі заманда өз өмірін болашақ тұлғаларды тәрбиелеп, білім беруге арнап жүрген адамдар, нақтырақ айтар болсақ, педагогтер алдарындағы білім алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін олармен бір толқында болуы қажет. Яғни, тек қана білім саласында емес, сондай-ақ жалпы трендтегі жаңа технологиялар туралы хабардар бола отырып, оларды білім алушылардың қызығушылығын оята алатындай, барынша пайдалы жағынан қолдана алуы керек. Тәжірибе көрсеткендей, презентациялар, мультимедиялық технологиялар, интерактивті онлайн оқу платформалары және тағы да басқа солар секілді көрнекі әдістерді пайдалану білім алушыларға дәстүрлі әдістермен салыстырғанда

ақпаратты жеңіл қабылдауға, есте сақтап қалуға септігін тигізеді. Басқа технологиялармен салыстырмалы түрде, визуализация технологиялары мен құралдары жетістіктерді көптеп көрсетуде, атап айтар болсақ, қарқынды дамып жатқан визуализация технологияларының бірі - виртуалды шындық (VR-virtual reality) болып табылады. Виртуалды шындық – бұл алынған теориялық білімді тәжірибеде қолдануға мүмкіндік беретін ең тиімді шешім.

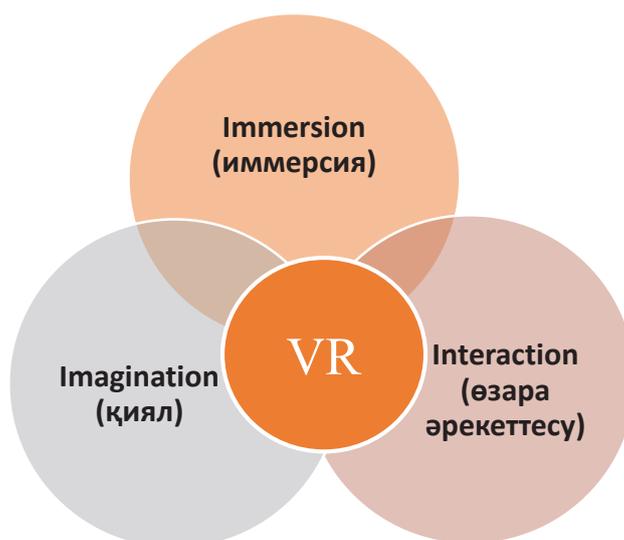
Виртуалды шындыққа негізделген жаңа онлайн білім беру платформаларының дамуы мен танымал болуына ықпал ету үшін студенттердің дәстүрлі онлайн білім беру платформаларынан жаңа платформаларға көшуіне қандай факторлар әсер етті деген ой келеді. Бұл негізде технологиялар әртүрлі оқыту стильдеріне қолдау көрсетеді және оқыту мен оқу үдерістерін жеңілдетуге көмектеседі. Нақтырақ айтсақ, VR технологиясы оңтайлы виртуалды оқу кеңістіктерін жасауға мүмкіндік береді. Мұндай кеңістіктер уақыт пен кеңістіктің шектеулерінен құтылуға көмектесетін және адамдардың оқудағы қиялын және шығармашылығын айтарлықтай ынталандыратын жаңа көрнекі тәжірибелерді ұсынады. Осыған орай, оқытушылар, әзірлеушілер және зерттеушілер VR-ды білім беру мақсаттарында пайдалануға үлкен қызығушылық танытуда. Соңғы жылдары жарияланған мақалалар зерттеудің осы саласына баса назар аударылып жатқанын көрсетеді.

Қазіргі уақытта виртуалды шындық қоғамға таңсық ұғым емес, адамдар жалпы бұл терминді естігенде нақты бір жағдаяттарды елестете алады. Бұған себеп виртуалды шындық технологияларының ойын сауық саласында көптеп қолданылуы, әрине VR технологиялардың дамуына бұл бағыт өзінің зор үлесін қосты. Жалпы қоғам бұл технологияларды позитивті қабылдап және оң әсеріне скере отырып өзгедесалаларда, соның ішінде білім беру саласында қолдана бастады. Бірақ, бұның барлығы бірден бола қойған жоқ, тарихтағы өзгерістеріне қарайтын болсақ виртуалды шындық технологияларының бірегей техникалық ерекшеліктеріне байланысты қолдану аясын біртіндеп кеңейтіп, білім беру саласына ене бастағанын көре аламыз.

Алайда, VR технологиялар қазіргі таңда қарқынды дамып жатқаны оларды жаңадан пайда болды дегенді білдірмейді. Осыған орай зерттеуде VR ұғымының анықтамасы, оның қалай дамығаны, жалпы білім берудегі әсері (оң және кері әсерлері) мен ерекшеліктері қарастырылды.

Негізгі бөлім

Виртуалды шындық ұғымына анықтаманы жалпылай да, нақтылап та беруге болады. Виртуалды шындық технологиясы - бұл виртуалды әлемді құруға және сезінуге қабілетті компьютерлік модельдеу жүйесі, ол симуляциялық ортаны құру үшін компьютерді пайдаланады, интерактивті үш өлшемді динамикалық көрініс және пайдаланушыларды сол ортаға толықтай батыру үшін бірнеше көздерден алынған ақпаратты біріктіреді. Модельдеудің жоғары деңгейі пайдаланушыны симуляциялық ортаға толығымен батыра алады. Бурдеа К. және Коффе П. VR-ды 1-суретте көрсетілгендей[1], ағылшын тіліндегі үш І әріпінің қосындысы болып табылады (VR-ды құрайтын негізгі ұғымдардың алғашқы әріптері) деп көрсеткен. Яғни, $I^3 = \text{Immersion (Иммерсия)} + \text{Imagination (Қиял)} + \text{Interaction (Өзара әрекеттесу)}$

Сурет 1. Бурдеа К. және Коффе П. Бойынша VR-ды құрайтын негізгі ұғымдар

Дегенмен де, бұл үш ұғымды негізгі құраушылары деп көрсеткеннің өзінде, виртуалды шындық шынайы үш өлшемді виртуалды ортаны құру үшін адамға бақыланылатын нысанның тек үш өлшемді кескінін ғана емес, сонымен бірге үш өлшемді графикалық генерация технологиясын, мультисенсорлық өзара әрекеттесу технологиясын, мультимедиялық технологияны, жасанды интеллект технологиясын, адам-компьютерлік интерфейс технологиясын, жоғары дәрежелі дисплей технологиясын және басқа да жоғары технологияларды пайдаланады.

Тарихқа көз жүгітер болсақ, виртуалды шындық тұжырымдамасының салыстырмалы дамуы 1950 жылдардың аяғында басталды [2]. Дегенмен де, нақты бастама 1980 жылдардың аяғында ғана болды, ал 1990 жылдары медицина, әскери салада, сондай-ақ ғылыми және технологиялық салаларда қолданысқа енгізілді [3]. Айта кету керек, VR терминінің өзін тек 1987 жылы Герон Ланиер ойлап тапқан және енгізген [4].

Білім беруде виртуалды шындықты пайдалану компьютерлік оқытудың қатар дамуымен артты. Виртуалды шындық қосымшаларының оң аспектілерін ескере отырып, бұл технологияны пайдалану білім беру саласында да тиімді деп саналады.

2000 жылы зерттеуші Алессандро Антониетти мен оның командасы жүргізген негізгі зерттеу виртуалды шындықтың оқуға пайдасы бар екенін дәлелдеді. Балаларға VR гарнитураларын қолдана отырып, күрделі кескіндеме бойынша виртуалды экскурсия жүргізілді және оның барлық аспектілерін зерттеуге рұқсат етілгеннен кейін, олар оны виртуалды экскурсия жүргізілмеген бақылау тобына қарағанда жақсы сипаттай алды [5].

2010 жылы қазіргі заманғы виртуалды шындық гарнитуралары пайда бола бастағанда, оларды мектептерде енгізу кең таралды. Компьютерге қосылған виртуалды шындық гарнитуралары білім алушыларға жұмыс үстелі экранының жеке бөліктерін үлкейтуге және кескінге «толық енуге» мүмкіндік берді. Бұл интерактивті оқыту әдісі фильмді көруге ұқсас болды, бірақ студенттерге суретті түртіп, оны виртуалды әлемде өз қалауларымен зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл қол жетімділіктің жоғарылауы мектептер үшін қолжетімді опцияға айналды. 360 градустық камералар және Google Expeditions сияқты жаңа қолданбалар мұғалімдер мен студенттерге бұрын-соңды болмаған жаңа оқу тәжірибесін беріп, сыныптарға VR енгізіле бастады.

Қазір бұл технологиялардың білім беру саласында қолданылуы артып келе жатқанын орта және жоғарғы білім беру орталарындағы нақты жағдаяттардан, сондай-ақ Scopus, Web of Science, IEEE және Google Scholar дерекқорларындағы әдебиеттерге көз жүгірту

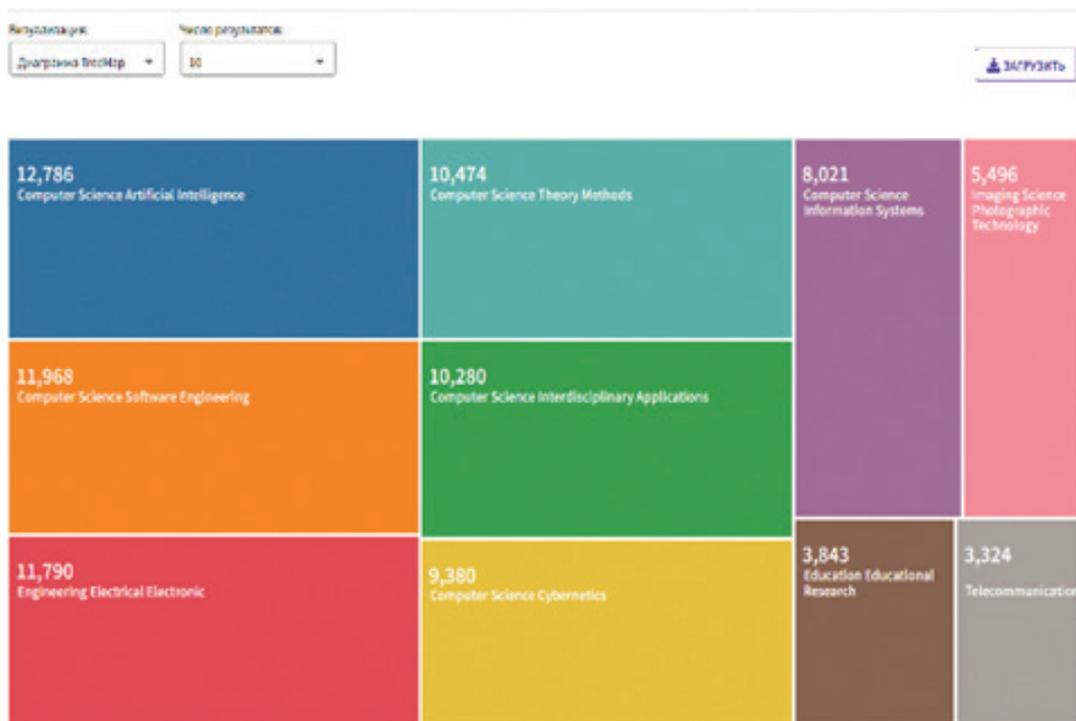
арқылы көре аламыз. 1-кестеде мақалалар, зерттеулер ізделінген дерекқор атаулары, оларға сәйкес кілттік сөздері және нәтижесі көрсетілген. Жалпы зерттеу виртуалды шындық технологияларының Қазақстандағы немесе көршілес елдердегі жағдайына негізделмегендіктен, кілттік сөздер ағылшынша алынып барынша әлемнің әр елдерінде білім саласындағы қарқынын негіздеуге бағытталды. Төмендегі кестеден дерекқорлардан іздеу параметрлері бірдей, бірақ зерттеу шыққан жылдарын екі аралықты алғанымызды көруге болады. Қай дерекқорда болмасын соңғы бес және он жылда шыққан нәтижені салыстыратын болсақ, соңғы бес жылдықта шыққан мақалалар мен зерттеулер саны басым екенін байқаймыз. Нақты айтар болсақ Web of Science дерекқорында соңғы бес жылдағы нәтиже он жылғы нәтиженің 64,6%-ын құраса дәл осындай есептеумен қарастырсақ, IEEE Xplore дерекқорында 68,5%, Google Scholar дерекқорында тіптен 79,2 %-ын құраған.

Кесте 1

Дерекқорлардағы нәтижелер

Дерекқор атауы	Ізделінген параметрлер	Нәтижесі (зерттеу жұмыстарының саны)
Web of Science	Virtual reality in education (Topic) and virtual reality (All fields) or vr (All fields) and education (All fields) or teaching (All fields)	2018-2023: 311,530 2013-2023: 481,752
IEEE Xplore	(«All Metadata»:virtual reality) OR («All Metadata»:vr) AND («All Metadata»:education) AND («All Metadata»:teaching)	2018-2023: 24,510 2013-2023: 16,793
Google Scholar	allintitle: virtual reality education OR teaching	2018-2023: 3,020 2013-2023: 3,810

Бұлардан бөлек, 2-суреттен Web of Science дерекқорынан іздеу жүйесінен білім саласының ішінде қай бағыттарда көп зерттеулер жасалғанын көруге болады. Нәтиже көрсеткендей көп мақалалар Информатикамен байланысты екенін байқауымызға болады. Сонымен қатар, виртуалды шындық технологиялары қарқынды дамып келе жатқан заманауи технологиялармен жиі байланысқанын байқай аламыз. Мысал ретінде, ең көп шыққан зерттеулер жасаңды интеллектке қатысты. Бұл байланыстар виртуалды шындық технологиясының дамуына өз септігін тигізеді және тигізіп те жатыр деуге болады.

Сурет 2. Зерттеулердің негізгі бағыттары

Бұл ауқымды зерттеулерді келесі себептермен байланыстыруға болады: бастапқыда қай салада болмасын, виртуалды шындықты енгізу қымбат, эргономикасы нашар болды немесе тым көп жұмысты қажет ететін бірнеше шектеулерге ие болды. Соңғы технологиялық инновациялар, соның ішінде қоғамның смартфондарды жылдам қабылдауы виртуалды шындыққа қол жеткізуді барлығына оңайлатты. Сонымен қатар, Apple, Facebook, Samsung және Magic Leap сияқты бірнеше ірі компаниялар алдағы бірнеше жылда осы технологияларды қолжетімді ету үшін өз инвестицияларын көбейтті [6].

Зерттеушілер доктор Л.Д. Розенблюм, доктор Гарольд Столович және доктор Эрика Кипстің айтуынша адам ақпараттың 83%-ын көру арқылы, 11%-ын есту арқылы алады, барлығы 94%, иіс сезу арқылы 3,5%, сипап сезу арқылы 1,5% және дәм сезу арқылы 1% алады [7]. VR технологиясы балалардың назарын тиімдірек аударып, олардың оқуға құштарлық және оқу қабілетін қалыптастыру үшін оқуға деген қызығушылығын оятатын дыбыс эффектісімен, адам мен компьютердің көп сенсорлық әрекеттесуімен үйлесетін жарқын бейнеде, жарқын түсті үш өлшемді кескінде көрсетіле алады.

VR білім беру әр түрлі бағытта және деңгейде өз септігін тиісінше, мысалы Ю Ху ерте жастағы балаларды оқытуда VR технологиясын қолданудың қиындықтары мен ролін талдаса, [8] Каролин Греске және София Асплинг Шеберг соңғы жылдары орта мектепте білім беру үшін виртуалды шындықты (VR) пайдалану жиілеп кетті деп жазады [9]. Ал Махешвари виртуалды шындықтың бастауыш мектептен университет деңгейіне дейін STEM біліміне қалай көмектесетінін өз зерттеуінде көрсеткен [10]. Сондай ақ, нақты пәндердегі қолданылуы да зерттелген, оған мысал ретінде Тан колледжіндегі дене шынықтыру сабағында виртуалды шындық технологиясын қолдануды және виртуалды шындық технологиясының дене тәрбиесінің сапасын арттыруға әсерін зерттеп көрсеткен [11], ал келесі бір зерттеуде авторлар геометрияны оқыту үшін виртуалды шындық көріністерін қолдануды ұсынады [12].

VR технологиясы студенттерге визуал, есту, тактильді және басқа да сенсорлық ақпаратты беріп қана қоймайды, сонымен қатар олар компьютерлік ортамен тікелей байланысып, өзара әрекеттесе алады, еркін басқара алады және виртуалды шындықты

оқыту ортасын бақылап жаңа білімді зерттеу және ашу үшін қолдана алады [13]. Сонымен қатар, виртуалды шындық технологиясын студенттердің ақпараттық кері байланысына сәйкес жаңа оқу мазмұнына енгізуге және студенттердің оқу іс-әрекетіне қатысты ынта-жігерін арттыру үшін өзгертуге болады.

Қорытынды

Мақалада талданған зерттеулер көрсеткендей виртуалды шындық жаңа технология ретінде білім беру мен оқытуда көбірек қолданылуда. Виртуалды шындық технологиясын білім беруде қолдану білімге жаңа бағыттар мен оқыту әдістерін әкелетіні сөзсіз. Күнделікті оқыту мен оқу саласына өзгерістер әкеліп, оқытудың тиімділігін арттырады және виртуалды шындық технологиясын пайдалану оқу кеңістігін кеңейтіп, оқыту формалары мен тәжірибесін байыта алады деп сеніммен айтуға болады.

Дерекқорларда жасалған зерттеулерге талдау көрсеткендей білім беру саласындағы виртуалды шындық технологияларының қолданысы туралы қарқынды түрде зерттелуде. Білім беру саласының өзі ауқымды болғанымен әр түрлі бағыттарында қолданып, тәжірибе жасап және сол туралы мақалалар жазылғанын мысалдар арқылы көре алдық. Сондай-ақ виртуалды шындық технологиясы білім беру саласындағы қаражатты үнемдеуге, мектеп пен кәсіпорын арасындағы ынтымақтастық кеңістігін кеңейтуге, мазмұнды және оқыту әдістерін жасауға көмектеседі. Білім беру саласында виртуалды шындық технологиясын қолдану да білікті әрі тереңдеп, онымен бірте-бірте интеграцияланады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Burdea G.C., Coiffet P. *Virtual Reality Technology*. Wiley. – 2017.
2. Başaran F. Teacher candidates' views on the use of virtual reality in education.
3. Olmedo R., Héctor. *Virtuality Continuum's State of the Art*. *Procedia Computer Science*. – 2013. – P.261–270.
4. Lowood, H. E. 2015. *Virtual reality (VR)* *Encyclopaedia Britannica Online*. Consultado el 12. – 2015. – P.33.
5. Antonietti, Alessandro Rasi, Chiara Imperio, Ernesto Sacco, Marco. *The Representation of Virtual Reality in Education*. *Education and Information Technologies*. – 2000. – P. 317-327.
6. George Martín-Gutiérrez et al, *Virtual Technologies Trends in Education*. *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*, 2017. – P. 469-486
7. Lawrence D. Rosenblum, *See What I'm Saying: The Extraordinary Powers of Our Five Senses*, 2010.
8. You Xu and Bingbing Li «VR means are applied to explore in the field of preschool education», *Proc. SPIE 12153, International Conference on Artificial Intelligence, Virtual Reality, and Visualization*. – 2021.
9. Caroline Graeske, Sofia Aspling Sjöberg, *VR-Technology in Teaching: Opportunities and Challenges*, *International Education Studies*. – 2021. – Vol. 14. – No. 8.
10. Maheshwari, I; Maheshwari, P (Maheshwari, Piyush). *Effectiveness of Immersive VR in STEM Education*. 2020 SEVENTH INTERNATIONAL CONFERENCE ON INFORMATION TECHNOLOGY TRENDS. – 2020.
11. Tang H. *Applied research of VR technology in physical education*. *International Journal of Electrical Engineering & Education*. – 2021.
12. Zhang, Y., Wang, J. (2022). *Collaborative VR Scene Broadcasting for Geometry Education*. In: De Paolis L.T., Arpaia P., Sacco M. *Extended Reality. XR Salento 2022*.
13. Wei Yue, Wenyuan Hou ,Yufeng Zhou. «VR + Preschool education» integrates innovative application and development countermeasures // *Journal of Anyang Institute of Technology*. – 2020. – P. 101-104.

Ж.Е. Зулпыхар, А.А. Азамат, Б.А. Оразбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Использование технологий виртуальной реальности в образовательном процессе: прошлое и будущее

Аннотация. Технологии виртуальной реальности вносят большой вклад в образовательный процесс, безусловно, основной целью использования этих технологий в образовании является повышение эффективности образовательного процесса за счет их использования. Чтобы лучше понять вклад технологий виртуальной реальности в образование, в данном исследовании был проведен систематический обзор литературы в базах данных Web of Science, IEEE и Google Scholar, а также в отечественных журналах. Кроме того, представлены и оценены реальные случаи, чтобы продемонстрировать практическое применение виртуальной реальности в прошлом и настоящем в процессе обучения.

В данной статье рассматривается история и современное состояние использования технологий виртуальной реальности (VR) в сфере образования, а также делается прогноз на будущее на основе научных данных. Цель статьи - показать основные концепции виртуальной реальности в образовательном процессе, ее возникновение, влияние, связанные с ней проблемы и будущие направления, а также методы, рассматриваемые известными исследователями.

Содержание статьи имеет практическое значение для современных школьных учителей, а также статья может быть полезна всем тем, кто интересуется сферой образования и новыми технологиями.

Ключевые слова: виртуальная реальность (VR); виртуальные технологии; образовательные учреждения; история VR.

Zh.E. Zulpykhar, A.A. Azamat, B.A. Orazbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The use of virtual reality technologies in educational process: past and future

Abstract. Virtual reality technologies make a great contribution to the educational process, of course, the main purpose of using these technologies in education is to increase the efficiency of the educational process through their use. To better understand the contribution of virtual reality technologies to education, this study conducted a systematic review of the literature in the Web of Science, IEEE and Google Scholar databases, as well as in domestic journals. In addition, real cases are presented and evaluated to demonstrate past and present practical applications of virtual reality in the learning process.

This article discusses the history and current state of the use of virtual reality (VR) technologies in the field of education, and also makes a forecast for the future based on scientific data. The purpose of the article is to show the main concepts of virtual reality in the educational process, its emergence, impact, related problems and future directions, as well as methods considered by well-known researchers.

The content of the article is of practical importance for modern school teachers, and the article can be useful to all those who are interested in the field of education and new technologies.

Keywords: virtual reality (VR); virtual technologies; educational institutions; History of VR.

Авторлар туралы мәлімет:

Зұлмыхар Ж.Е. – п.ғ.к, «Информатика» кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Азамат А.А. – «Информатика» кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Оразбаева Б.А. – корреспонденция үшін автор, «Информатика» кафедрасының инженері, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zulpykhar Zh.E. – Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Computer Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Azamat A.A. – PhD student, Department of Computer Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Orazbayeva B.A. – Corresponding author, Engineer of Department of Computer Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.С. Иргалиев

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: asylbek_78@mail.ru)

Отбасын алмастыратын мекемелердің тәрбиеленушілерін нәтижелі әлеуметтендірудің әлеуметтік-педагогикалық бағыттары

Аңдатпа. Мақалада антропологиялық ғылымдардағы әлеуметтену процесінің проблемасын зерттеудің тұжырымдамалық негіздеріне ғылыми-әдіснамалық талдау, «әлеуметтену» және «нәтижелі әлеуметтену» ұғымдарының авторлық анықтамалары, отбасын алмастыратын мекемеде тәрбиеленетін баланың жеке басының әлеуметтену тұжырымдамаларына қысқаша талдау, алмастырушы отбасы жағдайында тәрбиеленетін баланың жеке басының дамуының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері келтірілген (зияткерлік даму, эмоционалды-еріктік саланы дамыту, ситуациялық-жеке қарым-қатынас нысаны, өзін-өзі тану құрылымын қалыптастыру, жыныстық-рөлдік сәйкестендіру ерекшеліктері), отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің негізгі міндеттері және тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендіру бағыттары ұсынылған: әлеуметтік, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, медициналық-әлеуметтік, түзету-дамытушы және патронаттаушы; оңтайлы қағидаттар (баланың жеке қадір-қасиетін құрметтеу, кәмелетке толмағанға сенім білдіру қағидаты, еріктілік қағидаты, кәмелетке толмағанның мүдделерін сақтау қағидаты, құзыреттілік қағидаты, шынайылық қағидаты, кәсіби қызметтегі табиғилық қағидаты және балаларды тартуға қабілетті тұлға ретінде тәуелсіздік пен жеткіліктілік қағидаты), отбасын алмастыратын мекемелерде тәрбиеленетін балалармен арнайы жұмысын ұйымдастыруға ұсынылатын әдістері мен формалары берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтену процесі; нәтижелі әлеуметтену; әлеуметтендіру; әлеуметтік жетімдік; отбасын алмастыратын мекемелер; отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің әлеуметтік-педагогикалық қызметі; отбасын алмастыратын мекемелерде тәрбиеленетін балалармен арнайы жұмыс жасаудың принциптері мен әдістері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-127-139>

Кіріспе

Қоғам кез-келген әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылыммен жас ұрпақты қоғамдық қатынастарға сәтті интеграциялауға мүдделі. Өз мүшелерінің әлеуметтік қалыптасуына жағдай жасай отырып, әлеуметтену факторларын ұйымдастыра және бақылай отырып, Қоғам өзінің дамуының тұрақтылығын, мәдениетті таратуды және әлеуметтік-мәдени қатынастар шеңберіндегі қоғам мүшелерінің әрекеттерін реттеуді қамтамасыз етеді.

Соңғы жылдары Қазақстан қоғамының саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық салаларында болған өзгерістер көптеген проблемалар туғызды. Ең өзекті мәселелердің бірі - әлеуметтік және рухани өмірдегі өзгерістерді сыни тұрғыдан

түсіну, жеке тұлғаның әлеуметтенуінің құрылымы мен мазмұнын анықтау [1]. Әлеуметтік тәрбиенің нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтау, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауын, балалар мен жастардың рухани-адамгершілік қалыптасуын қамтамасыз ету үшін білім беру кеңістігін модельдеу, оларды тәуелсіз өмірге дайындау қазіргі мемлекеттік саясаттың негізін құрайды [2].

Қазіргі қоғам адамнан тек политехнизмді, жоғары мәдени деңгейді, ғылым мен техниканың жекелеген салаларында терең мамандандыруды ғана емес, сонымен бірге қоғамда өмір сүру, бірге өмір сүру қабілеттерін де талап етеді. Бүгінгі таңда баланың жеке дамуының негізгі параметрлері оның жалпыадамзаттық құндылықтарға, гуманизмге, ақыл-ойға, шығармашылыққа, белсенділікке, өзін-өзі бағалауға, пайымдаулардағы тәуелсіздікке бағдарлануы деп санауға болады. Дәл осы дағдылар мен қасиеттер әлеуметтік өмірдің қарама-қайшылықты жағдайларын жеңудегі адам мен қоғамның жетістігіне байланысты.

Өскелең ұрпақты әлеуметтендіру мәселесі ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеуге келгенде ерекше өзекті болып отыр [3]. Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің қазіргі жағдайы және олардың тәрбиеленушілері олардан шыққан кезде кездесетін проблемалар көптеген мамандардың назарын аударады. Мұның бәрі әлеуметтік тәрбие процесін құрудағы жаңа шындықтарды ескеру үшін қажет ғылыми түсінуді қажет етеді. Осыған байланысты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру мәселесі қазіргі заманғы отандық психологиялық-педагогикалық зерттеулердің басым бағыттарының біріне айналуда.

Зерттеудің әдіснамасы

Баланың қазіргі әлеуметтік қатынастардың толыққанды қатысушысы болу процесі әрдайым педагогикада, сондай-ақ, әлеуметтік психология, тәрбие әлеуметтануы және әлеуметтік педагогика зерттеулерінде көрініс тапты. Мәселенің осы немесе басқа аспектілері әр түрлі уақытта К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, Л.П. Буева, Л.С. Выготский, И.С. Кон, А.И. Леонтьев, А.В. Мудрик және басқа мамандардың жұмыстарында қарастырылды [2].

Әлеуметтенуді зерттеудегі тарихи басымдық батыс ғылыми мектептеріне тиесілі (Ф.Х. Гиддингс, Э. Дюркгейм, Зиммель, Г. Тард және т.б.), 60-70 жылдардан бастап кеңес ғалымдары мәселені объективті талдауға алғашқы талпыныстар жасады (П.С. Лебедев, Ю.А. Левада, В.С. Мерлин, Б. Д. Прагин және т.б.).

70-ші жылдары кеңестік философияда, әлеуметтануда, әлеуметтік педагогикада және әлеуметтік психологияда орын алған (Э.А. Домбровский, В.С. Марков, Л.М. Снежко, Э.В. Соколов және т. б.) және 80-ші жылдары өз жалғасын тапқан (Т.А. Гаврилова, О.Ф. Морозова, В.В. Москаленко, В.Я. Силе, Л.К. Синцова, Л.Ф. Филиппова және т. б.) осы саладағы шетелдік зерттеулерге белсенді жүгіну байқалды [2].

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі жеке тұлғаның дамуы мен белсенділігінің әлеуметтік детерминизмі туралы ережелермен, адамның болмысы мен оның әлеуметтену процесі туралы философиялық, педагогикалық және психологиялық көзқарастар мен теориялармен, ресей ғалымдары (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, П.Я. Гальперин, Б.В. Зейгарник, В.П. Зинченко, С.Т. Шацкий, П.П. Блонский, А.Г. Калашников, Л.С. Выготский, И.С. Кон, В.Н. Мясищев, Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, Б.М. Теплов, Б.Ф. Ломов, А.А. Логинова, Г.М. Андреева, А.А. Абульханова-Славская, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский, Б.И. Додонов, А.А. Реан, А.А. Бодалев, А.Г. Асмолов, А.В. Мудрик, В.А. Ядов және т. б.) және алыс шетел ғалымдары (З. Фрейд, Э. Эриксон, Г. Олпорт, Дж. Мид, Т. Шибутани, Дж. Б. Уотсон, Б. Скиннер, Дж. Келли, А. Бандура, Дж. Роттер, К. Левин, А. Маслоу, Э. Фромм, К. Роджерс және т.б.) жасаған әлеуметтену тұжырымдамаларымен анықталады [2].

Әлеуметтенудің әртүрлі әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін әзірлеуге жастардың кәсіби әлеуметтенуі мәселелерін (Б.А. Әбдікәрімов, А.П. Сейтешев, Г.Т. Хайруллин және

т.б.), тұлғаның қалыптасуындағы жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың рөлі (А.А. Бейсенбаева, С.А. Ұзақбаева және т.б.), оқушының саяси әлеуметтенуі (К.К. Жампеисова, И.М. Кузьменко және т.б.), этникалық әлеуметтену (К.Б. Жарикбаев, С.К. Қалиев, К.Ж. Қожахметова және т.б.), адамгершілік-құқықтық әлеуметтену (Л.А. Байсерке, Л.К. Керимов, А.В. Ким және т.б.), әлеуметтік өзара іс-қимыл және өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесіндегі балалар мен жастар құралымдарының рөлі (Т.Г. Бортко, К.К. Кунантаева, А.Н. Тесленко және т.б.), әлеуметтендіру мен қоғамға интеграциялаудың жетекші институттарының әсері (Б.И. Мұқанова, Ә.М. Мұханбетжанова, Г.А. Уманов және т. б.) мәселелерін зерттеген қазақстандық ғалымдар елеулі үлес қосты [2].

Алмастырушы отбасы жағдайында тәрбиеленетін баланың тұлғалық дамуының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін жан-жақты ғылыми талдау жасау үшін біз И.В. Дубровина, М.И. Лисина, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых және т.б. жүргізген зерттеулердің нәтижелерін зерделедік [4].

Зерттеудің мақсаты – отбасын алмастыратын мекемелердің тәрбиеленушілерін нәтижелі әлеуметтендіру бағыттарын анықтау және ғылыми негіздеу.

Зерттеу гипотезасы ретінде келесі болжам алынды: отбасын алмастыратын мекемелердің оқушыларының әлеуметтендіру процесі нәтижелі болады, егер:

– баланың жеке басын қарым-қатынаста икемділікті түсінуді және қалыптастыруды, өзінің өмірлік ұстанымдарын іске асыруды және реттеуді, өзін-өзі өзгертуге, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға дайындықты қамтамасыз ететін психологиялық мәдениетке үйретілсе;

– рухани-шығармашылық тұлғаның қалыптасуының негізін және адамдармен гуманистік өзара әрекеттесу тәжірибесін қалыптастыруды қамтамасыз ететін жасөспірімдерде коммуникативтілікті дамыту және шығармашылық ойлауды (креативтілікті) қалыптастыру бойынша арнайы әлеуметтік-психологиялық сабақтар ұйымдастырылса;

– әлеуметтік-психологиялық, рөлдік, ойын тренингі мен жаттығудың әртүрлі нысандарына қатысу арқылы топтық өзара әрекеттесуде модельделген өмірлік тәжірибе алу үшін жасөспірімдердің рефлексивті тәжірибесі байытылса, онда тәрбиеленушілер қолданыстағы қоғамдық әлеуметтік тәжірибені меңгеріп (әлеуметтік бейімделу) және өзіндік жеке әлеуметтік тәжірибесін (тұлғалық даралану) қалыптастырады, *өйткені* бейімделу мен даралану деңгейі неғұрлым жоғарылаған сайын, жасөспірімнің әлеуметтенгендігінің деңгейі соғұрлым арта түседі.

Нәтижелі әлеуметтену үрдісінің (әлеуметтенгендігінің) негізгі құрамды бөліктері ретінде әлеуметтік бейімделуі мен тұлғалық-психологиялық даралануын бөліп қарастырамыз.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде келесі *зерттеу әдістері* қолданылды: зерттеудің негізгі теориялық ережелерін қамтамасыз ету үшін философиялық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау; отбасын алмастыратын мекемелерде әлеуметтік-педагогикалық үдерісті ұйымдастыру бойынша ғылыми-педагогикалық тәжірибені тарихи, тарихнамалық талдау және қорыту; сауалнама, сұхбат, әңгімелесу, бақылау; әлеуметтік-педагогикалық үдерісті ұйымдастыру бойынша ғылыми-педагогикалық тәжірибені ғылыми гипотезаны тексеру және сенімді эмпирикалық нәтижелер алу мақсаты; эксперименттік деректерді статистикалық және математикалық өңдеу.

Әлеуметтену деңгейін диагностикалау үшін бірқатар психологиялық әдістер қолданылды: К. Роджерс пен Р. Даймондтың әлеуметтік-психологиялық бейімделуін диагностикалау (ұлдар үшін А қыздар үшін В) нұсқалары, Ч.Д. Спилбергтің орта және жоғары сыныптарындағы оқуға деген мотивацияны және эмоционалды қатынасты диагностикалау әдістемесі, Пирс-Харристың «Мен шкаласы» әдістемесі, А.М. Прихожаның оқушыларға арналған жеке мазасыздық шкаласы (В формасы), «Айқын мазасыздық шкаласының балалар нұсқасы (СМАС)», М. Рокичтің «Құндылық бағдарлары»

әдістемесі, эмоциялардың маңыздылығын бағалау шкаласы және Сакс пен Леvidiң «Аяқталмаған сөйлемдер» әдістемесі. Таңдалған әдістердің әрқайсысы жарамдылық, сенімділік және дәлдік талаптарына, тиімділік және түзету принциптеріне сәйкес келеді, ақпарат жинаудың өзіндік мақсаттары мен бағыттары бар. Бұл тесттер батареясы жетім балалардың әлеуметтену деңгейін толық диагностикалауға мүмкіндік береді және оны осы саладағы мамандар бірнеше рет сынап көрді (А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых, Т.И. Шульга, П.Я. Олиференко, А.В. Быков және т.б.) [5].

Талқылау

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде «әлеуметтену» ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Әлеуметтену процесін жан-жақты зерттеу үшін осы проблемамен айналысатын философиялық, социологиялық, психологиялық сөздіктерінде және түсіндірулерінде келтірілген анықтамаларға талдау жасалды.

Философия тұрғысынан әлеуметтену дегеніміз - белгілі бір биологиялық бейімділікке ие адам адамның қасиеттерді игеріп, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде өмір сүру үшін қажетті білім, нормалар мен құндылықтардың белгілі бір жүйесін игеретін процесс.

Әлеуметтануда әлеуметтендіру проблемасын әлеуметтік қатынастарды жетілдірумен байланыстырады. Бұл жерде әлеуметтену - ол қоғамның әлеуметтік нормалары мен мәдени құндылықтарын адамның өмір бойы игеру процесін білдіретін күрделі ғылыми ұғым. Әлеуметтендіру әлеуметтік өзара іс-қимылдың елеулі элементі ретінде түсініледі. Осыны негізге ала отырып, әлеуметтендіру ұғымы әлеуметтік топтың және қоғамның көзқарастарын, әдеттерін, дағдыларын, әлеуметтік нормаларын, мәдени құндылықтарын, өмір салтын, сондай-ақ өзіндік құндылық бағдарларын, өзінің мінез-құлық стилін игеру процесі ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік психологияда әлеуметтендіру (сөздің арнайы мағынасында тұтастай алғанда) - қоғам және әртүрлі топтар үшін өте маңызды әлеуметтік процесс болып табылады. Ол қоғамдық және топтық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін әлеуметтік тетіктердің көмегімен жүзеге асырылады. Психологияда әлеуметтендіру қарым-қатынаста және әлеуметтік тәжірибе қызметінде адамдардың белсенді түрде өсіп-өнуі, әлеуметтік байланыстар жүйесін, қарым-қатынас нысандарын игеру және «әлеуметтік сипатты» қалыптастыруды, «Мен - тұжырымдама» өзін-өзі жандандыруды, органның теріс әсерлерін еңсеру арқылы тұлғаны, әлеуетті және шығармашылық қабілеттерді өзін-өзі іске асыруды қамтамасыз ету процесі мен нәтижесі ретінде өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру қарастырылады.

Педагогикада «әлеуметтену» термині де біржақты түсіндірілмейді. *Педагогика тұрғысынан әлеуметтену* адамның әлеуметтік бейімделуін және интеграциясын немесе интериоризациясын қамтамасыз етеді, бұл оның әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, рөлдік функцияларға, қоғам өмірінің әртүрлі деңгейлеріндегі әлеуметтік нормаларға, өмір сүру ортасы ретінде әлеуметтік институттарға бейімделуін және әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды адамның ішкі «Мен» әлеміне ендіру.

Педагогикада әлеуметтендіру процесі туралы мынадай түсінік қалыптасты - бұл осы қоғамға тән құндылықтарды, нормаларды, ұстанымдарды, мінез-құлық үлгілерін тәрбиелеудің күрделі, көп қырлы процесі және жеке тұлғаның өз әлеуметтік-мәдени тәжірибесін дамытуы. Жеке тұлғаның әлеуметтік тәжірибе алуы, оны жеке тұлға сапаларына айналдыру, өзін-өзі реттеуді, өзін-өзі тануды және белсенді өмірлік ұстанымды дамыту.

Әртүрлі антропологиялық ғылымдардағы «әлеуметтендіру» ұғымының анықтамаларын теориялық талдау бізге өзіміздің анықтамамызды тұжырымдауға мүмкіндік береді. *Әлеуметтендіру процессін* – біз жеке тұлғаны белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптастыру, бар әлеуметтік тәжірибені игеру және белсенді түрде молайту процесі ретінде түсінеміз, оның барысында адам оны өзінің құндылық бағдарларына

айналдырады және қоғамда немесе референттік топта қабылданған нормалар мен үлгілерді қарым-қатынас пен мінез-құлық жүйесіне таңдап енгізеді.

«Нәтижелі әлеуметтену» ұғымын тұжырымдау кезінде біз В.И. Даль мен С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздіктерінде берілген «нәтижелі» деген сөздің анықтамасына жүгіндік, мұнда «нәтижелі» немесе «нәтижелілік» - бұл сәттілік, нәтижеге жету, сәтті әрекет, күткен нәтижеге жету [6, 321 б.; 7, 427 б.]. Педагогикалық ғылымда жетістікке жету, қалаған нәтижеге қол жеткізу қазіргі қоғамның талаптарына және мемлекеттің білім беру саясатына, стандарттарына, талаптарына сәйкес жас ұрпақтың тәрбиелеу мен оқыту деп түсініледі.

Нәтижелі әлеуметтенуді біз белгілі бір әлеуметтік-тәрбие жағдайында тұлғаны қалыптастыру, әлеуметтік маңызы бар әлеуметтік тәжірибені игеру және белсенді түрде молайту процесі ретінде қарастырамыз, оның барысында адам оны өз құндылықтары мен бағдарларына айналдырады, қоғамда немесе референттік топта қабылданған нормалар мен үлгілерді қарым-қатынас пен мінез-құлық жүйесіне таңдап енгізеді.

Отбасын алмастыратын кез келген мекеменің педагогикалық ұжымының әлеуметтік-педагогикалық қызметінің нәтижесі ретінде тәрбиеленушілердің жоғары деңгейде әлеуметтенуі болып табылады. Егер тәрбиеленуші (түлек) әлеуметтік қатынастарға үйлесімді қосылса және әртүрлі әлеуметтік құрылымдарда қалыпты жұмыс істесе, өзін қоғамдық байланыстардың шегінен шығып кеткенің сезінбесе, онда туындайтын қиындықтарды өз бетінше шеше алса, онда әлеуметтендіру процесі нәтижелі болып деп есептеледі.

Отбасын алмастыратын мекемеде тәрбиеленетін баланың жеке басын әлеуметтендірудің ғылымда ұсынылған тұжырымдамаларын талдау проблеманы қарауға тәсілдердің әртүрлілігі объектінің күрделілігінен және теориялық тұжырымдамалар негіздерінің айырмашылығынан туындағанын көрсетеді.

Депривация тұжырымдамасында (А. Адлер, Ж. Боулби, Й. Лангмейер және З. Матейчек, М. Мид, М. Монтессори, М. Роттер, З. Фрейд) отбасынан тыс тәрбиеленетін баланың жеке басы адамның мұқтажын, инстинктін, қызығушылығын біріктіретін ерекше сапасы ретінде қарастырылады. Осы позициялардан «мұқтаж» адамның дамуы (З. Фрейдке) сыртқы және ішкі жоспарларда бір мезгілде өрбіген жанжалдар арқылы жүреді: сыртқы - тұлға мен қоғам арасында, ішкі - жеке тұлғаның үш субстанциясы арасында «Жоғары - Мен» (әлеуметтік нормалар, тыйым салулар, ар-ождан цензурасы), «Мен» (жеке адамның сезінетін әлемі) және «Ол» (танымалы, іске асырылмаған және тартылумен басылған). Осыны негізге ала отырып, отбасынан айырылған бала тұлғасының даму заңдылықтары серпінді зерттеуден және түрлі қажеттіліктер мен себептерді қанағаттандырудан шығарылады. Жеке доминант ретінде осы тұжырымдаманы жақтаушылар депривацияны негізгі психикалық қажеттіліктер мен балалар мекемесінің жағдайларын ұзақ уақыт шектеу нәтижесінде туындайтын және мынадай түрлерде көрінетін баланың ерекше психикалық жай-күйі ретінде бөліп көрсетеді:

- сенсорлық - түрлі модалдылықтың (көру, есту) ынталандыруларының жетіспеуінен туындаған;

- когнитивтік - оқу-жаттығу және әртүрлі дағдыларды игеру үшін қанағаттанарлықсыз жағдайлардан, мекемеден тыс болып жатқан оқиғаларды түсінуге, алдын ала болжауға және реттеуге мүмкіндік бермейтін сыртқы ортаның хаотикалық құрылымынан туындаған;

- эмоциялық - ересектермен, ең алдымен анасымен және құрдастарымен қарым-қатынастың жеткіліксіздігінен туындаған;

- әлеуметтік - әлеуметтік рөлдерді игеру, қоғамдық мақсаттар мен құндылықтарға баулу арқылы қоғамдық өзін-өзі іске асыруды жүзеге асырудың мүмкін еместігінен туындаған.

Әлеуметтенудің бұзылуына бала девиантты ортада тәрбиеленіп, девиантты мінез-құлық үлгілеріне ие болған жағдайлар да ықпал етеді

Зерттеу нәтижелері

Отбасы алмастырушы мекеме тәрбиеленушілердің зияткерлік даму деңгейі мен ерекшеліктерін психологиялық зерттеу олардың зейін мен жадының даму деңгейінің орташа статистикалық нормадан елеулі ауытқулары жоқ екендігін көрсетеді. Алайда зерттеу қоршаған әлем туралы көрінісін әлсіз қалыптасқанын, танымдық салада практикалық іс-әрекеттерге сүйенбей, ішкі операцияларды талап ететін міндеттерді шешуге қабілетсіздігін, әсіресе орта мектеп жасындағы балаларда абстрактілік-логикалық ойлау дамуының төмендігін анықтады. Вербальды-логикалық ойлаудың төмендеуі анағұрлым айқын байқалады.

Балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерінде эмоциялық-ерік саласында айтарлықтай ауытқулар байқалады: әлеуметтік өзара іс-қимылдың бұзылуы, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі ұйымдастырудың төмендеуі, мақсатқа ұмтылушылық, дербестіктің жеткіліксіз дамуы («жеке күш»), өзін-өзі лайықсыз бағалау, өзіне сенімсіздік, қалыпты өзара қарым-қатынасты құруға қабілетсіздігі айналасындағылардың ынтымақтастыққа деген үрдісі толық болмағанға дейін Аталған ауытқушылықтар жоғары алаңдаушылықтан, эмоциялық шиеленістен, психикалық шаршаудан, эмоциялық күйзелістен, түрлі кедергілерге жоғары сезімталдықтан, қиындықтарды еңсеруге дайын еместіктен, жетістіктер мен табысқа деген қажеттіліктерді төмендетуден, жоғары агрессивтіліктен, сенімсіздіктен, ашуланушылықтан, ұстамсыздықтан, шектен тыс серпінді белсенділіктен, шеттету, эмоциялық салқындық, эмоциялық қарым-қатынас жасай алмау, қарым-қатынас жасау дағдыларының болмауы - дамудағы ауытқулардың толық тізбесі емес.

Балалар мекемелерінде эмоциялық депривация байқалады, олар мекемеге келген кез келген адаммен оңай байланысқа түседі. Алайда, балалар бірлесіп жұмыс істеу, ойнау, қарым-қатынас жасау, ересектермен әңгімелесу үшін тізерлеп, құшақтап, қолын ұстасуды жөн көреді. Бұл қарым-қатынас құралдары (мазмұны мен лексикалық-грамматикалық құрамы жағынан кедей болса да, сөйлеуді қоса алғанда да) уәждер мен қажеттіліктерге сәйкес келмейтін жағдаяттық-тұлғалық қарым-қатынастың өзіндік түрі.

Ересектермен іскерлік байланыстар кеш пайда болады және қарапайым түрде жүзеге асырылады. Балалар ересектердің ойын әрекеттерін қызығушылықпен бақылай алады, оның нұсқауларын орындай алады, барлық ұсыныстарды қабылдай алады, бірақ балалар ойынға қосылып, оның тең құқылы және белсенді қатысушысы бола алмайды.

Жалпы, құрдастармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі аз, қарым-қатынас эмоционалды емес. Құрдастарымен үнемі байланысы бар балалардың саны аз болады. Ол баланың жасына және топтағы жағдайына байланысты емес. Мінез-құлықтағы ахуалдық, проблемаларды сындарлы шешуге, өз қызметін ұйымдастыруға, ойын ережелерін өз бетінше сақтауға қабілетсіздігі балалар мекемесіндегі балалардың ересектермен қарым-қатынасы балаға дербестік бермейтіндігіне, керісінше, оны күннің тұрақты режимімен, тұрақты нұсқаулармен күрт шектейтіндігіне байланысты.

Жетім балалардың сана-сезімінің құрылымын қалыптастырудағы бұзушылықтарға да назар аударады. Балалар мекемелерінде балаларға есімінен гөрі тегі жиі айтылады. Есімі тек бұйрық беру үшін, ал сүйіспеншілік таныту үшін ешқашан қолданылмайды. Нәтижесінде баланың өз есіміне теріс көзқарасы қалыптасады.

Зерттеу тағы бір маңызды мәселеге - балалар мекемесі жағдайындағы «біз» феноменіне назар аударады. Ата-ана қамқорлығынсыз өмір сүру жағдайында балалардың «біз» балалар үйі тәрбиеленушілері деген ұғым қалыптасады. Бұл өте ерекше психологиялық ілім, онда балалар әлемді «өздері» және «бөтен адамдар», «біз» және «олар» деп бөледі. «Бөтен адамдардан» олар бірігіп пайда табуға дайын, барлық «бөтен» және «өздеріне» қатысты ерекше нормативтер бар.

Зерттеу нәтижелері тәрбиеленушінің сана-сезімінің келесі ерекшеліктер анықталды:
- ол, әдетте, өзін тұлға ретінде білмейді және қабылдамайды;

- оның барабар емес әлеуметтік күтулері қалыптасады, ол өз ортасында дене күші, агрессия, теріс әлеуметтік мінез-құлық түрлері (жалған, ұрлық, зорлық-зомбылық) арқылы тануға бағдарланады;

- ол қызметкерлер арасында әйелдердің басым болуына және топтық «біз» болуына байланысты жынысы бойынша сәйкестендіру мүмкіндігінен айырылған;

- оның өз өмір сүру уақытына деген жауапкершілігі дамымайды;

- ол топтық адамгершілік норматив бойынша өмір сүреді, топтық ар-ұятқа бағдарланады;

- топтық «біз» деп негізделе отырып, олар жеке құқықтары мен міндеттерін сараламайды.

Балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерінде сана-сезімнің тағы бір маңызды буыны - жеке адамның психологиялық уақытының буыны бұзылғаны. Бала өзін-өзі өткенде (ығыстырып) және болашақтағы (қорқыныш, бұлыңғыр көрініс) өзімен салыстыра алмайды, олар өткенді еске сақтамайды, болашақ олар үшін белгісіз.

Келесі проблема тәрбиеленушілерде жартылай рольдік сәйкестендіру болып табылады. Балалар мекемелеріндегі ұлдар жынысы бойынша идентификация мүмкіндігінен айырылған, себебі мұнда ер адамдар аз, үлгі алатын ешкім жоқ. Топтық «біз» себебінен қыздар агрессивті мінез-құлық түрлерін қабылдайды. Бұл - өзін-өзі қорғау, «олар» деп бағаланатын бөтен адамдардың арасында өзін-өзі көрсету түрі.

Отбасындағы болашақ жыныстық рөл туралы бұлыңғыр түсінік, жыныс айырмашылықтары туралы білімнің болмауы, өзінің сыртқы түріне немқұрайлы қарау эталондардың, жартылай жыныстық нормативтік бағдарлардың және мінез-құлық стереотиптерінің қалыптасуын қиындатады. Бұрмаланған және толық емес сәйкестендіру денеге эмоциялық-бағалау қатынасын бұзады, психологиялық шиеленіс туғызады, бұл әрі қарай психосексуалдық дамудың адекватты болмауына және тұтастай жеке адамның психологиялық қорғалмауына ықпал етуі мүмкін.

Балалар мекемелерінде тұратын барлық балалар құрдастарының көпшілігіне бейімделуге мәжбүр. Балалардың көпшілігінде эмоциялық шиеленіс, алаңдаушылық тудыратын, агрессияны күшейтетін ерекше әлеуметтік-психологиялық жағдайлар бар. Ерекше психологиялық проблема - бала жалғыз қалып, ересектерден және басқа да балалардан демалатын бос үй-жайдың болмауы. Ішкі шоғырлану үшін жағдайлардың болмауы жеке адамның бірдей әлеуметтік түрлерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Толық мемлекеттік қамсыздандыруда тұратын балалардың асырауындағы ұстанымы пайда болады («бізге керек», «беріңіз»), ұқыптылығы мен жауапкершілігі төмен болады. Бала балалар мекемесінде өмір сүруді, ережелерді үйренгеніне қарамастан, бұл орта педагогтар, психологтар, дәрігерлер, әлеуметтік педагогтар жасанды түрде жасаған орта болып табылады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері барлық жас топтарында балалар мекемелері тәрбиеленушілерінің көпшілігінің әлеуметтенуінің едәуір проблемалары туралы куәландырады. Мәселен, балаларды әлеуметтендіру процесіндегі келеңсіз үрдістер, атап айтқанда, кәсіби қызметтің көптеген түрлеріне, әсіресе зияткерлік сипат пен әлеуметтік өзара іс-қимылға кәсіби жарамдылықты төмендігінен көрінеді.

Қорытынды

Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің қызметі - нақты мекеменің құрамына, құрылымына кіретін субъектілер жүзеге асыратын әлеуметтік маңызы бар, мақсатты бағытталған процесс.

Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендірудің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің негізгі міндеттері:

- балалардың тұруы мен дамуына қолайлы жағдайлар жасау;

- жетім балаларды әлеуметтік қорғауды және олардың денсаулығын сақтауды қамтамасыз ету;
- оларға білім алуға көмек көрсету;
- тәрбиеленушілерде оң бағдарланған өмірлік жоспарлар мен кәсіби ниеттерді қалыптастыру;
- әлеуметтік-тұрмыстық іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру;
- асоциалды әлеуметтік ортаға қарсы тұру және қоғамда қабылданған заңдарды ұстану қабілеттерін қалыптастыру.

Отбасын алмастыратын мекемелердің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің жинақталған тәжірибесі бізге тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендіру бойынша келесі бағыттарды бөлуге мүмкіндік береді:

1. *Әлеуметтік бағыт* бала мекемеге келген сәттен бастап іске асырылады: құжаттарды зерделеу, әңгімелесу, тестілеу барысында психолог баланың әлеуметтік мәртебесін анықтайды, шешілуі тиіс проблемаларды анықтайды, баланың не істей алатынын, не қиындық туғызатынын анықтайды. Диагностикалық зерттеу алғашқы сұхбаттасудан басталады, онда баланың отбасында болып жатқан жағдайға, ата-анасына, туысқандарына, сондай-ақ аға-інілеріне, апа-сіңділеріне деген көзқарасы; басқа туыстармен байланыстың болуы белгіленеді; мүдделер, қызығушылық шеңбері; қоғамда қабылданған мораль мен адамгершілік нормаларына көзқарас анықталады. Осы бағытты іске асыру әлеуметтік өзара іс-қимыл нормалары мен ережелеріне оң көзқарас қалыптастыруды көздейді; тәрбиеленушілердің құқықтары мен міндеттерімен танысу; құқық бұзушылықтардың, зиянды әдеттердің алдын алу; әртүрлі инфрақұрылымдарды пайдалану және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруды көздейді.

Тәрбиеленушілерді болашақ отбасы мен отбасы өмірін құруға дайындау, кәсіби өзін-өзі анықтау (өзіне-өзі қызмет көрсету жөніндегі қызмет; еңбек қызметіне уәждеме; кәсіптер, кәсіптік білім алу нысандары туралы әңгімелесу, болашақ кәсіптік қызметке дайындық, кәсіптік бейімділікті анықтауға тестілеу, жұмысқа орналасу) қажет. Балалар үйлері қызметінің әлеуметтік бағыты бітірушілермен бітіргеннен кейінгі 3 жыл ішінде байланысты көздейді.

2. *Қызметтің педагогикалық бағыты*: тәрбиеленушілердің оқу бағдарламаларын, жалпы білім беру дайындығын іске асыруды, сондай-ақ тәрбиеленушілерді өзін-өзі даярлауды қамтиды. Тәрбиешінің функциялары тәрбиеленушілердің мектепте алған білімдерін бекіту; теория саласында да, практика саласында да олардың ауқымын кеңейту; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын бекіту; ақыл-ой жұмысының мәдениетін (оқу құралдарын, анықтамалықтарды, каталогтарды пайдалану; дербес оқу сабақтарын орындау режимін сақтауға, уақытты ұтымды пайдалануға); тәрбиеленушілерге өз жұмысын жоспарлауға, үйреніп алынған материалдың өзін-өзі бақылауына үйретуге; оқуға деген көзқарасын сыни тұрғыдан талдай білу және қиындықтарды өз бетінше жеңе білу.

Нәтижелі әлеуметтендіру мақсатындағы педагогикалық бағытын іске асыру кезінде алғашқы балалар ұжымдарын ұйымдастыру белгілі бір маңызға ие болады. Балалар мекемелеріндегі топ әртүрлі жастағы балаларды біріктіру қағидаты бойынша жасақталуы тиіс. Тәрбиешілердің, мұғалімдердің, психологтың бірлескен бақылауларын салыстыру және мұқият талдау әрбір тәрбиеленушіге де, жалпы ұжымға да педагогикалық ықпал ету жолдарын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

3. Осы типтегі мекемелердің жұмысындағы *әлеуметтік-психологиялық бағыт* ғылыми зерттеулер мен практиканың көрсеткеніндей, ата-ана қамқорлығынан айырылған балалардың психикалық дамуында, эмоциялық салада, сана-сезімде көптеген ауытқулары болуынан туындайды. Жетім балалардың психологиялық ерекшеліктеріне жүргізілген талдау психологиялық депривация және оларды түзету мүмкіндігі туралы заңды түрде мәселе қояды. Мекемеде психологиялық қамтамасыз етуді, балалармен және педагог қызметкерлермен консультациялық және профилактикалық жұмысты педагог-психолог жүзеге асырады. Балалар мекемесіндегі педагог-психолог қызметінің негізгі бағыттарына:

психологиялық диагностика; психологиялық профилактика; психологиялық түзету; балаларға және педагогикалық ұжымға көмек көрсетуге бағытталған консультативтік қызмет.

4. *Медициналық-әлеуметтік бағыт* тәрбиеленушілердің денсаулық жағдайына байланысты. Әлеуметтік-медициналық аспектінің негізгі міндеттері: баланың денсаулық жағдайы мен дамуындағы ауытқуларды диагностикалау; тікелей мекемеде алғашқы медициналық көмек көрсету; тереңдетілген медициналық тексерулер жүргізу; стационар, емхана, аурухана жағдайында тәрбиеленушілерге білікті мамандандырылған көмек ұйымдастыру; санитариялық-гигиеналық және эпидемияға қарсы режимдердің орындалуын медициналық бақылауды жүзеге асыру; емдеу-сауықтыру іс-шараларын өткізу, тамақтану сапасын бақылау. Арнайы ұйымдастырылған медициналық көмектен басқа, балалар үйінде балалар өмірінің жалпы салауатты ахуалын құру қажеттілігі туындайды: салауатты өмір салтының режимін сақтау (серуендеу, күндізгі ұйқы, мейірімді жағдай жасау, таза ауада сабақ алу, спорттық-сауықтыру іс-шаралары).

5. *Түзету-дамыту бағыты* баланың даму динамикасындағы проблемаларын кешенді диагностикалауды, тәрбие проблемаларын түзетуді қамтитын жеке бағдарлама жасауды көздейді. Түзету-дамыту жұмысының екі бағыты бар: балалар мекемесіндегі өмірді ұйымдастыру және баланың жеке қажеттіліктеріне байланысты арнайы іс-шаралар. Белгілі бір жағдайларда баланың мінез-құлқын зерттеуге негізгі назар аударатын психологтар тәрбиелік әсерлердің өзінен өзі емес, осы әсерлердің мазмұны, балаға, барлық тіршілік ету ортасына қамқорлықтың дұрыс ұйымдастырылуы тәрбиенің нәтижелерін анықтайтынын атап көрсетеді. Дамушы ортаны құруға баланың тек өзі ғана иелік ететін сүйікті бұрышының, сүйікті затының болуы ықпал етеді. Әрбір топ - отбасында балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, өз интерьері құрылады.

Осы бағытты іске асыру кезінде түзету-дамыту қызметін қажет ететін балалардың санаты анықталады: оқу бағдарламаларын меңгерудегі жекелеген қиындықтар; балалар ұжымындағы бейімделудегі олардың жеке ерекшеліктерін жеткіліксіз есепке алуға байланысты қиындықтар; денсаулығы әлсіреген; эмоциялық-ерік саласы дамуының бұзылуы.

Балалардың әрбір тобы үшін жеке түзету жұмыстарының бағдарламаларын әзірлеу кезінде баланың психикалық функциялары мен эмоциялық-тұлғалық саласын түзету, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, айналадағы әлеуметтегі құрдастармен және ересектермен адекватты қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру негізге алынады.

Сонымен, тәрбиеленушілермен түзету-дамыту жұмыстарының ең маңызды аспектілері: әртүрлі ауытқулары мен психикалық дамуы бұзылған балаларды уақтылы алғашқы анықтау, оларды психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңестерге жіберу; мектепте оқытудың қиындықтарын түзету жөнінде дәрігерлермен, педагогтармен, психологтармен бірлескен ұсынымдар жасау; арнайы топтарда түзету жұмысы; қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру; балаларды ерте әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеу.

6. *Патронаттық қызмет бағыты*, біріншіден, балалар үйі басшысының тәрбиеленушілердің қорғаншысы (қамқоршысы) болуына және құқық қорғау және әкімшілік органдарда баланың мүдделерін білдіруіне байланысты; екіншіден, балалар үйі асырап алушы отбасына тәрбиелеуге берілген балалардың патронатын жүзеге асырады; үшіншіден, балалар үйіне уақытша тұруға берілген балалар санының артуы байқалған үрдіс болып табылады, бұл бала мен отбасы арасындағы қарым-қатынасты сақтауға және түзетуге мүмкіндік береді.

Отбасын алмастыратын балалар мекемелері жағдайында педагогикалық қызметтің аталған бағыттарын іске асыру олардың тиісті қағидаттарға сүйенуін талап етеді. Біздің пікірімізше, жетім балалармен жұмыс істеуде мынадай *қағидаттар* неғұрлым тиімді болып табылады:

- баланың жеке басының қадір-қасиетін құрметтеу принципі: педагог балаға оның қандай екенін ескере отырып, оның қадір-қасиеттері мен кемшіліктерін ескере отырып, жақындауы тиіс, оны «әдеттегі», «қалыпты» деп бөліп көрсетпеу керек, өйткені әрбір бала осы өмірлік жағдайға әртүрлі себептермен тап болды, әрбір баламен оның даралығын ескере отырып, жеке қызмет құрылады;

- кәмелетке толмағандарға сенім ұстанымы: кәмелетке толмағандардың қарым-қатынас барысында беретін кез келген ақпаратын сенімге қабылдауды көздейді, өйткені бұл онымен сенімді қарым-қатынасты орнатудағы қажетті фактор. Жасөспірім сырттан толық сенімді сезіне отырып, өзінің құпияларын өзі ашады және дұрыс ақпарат береді, оны одан әрі тек ұқыпты пайдалану керек;

- еріктілік қағидаты: жасөспірімнің өзінің бірлескен қызметке қатысуға ниетінің болуын көздейді, сондықтан жұмысқа кіріспес бұрын онымен вербалды келісім жасасу қажет, өйткені бұл қағиданы іске асыру өте қиынды және маман жасөспірімнің ерік-жігеріне қарамастан, оның өмірі мен денсаулығына анық қауіп төнген кезде ғана жағдайға араласа алады;

- кәмелетке толмағандардың мүдделерін сақтау принципі: ересектер мен кәмелетке толмағандардың мүдделері қақтығысы бар барлық даулы жағдайларда маман баланың мүддесіне қарай тұруы тиіс, өйткені баланың қоғамдық нормаларға сәйкес келмейтін көрінісі қылмыс ретінде емес, әлеуметтік ауру ретінде қабылданады, оның өзіне әрқашан түсінікті емес, бірақ ол әрқашан сезінеді;

- жетім балалармен және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалармен жұмыс істеудегі құзыреттілік қағидаты балалардың субмәдениетін, олардың мүдделерін, қызығушылықтарын, ұстанымдарын, қоршаған ортаға және адамдарға көзқарасын білуді көздейді;

- жетім балалармен шынайы қарым-қатынас жасау принципі: сұхбаттасушылар арасында сенімді қарым-қатынас қалыптасатын кезде диалогтық қарым-қатынас орнату қажет, бұл тәрбиешілерді, педагогтар мен психологтарды әрқашан шынайы болуға, тек білгенін айтуға, сенімді болуға міндеттейді;

- кәсіби қызметтегі жаратылыстану принципі: педагогикалық қызмет барынша табиғи орындалады, педагог өз қызметіне өз құзыреттілігі тұрғысынан қарайды: ол балаларды тыңдайды, олардың тәжірибесіне қызығады, қажет болған жағдайда оларды түсінуге үйренеді;

- балаларды тарта алатын тұлға ретінде тәуелсіздік пен жеткіліктілік қағидаты: тәрбиеленушілердің назарын өзінің тұлғасымен, беделімен, тәуелсіздігімен және ерік күшімен аударады, сондықтан педагог өзінің мықты жақтарын көрсете білуі, үлгі болуы тиіс.

Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды нәтижелі әлеуметтендірудің негізгі сапалық көрсеткіші олардың әлеуметтік қатынастарға, қызметке және коммуникацияға толыққанды қосылуы болып табылады, бұл өз кезегінде алдымен оқыту немесе үйрету арқылы әлеуметтік тәжірибені қалыптастырудан, содан кейін әлеуметтендіру процесінде саналы жеке әлеуметтік тәжірибені қалыптастырудан көрінеді. Осыны ескере отырып, біз нәтижелі әлеуметтенудің негізі болып табылатын оң жеке тәжірибені қалыптастыруға бағытталған педагогикалық әдістер балалар мен жасөспірімдермен жұмыс істеуде неғұрлым оңтайлы болады деп болжадық. Арнайы жұмыс әдістері ретінде тренингтер, жаттығулар мен топтық пікірталастар ұсынылады.

Тренинг - бұл тәжірибенің тұлғааралық өзара іс-қимылы арқылы оқытудың ерекше түрі. Мұндай оқыту кезінде қатысушы зерттелетін шынайылықпен тікелей байланысады. Екінші жағынан, тренинг - адамдардың топтық өзара іс-қимылында модельделген өмірлік тәжірибе алу арқылы белсенді оқыту. Әсіресе, мұндай оқыту жасөспірім кезінде, қарым-қатынас қажеттілігі асқынған, ал өмірлік тәжірибесі жеткіліксіз, бірақ оны алуға деген қызығушылығы айқын байқалады.

Жаттығу - бұл іс-қимылдарды жоспарлы және ұйымдасқан түрде олардың сапасын арттыру мақсатында қайталап орындаудың оқыту әдісі. Жаттығу қандай да бір нақты әрекеттің айналасына жасалған және жалпы міндеттерді шешуге бағытталған құрылымдық және мағыналық жағынан салыстырмалы жұмыс блогын білдіреді.

Топтық пікірталас деп тікелей қарым-қатынас процесінде топ қатысушыларының пікірлерін, ұстанымдары мен белгілерін түсіндіруге, өзгертуге мүмкіндік беретін қандай да бір даулы мәселені бірлесіп талқылау түсініледі. Пікірталас барысында оқиғалар, проблемалар және өткен тәжірибе (өмірбаяндық пікірталас) талқыланады.

Өз кезегінде осы әдістерді пайдалану топтық және жеке талқылау, жұптағы жұмыс, ауызша сауалнама, дәптердегі жазбаша жұмыс, жобалық сурет, кестелерді толтыру, жобалық және рефлексивті хат және т.б. сияқты ұйымдастыру мен өткізудің тиісті нысандарын көздейді.

Қоғамды дамытудың қазіргі кезеңінде отбасын алмастыратын балалар мекемелері қызметінің мазмұны өзекті әлеуметтік-педагогикалық проблема болып табылады. Тәрбие мен білім беру процесінде ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланы нәтижелі әлеуметтендіруге байланысты аспектілер мен құбылыстарды ерекше бөлетін әлеуметтік педагогика балалар мекемелерінің проблемаларына жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Өйткені, оны қоғам әлеміне енгізу, жалпы заңдар бойынша отбасы институтын алмастыратын балалар мекемесінде өмір сүруге үйрету қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Иргалиев А.С. Тұлғаны әлеуметтендіру. Монография. – Орал: М. Өтемісов ат. БҚМУ РБО, 2019. – 113 б.
2. Иргалиев А.С. Социальная педагогика Учебное пособие. 2-е изд. –Уральск: ШұғылаПринт, 2020. – 150 с.
3. Muhanbetzhanova A.M., Bakhysheva S.M., Irgaliev A.S., Kinghekova R.S., Gabdrahmanova S.T. and Kolesova L.G. Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children’s Village International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No11. – P. 4595-4609.
4. Лисина М.И., Дубровина И.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психическое развитие воспитанников детского дома. – Москва: Педагогика, 1990. – 264 с.
5. Шульга Т.И., Олиференко Л.Я., Быков А.В. Социально-психологическая помощь обездоленным детям: опыт исследований и практической работы: Учебное пособие. – Москва, 2003. – 400 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. том 4. 8 издание. – Москва: Русский язык, 1982. – 712 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 16 издание. – Москва: Русский язык, 1984. – 797 с.

А.С. Иргалиев

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан

Социально-педагогические направления успешной социализации воспитанников учреждений, замещающих семью

Аннотация. В статье представлен научно-методологический анализ концептуальных основ изучения проблемы процесса социализации в различных смежных науках, приведены авторские определения понятий «социализация» и «успешная социализация», краткий анализ концепций социализации личности ребенка, воспитывающегося в учреждении, замещающем семью, приведены результаты исследования психолого-педагогических особенностей развития личности ребенка, воспитывающегося в условиях замещающей семьи (интеллектуальное развитие, развитие эмоционально-волевой сферы, формы ситуативно-личностного общения, формирование структуры самосознания, особенности полоролевой идентификации), представлены основные

задачи социально-педагогической деятельности детских учреждений, замещающих семью, и направления по успешной социализации воспитанников: социальное, педагогическое, социально-психологическое, медико-социальное, коррекционно-развивающее и патронирующее; представлены оптимальные принципы (уважение личного достоинства ребенка, принцип доверия к несовершеннолетнему, принцип добровольности, принцип соблюдения интересов несовершеннолетнего, принцип компетентности, принцип искренности, принцип естественности в профессиональной деятельности и принцип независимости и достаточности как личности, способной привлекать детей), рекомендуемые методы и формы специальной работы с детьми воспитывающимися в учреждениях, замещающих семью.

Ключевые слова: процесс социализации; успешная социализация; социализированность; социальное сиротство; учреждения, замещающие семью; социально-педагогическая деятельность детских учреждений, замещающих семью; принципы, методы и формы специальной работы с детьми, воспитывающимися в учреждениях, замещающих семью.

A.S. Irgaliev

West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan

Socio-pedagogical directions of successful socialization of pupils of institutions replacing the family

Abstract. The article presents a scientific and methodological analysis of the conceptual foundations of the study of the problem of the process of socialization in various related sciences, the author's definitions of the concepts of "socialization" and "successful socialization", a brief analysis of the concepts of socialization of the personality of a child brought up in an institution that replaces the family, the results of the study of the psychological and pedagogical features of the development of the personality of a child brought up in a substitute families (intellectual development, development of emotional and volitional sphere, forms of situational and personal communication, formation of the structure of self-consciousness, features of gender-role identification), the main tasks of the socio-pedagogical activity of children's institutions replacing the family and directions for the successful socialization of pupils are presented: social, pedagogical, socio-psychological, medico-social, correctional-developing and patronizing; the optimal principles are presented (respect for the personal dignity of the child, the principle of trust in a minor, the principle of voluntariness, the principle of respect for the interests of a minor, the principle of competence, the principle of sincerity, the principle of naturalness in professional activity and the principle of independence and sufficiency as a person capable of attracting children), recommended methods and forms of special work with children brought up in institutions replacing the family.

Keywords: the process of socialization; successful socialization; socialization; social orphanhood; institutions replacing the family; socio-pedagogical activities of children's institutions replacing the family; principles, methods and forms of special work with children brought up in institutions replacing the family.

References

1. Irgaliev A.S. Tylgany aleumettendiru [Socialization of personality] (M. Otemisov at. BҚМУ RBO, Uralsk, 2019, 113 p.) [in Kazakh].
2. Irgaliev A.S. Socialnaya pedagogika [Social pedagogy] (ShygylaPrint, Uralsk, 2020, 150 p.) [in Russian].
3. Muhanbetzhanova A., Bakhysheva S., Irgaliev A., Kinghekova R., Gabdrahmanova S., Kolesova L. Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children's Village International Journal of Environmental & Science Education, 11, 4595-4609 (2016) [in English].
4. Lisina M.I., Dubrovina I.V., Prihozhan A.M., Tolstyh N.N. Psicheskoe razvitie vospitannikov detskogo doma [Mental development of the children of the orphanage] (Pedagogika, Moscow, 1990, 264 p.) [in Russian].
5. Shulga T.I., Oliferenko L.YA., Bykov A.V. Socialno-psihologicheskaya pomoshch obezdoennym detyam: opyt issledovaniy i prakticheskoy raboty [Socio-psychological assistance to disadvantaged children: research and practical experience]. (Moscow, 2003, 400 p.) [in Russian].

6. Dal V.I. Tolkovyj slovar zhivogo velikorussskogo yazyka [Explanatory dictionary of the living great russian language] (Russkij yazyk, Moscow, 1982, 712 p.) [in Russian].

7. Ozhegov S.I. Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the russian language] (Russkij yazyk, Moscow, 1984, 797 p.) [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Иргалиев А.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің педагогика және психология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Н. Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан.

Irgaliev A.S. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N.Nazarbayev Ave., Uralsk, Kazakhstan.

К.Р. Калкеева¹, Ж.А. Агабекова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Назарбаев университет, Астана, Казахстан

(E-mail: kalkeevatatara@mail.ru, zhazira.agabekova@gmail.com)

Гендерный подход в педагогике

Аннотация. В статье обосновывается необходимость разработки научной проблемы гендерного подхода в педагогической науке. Авторами данная проблема обозначена как приоритетное направление в государственной политике страны, признав гендерный подход в образовании сферой ответственности и интересов государства.

Включение в научный оборот гендерного подхода как нового направления не только в педагогической науке, но и на всех уровнях образования обусловлено его ориентацией на переход от традиционно «знаниевой» парадигмы к личностно ориентированной.

В качестве характерных особенностей гендерного подхода выдвинут учет индивидуальных особенностей обучающихся при обеспечении и поддержке процессов его самопознания, самоактуализации и самореализации.

Одним из главных факторов социокультурного развития личности определена гендерная социализация личности, успешность которой определяется формированием гендерной идентичности личности, овладением ею гендерными нормами поведения и самоопределением в системе гендерных стереотипов.

Определено, что разработка гендерного подхода в образовании является новым шагом в развитии науки человековедения, педагогической антропологии. Педагогические аспекты процесса гендерного социокультурного развития личности необходимо рассматривать как сложное и многоплановое взаимодействие на становление гендерной идентичности.

Ключевые слова: гендер, полоролевое взаимодействие, гендерный подход, биологические и социокультурные концепции, маскулинность и фемининность, гендерная социализация, гендерная идентификация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-140-148>

Введение

В обществе исторический процесс, где участниками и наблюдателями являемся мы с вами, отражается в разных науках, в разных системах, имеет разную ценностно-смысловую основу и методологическую предпосылку. Затрагиваются пласты повседневной жизни людей, их ценности, обыденные представления, нормы поведения и жизненные стратегии. И они рассматриваются и оцениваются диаметрально противоположно. К числу таких процессов относится гендерная проблема.

В Казахстане завершена реализация Стратегии гендерного равенства Казахстана. В декабре 2016 года утверждена новая Концепция гендерной и семейной политики в Республике Казахстан до 2030 года [1], которая разрабатывалась совместно с офисом «ООН-Женщины» в Казахстане. На основе данных документов интегрированы все основные рекомендации, который содержатся в Целях устойчивого развития. Казахстан ратифицировал более 12 различных международных правовых документов по гендерным вопросам [2].

Исследования гендерной проблемы в Казахстане представляют собой новое направление в науке. Трансформация семьи как ячейки общества, положения мужчин и женщин, а также социальное представление о взаимоотношениях полов в различных сферах социальной жизни – одна из важнейших составляющих этого процесса. Поэтому в полинаучном аспекте необходимо раскрыть методологические и концептуальные основы, вникнуть в глубину, обосновать степень необратимости изменений и обозначить контуры.

Гендерные знания становятся необходимым элементом современного научного знания на всех уровнях образовательного института. Но нужно отметить и то, что в нашей стране гендерные исследования пока не получили должного распространения. Не до конца осмыслено понятие полового воспитания с позиций гендерного подхода как метода научного анализа, который предполагал бы независимо от половой принадлежности гармонизацию полоролевого взаимодействия на основаниях эгалитаризма как принципа равных прав и возможностей личности.

Анализ включенности отечественных ученых в гендерные исследования показал, что нет конкретной статистики по изученности данной проблематики. По данной проблеме С.М. Шакирова в научной статье: «Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: количественный анализ» дала обзор разработанности данной проблемы в аспекте разных наук. По мнению автора, большинство статей по женской и гендерной тематике носит обзорный характер (61%). Оригинальные статьи составляют 27%, 8% статей носят смешанный обзорно-оригинальный характер и всего 4% статей можно назвать теоретическими (проблемными, аналитическими). (Цифры в скобках, показывающие долю в процентах, равны числу статей по соответствующему показателю: 61% означает 61 статья из 100) [3].

Необходимо отметить, что автором по педагогической науке сделана выборка всего пяти статей.

Хотя в объем изученности гендерной проблематики в педагогической науке в России также составляет всего лишь 0,7%.

Цель данной статьи – обоснование гендерного подхода как теоретико-методологической основы гендерного воспитания в Казахстане.

Постановка задачи

Разработки гендерных исследований в отечественной педагогической науке до сих пор не имеют целостной научной концепции.

В педагогической лексике термин «гендер» также разработан недостаточно. Понятие «половое воспитание» требует пересмотра с позиций гендерного подхода. Данный подход необходимо рассматривать как принцип современного воспитания.

Определение сущности гендерного воспитания как процесса социокультурной, гендерной ориентации, идентификации будет способствовать овладению нравственной культурой в сфере взаимоотношений полов в образовательной среде.

Исследования, основанные на применении гендерного подхода, позволяют расширить возможности понимания и объяснения сущностных основ основных понятий, обогатить теоретический и методологический потенциал педагогической науки и становятся более эффективным использованием ее результатов.

Разработка теории гендерного подхода, обосновании совокупности положений, составляющих методологическую основу гендерного подхода в педагогике, анализ генезиса социокультурного развития теории гендерного подхода, определение основных понятий и механизмов, а также интеллектуальных, речевых, эмоциональных, личностных характеристик и особенностей поведения субъектов педагогического взаимодействия позволят в контексте личностно-ориентированного подхода содержательно наполнить процесс подготовки будущих педагогических кадров.

Методы исследования

Наукометрический анализ гендерной проблемы в отечественной педагогической науке осуществлялся в базах издания, рекомендованных КОКСНВО РК, Google Scholar, Scopus, Web of Science.

Методологическая основа исследования в философском аспекте представлена на основе антропологического, культурологического, личностного подходов.

Социально-психологический аспект предполагает теории, отражающие соотношение биологического и социального в категории «гендер»: биологическая концепция гендера, эволюционная концепция дифференциации полов В.А. Геодакяна [4], социокультурный аспект рассмотрен на основе концепции гендера: концепция социальных ролей Э. Игли и концепции гендерных различий в социальном поведении С. Кросс, Л. Мэдсон, культурно-историческая теория развития личности (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия и др.).

Обсуждение

Очевидно, что для постижения сложного, многоуровневого процесса социальных трансформаций в современных условиях необходимы разнообразные концепции и исследовательские программы, обращение к опыту использования новых теорий, которые являются результатом развития и критического переосмысления существующего социального знания. Это и касается применения гендерной методологии, непосредственно затрагивающая отношения мужчин и женщин в обществе.

На основе дискуссий, развернувшихся в рамках социально-гуманитарных и педагогических наук, началось формирование направления междисциплинарных исследований, использующих методологию гендерного подхода, или гендерных исследований.

Междисциплинарность педагогической теории гендерного подхода, отраженная в процессе социокультурного развития основывается на положениях:

- философии: о равноправии полов, о равенстве способностей мужчин и женщин к обучению, о социальной обусловленности «природных» склонностей и особенностей;
- дифференциальной психологии: гендерные аспекты психических процессов, способностей, эмоций, эмпатии, тревожности и т.д.;
- социальной психологии: о соотношении биологического и социального в категории «гендер», гендерной идентичности как базовой структуры личности;
- социологии: об обеспечении равенства полов;
- психофизиологии: половые различия.

В педагогике формирование понятия «гендерное воспитание», способствует вычленению нравственного аспекта гендерного воспитания, полового просвещения, совместного и отдельного обучения, влияние полоролевой структуры коллектива на развитие личности и т.д.

Объектом гендерного подхода является социально-культурный феномен.

Взаимоотношение полов представляет собой базовый философский принцип, на основе которого формируется теория и методология исследования гендерных проблем, возникающих в ходе социального развития.

Цель гендерного подхода в педагогической науке состоит в обосновании гендерного воспитания человека культуры, способного к самореализации и раскрытию своих способностей, реализуемых путем переориентации воспитания на гендерные проблемы, ценностно-смысловое гендерное развитие личности, педагогическую поддержку индивидуальности, создание культуросообразной образовательной среды, проектирование личностно-ориентированных стратегий гендерного воспитания.

Гендерный подход в педагогике позволяет определить сущности, цели, задачи, принципы, закономерности, условия их практической реализации и технологии гендерного подхода в воспитании.

На этой плоскости гендерный подход рассматривается как методология междисциплинарного направления и исследовательская стратегия, идеология и политика, позволяющая анализировать комплекс существующих в культуре представлений о мужественности и женственности, изменения семьи в обществе, способствующие достижению гендерного равенства.

Таким образом, обоснование гендерного подхода в педагогике необходимо как методологический ориентир в педагогическом процессе, позволяющий развитию гендерного самопознания, самореализации, индивидуально-личностного, полового развития и учета специфики взаимовлияния всех факторов учебно-воспитательного процесса.

В настоящее время мнение ученых сводится к тому, что пока еще в научном мире отсутствуют сложившийся категориальный аппарат и достаточно обоснованные модели объяснения гендерной проблемы. Это обусловлено новизной, многоплановостью и противоречивостью объекта изучения.

Основные понятия «гендер», «пол», «гендерная индивидуальность» являются содержательным наполнением гендерной проблемы в педагогике. Если взять понятие «пол», то акцент делается на биологическое основание различий, а понятие «гендер» означает социальный пол и подчеркивает социокультурное происхождение. Эти два понятия являются условным обозначением, так как они формируют определенный порядок отношений между людьми.

Выделяют биологические и социокультурные концепции гендерной проблемы. Биологический подход основан на различии между мужчинами и женщинами, а социокультурный подход предполагает различия между полами, формируются обществом. Последнее рассматривается как сложная самоорганизующаяся система, в структуру которой входят культурные символы, установленные обществом в процессе развития.

Понятие «система» точно выражает сущность термина «гендер». Биологические и социальные компоненты находятся в системной связи. Они неразрывны, неделимы, устойчивы.

Гендер - система социокультурных половых отношений между мужчиной и женщиной и с внешним миром во всех сферах жизни человека и общества.

В статье Н. Дулиной и Е. Ануфриевой гендер описан как в терминах статики, так и в терминах динамики. В рамках статики это подразумевает осознанное значение гендерных характеристик, социокультурное проявление факта принадлежности к мужчине или женщине. Но с точки зрения динамики процесса гендер постоянно создается, воспроизводится и изменяется в результате определенных действий индивидов, которые заявляют о своей идентичности. Современное общество предъявляет свои определенные требования к исполнению ролей мужчинами и женщинами, настаивает на пересмотре гендерных единиц [5].

К числу основных понятий входят термины «фемининный» и «маскулинный», которые используются для обозначения культурно-символического смысла «женского» и «мужского».

По определению И.С. Кона [6], понятия маскулинность и фемининность имеют многомерный характер. Фемининность (маскулинность) как дескриптивная, описательная категория обозначает совокупность поведенческих и психических черт, свойств и особенностей. Фемининность (маскулинность) как аскриптивная категория обозначает один из элементов символической культуры общества, совокупность социальных представлений, установок. Фемининность (маскулинность) как прескриптивная категория – это система предписаний, имеющих ввиду не среднестатистическую, а идеальную «настоящую» женщину (идеального «настоящего» мужчину), это нормативный эталон женственности (мужественности).

Термин «гендер» дал многим феминисткам и активистам за гендерное равенство возможность объяснять, понимать и осмысливать социальное применение стереотипов, норм и ожиданий, применяемых к индивидам отдельно от концепции биологического пола. Результаты показывают, что, хотя термин «гендер» может быть английским термином, возникшим в англо-академических кругах, он не был некритично принят феминистками вне этого контекста. Напротив, это обсуждалось и продолжает обсуждаться чешскими учеными, активистами и политиками в сообществе по вопросам гендерного равенства [7].

С позиций современных подходов, по Р. Коннеллу [8], гендер выступает не только как набор ролей и система социальных отношений, конструируемых в ходе повседневных взаимодействий, но как глубинное основание любого общественного устройства, то есть социальная структура. Конкретным, эмпирическим проявлением является гендерный порядок, определяющий базовую модель отношений, соответствующие ей представления о женственности и мужественности, которое имеет методологическое значение, определяя задачу исследований.

Гендерный подход – процесс оценки любого мероприятия с точки зрения его воздействия на женщин и мужчин для сохранения баланса их интересов в вопросах законодательства, политики и др. [9].

Насыщение категориального аппарата педагогической науки новыми понятиями, которые дают возможность раскрытию сущности гендерного подхода, делят на четыре блока:

1. понятия, раскрывающие содержание гендерного подхода в педагогике: пол, гендер, фемининность, гендерная идентичность, гендерная роль, гендерная идеология, гендерное равновесие, равенство полов, гендерное воспитание, гендерные идеалы, гендерная культура;

2. понятия, характеризующие гендерное взаимодействие участников воспитательного процесса: субъект, субъектность, личность, выбор, педагогическая поддержка;

3. понятия, необходимые для характеристики базовых гендерных воспитательных процессов: гендерное развитие, гендерная социализация, гендерная идентификация, взаимоотношения полов;

4. понятия, характеризующие результаты гендерного воспитания: гендерная индивидуальность, гендерная самоактуализация, гендерная самореализация, гендерное самовыражение, культура взаимоотношений полов.

В фокусе научных исследований оказываются разнообразные проблемы и тенденции, которые обусловлены активностью субъектов, трансформаций, которые выражаются при возникновении и распространении новых социальных практик, формировании новых систем ценностей и жизненных стратегий.

Задачи теории гендерного подхода в педагогике состоят в:

- изучении влияния взаимодействий с родителями, сверстниками, педагогами на особенности становления гендерной идентичности;

- выявлении и описании возрастных особенностей;

- формировании гендерной идентичности;

- обосновании гендерного компонента в содержании образовательных программ его учебно-методического обеспечения;

- изучении гендерных педагогических мифологем, стереотипов и установок, объяснении их природы, исторической изменчивости, социальной обусловленности;

- разработке методов эффективной реконструкции;

- анализе роли учебно-воспитательной и образовательной среды школы;

- создании модели гендерного воспитания;

- изучении гендерных особенностей субъектов педагогического взаимодействия и составлении педагогических рекомендаций, направленных на развитие их гендерной индивидуальности и т.д.

По определению О.М. Здравомысловой, исследования, использующие методологию гендерного подхода, решают три взаимосвязанных задачи:

- поиск эмпирической информации, ее анализ и интерпретация, формулирование объяснительных концепций;
- гендерное просвещение, цель которого состоит в развитии гендерной чувствительности общества;
- обоснование политики гендерного равенства [10].

Автор обращает внимание на то, что, несмотря на взаимосвязанность этих задач, с методологической точки зрения их необходимо различать.

Результаты исследования

Разработка гендерного подхода является необходимым условием разработки концепции гендерного воспитания и формирования гендерной культуры в современном обществе. Обоснование педагогической теории гендерного подхода в педагогической науке возможна только в том случае, если в процессе исследования будет проведен культурно-исторический анализ становления теории гендерного подхода. Изучение генезиса развития гендерной проблемы на основе герменевтического подхода будет способствовать обоснованию основных понятий, категориального аппарата: принципы, методы, закономерности гендерного подхода как одного из методологических принципов современной педагогики.

Теоретически обоснованная и методологически выдержанная педагогическая теория гендерного подхода с соблюдением условий ее реализации, развитие гендерного самосознания личности, способной к культурному гендерному саморазвитию и самоизменению, внедрению в образовательную практику, то значительно повысится эффективность нравственного воспитания и будут созданы условия для полноценного развития и саморазвития личности.

Внедрение результатов обоснованной теории по реализации гендерного подхода в учебно-воспитательном процессе позволит качественно совершенствовать подготовку будущих педагогических кадров. Разработанные материалы могут в ценностно-смысловом аспекте наполнить содержание обучения не только педагогических, но и всех других специальностей, которые будут способствовать реализации принципа равенства полов, что является неотъемлемым атрибутом государственной политики.

Гендерный анализ интеллектуальных, речевых, эмоциональных и личностных характеристик и особенностей поведения субъектов педагогического взаимодействия имеет практическую значимость не только в сфере образования, но и во других сферах общественной организации, способствует гармонизации полоролевых взаимоотношений.

Заключение

Сегодня личность, являясь продуктом общественного развития, является субъектом культуры и деятельности в образовательном пространстве, от чего зависит содержание профессиональной активности личности.

Образовательная парадигма ориентирована на удовлетворение потребностей по саморазвитию, самообразованию, самореализации личности. Отсюда и вытекают требования, предъявляемые к современному специалисту и пересмотру организации, содержания, форм и методов профессиональной подготовки в вузе.

Современные требования индивидуального подхода к формированию социокультурной личности не могут игнорировать гендерные особенности, так как это ее фундаментальные биосоциокультурные характеристики. Изучение гендерной культуры имеет не только теоретическое, но огромное практическое значение во всех сферах жизнедеятельности.

Обоснование методологической основы гендерного подхода в педагогике обусловлено глобальными преобразованиями в обществе, а также преобразованиями в социальных

структурах системы основного и профессионального образования, которые выдвигают повышенные требования к формированию новых моделей социального поведения.

Вызов общества требует конструирования системы ценностей и идентификационных структур личности. Все это представляется возможным только при четко разработанных методологических, теоретических и практических основах, обосновании необходимости гендерного подхода во всех уровнях образования и целенаправленного формирования гендерно-ориентированной педагогической деятельности.

Финансирование. Данная статья подготовлена в рамках проекта: «Научная концепция гендерного образования в вузах Республики Казахстан: теоретико-методологические основы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2023-2024 гг. (ИРН AP19680587).

Список литературы

1. Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384> (дата обращения: 11.07.2023).
2. Абылкасымова М. Как в Казахстане решают вопросы гендерного равенства? Новости ООН Глобальный взгляд. Человеческие судьбы. [Электронный ресурс] – URL: <https://news.un.org/ru/audio/2017/03/1317612> (дата обращения: 15.07.2023).
3. Шакирова С.М. Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: количественный анализ // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2022. – № 3(91). – С. 17-34.
4. Геодакян В.А. Системный подход и закономерности в биологии. Системные исследования. Методологические проблемы. – Москва, 2004. – 329 с.
5. Dulina N.V., Anufrieva E.V. Everyday life and gender: General and special aspects in assessments of social justice by contemporary students // Oriental Studies. – 2016. – Vol. 26(4). – P. 216-225.
6. Кон И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей // Соотношение биологического и социального в человеке: материалы к симпозиуму. – Москва, 2005. – 763-776 с.
7. Wilson-McDonald Alexandria Do Czech Women Need 'Gender'? A Conceptual History of 'Gender' in Czechia // Feminist Review. – 2023. – Vol. 134(1). – P. 21-37.
8. Коннелл Р. Современные подходы. Хрестоматия феминистских текстов. – Санкт-Петербург, 2000. – 276 с.
9. Sivochalova O.V., Golovaneva G.V. Gender approach to problem of workers' reproductive health protection. Russian Journal of Occupational Health and Industrial Ecology. – 2015. – Vol. 9. – P. 131-131.
10. Здравомыслова О.М. Гендерные аспекты современных российских трансформаций: проблемы методологии исследования: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. Институт философии. – Москва, 2008. – 50 с.

К.Р. Қалкеева¹, Ж.А. Ағабекова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

Педагогикадағы гендерлік тұғыр

Аңдатпа. Мақалада педагогика ғылымында гендерлік көзқарастың ғылыми мәселесін жасау қажеттілігі негіздеу көзделген. Авторлар білім берудегі гендерлік тәсілді мемлекеттің жауапкершілігі мен мүддесі саласы деп тани отырып, бұл мәселені еліміздің мемлекеттік саясатының басым бағыты ретінде белгіленді.

Гендерлік көзқарастың тек педагогикалық ғылымда ғана емес, сонымен қатар білім берудің барлық деңгейінде жаңа бағыт ретінде ғылыми айналымға енуі, оның дәстүрлі «білімге негізделген» парадигмадан жеке тұлғаға бағдарлы бағытталуымен байланысты екендігі дәлелденілген.

Студенттердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның өзін-өзі тану, өзін-өзі бағыттау және өзін-өзі әлеуметтендіру үдерістерін қамтамасыз ету және қолдау кезінде гендерлік көзқарастың сипатты белгілері ретінде алға қойылған.

Жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуының негізгі факторларының бірі – жеке тұлғаның гендерлік әлеуметтенуі, оның табыстылығы тұлғаның гендерлік бірегейлігін қалыптастырумен, мінез-құлық пен өзін-өзі анықтаудың гендерлік нормаларды, гендерлік стереотиптер жүйесін меңгерумен анықталатындығы айқындалған.

Білім беруде гендерлік көзқарасты дамыту адамтану ғылымының, педагогикалық антропологияның дамуындағы жаңа қадам екені анықталды. Тұлғаның гендерлік әлеуметтік-мәдени дамуы үдерісінің педагогикалық аспектілері гендерлік сәйкестікті қалыптастыру үшін күрделі және көп қырлы өзара әрекеттесу ретінде қарастырылуы керек екендігі негізделген.

Түйін сөздер: гендерлік, жыныстық-рөлдік өзара әрекеттесу, гендерлік тәсіл, биологиялық және әлеуметтік-мәдени тұжырымдамалар, еркектік және феминизм, гендерлік әлеуметтену, гендерлік сәйкестендіру.

K.R. Kalkeyeva¹, Zh.A. Agabekova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan*

Gender approach in pedagogy

Abstract. The article substantiates the necessity to develop a scientific problem of gender approach in pedagogical science. The authors have identified this problem as a priority direction in the state policy of the country, recognizing the gender approach in education as a sphere of responsibility and interests of the state.

Inclusion of the gender approach into scientific circulation as a new direction not only in pedagogical science, but also at all levels of education is due to its orientation towards the transition from the traditionally «knowledge» paradigm to a personality-oriented one.

As characteristic features of the gender approach, consideration of the individual characteristics of students is put forward, while ensuring and supporting the processes of their self-knowledge, self-actualization and self-realization.

One of the main factors of the socio-cultural development of the individual is the gender socialization of the individual, the success of which is determined by the formation of the gender identity of the individual, its mastery of gender norms of behavior and self-determination in the system of gender stereotypes.

It is determined that the development of a gender approach in education is a new step in the development of the science of human studies, pedagogical anthropology. Pedagogical aspects of the process of gender socio-cultural development of personality should be considered as a complex and multifaceted interaction on the formation of gender identity.

Keywords: gender, gender-role interaction, gender approach, biological and socio-cultural concepts, masculinity and femininity, gender socialization, gender identification.

References

1. Ob utverzhdenii Konceptcii semejnoy i gendernoy politiki v Respublike Kazahstan do 2030 goda [On Approval of the Concept of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan Until 2030]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384> (accessed: 11.07.2023). [in Russian]
2. Abylkasymova M. Kak v Kazahstane reshayut voprosy gendernogo ravenstva? Novosti OON Global'nyj vzglyad SHe lovecheskie sud'by [How do they solve issues of gender equality in Kazakhstan? UN News Global perspective Human destinies]. [Electronic resource] – Available at: <https://news.un.org/ru/audio/2017/03/1317612> (accessed: 15.07.2023). [in Russian]
3. SHakirova S.M. ZHenskaya i gendernaya problematika v nauchnoj periodike Kazahstana: kolichestvennyj analiz, Vestnik Kazahskogo nacional'nogo-zhenskogo pedagogicheskogo universiteta

[Women's and gender issues in scientific periodicals of Kazakhstan: quantitative analysis, Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University], 3(91), 17-34 (2022). [in Russian]

4. Geodakyan V.A. Sistemnyj podhod i zakonomernosti v biologii. Sistemnye issledovaniya. Metodologicheskie problem [Systems approach and patterns in biology. Systems research. Methodological problems] (Moskva, 2004, 329 s.) [Moscow, 2004, 329 p.]. [in Russian]

5. Dulina N.V., Anufrieva E.V. Everyday life and gender: General and special aspects in assessments of social justice by contemporary students, *Oriental Studies*, 26(4), 216-225 (2016).

6. Kon I.S. Polovye razlichiya i differenciaciya social'nyh rolej. Sootnoshenie biologicheskogo i social'nogo v cheloveke: materialy k simpoziumu [] (Moskva, 2005, 763-776 s.) [Moscow, 2005, 763-776 p.]. [in Russian]

7. Wilson-McDonald Alexandria Do Czech Women Need 'Gender'? A Conceptual History of 'Gender' in Czechia, *Feminist Review*, 134(1), 21-37 (2023).

8. Konnell R. Sovremennye podhody. Hrestomatiya feministских текстов [Modern approaches. Reader of feminist texts] (Sankt-Peterburg, 2000, 276 s.) [St. Petersburg, 2000, 276 p.]. [in Russian]

9. Sivochalova O.V., Golovaneva G.V. Gender approach to problem of workers' reproductive health protection. *Russian Journal of Occupational Health and Industrial Ecology*, 9, 131-131 (2015).

10. Zdravomyslova O.M. Gendernye aspekty sovremennyh rossijskih transformacij: problemy metodologii issledovaniya: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofskih nauk. Institut Filosofii [Gender aspects of modern Russian transformations: problems of research methodology: abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Institute of Philosophy] (Moskva, 2008, 50 s.) [Moscow, 2008, 50 p.]. [in Russian]

Сведения об авторах:

Калкеева К.Р. – автор для корреспонденции, доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Агабекова Ж.А. – кандидат филологических наук, ассистент профессора кафедры казахского языка и тюркологии, Назарбаев Университет, ул. Қабанбай батыра, 53, Астана, Казахстан.

Kalkeyeva K.R. – **Corresponding author**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

Agabekova Zh.A. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Department of Kazakh Language and Turkology, Nazarbayev University, 53 Kabanbai Batyr str., Astana, Kazakhstan.

A.A. Lekerova¹, N.A. Rahimzhanova¹, M.O. Iskakova^{1*}, I.A. Ralnikova²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

²*Altay State University, Barnaul, Russia*

(E-mail: lekerova_ainur@mail.ru, nazgul3011@mail.ru, maris1976@mail.ru)

Improving the psychological culture of teachers working in an inclusive environment

---

Abstract. *This article discusses the problems of preparing future teachers to work with children with special educational needs. The role of the teacher in the organization of inclusive education is revealed, attention is focused on the competence approach in the training of future specialists in the field of inclusive education, the content of professional competencies is revealed, the role of psychological culture in the professional activity of the teacher is determined. A comprehensive analysis of the concepts of «barrier-free environment» and «inclusive education», «psychological culture» and its value-motivational component is given. Based on the works of scientists, the content of the teacher's readiness for pedagogical activity and the issues of their preparation for inclusion are revealed. Therefore, the content of the article deals with the formation of the personality of a teacher of a new formation, in demand in the labor market, possessing not only theoretical and methodological teaching skills, but also able to solve problems of interaction with oneself and the social environment. The article presents data based on diagnostics aimed at studying the motivational sphere of students, value orientations and professional orientation to the future profession. The results obtained indicate the need for an integrated approach in the training of specialists.*

Keywords: *readiness, professional readiness, limitation of opportunities, psychological culture, motivational and value component, barrier-free environment.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-149-155>

Introduction

A feature of the modern system of higher education is the dynamism of its changes, the improvement of both structural components and the content of teacher training, which is reflected in the intensive reform of educational practice, the development and implementation of new pedagogical projects, the gradual formation of a humanistic orientation of the education system. An appeal is made to the individual as the highest social value of society, a social order is implemented for the education of a specialist with high intellectual and physical qualities, conditions are created for the development of a free, creative personality competitive in the labor market in each teacher.

At the present stage of the formation of higher education, the search for ways to improve the preparation of a future teacher to work with children with special educational needs, to provide the entire system of correctional and educational services with competent professionals who are ready to provide pedagogical support to children in inclusive education is of fundamentally new importance.

The teacher is a carrier of national and cultural values. With the process of inclusion of inclusive education in the educational environment, the requirements for the professional skills of teachers, the level of knowledge and competencies are increasing. All this leaves an imprint not

only on the methods of pedagogical activity, but also on the entire professional and pedagogical culture.

It is the teachers who have a great responsibility in implementing the inclusion mechanism. The effectiveness of the inclusive educational process depends on the level of their own training, professional position, and personal qualities. At the same time, the methodological aspect of readiness to work with this category of children and, in general, the psychological readiness of school teachers to implement the principles of inclusive education remains an urgent issue. All these aspects that make up the personal competence of a teacher must be laid at the stage of professional training.

The purpose of the article is to analyze the influence of the value-motivational component of psychological culture on the future pedagogical activity of students, to consider ways to improve it.

At the present stage, the organization of inclusive education is carried out on the basis of the regulatory framework: the Law on Education (as amended in 2021), the Law of the Republic of Kazakhstan On Social and medical-pedagogical correctional support for Children with Disabilities (dated June 26, 2021, No. 56-VII ZRK), the UN Convention On the Rights of the Child, etc.

To date, the problem of the growth of children with disabilities is one of the most pressing problems of education. So, for example, the number of children studying in inclusive classes is 2,698 children, which is 2% of the total number of children in the Abai region. This has led to the fact that public opinion is gradually coming to the realization that there is a need for qualified specialists of various profiles, as well as for a comprehensive solution to this problem.

The pedagogical community has an understanding of the need to create a 'barrier-free' educational environment and there is a need to develop technologies for organizing their educational activities that ensure the effectiveness of the process of socio-pedagogical adaptation of children with disabilities. Thus, the modern system of education and upbringing will have to adapt to the individual educational needs of the child, using new approaches to learning, using various forms, methods of teaching and upbringing.

It should be noted that in the Abai region, most schools and preschool organizations are aimed at organizing a 'barrier-free environment': MPA secondary school No. 42 with a boarding school, MPA secondary school No. 20, MSOE nursery school No. 8 «Balbobek», MSOE kindergarten No. 9 «Aigolek», etc.

Today, the general education system and school institutions are experiencing a shortage of providing psychological and pedagogical assistance to children by highly qualified specialists.

The necessity and expediency of preparing students for professional activities with children with special educational needs is due to a number of reasons. *большой распространённостью психофизических отклонений в развитии (различного генеза);*

1) teachers have difficulties in providing special psychological and pedagogical assistance, which raises relevance of training problem.

2) teachers experience difficulties when working with children with disabilities, associated not only with professional knowledge, but also with a low level of psychological readiness.

Methodology

Formation of teachers' readiness for this type of professional activity has its own specific features due to the nature of the activity itself and the requirements for the person carrying it out. There is no doubt that the formation of a teacher's readiness for professional activity in the conditions of inclusion must begin at the stage of his training at the university.

In this context, it is of interest to refer to a number of studies devoted to teacher training. A number of scientific papers and articles have been written on both general issues of professional competence of teachers (V.A. Slastenin, G.V. Nikitina, E.P.Kuznetsova), issues of inclusive education, problems of psychological and pedagogical support have been studied in many works:

R.A. Suleimenova studied the regulatory and legal foundations of inclusive education in the Republic of Kazakhstan; Z.A. Movkebayeva considered the issues of teacher training in inclusive education [1; 2]; V.V. Khitryuk, A.A. Baitursynova - scientific and methodological aspects of organizational and pedagogical conditions for the inclusion of children with disabilities in the educational process of secondary schools [3]; A.K. Kusainov, A.X. Argynov, P.A. Zhumakanova, A.S. Ospanova - scientific and methodological foundations of the organization of professional adult education in the field of inclusive education [4; 5]; I.A. Oralkanova, A.K. Oralbekova, I.A. Denisova, D.C. Zhakupova, S.C. Zhubakova, B.C. Baymenova - psychological foundations, features and fundamentals of teacher training in inclusive education of children with disabilities. Nevertheless, the problem of implementing existing scientific and methodological developments, the problem of supporting inclusive educational institutions and teachers engaged in this process remains insufficiently solved.

One of the important components of preparing future teachers for an inclusive environment is to increase the level of psychological culture.

Psychological culture is the ability and willingness to solve problems of interaction with oneself and the social environment, as well as knowledge of the causes of problems and the consequences of actions. At the same time, such a solution to problems should not interfere with the process of personal development. Psychological culture of the individual is expressed in the political, family, service, public, personal areas of people's relationships. It is based on the recognition of the value and diversity of the inner world of man. It is impossible to fully explain the real behavior of people or any mental phenomenon without an initial idea of the vulnerability and scale of the inner world of a person. Psychological culture of the individual determines the tolerant nature of human interaction. The basis of such interaction is the ability to be condescending to different people, tolerant of their lifestyle and behavioral characteristics, the desire for mutual understanding [6; 7].

Psychological culture assumes that the realization of knowledge in psychology is based on the principles of humanism, respect for others, responsibility, love and conscience.

Psychological culture occupies a special place among other types of cultures. It is included in the content of each of the cultures, because culture was created by man for man, therefore man is an obligatory element of each of the cultures. In various forms, the component of psychological culture can be found in the composition of household, hygienic, informational, economic, environmental and other types of culture. Thanks to the developed psychological culture, the effectiveness of a person's interaction with his own body and the subject environment, with himself as an individual and a personality in any sphere of being is ensured and the capabilities of the human body are increased [8]. Therefore, the formation and development of psychological culture is one of the key points in the professional training of any specialist. Psychological culture makes a person more successful, protects from unnecessary conflicts, failures, losses, psychological trauma, etc.

Thus, it can be noted that psychological culture is a very capacious and multidimensional phenomenon. First of all, it includes deep psychological knowledge, impeccable command of professional methods of work, professional readiness for independent activity, the ability to think independently, breadth of outlook, vision of personal and professional perspectives and problems.

Discussion

It is worth noting that the psychological culture of the individual is the result of the deep interaction of human development, education and training. Therefore, it is necessary to consider it with the inclusion of such categories as mental and psychological health, psychological literacy, reflection and value-semantic relations.

Especially important for a teacher working with children with special educational needs is his willingness to understand the mental states of students, i.e. empathy.

The readiness of a future teacher in the context of a competent approach presupposes the result of his training as a specially organized didactic process correlated with the formation of appropriate competencies. The better the professional training is carried out, the higher the level of readiness for professional activity [9].

Motivation-value, cognitive, organizational-activity, reflexive-analytical and productive components can be distinguished in the structure of readiness. Let's focus on the consideration of the motivational and value component, which includes the basic properties of the psyche and personal qualities of the future teacher.

The motivational and value component of the psychological readiness of the future teacher for professional activity meaningfully includes:

- attitude to the profession;
- the dominance of the motives of the subject-subject nature;
- the desire for self-realization in the profession;
- the desire to constantly improve in it.

The selected indicators are not the only qualitative characteristics of this component, but in the context of our study they are the most significant.

The purpose of our research is to determine the level of motivational and value readiness of the future teacher.

The subjects were students of 1-4 courses of the educational program «6B01302 Pedagogy and Methods of Primary Education» Alikhan Bokeikhan University. The sample size was 60 people.

To assess the effectiveness of our activities, a set of methods has been formulated to identify the readiness of the future teacher for professional activity from the position of the component we have identified.

In order to identify the content of the motives of future primary school teachers, a survey of students of the Faculty of Humanities was conducted. The survey covered 1st - 4th year students.

Results

To determine the dynamics of the motivational orientation of the individual for future correctional and developmental work with children with disabilities (hereinafter - D), a comparative survey of students was conducted. The survey was conducted using a questionnaire. The students' answers were distributed as follows.

Table 1

Results of motivational orientation

№	The content of the motive	Students of 1-4 courses
1	The desire to help children with disabilities	46%
2	The opportunity to improve their level of pedagogical training in working with children with disabilities	53%
3	Opportunity to receive special education	55%
4	The opportunity to have a good salary	41%
5	The desire to excel, to achieve personal success	18%

The results of the survey showed that among the motives for focusing on working with children with disabilities, the leading place is occupied by the opportunity to receive special education (55%) and the desire to help children with disabilities (46%). The presence in the list of the desire of future teachers to increase the level of professional training, to receive additional (2 higher) education, indicates a professionally stable interest and the ability to reflect; the last place is occupied by the desire to distinguish themselves (18%).

According to the results of the conversation: to the question of what attracts students to the profession of a teacher working with children with disabilities in psychophysical development (B), 53% of respondents noted as the main thing - the desire to educate and teach a child with various disabilities in psychophysical development; 25% - see it as an opportunity to overcome pity for the child with deviations in psychophysical development; 16% - the opportunity to realize their abilities; 5% - the opportunity to see the results of their work. From the data presented, it can be seen that the motivational and value orientation of students in working with children with disabilities has a positive character.

In order to study the value orientations of the personality of students, the methodology «Value orientations» was carried out (M. Rokich in the adaptation of V.A.Yadov).

Based on the results of M. Rokich's methodology of value orientations (adapted by V.A.Yadov), we identified the following values that are significant for students: happy family life (52.7%), health (23.3%), love (12%). At the same time, it is worth noting that the remaining 15 terminal values account for only 12%. If we evaluate the second most important value of students, then here we see about the same picture: health (34.7%), happy family life (22%), love (21.3%). It can also be noted that they often put active life (4.7%) and freedom (5.3%) in second place in importance. The remaining 13 terminal values account for 12%.

Conclusion

It is known that the motivational sphere varies at different stages of professional activity. So, based on the results of conversations with students, practical teachers, we found that at the stage of choosing a profession, there is an interest in the content of the activity, an understanding of the importance of providing pedagogical, correctional and developmental assistance to various categories of children with disabilities in psychophysical development, a desire to get a higher education. In the process of developing psychological culture, its value-motivational component, it is necessary to form awareness of the choice of profession, the need for further professional self-development.

At the stage of professional training, adaptation to pedagogical activity begins, clarification of their claims, possible loss of interest in the chosen profession.

At the stage of professional activity, the individual style of activity is improved, intuition, pedagogical vigilance develops, the nature of professional activity is formed. But for each teacher-practice, the time of formation of these indicators is purely individual. This question is relevant, because traditionally, during their studies at the university, students do not fully assimilate the nature of future work and only partially get acquainted with it during pedagogical practice. Therefore, the work on the formation of students' motivational and value orientation remains relevant and requires long-term systematic work.

References

1. Мовкебаева З.А. Инклюзивное образование: теория и практика. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2016. – 117 с.
2. Искакова А.Т., Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А. Основы инклюзивного образования (учебное пособие). – Алматы: L-Pride, 2013. – 280 с.
3. Хитрюк В.В. Готовность педагога к работе с «особым» ребенком: модель формирования ценностей инклюзивного образования // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2013. – №11. – С. 72-79.
4. Ospanova A.S. Psychological and pedagogical differential diagnosis of children with disabilities // BULLETIN of Abai KazNPU. Series "Psychology". – 2019. – Vol. 4(61). – P. 209-212.
5. Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаханова Р.А. Профессиональная подготовка взрослого населения в области инклюзивного образования: методическое пособие. – Алматы: ROND&A, 2008. – 120 с.

6. Мағауова А.С., Салханова Ж.Х. Формирование профессиональных компетенций у будущих педагогов-психологов // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Психология». – 2018. – №1(54). – С. 15.
7. Мадалиева З.Б., Абдуллаева П.Т. К вопросу моделирования процесса формирования диагностической компетентности будущих педагогов-психологов в университетской среде // Педагогика и психология. – 2017. – №1(30). – С. 24.
8. Mizimbayeva A.S. The definition, role and possible ways of research culture development in high educational institutions. BULLETIN of Abai KazNPU. Series of Pedagogical Sciences. – 2014. – Vol. 1(41). – P. 99-103.
9. Сейтенова С.С., Мухангалиева Ш.А. Развитие исследовательской компетентности как критерий успешности будущего педагога // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – №8. – С. 56-59.

А.А. Лекерова¹, Н.А. Рахимжанова¹, М.О. Искакова¹, И.А. Ральникова²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

²*Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей*

Инклюзивті ортада жұмыс істейтін мұғалімдердің психологиялық мәдениетін арттыру

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ мұғалімдерді ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге дайындау мәселелері қарастырылады. Инклюзивті білім беруді ұйымдастырудағы мұғалімнің рөлі ашылады, инклюзивті білім беру саласындағы болашақ мамандарды даярлаудағы құзыреттілік тәсілге назар аударылады, кәсіби құзыреттіліктің мазмұны ашылады, мұғалімнің кәсіби қызметіндегі психологиялық мәдениеттің рөлі анықталады. «Кедергісіз орта» және «инклюзивті білім», «психологиялық мәдениет» және оның құндылық-мотивациялық компоненті ұғымдарына жан-жақты талдау жасалады. Ғалымдардың еңбектері негізінде педагогтің педагогикалық қызметке дайындығының мазмұны және оларды инклюзияға дайындау мәселелері ашылады. Сондықтан мақаланың мазмұнында біз еңбек нарығында сұранысқа ие, оқытудың теориялық және әдістемелік дағдыларын ғана емес, сонымен бірге өзімен және әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу мәселелерін шеше алатын жаңа формациядағы мұғалімнің жеке басын қалыптастыру туралы айтып отырмыз.

Түйін сөздер: дайындық, кәсіби дайындық, мүмкіндіктерді шектеу, психологиялық мәдениет, мотивациялық-құндылық компоненті, кедергісіз орта.

А.А. Лекерова¹, Н.А. Рахимжанова¹, М.О. Искакова¹, И.А. Ральникова²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

²*Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия*

Повышение психологической культуры педагогов, работающих в инклюзивной среде

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы подготовки будущих педагогов к работе с детьми с особыми образовательными потребностями. Раскрывается роль педагога в организации инклюзивного образования, акцентируется внимание на компетентностном подходе в подготовке будущих специалистов в области инклюзивного образования, раскрывается содержание профессиональных компетенций, определяется роль психологической культуры в профессиональной деятельности педагога. Дается всесторонний анализ понятий «безбарьерная среда» и «инклюзивное образование», «психологическая культура» и ее ценностно-мотивационный компонент. На основе трудов ученых раскрывается содержание готовности педагога к педагогической деятельности и вопросы их подготовки к инклюзии. Поэтому в содержании статьи речь идет о формировании личности педагога новой формации, востребованного на рынке труда, владеющего не только теоретико-методическими навыками преподавания, но и способного решать проблемы взаимодействия с самим собой и социальным окружением.

Ключевые слова: готовность, профессиональная готовность, ограничение возможностей, психологическая культура, мотивационно-ценностный компонент, безбарьерная среда.

References

1. Movkebaeva Z.A. Inklyuzivnoe obrazovanie: teoriya i praktika [Inclusive education: theory and practice] (Almaty, IP «Sagautdinova», 2016, 17 s.). [in Russian]
2. Iskakova A.T., Movkebaeva Z.A., Ajtbaeva A.B., Bajtursynova A.A. Osnovy inklyuzivnogo obrazovaniya [Fundamentals of inclusive education] (Almaty, L-Pride, 2013, 280 s.). [in Russian]
3. Hitryuk V.V. Gotovnost' pedagoga k rabote s «osobym» rebenkom: model' formirovaniya cennostej inklyuzivnogo obrazovaniya, Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta [Teacher's readiness to work with a «special» child: a model for the formation of inclusive education values, Bulletin of the Baltic Federal University. I. Kant], 11, 72-79 (2013). [in Russian]
4. Ospanova A.S. Psychological and pedagogical differential diagnosis of children with disabilities, Bulletin of Abai KazNPU. Series "Psychology", 4(61), 209-212 (2019).
5. Kusainov A.K., Argynov A.H., ZHumakanova R.A. Professional'naya podgotovka vzroslogo naseleniya v oblasti inklyuzivnogo obrazovaniya: metodicheskoe posobie [Professional training of the adult population in the field of inclusive education: a methodological guide] (Almaty, ROND&A, 2008, 120 s.). [in Russian]
6. Magauova A.S., Salhanova ZH.H. Formirovanie professional'nyh kompetencij u budushchih pedagogov-psihologov, Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya "Psihologiya" [Formation of professional competencies among future teachers-psychologists, Bulletin of Abai KazNPU, series "Psychology"], 1(54),15 (2018). [in Russian]
7. Madalieva Z.B., Abdullaeva P.T. K voprosu modelirovaniya processa formirovaniya diagnosticheskoy kompetentnosti budushchih pedagogov-psihologov v universitetskoj srede, Pedagogika i psihologiya [On the issue of modeling the process of formation of diagnostic competence of future teachers-psychologists in the university environment, Pedagogy and psychology], 1(30), 24 (2017). [in Russian]
8. Mizimbayeva A.S. The definition, role and possible ways of research culture development in high educational institutions, Bulletin of Abai KazNPU. Series of Pedagogical Sciences, 1(41), 99-103 (2014).
9. Sejtenova S.S., Muhangalieva SH.A. Razvitie issledovatel'skoj kompetentnosti, kak kriterij uspehnosti budushchego pedagoga, Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya [Development of research competence as a criterion of success of a future teacher, International Journal of Experimental Education] 8, 56-59 (2013). [in Russian]

Information about the authors:

Lekerova A.A. – Senior Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology, Master of Pedagogical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, 44 Schmidt Str., Semey, Kazakhstan.

Rahimzhanova N.A. – Senior Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology, Master of Pedagogical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, 44 Schmidt Str., Semey, Kazakhstan.

Iskakova M.O. – **Corresponding author**, Candidate of Pedagogical Sciences, Dean of the Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, 44 Schmidt Str., Semey, Kazakhstan.

Ralnikova I.A. – Doctor of Psychological Sciences, Department of General and Applied Psychology, Altai State University, 61A Lenin Avenue, Barnaul, Russia.

Лекерова А.А. – педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, Alikhan Bokeikhan University, Шмидт көшесі 44, Семей, Қазақстан.

Рахимжанова Н.А. – педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, Alikhan Bokeikhan University, Шмидт көшесі 44, Семей, Қазақстан.

Искакова М.О. – **байланыс үшін автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University гуманитарлық факультетінің деканы, Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Шмидт көшесі 44, Семей, Қазақстан.

Ральникова И.А. – психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасы, Алтай мемлекеттік университеті, Ленин даңғылы 61А, Барнаул, РФ.

А. Маудет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
ҚР Ұлттық музейінің бөлім жетекшісі, Астана, Қазақстан
(E-mail: mr.ardabi@mail.ru)

Қызылжар қазақтары фольклорлық мұрасының жас ұрпақты оқытудағы тәрбиелік мәні

Аңдатпа. Мақалада гасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызекі немесе құймақұлақтық қасиетпен жалғасқан Солтүстік Қазақстан облысының рухани мұраларының жиналу, сақталу, зерттелу мәселелеріне және сол мұралардың жас ұрпақ тәрбиесіне рөлі қарастырылады. Қызылжар өңірі – Сарыарқаның бір бөлігі ретінде, қазақтың аспаптық музыкасы мен фольклорлық мұраларының тамыры үзілмей сақталған қасиетті өлкенің бірі. Солтүстікті жайлаған елде қазақ халқының ұлттық музыкасы мен фольклорының оның ішінде отбасылық әдет-ғұрпы, салт-санаға қатысты бай дәстүрлері сақталған. XVII-XIX ғасырдағы қазақта сөз бастаған ақын-жыраулар Қожаберген Толыбайсынышұлы, Шал Құлекеұлы, халықтың санасынан өшпестей орын алған сал-серілер Сегіз сері, Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтар салған әншілік өнердің түп негізі де осы өлкеде өркен жайған. Бұл өңірде сақталған халқымыздың салт-санасы, әдет-ғұрпына байланысты мұралар, этнографиялық құндылықтар, ұлттық қолөнер туындылары, халық ауыз әдебиетінің үлгілері (шілдехана, жоқтау, сыңсу, жар-жар, ән-күй, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр, терме, жарапазан, бақсы сарындары т.б.) ауызекі және атадан-балаға тікелей мұрагерлік жолмен таралып, ұлтымыздың және әлемдік адамзат өркениетіне өзіндік үлесін қосуда. Сондай-ақ Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, Қызылжар өңіріне шетелдерден қандастарымыз көптеп қоныс тепті. Қызылжар өңіріне келіп қоныстанған қандастар легімен бүгінгі таңда жас ұрпақтың жадынан ұмыт бола бастаған, ұлттың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне, аспаптық музыкасы мен этнографиясына қатысты қыруар мұралар келді. Осы мақаланың ғылыми талдау бөлігінде, Қызылжар өңірін мекендеген байырғы қазақтар мен елге оралған қандастардан жазылып алынған ауыз әдебиетінің байырғы үлгілерімен қоса музыкалық-фольклорлық мұраларының аймақтық-орындаушылыққа тән ортақ ерекшеліктері мен ұлттық рухани ортақтығы тұжырымдалады. Мақалада берілген «жұмбақ», «жаңылтпаш», «бақсылық сарын» сияқты фольклорлық мұралар туралы құнды деректер, 2022 жылы мақала авторының Қызылжар өңіріне жүргізілген ғылыми-зерттеу экспедиция барысында жиналған тың материалдар негізінде сұрыпталды.

Түйін сөздер: Қызылжар, Солтүстік Қазақстан облысы, фольклорлық мұралар, жұмбақ, бақсылық сарын, рухани мұра, ғылыми-зерттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-156-169>

Кіріспе

Қызылжар өңірі Ресей елімен көрші, шекаралас болғандықтан, Патшалық Ресей кезінен бастап, кейінгі Советтік кезеңдегі, отарлау саясатына байланысты халықтық көші-қонның әсерімен, бұл өлкедегі ұлттық құндылықтардың жиналу, зерттелу жағы тарихи себептермен кемшін қалғаны белгілі. Бірақ, қаншама тағдырлы кезеңдерді басынан өткерсе де, қазіргі Солтүстік Қазақстанның ұлттық мұрасы, Арқа өңірінің аса бай мәдени

мұрасының тікелей құрамдас бөлігі ретінде тарихи-мәдени орнын сақтап келеді. Сондықтан да, бұдан бұрынғы Ақмола, Қарағанды, Павлодар облыстарының рухани мұрасына жасалған ғылыми зерттеулердің дені, аумақтық жағынан көршілес Солтүстік Қазақстан өңірінің рухани құндылықтарына ортақ дүниелер есептеледі. *Зерттеу жұмысының мақсаты* – Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы аумағындағы рухани мәдени мұраларымыздың озық үлгілерін қазіргі көзі тірі ұстанушыларының өзінен жазып алу, сақтау, қорғау, насихаттау арқылы жас ұрпақтың санасына сіңіру. Қазақстан Республикасының үкіметінің, 2011 жылғы 1 маусымдағы № 613 қаулысымен ратификациялаған конвенция негізінде, 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысымен қабылдаған, Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдамада нақты көрсетілген міндеттерді [1] негізге ала отырып, Қызылжар өңірінде сақталған рухани мұраларымызды сақтау, зерттеу жұмыстарын жүргізу.

Бұл зерттеулер Қызылжар өңіріндегі рухани мәдени мұраны сақтаушылардың және олар сақтап отырған мұра элементтерінің толық ұлттық тізімін жасауымызға жол ашады. Бұл мұралар болашақ жастардың ұлттық тәрбиемен сусындап өсуіне жол ашатын бірден-бір қозғаушы тетік болары сөзсіз. Оның үстіне біздің зерттеуіміз дәлелдегендей, Қызылжар өңіріндегі рухани құндылықтарды сақтаушы көзі тірі мұрагердің күн санап өмірден өтуіне байланысты, ол өңірдегі рухани мұраларымызды тез арада жазу, сақтау, зерттеу жұмысы уақыт күттірмейтін өзекті мәселе болып отыр. Сондай-ақ осы өңірден жиналған рухани құндылықтардың мектеп пен университет қабырғасында білім алып жатқан жастарға ұлттық құндылық ретінде оқытылу мәселесі, Қазақстанның қазіргідей геосаяси жағдайында, Солтүстік өңірлердің мәдени-тарихи тамыры тереңде екенін айқындауда аса маңызды.

Зерттеу әдістері

Қызылжар өңірінің рухани мәдени мұраларды ғылыми зерттеуде тарихи-типологиялық және салыстырмалы-теориялық, жүйелі этнофондық зерттеу әдістемелері мен кешенді зерттеу тәсілі қолданылды.

Зерттеу тарихы

Қызылжар өңірінде сақталған рухани мұраларды (*музыкалық фольклор, ауыз әдебиетінің музыкалық фольклормен ортақ жанрлары жоқтау, сыңсу, жарапазан, бақсылық сарындар т.б.*) жинау жұмыстары Александр Викторович Затаевичтен (1920-1936) басталып, әр кезеңде жүріп отырды. А. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегінде XIX ғасырлардағы Қызылжар өңірінде өткен қазақ ән өнерінің классиктері Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтың 20 ға тарта әндерімен қоса ауызша таралған қараөлеңдер мен халық әндерінен 200 тарта ән жинақтап түсіндірмесін жазған [2]. Борис Ерзаковичтің «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегін және Сыдық Мұхамеджанов пен Борис Ерзакович нотаға түсірген М. Майचेкиннің құрастыруындағы «Ақан сері Қорамсаұлы әндері» [3], өнертанушы Есім Байболовтың құрастыруындағы «Ыбырай Сандыбайұлы әндері» этнографиялық жинақ [4], Біржан салдың әншілік өнеріне байланысты Ерзакович, Ә. Дербісәлин, З. Қоспақовтардың «Ләйлім шырақ» [5] атты еңбектерін айтамыз. Академик А. Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» [6], «Замана бұлбұлдар) [7] атты еңбектерінде арқа өңірінің халық композиторларының шығармалары зерттелген. Бұдан бөлек әр жылдары жекелеген зерттеушілер, Қызылжар өңіріне жинау, зерттеу экспедициясын жүргізді. Қызылжардың ән-күй мұрасы туралы Т. Бекқожина [8, 9], Б.Ж. Аманов, Ә. Мұхамбетова [9, 45-46], Б. Қарақұлов [10, 39-42], А. Сейдімбек [11], С. Өтеғалиева [12, 61-72], З. Қоспақов [13, 61-72], П. Шегебаев, С. Елеманова [14, 8], А. Бердібай [15, 17-22], Ж. Жүзбай [16], [17], А. Байбек [18, 44-50], А.Ж. Қазтуғанова [19, 132-296], Р. Стамғазиев [20, 22-354], М. Әбуғазы [21, 144-198] т.б. ғалымдар зерттеу жүргізді.

Қызылжар өңірінің музыкалық-фольклорының жиналған тағы бір кезеңі 1958 жылдардан басталды. Яғни, 1958 жылдан бастап Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының фольклорлық кабинеті Көкшетау және Целиноград облыстарына бірнеше музыкалық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырған. Төменде сол музыкалық-этнографиялық экспедициялардың Көкшетау облыстары (1999 жылғы СҚО мен Ақмоланың территориялық жер бөлінісінде, бұл экспедиция жүріп өткен көптеген елді-мекендер қазіргі СҚО –ның аумағына қараған) бойынша жүріп өткен жолдары және жиналған материалдары туралы мынадай мәліметтер берілген:

1958 жылы Көкшетау облысының Қызыл ту, Еңбекшілер ауданынан 48 ән жинап, Жаяу Мұса, Ақан Сері, Біржан, Ыбырай әндерінің құнды нұсқаларын жазды. Экспедиция жетекшісі: Алма Темірбекова.

1959 жылы Ақмола Облысы Еркіншілік ауданы, Сталинский путь колхозы, отгон АЖ. экспедиция жетекшісі: А.Темірбекова [22, 173].

1962-1963 жылдары экспедицияға екі топ шықты. Бірінші, Целиноград облысына экспедиция жасап, 102 ән 6 күй жазды. Экспедиция жетекшісі: Асқан Серікбаева. Екінші, Көкшетау облысын аралап 108 ән және 3 күй жазды. Экспедиция жетекшісі: А. Кетегенова [22, 18].

1961 жылы Көкшетау облысы Қызылту ауданы, Казанский ауданы, Жаманауыл, Шұбар ауылы, Шұқыркөл, Казанка ауылы, Қоскөл ауылы, Высокое ауылы, Айыртау ауданы, Лавровка ауылы, Еңбекші ауданы, Восточный совхозы, Сәуле ауылы, Кішкентай ауылы, Бірсуат с/с, Степнякқаласы, Первомайка бөлімшесі, Щучинск ауданы, Шорцовский совхозы, Жаңаталап ауылы. Экспедиция жетекшісі: А.Темірбекова.

1986 жылы Көкшетау облысы Еңбекшілер ауданы, Казгородок ауылы, Көкшетау қаласы, Бурабай ауданы, Бурабай қаласы, Ш.Уәлиханов ауданы, Қайрат совхозы, Степняк қаласы, Біржан совхозы, Сәуле бөлімшесі, Щучье ауданы. Экспедиция жетекшісі: Б. Дәлденбаев [22, 185].

Қазіргі Қызылжар өңірімен Ақмолаға ортақ музыкалық-фольклорлық мұраны жүйелі жинаған ғалымдардың бірі музыкатанушы, этнограф Гүлсім Байтенова. Гүлсім Байтенованың сол кездегі экспедиция бағыты қазіргі Солтүстік Қазақстан облысына қарасты біраз аудандар мен елді-мекендерді қамтиды. «Көкшетау әуендері» [23] атты еңбегі бұдан ертерек уақыттағы Көкшетау мен Қызылжар өңірі әндерінің фольклорлық үлгілері туралы толығырақ мағлұмат беретін бірден-бір ғылыми еңбек.

Рухани мұраның атадан-балаға жалғасуының ең басты шарттары – біріншіден, мемлекеттік тілге байланысты. Екіншіден, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты құндылықтар халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінің бір бөлшегі ретінде толық айналымда болғанда ғана, жас ұрпаққа жалғасын табары сөзсіз. Мысалы, қазіргі таңдағы отбасындағы бесікке салу дәстүрінен бастап, қыз ұзату, өлікті жөнелту, ас беру, келін түсіру сияқты толып жатқан салт-жораларымызда қазақтың ежелден келе жатқан дәстүрлері айналымда болса, ол өз өміршеңдігін сақтайтыны анық. Ал біздің осы заманғы тұрмыс әдебімізге байланысты атадан қалған көптеген құндылықтар ескірген дүниелер есебінде тұрмысымыздағы айналымнан шығып қалғандықтан, жас ұрпақтың жадынан біржолата өшуге бет алғаны жасырын емес.

Нәтижелер мен талқылау

Қызылжар өңіріндегі рухани құндылықтарды жинау, зерттеу барысында қазақтың салт-дәстүрі, орындаушылық өнері, фольклорлық мұраларының әртүрлі жанрларынан қыруар материалдар жазылып алынды. Сол мұралардың ішінде қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданы Амандық ауылының тұрғыны Семсер Шарифатұлынан бұдан бұрын еш жерде жарияланбаған бақсы сарындары туралы бірнеше материал жазылып алынды. Мәлімет берушінің жеткізуіндегі бұл бақсы жырлары, өзінің туып өскен жеріндегі (ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле қазақ автономиялы облысының Күнес ауданы) бақсылардан

ауыздан-ауызға таралып, қазіргі күнге жеткен. Шын мәнінде, Қазақстанның фольклортану ғылымында соңғы жылдарда ел арасына шыққан экспедициялық зерттеулерде бақсы сарыны үлгісі әлдеқашан жойылып кеткен мұралар қатарына қосылған болатын.

Бақсы сарыны – бақсылар да халық өнерпаздары (ақын, жырау, сал-серілер) сияқты фольклорлық құндылықтар қалыптастырушылардың өкілі. Бақсының негізгі атқаратын қызметі, тәңір иелеріне, аруаққа, әулие-әнбиелерге, жындарға табыну көзқарасын уағыздау арқылы, адам мен тылсым күш арасындағы дәнекерші есебінде болады. Ал ислам дінінің өкілі молда, мұсылман баласының құдайға деген сенім түсініктерінің ақиқатын, маңыздылығын уағыздап, Алла мен Алла сөзі Құран кәрімді уағыздаушы. Бақсы мен молданың атқаратын қызметінің айырмашылығы осында. Осы себептен бақсы атқаратын қызметінің бағыты жағынан ел арасында халықтық білім иесі емші, көне наным-сенімді, тылсым күшке ие тұлға болып танылады. Бақсылардың қазақ қоғамындағы орыны мен қасиетінің қазіргі таңдағы қоғам өмірінен көшуінің себебін ғылыми зерттеулерде былай түсіндіреді: «Бақсылардың әлеуметтік өмірдегі орны ХІХ ғасырдың соңына қарай тіптен тарыла түседі. Оның бір себебі 1868 жылы қазақ даласын билеудің жаңа ережелеріне сәйкес бақсылыққа заң жүзінде тыйым салынуынан, екіншіден, мұсылманшылықтың өршуінен (молдалар жын шақыру шарихатқа қарсы келеді, сондықтан бақсыдан көмек сұрау күнә болады деп уағыз жүргізеді), үшіншіден, қазақ даласына етек жая бастаған орыс медицинасы да бақсылыққа өре-тұра қарсы болады. Бақсылар, негізінен, жүйке ауруына ұшырағанда, есі ауысқандарға, ауыр толғақ қысқан әйелдерге, сарып, сал ауруымен ауырғандарға ем жасаған. Халқымыздың шаманистік түсінігінде мұндай аурулар жын-шайтанның әсерінен болады. «Жынды», «жын соққан», «перінің салқыны тиген», «албасты басқан» деп ат қою да сондай түсініктерден шыққан. «Қояншық» та осы қатарға қосылады. Аталған сырқат түрлерінің көбін бақсылар психотерапиялық әдіспен (бақсының ойыны арқылы) емдеген, алайда, олар қажет кезінде аллопатиялық, гомеопатиялық, хирургиялық әдістерді де қолданған. Мәселен, мерезді қызылмия мен тамыр-дәрінің және басқа шөптердің қосындысы арқылы емдеген» [24, 170] - деп бақсылық өнердің күнделікті өмірімізден қалай шеттетілгені және олардың адам баласының ауру-сырқауына қала ем-дом жасайтыны туралы айтылған.

Мысалы, Тайынша ауданы Амаңдық ауылының тұрғыны Семсер Шарифатұлы айтып берген бірінші бақсы сарынында, бақсының сырқатты емдеп қана қоймай, оның өткені мен болашағына міндетті түрде болжам жасайтынын сондай-ақ қазақтың үш жүзінің ішінен шыққан тарихи тұлғаларды, батыр-балуандарды, әулие-әнбиелердің атын атап, аруағын шақырып емге дауа тілесе, енді бір жағынан жиналған жұртқа, үш жүздің игі-жақсыларының қазақ қоғамындағы орыны туралы үлкен насихаттық жұмыстар жасап отырғанын айқын аңғаруға болады (*Семсер Шарифатұлы айтып берген бақсы сарындары бұдан бұрын еш жерде жарияланбаған тың материал болғандықтан осы мақалада толық мәтінін беріп отырмыз*):

Албан, суан, дулатым,
Қабат қабат жұратым.
Ауруға шипалы,
Күн балар ма туатын.
Шұбар атты жалайыр,
Осы аурудан сен айыр.
Қаңлы менен шанышқылы,
Барлығыңды қолдай көр.
Арғын, найман, тарақты,
Керей, уақ, қоңырат.
Бір анадан тарапты,
Қырғыз қыпшақ аруағы.
Берекер деп талапты.
Алтын жаппас, шектінің,

Арқаның артық тектінің.
Тана, тама, серкешім,
Зар үнімді естісін.
Танадай туысым,
Қынға салған қылышым.
Жағалбайлы аруағы,
Қысылғанда тынысым.
Алшын, әлім, байұлы,
Басқа қонған ырысым.
Ауруға шипа бер,
Жолын көрсет дұрысын.
Буын-буын қамыстан,
Қандай пәле жабысқан.
Жақыннан емес ауру,

Жабысқан екен алыстан.
 Алыстан келген ауруға,
 Ем табылар алыстан.
 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай.
 Қасірет шеккен момыңды,
 Ондай көрсін бір Құдай.
 Жалғыз туған Жаңғабыл,
 Көкбөрі жыным кел жабыл.
 Тәңіріммен сұрасып,
 Ауруына ем табыл.
 Тәйірберді аруағы,
 Тілеуқабыл қолбасы.
 Бегімбет, Дербіс бар тағы,
 Ие болып қолдашы.
 Есенгелді бабамыз,
 Қызай пірі анамыз.
 Ғарып болған мүсәпір,
 Емін қайдан табамыз?.
 Батыр туған Шөкенбай,
 Әулие абыз Текебай.
 Қызайдан төрт әулие,
 Әулие сенен өтеме-ай.
 Бұлғын аяқ Мүсірбай,
 Әулиелер оңарсын ісімді-ай.
 Аруақтарың қолдасын,
 Қырсық пәлені ұшырғай.
 Ақарыс пен Жанарыс,
 Жаншорадан Бекарыс.
 Ұрпағыңнан ауру,
 Аулақ жүрсін тым алыс.
 Әуел бастан айтайын,
 Жаратушы Құдайды.

Шақырамын жар бол деп,
 Аруақты анам қызайды.
 Ғайыпперен қырықшілтен,
 Оңынан келсе қолдайды.
 Шайқы-бұрқы диуана,
 Көкбөрі жыным болжайды.
 Буын-буын қамыстан,
 Қандай пәле жабысқан?.
 Су перімен табысқан,
 Алыс емес жақыннан.
 Жаныңда жүрген таныстан,
 Ақарыстан Хазірет.
 Омар, Оспан, Шәхәржар,
 Әбубәкір Сыдықпен.
 Я, пірлерім болсын жар,
 Жеті әулие әнбие.
 Асқабыл келіп Уәйістер,
 Меккеден де қағба.
 Болар ма екен бір себеп,
 Бескөрікпен Жарас Бексейіт.
 Құдай деп ем көксейік,
 Аман, Тоқай, Таңаттың.
 Аруағын айтпай кетпейік,
 Аруақтар шипа болып.
 Осылай айтып емдейік,
 Алла беріп пайдасын.
 Аман болсын мал басың,
 Ауруыңа ем берсін.
 Аруақты баба Андасым,
 Аққозы, Шүңгіл, Қатпаның.
 Айтылмай аты қалмасын,
 Аруақтары қолдасын.
 Ұзақ ғұмыр жалғасын.

Семсер Шариғатұлы айтып берген екінші бақсы жырында, бақсының жын-перілерді көмекке шақырып, адамдарға аурудың қайдан, неден жабысқаны туралы егжей-тегжейлі түсіндіріп, емдеу шарттарын айтып, ем-дом жасауға кіріскенін көруге болады:

Қобызымды шалайын,
 Отқа майды салайын.
 Жапанда жатқан көп жыным,
 Сендерді шақырып алайын.
 Қырық нарға қос артқан,
 Қырық жұртқа қош айтқан.
 Қырық сарбаз бастығы,
 Жасындай болып тосаттан.
 Қаз дауысым кел шапшаң,
 Көк манатым көкте ойнар.
 Көлеңкесі жерде ойнар,
 Шақырғанда келсеңші.
 Сен келер деп кім ойлар?
 Алпыс қойдың терісі,

Ау шықпаған Қорабай.
 Жетпіс қойдың терісі,
 Жең шықпаған Қорабай.
 Ағашпенен талдарды,
 Жапыратын Қорабай.
 Теңіздерді қолымен,
 Сапыратын Қорабай.
 Жәрдем қыл деп келгенге,
 Шақыратын Қорабай.
 Қайдасын сен Қорабай,
 Кеттің ғой сен жоламай?
 Жаңа келді Күнқожа,
 Жаңа келді Айқожа.
 Қожа, қожа, қожа көп,

Ішіндегі қай қожа?
Қырдан келген қырық қожа,
Ойдан келген оң қожа.
Сол қожаның ішінде,
Әсіресе бір қожа.
Есік ашып кір қожа,
Күн көзінде әулие.
Жер жүзінде әулие,
Машарыпта әулие.
Мағарыпта әулие,
Тауда жүрген әулие.
Таста жүрген әулие,
Көлде жүрген әулие.
Шөлде жүрген әулие,
Жаңа келді Шарабас.

Алпыс қойдың терісі,
Ау шықпаған Шарабас.
Жетпіс қойдың терісі,
Жең шықпаған Шарабас.
Тоқсан қойдың терісі,
Тон шықпаған Шарабас.
Жаңа келді су пері,
Жаңа келді қу пері.
Жаңа келді ай пері,
Жаңа келді құлаң шаш.
Есінді жи көзінді аш,
Албастысын шығарсын.
Екі иығынан мықтап бас!
Енді керек болады,
Қара қой мен қара тас.

Бақсыларда аруақтарды шақырудың бірнеше типі бар.

1. Бұрын-соңды өткен атақты хандардың, батырлардың, бай-мырзалардың аруағын шақыру.

2. Тікелей өз ата-бабаларының аруағын шақыру.

3. Атақты бақсылардың аруағын шақыру.

Әулие-әнбиелер мен аруаққа сыйыну көбінше іркес-тіркес келеді, кейде араласып та кетеді. Бұлардың бәрі (әулие-әнбиелер, аруақтар) бақсының жебеуші пірлеріне жатады [24, 178].

Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданы Амаңдық ауылының тұрғыны Семсер Шарифатұлы айтып берген бақсы жырында, бақсылардың жоғарыда айтылған жын шақыруындағы бірнеше типі түгел көрініс тапқан:

Жаңа келді Жирентай,
Әулие пірдің бәрінде.
Астына мінген бір бір тай,
Шақырғанда осылай.
Келмейді деп қорқытып,
Көп шаршаттың пірлер-ай.
Аспандағы көп пері,
Көп перінің ішінде.
Аты жақсы дәу пері,
Су ішінде су пері.

Сүмірейген қу пері,
Жынданбаяқ жүре бер.
Ай астында ай пері,
Күн астында күн пері.
Жеті пері келер ме?
Толысып тұрған айдай боп,
Жарқыраған күндей боп.
Өз алдында дардай боп,
Жеті пері жатыр ма?
Үлкен-үлкен таудай болып.

Бұл бақсы жырында перілердің құдіретін және қандай тылсым иесі екенін атын атап, көркем ұйқаспен суреттеген.

Семсер Шарифатұлы айтып берген келесі мына бір бақсы жырында:

Шәхуәраттың досы екен,
Шайтанменен Ібіліс.
Пенденізге қас екен,
Ауруға жас екен.
Ауырмағанның құдаймен ісі,
Жоқ болатыны несі екен.
Алланың бұл сынағы,
Көрсеткені осы екен.
Бисмиля сөзде дуа бар,

Жын шайтанды қуа бар.
Аспандағы төрт атты,
Қайраты артық төрт атты.
Қару жарақ сайлаулы,
Ашуы оның тым қатты.
Енді сөйле тортайым,
Айтар сөзге оңтайлым.
Жолың болсын жортайын,
Келгеннен соң жортайын.

Енді неден қорқайын?
Кереге бойлы кер бұғым,
Шақырғанда кел бұғым.
Үкілі балақ сексен шоқ,
Бірің келсең, бірің жоқ.

Перінің қызы Сарайман,
Келеді ме деп қараймын.
Кереге бойлы кер жылан,
Шақырғанда кел жылан.

Бұл бақсы жырында да, бақсының ойыны басталмас бұрын, сыйынушы пірлерге үн қатып, жын-перілерді көмекке шақырып жатқаны айтылған. Осы бақсылық сарындарды бізге жеткізген Семсер Шарифатұлы, өзі туып өскен қазіргі қытайға қарасты ежелгі қазақ жері, ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле қазақ автономиялы облысы Күнес ауданында бақсылардың көп болғанын айтады. Бұл бақсы жырларын әкесі Шарифаттан жаттап және жазып аlyған. Яғни, Күнес ауданында Тәни Тұңғатбайқызы деген үлкен ақын болған. Осы Тәни ақынның әкесі Тұңғатбай сол өңірдегі көне бақсылардың сарқытын ішіп, батасын алған, ел арасында жауырыңға қарап сөйлейтін кие қонған кісі болыпты. Осы біздің ғылыми зерттеуімізге айтып берген бақсы жырларының дені, сол Тұңғатбай бақсы арқылы жеткенін Семсер Шарифатұлы айырықша атап өтті.

Көптеген салт-жоралардың, ырым-тыйымдардың басқада толып жатқан әрекеттердің (үйге ат кіргізу, отқа қызып тұрған темірді жалау, шаңыраққа шығу, қобызда не домбырада түрлі сарындарға салып музыка орындау т.б.) орналасу ретіне қарай жүйелегенде бақсы сарындары «Пірлерге сыйыну», «Жын шақыру», «Жын қайтару» сияқты үлкен қойылымдарды бастан өткереді. Көнеден келе жатқан бақсылық сарындардың және бақсы ойынының астарында халыққа, дұрыс жолда жүру, құдайға немесе тылсым күш иелеріне ұнамсыз қылықтар жасамау сияқты жақсынасихат бағытында жұмыс жасалатынынаңғаруға болады. Мұның сыртында адам емдеу, келешекті болжаудан бөлек, жиналған жұртқа қазақтың тарихында өзіндік орны бар тұлғаларды кеңінен насихаттау жұмыстарының жүрілетінін байқаймыз. Біздің зерттеуіміз негізінде жиналған бақсылық сарындарға қарап отырып, ислам дініне дейін қазақ қоғамында кең қанат жайған бақсылық өнердің қазіргі таңда жоғалуына қарамастан, ел арасында әлі де сол өнердің жұрнағының болса да бар екенін және алдағы уақытта жалғасты жинау-зерттеу жүргізу арқылы бақсылық сарынға қатысты дүниелерді барынша сақтап қалу жұмыстарын барынша жүргізуіміз қажет.

Қараөлең – Солтүстік Қазақстан облысынан жиналған музыкалық шығармалардың ішінде, қазақтың отбасылық жиын-тойларында айтылатын, көне халықтық сарындағы қараөлеңдер мен халық әндері назар аудартты. Мысалы, Тайынша ауданының Ильчевка ауылының тұрғыны Мұхаммед Манапұлы мен Меделхан Сәдібайұлы және Тайынша ауданының Келлеровка ауылының тұрғындары Абылайхан Шайқалханұлы, Тойлыбай Қалидолдаұлы қатарлы өнерпаздардың орындаған қара өлеңдері, әуендік жағынан халықтық сарындағы 4 тармақты, 11 буынды көне әндерге жатады. Серік Әнбияұлының орындауында 60 тан астам қараөлеңдер мен халық әндері, көне күйлер жазылды. Серік Әнбияұлының айтуы бойынша бұл өлеңдердің дені, өзі көрген халық ақындарының айтыстағы мақамы деп орындалды. Бұл халық арасындағы ескі өлеңдердің (қараөлеңдердің) айтыс ақындарының айтысқанда кең қолдануы арқасында, ел арасында белгілі бір ақынның мақамы деп аталып кеткенін байқауға болады.

Қазақтың қарапайым қара өлеңі туралы ғалым Ш. Уәлиханов: «Әдеттегі үйреншікті өлең, бұл өлең төрт шумақты, әр шумақта жеке-жеке ой жатады, сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді» [25, 89-90] - деп халықтық қараөлеңге сипаттама береді. Халықтық әндер мен қара өлеңдердің құрылымы мен музыкалық ырғақтық ерекшеліктері туралы музыкатанушы С. Елеманова: «этот народный термин, совмещающий в себе определение структуры (размер, строфика), функций и содержания, безусловно, имеет значение жанровой категории» [26, 8] - дейді.

Солтүстік Қазақстан облысының 3 ауданы бойынша Серік Әнбияұлы, Мұхаммед Манапұлы мен Меделхан Сәдібайұлының орындауында жеткен әндер қазіргі таңда ұмыт болған, ескі халық әндері мен қараөлеңдер. Тіпті бұл әндердің көбі орындаушысын тапса,

қазірдің өзінде сахналық деңгейде айтылуға сұранып тұрған халықтық сарындағы әндер. Бұл өлеңдерді орындаушылар, елдің санасында жатталып қалған үйреншікті мәтіндермен де және суырып салып та айта береді.

Мысалы, Серік Әнбияұлы айтып берген «Салқын жайлау жайлаған» атты халық әнінің мәтініндегі:

Ауылыңның, оу, қонғаны, ой болса екен, оу,
Өріп шығар, оу, қорадан, қой болса екен, құрбым-ай.
Үлкен-кіші бас қосып, отыратын, оу,

Күнде жиын, оу, осындай, той болса екен, оу, құрбым-ай! - деген негізгі шумақтар ел арасында басқа әуендегі қараөлеңдерде қайталанып айтыла беретін, өлеңшілердің жаттап алған мәтіні болса, осы әннің қайырмасы ретіне айтылатын:

Салқын жайлау жайлаған,
Сазға бие байлаған.

Қайта айналып-оу, келмейді,

Бала күнінде ойнаған, – деген қысқа қайырмадан тұратын мәтіннің басқа халық әндерінде кездесе бермейтінін және осы қайырма мәтінмен айтылатын әуеннің бұдан бұрынғы зерттеулердегі қараөлеңдер мен халық әндерінде кездесе бермейтін бөлек ладта айтылатынын әннің формалық ерекшелігінен көруге болады.

Халық ауыз әдебиетінің ауыздан-ауызға таралып, осы уақытқа дейін тәрбиелік мәнін жоғалтпаған бір саласы – **жұмбақтар**.

Солтүстік Қазақстан өңіріндегі рухани мұраларды жинау жұмыстары кезінде, Тайынша ауданы Келлеровка ауылының тұрғыны Мақпал Қабтөсқызынан қазақтың көшпелі тұрмысында қолданатын әртүрлі заттарға және табиғат құбылыстарына арналған 3 жұмбақ жазылып алынды.

М. Әуезов жұмбақ адамның дүние тану жолындағы ойының, киялының шамасын білдіреді дей келе, жұмбақтың мазмұнына кіретін заттарды «табиғат жайлы», «адамның денесі», «хайуанат пен өсімдік», «бақташы», «егінші елдің еңбек процессі», «техника жайлы», «еңбек құралы» - деп жинақтайды [27, 5]. Экспедиция кезінде жазып алған жұмбақтарда жоғарыда айтылған тақырыптар жұмбақ мазмұнында көрініс тапқан. Мысалы, Мақпал Қабтөсқызынан жазылған:

Шидім, шидім, шидім құс,
Ши басына қонған құс.
Қарқарадай қара құс,
Хан басына қонған құс.

Шешуі: (Киіз үй, кереге, уық, шаңырақ)

Бұл жұмбақта қазақтың көшпелі тұрмысында қолданған киіз үйді және оны құраушы жабдықтарын алып қарақұсқа теңеп бейнелеп тұр.

Киіз үй туралы жұмбақтар халық арасында жиі кездеседі. Олардың кейбірінде киіз үйдің құрылысын адам бейнесінде астарлап айту арқылы жұмбақ жасырады: Мысалы, киіз үй туралы мына жұмбақта:

Бір нәрсе анау тұрған көресің бе,
Жаны жоқ қимылдауға денесінде.
Сүйегі ішіндегі бақша-бақша,
Бар екен жалғыз көзі төбесінде.

Шешуі: (Киіз үй)

Киіз үйдің сыртқы пішіні мен төбесіндегі түндік жауып тұратын шаңырақтың төбесін, астарлап көзге теңеп жұмбақ жасырған [28, 227].

Халықтық жұмбақтарда білім-ғылымға қатысты да жұмбақтар кездеседі. Жазып алған жұмбақтарымыздың ішінде шешуі құран әрпін білдіретін жұмбақтар да кездесті. Яғни, жұмбақтың шешуі болатын әрпіті «иір, иір басы бар» деп құрандағы араб әрпінің жазылудағы формасын астарлап жұмбақ етіп жасырған. Мұны жұмбақ шешуші зеректікпен ойлағанда ғана таба алады. Мақпал Қабтөсқызы айтып берген мына жұмбақ соның дәлелі:

Иір, иір басы бар,
Диірменнің тасы бар.
Осыны тапқан кісінің,
Жүз жиырма бес жасы бар.

Шешуі: Құран кітаптың жазу

Ел арасында кездесетін жұмбақтар арасында айтуға ыңғайсыз (ұят), бірақ шешуі күнделікті тұрмыстағы заттардың атауы немесе басқа түрлі заттарға қаратылғандары бар. Мысалы, біздің жазып алған жұмбақтарымыздың ішінде, Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданы Құлықөл ауылының тұрғыны Иманмағзам Балташұлы Ашимов айтып берген мына жұмбақта:

Көтеріп ұрдым,
Көйлегін түрдім.
Қызартып салдым,
Бозартып алдым.

Шешуі: (қой сою)

Бұл жұмбақта көтеріп ұрдым деп, қойды сою үшін көтеріп жығып төрт аяғын байлауды айтса, етегін түрдім дегені, қойдың терісін сыпыруды айтады. Қызартып салдым дегені, қойдың етін қазанға салуды айтып тұр. Ал бозартып алдым дегені, қазандағы пісіп шыққан етті айтқаны.

Осындай естіген құлаққа ерсі, бірақ әдеттегі заттарды бейнелейтін екі шешімді жұмбақтар туралы Ш. Керім: «халық ішіндегі жұмбақтардың келесі бір үлкен тобына әдейі екі шешімді жұмбақтар жатады. Екі ұшты шешімнің бірі – адам аузына алып айтуға ұят, ерсі сөз болса, екіншісі әдеттегідей болуы шарт» [29, 31] - дейді.

Қорыта айтқанда Солтүстік Қазақстан облысындағы елді-мекендерде, жұмбақ жанрын жасы егде тартқан кісілерден ғана жазып алдық. Ал бұл жанрдың атадан-балаға үзбей жалғасқанымен қазіргі жастарға жалғастығы бәсеңдегені байқалады. Жастар жағы мұндай мұраларды біле бермейді. Дегенмен көнекөз үлкендердің аузында сақталып қалған жұмбақтар әлі де болса, халық арасында өз өміршеңдігін жоғалтпағанын аңғаруға болады.

Қорытынды

Қызылжар өңіріндегі ел арасында ауызекі таралып атадан-балаға жеткен рухани мұра үлгілерін жинауда, мұраны ұстанушының тегі, мұраның сақталу жағдайы, құймақұлақтықпен немесе көзбен көріп үйренгені туралы мәлімет, ұстаз-шәкірттік жолымен тасымалданғаны немесе атадан- балаға тікелей жалғасу қасиеті туралы мәліметтерді ауызша сипаттату, яғни мәдени мұраның ғылыми тұрғыдан тіркеп, паспорттау арқылы осы заманғы (аудио, видео, фото) кәсіби фоно және фото жазу құралдарымен бейнетаспаға түсіре отырып, әр шығарманың шығу тарихы, орындалу ерекшеліктерін (аймақтық-орындаушылық, мақам-саздық) егжей-тегжейлі баяндау әдісі қолданылды.

Қызылжар өңіріндегі рухани мұраларымызды жинау, зерттеу жұмыстарын қорытындылай келе төмендегідей тұжырымға (жаңалықтарға) тоқталамыз:

- Қызылжар өңірінде 3 ауданының елді-мекендерінде тек жасы егде тартқан кісілердің жатқа айтуында ғана жоқтау, сыңсу, жарапазан, қараөлең, бақсы сарыны т.б. орындаушылық өнердің және фольклорлық мұралардың байырғы үлгілері әлі де сақталған. Ал жастар жағында мұндай құндылықтарды ұстану жағы өте кемшін екені анықталды және ел арасында көне наным-сенімге байланысты айтылатын «бата беру» дәстүрінің, ұрпақ жалғастығын тауып жатқаны назар аудартты. Үлкендер жағы бата беру дәстүрін жас балаларға да үйретіп ұрпаққа тасымалдау, насихаттау жұмыстары нәтиже беріп отырғаны, осы жанрдың өміршең сипатын байқатты.

- Қызылжар өңірінен жиналған рухани мұралар Қазақстанның өнертану, мәдениеттану, әдебиеттану саласындағы оқыту бағдарламасындағы міндеттерге сай, жас

ғалымдар магистрлік немесе докторлық ғылыми еңбектердің жазылуына тың тақырып болады және орындаушылық бағытта, сапалы жазылған (аудио-видео) таспалары, тыңдап немесе қолдан көріп үйренуге таптырмас көмекші құрал болары анық.

- Біздің ғылыми-зерттеуіміз көрсеткендей, Қызылжар өңіріндегі елді-мекендерінде әлі күнге дейін қазақ мектептерінің санының өте аздығы анықталды. Бұл өз кезегінде, өңірдегі рухани мәдени мұраның ұрпақ жалғастығын табуына, үлкен кедергі екені анық. Сондай-ақ жиналған рухани дүниелердің дені біріншіден, сол өңірді мекен еткен елдің егде жастағы адамдарынан ғана алынса, екіншіден тәуелсіздік жылдарында келген қандастардан жазылып алынды. Осы құндылықтар біздің мемлекеттік оқыту бағдарламамызға молынан еніп, мектеп және университеттегі білім алушы жастарға барынша насихатталуы тиіс. Сонда ғана, мемлекеттің, ұлттың болашағы болатын жас буынның рухани кемелденуіне жол ашады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ҚР ҒЖЖБМ грантымен қаржыландырылатын АР14972919 «Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» тақырыбындағы «Жас ғалым» жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысы. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408> (жүгінген күні: 02.05.2023).
2. Затаевич А. Қазақ халқының 1000 әні. Ән мен күйлер. – Мәскеу: Мемлекеттік музыка баспасы, 1963. – 589 б.
3. Майчкин М. Ақан сері Қорамсаұлы әндері. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 53 б.
4. Байболов Е. Ыбырай Сандыбайұлы әндері. Этнографиялық жинақ. – Алматы: Меткеп баспасы, 1969. – 79 б.
5. Ерзакович Б.Г., Дербісәлин Ә., Қоспақов З.Қ. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 112 б.
6. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: жазушы баспасы, 1975. – 400 б.
7. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 442 б.
8. Беккожина Т. Қазына. Музыкалы-этнографиялық жинақ. – Алматы: Жалын баспасы, 1979. – 112 б.
9. Аманов Б.Ж., Мухамбетова Ә. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Метро По, 2013. – 94 б.
10. Каракулов Б. Форма и ладовость в казахских обрядовых песнях // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – 1979. – №3. – Б. 39-42.
11. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.
12. Утеғалиева С. О музыкальной стилистике домбровых кюев-шертпе // Вопросы музыкальной культуры и образования: сборник статей, посвященный 20-летию Независимости Казахстана. – Алматы: 2011. – 61-72 с.
13. Ерзакович Б.Г., Қоспақов З.Қ. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 112 б.
14. Шегебаев П. Елеманова С. Қазақ музыка әдебиеті. – Астана: ҚазҰӨУ, 2011. – 104 б.
15. Бердибай А. Система вставных элементов в структуре казахских традиционных песен // Поиск. – 2014. – № 2. – С. 17-22.
16. Жүзбай Ж. Шертпе күйдің төрт мектебі. Зерттеулер және күйлер жинағы. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009. – 116 б.

17. Жүзбай Ж. Мұңды қыз. Халық композиторы Аққыз Ахметқызының күй мұрасы. – Қарағанды: Болашақ баспа, 2017. – 235 б.
18. Байбек А. Домбра как фактор ладообразования устно-профессиональных песен Арки (практический аспект) // Материалы международной конференции «Проблемы современного музыкознания и этноорганологии», посв. 90-летию Болата Сарыбаева. – Астана, 2017. – С. 44-50.
19. Қазтуғанова А.Ж. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. Музыкалық фольклор. Дәстүрлі ән өнері. – Алматы: Brant Book, 2019. – 752 б.
20. Стамғазиев Р., Әбуғазы М. Назқоңыр. Хрестоматия. – Алматы: 2016. – 424 б.
21. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсәт баспасы, 2016. – 485 б.
22. Бекмұханбет Б.Д., Мылтықбаева М.Ш., Сабырова Ә.С., Пазылова А.Р., Дәрібаева А.А., Қайрулла К.И. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы. – Алматы: Құрманғазы ат. ҚҰК, 2019. – 240 б.
23. Бәйтенова Г. Көкшетау әуендері. – Алматы: Өнер, 1993. – 144 б.
24. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы. ҚАЗАҚПАРАТ, 2008. – 812 б.
25. Уәлиханов Ш. Тәңірі. Таңдамалы. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2013. – 392 б.
26. Елеманова С.А. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 187 б.
27. Аманжолов С., Жанұзақов Т. Қазақтың халық жұмбақтары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 244 б.
28. Маулет А. Сарыарқа қазақтарының музыкалық-фольклорлық Мұрасы // Далалық Еуразия төсіндегі Сарыарқа мұрасы. – «Қазына» сериясы. VI-том. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2020. – 352 б.
29. Керім Ш. Қазақ жұмбағы. – Алматы: Санат, 1999. – 287 б.

А. Маулет

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Руководитель отдела Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан*

Воспитательное значение фольклорного наследия казахов Кызылжар в воспитании подрастающего поколения

Аннотация. В статье говорится о сборе, сохранении и изучении духовного наследия Северо-Казахстанской области, которое устно передавалось из поколения в поколение, и роль этого наследия в воспитании молодого поколения. Кызылжарский район является одним из сакральных регионов Сарыарки, где сохранилось казахское инструментально-музыкальное и фольклорное наследие. В северном регионе сохранились богатые традиции национальной музыки и фольклора казахского народа, в том числе обычаи и традиции. Казахские поэты XVII-XIX веков Кожаберген Тольбайсыншыулы, Шал Кулекеулы и сал-сери, занимающие достойное место в памяти народа, такие, как Сегиз Сери, Акан Сери, Биржан Сал, Укили Ыбырай, Балуан Шолак заложили основу музыкального искусства и традиционного пения северного региона. Передаваемая из поколения в поколение фольклорная традиция казахского народа, этнографические ценности, национальное прикладное искусство, образцы устного народного творчества (*шилдеhana, жоктау, сынсу, жар-жар, песня и кюи, кара олен, загадки, скороговорки, жыр, терме, жарапазан, шаманские обрядовые песни и др.*) внесли неоценимый вклад в развитие нашей нации и человечества в целом. После обретения независимости большое количество наших соотечественников из-за рубежа обосновалось в Кызылжарском районе. С ними вместе в нашу страну пришло богатое наследие, связанное с обычаями и традициями казахского народа, инструментальной музыкой и этнографией. В научно-аналитической части данной статьи общие черты регионально-исполнительского и национального духовного искусства музыкально-фольклорного наследия анализируются наряду с древними образцами устной литературы, записанными коренными казахами, проживающими в Кызылжарском районе, и соотечественниками из-за рубежа. Представленные в статье ценные данные о фольклорном наследии, такие, как загадки, скороговорки и обрядовые песни шаманов были отобраны на основе новых материалов, собранных в ходе научно-исследовательской экспедиции, проведенной автором статьи в Кызылжарском районе в 2022 году.

Ключевые слова: Кызылжар, Северо-Казахстанская область, фольклорное наследие, обрядовые песни шаманов, духовное наследие, научное исследование.

A. Maulet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Educational significance of the folklore heritage of the Kazakhs of Kyzylzhar in the education of the younger generation

Abstract. The article tells about the collection, preservation and study of spiritual heritage of North Kazakhstan region, which was orally transferred from generation to generation and the role of this heritage in the education of the young generation. Kyzylzhar region is one of the sacral regions of Saryarka, where the Kazakh instrumental-musical and folk heritage has been preserved. Rich traditions of national music and folklore of the Kazakh people, including customs and traditions, have been preserved in the northern region. The Kazakh poets of 17th-19th centuries Kozhabergen Tolybaisynshyuly, Shal Kulekeuly and Salseri, who occupy a dignified place in the memory of the people, such as Segiz Seri, Akan Seri, Birzhan Sal, Ukili Ybyray, Baluan Sholak laid the foundation of the traditional music of the region. Transmitted from generation to generation the folklore tradition of the Kazakh people, ethnographic values, national applied art, samples of oral folk art (*shildehana, zhoktau, synsu, zhar-zhar, song and kyuis, kara olen, riddles, tongue twisters, zhyr, terme, zharapazan, ritual songs of shamans and etc.*) have made their invaluable contribution to the development of our nation and mankind as a whole. After gaining independence, a large number of our compatriots from abroad settled in Kyzylzhar region. Together with them our country gained the rich heritage associated with the customs and traditions of the Kazakh people, instrumental music and ethnography. In the scientific and analytical part of this article the common features of the regional performing and national spiritual art of musical and folklore heritage are analyzed along with ancient samples of oral literature, recorded by indigenous Kazakhs living in the Kyzylzhar region and compatriots from abroad.

The valuable data on folklore heritage such as «riddles», «tongue twisters» and «ritual songs of shamans» were selected on the basis of new materials, collected during the research expedition, held by the author of this article in Kyzylzhar region in 2022.

Keywords: Kyzylzhar, North Kazakhstan region, folklore heritage, ritual songs of shamans, spiritual heritage, scientific research.

References

1. Qazaqstan Respublikasynda materialdyk emes madeni murany korgau zhane damyту zhonindegi tuzhyrymdama turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylygy 29 sauirdegi № 408 kaulysy [Resolution No. 408 of the Government of the Republic of Kazakhstan on the concept of protection and development of intangible cultural heritage in the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2013]. [Elektronik resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408/> (Accessed: 02.05.2023). [in Kazakh]
2. Zataevich A. Qazaq halqynyn 1000 ani. An men kuiler [1000 songs of the Kazakh people. Songs and tunes] (Maskeu: Memlekettik muzyka baspasy, 1963, 589 b.) [Moscow: State Music Publishing House, 1963, 589 p.]. [in Kazakh]
3. Maichekin M. Aqan seri Qoramsauly anderi [Songs of Akan Seri Koramsauli] (Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 1959, 53 b.) [Almaty: Kazakh State Literary Publishing House, 1959, 53 p.]. [in Kazakh]
4. Baibolov E. Ybyrai Sandybaiuly anderi. Etnografyalyk zhinak [Songs of Ibrai Sandybayuly. Ethnographic collection] (Almaty: Metkep baspasy, 1969, 79 b.) [Almaty: Metkep publishing house, 1969, 79 p.]. [in Kazakh]
5. Erzakovich B.G., Derbisalin A., Kospakov Z.K. Qazaq muzyka folklorynyn tarihnasy [History of Kazakh music folklore] (Almaty: Gylym, 1983, 112 b.) [Almaty: Science, 1983, 112 p.]. [in Kazakh]
6. Zhubanov A. Gasyrlar pernesi. Qazaqtyn halyq sazgerlerinin omiri men shygarmashylygy turaly ocherkter [The key of the ages. Essays on the life and creativity of Kazakh folk musicians] (Almaty: Zhazushy baspasy, 1975, 400 b.) [Almaty: Writer's Publishing House, 1975, 400 p.]. [in Kazakh]
7. Zhubanov A. Zamana bulbuldary [Modern nightingales] (Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 1963, 442 b.) [Almaty: Kazakh state literary publishing house, 1963, 442 p.]. [in Kazakh]
8. Bekkozhiba T. Kazyna. Muzykaly-etnografyalyq zhinaq [Treasure. Musical-ethnographic collection] (Almaty: Zhalyн baspasy, 1979, 112 b.) [Almaty: Zhalyн publishing house, 1979, 112 p.]. [in Kazakh]

9. Amanov B.Zh., Muhambetova A. Dasturli qazaq muzykasy zhane XX gasyr [Traditional Kazakh music and the 20th century] (Astana: Metro Po, 2013, 94 b.). [in Kazakh]
10. Karakulov B. Forma i ladovost v kazahskikh obryadovykh pesnyah, Izvestiya AN Kaz SSR. Seriya filologicheskaya [Form and rhythm in Kazakh ritual songs, Izvestiya AN Kaz SSR. Philological series], 3, 39-42 (1979). [in Russian]
11. Seidimbek A. Qazaqtyn kui oneri. Monografiya [Kazakh state art. Monograph] (Astana: Kultegin, 2002, 832 b.). [in Kazakh]
12. Utegalieva S. O muzykalnoi stilistike dombrovyyh kyuev-shertpe. Voprosy muzykalnoi kultury i obrazovaniya: sbornik statei, posvyashennyi 20-letiyu Nezavisimosti Kazahstana [About the musical style of the dombra cue-click. Questions of musical culture and education: a collection of articles devoted to the 20th anniversary of the Independence of Kazakhstan] (Almaty, 2011, 61-72 b.). [in Russian]
13. Erzakovich B.G., Kospakov Z.K. Qazaq muzyka folklorynyn tarihnamasy [History of Kazakh music folklore] (Almaty: Gylm, 1986, 112 b.) [Almaty, Science, 1986, 112 p.]. [in Kazakh]
14. Shegebaev P. Elemanova S. Qazaq muzyka adebieti [Kazakh music literature] (Astana: KazUOU, 2011, 104 b.). [in Kazakh]
15. Berdibai A. Sistema vstavnykh elementov v kazahskikh strukture kazahskikh tradicionnykh pesen, Poisk [System of inserted elements in Kazakh structure of Kazakh traditional songs. Search], 2, 17-22 (2014). [in Russian]
16. Zhuzbai Zh. Shertpe kuidin tort mektebi. Zertteuler zhane kuiler zhinagy [Four schools of stress. Collection of studies and states] (Astana: «Saryarka» BU, 2009, 116 b.). [in Kazakh]
17. Zhuzbai Zh. Mundy kyz. Halyq kompozitory Akkyz Ahmetkzynyn kui murasy [Sad girl. Folk composer Akkyz Akhmetovna's musical heritage] (Karagandy: Bolashak baspa, 2017, 235 b.) [Karaganda: Bolashak publishing house, 2017, 235 p.]. [in Kazakh]
18. Baibek A. Dombra kak faktor ladoobrazovaniya ustno-professionalnykh pesen Arki (prakticheskii aspekt). Materialy mezhdunarodnoi konferencii «Problemy sovremennogo muzykoznaniiya i etnoorganologii», posv. 90-letiyu Bolata Sarybaeva, Astana [Dombra as a factor of tone formation of oral professional songs Arki (practical aspect). Materials of the international conference "Problems of modern musicology and ethno-organology", posv. Bolata Sarybayeva's 90th birthday, Astana], 44-50 (2017). [in Russian]
19. Uly dalanyn kone saryndary: Antologiya. Ushtomdyk. Muzykalyk folklor. Dasturli an oneri [Ancient Ulans of the Great Plain: An Anthology. Three volumes. Musical folklore. Traditional singing art] (Almaty: BrantBook, 2019, 752 b.). [in Kazakh]
20. Stangaziev R., Abugazy M. Nazkonur. Hrestomatiya [Nazkonur. Chrestomat] (Almaty, 2016, 424 b.). [in Kazakh]
21. Abugazy M. Qazaqtyn dombyra oneri [Kazakh art of dombra] (Almaty: Nursat baspasy, 2016, 485 b.) [Almaty: Nursat publishing house, 2016, 485 p.] [in Kazakh]
22. Bekmuhambet B.D., Myltykbaeva M.Sh., Sabyrova A.S., Pazylova A.R., Daribaeva A.A., Kairulla K.I. Kurmangazy atyndagy Qazaq ul'tyq konservatoriyasynyn folklorlyq zerthanasy [Folklore Laboratory of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy] (Almaty: Kurmangazy at. KUK, 2019, 240 b.). [in Kazakh]
23. Baitenova G. Kokshetau auenderi [Kokshetau songs] (Almaty: Oner, 1993, 144 b.) [Almaty: Art, 1993, 144 p.]. [in Kazakh]
24. Qazaq adebietinin tarihy. On tomdyk. 1-tom [History of Kazakh literature. Ten volumes. Volume 1] (Almaty: KAZakparat, 2008, 812 b.). [in Kazakh]
25. Ualihanov Sh. Taniri. Tandamaly [God. Optional] (Almaty: Poligrafkombinat, 2013, 392 b.). [in Kazakh]
26. Elemanova S.A. Kazahskoe tradicionnoe pesennoe iskusstvo [Kazakh traditional song art] (Almaty: Daik-Press, 2000, 187 s.). [in Russian]
27. Amanzholov S., Zhanuzakov T. Qazaqtyn halyq zhumbaqtary [Kazakh folk mysteries] (Almaty: Qazaqtyn memlekettik kormem adebiet baspasy, 1959, 244 b.) [Almaty: Kazakh state literary publishing house, 1959, 244 p.]. [in Kazakh]
28. Maulet A. Saryarka qazaqtarynyn muzykalyq-folklorlyq murasy // Dalalyk Euraziya tosindegi Saryarka murasy. «Kazyna» seriyasy. VI-tom [Musical and folklore heritage of Saryarka Kazakhs. Heritage of Saryarka in steppe Eurasia. - "Treasure" series. Volume VI] (Nur-Sultan: Kazakstan Respublikasy Ul'tyq muzeii, 2020, 352 b.) [Nur-Sultan: National Museum of the Republic of Kazakhstan, 2020, 352 p.]. [in Kazakh]
29. Kerim Sh. Qazaq zhumbagy [Kazakh mystery] (Almaty: Sanat, 1999, 287 b.). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Маулет А. – PhD докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің постдокторанты, ҚР Ұлттық музейінің бөлім жетекшісі, Астана, Қазақстан.

Maulet A. – Ph.D., postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Head of the Department of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Г.Д. Нұрбекова, Л.А. Дүйсеєва, Ж.М. Алова

*Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Алматы, Қазақстан*

(E-mail: gul.nj@mail.ru, zhale.alove@gmail.com, duyseeval@mail.ru)

Бағалау – техникалық білім беретін оқу орнының бірінші курс студенттерін шетел тілін үйренуге ынталандыру құралы ретінде

Аңдапта. Авторлар ұсынған ғылыми мақаланың мақсаты техникалық университеттің бірінші курс студенттерін шет тілін үйренуге ынталандыру құралы ретінде бағалауды талдау, сондай-ақ бағалау арқылы ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын арттыру мәселесін талқылау болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде бағалау оң да, теріс те оқушылардың мотивациясы мен қызығушылығына әсер ететіні, сондай-ақ олардың әрекеттері мен мінез-құлқына түрткі болатыны көрсетілген. Бағалау-бұл жеке тұлғаның дамуына әсер ететін күшті білім беру құралы, Егер студенттің мұғалімге деген сенімі болса, объективті бағалау тиімді, мұнда мұғалімнің жеке басы, жалпы ұстанымы, топпен қарым-қатынас стилі, психологиялық жайлылық атмосферасын құру мүмкіндігі шешуші рөл атқарады. Бұл мәселені шешу үшін авторлар объективті бағалауды мотивацияны ынталандыру және олардың ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыру тәсілі ретінде қарастырады, сонымен қатар Satbaev University студенттерінің білімін бағалау тәжірибесімен бөліседі.

Түйін сөздер: Техникалық университет, ағылшын тілін үйренуге ынталандыру, бағалау және бағалау, ынталандырушы факторлар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-170-175>

Кіріспе

Шетел тілін оқыту үрдісінде бағалау мәселесі көптеген ғылыми еңбектерде талқыланып өз шешімін тауып жатқанына қарамастан, өзектілігін жоғалтпайтын және әрдайым жаңа ізденістер мен толықтырылуды талап ететін мәселе екеніне дау жоқ.

Ұсынылып отырған ғылыми мақаланың мақсаты - бағалауды техникалық білім беретін оқу орнының бірінші курс студенттерін шетел тілін үйренуге ынталандыру құралы ретінде талдау және студенттердің білімін дұрыс бағалау арқылы олардың шетел тілін, соның ішінде ағылшын тілін оқуға деген ынтасын арттыру мәселесін талқылау болып табылады.

Техникалық білім беретін оқу орындарында ағылшын тілін оқытуда туындайтын ең бірінші мәселе ол сағат санының шектелуінде болмақ, яғни болашақ мамандарға аптасына ағылшын тілін оқуға бөлінетін сағат көлемі оқу бағдарламасында берілген материалды меңгеруде қиындық туғызуы мүмкін. Сондай-ақ кей студенттердің пәнге деген жеке көзқарасы, немесе жеке ерекшеліктеріне байланысты қызығушылық деңгейлерінің төмен болуы да түрлі қиындықтар туғызады. Мысалы, студенттерде ағылшын тілінен білімнің жеткіліксіз болуы, нәтижесінде сол пәннен төмен баға алу сияқты және басқа да салдарға әкелуі мүмкін. Аталған мәселені шешуде студенттердің ағылшын тілін оқуға деген құлшынысын оятып, қызығушылығын арттыруда олардың білімдерін бағалау маңызды тәсіл болмақ.

Бағалау төңірегінде көптеген пікірталастар, сонымен бірге білім алушыларды шынайы білім мен күзiреттiлiкке бағыттайтын бағалау жүйесiн жетiлдiруде көптеген ғылыми iзденiстер бар. Ғылыми әдебиеттерде бағалау, ол оң немесе терiс болса да, студенттердiң ынтасы мен қызығушылықтарына әсер етедi, сондай-ақ олардың әрекетi мен мiнез-құлқына да түрткi болады деп көрсетiледi. Бағалау – жалпы тұлғаның дамуына әсер ететiн күштi тәрбие құралы. Демек, бағалау бала өмiрiнiң барлық салаларына әсер етiп, оның басқалармен қарым-қатынасын реттеп, болашаққа жоспар құруға көмектеседi. Бағалаудың әсерi бiлiм алушының мұғалiмге деген сенiмi болса тиiмдi болады, мұнда мұғалiмнiң жеке басы, оның үмiтi, жалпы ұстанымы, топпен қарым-қатынас стилi, психологиялық жайлылық атмосферасын құру қабiлетi де шешушi рөл атқарады деп көрсетiледi [1].

Дидактикадағы «бақылау», «тексеру», «бағалау» сияқты терминдердiң мағынасын ұстанатын болсақ, олардың жиi синоним ретiнде қолданылып, бiрiн-бiрi толықтырып тұратынын байқаймыз. Оқыту нәтижелерiн немесе бақылауды тексеруге келетiн болсақ, бұл терминдер әдетте педагогикалық диагностика ретiнде қарастырылады. Дидактикадағы бағалау әдетте бiлi алушының қол жеткiзген деңгейiн оқу жоспарында сипатталған анықтамалық көрiнiстермен салыстыру процесi ретiнде түсiнiледi. Процестiң өзiне келетiн болсақ, бiлiм, бiлiк және дағдыларды бағалау соңғысын бақылау немесе тексеру кезiнде жүзеге асырылады. Бағаның шартты түрде қабылданған рефлексиясы әдетте ұпаймен көрсетiлетiн баға болып табылады [2].

Осы мәселенi зерттеушi В.А.Евтушевский, К.К.Сент Хилер және т.б. ғалымдар таңбалау жүйесiн жақтаушылар болып табылады. Олар ұпайлар мен бағалар бiлiм алушыларды оқу iс-әрекетiнде бәсекеге итермелейтiн ең қарапайым және тиiмдi ынталандыру құралы деп есептейдi. Студенттердiң бiлiмiн мұғалiмнiң немесе өздерiнiң бағалауы шетел тiлiн үйренуге деген ынтасын арттырудың бiр жолы болып табылады деп көрсетедi, яғни бағалау тiл үйренушiлердiң ынтасының артуына, соның нәтижесiнде бiлiмiн жетiлдiруге үмтылуына тиiмдi ықпал етедi. Кез-келген оқу үрдiсiнiң соңғы және маңызды кезеңi, мейлi ол жарты жылдық, оқу жылы немесе белгiлi бiр материал бөлiмi болсын, студенттердiң қол жеткiзген нәтижелерiн бағалау студенттер үшiн маңызды болып табылады.

Студенттердiң шетел тiлiн үйренуге деген ынтасын арттыру мәселесiне арналған соңғы зерттеулер әр түрлi елдерде бұл мәселенi шешу жолдарының бiрi олардың оқу үрдiсiндегi әрекеттерiн шығармашылықпен бағалау болып табылатынын көрсетедi. Кез-келген бiлiм беру процесiн бағалаудың екi негiзгi себебi бар: бағалау мұғалiм үшiн сындарлы керi байланыс ретiнде, сонымен қатар оқушы құзыреттiлiгiнiң өлшенетiн көрсеткiшi ретiнде пайдаланылуы мүмкiн [3, 369].

Шетелдiк ғалымдар Л.Ченг пен Дж.Фокс оқыту үрдiсiнде бағалауды «оқыту үшiн бағалау» және «оқуды бағалау» деп екiге бөледi. Оқуды бағалауда дәстүрлi түрде әдетте академиялық семестрдiң немесе оқу жылының соңында өткiзiлетiн және оқуға шамалы немесе мүлдем әсер етпейтiн әкiмшiлiк мақсаттарға арналған классикалық үлгiдегi тест түрлерiн пайдаланады. Оқыту үшiн бағалау «оқушылардың оқу үрдiсiнде қай жерде екенiн, қайда бару керектiгiн және оған қалай жақсы жету керектiгiн шешу» үшiн оқу үдерiсi барысында жүзеге асырылды. Онда оқытушылар да, студенттерде де қатыстырылады, оның рөлi оқу мен оқыту үрдiсiнiң әлдi және әлсiз жақтарын анықтау болып табылады [4].

Ғалым А.Ли кәсiби ағылшын тiлiн оқыту контекстiндегi бағалаудың одан да нақты көрiнiсiн «оқыту үшiн бағалаудың құрамдас бөлiгi» ретiнде анықталған «оқыту ретiнде бағалау» деген жаңа терминдi енгiзудi ұсынады. Бұл жағдайда бiлiм алушылар бағалау мен оқу үрдiсi арасындағы дәнекер ретiнде қарастырылады және бағалауда шешушi рөл атқарады. Бұл үдерiс «Оқытудың студенттердi өз ойлау процестерiн бақылауға және реттеуге қалай ынталандыратынын бағалау және олардың өз бетiнше жұмыс iстеу қабiлетiн арттырудың маңыздылығын атап өтедi» [5,36].

Зерттеушi В.С.Аванесов өз еңбегiнде бағалауды дидактика бөлiмiнде ғана емес, оқу үрдiсiн басқару мүмкiндiгi ретiнде қарастыруды ұсынады [6]. Ғалымның пiкiрiнше, бағалаудың мақсаты:

- бағалау процедурасы туралы жағымды әсер қалдыру және оқуда табысқа қол жеткізуге ынталандыру;

- студенттердің тілдік күзiреттiлiктерiн анықтау; Сондай-ақ ғалым бағалау үрдісіндегі студенттердің де атқаратын қызметтерінің маңызды екендігін көрсетеді: олар білім алушы тарапынан айтылған сын ескертпелерге орай жұмыс жасауға және оқу үрдісінде жоғары нәтижеге қол жеткізуге ұмтылуға міндетті болу.

Біздің пікірімізше, бағалау білім алушының бұрынғы жетістіктері мен нәтижелерімен салыстыруға негізделген шынайы болуы керек, өйткені тек стандарттарға негізделген қарапайым салыстырудан гөрі тіл үйренушінің өзіне қатысты үлгерімін салыстыру әлдеқайда орынды. Дәл осы бағалау тек студенттердің шетел тілін үйренуге деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыруға ықпал етеді.

Әрі қарай оқуды жалғастыруға деген ұмтылыс және соның нәтижесінде білім берудің бүкіл нәтижесі бақылау мен бағалаудың қаншалықты дұрыс ұйымдастырылғанына байланысты екені сөзсіз. Басқаша айтқанда, бағалау – оқытудың барлық кезеңдерінде студенттерді шетел тілін меңгеруге ынталандырудың маңызды құралдарының бірі. Егер «бағалау» және «баға» ұғымдарының мағынасын салыстыратын болсақ, онда олардың бірдей еместігі байқалады. Баға – әрбір жеке оқушының білім дәрежесін көрсету мақсатында мемлекеттік стандарттармен белгіленетін баллдық көрсеткіш. Бағалауды тіл үйренушілер жұмысының нәтижелерін, еңбекқорлығын, талпыныстарын, күш-жігерін ауызша сипаттау деп атауға болады. Ал баға осы бағалаудан шығуы керек, баға қою оқушылардың дағдыларын бақылау және бағалау процесінің табиғи нәтижесі болуы керек. Баға көбінесе бақыланатын дағды критерийлерінің әрқайсысының ұпайларынан жинақталған жалпы баллмен көрсетілетін сандық сипаттама болып табылады. Дегенмен бағалау және баға қою кезінде мұғалім түрлі мәселелерге кезігуі мүмкін. Алайда ең бастысы, бағалау векторын сыртқы бақылауға назар аударудан оқу жетістіктерін (оқу нәтижелері) жақсартуға, сондай-ақ студенттердің шетел тілін үйренуге қызығушылығын (мотивациясын) арттыруға қарай бағыттау керек.

Студенттерді бағалау кезінде әртүрлі бағалау құралдары мен тәсілдерін қолдану қажет. Мұғалім бағалаудың барлық түрлерін барынша тиімді түрде шебер біріктіру үшін жеткілікті білікті болуы керек, яғни бағалау түрлері келесідей жіктеледі:

- ресми бағалау (бағалау)
- бейресми бағалау (мадақтау)
- өзін-өзі бағалау (немесе топтық бағалау) [7, 173].

Білім берудің бастапқы кезеңінде мотивациялық мақсаттардың мағыналы мақсаттардан маңыздырақ болатынын ескерсек, онда бірінші курс студенттері оқуға ынтасын арттыру мақсатында бағалаудың жоғарыда аталған түрлерін орынды қолдану шарт.

Сәтбаев университетінде студенттің тілдік білім деңгейін бағалау түрлі сипатта жүзеге асырылады. Мысалы, үздіксіз бағалау, студенттердің күнделікті сабақ барысында және үй тапсырмасы ретінде жасаған жұмыстарының оқытушы тарапынан тексеріліп, қадағалануы. Мұндай тапсырмаларға қойылатын балл көрсеткіштер оқу бағдарламасында арнайы бекітілген бағалау критериясы бойынша жүзеге асырылады. Ресми бағалау (формальді бағалау) студентке тест немесе бақылау жұмысы және т.б. арнайы тапсырма беру арқылы оның қаншалықты жетістікке жеткені жайлы ақпарат бөлісу арқылы сипатталады. Әр оқу семестрінің 8-аптасында өткізілетін аралық бақылау жоғарыда аталған бағалау түріне жатады. Сонымен бірге бейресми бағалау/формальді емес бағалау түрі де қолданылады, яғни ешқандай арнайы тест өткізбей-ақ оқытушы оқу бағдарламасын студенттердің қандай деңгейде қабылдап жатқанына талдау жасау арқылы бағалай алады. Бағалаудың келесі түрі – студенттердің бір-бірін өзара бағалауы, яғни топтағы студенттер бір-бірінің жұмыстарына баға береді. Бұл бағалау түрі әдетте әртүрлі себептерге байланысты объективті бола бермейтінін атап өту керек. Ал, семестр соңында курсты аяқтағанда арнайы баға алу үшін қорытынды бағалаудың ролі зор екені баршаға аян.

Жоғарыда аталған бағалау барысында оқытушылар міндетті түрде курс бағдарламасы қарастырған бағалау критериясына жүгінеді. Дегенмен де, орындалатын тапсырмалардың түріне қарай бағалау барысында объективтік және субъективтік көзқарас орын алатыны заңдылық екені рас. Мысалы, студент жауабы нақты (дұрыс-бұрыс көздемейтін) болса, яғни интервью беру, оқыған мәтіннен үзінді айтып беру және т.б. ауызша тапсырмалар жасағанда оқытушы көбіне субъективті бағалауға жол беруі мүмкін. Осындай жағдайларда оқытушы студентті бағалау кезінде оның бұрынғы жетістіктері мен белсенділігін алға тартып, мүмкіндігінше жоғары баға беруге тырысады.

Қорыта айтқанда, бағалау тиімді және жан-жақты болуы керек. Ол объективтік көрсеткіштерге негізделе отырып, қорытынды бағаны анықтау процесін дұрыс ресімдеуге мүмкіндік беріп, кері байланысты қамтамасыз етуі тиіс. Бұл аталғандар студенттерді шетел тілін үйренуге ынталандырады және өз кезегінде мамандарды даярлау сапасын арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Банщикова Э.В. Влияние оценок на развитие личности студента [Электрон. ресурс] – URL: http://lomonpansion.com/articles_2_3282.html. (қарастырылған күні: 25.02.2022).
2. Пинская М. А. Формирующее оценивание: оценивание на уроке: учебное пособие. – Москва: Логос, 2010. – 264 б.
3. Рус Д. Методы оценивания в обучении английскому языку для специальных целей студентов инженерных специальностей. *Procedia Manufacturing*, 2019. – Б. 368-373.
4. Cheng L., Fox J. *Assessment in the Language Classroom*. Macmillan Education, London. – 2017. – P. 264.
5. Lee I. *Classroom writing assessment and feedback in L2 school context*. Springer, Singapore. – 2017. – P. 157.
6. Аванесов В.С. *Основы научной организации педагогического контроля*. – Москва, 1998. – 167 б.
7. Бойцова Е. Г. Формирующее оценивание образовательных результатов учащихся в современной школе // *Человек и образование*. – 2014. – № 1 (38). – Б. 171–175.

Г.Д. Нурбекова, Л.А. Дүйсева, Ж.М. Алова

*Казахский национальный исследовательский технический университет им. К. И. Сатпаева,
Алматы, Казахстан*

Оценка как средство мотивации первокурсников учебного заведения технического образования к изучению иностранного языка

Аннотация. Целью представленной авторами научной статьи является анализ оценивания как средства мотивации студентов первого курса технического вуза к изучению иностранного языка, а также обсуждение вопроса повышения их мотивации к изучению английского языка посредством оценивания. В научной литературе показано, что оценка как положительная, так и отрицательная, влияет на мотивацию и интересы учащихся, а также мотивирует их действия и поведение. Оценка является мощным образовательным инструментом, влияющим на развитие личности в целом, объективное оценивание эффективно, если у студента есть доверие к преподавателю, где решающую роль также играют личность преподавателя, общая позиция, стиль общения с группой, умение создать атмосферу психологического комфорта. Для решения этой проблемы авторы рассматривают объективное оценивание как способ стимулирования мотивации и повышения их интереса к изучению английского языка, также делятся опытом оценки знаний студентов Satbaev University.

Ключевые слова: технический вуз, мотивация к изучению английского языка, оценивание и оценка, мотивирующие факторы.

G.D. Nurbekova, L.A. Duyseeva, J.M. Alova

K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

Assessment as a means of motivation of the first-year students of technical education institution to learn a foreign language

Abstract. This article is aimed at analyzing an assessment as a means of motivating first-year students of a technical university to learn a foreign language, as well as to discuss the issue of increasing their motivation to learn English through assessment. According to some research sources, both positive and negative evaluation can affect the motivation and interests of students, and also motivate their actions and behavior. Assessment is a powerful educational tool that affects the development of the individual as a whole; objective assessment is effective if the student has confidence in the teacher, whose personality, general view, communication style with the group and the ability to create an atmosphere of psychological comfort also play a decisive role. To solve this problem, the authors consider objective assessment as a way to stimulate motivation and increase their interest in learning English, and share their experience in assessing the knowledge of Satbayev University students.

Keywords: technical university, motivation to learn English, assessment and evaluation, motivating factors.

References

1. Bانشchikova E.V. Vlijanie ocenok na razvitie lichnosti studenta [Influence of assessments on the development of student's personality]. Available at: http://lomonpansion.com/articles_2_3282.html. [in Russian]. (accessed 25.02.2022).
2. Pinskaya M. A. Formirujushhee ocenivanie: ocenivanie na uroke: uchebnoe posobie [Formative evaluation: evaluation on the lesson: textbook]. (Moscow, Logos, 2010, 264 p.), [in Russian].
3. Rus D. Metody ocenivaniya v obuchenii anglijskomu jazyku dlja special'nyh celej studentov inzhenernyh special'nostej [Assessment methods in teaching English for special purposes to engineering students]. *Procedia Manufacturing*, 2019. P. 368-373, [in Russian].
4. Cheng L., Fox J. *Assessment in the Language Classroom*. Macmillan Education, London. 2017. P. 264.
5. Lee I. *Classroom writing assessment and feedback in L2 school context*. Springer, Singapore. 2017. P. 157.
6. Avanesov V.S. *Osnovy nauchnoj organizacii pedagogicheskogo kontrolja* [Fundamentals of scientific organization of pedagogical control]. (Moscow, 1998, 167 p.), [in Russian].
7. Boytsova E.G. Formirujushhee ocenivanie obrazovatel'nyh rezul'tatov uchashhihsja v sovremennoj shkole. Chelovek i obrazovanie [Formative assessment of students' educational results in a modern school. *Man and Education*]. 2014. No. 1 (38). P. 171-175, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрбекова Г.Д. – п.ғ.к., Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан.

Дүйсеева Л.А. – аға оқытушы, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан.

Алова Ж.М. – оқытушы, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан.

Nurbekova G.D. – Candidate of Pedagogical Sciences, K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan.

Duiseeva L.A. – Senior Lecturer, K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan.

Alova Zh. M. – Lecturer, K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan.

Д.Ж. Рамазанова, К.Ж. Туребаева, А.К. Тогайбаева

*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан
(E-mail: rdj_82@mail.ru)*

Развитие профессиональных навыков как ключевая задача подготовки будущих специальных педагогов к работе в условиях инклюзивной образовательной среды

Аннотация. В решении сложных задач инклюзивного образования важную роль играет педагог, поскольку именно он формирует учебно-воспитательный процесс, систематизирует, конкретизирует содержание познавательного материала для успешного овладения детьми необходимыми навыками и знаниями, обеспечивая возможности личностного развития каждого ребенка. Цель данной статьи – выявить наличие у будущего специального педагога профессиональных навыков в подготовке будущих специальных педагогов к работе в условиях инклюзивной образовательной среды. В исследовании приняли участие 143 обучающихся образовательной программы «6В01901-Специальная педагогика» факультета педагогики и менеджмента в образовании АРУ имени К. Жубанова. Для проведения экспериментальной работы авторами разработаны экспериментальные задания с целью выяснения уровней профессиональной готовности будущих специальных педагогов. В статье авторами охарактеризованы компетентности, необходимые специальным педагогам для работы в условиях инклюзивного учебного заведения, которые включают в себя: профессиональные компетентности и общие компетентности, которые в ближайшие годы направят работу вуза на содержательную составляющую подготовки специалистов для работы в инклюзивной образовательной среде (далее – ИОС). Исследование позволило определить требования к подготовке специальных педагогов к работе в условиях ИОС, выделить критерии готовности будущего специалиста и показатели к каждому критерию. На основе разработанных заданий к каждому показателю охарактеризованы уровни сформированности дидактических знаний и практических умений обучающихся. Анализ результатов исследования привел к выводу о необходимости развития профессиональных навыков будущих специальных педагогов для работы в условиях ИОС.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивная образовательная среда, профессиональная подготовка, специальный педагог, профессиональные навыки, компетентность.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-176-191>

Введение

Главной целью социального развития современного общества является уважение к человеческому разнообразию, установление принципов солидарности и безопасности, что обеспечивает защиту и полную интеграцию в социум всех слоев населения, в том числе и лиц с особыми потребностями.

Мировое сообщество пришло к утверждению права таких лиц на полноценное участие в общественной жизни и осознано необходимость создания условий для реализации этого права. Конвенция о правах ребенка и Декларация о правах инвалидов, принятые Генеральной Ассамблеей ООН [1, 2] а также законодательные акты разных стран определяют

одним из приоритетов права ребенка с особыми образовательными потребностями (далее – ООП) на образование. Таким образом, образовательная интеграция детей с ООП – это общая мировая тенденция, которая характерна для развитых стран. Это закономерный этап развития системы специального образования детей из ООП, который связан с осознанием обществом и государством отношения к лицам с инвалидностью, к признанию их прав на уровне с другими в различных сферах жизни, включая и образование. Обеспечение доступа к качественному образованию детей из ООП является одним из приоритетов Казахстана на современном этапе.

Согласно Закону «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования» [3], государство обязуется создавать детям с ООП условия для получения образования в пределах системы образования с учетом их индивидуальных особенностей развития, разрабатывая специальные учебные программы.

В то же время существует потребность в выработке новых подходов по обучению детей с ООП в условиях общеобразовательного пространства Казахстана, которые в большей степени удовлетворяли бы потребности их развития, улучшали процесс коррекции и реабилитации, формировали адаптированную личность, способствовали интеграции в социум [4].

Однако возникает ряд задач, которые встают перед учебным заведением в процессе создания инклюзивной группы или класса. Актуальной является готовность специальных педагогов к работе с различными категориями детей в условиях инклюзивной образовательной среды (далее – ИОС). Следует отметить, что эффективное выполнение всех функций в учебно-воспитательном процессе инклюзивного образовательного учреждения в значительной степени зависит от качества подготовки будущего специального педагога к работе в условиях ИОС. Следовательно, ключевым аспектом успешного внедрения инклюзивного образования является формирование профессионализма будущего специального педагога в условиях инклюзии [5].

Различные аспекты проблемы готовности педагогов к осуществлению профессиональной деятельности и формирования профессиональных компетенций в рамках инклюзивного образования, такие, как вопросы тенденций в развитии инклюзивного образования; определение элементов инклюзивной компетентности педагога; факторы готовности педагога к инклюзивному обучению, готовность к работе в рамках инклюзивного обучения в учреждениях высшего образования, создание приемлемого психологического климата для детей с ООП в последнее время становятся наиболее актуальными.

Современные подходы к образованию детей с ООП позволяют рассматривать специальную подготовку будущего педагога как неотъемлемую составляющую образовательного пространства. Важным условием подготовки будущего педагога становится комплекс специальных психолого-педагогических, анатомо-физиологических знаний, умений и навыков, личностных качеств, стратегий и тактики поведения, которые позволяют вводить и использовать эффективные педагогические технологии обучения и воспитания различных категорий детей с особыми потребностями [6].

Ключевыми факторами на пути к прогрессивному воплощению инклюзивной модели обучения, по мнению исследователей, являются соответствующая профессиональная подготовка специалистов для работы с детьми с ООП, наличие соответствующего специального, методически обоснованного программного обеспечения, которое бы способствовало поддержке учащихся с ООП в общеобразовательном пространстве [7].

Особую роль в готовности педагога к инклюзивному образованию играют не только его возможности и желания адаптироваться к новым требованиям учебного процесса, но и профессионально значимые психологические качества. Готовность к инклюзивному процессу заключается не только в наличии нового методического материала, материальной базы, а также в моральной, психологической готовности педагога к работе с детьми с особыми потребностями.

Среди составляющих психологической готовности, по мнению авторов, необходимо выделить следующие:

- а) эмоциональное принятие детей с ООП;
- б) привлечение детей с ООП к деятельности на уроке;
- в) удовлетворенность собственной педагогической деятельностью.

Немаловажное значение приобретает и личностная готовность будущего учителя к работе в ИОС. Поэтому важно, чтобы они адекватно относились к стереотипам педагогического сопровождения детей с ООП [8].

Важными аспектом в процессе подготовки будущих педагогов к работе в инклюзивных условиях является формирование у них профессиональных качеств. Среди таких качеств авторы выделяют следующие: профессионально-ценностные ориентации педагога, который работает с детьми с ООП; признание ценности личности ребенка независимо от его нарушения; осознание своей ответственности как носителя культуры и ее транслятора для детей с особенностями психофизического развития.

Для проведения результативной коррекционно-воспитательной работы с детьми с ООП будущий специальный педагог должен обладать определенным объемом разнообразных профессиональных знаний, а также знаниями общей и специальной педагогики и психологии. Поэтому, они должны всесторонне владеть знаниями о специфике развития детей с особыми образовательными потребностями, уметь осуществлять коррекционные мероприятия в условиях общеобразовательных школ. Однако будущему педагогу недостаточно лишь получить знания, важно еще и уметь их применять на практике, то есть иметь профессиональные умения в условиях инклюзивного образования [9].

Кроме общих, существуют специальные профессиональные умения, которые касаются труда педагога в работе с ребенком с ООП. Профессиональные умения специалистов инклюзивных школ предусматривают: надлежащее оценивание особых потребностей и возможностей детей; адаптацию и модификацию содержания учебных планов и программ в соответствии с особенностями развития ребенка; использование вспомогательных учебных технологий, в том числе дифференцированных методик обучения; проведение коррекционно-воспитательной работы с детьми; планирование и реализацию совместной деятельности разнопрофильных специалистов и родителей; применение современных новейших технологий в процессе обучения и т.д. [10].

В процессе педагогической практики для обеспечения лучших условий процесса обучения и воспитания детей в инклюзивной школе будущим специальным педагогам необходимо поддерживать тесное сотрудничество с родителями, учитывать их пожелания и рекомендации. Следующим шагом является активное участие в информационно-просветительской кампании, цель которой заключается в повышении уровня осведомленности родителей относительно инклюзии и различных вариантов получения образования для детей с особыми потребностями. При этом во время подготовки будущих специальных педагогов значительное внимание необходимо сосредотачивать на том, чтобы помощь и поддержка в процессе обучения не превышала необходимую, иначе ребенок станет слишком зависимым от этой поддержки, ослабятся компенсаторные возможности организма.

При этом авторы отмечают отсутствие данных о том, в какой степени лица, занимающиеся подготовкой будущих учителей к работе с детьми со специальными образовательными потребностями, сами готовы к этому. В исследовании утверждается, что одной из таких причин является отсутствие знаний, практического опыта и отсутствие осознания значения и первостепенности проблемы инклюзивности среди университетских педагогов. Следовательно, важным условием является подготовка университетских преподавателей к тому, что они играют важную роль в профессиональной подготовке будущих специальных педагогов.

Известно, что работа педагога и ученика с особыми образовательными потребностями строится на доброжелательных, дружеских отношениях. Качество профессиональной

подготовки педагогов оказывает большее влияние на результаты учащихся, чем такие факторы, как, к примеру, количество учащихся в классе. Поэтому важно формирование всех необходимых компетенций для работы [11].

По мнению А. Margaritoiu [12], будущие учителя должны быть готовы к выполнению четырех профессиональных функций, имеющих различные формы сотрудничества между учителем-предметником и специальным педагогом:

- 1) сотрудничество/консультация – учитель-предметник помогает специальному педагогу решать различные вопросы в коллективе;
- 2) взаимная поддержка учителей в решении проблемы и помощь;
- 3) коллективная поддержка – специальные педагоги оказывают информационную помощь учителю-предметнику;
- 4) совместное обучение – специальные педагоги и учителя-предметники сотрудничают над поиском эффективных путей решения различных проблем.

Авторы исследования определяют стандарты, которые должны быть реализованы во время прохождения педагогической практики, а именно: формирование этического сознания; осознание, что существуют ученики со специальными образовательными потребностями и умение использовать их потенциал в индивидуальной работе; приобретение и совершенствование компетенций в работе с группой учащихся, в частности, распределение задач в коллективе; распределение задач между различными группами учащихся для достижения общей цели; формирование умений одновременного труда с различными группами учащихся. Кроме того, практика помогает студенту проверить теоретические знания в конкретной образовательной среде. Поэтому студенты должны быть направлены в такие школы и классы, где инклюзия реализуется на практике [13].

Kim J.-R. при подготовке будущих педагогов к инклюзивному обучению акцентирует внимание на следующих аспектах: прохождение ознакомительных практик перед тем, как начать обучение в университете; прохождение вводных (общепедагогических) практик во время обучения; проведение занятий вместе с руководителем педагогической практики; выполнение педагогических обязанностей под руководством руководителя практики [14].

В своих исследованиях А.Р. Рымханова, В.В. Боброва, З.Я. Олексюк [15] отмечают, что в процессе профессиональной подготовки у студентов одинаково должны быть сформированы как технические (методические), так и практически-моральные (коммуникационные, интерпретационные) компетенции. Однако важно отметить, что именно коммуникационные компетенции являются главными в работе с детьми с особыми потребностями. Однако проблема готовности педагогических кадров к работе с детьми с ООП возникает еще в процессе их профессиональной подготовки. В этом контексте следует подчеркнуть, что не всегда учебные курсы по инклюзивному образованию интегрируются в университетские образовательные программы по подготовке педагогических кадров. Это, в свою очередь, приводит к неосознанию обучающими всей системы инклюзивного образования, нехватке знаний по проблеме и особенностям внедрения школьных реформ в условиях ИОС, укоренению стереотипных мнений относительно лиц с ООП и их способностью или неспособностью к усвоению учебного материала.

В связи с этим целью статьи было выявление наличия у будущего специального педагога профессиональных навыков в подготовке будущих специальных педагогов к работе в условиях инклюзивной образовательной среды. Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- 1) Выделить критерии готовности будущего специалиста к работе в условиях ИОС.
- 2) Охарактеризовать уровни сформированности дидактических знаний и практических умений студентов и оценить их влияние на готовность работы в условиях ИОС.

Методология исследования

Для достижения поставленной цели авторами применен ряд общенаучных и специальных методов, среди которых прежде всего необходимо выделить анализ психолого-

педагогической, научно-методической литературы, а также проведение педагогического (диагностического) эксперимента.

С целью определения уровня подготовленности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС, была разработана диагностическая программа исследования. В исследовании приняли участие 143 обучающихся образовательной программы «6В01901-Специальная педагогика» факультета педагогики и менеджмента в образовании Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. Эксперимент не предусматривал разделения обучающихся на экспериментальную и контрольную группы.

Целью эксперимента было установить уровни сформированности составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС.

Процедура педагогического эксперимента требовала четкой последовательности действий. С этой целью были составлены графики проведения эксперимента в академических группах, обучающихся с указанием времени, аудиторий. Время проведения экспериментальной работы определялось с учетом количества заданий, их сложности, формы предъявления, способа выполнения и тому подобное.

Для преподавателей, которые были задействованы в педагогическом эксперименте, была составлена инструкция с четким алгоритмом его проведения. Перед выполнением заданий обучающиеся были ознакомлены с правилами поведения во время выполнения заданий, алгоритмом выполнения в целом и его этапов в частности. Задания озвучивались студентам в ходе педагогического эксперимента. Каждое задание содержало четкую инструкцию его выполнения.

Для проведения экспериментальной работы нами разработаны экспериментальные задания, к каждому из выделенных критериальных показателей (табл. 1), среди которых: тесты (на готовность к инновационной деятельности, на целеустремленность), разбор проблемных ситуаций, сторителлинг, дискуссии, круглый стол «Обмен опытом работы», педагогические игры, анализ проблемных педагогических ситуаций. К каждому заданию была сформирована шкала оценивания.

Таблица 1. Критерии и критериальные показатели готовности будущих специальных педагогов к работе в инклюзивных учебных заведениях

Характеристика критерия	Критериальные показатели
Критерий мотивационно-эмоциональной готовности	
учитывает мотивы, попытки упорно и целенаправленно работать в инклюзивном учебном заведении, его стабильное эмоциональное состояние во время работы с детьми с ООП	настойчивость и целеустремленность в получении практико-ориентированных знаний о работе в условиях ИОС характеризует целевую направленность деятельности в условиях инклюзивного учебного заведения; эмоциональная стабильность определяется уравновешенностью и лабильностью эмоционального состояния; мотивация на успешность практической реализации дидактических задач представляет мотивы относительно перспективной практико-ориентированной профессиональной деятельности в ИОС

Критерий дидактико-технологической готовности	
отражает теоретико-дидактическую образованность и методическую подготовку	осмысленность дидактико-технологических знаний об особенностях организации и работы в условиях инклюзивного образования характеризуется умениями использовать приобретенные дидактико-технологические знания для решения поставленных задач; креативность практически-ориентированных знаний характеризует возможность в условиях инклюзивного обучения разнообразить, видоизменять задачи для детей с учетом особенностей физического, психического и речевого развития; практическое моделирование развивающей среды в условиях инклюзии характеризует умение создавать образовательно-воспитательную среду для развития ребенка с нарушениями психофизического развития в условиях инклюзивного учебного заведения
Критерий деонтологически-речевой готовности	
отражает этическую культуру, поведение, толерантность, речекommunikативную компетентность	толерантность специального педагога характеризуется сформированностью нормативного поведения, культуры общения, воспитанности, терпимости при взаимодействии с детьми, родителями, коллегами; сформированность деонтологической компетентности характеризуется соблюдением деонтологических принципов, норм; культура речи характеризуется знанием особенностей общения с различными категориями людей; знаниями системы языка, его фонетических, лексических и грамматических параметров; способностью осуществлять общение средствами языка, правильно использовать систему речевых норм, придерживаться такого коммуникативного поведения, которое является адекватным в конкретной ситуации общения
Критерий рефлексивно-практической готовности	
отражает умения к рефлексии, самооценке, в заимооценке деятельности других педагогов	рефлексия собственного поведения отражает умение контролировать свои действия в критических ситуациях, осуществлять самоанализ; практическая готовность к проведению коррекционно-развивающей работы в условиях инклюзивного учебного заведения характеризует умение практически применять приобретенные знания по дидактике во время работы в инклюзии; взаимооценка и взаимоанализ характеризуют умение осуществлять комплексный анализ деятельности других психолого-педагогических работников в ИОС, выделять инновационные технологии и методики учебно-воспитательной работы, которые дали положительный результат при применении на практике

После завершения диагностической программы исследования была осуществлена статистическая обработка полученных результатов методом ранговой корреляции Спирмена для определения взаимозависимости составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС.

Результаты исследования

На основе проведенной диагностики по предложенным заданиям нами было выделено три уровня сформированности составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС: высокий, средний, низкий (табл. 2).

Таблица 2. Уровни сформированности составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС

Уровень	Характеристика уровня
Мотивационно-эмоциональная готовность	
высокий	сформированность мотивации и целеустремленность к работе в условиях ИОС, готовность решать проблемные ситуации в условиях инклюзивного обучения; высокая эмоциональная стабильность, умение управлять эмоциональным возбуждением детей и умение повышать уровень их стрессоустойчивости
средний	ситуативная сформированность мотивации и целеустремленности к работе в условиях ИОС, недостаточно сформирована готовность решать проблемные ситуации в условиях инклюзивного обучения; высокая эмоциональная стабильность, недостаточно сформировано умение управлять эмоциональным возбуждением детей и повышать уровень их стрессоустойчивости. Наибольшие осложнения возникали при выполнении следующих задач: практикум (студенты не готовы решать проблемные ситуации в ИОС), разработка и проведение дискуссии
низкий	обучающийся не понимает особенностей работы в ИОС, не сформировано умение решать проблемные ситуации в условиях инклюзивного обучения; эмоциональная нестабильность, неумение управлять эмоциональным возбуждением детей и повышать уровень их стрессоустойчивости. Наибольшие осложнения возникали при выполнении задач практического и творческого уровней (разработка модели положительной ситуации, проведение дискуссии, творческий подход к решению проблемных ситуаций)
Дидактико-технологическая готовность	
высокий	качественное использование приобретенных знаний для решения коррекционно-диагностических, коррекционно-развивающих, коррекционно-учебных, коррекционно-воспитательных задач в условиях инклюзии; умение видоизменять задачи для детей с учетом особенностей физического, психического и речевого развития; умение создавать развивающую воспитательную среду для развития ребенка с особенностями психофизического развития в условиях инклюзивного учебного заведения
средний	использование приобретенных знаний для решения задач в условиях инклюзии и параллельное приобретение новых знаний; недостаточно сформированное умение видоизменять задачи для детей с учетом особенностей физического, психического и речевого развития; несформированное понимание особенностей создания учебно-воспитательной среды для развития ребенка с особенностями психофизического развития в условиях инклюзивного учебного заведения
низкий	недостаточно сформированное умение использовать приобретенные знания для решения задач в условиях инклюзии; несформированное умение в условиях инклюзивного обучения видоизменять задачи для детей с учетом особенностей физического, психического и речевого развития; не сформированное умение создавать учебно-воспитательную среду для развития ребенка с особенностями психофизического развития в условиях ИОС
Деонтологически-речевая готовность	
высокий	соблюдение деонтологических принципов, норм, сложившееся умение толерантно находить выход из проблемных ситуаций, открытость для общения со всеми участниками учебно-воспитательного и коррекционно-развивающего процесса в условиях ИОС, умение прогнозировать развитие событий и поощрять учащихся посредством собственной речи, принятие ценностей инклюзивного образования

средний	соблюдение деонтологических принципов, норм, недостаточно сформировано умение толерантно находить выход из проблемных ситуаций, скованность в общении со всеми участниками учебно-воспитательного и коррекционно-развивающего процесса в условиях ИОС, умение прогнозировать развитие событий и поощрять учащихся с помощью собственной речи, принятие ценностей инклюзивного образования
низкий	частичное соблюдение деонтологических принципов, норм, несформированное умение толерантно находить выход из проблемных ситуаций, скованность в общении со всеми участниками учебно-воспитательного и коррекционно-развивающего процесса в условиях ИОС, несформированное умение прогнозировать развитие событий и поощрять учащихся посредством собственной речи, частично принятие ценностей инклюзивного образования
Рефлексивно-практическая готовность	
высокий	адекватно оценивают уровень собственной педагогической деятельности, сформированное умение применять инновационные технологии для совершенствования уровня педагогической деятельности, умение правильно организовать учебно-коррекционный процесс в инклюзивном учебном заведении, контролировать собственные действия во время работы, анализировать опыт работы других педагогов в условиях ИОС
средний	недостаточный уровень самооценки, непонимание целесообразности использования педагогических инноваций в профессиональной деятельности. Обучающиеся достаточно правильно умеют организовать учебно-коррекционный процесс в инклюзивном учебном заведении, контролировать собственные действия во время работы, анализировать опыт работы других педагогов в условиях ИОС
низкий	несформированное умение адекватно оценивать уровень собственной педагогической деятельности и применять инновационные технологии для совершенствования уровня педагогической деятельности. Обучающиеся не умеют правильно организовать учебно-коррекционный процесс в инклюзивном учебном заведении, недостаточно контролируют собственные действия во время работы, не умеют анализировать опыт работы других педагогов в условиях ИОС

Количественные показатели составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС представлены в таблице 3.

Таблица 3. Количественные показатели составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС, количество будущих специальных педагогов, выполнявших задания (%)

Мотивационно-эмоциональная готовность								
настойчивость и целеустремленность			эмоциональная стабильность			мотивация на успешность практической реализации дидактических задач		
В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
8,2	38,3	53,5	12,6	36,3	51,1	14,3	35,2	50,5
Дидактико-технологическая готовность								
осмысленность дидактико-технологических знаний			креативность практически-ориентированных знаний			практическое моделирование развивающей среды		
В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
12,2	44,4	43,4	12,2	40,9	46,9	7,7	41,3	51,0

Деонтологически-речевая готовность								
толерантность			сформированность деонтологической компетентности			культура речи		
В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
9,2	43,9	46,9	8,7	45,4	45,9	15,3	33,2	51,5
Рефлексивно-практическая готовность								
рефлексия собственного поведения			практическая готовность к коррекционно-развивающей работе			взаимооценка и взаимоанализ деятельности других педагогов		
В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
7,1	39,3	53,6	7,7	39,8	52,5	6,1	40,8	53,1

Примечание: В – высокий уровень, С – средний уровень, Н – низкий уровень.

Как видно из таблицы 3, по показателю «настойчивость и целеустремленность в получении практико-ориентированных знаний о работе в условиях ИОС» критерия мотивационно-эмоциональной готовности на высоком уровне находится - 8,2% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 38,3% (ЭГ), на низком уровне - 53,5%. По показателю «эмоциональная стабильность» на высоком уровне - 12,6%, на среднем уровне - 36,3% (ЭГ), на низком - 51,1%. По показателю «мотивация на успешность практической реализации дидактических задач» на высоком уровне - 14,3% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 35,2% и на низком - 50,5%.

По показателю «осмысленность дидактико-технологических знаний» дидактико-технологической готовности на высоком уровне находится - 12,2% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 44,4 %, на низком уровне - 43,4%. По показателю «креативность практически-ориентированных знаний» на высоком уровне - 12,2% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 40,9 %, на низком - 46,9%. По показателю «практическое моделирование развивающей среды в условиях инклюзивного образовательного учреждения» на высоком уровне - 7,7% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 41,3 %, на низком - 51,0%.

По показателю «толерантность специального педагога» деонтологически-речевой готовности на высоком уровне находится - 9,2% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 43,9%, на низком уровне - 46,9%. По показателю «сформированность деонтологической компетентности» на высоком уровне 8,7% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 45,4 %, на низком - 45,9%. По показателю «культура речи специального педагога» на высоком уровне 15,3% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 33,2%, на низком - 51,5%.

По показателю «рефлексия собственного поведения» деонтологически-речевой готовности на высоком уровне находится 7,1% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 39,3%, на низком уровне - 53,6%. По показателю «практическая готовность к проведению коррекционно-развивающей работы в условиях инклюзивного учебного заведения» на высоком уровне - 7,7% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 39,8 %, на низком - 52,5%. По показателю «взаимооценка и взаимоанализ деятельности других специальных педагогов» на высоком уровне - 6,1% будущих специальных педагогов, на среднем уровне - 40,8%, на низком - 53,1%.

Статистическая обработка полученных результатов показала следующие результаты взаимозависимости составляющих готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС (табл. 4).

Таблица 4. Значения коэффициентов ранговой корреляции Спирмена

	МЭ	ДТ	ДР	РП
МЭ	1,0	0,712	0,683	0,567
ДТ	0,712	1,0	0,589	0,673
ДР	0,683	0,589	1,0	0,724
РП	0,567	0,673	0,724	1,0

Примечание: МЭ – мотивационно-эмоциональная готовность, ДТ – дидактико-технологическая готовность, ДР – деонтологически-речевая готовность, РП – рефлексивно-практическая готовность.

Как показала статистическая обработка результатов исследования, существуют заметная (от 0,5 до 0,7) и высокая (от 0,7 до 0,9) (по шкале Чеддока) теснота корреляционных связей между всеми составляющими готовности будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС.

По результатам проведенного исследования выделены три уровня (высокий, средний, низкий) сформированности дидактических и практических умений и навыков будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС (табл. 5).

Таблица 5. Уровни сформированности профессиональных навыков будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС

Уровень	Характеристика уровня
высокий	сформированная мотивация и целеустремленность к работе в условиях ИОС, высокая эмоциональная стабильность, сформированное умение использовать приобретенные знания для решения поставленных задач, основательная методическая подготовка к работе в условиях ИОС, толерантность будущего специального педагога, высокая рече-коммуникативная компетентность, способность к рефлексии, самооценке, взаимооценке деятельности других педагогов
средний	мотивация и целеустремленность к работе в условиях ИОС проявляется ситуативно, преимущественно высокая эмоциональная стабильность, недостаточно сформированы практические умения использовать приобретенные знания для решения поставленных задач в условиях инклюзии, достаточная методическая подготовка к работе в условиях ИОС, толерантность, недостаточно сформированные рече-коммуникативная компетентность, способность к рефлексии, самооценке, взаимооценке деятельности других педагогов
низкий	мотивация и целеустремленность к работе в условиях инклюзивного учебного заведения не сформированы, эмоциональная нестабильность, несформированное умение использовать приобретенные знания для решения поставленных задач, отсутствует методическая подготовка к работе в условиях ИОС, интолерантность, недостаточно сформированные рече-коммуникативная компетентность, способность к рефлексии, самооценке, взаимооценке деятельности других педагогов

Распределение будущих специальных педагогов по уровням сформированности профессиональных навыков к работе в условиях ИОС показало, что на высоком уровне определено 7,2% обучающихся, средний уровень готовности показали 42,4%, на низком уровне насчитывалось 50,4%.

Обсуждение

Анализ результатов исследования позволил сделать вывод о необходимости развития профессиональных навыков специальных педагогов для работы в условиях ИОС, поскольку более половины обучающихся находились на низком уровне сформированности дидактико-практических знаний, умений и навыков и менее 10% респондентов - на высоком уровне.

Как показали результаты исследования, формирование определенного уровня знаний, умений и навыков будущих специальных педагогов предполагает наличие следующих качеств:

- мотивационных, формирующих устойчивый интерес и заинтересованность обучающихся к инклюзивному обучению, стремление к включению ребенка в инклюзивный процесс, принимая во внимание уровень его психофизического и речевого развития.

Результаты исследования согласуются с авторами [16] и показывают, что мотивация учителя по инклюзии и убежденность в ее правильности как средства и цели обучения детей с особыми образовательными потребностями, а также рефлексия собственного опыта будет способствовать повышению его компетентности. Это свидетельствует о необходимости специальной подготовки педагогов с целью формирования в них высокого уровня профессиональной готовности. Собственные научные исследования дали возможность определить такие компоненты профессионально-личностной подготовки будущего педагога к работе в условиях инклюзивного образования:

- эмоциональных, предусматривающих установление эмоционального контакта с ребенком и постоянную поддержку стабильно-положительного эмоционального состояния педагога;

- гностических, предусматривающих овладение определенным объемом знаний, умений и навыков по работе в инклюзивных учебных заведениях, сознательного использования приобретенных знаний в инклюзивном процессе. Результаты показывают, что при подготовке будущих специальных педагогов к работе в ИОС важно давать обучающим разнообразные теоретические знания и формировать практические навыки работы. Они должны ориентироваться в том, что происходит во время практической деятельности педагога. Важную роль в этом также играет четко спланированная и квалифицированно организованная педагогическая практика. В этом аспекте, по мнению исследователей [17], сущностными характеристиками толерантного взаимодействия являются признание и принятие равноправного существования разнообразных мыслей, убеждений, способность к самоконтролю, прежде всего в сфере эмоций, потребность в свободе собственного выбора и уважение к свободе выбора других. Проведение целенаправленной работы с родителями и детьми по формированию толерантности может дать положительный результат только тогда, когда педагог является примером доброжелательного отношения к другим, демонстрирует образец гуманного взаимодействия с семьями.

При этом будущие специальные педагоги должны ориентироваться на то, что деятельность специалистов в инклюзивных школах рассчитана на постоянную творческую активность и подчинена принципу гибкости учебных программ, которые удовлетворяют потребности детей с различными возможностями и способностями [12]. Дети с ООП получают необходимую дополнительную поддержку в процессе выполнения общей учебной программы, а не пользуются специально разработанными программами или программами для специальных заведений. Поддержка осуществляется на постоянной основе, начиная с минимальной помощи, предоставляемой специальным педагогом, который также задействован в учебно-воспитательном процессе.

Исследование позволило определить особенности подготовки специальных педагогов к работе в условиях ИОС. Среди них исследователями было выделено следующие:

- 1) недостаточная мотивация к работе в инклюзивных учреждениях, что согласуется с данными, полученными в исследовании [18];
- 2) эмоциональная нестабильность, на которую указано в исследовании [19];

3) отсутствие системной дидактической и практической подготовки будущих специальных педагогов к работе в инклюзивных классах, что также отмечается исследователями в работах [9];

4) содержательная ограниченность учебных дисциплин, не содержащих основ дидактико-практической подготовки будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС.

В качестве примера можно привести результаты исследования [13] о причинах неготовности учителей работать с учениками с образовательными проблемами, которые согласуются с результатами проведенного исследования. Результаты свидетельствовали о том, что 60% педагогов не хватает элементарных психолого-педагогических знаний и профессиональной подготовки; из оставшихся 13% утверждали, что приобрели эти знания во время обучения в педагогических университетах, 12% указали на самостоятельное получение знаний на курсах или по специальной литературе, 15% закончили последипломные курсы по основам поддержки развития и образования детей со специальными образовательными потребностями.

Согласно мнению исследователей [9,13], с целью формирования у будущих педагогов профессиональной компетентности необходимо вводить новые дисциплины с использованием инновационных мониторинговых и образовательных технологий в учебные планы высших учебных заведений. Это будет способствовать повышению интереса специальных педагогов к деятельности в условиях ИОС, формированию навыков самостоятельного накопления знаний и применения их в профессиональной деятельности в сфере развития, обучения и воспитания детей с особыми потребностями. Целью их изучения является ознакомление обучающихся с нормативно-правовыми актами о введении и регламентации работы специальных педагогов, с зарубежной практикой, задачами и обязанностями специального педагога в процессе организации инклюзивной формы обучения в общеобразовательных учебных заведениях и особенностями организации коррекционно-развивающей работы [20]. Такие дисциплины помогут установить роль деятельности учителя и специального педагога в практической работе с детьми с ООП, закрепить теоретические знания и методики работы в инклюзивной школе.

Заключение

Готовность специального педагога к работе в ИОС базируется на адекватном положительном отношении к инклюзиям в целом, формировании профессиональной инклюзивной компетентности, готовности к преодолению сложностей в учебно-воспитательном процессе, а также в овладении профессиональными и методическими знаниями. Кроме этого, готовность специальных педагогов к работе в условиях инклюзий определяется их открытостью и желанием к получению новых знаний, практического опыта, его обменом с другими коллегами, тесного сотрудничества с представителями местной власти, общественных, благотворительных организаций, специализированных учреждений.

В статье авторами охарактеризованы компетентности, необходимые специальным педагогам для работы в условиях инклюзивного учебного заведения, которые включают в себя: профессиональные (специальные профессиональные) компетентности и общие (ключевые, базовые) компетентности, которые в ближайшие годы направят работу высших учебных заведений на содержательную составляющую подготовки специалистов для работы в ИОС.

Авторами выделены критерии готовности будущего специалиста к работе в условиях ИОС и индикативные показатели к каждому критерию. На основе разработанных заданий к каждому показателю охарактеризованы уровни сформированности дидактических знаний и практических умений студентов.

Перспективами дальнейших исследований могут быть исследования по разработке комплексной методики подготовки будущих специальных педагогов к работе в условиях ИОС и определению эффективных условий ее реализации.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по теме BR18574162 «Инклюзивно-ориентированная подготовка специальных педагогов».

Список литературы

1. Конвенция о правах ребенка. Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года [Электрон. ресурс]. – 1989. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml/ (дата обращения: 01.05.2023).
2. Декларация о правах инвалидов. Принята резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1975 года [Электрон. ресурс]. – 1975. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml/ (дата обращения: 01.05.2023).
3. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования. Закон Республики Казахстан от 26 июня 2021 года [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000056> (дата обращения: 01.05.2023).
4. Gordon J.-S. Is Inclusive Education a Human Right? // Journal of Law, Medicine and Ethics. – 2013. – Vol. 41(4). – P. 754-767.
5. Smantser A., Ignatovitch E. Future Teacher Training for Work in Inclusive Educational Environment: Experimental Study Results // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 214. – P. 422-429.
6. O'Rourke J. Inclusive Schooling: if it's so good – why is it so hard to sell // International Journal of Inclusive Education. – 2015. – Vol. 19(5). – P. 530-546.
7. Кантор В.З., Проект Ю.А., Кондракова И.Э., Литовченко О.В., Залаутдинова С.Е. Практика инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями здоровья: реалии компетентностного обеспечения // Интеграция образования. – 2023. – Т. 1. №110. – С. 82-99.
8. Falkmer M., Anderson K., Joosten A., Falkmer T. Parents' Perspectives on Inclusive Schools for Children with Autism Spectrum Conditions // International Journal of Disability, Development and Education. – 2015. – Vol. 62(1). – P. 1-23.
9. Сергеева А.И. Инклюзивно-ориентированная подготовка учителей-логопедов в вузе // Научно-педагогическое обозрение. – 2017. – Т. 2. – № 16. – С. 70-78.
10. Мёдова Н.А. Формирование у студентов педагогического факультета профессиональной готовности к реализации инклюзивного образования // Вестн. Томского гос. пед. ун-та. – 2016. – Т. 5. – № 170. – С. 70-73.
11. Тебенова К.С., Дахбай Б.Д., Рымханова А.Р., Жусупбекова З.Д., Мусеева Г.Н. Проблемы подготовки педагогических кадров для работы в условиях инклюзивного образования // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – Т. 3. – № 2. – С. 168-171.
12. Margaritoiu A. Teachers' Commitment from Special-Need Schools – a Predictor of their Humanity and Loyalty // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 203. – P. 322-326.
13. Яковлева И.М., Яковлев С.В. Подготовка педагогических кадров к инклюзивному образованию школьников с ограниченными возможностями здоровья // Специальное образование. – 2021. – Т. 2. – С. 170-181.
14. Kim J.R. Influence of teacher preparation programmes on preservice teachers' attitudes toward inclusion // International Journal of Inclusive Education. – 2011. – Vol. 15(3). – P. 355-377.
15. Рымханова А.Р., Боброва В.В., Олексюк З.Я. К вопросу о кадровом обеспечении инклюзивного образования // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. – 2015. – Т. 2. № 41. – С. 17-19.
16. Кузьмина О.С., Чекалева Н.В., Четверикова Т.Ю. Организация и содержание подготовки педагогов к деятельности в условиях инклюзивного образования. Под общ.ред. Н.В. Чекалевой. – Омск: Издатель-Полиграфист. – 2014. – 242 с.
17. Lindsay S., Proulx M., Scott H., Thomson N. Exploring teachers' strategies for including children with autism spectrum disorder in mainstream classrooms // International Journal of Inclusive Education. – 2014. – Vol. 18(2). – P. 101-122.

18. Florian L., Young K., Rouse M. Preparing teachers for inclusive and diverse educational environments: Studying curricular reform in an initial teacher education course // *International Journal of Inclusive Education*. – 2010. – Vol. 14(7). – P. 709-722.

19. Мартынова Е.А., Романович Н.А. Структура и содержание компетенций педагогических работников инклюзивного профессионального образования // *Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров*. – 2014. – Т. 2. – № 19. – С. 40-47.

20. Mattson E.-H., Hansen A.-M. Inclusive and exclusive education in Sweden: principals' opinions and experiences // *European Journal of Special Needs Education*. – 2009. – Vol. 24(4). – P. 465-472.

Д.Ж. Рамазанова, К.Ж. Туребаева, А.К. Тогайбаева

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Болашақ арнайы педагогтарды инклюзивті білім беру ортасында қызметке дайындауда кәсіби дағдыларды дамыту басты міндет ретінде

Аңдатпа. Инклюзивті білім берудің күрделі мәселелерін шешуде мұғалім маңызды рөл атқарады, өйткені ол балалардың қажетті дағдылар мен білімдерді табысты меңгеруі үшін оқу-тәрбие процесін қалыптастыратын, жүйелендіретін, танымдық материалдың мазмұнын нақтылайтын, білім алуына жеке дамуына мүмкіндік беретін тұлға. Бұл мақаланың мақсаты – болашақ арнайы педагогтың инклюзивті білім беру ортасында жұмыс істеуге дайындауда кәсіби дағдылары бар-жоғын анықтау. Зерттеуге Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Педагогика және білім берудегі менеджмент факультетінің «6B01901-Арнайы педагогика» білім беру бағдарламасының 143 білім алушылары қатысты. Эксперименттік жұмыстарды жүргізу үшін авторлар болашақ арнайы педагогтардың кәсіби дайындық деңгейлерін анықтау мақсатында эксперименттік тапсырмалар әзірледі. Мақалада авторлар инклюзивті білім беру ортасында жұмыс істеу жоғары оқу орындарынан білім беру мекемелеріне инклюзивті білім беру ортасына бағытталатын арнайы педагогтарға қажетті кәсіби және жалпы құзыреттерді сипаттайды. Зерттеу нәтижесі инклюзивті білім беру ортасында жұмыс істеу үшін арнайы педагогтарды даярлауға қойылатын талаптарды анықтауға мүмкіндік берді. Авторлар болашақ маманның инклюзивті білім беру ортасы жағдайында жұмыс істеуге дайындығының критерийлерін және әрбір критерий бойынша көрсеткіштерді анықтады. Әрбір көрсеткіш бойынша әзірленген тапсырмалар негізінде білім алушылардың дидактикалық білімдері мен практикалық дағдыларының қалыптасу деңгейлері сипатталды. Зерттеу нәтижелері бойынша талдау болашақ арнайы педагогтардың инклюзивті білім беру ортасында жұмыс істеу үшін кәсіби дағдыларын әлі де дамыту қажет екендігі тұжырымдалды.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, инклюзивті білім беру ортасы, кәсіби дайындық, арнайы педагог, кәсіби дағдылар, құзыреттілік.

D.Zh. Ramazanova, K.Zh. Turebaeva, A.K. Togaibayeva

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Development of professional skills as a key task in preparing future special education teachers for work in an inclusive educational environment

Abstract. In solving the complex problems of inclusive education, the teacher plays an important role, since it is he who forms the educational process, systematizes, specifies the content of cognitive material for the successful mastering of the necessary skills and knowledge by children, providing opportunities for the personal development of each child. The purpose of this article is to identify whether a future special teacher has professional skills in preparing future special teachers to work in an inclusive educational environment. The study involved 143 students of the educational program “6B01901-Special Pedagogy” of the Faculty of Pedagogy and Management in Education of ARU named after K. Zhubanov. To conduct experimental work, the authors developed experimental tasks in order to determine the levels of professional readiness of future special teachers. In the article, the authors characterize the competencies necessary for special teachers to work in an inclusive educational institution, which include: professional competencies and

general competencies, which in the coming years will direct the work of higher educational institutions to the content component of training specialists to work in an inclusive educational environment. The study made it possible to determine the requirements for the training of special teachers to work in an inclusive educational environment. The authors have identified criteria for the readiness of a future specialist to work in an inclusive educational environment and indicative indicators for each criterion. Based on the developed tasks for each indicator, the levels of formation of didactic knowledge and practical skills of students are characterized. An analysis of the results of the study led to the conclusion that it is necessary to develop the professional skills of future special teachers to work in an inclusive educational environment.

Keywords: inclusive education, inclusive educational environment, professional training, special teacher, professional skills, competence.

References

1. Konventsiya o pravah rebenka. Prinyata rezolyuciej 44/25 General'noj Assamblei ot 20 noyabrya 1989 goda [Convention on the Rights of the Child. Adopted by General Assembly resolution 44/25 of November 20, 1989]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml/ [in Russian]. (accessed 15.05.2023).
2. Deklaraciya o pravah invalidov. Prinyata rezolyuciej 3447 (XXX) General'noj Assamblei ot 9 dekabrya 1975 goda [Declaration on the Rights of Persons with Disabilities. Adopted by General Assembly resolution 3447 (XXX) of December 9, 1975]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml/ [in Russian]. (accessed 20.05.2023).
3. O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam inklyuzivnogo obrazovaniya. Zakon Respubliki Kazahstan ot 26 iyunya 2021 goda [On introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of inclusive education. Law of the Republic of Kazakhstan from June 26, 2021]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000056>[in Russian]. (accessed 10.05.2023).
4. Gordon J.S. Is Inclusive Education a Human Right?, *Journal of Law, Medicine and Ethics*, 2013. P. 754-767.
5. Smantser A., Ignatovitch E. Future Teacher Training for Work in Inclusive Educational Environment: Experimental Study Results, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2015. No.214. P. 422-429.
6. O'Rourke J. Inclusive Schooling: if it's so good – why is it so hard to sell, *International Journal of Inclusive Education*, 2015. No. 19(5). P. 530-546.
7. Kantor V.Z., Proekt YU.L., Kondrakova I.E., Litovchenko O.V., Zalautdinova S.E. Praktika inklyuzivnogo obrazovaniya detej s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya: realii kompetentnostnogo obespecheniya [The practice of inclusive education of children with disabilities: the realities of competence provision], *Integraciya obrazovaniya [Integration of education]*, 2023. No. 1(110). P. 82-99.
8. Falkmer M., Anderson K., Joosten A., Falkmer T. Parents' Perspectives on Inclusive Schools for Children with Autism Spectrum Conditions, *International Journal of Disability, Development and Education*, 2015. No. 62(1. P. 1-23.
9. Sergeeva A.I. Inklyuzivno-orientirovannaya podgotovka uchitelej-logopedov v vuze [Inclusive-oriented training of speech therapists at the university], *Nauchno-pedagogicheskoe obozrenie [Scientific and pedagogical review]*, 2017.No. 2(16). P.70-78, [in Russian].
10. Myodova N.A. Formirovanie u studentov pedagogicheskogo fakul'teta professional'noj gotovnosti k realizacii inklyuzivnogo obrazovaniya [Formation of professional readiness for the implementation of inclusive education among students of the Pedagogical Faculty], *Vestn. Tomskogo gos. ped. un-ta [Bulletin of Tomsk State Pedagogical University]*, 2016. No.5(170). P. 70-73, [in Russian].
11. Tebenova K.S., Dahbaj B.D., Rymhanova A.R., ZHusupbekova Z.D., Museeva G.N. Problemy podgotovki pedagogicheskikh kadrov dlya raboty v usloviyah inklyuzivnogo obrazovaniya [Problems of training teachers for work in conditions of inclusive education], *Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya [International Journal of Experiential Education]*, 2015. No.3(2). P.168-171, [in Russian].
12. Margaritoiu A. Teachers' Commitment from Special-Need Schools – a Predictor of their Humanity and Loyalty, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2015. No.203. P. 322-326.
13. Yakovleva I.M., YAkovlev S.V. Podgotovka pedagogicheskikh kadrov k inklyuzivnomu obrazovaniyu shkol'nikov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya [Training of teaching staff for

inclusive education of schoolchildren with disabilities], *Special'noe obrazovanie* [Special education], 2021. No.2. P.170-181.

14. Kim J.-R. Influence of teacher preparation programmes on preservice teachers' attitudes toward inclusion, *International Journal of Inclusive Education*, 2011. No.15(3). P.355-377.

15. Rymhanova A.R., Bobrova V.V., Oleksyuk Z.YA. K voprosu o kadrovom obespechenii inklyuzivnogo obrazovaniya [On the issue of staffing inclusive education], *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo pedagogicheskogo universiteta im. Abaya* [Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai], 2015. No.2(41). P. 17-19, [in Russian].

16. Kuz'mina O.S., Chekaleva N.V., Hetverikova T.YU. Organizaciya i sodержanie podgotovki pedagogov k deyatel'nosti v usloviyah inklyuzivnogo obrazovaniya. Pod obshch.red. N.V. Chekalevoj [Organization and content of teacher training for activities in the context of inclusive education. Under the general editorship of N.V. Chekaleva] (Izdatel'-Poligrafist, Omsk, 2014, 242 p.) [in Russian].

17. Lindsay S., Proulx M., Scott H., Thomson N. Exploring teachers' strategies for including children with autism spectrum disorder in mainstream classrooms, *International Journal of Inclusive Education*. 2014. No.18(2). P. 101-122.

18. Florian L., Young K., Rouse M. Preparing teachers for inclusive and diverse educational environments: Studying curricular reform in an initial teacher education course, *International Journal of Inclusive Education*, 2010. No.14(7). P.709-722.

19. Martynova E.A., Romanovich N.A. Struktura i sodержanie kompetencij pedagogicheskikh rabotnikov inklyuzivnogo professional'nogo obrazovaniya [The structure and content of the competencies of teachers of inclusive professional education], *Nauchnoe obespechenie sistemy povysheniya kvalifikacii Kadyrov* [Scientific support of the personnel development system], 2014. No.2(19). P.40-47. [in Russian].

20. Mattson E.H., Hansen A.M. Inclusive and exclusive education in Sweden: principals' opinions and experiences, *European Journal of Special Needs Education*, 2009. No.24(4). P.465-472.

Сведения об авторах:

Рамазанова Динара Жубаньшевна – автор для корреспонденции, Ph.D, старший преподаватель кафедры общей педагогики и менеджмента в образовании, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан.

Туребаева Клара Жаманбаевна – доктор педагогических наук, профессор кафедры психологии и специального образования, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан.

Тогайбаева Айгулден Кадировна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей педагогики и менеджмента в образовании, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан.

Ramazanova D. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, Department of General Pedagogy and Management in Education, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Turebaeva K. – Doctor of Pedagogy, Professor, Department of Psychology and Special Education, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Togaibayeva A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of General Pedagogics and Management in Education, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Г.А. Ризаходжаева¹, Н. Нұрмағанбетқызы²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркістан, Қазақстан

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: gulnara_rizahodja@mail.ru, nurdana.nurmaganbetkyzy@iuth.edu.kz)

Коммуникативті және когнитивті құзыреттілікті қалыптастыру процесіндегі цифрландырудың маңызы

Аңдатпа. Аталмыш мақала білім алушылардың сабақ материалдарын терең меңгеруіне көмектесетін Flipped Classroom технологиясының шығу тарихы мен мәнін сипаттауды, технологияның білім беру үдерісінің түрлі деңгейінде қолданылу ерекшеліктерін зерттеуді және оны қазақстандық білім беру орындарына енгізуге идеялар ұсынуды көздейді. Мақала Flipped Classroom технологиясының оқыту процесінде қолданылуының аспектілерін біршама ресейлік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау арқылы қарастырады. Flipped Classroom технологиясының ерекшеліктерін зерделеу барысында аталмыш сабақ өту технологиясына негізделген біршама оқыту әдістеріне жан-жақты шолу жасалды. Қазақстандық білім беру орындарында Flipped Classroom технологиясы көмегімен сабақ өткізудің қолданылу деңгейіне талдау жүргізіліп, түрлі жаңашыл әдістерді отандық білім беру орындарында қолдану үшін тың идеялар қарастырылды. Зерттеу қорытындысы бойынша, Flipped Classroom технологиясын тиімді қолданудың көмегімен оқушылардың теориялық материалдарды игеруі мен практикалық жұмыстарды еш қиындықсыз орындауына мүмкіндіктер ұлаятыны анықталды. Түрлі жүргізілген тәжірибелерді зерттеу барысында, технологияны қазақстандық білім беру жүйесінің барлық деңгейінде оқыту процесіне ендірудің тиімді болатындығы дәлелденді. Осы себепті Flipped Classroom технологиясы көмегімен сабақты қызықты әрі түсінікті етіп өткізуге, білімгер мен оқытушының уақытын үнемдеуге, білім алушының меңгерген ақпаратты тәжірибе жүзінде шыңдай білуіне жаңа ұсыныстар әзірленді.

Түйін сөздер: Flipped Classroom; онлайн ресурс; онлайн платформа; аудиоматериал; видеоматериал; практикалық жұмыс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-192-206>

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру орындарында оқыту процесінде оқытуда білім беру процесі сапасының жоғарылауына әсер ететін ғаламтор құралдары мен заманауи IT-технологияларды қолдану өзекті болып табылады. Сол мақсатта орта білім беру орындарында сабақ өткізудің біршама жаңа әдістері бүгінде қолданысқа енгізілуде. Осындай әдістердің қатарына Flipped Classroom әдісін де қосуға болады. Оның негізгі мәні сыныптан тыс уақыттарда білім беру материалдарын білім алушыларға беру үшін алуан түрлі бейне-материалдарды пайдалану және оны білім алушылардың үй жағдайында пысықтап, ал сынып бөлмесіне келгенде игерілген теориялық материалды бекіте түсу үшін практикалық жұмыстарды орындауы болып табылады. Яғни, бұл мақсатта білім алушы әртүрлі онлайн ресурстар, білім беру платформалары, білім беру сайттары, онлайн аудио, видеоматериалдар көмегімен сабақ материалдары мен теориялық ақпаратты кез келген бос уақытында қарап, меңгереді. Ал сабаққа келгенде тек теориялық

ақпараттарды оқудың орнына мұғаліммен бірлесе отырып практикалық және жағдаяттық тапсырмаларды орындауға көп көңіл бөледі. Демек, бұл біріншіден, оқушы мен мұғалімнің уақыт үнемдеуіне әсерін тигізсе, екіншіден, оқушылардың сабақ материалдарын оңай, еш қиындықсыз меңгеруіне көмектеседі. Бұл әдіс білім алушыға сабақтарды қайтадан ұйымдастыруға, пысықтауға және өз бетінше бекітуге көп уақыт бөлуге мүмкіндік береді. Президентіміз Қ.Ж.Тоқаевтың 2021 жылғы Қазақстан халқына жолдауында қазіргі заманда бәсекеге қабілеттіліктің басты факторы ретінде цифрландыруды атап көрсетті. Еліміз үшін IT-секторды дамыту мен еліміздің орасан зор ақпараттық-телекоммуникациялық әлеуетін іске асырудың маңыздылығын және оның жаңа цифрлық дәуірде геосаяси маңызға ие екендігін тілге тиек етті[1]. Тақырыптың өзектілігі цифрлық технологиялар заманында оқыту процесін ұйымдастыруда «Flipped Classroom» технологиясын қолдану арқылы білім беруді үйлестіру әдістемелерін оңтайландыру жолдарын ұсынуда болып табылады. Тақырыптың мақсаты білім беру орындарында Flipped Classroom технологиясының көмегімен сабақ өткізудің ресейлік тәжірибесін зерттеу және оны қазақстандық оқу орындарында игеруге жаңа идеялар ұсыну болып табылады. Осы мақсатта тақырыпты зерделеу арқылы біршама жаңа міндеттер қойылды: 1) «Flipped Classroom» технологиясының жалпы теориялық аспектілерін қарастыру және зерттеу; 2) технологияға негізделген сабақ өту әдістемелерінің ресейлік оқу ордаларында қолданылу тәжірибесіне сипаттамалар мен талдау жасау; 3) оқыту үдерісінде «Flipped Classroom» технологиясын қолдану тәжірибесіне сәйкес, отандық білім беру орындарында сабақ өту әдістемелерін тиімділендіруге жаңа ұсыныстар әзірлеу. Тақырыптың зерттеу объектісі білім беру процесінде Flipped Classroom технологиясы кеңінен қолданылатын ресейлік білім беру орындарының қызметі болып табылады. Ғылыми жаңалық ретінде тақырыптың ұсыныс бөлімінде қарастырылғандай, білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығы мен оқу материалдарын терең игеруіне жағдай жасау үшін қазақстандық оқу орындарында «Flipped Classroom» технологиясымен байланысты әртүрлі форматтағы жаңа әдістердің енгізілуін атауға болады. Ресейлік білім беру орындарында білім алушылардың оқу материалдарын игеруінің жоғары деңгейін қалыптастыру үшін «Flipped Classroom» технологиясы кеңінен қолданылады. Осы тұрғыда білім беру мамандары сабақ өту барысында білім алушыларға барынша ыңғайлы болу үшін қазіргі заманғы жаңа технологиялар мен жаңашыл сабақ өту әдістемелерін кеңінен қолданады.

«Flipped Classroom» технологиясы білім беру процесіне американдық Woodland Park жоғары мектебінің Аарон Самс және Джонатан Бергманн есімді химия пәнінің мұғалімдері арқылы енді [6, 148 б.]. Олар сабақ өткізу уақытын жаңа оқу материалдарын сөзбен ғана түсіндіруге арнаудың қажеті жоқ екендігін алға тартты. Яғни, жаңа сабақ тақырыбын видеодәріс түрінде жазып, сол видеороликтерді білім алушыларға үй тапсырмасы ретінде берудің артықшылықтарын дәлелдеді. Жаңа тәжірибеге сәйкес, алдын ала меңгерілген жаңа сабақ тақырыбына байланысты, білім алушы сынып бөлмесіне келгенде мұғалімнің қадағалауында бола отырып, практикалық жұмыстарды орындайды. Оқытудың бұл жаңа қағидасын авторлардың бірі Аарон Самс былай деп түсіндіреді: «Білім алушылар аудиторияға кіргенде олар тек жаңа мағлұмат алу үшін келмейді, олар видеодәріс көмегімен үйден біліп келген ақпаратты тәжірибе жүзінде көрсету үшін келеді [3].

Flipped Classroom технологиясының негізгі мәні теориялық ақпараттың АКТ құрылғылары арқылы меңгерілуі мен практикалық тапсырмалардың мәселені шешуге, іскерлікке және оқушылармен коммуникация құруға бағытталуы болып табылады [2, 165 б.].

Flipped Classroom технологиясы туралы Минин, Шайкина, Гаврилова сынды ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде көп кездеседі. Зерттеушілердің барлығы технологияның оқытушы мен білім алушы үшін келесідей тиімділіктерін атап көрсеткен. 1. Жеке уақыт пен ыңғайлылық. Оқытушы өз видеодәрістерін өзіне ыңғайлы кез келген уақытта жазып ала алады, ал білім алушы дайын видеодәрісті тыңдаудың уақыты мен жылдамдығын өзі таңдайды. 2. Әр білім алушыға жеке назар. Оқушы жаңа сабақтың видеодәрісін

көргенде ақпараттың барлық сыныпқа емес, тек өзіне бағытталғанын сезінеді. 3. Ыңғайлы формат. Модель бойынша білім алушы лекцияларды бірнеше мәрте көре алады және тақырып бойынша тыңдағысы келген лекцияларды өзі таңдауына мүмкіндік жасалған. 4. Максималды тәжірибе. Негізгі назар алған білімді тәжірибе жүзінде шыңдауға (семинарлар, бақылау жұмысы, зертханалық жұмыстар, коллоквиумдар, талқылаулар т.б.) жұмсалады. 5. Технологияның әмбебаптылығы. Модель кез келген жастағы білім алушыға ыңғайлы болып келеді (бастауыш, орта, жоғары).

2008 жылдан бастап «Flipped Classroom» технологиясын ойлап тапқан американдық авторлар өз лекцияларын видео форматында жазып, оны өз оқушыларына үй тапсырмасы ретінде ұсына бастады. Өз әріптестерінің ойлап тапқан әдісін әлемнің әр бұрышындағы мұғалімдер тура солай өз тәжірибелерінде қолданып, өз оқыту роликтерін жасай бастады. Технологияның білім алушы мен мұғалім үшін мүмкіндіктері өте зор [3].

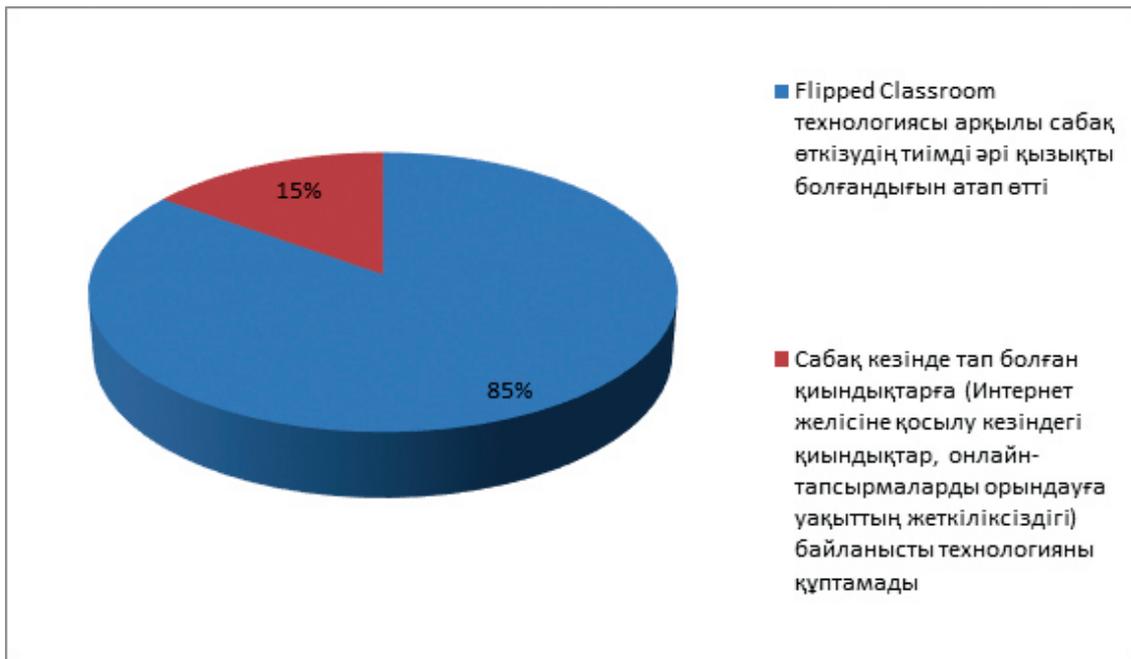
Гладких Дарьяның зерттеуі бойынша, «Flipped Classroom» технологиясы арқылы сабақ өту нәтижесінде сынып аудиториялары сабақ тақырыбын тыңғылықты меңгеру мен мәселелік сұрақтарды практикалық тұрғыда шешуге дағдылануға көп уақыт бөлуге мүмкіндік беретін орынға айналады [4,118 б.].

Аталмыш технологияның әртүрлі елдердегі білім беру процесіне танымал түрде енуі жайлы ақпараттар Козиков Я.С., Тихончук А.А., Сабанин А.М., Попадьян В.В. [5], Полухина М.О., Валеева Э.Э. [6], Скопова Л.В., Соколова О.Л. [7], Чернявская А.П., Ванчакова Н.П., Вацкель Е.А., Барабошина А.А. [8], Юрина М.В., Лопухова Ю.В. [9] еңбектерінде зерттелген. Барлық зерттеушілер «Flipped Classroom» технологиясының оқу үдерісіндегі маңызына тоқталып өткен.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жүргізу барысында келесідей әдістер қолданылды: әдебиеттерге жалпы шолу, авторлардың ғылыми зерттеулері мен педагогикалық тәжірибелеріне өзіндік рефлексия жасау, мәліметтерді өңдеу және эксперименттік әдістер. Эксперимент ретінде, «Flipped Classroom» технологиясының білім беру орындарында қолданылу деңгейін анықтау мақсатында орта мектептің 10 сынып оқушыларынан және ЖОО-ның Филология факультетінің бакалавриат және магистратура деңгейінде білім алатын студенттерінен сауалнама алынды. Шолу жасалған ғалым-зерттеушілердің еңбектерін және алынған сауалнаманың нәтижесін сараптай келе, білім беру орындарының барлық деңгейінде «Flipped Classroom» технологиясын оқыту процесіне енгізуге ұсыныстар әзірленді.

Талқылау мен нәтижелер. «Flipped Classroom» технологиясын Ресейлік ғалымдар А. Евсеева мен А. Соложенко техникалық университет студенттеріне семинарлық және практикалық сабақтарды Flipped Classroom технологиясы арқылы өткізудің тиімділігіне көз жеткізу мақсатында, эксперимент жүргізген болатын. Эксперимент бойынша, университеттің ағылшын тілі мамандығының екінші курс студенттерін екі топқа бөлу ұсынылған. Топтың 50% бөлігі дәстүрлі форматта бетпе-бет сабақтарға қатысса, қалған жарты бөлігіне Moodle онлайн платформасы арқылы семинарлық сабақтар өткізілген. Студенттердің өзіндік жұмысы аудитория бөлмелерінде ұйымдастырылды. Аудиторияда семинарлық сабақтар басталмас бұрын студенттер жаңа сабақ тақырыбына байланысты қысқа көлемде видео-дәрістер көріп, қосымша онлайн ресурс арқылы тест тапсырды, одан бөлек тақырып сұрақтарына байланысты дискуссия ұйымдастырылды. Жалпы алғанда аудиториядағы уақыт студенттерге қиындық туғызған грамматикалық және лексикалық тапсырмаларды шешуге, презентациялар мен баяндамалар қорғауға және маңызды тақырыптарды талқылауға бағытталды. Семинарлық сабақ аяқталған соң студенттер материалдарды игеру деңгейін тексеру мақсатында онлайн платформада тест тапсырған. Аталмыш әрекеттердің барлығы Moodle платформасы арқылы орындалды [10, 208 б.].

Зерттеушілер «Flipped Classroom» технологиясына байланысты студенттердің жеке пікірлерін анықтау мақсатында арнайы сауалнама өткізген болатын (1-сурет).

1-сурет. Студенттерден алынған сауалнама нәтижесі

1-суреттен көріп отырғанымыздай, студенттердің 85%-ы «Flipped Classroom» технологиясы арқылы сабақ өткізуді тиімді әрі қызықты деп қабылдаса, қалған 15%-ы бұл технологияны сабақ кезінде тап болған қиындықтарға байланысты құптамады. Сондай-ақ, студенттердің 98%-ы электронды ресурс материалдары арқылы сабақ меңгеруді ең тиімді әдіс деп бағалаған, басым бөлігі (75%) онлайн платформа кеңістігінде өзге студенттермен өзара іс-әрекет және мықты коммуникация арқылы білім алмасуға үлкен мүмкіндіктер беретінін растады. Сондай-ақ, оқытушылар пікірі бойынша, «Flipped Classroom» технологиясы студенттер мен мұғалімдердің уақыттарын максималды түрде үнемдеуге, білім алушыларға тақырыптық материалдар мен жаңа ақпаратты жеңіл әрі оңай меңгертуге жағдай жасайтын таптырмас әдіс болып табылады [10,209]. Бұл зерттеуден «Flipped Classroom» технологиясының жоғары білім беру жүйесінде қолданылуының өзектілігі байқалады.

Ресейлік ғалымдар Енбаева мен Иванованың зерттеулері бойынша, «Flipped Classroom» технологиясын орта білім беру орындарында қолданудың тиімділігін дәлелдеу мақсатында сыныптың оқушыларын екі топқа бөлу арқылы тәжірибе жүргізілген болатын. Оқушылардың бір тобына сабақ дәстүрлі форматта өткізілсе, екінші топқа «Flipped Classroom» технологиясы әдістері арқылы өткізілді. Оқушылардың тақырып бойынша материалды игеру деңгейін анықтау мақсатында тест тапсырмалары алынды. Біріншіден, материалды дәстүрлі форматта игерген оқушылар тобы «Flipped Classroom» технологиясы әдістері арқылы сабақ өткізілген топқа қарағанда, тест тапсырмаларын орындауға 3-5 минут артық уақыт жұмсаған. Бұл өз кезегінде екінші топ оқушыларының материалды теориялық тұрғыда игеруінен гөрі практикалық жұмыстарды орындауға автоматты түрде көп шыңдалуымен түсіндіріледі. Екіншіден, дәстүрлі формат бойынша ақпарат алған оқушылардың тапсырмаларды орындау сапасы фокустық топқа қарағанда төмендеу болған, алайда айырмашылық қатты көп емес. Бұдан шығатын түйін: дәстүрлі формат пен «Flipped Classroom» технологиясының екеуі де сабақты өткізу дұрыс ұйымдастырылған жағдайда білім беру процесінде тиімді болып табылады. Алайда, білім алушыларға материалды игерту тек қана сабақ меңгеру өнімділігі мен сапасына ғана байланысты емес, сондай-ақ оқушының жеке тұлғалық қасиеттерін де жетілдіруге

бағытталуы тиіс. Яғни, Flipped Classroom технологиясы білім алушылардың бойында сыни ойлау, мәселелерді өз бетінше шеше білу, шығармашылық тұрғыда ойлай білу, коммуникативті байланыс құра алу, адамдарды басқара білу, шешім қабылдау мен ой ұшқырлығы сынды түйінді қабілеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал мұғалімге осындай маңызды қасиеттерді білім алушының бойына сіңіруде жаңа инновациялық технологиялар мен АКТ жетістіктерін тереңінен қолдана білу маңызды. Үшіншіден, дәстүрлі форматта білім алған оқушылар грамматикалық тапсырмаларды шешуді қызықсыз деп қабылдаса, Flipped Classroom технологиясы арқылы білім алған оқушылар грамматикалық материалдарды игеруге және тапсырмаларды орындауға көбірек шабыттанған [11, 150 б.]. Сондай-ақ, олар бірінші реттік ақпаратты видеодәріс арқылы үйде көріп, меңгеріп алғаннан кейін, сынып бөлмесіне келгенде тапсырмалар мен жағдаяттарды шешуге ерекше энтузиазммен кіріскен. Көбінесе, шет тілдерін меңгеруде сынып аудиториясында оқушылар арасында игеріліп жатқан тілде коммуникация құруға назар аударылмайды. Ал практикалық сабақтарда уақыттың тығыздығына байланысты оқушылар алған теориялық білімді іс жүзінде көрсете алмай қалып жатады. Ал Flipped Classroom технологиясы оқушы мен мұғалім үшін де материалды игеру үшін уақыт үнемдеуге және керісінше, практикалық тұрғыда тапсырмаларды орындауға жеткілікті көңіл бөлуге мүмкіндік береді. Яғни, Flipped Classroom технологиясының ерекшелігі – оқу процесін оңтайландыруға және нақты мақсатты анықтай отырып, коммуникативті сипатта білімді жетілдіруге мүмкіндік беруінде. Ең бастысы, аталмыш технологияның негізінде білім беруші мұғалімдер арасындағы тәжірибе алмасу мен әрдайым өзін-өзі жетілдіру жүзеге асады. Себебі, технологияның тиімділігі мен ерекшелігі осы уақытқа дейінгі дүние жүзі педагогтері мен оқытушыларымен біршама тәжірибелер жүзінде дәлелденіп келеді. Бұл өз кезегінде педагогтер арасындағы сабақты түрлендіре отырып өткізуге қызығушылық пен білім алмасуға зор мүмкіндіктер береді. Ал сабақ өткізуді түрлендіре отырып жүзеге асыру ұдайы ізденіс пен үздіксіз дамуды қажет етеді [11,151 б.]. Аталмыш зерттеуден ұғынатын негізгі түйін – «Flipped Classroom» технологиясы оқушыларға жаңа сабақтың материалдарын терең игеруге, ақпаратты тәжірибе жүзінде шыңдай алуға және соның көмегімен өз білімін тексеруге бағытталған сұрақтарға еш қиындықсыз әрі жылдам жауап бере алу іс-әрекеттерін дамытуға көмектеседі.

Flipped Classroom технологиясы білім берудің кез келген деңгейіндегі сабақ өту процесіне ұтымды түрде енгізуге болатын әдістердің бірегейі. Технологияны жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру орындарында да оқу үдерісі барысында қолдану аталмыш технологияның заманауи сұранысқа ие әдістер мен тәсілдерді қамтитындығын білдіреді. И.А.Гаврилова жүргізген зерттеулер мен педагогикалық эксперимент бойынша, Flipped Classroom технологиясын магистратура деңгейінде білім алушыларға сабақ өткізу барысында қолдану студенттер мен оқытушылар үшін материалды игеру мен тақырып бойынша бағыт-бағдар беруде таптырмас құрал екендігі анықталған болатын. Бұл тәжірибе бойынша, заң мамандығының студенттері үшін нормативтік құжаттар мен заң тармақтарын кәсіби ағылшын тілі пәнінде оңай әрі тиімді игеру үшін рандомды түрде таңдап алынған 11 студентке Flipped Classroom әдісі бойынша семинар сабақтарын өткізу ұйымдастырылды. Технологияның тиімділігіне тәжірибе жүзінде көз жеткізілгеннен кейін, аталмыш мамандық студенттеріне сабақ өткізу барысында осы әдіс кеңінен қолданылып келеді [12, 3568 б.]. Тәжірибе бойынша, ең алдымен аудио-видеоматериалдар, мәтіндік және мультимедиялық контент, нұсқаулық құралдары дайындалып алуы қажет. Мамандық төңірегінде ағылшын тіліндегі сөздерді тез жаттап алу мен мағынасын оңай игеру мақсатында электронды сөздіктер мен интеллект-карталар құрастырылады. Яғни, студенттер сөздердің аудармасы мен мағынасын интеллект-карта көмегімен жазып немесе онлайн-платформада толтырып шығуы қажет. Ал интеллект-карталардың ақпаратты тез қабылдау мен есте сақтауға және материалды игеру барысында оңай

концентрация жасауға көмектесетінін ерекше атап өту қажет. Себебі, графикалық және логикалық тұрғыда өзара байланысқан сөздерді бір қарағанда есте сақтау сөздерді кітаптан қарап 3-4 мәрте оқуға қарағанда тиімдірек. Сондай-ақ, лексиканы игеру процесі әрі қарай мамандықтың қыр-сырын жан-жақты ұғыну мақсатында CareersBox онлайн платформасында фильм қараумен жалғасады. Бұл видеороликтердің негізгі ерекшеліктерінің қатарына ұзақтығының максималды түрде 5-7 минутқа созылуын, жұмыс орнындағы шынайы адамдар көрінісінің болуын, классикалық британдық ағылшын тілінің қолданылуы мен сабақ тақырыбына үйлесімді әуеннің болуын жатқызуға болады. Шет тілдерін меңгеруде видео-материалдарды қолдану білім алушылардың тіл меңгеруге деген сөзсіз қызығушылығын арттырады. Фильмді көріп болғаннан кейін, студенттер тақырыпқа байланысты сұрақтарға фильмнен көріп тыңдаған ақпарат төңірегінде үлкен көлемде жауап жазулары қажет. Бұл олардың тыңдау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Студенттердің назарына сұрақпен бірге сұрақтың видеодағы интервал уақыты көрсетіледі, сұрақты түсінбеген жағдайда, студенттің видеодан сұрақты қайтадан тыңдауға мүмкіндігі бар. Сұрақтардың ішінде тек көрген фильмде жауабы кездесетін сұрақтар ғана емес, білім алушының өзінің жеке ой-пікірі мен шығармашылығына негізделген тапсырмалар да кездеседі. Бұл тапсырмалар білім алушының шығармашылық ойлауын және тапсырманы өз пайымдауымен шеше білу қабілетін арттырады [12, 3569 б.].

Тәжірибе авторы видео-материалдарды білім алушыларға алдын ала жіберу үшін Linoit онлайн-ресурсын қолданды. Бұл ресурс барлық білім алушыларға қолжетімді электронды тақта болып табылады. Яғни, үйде оқылған материалдан түсінген ақпаратты студент әр түрлі стикерлер арқылы немесе жай ғана жазбаша түрде жазып, жаңа тақырып туралы базалық түсінік қалыптастыра алады. Сондай-ақ, бұл тақтада мәтіндік жазбаларды, видеолар мен ақпараттық бейнелерді орналастыруға болады. Үй тапсырмасы ретінде берілген студенттің өзіндік жұмысы бойынша, магистранттар Linoit-ке белгіленген уақыт шеңберінде аты-жөндерін көрсете отырып, тапсырмаларға жауап жазылған стикерлерді орналастырды. Ал студенттер аудиторияға келместен бұрын, оқытушы платформадағы стикердегі берілген жауаптардың дұрыстығын тексерді. Ал сынып бөлмесіне келгенде студенттің тапсырмаларды орындау барысында жіберген қателіктері оқытушы-магистрант коммуникациясы арқылы жүзеге асады [12, 3570 б.]. Әрі қарай, «миға шабуыл» әдісі бойынша, магистранттарға Word Cloud онлайн-сервисі арқылы мини-диалог құрастыру тапсырылды. Word Cloud платформасының ерекшелігі – ақпаратты визуалды түрде көркем әрі анимацияға толы нұсқада қабылдауға мүмкіндік беруінде. Ал мұндай нұсқада берілген материал ұғынуға өте жеңіл әрі қызықты әсер етеді.

Зерттеушілердің тәжірибелері бойынша, магистранттың практикалық бағыттағы жүйелі іс-әрекетін қалыптастыруда маңызды орын алған тағы бір әдістердің бірі – рөлдік ойындар. Яғни, білім алушылар өздерінің мамандық бағытына байланысты видео-материалдарды көргеннен түсінген және түйген ақпаратты іс жүзінде орындап көрсе, бұл алынған білімді нық бекіте түсу үшін таптырмас құрал болып табылады [12, 3571 б.].

Тәжірибе негізінде, магистранттардың білім деңгейінде біршама жоғары нәтижелердің көрінісі байқалды. Яғни, игерілген материал бойынша өзіндік пікір мен түсінік айту, қойылған сұрақтарға көп ойланбастан жауап беру, компьютерлік тесттен жоғары көрсеткіштер көрсету, белсенділік пен сабаққа деген жоғары қызығушылықтың пайда болуы Flipped Classroom технологиясының тиімділігінің дәлелі болып табылады. Технологияның айрықша маңыздылығын сабақ өту процесіне мультимедиялық құралдарды кеңінен енгізу, мұғалім мен білім алушының практикалық жұмысқа зор мән беруі, сабақ өткізу уақытын қайта қарастыру сынды аспектілер құрайды. Тәжірибеден кейінгі алынған сауалнама нәтижесінде магистранттар интернет-ресурстармен, аудио және видео-материалдармен, электронды кітаптармен жұмыс істеу барысындағы бірізділікті, тапсырмалардың әр түрлі ерекше қызықтыратын формаларының болуын

және жалпылай айтқанда кәсіби ағылшын тілі пәні бойынша қол жеткізілген жетістіктер мен алынған білім деңгейіне толықтай қанағаттануды атап көрсетті [12, 3572 б.].

Ресейлік зерттеушінің еңбектерінде тиімділігі дәлелденіп, оқыту процесінде тиімді нәтиженің айтарлықтай дәрежесіне ие технологияның отандық білім беру жүйесіндегі қолданылу деңгейі қандай? Білім беруде түрлі заманауи тенденциялар дамып жатқан уақытта, біздің еліміздің білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтың дәрежесі қаншалықты алға жылжу үстінде? Осы сұрақтарды зерделеп, орта, жоғары және жоғарыдан кейінгі білім беру жүйесінде Flipped Classroom технологиясының қолданылу сипаттамаларына дәлелдемелер келтіру мақсатында, орта мектептің 10-сынып оқушыларынан (56 оқушы), сондай-ақ, көп бағдарлы университеттің Филология факультетінің бакалавр деңгейінде білім алатын 3 тобынан (48 студент), магистратураның бірінші курсында оқитын топтан (15 студент) сауалнама алынған болатын. Орта мектептің оқушыларына (Кесте 1) және университет студенттеріне (Кесте 2) арнап құрастырылған сұрақтар тізімі және нәтижелер төмендегі кестелерде көрсетілген:

Кесте 1. Оқушылардан алынған сауалнама мәтіні және нәтижесі (адам)

Сұрақтар	Тұрақты түрде	Жиі	Сирек	Мүлде	Өзіндік пікір
Пәнді оқу барысында заманауи ІТ құрылғылары қолданылады ма?	2	7	10	37	
Оқу материалдары сабақ басталардан бұрын жіберіледі ме?	1	4	19	32	
Жаңа сабақ материалын видео, аудио, подкаст түрінде тыңдау қаншалықты жүзеге асады?	0	5	9	42	
Сабақ уақытында әр оқушыға жеке назар аударылады ма?	23	18	2	13	
Сабақта оқушылар бір-бірімен пікір алмасу, дискуссия арқылы ой бөліседі ме?	3	12	20	21	
Үй тапсырмасын тексеру онлайн түрде жүзеге асады ма?	2	0	4	50	
Оқыту процесінде мобильді қосымшалар және онлайн платформалар қаншалықты қолданылады?	0	0	3	53	

Кесте 2. Студенттерден алынған сауалнама мәтіні және нәтижесі (адам)

Сұрақтар	Тұрақты түрде	Жиі	Сирек	Мүлде	Өзіндік пікір
Базалық пәндерді оқыту барысында заманауи IT құрылғылары қолданылады ма?	4	8	50	1	
Элективті пәндерді оқыту барысында заманауи IT құрылғылары қолданылады ма?	5	10	48	0	
Жаңа сабақ материалын видео, аудио, подкаст түрінде тыңдау қаншалықты жүзеге асады?	9	15	30	9	
Семинар сабақтарында әр студентке жеке назар аударылады ма?	32	20	11	0	
Сабақта студенттер бір-бірімен пікір алмасу, дискуссия арқылы ой бөліседі ме?	50	9	4	0	
Практикалық тапсырмаларды орындауда онлайн платформалар қолданылады ма?	5	21	10	27	
Жалпы оқыту процесінде мобильді қосымшалар және онлайн платформалар қаншалықты қолданылады?	2	10	32	19	
Студенттерді сабақ материалдарымен алдын ала қамтамасыз ету қандай деңгейде жүргізіледі?	54	9	0	0	

Сауалнама нәтижесі Flipped Classroom технологиясының жоғары және орта білім беру орындарында қолданылу деңгейіне әлі де біршама жетілдіру мен жаңа идеялар қажет екендігін көрсетті. Атап айтқанда, орта мектепте сабақ өту процесінде жаңа тақырыпты түсіндіруде презентациялар қолданылатындығы, дегенмен оқу материалдары видео, аудио, подкаст форматтарында сабақ басталардан бұрын жіберілмейтіндігін, сондай-ақ оқыту үдерісінде мобильді қосымшалар мен онлайн платформалар мүлде қолданылмайтынын түсіне аламыз. Ал жоғары және жоғары оқудан кейінгі білім беру деңгейіндегі білім алушылардан алынған сауалнама нәтижесі бойынша, Flipped Classroom технологиясының оқыту процесінде біршама жоғары деңгейде қолданылатындығын ұғынуға болады. Яғни, жаңа сабақ тақырыбына қатысты презентациялар мен видеороликтерді студенттерге әлеуметтік желі арқылы жіберу, семинар сабақтарда тақырып төңірегінде студенттер арасында пікірталастар көп ұйымдастыру, практикалық тапсырмаларды ToonTastic, InShot секілді мобильді қосымшалармен орындауға басым назар аударылатынын айтып өтуге болады. Дегенмен, білімгерлердің сабақты меңгеру жылдамдығы мен оқыту сапасын арттыру үшін әлі де жоғары деңгейде жетілдірілген, жаңашылдыққа негізделген тың идеялар қажет.

Зерттелген ресейлік ғалымдардың тәжірибелерінің маңызын ұғына және алынған сауалнаманың нәтижелерін қорытындылай келе, Flipped Classroom технологиясын орта, жоғары және жоғарыдан кейінгі білім беру процесіне маңызды алғышарт ретінде қалыптастыруда біршама жаңа әдістер ұсынуға болады. Аталмыш технологияны отандық білім беру орындарындағы оқу процесінде терең қолдану білім алушылардың оқу үлгерімі сапасына оң әсер ететіні анық. Қазіргі таңда білім берудегі мақсат оқушылардың теориялық материалдарды тек жаттап оқуымен шектелуі ғана емес, сондай-ақ алған білімді тәжірибе жүзінде шыңдап, саналы түрде ұғынуына жол ашу болып табылады. Білім алушылардың бойында сыни ойлау, мәселелерді өз бетінше шеше білу, коммуникативті

байланыс құра алу, шығармашылық тұрғыда ойлай білу, адамдарды басқара білу, шешім қабылдау мен ой ұшқырлығы сынды түйінді қабілеттерді қалыптастыруда Flipped Classroom технологиясын қолданудың рөлі зор [11, 150 б.].

Оқыту процесінің барлық деңгейінде Flipped Classroom технологиясына негізделген бірнеше жаңашыл әдістерді атап өтуге болады. Бұл әдістерді түрлі платформалар мен онлайн ресурстардың көмегімен оқыту үдерісінде қолданса, сабақ өткізуде логикалық және жүйелілік пайда болады, әрі ол игерілген білімді практикалық тұрғыда бекіту үшін анағұрлым ұтымдырақ болмақ (2-сурет).

2-сурет. Flipped Classroom технологиясына негізделген онлайн платформалар

Flipped Classroom технологиясы неғұрлым жаңашыл технологиялар мен мультимедиялық құрылғыларға негізделген технология болғандықтан, сабақ өту процесінде электронды ресурстар кеңінен қолданылады.

1) Оқушыларға пән басталардан бір күн бұрын жаңа сабақ тақырыбына байланысты түсіндірме видеоларын жіберіп қоюға болады. Бұл интернет желілерінен алынған дайын видео-материалдар немесе мұғалімнің өз бейнесімен және дауысымен түсірілген видеодәріс болуы мүмкін. Білім алушылар видеоны өзіне ыңғайлы уақытта, қалаған орында көре алады. Сондай-ақ, видеоларды көріп болған соң, Linoit онлайн платформасында тақырыпқа байланысты берілген сұрақтарға жауап стикерлерін жазуға болады. Ал мұғалім сабақтың басталар уақытына дейін білімгерлердің платформадағы жауаптарын тексеріп, қате жіберілген сұрақтар бойынша әр білімгермен жеке талдау жұмысын жасайды. Практикалық сабақтарды өткізу барысында білім алушылардың стикерлерге жазылған жауаптары бойынша сабақтың жаңа тақырыбын талқылап, пікір алмасуға болады.

2) Подкасттар - білім алушыларға оқу материалдарын аудио форматында тыңдауға мүмкіндік беретін дыбыс жазбалары. Оқытушы подкасттарды мобильді телефонның дыбыс жазу функциясы арқылы немесе дыбыстық жазба құруға арналған мобильді қосымшалар мен сайттардың көмегімен құрастыра алады.

3) Білім алушыға жаңа сабақ басталардан бұрын жіберілген видеоларда айтылған мәліметтерді меңгеру деңгейін тексеру үшін, рөлдік ойындар ойнатуға болады. Рөлдік ойындардың ерекшелігі – білімгердің теориялық мәліметтерді шолып оқып қана қоймай, сабақ тақырыбының жалпы маңыздылығын түсінуге көмектесу. Мысалы, «Туризм» мамандығы бойынша білім алатын студенттер үшін рөлдік ойындар экскурсовод пен туристің арасындағы диалогтың баяндалуы жөнінде болуы мүмкін т.с.с. Бұл әдіс түрлі пәндік жағдаяттарға негізделген көріністі білім алушылардың қойылым немесе көрініс форматында көрсету қабілеттерін дамытуға бағытталған.

4) Word Cloud бағдарламасында сөздер арқылы диалогтар құру, сөздердің мағынасын түсіндіру, мағыналарды сәйкестендіру тапсырмаларын беруге болады. Бұл көбінесе тіл және филологиялық, гуманитарлық білім беру бағдарламаларындағы пәндерді өткізуде тиімділігі жағынан таптырмас әдіс болып есептеледі.

5) Алдын ала игерілген материалды түсіну дәрежесін анықтау мақсатында MindMapping, XMind қосымшалары арқылы оқытушы мен білімгердің жеке жұмысын қамтамасыз ету қажет. Бұл қосымшалар білім алушыға өзара логикалық және визуалды түрде байланысқан сызбалар арқылы теориялық мәліметті еш қиындықсыз түсінуге және оңай есте сақтауға көмектеседі. Мысалы, тіл бағытында оқитын білім алушылар үшін «Language and culture», спорт бағытында білім алатын білімгерлерге «Қысқы спорт түрлері және олардың ерекшеліктері» тақырыбында ассоциогарма құру тапсырмаларын беруге болады. Білімгерлердің сабақ материалдарын игеруге деген талпыныстарын дамыту үшін смартфон немесе басқа да электронды құрылғылар арқылы ассоциогарма құру әдісі визуалды тұрғыдан түсініктірек болады. Сол мақсатта дәрістерден игерілген ақпаратты нақты әрі визуалды көркем түрде схемалар, сызбалар түрінде бекітуге болады.

6) CareersBox – тақырыптық материалдарды қамтитын видеолар мен фильмдер көруге мүмкіндік беретін онлайн платформа. Бұл платформаның көмегімен білімгерлерге сабақ басталардан бұрын тақырыптың мәнін аша түсетін қысқа метражды фильмдер немесе видеолар жіберуге және практикалық тапсырмаларды жасап шығаруға болады. Егер жаңадан өтілетін сабақтың тақырыбына байланысты қысқа метражды фильмдер түсірілген болса, мұндай фильмдерді сабақ үстінде қарап, фильмді қарап болған соң әртүрлі практикалық тапсырмаларды орындауға болады. Ал егер фильм толық метражды болатын болса, оны оқушыларға алдын ала үйден көріп келу ұсынылады.

7) «Миға шабуыл» әдісі – білім алушының жаңа сабақ тақырыбы бойынша бастапқы түсініктерінің қалыптасуына көмектеседі. Бұл мақсатта оқытушы сабақты тақырыпқа байланысты бірнеше сұрақтар қойып бастайды. Не болмаса, «Сурет галереясы» стратегиясына сәйкес, білімгерлерге түрлі суреттер көрсетеді. Оқушылар суреттерге байланысты жаңа сабақ тақырыбы не туралы болатынын тауып, сол тақырып жайында өз пікірлерін ортаға салады, сұрақтарға жауап береді. Бұл әдістегі ең маңызды қағида – білімгерлердің барлығының пікірлері қабылданады, қате болып жатса айтылмайды, тек мұғалім оқушының ойын әрі қарай дамытады. Яғни, мүмкін болатын жауаптарды еркін, қысылмай айту арқылы білім алушының коммуникативтілік және өзіне сенімділік қабілеттері дамиды. Сонымен қатар, өз ойларын нақты жеткізе алуға үйренеді.

8) «Кейс-стади» – белгілі бір саладағы немесе бағыттағы туындайтын жағдаяттар мен оқиғаларды сипаттай отырып, білім алушыны сондай оқиғалар орын алған уақыттағы әрекеттер алгоритмі мен шешімін табу қабілетін дамытуға баулитын әдіс. Оқытушы жағдаяттық тапсырмаларды білім алушыға ұсынып, оқушының жауаптарын, мәселенің шешімін тыңдап, бірге талқылай алады. Кейстарды видео немесе мәтін түрінде де беруге

болады. Мәселен, медицина бағытында білім алатын ЖОО студенттеріне мамандық турасында түрлі кейс-тапсырмалар берілуі мүмкін. Бұл әдіс өз кезегінде білім алушыны теориялық ақпаратты тыңдаумен шектелмей, білімді тәжірибе жүзінде шыңдап және тез шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

9) Жаңа сабақ материалдары видео түрінде жіберілгеннен кейін, сынып аудиториясына келгенде оқушылар арасында жаңа тақырыпқа байланысты дебаттар мен пікірталастар ұйымдастыруға болады. Бұл оқушылардың өзара коммуникативтілік, шешім шығару, мәселелерді шешу қабілеттерін дамытады. Мысалы, жоғары оқу орындарында заң бағытында білім алатын студенттер мен магистранттар үшін түрлі жағдаяттарға байланысты пікірталастар ұйымдастырылуы мүмкін. Тура сол секілді жағдаяттық тапсырмаларды орта мектеп оқушыларына сабақ өту барысында, сонымен қатар ЖОО-ларда оқытылатын әрбір білім беру бағдарламаларының білім алушыларына ұсынуға болады.

10) Flipped Classroom технологиясына сүйене отырып, білім алушылардың өзіндік жұмысына берілетін тапсырмаларды түрліше форматта үйлестіруге болады. Мәселен, виртуалды тақтаға орындалатын жұмыстар, аудио-видео материалдарды көріп, оған байланысты сұрақтарға жауап беру, электронды тренажерлар арқылы сөзжұмбақтар шешу, практикалық сабақтарда тест тапсырмаларын көбірек орындау, сәйкестендіру тапсырмаларын орындау, әлеуметтік желілерде құрылған топтарда тақырып бойынша мини-эссе жазу, SpringerLink платформаларында жаңа сабақ тақырыбына байланысты әдеби материалдарға аннотация жазу, Oxford Bibliographies платформаларында әдеби шолуға қатысты тапсырмаларды орындау және т.б.

11) ToonTastic 3D мобильді қосымшасы – оқытушыларға дәріс материалдарын анимациялық көркем дыбыстық формада видео түрінде дайындап, білім алушыларға ұсынуға мүмкіндік беретін қосымша. Видеоның визуалды түрде тартымды болуы жаңа ақпаратты игеруге қызығушылықтың артуына көмектеседі. Соңдай-ақ, қосымшаны білімгерлерге практикалық жұмысқа тапсырма ретінде беруге болады. Олар сабақ үстінде тақырып төңірегінде түрлі видеороликтер дайындап, креативтілік қабілеттерін шыңдай алады.

Түйіндей келе, жоғарыда ұсынылған сабақ өту әдістері мен осы әдістерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін электронды онлайн платформаларды орта мектептерде және ЖОО-ларда қолдануға болады. Оқыту әдістемесі түрлі икемге лайықтап қолдануға болатын кең ұғым. Яғни, Flipped Classroom технологиясы бойынша нақты бір типтегі ұқсас әдістерді ғана қолдана отырып сабақ өту міндетті емес. Сабақты жоғары деңгейде түрлендіріп, бір онлайн платформаның өзін бірнеше оқу белсенділіктерін орындауға ыңғайлап алуға болады. Бұл мұғалімнің кәсіби педагогикалық шеберлігінің деңгейімен тығыз байланысты. Ал Flipped Classroom технологиясы мұғалімге осы мүмкіндіктерді жүзеге асыруда маңызды көмекші дәнекер бола алады.

Қорытынды. Түйіндей келе, зерттеу барысында анықталғандай, Flipped Classroom технологиясының шығу тарихы американдық мұғалімдердің идеясымен байланысты болғанымен, бүгінде бұл технология әлем мұғалімдері білім берудің барлық деңгейінде қолданатын жетістіктердің біріне айналды. Қазіргі таңда технологияның сан қырлы форматын ресейлік білім беру орындары кеңінен қолданады. Оқушы мен мұғалім уақытының үнемделуіне, материалды тек оқумен ғана шектелмей, барынша терең түсінуге ұмтылуға, сол арқылы білім алушының білім жолында жоғары нәтижеге еш қиындықсыз жетуі үшін Flipped Classroom технологиясы бірден-бір тиімді әдістердің бірі болып табылады. Зерттеудің міндеттерін іске асыру барысында, келесідей нәтижелерге қол жеткізілді: 1. Flipped Classroom технологиясының пайда болу тарихы мен теориялық аспектілері сипатталды. 2. Ресейлік ғалым-зерттеушілердің бірқатар еңбектеріне шолу жасай отырып, технологияның білім беру жүйесінде қолданылу тәжірибелері зерттелді. 3. Зерттелген ресейлік тәжірибенің негізінде, технологияны отандық білім беру орындарында қолдануға идеялар ұсынылды.

Жаһандану заманында білім саласы да оқыту процесінде заманауи әдістер мен технологиялардың қолданылуын талап етеді. Сол себепті біздің еліміздегі білім беру жүйесі әлемдік білім аренасы көшіне оңай ілесу үшін сұранысқа ие әрі заманауи ғылыми технологияларды қолдануға қабілетті болуы тиіс. Ал сан алуан тәжірибелер көрсеткендей, Flipped Classroom технологиясы оқыту процесіндегі жаңа тенденциялардың ішіндегі ең тиімді технологиялардың бірі болып табылады. Сол себепті, технологияны отандық білім беру жүйесіне енгізу бүгінгі таңдағы өзекті идеялардың бірі ретінде танылады, бұл өз кезегінде отандық оқыту жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне еркін енуіне мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Жұмыс АР19678230 ғылыми жобасы шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды қор]. – 2021. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (қарастырылған күні: 01.02.2023).
2. Груздева М.Л., Ткачева М.А., Булганина А.Е. Результаты внедрения технологии «flipped classroom» в образовательный процесс ВУЗа // Современные наукоемкие технологии. – 2021. – № 5. – Б. 165-169.
3. Перевернутое обучение: преимущества и недостатки [Электронды қор]. – 2019. – URL: <https://rosuchebnik.ru/material/flipped-classroom/> (қарастырылған күні: 01.02.2023).
4. Гладких Д. С. Использование технологии flipped classroom при обучении иноязычной письменной речи в старшей школе // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. – 2018. – № 14. – 118 б.
5. Козиков Я.С., Тихончук А.А., Сабанин А.М., Попадьян В.В. Педагогическая технология «перевернутый класс» как форма активного обучения специалистов физической подготовки вузов силовых структур к профессиональной деятельности в рамках контрактной системы // Ученые записки университета имени П.Ф.Лесгафта. – 2018. – № 5. – 118 б.
6. Полухина М.О., Валеева Э.Э. Использование технологии смешанного обучения «перевернутый класс» на основе платформы «TED-ED» // Вестник Самарского государственного технического университета. – 2018. – № 3. – 122 б.
7. Скопова Л.В., Соколова О.Л. Технология «Перевернутый класс» как эффективный прием создания информационно-образовательного пространства вуза // Нижегородское образование. – 2017. – № 1. – 45 б.
8. Чернявская А.П., Ванчакова Н.П., Вацкель Е.А., Барабошина А.А. Самонаправляемое обучение студентов в «перевернутом классе» // Ярославский педагогический вестник. – 2019. – № 2. – 60 б.
9. Юрина М.В., Лопухова Ю.В. Применение инновационной технологии «перевернутый класс» при обучении иностранному языку в техническом вузе // Самарский научный вестник. – 2017. – № 4. – 262 б.
10. Evseeva A., Solozhenko A. Use of flipped classroom technology in language learning // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Т. 206. – 205-209 б.
11. Енбаева Л. В., Иванова М. А. Технология flipped classroom на уроке английского языка // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. – 2017. – № 13. – 143-147 б.
12. Гаврилова И.А. Технология Flipped Classroom в обучении иностранному языку в юридической магистратуре // Профессиональное образование в современном мире. – 2020. – № 1. – 3567-3577 б.

Г.А. Ризаходжаева¹, Н. Нурмаганбетқызы²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

Цифровизация в процессе совершенствования коммуникативно-когнитивной компетенции

Аннотация. Данная статья предусматривает описание историю и сущность технологии Flipped Classroom, которая помогает обучающимся в углубленном усвоении материалов урока, изучить особенности применения технологии на различных уровнях образовательного процесса и предложить идеи по ее внедрению в казахстанских образовательных учреждениях. В статье рассматриваются аспекты использования технологии Flipped Classroom в процессе обучения путем обзора работ некоторых российских ученых. В ходе изучения особенностей технологии Flipped Classroom был проведен всесторонний обзор методов обучения, основанных на технологии проведения данного урока. Проведен анализ уровня использования проведения занятий в казахстанских образовательных учреждениях с помощью технологии Flipped Classroom, рассмотрены новые идеи для применения различных инновационных методов в отечественных образовательных учреждениях. По итогам исследования было установлено, что с помощью эффективного применения технологии Flipped Classroom увеличиваются возможности для освоения учащимися теоретического материала и беспроблемного выполнения практических работ. В ходе изучения различных практик было доказано, что внедрение технологии в процесс обучения на всех уровнях казахстанской системы образования является эффективным. По этой причине с помощью технологии Flipped Classroom разработаны новые рекомендации для интересного и понятного проведения урока, экономии времени обучающегося и преподавателя, умения обучающегося на практике оттачивать усвоенную информацию.

Ключевые слова: Flipped Classroom; онлайн ресурс; онлайн платформа; аудиоматериал; видеоматериал; практическое задание.

Г.А. Rizakhodjaeva¹, N. Nurmaganbetkyzy²

¹Khoja Akhmet Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

Digitalization in the process of forming communicative and cognitive competence

Abstract. This article provides a description of the history and essence of the Flipped Classroom technology, which helps students in in-depth assimilation of lesson materials, to study the features of the use of technology at various levels of the educational process and to offer ideas for its implementation in Kazakh educational institutions. The article discusses aspects of using Flipped Classroom technology in the learning process by reviewing the work of some Russian scientists. In the course of studying the features of the Flipped Classroom technology, a comprehensive review of teaching methods based on the technology of this lesson was conducted. The analysis of the level of use of classes in Kazakh educational institutions using Flipped Classroom technology is carried out, new ideas for the application of various innovative methods in domestic educational institutions are considered. According to the results of the study, it was found that with the effective use of Flipped Classroom technology, the opportunities for students to master theoretical material and perform practical work without problems increase. During the study of various practices, it was proved that the introduction of technology into the learning process at all levels of the Kazakh education system is effective. For this reason, with the help of Flipped Classroom technology, new recommendations have been developed for an interesting and understandable lesson, saving the student and teacher time, and the student's ability to hone the learned information in practice.

Key words: Flipped Classroom; online resource; online platform; audio and video materials; practical task.

References

1. Memleket bassysy Kasym-Jomart Tokaevtyн Qazaqstan halqyna Joldaуy [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyнkazakstan-halkyna-zholdaуy-183555> [in Kazakh]. (accessed 01.02.2023).
2. Gruzdeva M.L., Tkacheva M.A., Bulganina A.E. Rezultaty vnedrenia tehnologii «flipped classroom» v obrazovatelnyi proses VUZa. Sovremennye naukoemkie tehnologii [The results of the introduction of technology «flipped classroom» in the educational process of the university. Contemporary science-intensive technologies]. 2021. No.5. P165-169. [in Russian].
3. Perevernutoe obuchenie: preimushesva i nedostatki [Reverse learning: advantages and disadvantages]. 2019. Available at: <https://rosuchebnik.ru/material/flipped-classroom/> [in Russian]. (accessed 01.02.2023).
4. Gladkih D. S. İspolzovanie tehnologii Flipped classroom pri obuchenii inoiazыchnoi pismennoi rechi v starşei şkole. Problemy romano-germanskoi filologii, pedagogiki i metodiki prepodavania inostrannyh iazykov [The use of flipped classroom technology in teaching foreign written language in high school. Problems of Romano-Germanic philology, pedagogy and method of teaching foreign languages]. 2018. No.14. P. 118, [in Russian].
5. Kozikov İa.S., Tihonchuk A.A., Sabanin A.M., Popadin V.V. Pedagogicheskaia tehnologia «Perevernutyi klas» kak forma aktivnogo obuchenia spetsialistov fizicheskoi podgotovki vuzov silovyh struktur k profesionälnoi deiatelnosti v ramkah kontraktnoi sistemy. Uchenye zapiski universiteta imeni P.F.Lesgafta [Pedagogical technology «advanced class,» a form of active education of specialists, a physical subgroup of law enforcement officers for professional activities in the Framework of the contract system. Study notes of the University named after P.F. Lesgaft]. 2018. No.5. P.118. [in Russian].
6. Poluhina M.O., Valeeva E.E. İspolzovanie tehnologii smeşannogo obuchenia «perevernutyi klas» na osnove platformy «TED-ED» Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta [Use of technologies of mixed «advanced class» based on the TED-ED platform. Bulletin of Samara State Technical University]. 2018. No.3. P.122, [in Russian].
7. Skopova L.V., Sokolova O.L. Tehnologia «Perevernutyi klas» kak effektivnyi priem sozdania informacionno-obrazovatel'nogo prostranstva vuza. Nijegorodskoe obrazovanie [Technology «Advanced Class» is an effective approach to creating an information and educational space for work. Nizhny Novgorod education]. 2017. No.1. P.45, [in Russian].
8. Chernävskaia A.P., Vanchakova N.P., Vaskel E.A., Baraboşina A.A. Samonapravläemoe obuchenie studentov v «perevernutom klase» İaroslavl'ski pedagogicheski vestnik [elf-directed teaching of students in the «advanced class» Yaroslavl Pedagogical Bulletin]. 2019. No.2. P. 60, [in Russian].
9. İurina M.V., Lopuhova İu.V. Primenenie innovacionnoi tehnologii «perevernutyi klas» pri obuchenii inostrannomu iazyku v tehničeskom vuze. Samarski nauchnyi vestnik [The use of innovative technology «advanced class» in the training of a foreign car in the technological process. Samara Scientific Bulletin]. 2017. No.4. P.262, [in Russian].
10. Evseeva A., Solozhenko A. Use of flipped classroom technology in language learning. Procedia-Social and Behavioral Sciences [se of flipped classroom technology in language learning. Procedia-Social and Behavioral Sciences]. 2015. No. 206. P.205-209.
11. Enbaeva L. V., İvanova M. A. Tehnologia Flipped classroom na uroke angliškogo iazyka // Problemy romano-germanskoi filologii, pedagogiki i metodiki prepodavania inostrannyh iazykov [Flipped classroom technology in an English lesson. Problems of Romano-Germanic philology, pedagogy and methods of training alien writers]. 2017. No.13. P. 143-147. [in Russian].
12. Gavrilova İ.A. Tehnologia Flipped Classroom v obuchenii inostrannomu iazyku v iuridicheskoi magistrature. Profesionälnoe obrazovanie v sovremennom mire [Flipped Classroom Technology in Foreign Writing Training in Law Master's Degree. Professional Education in the Modern World.]. 2020. No. 1. P.35-67, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Ризаходжаева Г.А. – PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Нұрмағанбетқызы Н. – «Туризм» мектебінің оқытушысы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан.

Rizakhodjaeva G.A. – PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Nurmaganbetkyzy N. – Teacher of the school «Tourism», International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan.

Ж.Қ. Сағынтаева¹, Б.Х. Галиева², Б.Қ. Жумакедьдина³

¹ Ө.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

² Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астан, Қазақстан

³ Ө.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru, galieva.bh@yandex.kz, baglana@bk.ru)

Мақал-мәтелдердің студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттіліктерін қалыптастырудағы орны

Аңдатпа. Тілдерді қарым-қатынас құралы ретінде, сондай-ақ өзге ұлт өкілдерінің мәдениетаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру түрінде меңгерту – қазіргі оқытудағы басты мақсаттардың бірі. Мақалада студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттіліктерін қалыптастыру мүмкіншіліктері қарастырылады. Қай тілді болмасын өзге ұлт өкіліне үйретуде нәтижеге жету үшін үйренушінің сол ұлт аясында ұғымы, түсінігі болу керек. Ол халықтың тұрмыс-жайын, болмыс-бітімін, әдет-ырымын, әдебін, тарихын таңуы тиіс. Сонда қызығушылық пайда болады. Одан әрі білгісі келеді. Сұрақ туындайды. Осыдан сабақ үрдісі өрбиді. Сол себепті тілдерді оқытуда жаттығу-тапсырмалар жүйесі танымдық тұрғыда құрылуы қажет. Осы орайда студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттіліктерін қалыптастыруда мақал-мәтелді пайдаланудың орны ерекше. Бұл – ертеден сабақ үрдісінде пайдаланып келе жатқан әдіс. Дегенмен қазіргі заман талабы мүлде басқа, жаһандық қарым-қатынас кеңістігі қаулап өсіп, дамып тұрған кезең, өсіп келе жатқан болашақ та осы заманға икемді. ендеше білім беру үрдісі де солай қарай ұйымдастырылуы қажеттілік. Бұған дейін тілдік құзіреттілік тереңнен қарастырылса, қазіргі күні қарым-қатынас және танымдық құзіреттілікті қалыптастырып, дамытудың сұранысы жоғары. Мақал-мәтел – қай халықтың да мінез-бітімін, тыныс-тіршілігін, болмысын танытатын, терең мазмұнды жанр. Оның тақырып аясы кең. Кез келген халықтың даналығы, рухы мақал-мәтелінен көрініс табады. Ол қысқа да нұсқа, бірақ терең мәнді. Сондықтан дәріс уақытында көзделген нысанға сай тақырыптағы мақал-мәтелдерді саралап қолданып, шебер ұйымдастырылса, нәтижелі болмақ. Зерттеуде мақал-мәтелді білім алушылардың мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттіліктерін арттыру жолында жұмыс жүргізудің ыңғайлы жолдары ашылып, ғылыми дәлелденеді және жетістікке жеткізетін кейбір тәсілдері ұсынылады. Қорытындысында әдістемелік-дидактикалық негіздері беріледі. Әуелі мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттілігіне берілген ғылыми анықтамалар жүйеленіп, қорытындыланады, оның ерекшеліктері белгіленеді. Ол сабақ ұйымдастыруда, жаттығу-тапсырмалар құрастыруда маңызды орын алады.

Түйін сөздер: мәдениетаралық құзіреттілік, мәдениетаралық қарым-қатынас, көпмәдениетті әлем, мәдени субкомпетенциялы, субъектіаралық, лингво-мемлекеттану, гуманитарлық потенциалды, ассоциативті байланыс, өзара әрекеттесім, тілдік ситуация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-207-216>

Кіріспе

Жаһандану үрдісі қоғам және жеке адам өміріне барлық жағынан әсерін тигізіп отыр. Қазір туристік сапарлар, білім беру бағдарламалары бойынша білім, тәжірибе алмасу, интернеттік технология тәжірибелері дамып, танымал боп тұрған заман. Соның арқасында

мәдениаралық қарым-қатынас тәжірибесі кеңінен орын алуда. Бұндай жаһандық қарым-қатынас кеңістігінің қалыптасуы өсіп келе жатқан жас ұрпақтың субъектіаралық өзара әрекеттесім аумағын кеңіту мен байытуды, мәдениетаралық қарым-қатынас сапасын көтеру мәселесін қолға алуды қажет етеді. Дәл осы тұста, интернет пен тиледидарды дұрыс пайдалану жағынан болашақ жастарға, оқушылар мен студенттерге ұстаздар тарапынан психологиялық, педагогикалық бағыт беру, мәдени қарым-қатынас мүмкіншіліктерін қалыптастыруды қолдауы басты орын алады. Бұл мәселелер зерттеуіміздің **өзектілігі болып** табылады.

Зерттеу проблемасы, мақсаты, тарихы

Жаңа ғылыми парадигмалар жүйесінде өзге ұлттарға қазақ тілін үйретуде оның тілдік бірліктері, заңдылықтарын үйретумен қатар, бастысы, ұлт туралы түсінік, яғни қазақ халқының әлемін таныту талабы кеңінен қолға алынды. Шынында, қай тілді болсын меңгеретін адам оның тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, ата-дәстүрін, жаратылысын, қайдан шыққанын, кім екенін білуі тиіс.

Ізденіс жұмысымыздың мақсаты – қазақ тілі пәнін студенттерге үйретуде грамматикалық сауаттылықты қалыптастыру, оны қарым-қатынас әрекеттерінде (айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым) тиімді қолдануға, сондай-ақ қазақы болмысты таныту, ұлттық кодқа көңіл бөлгізу. Сол арқылы жастардың мәдениетаралық қарым-қатынасын нығайту. Осы мәселені дамытудың бірден-бір тиімді жолы – қазақтың мақал-мәтелдері. Халқымыздың даналығы, даралығын, көрегендігі, шешендігін айқындауда мақал-мәтелдің орны ерекше. Әрі екінші тіл ретінде үйренушілердің мәдениаралық күзiреттiлiктерiн қалыптастыруда үлкен нәтижеге жеткізеді. Ал қазіргі көпмәдениетті әлемнің дамуында кез келген жағдайда қарым-қатынаста өзара түсіністік танытатын, әлеуметтік-мәдени білімі терең, мәдени субкомпетенциялы тұлғаны тәрбиелеу қажеттігі даусыз. Бұл – зерттеу **жұмысымыздың негізгі мәселесі** болып қойылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздемесінде тақырып аясында ғылыми еңбектер жинақталып, ғалымдар ой-пікірлері, тұжырымдары сараланып, салыстырылды, мәдени интеграциялық қорытынды жасалды. Шығарылған қорытынды негізінде эксперимент ретінде дәріс, тәжірибелік сабақтар жүргізілді. Білім алушылармен әңгіме, сұхбаттар өтті. Эксперимент жұмысынан кейін қорытынды тұжырым жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ғалымдардың еңбегінде мәдени қарым-қатынас күзiреттiлiгiн қалыптастыруда берілетін білімді 3 блокқа бөліп қарастырады: лингво-мемлекеттану, әлеуметтік-психологиялық, мәдениеттану білімдері. Лингво-мемлекеттану бойынша берілетін білімде лексикалық бірліктер жалаң түрде меңгерілмей, ұлттық-мәдени мағынаны таныту жолында үйретіліп, оны кез келген жағдайда мәдениетаралық қатынаста қолдана алу дағдыларына айналатындай деңгейде ұйымдастыру керек [1,11 б.].

«Мәдениаралық қарым-қатынас» ұғымы алғаш рет 1954 жылы Г. Трейгер және Э. Холлдың «Культура и коммуникация. Модель анализа» атты жұмыстарында қалыптасты. Э. Холлдың түсінігінде «Мәдениетаралық қарым-қатынас» сол төңіректе терең білім мен дағды, оны орындау таланты, ерекше қабілеті талап етілетін және сол бағытта әрдайым өзінің білімін іс жүзіне асыруды мақсат тұтатын қарым-қатынас жасаудың ерекше түрі ретінде беріледі [2, 295 б.]. Ол үшін мәдениетаралық қарым-қатынасқа қатысушылар «тілдік, мәдениетаралық және коммуникативтік» күзiреттiлiктердi меңгеруi тиiс [2, 295 б.]. Американдық этнолингвистер тіл мен мәдениеттің қатынасы негізінде қарастырады. Неміс лингвистері әртүрлі топтағы адамдардың бір-бірінен білім қорлары және осы топтардың әрқайсының барлық мүшелеріне тән символикалық тәртіптегі тілдік формаларымен

ерекшеленетін тұлғаралық өзара әрекеттестік ретінде танытады [3, 66 б.]. Ресейлік ғалымдар В.Г. Костомаров және Е.М. Верещагин ХХ ғасырдың 80 жылдарында жазған еңбектерінде мәдениетаралық қарым-қатынасты «коммуникативтік актіге қатысушы әртүрлі ұлт мәдениетіне тиесілі екі қатысушының сенімді, лайықты өзара түсінушілігі» ретінде анықтайды [4, 26 б.].

В.П. Фурмановтың пікірінше, мәдениетаралық қарым-қатынас «мәдениет диалогі және этникааралық қарым-қатынас контекстінде ақпараттық және мәдени құндылықтармен алмасуды қамтамасыз ететін жалпыадамзаттық қарым-қатынас тәсілі» ұғымын білдіреді [5, 38 б.].

Ал мәдениетаралық құзіреттілік жайында А. Нұрлыбекова «Мәдениетаралық құзыреттілік дегеніміз – мемлекет, оның өмір салты, әдет-ғұрпы мен діні туралы білімді игеріп қана қоймай, сонымен қатар өз мәдениеті, өмір салты, адамның мінез-құлқы туралы сөйлей білуі» деген тұжырым жасайды, сондай-ақ «Мәдениетаралық құзыреттілік толеранттылықты, жаңа білімге ашықтықты, тоналдылық пен қарым-қатынас құралдарын дұрыс таңдай білуді, коммуникациялық стратегия мен өзін-өзі таныстыру формасын болжайды» деген пікірлер де бар [6, 26 б.].

Мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттілігін қалыптастыра оқытуды ұйымдастыру мәселелері, мазмұны мен формалары, әдістері мен технологиялары отандық ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. С.С. Құнанбаева, М.А. Құдайқұлов, М.Х. Балтабаев, Ш.Т. Таубаева, К. Құдайбергенованың зерттеулерінде қарастырылған [7,7 б.]. Сондай-ақ Б. Сағындықұлы, Н.А. Хабдрашитқызы [8, 335 б.], А.Ж. Аплошова, Ж.Қ. Сағынтаевалардың [9, 337 б.] шетел базасында жарияланған ғылыми мақалаларында қарым-қатынас құзіреттілігі тілді прагматикалық тұрғыда жұмсауды үйрену, яғни тілдің қызметтік жағын меңгеру, сонымен қатар тілдің мәдениет элементі екендігі, оны белгілі бір мәдениет шеңберінде қарастыру мәселесі айтылады.

Пікірлер тоғысынан шығатыны, мәдениетаралық қарым-қатынастың негізгі міндеті – гуманитарлық потенциалды белсендіру, жалпыадамзаттық құндылыққа басымдықты бағыттау, білім алушыларды төзімділік, бірлік және әлемдік мәдени құндылыққа тәрбиелеу.

Ал егер қарым-қатынасқа қатысушылар бір-біріне өркөкіректік, менсінбеушілік танытып, өзара түсінушілік көрсете алмаса, коммуникациялық мақсатқа жете алмайды. Бұл лингвистикалық білімнің кемістігінен емес, мәдени қарым-қатынасты түсінбеушіліктен болады. Мәдениетаралық қарым-қатынас ұғымын зерттеуші ғалымдар анықтамасын бергенмен, нақты критерилер айтпайды. Негізінен мәдени қарым-қатынасқа түсе алу – үлкен жауапкершілік. Ол – кез келген адамның бойынан табыла бермейтін қасиет. Оған белгілі бір маманның белгіленген міндеттері, мәселесінің шешіміне жетуі үшін шебер қолдана білген кәсіпкерлік сапасы деп те баға беруге болады.

Ғалым А.П. Садохин табысты мәдениетаралық қарым-қатынастың келесідей ерекшеліктерін бөліп көрсетеді:

- басқа адамдардың мәдениетін танып білуге және оның психологиялық, әлеуметтік, мәдени айырмашылықтарын қабылдауға деген ашықтық, шынайылық;
- басқа мәдениет өкілдерімен ынтымақтасу үшін психологиялық көңіл-күй;
- басқа мәдениет өкілдерінің коммуникативтік мінез-құлқындағы ұжымдық және жеке қасиеттерді ажырата білу;
- стереотиптерді жеңу қаблеті;
- өз мәдениетінде қарым-қатынас моделі мен стиліне сәйкес қолданатын коммуникация үрдісіне деген шығармашылық және саналы қатынас;
- коммуникативтік құралдар жиынтығын меңгеру және оны қарым-қатынас ситуациясына қарай дұрыс таңдай білу;
- қарым-қатынастың тепе-теңдігі мен симметриясына ұмтылу;
- өзінің және басқа адамдардың мәдениетінің этикет нормаларын міндетті сақтау [2,186 б.].

Бұл ерекшеліктерді ескерсек, жоғары айтылған кемшіліктер орын алмайды деген ойдамыз.

Әр мемлекеттің тіл білімі ғылымы тек қана тілдік бірліктер туралы білім немесе ұлттық-мәдени мағынаны білдіруімен шектелмейді, сол білімді мәдениаралық қарым-қатынас күзінеттіліктерін қалыптастырып, дамытудағы қызметімен өлшенеді. Ал мәдениетаралық қарым-қатынас күзінеттілігі деген әртүрлі ұлт өкілдерінің тіл білімі ғылымы бойынша жинаған білімдерін кез келген жағдайда, кез келген ортада қарым-қатынасқа еркін түсіп, өзара түсінісу қабілеттерінің болуы деген сипатқа ие. Біз қарастырып отырған мақал-мәтелдердің осы мақсаттарды жүзеге асыруда бағасы өлшеусіз. Оқып танушы халықтың шынайы рухани өмірін әр қырынан, салт-дәстүрі, этикалық, эстетикалық көзқарастарын танытатын құнды материал білім алушылардың ой-өрісін кеңейтіп қана қоймайды, оларды өзара сыйластық, құрметтеу, төзімділік, сыпайылық рухта тәрбиелейді. Одан басқа, оқып үйренетін тіл халқының менталитетін елестетеді, заңы мен ұстанымдарын біліп, оны тәжірибеде қолданады, құндылықтары мен басымдықтары туралы түсінік алады. Яғни мақал-мәтелдерден нақты сол халықтың рухани-мәдени болмысын көрсететін нақты элементтері мен құбылыстарын білу арқылы ұлттың әлемдік бейнесін таниды.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері әртүрлі тақырыпты қамтиды. Ол бір сөйлемнен де, бірнеше сөйлемнен де құрала береді. Онда ненің жаман, ненің жақсы екені айқын айтылып үлгі-өнеге беріледі. Қазақтың билері мен ақсақалдары, аузы дуалы адамдары мақал-мәтелсіз сөйлемеген.

Аралас факультеттердегі орыс тілді аудиториялары үшін өтетін қазақ тілі пәні бойынша мақал-мәтел тақырыбына 4 сағат арналды. Онда әртүрлі бағыттағы жаттығу-тапсырмалар қамтылды.

Мәселен, интерактивті тақта арқылы әртүрлі тақырыптағы мақал-мәтелдер ұсыну және а) мақал-мәтелдерді оқып, танысу; ә) тақырыбын анықтау; б) мақал-мәтелдерде айтылған ойды түсініп, баяндау, в) мақал-мәтелдегі айтылған ойларды жинақтап, «Қазақ халқы қандай халық?», сипаттама беру. Мақал-мәтелдер мынадай тақырыптарда ұсынылды:

1. Халық туралы:
  - а) Су жүрген жер – береке,
Ел жүрген жер – мереке.
  - ә) Көптің қолы көкке жетеді.
  - б) Көп тепкен жерден көл шығады [10, 8 б.] – деген мақал мен мәтелдерден халық, көпшілікпен бірге жүру, оларды сатпау, көпшіл болуға шақыруды көруге болады.
2. Отан туралы:
  - а) Отан – елдің анасы,
Ел – ердің анасы.
  - ә) Ел – елдің бәрі жақсы,
Өз елің одан да жақсы.
  - б) Ат айналып қазығын табар,
Ер айналып елін табар [10,6 б.] – деп, Отанды анаға теңеп, елдің құдіретін білідіріп, өз елін құрметтеуге, қорғауға үндейді.
1. Адам туралы:
  - а) Адам деген – ардақты ат.
  - ә) Адамдықтан үлкен ат жоқ,
Наннан үлкен ас жоқ.
  - б) Атаңның баласы болма,
Адамның баласы бол [10,13 б.] – деген мақалдар адам сана, ақылдың иесі, сондықтан адам деген атқа сай өмір сүру керектігін жеткізіп тұр.
2. Батырлық, батылдық, қайсарлық, жігерлік туралы:
  - а) Батырға таяқ та – жарақ.
  - ә) Ерлік көрсеткенге оқ та дарымас.

б) Аты аталмаған жігіттен,
аты аталған төбе артық [10,18 б.] – батырлық, батылдық, қайсарлық, ер азаматтық, жігіттік іс дәріптелген.

3. Достық, татулық туралы:

а) Тату үйдің бақыты тасыр,

Ұрыс-керіс үйдің ырысы қашар.

ә) Жолдасы көптің олжасы көп.

б) Достың орны – төр,

Дұшпанның орны – көр [10, 29 б.] – татулық, дос бола білу, оны қадірлеу туралы өнеге айтылады.

4. Еңбек, еңбекқорлық турасында:

а) Сен істі сүйсең, іс саған бас иеді.

ә) Бейнетің қатты болса,

Татқаның тәтті болар.

б) Еңбексіз өмір, сөнген көмір [10, 40-41 б.] – дегенде еңбекқорлыққа баулу, еңбектенсең ғана зейнеті болатынын, еңбектену арқылы жарқын өмір кешетінін бейнелейді. Жалпы еңбек сүйгіштік қазақ халқының табиғатына тән қасиет деп айтуымызға болады.

7. Шеберлік, ұсталық туралы:

а) Жігіт көркі – өнер.

ә) Қолы білген құм үстінен кеме жүргізер.

б) Қалауын тапса, қар жанар – өнерді сүю, шеберлікке баулу мақалдары.

8. Білім, білім алу тақырыбында:

а) Білімдіге дүние жарық,

білімсіздің күні кәріп.

ә) Жеті жұрттың тілін біл,

Жеті түрлі білім біл.

б) Білім – жанып тұрған шырақ [10, 57 б.] – білімнің адам өміріндегі қажеттігін ашып, білім алуға шақырады.

Бұл мақал-мәтелдерден қазақ халқының Отанын сүйген, халықшыл, көпшіл, адамгершілікті дәріптеген, батыр, қайсар, достыққа адал, сыпайы, еңбексүйгіш, өнерлі қасиеттерін тануға болады. Сол сияқты мейрімге толы, жанашыр, туыстықты дәріптеген, туысшы, шешен тілді, әділеттілікті жақтаған турашыл, сақ, т.б. мінез-құлықтарын сипаттайтын мақал-мәтелдерді пайдаланса, ұлтымызды тереңнен жан-жақты тани түседі. Қазақтың қонақжайлығы тағы бар, ол – ерекше бір қасиеті.

Сабақ үрдісінде мақал-мәтелге арнайы бірнеше сағат арнауға да болады немесе күнделікті сабақ барысында тапсырманың бір түрі етіп алып, орындату көзделеді, сондай-ақ белгілі бір мәтінмен жұмыста мәтіннің негізгі идеясын анықтау мақсатында қолдануға болады. Көбінесе мәтіннің мазмұнына сәйкес мақал-мәтелдерді таңдап жазу тапсырмасы ұсынылады. Мәселен сабақ үстінде көрген кинофильм, мультфильм, ертегі мазмұнына сәйкес мақал-мәтел жазғызу, алған әсерлерін мақал-мәтелмен түйіндеу жұмыстары жүргізіледі. Білім алушылардың сабақтан алған өзіндік әсерін мақал-мәтелдің көмегімен жеткізуді ұйымдастырып, тапсыруға болады.

Кез келген дау-дамайды сөзбен тоқтатқан от ауызды, орақ тілді, ділмар би-шешендеріміздің шешендік сөздеріне көңіл аудартып, ондағы қолданылған мақал-мәтелдердің мәнін анықтату жұмыстары білім алушыларға халқымыздың данышпандығы, ақыл-ойының тереңдігі, оны сөзбен өре білу шешендігі тағылым болары сөзсіз.

Өзге ұлтты аудиторияда белгілі бір ұлттың мақал-мәтелін жатқа білу мүмкін емес, сол себепті біздің тарапымыздан QR-код әдісі арқылы мақал-мәтелдер топтамасы құрастырылып, сабақта пайдаланылды. Одан кейін сабақ барысында студенттердің өздері де жұптасып, топтық түрде ұйымдастырылып мақал-мәтелдер топтамасы жасалды. Кез келген уақытта студент, оқушы болсын осы материалды қолдана алады. Мақал-мәтелдер сабақ тақырыбы мен мақсатына сәйкес жинақталды, яғни сабақта пайдаланылған мәтін,

әйтпесе бейнефильмдердегі көрсетілімге сәйкес құрастырылды. Білім алушылардың жас ерекшеліктері ескеріле отыра адам тәрбиесінде маңызы зор және де ұлттық болмысты танытуға бағытталған мақал-мәтелдер алынды.

Келесі тапсырма мақал-мәтелдердің аудармасын жасау, салыстырмалы түрде оқыту. Бұл да – тиімді тәсіл. Мысалы,

1. Ел іші – алтын бесік – Родная земля – золотая колыбель;
2. Кеңесті елде кек болмас – Среди спаянного народа вражда нет места;
3. Адамға адам жат емес – Человек не родился врагом человеку;
4. Ерлік көрсеткенге оқ та дарымас – Смелого пуля не берет;
5. Құс қанатымен, – Сила птицы – в крыльях,
Ер жолдасымен – сила человека – в дружбе.
6. Ырыс қашса да, туыс қашпайды – Бывает, что счастье отворачивается,
Но родиче не отворачивается.
7. Суды шым тоқтатар, – Воду останавливает запруда,
8. Сөзді шын тоқтатар – а болтуна правда.

Аудару арқылы сөздердің дұрыс аударылуын үйренеді, қазақ тілінде сөздік қорларын толықтырады, қазақ тілі мен орыс тіліндегі сөздердің орналасу тәртібі, байланысу ерекшелігіне көңіл бөлінеді.

Одан басқа қазақ тілінде мақал-мәтелдің мазмұнына сәйкес өз тілдерінде мақал-мәтел жазып, олардың айырмашылық, ұқсастықтарын ашып, дәлелдей сөйлеу де студенттердің сын көзбен қарау, өзіндік ой қалыптастыру, оны жеткізе сөйлеу сияқты әрі танымын кеңейтетін, әрі қазақ тілінде сөйлеу тілдерін дамытуға көп көмегін тигізеді.

Кесте 1. Мазмұндары сәйкес қазақша-орысша мақал-мәтелдер

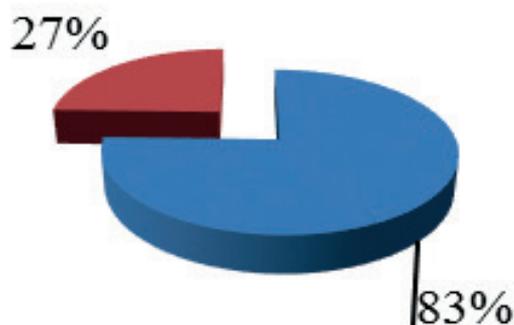
Мақал-мәтелдер		
	Қазақ тілінде	Орыс тілінде
1	Ерінбей еңбек етсең, ерінің асқа тиеді	Без труда и не вытащить и рыбку из пруда
2	Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос	Без беды друга не узнаешь
3	Заттың жаңасы жақсы, достың ескісі жақсы	Старый друг лучше новых двух
4	Ақылдың сөзі қысқа, Айта қалса – нұсқа.	Мудра голова, короткий язык
5	Артық қылам деп, тыртық қылама	Перемудришь, так испортишь
6	Кішіпейілділік – кісінің көркі	Вежливость открывает все двери

Мақал-мәтелді аудару әдісінде де, мазмұнына ұқсас мақал-мәтел табуда да екі тілдегі сөздер тура сәйкес келе бермейді, білім алушы қолданылып тұрған сөзді сезіну керек болады, сөйтіп, сөздерді түсіну, сезіну, шебер аудару дағдылары қалыптасады. Мақал-мәтелдердің аудармасын дұрыс табу мақсатында тест тапсырмалары құрастырылып, kahoot бағдарламасы қолданылды. Бұл да білім алушылардың қызығушылығын арттыру, сонымен қатар қазақ тілін үйренуде өте белсенді әдіс.

Сабақ барысында студенттер өте қызығушылық танытты, мақал-мәтел бойынша тапсырмалар жігерлендірді, өздері тауып әкеліп, оны қазақша айтып жеткізулері, соған ұқсас өз тілдерінде мақалдарды табу студенттердің өзара қарым-қатынасқа түсуіне, ұлтаралық мәдениет, халықтан шыққан дана-шешендер, батырлар турасына, өздерінің шығу тегі, әр ұлттың таным-түсінігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы мәселелеріне өрбіді. Сөйтіп, мәдениетаралық құзіреттілік қалыптасты, ұлттық таным әрекеті жүзеге асты. Соңғы сабақта студенттерден «Нені білемін, нені білдім, нені білгім келеді?» деген студенттердің 4 сабақ бойы алған білімдерінің жинағы ретінде шығу парағы алынды. Авторлар тарапынан жауаптар бір жүйеге келтіріліп, жинақталды. Басым жауабы қазақ халқы сөзге бай,

шешен, тәрбие тамыры терең, әдепшіл, дана, батыр, өнерлі халық екенін білдім. Басқа да шығармалары және тарихын терең білгім келеді дегенге саяды. Кейбірі қазақ халқының көп мақал-мәтелімен таныстым, олар халқын, Отанын сүюге, әдептілікке, батырлыққа үндейді. Мақал-мәтел мағыналары өте терең деген сияқты ойларды айтқан.

Диаграмма 1. Мақал-мәтел тақырыбына арналған сабақтар қорытындысы

■ қазақ халқының көп мақал-мәтелімен таныстым, олар халқын, Отанын сүюге, әдептілікке, батырлыққа үндейді

■ қазақ халқы сөзге бай, шешен, тәрбие тамыры терең, әдепшіл, дана, батыр, өнерлі халық. Басқа да шығармалары және тарихын терең білгім келеді

Қорытынды

Қорыта келгенде, мақал-мәтелдердің құрылымы қысқа, өлеңді сөз сияқты тілге орамды болып келуі оны жеңіл еске сақтауға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерді әдеби тілдегі мәтін мазмұны мен мәніне сәйкес таңдап қолдана білу білім алушылардың санасында тұрақты ассоциативті байланыс тудырады. Бұндай жұмыстар білім алушылардың алдағы уақытта қарым-қатынасқа түскенде, сөйлесуде үйренген мақал-мәтелдерін кез келген тілдік ситуацияда орынды, шебер пайдалануға жеткізеді. Ол олардың сөйлеу тілдерін түрлендіріп қана қоймайды, мүлде басқа мәдениетті, басқа менталитетті ұлт өкілдерімен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік алады. Өзге ұлттардың мақал-мәтелдерін тану арқылы әр халықтың өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-санасын және олардың өзіне тән заңдылықтарын біліп, оларды сақтау және құрметтеуге үйренеді.

Түйіндейтін болсақ, білім алушылардың мәдениетаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру үрдісінде мақал-мәтелдерді қолданудың әдістемелік және дидактикалық негіздері төмендегідей:

- ✓ үйренген мақал-мәтел үлгілері білім алушылардың сөздік қорын кеңейтеді;
- ✓ мақал-мәтелдерді еркін қолдана білуі дайындалған жағдайда да, тосын болған ситуацияда да сөйлеу рекацияларын айтарлықтай әрлендіріп көркемдеуге мүмкіндік береді;
- ✓ мақал-мәтелдерді оқып, тану арқылы өзге ұлт өкілдерінің мәдениеті, дүниетанымын біледі, өз мәдениетімен салыстырады, тереңнен тани түседі, өзге ұлттың моральдық басымдықтарын құрметтей бастайды, ол, әрине, түрлі мәдениет өкілдерімен жақындасуға ыңғай жасалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Агманова А.Е. Усвоение второго языка и межкультурный диалог // Диалог славистов в начале XXI века: Тезисы докладов участников международного научного симпозиума. – Астана, 2011. – С. 11-12.
2. Садохин А.П. Межкультурная компетентность: сущность и механизмы формирования: дис...-д-ра. культурологич. наук: 24: 00: 01. – Москва, 2009. – 342 с.
3. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: ИСТОКИ, 1996. – 237 с.
4. Верещагин Е.М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих практик и сапиентемы. – Москва, 2005. – 1040 с.
5. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. – Саранск, 1992. – 120 с.
6. Тілдік және мәдениетаралық қатынас құзыреттерін қалыптастыруда фильмдерді тиімді қолдану әдістемесі. [Электрондық ресурс]. – 2019. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2622651> (қарастырылған күні: 01.02.2022).
7. Кудабаева П.А. Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Түркістан, 2017. – 161 б.
8. Competensy-based approachn modern langyage education // Man in India `quarterly peer-reviewed jornal). Published by Serials Publications, 2017. No 97. P. 333-340.
9. Theory and practice of professional training of future primary school teachers in the context of the modernization of education // AD ALTA. Journal of interdisciplinaru researcy. – Чехословакия, 2019. – С. 108-113.
10. Аққозин М. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы, 2000. – 2012 б.

Ж.К. Сағынтаева¹, Б.Х. Галиева², Б.К. Жумакедьдина³

¹Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғулана, г. Павлодар, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғулана, г. Павлодар, Казахстан

Место пословиц и поговорок в формировании компетенции межкультурного общения студентов

Аннотация. Овладение языками как средством общения, а также формирование межкультурных компетенций у представителей других национальностей – одна из главных задач современного обучения. В статье рассматриваются возможности формирования компетенции межкультурного общения студентов. Для достижения результата в преподавании какого-либо языка представителям других национальностей обучающийся должен иметь представление, понимание в рамках данной национальности. Он должен знать быт, традиции, обычаи, этикет, историю другого народа. Только тогда появится интерес, желание узнать больше. Возникнут вопросы. Отсюда берет начало развитие процесса урока. Поэтому в обучении языкам должна быть выстроена система учебно-познавательных заданий. В этой связи, по мнению авторов статьи, особое место в формировании межкультурной компетенции, в общении студентов занимает использование пословиц и поговорок. Это метод, который уже на протяжении многих лет используется в процессе занятий и хорошо себя зарекомендовал. Тем не менее, требования современного образования совершенно другие, студентоцентрированные, ведь глобальное развитие мирового пространства – это период роста новых отношений, век развития коммуникации, поэтому растущее молодое поколение придерживается этих новых мировых изменений. Таким образом, современный образовательный процесс урока должен соответствовать новым веяниям. Если раньше языковая компетенция рассматривалась шире и глубже, то в настоящее время существует высокий спрос на формирование и развитие коммуникативной и функционально-познавательной компетенции обучающихся. Пословицы – это глубоко содержательный жанр, отражающий характер, жизнь, бытие любого народа. Его тематика обширна. Мудрость, дух любого народа отражается в пословицах и поговорках. Это короткое, но

очень вместительное произведение, имеющее эффективный воспитательный аспект. Поэтому, если во время занятий будет организован мастер-класс с использованием пословиц и поговорок по заданной теме, урок будет результативным. В статье раскрываются эффективные пути работы по повышению межкультурной коммуникативной компетенции обучающихся путем использования пословиц и поговорок, предлагаются научно-обоснованные и эффективные подходы к достижению успеха. В заключении даются методико-дидактические основы урока. Сначала систематизируются и обобщаются научные определения компетенции межкультурного общения, затем устанавливаются ее особенности. Все это занимает важное место как в организации современного урока, так и при составлении учебно-тренировочных заданий.

Ключевые слова: межкультурная компетентность, поликультурный мир, культурная субкомпетенция, межсубъектный, лингвострановедение, гуманитарный потенциал, ассоциативная связь, взаимодействие, языковая ситуация.

Zh.K. Sagyntayeva¹, B.Kh. Galiyeva², B.K. Zhumakeldina³

¹ Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³ Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

The place of proverbs and sayings in the formation of students' intercultural competence

Abstract. Mastering languages as a means of communication, as well as in the intercultural competencies formation of other nationalities representatives is one of the main goals of modern education. The article considers the possibilities of forming students' intercultural competencies. To achieve results in teaching a language to representatives of other nationalities, the student should have a concept, a representation in the frame of this nationality. He should know the way of life, customs, etiquette, and history of the people. Then there is interest and some questions. Thus the educational process is developed. Therefore, in teaching languages, tasks and exercises should be built in a cognitive form. In this regard, the use of proverbs and sayings occupies a special place in the formation of students' intercultural competence.

This is a method that has long been used in the educational process. However, the current requirements are completely different, now there is a period when the global space is rapidly developing, and the younger generation is adapting to this one. It means that the educational process should be organized in this direction. If until now language competence was considered from the depth, then now there is a high demand for communication and cognitive competence.

Proverbs and sayings are a genre that has a deep content that determines the character, originality, life, and everyday life of any nation. Their subject matter is extensive. Any nation's wisdom and spirit are reflected in proverbs and sayings. They are very short and precise in form, but they have a deep meaning. Therefore, the differentiated use of proverbs and sayings on certain topics and in accordance with a certain object will be effective in the lessons.

This study reveals and scientifically proves convenient ways of conducting work to improve student the intercultural and communicative competence, as well as offers some ways to achieve success.

In conclusion, the methodological and didactic foundations are given. First, the scientific definitions of intercultural competence are systematized and generalized, and its features are established. It takes an important place in the organization of the lesson, in the preparation of exercises and tasks.

Keywords: intercultural competence, multicultural world, cultural competence, intersubjective, linguistic and country studies, humanitarian potential, associative connection. interaction, language situation.

References

1. Agmanova A.E. Ýsvoenie vtorogo iazyka i mejkúltúrny dialog. Dialog slavistov v nachale XXI veka: Tezisy dokladov ýchasnikov mejdýnarodnogo naýchnogo simpozíýma [Learning a second language and intercultural dialog. Dialogue of Slavists in the beginning of the XXI century: Theses of reports of participants of the international scientific symposium]. Astana, 2011. P. 11-12, [in Russian].

2. Sadohn A.P. Mejkúltýrnaia kompetentnos: sýshnos i mehanizmy formirovani: dis...d-ra. kúltýrologich. naýk: 24: 00: 01 [Intercultural competence: essence and mechanisms of formation: Dr. of cultural sciences]. (Moscow, 2009, 342 p.), [in Russian].
3. Safonova V.V. Izýchenie iazykov mejdýnarodnogo obshenia v kontekste dialoga kúltýr i sivilizasi [Studying the languages of international communication in the context of the dialogue of cultures and civilizations]. (Voronej, ISTOKI, 1996, 237 p.), [in Russian].
4. Vereshagin E.M. Iazyk kúltýra. Trı lingvostranovedicheskie konsepsii: leksicheskogo fona, rechepovedencheskih praktik i sapientemy [Language and Culture]. (Moscow, 2005, 1040 p.), [in Russian].
5. Fýrmanova V.P. Mejkúltýrnaia komýnikasi i lingvokúltýrovedenie v teorı i praktike obýchenia inostrannym iazykam [Intercultural communication and linguocultural studies in the theory and practice of teaching foreign languages]. (Saransk, 1992, 120 p.), [in Russian].
6. Tildik zhəne mədenietaralyq qatynas qyzyretterin qalyptastyroda fil'mderdi tiimdi qoldanu ədistemesi [Methodology of effective use of films in the formation of linguistic and intercultural communication competences]. Available at: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2622651> (accessed 01.02.2022).
7. Kýdabaeva P.A. Bolashaq aǵylshyn tili muǵalimderiniń mádenietaralyq komýnikativtik quziretiligin qalyptastyry: filosofia doktory (PhD) dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasiya. (Türkistan, 2017 161 p.), [in Kazakh].
8. Competency-based approach in modern language education. Man in India `quarterly peer-reviewed journal). 2017. No 97. P. 333-340.
9. Theory and practice of professional training of future primary school teachers in the context of the modernization of education. ad alta. journal of interdisciplinary research. 2019. P. 108-113.
10. Aqqozin M. Kazahskie poslovısy i pogovorki [Kazakh proverbs and sayings]. (Almaty, 2000, 2012 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Сағынтаева Жұлдыз Қайратқызы – философия ғылымдарының докторы (Ph.D), Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан.

Галиева Бахыт Хасеновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жумакедьдина Бағлан Калымтаевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан.

Сағынтаева Жұлдыз Қайратовна – Ph.D, Павлодарский педагогический университет им. А.Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

Галиева Бахыт Хасеновна – кандидат педагогических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жумакедьдина Бағлан Калымтаевна – магистр педагогики, Павлодарский педагогический университет им. А.Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

Saguntayeva Zh. – PhD, Pavlodar Pedagogical University named after A.Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Galiyeva B. – Candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhumakeldina B. – Master of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

А.Ж. Салиева¹, С.Н. Кожаметова¹, Ю.С. Токалдыгиль¹,
А.В. Кармелюк¹, Д.К. Ишанжанова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²КГУ «Қоғамдық келісім», Астана, Казахстан

(E-mail: aigul.enu@yandex.ru, kozhahmetovashn@gmail.com, tokatligil.y@yandex.ru,
enuranking@gmail.com, dana_-89@mail.ru)

Мониторинг образовательных достижений обучающихся как новый формат независимой оценки знаний в начальной школе

Аннотация. Мониторинг образовательных достижений обучающихся (МОДО) вызывает волнительный интерес как в педагогической, так и в общественной среде. МОДО призвано оценить функциональную грамотность младших школьников и подготовить рекомендации по совершенствованию образовательного процесса. МОДО не предполагает правовых последствий для школ, педагогов и обучающихся. Цель настоящего исследования – проанализировать процедуру организации мониторинга образовательных достижений младших школьников в сравнении с международными исследованиями TIMSS и PIRLS. Проведен анализ основополагающих документов МОДО, TIMSS, PIRLS, размещенных на официальных сайтах. Выделены следующие различия между МОДО и TIMSS, PIRLS: возрастной диапазон участников; периодичность проведения; предварительное тестирование; шкала оценивания; уровень трудности заданий; формат тестовых заданий; сравнение образовательных достижений мальчиков и девочек; анкетирование родителей. Также имеются различия в результатах национального и международных исследований младших школьников. Согласно результатам МОДО по читательской грамотности в разрезе «город–село» сельские школьники показали более высокие результаты. Сравнение по языку обучения по читательской и математической грамотности было в пользу обучающихся на казахском языке. Однако TIMSS и PIRLS по данным аспектам констатируют обратное. Практическая значимость проведенного исследования заключается в том, что авторами обозначены направления для дискуссий о совершенствовании процедуры и методологии МОДО.

Ключевые слова: МОДО, TIMSS, PIRLS, начальная школа, младший школьник.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-217-227>

Введение

В последние два десятилетия в Казахстане чрезвычайно усилилась значимость оценки как мощного потенциала для государственного контроля, что естественным образом привело к повышению требований к качеству и достоверности результатов оценки и, как следствие, постоянному реформированию процедуры. Например, в 2005–2011 гг. впервые введено национальное мониторинговое исследование «Промежуточный государственный контроль», в рамках которого осуществлялась проверка освоения содержания образовательной программы. При этом в отношении организаций образования, продемонстрировавших низкие результаты, применялись определенные правовые меры. В 2012–2020 гг. введена «Внешняя оценка образовательных достижений»,

основным отличием от предыдущего вида мониторинга стал отказ от правового наказания организаций образования. К сожалению, и этот вид оценки не обеспечил эффективную поддержку качества образования, а также не способствовал достижению национальных целей. В частности, выявлены явные различия в качестве образования в разрезе регионов, типов школ, учебных предметов, языка обучения [1]. Обозначенные обстоятельства привели к тому, что в 2021 г. принято решение о внедрении новой модели оценки качества «Мониторинг образовательных достижений обучающихся (МОДО)», ориентированной на проверку функциональной грамотности младших школьников и оказание методической поддержки педагогам и организациям образования. Одной из значимых предпосылок к реформированию национальной системы оценки качества образования являются низкие результаты казахстанских школьников в международных сравнительных исследованиях TIMSS [2], [3], PIRLS [4], [5], PISA [6], [7], [8]. В этой статье предпринята попытка проанализировать процедуру мониторинга образовательных достижений младших школьников в контексте международных сравнительных исследований, выявить основные различия.

Обзор литературы

Оценка качества образования является одной из актуальных тенденций развития образования в мире, которая рассматривается, с одной стороны, как инструмент для измерения индивидуального прогресса обучающегося, с другой – позволяет различным сообществам отслеживать качество образования как отдельных школ, так и национальных образовательных систем.

Интерес к проблеме оценки качества образования сохраняет свою актуальность как минимум на протяжении последних трех десятилетий. Период с начала 90-х обозначен «эпохой оценки», когда вера в способность оценки обеспечить рациональный, эффективный и публично приемлемый механизм суждений и контроля достигли своей высшей точки [9]. Подтверждение данного тезиса представлено многими научными работами. В частности, в ряде исследований представлены разработки идеи мониторинговых исследований как условия контроля качества образования [10], [11], [12]. Проанализированы подходы к оценке образования в развивающихся странах [13]. Определены критерии для качественной оценки навыков XXI века [14]. Описаны индикаторы определения качества результатов в системе казахстанского среднего образования в сравнение с другими странами [15].

Изучено понимание и значимость функциональной грамотности [16], [17], выявлена связь с навыками решения проблемных задач [18], [19]. Представлены новые данные о связи между метакогницией и проспективной памятью у детей младшего и старшего школьного возраста [20].

Исследователями установлено, что компетентность в области чтения развивает способность быстро и автоматически обрабатывать текст, извлекать смысл и понимание [21]. Выявлено влияние самооценки младших школьников на беглость чтения и понимание прочитанного [22]. Представлены концептуальные основы оценивания читательской грамотности в контексте международных сравнительных исследований PIRLS и PISA [23]. Все больше исследуется вклад аффективных факторов, таких, как мотивация, развитие читательской компетентности. Выдвинуто предположение, что активность чтения опосредует ассоциации между мотивацией и успеваемостью, однако экспериментальное подтверждение этого еще не получено [24].

Цель исследования

Цель настоящего исследования – проанализировать процедуру организации мониторинга образовательных достижений младших школьников в сравнении с международными исследованиями TIMSS и PIRLS.

Обзор существующих научных исследований позволил сформулировать следующие исследовательские вопросы:

1. Есть ли существенные различия в подходах к организации сравнительных исследований МОДО, TIMSS, PIRLS?
2. Имеются ли различия в образовательных достижениях младших школьников в разрезе «город–село» и языку обучения по результатам МОДО и TIMSS, PIRLS?

Методы исследования

Для того, чтобы ответить на поставленные исследовательские вопросы проведен анализ основополагающих и отчетных документов МОДО, TIMSS, PIRLS, размещенных на официальных сайтах.

Результаты

Особенности организации и проведения МОДО. Согласно нормативным документам, МОДО определен как систематическое независимое наблюдение за качеством обучения [25]. МОДО призвано оценить знания и определить уровень функциональной грамотности младших школьников. Основным отличием МОДО от предыдущих форм внешнего контроля является подготовка рекомендаций по совершенствованию образовательного процесса начальной школы. А также исключает какие-либо правовые последствия как для школ и педагогов, так и для обучающихся [26].

Процедура МОДО включает следующие этапы.

1. *Отбор образовательных организаций.* Образовательные организации отбираются по территориальной принадлежности (город / село), виду общеобразовательной организации (общеобразовательная школа / лицей / гимназия / школа-гимназия / школа-лицей), форме собственности (государственная / частная), языку обучения (казахский / русский). Этот подход позволяет разносторонне оценить образовательную ситуацию по всей республике.
2. *Отбор обучающихся.* Из каждой выбранной школы отбор обучающихся производится случайным образом, т.к. это обеспечивает представительность выборки и объективность результатов.
3. *Тестирование* проводится по трем направлениям (математическая, читательская и естественнонаучная грамотность). Тесты разрабатываются в соответствии с ГОСО.
4. *Анкетирование* проводится среди обучающихся, педагогов и директоров школ с целью оценки различных аспектов образовательной среды.
5. *Сбор и анализ данных* позволяет определить уровень образовательных достижений школьников, выявить тенденции и проблемы, а также оценить эффективность образовательной системы.
6. *Подготовка аналитического отчета и методических рекомендаций* по всем регионам Казахстана.
7. *Принятие решений.* Результаты МОДО используются для коррекции и улучшения образовательной политики, включая внесение изменений в учебные программы, методики обучения и т.д.
8. *Цикличность МОДО.* Ежегодно от общего количества 25% школ принимают участие в МОДО [25].

Особенности организации и проведения TIMSS и PIRLS. Исследования TIMSS и PIRLS проводятся Международным объединением по изучению достижений обучающихся (IEA).

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – международное исследование трендов в области математики и наук, которое проводится один раз в четыре года с 1995 года. Это одна из крупнейших международных оценок образования, в которой участвуют ученики 4-х и 8-х классов из различных стран.

Цель TIMSS заключается в изучении уровня понимания математики и естественных наук учащимися в разных странах, а также выявлении тенденций и различий в образовательных системах международного сообщества. Исследование позволяет сравнивать уровни образования и достижения учащихся в различных странах и оценивать эффективность образовательных систем [3].

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) – международное исследование, которое проводится один раз в пять лет, чтобы измерить и сравнить уровень грамотности и навыков чтения у обучающихся 4-го класса в разных странах. Цель PIRLS заключается в оценке способности школьников понимать тексты, анализировать их содержание и делать выводы на основе прочитанного. Исследование охватывает разнообразные жанры текстов, такие, как художественная и научно-популярная литература, информационные тексты и др. [27].

Процедура проведения TIMSS и PIRLS состоит из нескольких этапов.

1. *Отбор стран-участниц.* IEA определяет список стран, представляющих различные регионы и образовательные системы, которые на добровольной основе примут участие в исследовании.

2. *Разработка заданий.* Эксперты из разных стран привлекаются для разработки заданий, которые охватывают различные уровни сложности и разнообразные темы.

3. *Предварительное тестирование.* Перед официальным проведением исследования задания предварительно тестируются на небольшой выборке обучающихся для оценки их эффективности, точности и уровня сложности.

4. *Проведение исследования.* В каждой стране организуется исследование, включающее тестовые задания, анкетирование обучающихся, родителей, педагогов и директоров школ.

5. *Анализ данных.* Производится обработка и анализ полученных результатов по каждой стране.

6. *Публикация результатов* исследования [3], [27].

Наглядное сравнение процедуры проведения TIMSS-2019, PIRLS-2016 и МОДО-2022 представлено в таблице 1.

Таблица 1. Сравнительная характеристика процедуры проведения TIMSS-2019, PIRLS-2016 и МОДО-2022.

	TIMSS-2019	PIRLS-2016	МОДО-2022
Цель	сравнительная оценка качества математического и естественнонаучного образования в начальной и средней школе	оценка способности учащихся понимать тексты, анализировать их содержание и делать выводы на основе прочитанного	оценка функциональной грамотности обучающихся через освоение учебных программ
Направления	естественнонаучная и математическая грамотность	читательская грамотность	читательская, математическая и естественнонаучная грамотность
Участники	Обучающиеся 4 класса, достигшие 9,5 лет	Обучающиеся 4 класса, достигшие 9–9,5 лет	Обучающиеся 4 класса (возрастной минимум не предусмотрен)
Цикл	Один раз в 4 года	Один раз в 5 лет	Ежегодно (исключаются школы, принимавшие участие в предыдущие учебные годы)

Количество школ, принявших участие в исследовании	176 школ (9244 обучающихся)	172 школы (4925 обучающихся)	1431 школ (53605 обучающихся)
Формат	бумажный/ компьютерный	бумажный/ компьютерный	компьютерный
Шкала оценивания	1000-балльная	1000-балльная	30-балльная
Инструменты сопровождения	Анкетирование обучающихся и их родителей, учителей и директоров школ	Анкетирование обучающихся и их родителей, учителей и директоров школ	Анкетирование обучающихся, учителей и директоров школ
Предварительное тестирование	Предусмотрено	Предусмотрено	Не предусмотрено
Уровень трудности заданий	4 (высший, высокий, средний, низкий)	4 (продвинутой, высокий, средний, низкий)	3 (базовый, средний, высокий)
Формат тестовых заданий	Тестовые задания с выбором и свободно-конструируемым ответом	Тестовые задания с выбором и свободно-конструируемым ответом	Тестовые задания закрытой формы с выбором одного правильного ответа.

Таблица 2 демонстрирует результаты МОДО, TIMSS и PIRLS, полученные на выборке казахстанских младших школьников по трем направлениям.

Таблица 2. Результаты TIMSS-2019, PIRLS-2016 и МОДО-2022 по месту положения школы и языку обучения.

4-класс	Грамотность	Местоположение		Язык обучения	
		город	село	казахский	русский
PIRLS-2016	читательская	540	530	526	556
TIMSS-2019	математическая	516	499	503	529
	естественнонаучная	500	476	475	533
МОДО-2022	читательская	7,12	7,18	7,19	7,06
	математическая	8,46	8,33	8,41	8,39
	естественнонаучная	5,34	5,35	5,28	5,49

Обсуждение

Настоящее исследование состояло в сравнении процедуры организации МОДО с международными исследованиями TIMSS и PIRLS. В результате выявлены основные различия обозначенных исследований.

В первую очередь, подчеркнем, что МОДО аккумулирует три направления, которые по отдельности исследуются в TIMSS и PIRLS: читательская, математическая и естественнонаучная грамотность.

В МОДО не определен возрастной диапазон обучающихся в отличие от TIMSS и PIRLS.

Имеются различия в периодичности проведения исследований. Полагаем, что ежегодное проведение МОДО может иметь некоторые негативные последствия. В частности, ошибки в тестовых материалах, недостаточно качественный анализ полученных результатов, спешно без детальной проработки подготовленные рекомендации по совершенствованию образовательного процесса.

Важным отличием и, на наш взгляд, упущением является отсутствие в МОДО предварительного тестирования с целью апробации разработанных заданий. Подобное тестирование позволит своевременно обнаружить несоответствия в тестовом материале и внести необходимые коррективы. Возможно также привлекать опытных практикующих педагогов для оценки адекватности разработанных заданий учебной программе.

МОДО имеет явные отличия от международных сравнительных исследований в шкале оценивания и уровне трудности заданий. Также задания МОДО не предусматривают свободно конструируемый ответ. Это может быть объяснено большим охватом школьников, а также сжатыми сроками проведения ежегодного тестирования.

В TIMSS и PIRLS сравниваются образовательные достижения мальчиков и девочек, что отсутствует в МОДО. Анализ результатов исследований в этой области свидетельствует об отсутствии единого мнения в кругу ученых. С одной стороны, отмечается влияние половых стереотипов на образовательные результаты по математике и языку, с другой – поднимается вопрос о неоднозначности исследовательских выводов [28], [29], [30].

МОДО не предусматривает анкетирование родителей, что не соответствует актуальным международным трендам политики и практики вовлечения семьи для улучшения работы школы [31], [32]. По сути МОДО может быть площадкой для получения обратной связи от родителей относительно качества учебных программ, учебников, методик обучения, управления образованием и многого др.

Примечательно, что на фоне описанных различий в процедуре проведения МОДО, TIMSS и PIRLS также имеются различия в полученных результатах. В частности, по читательской грамотности МОДО указывает, что сельские школьники продемонстрировали более высокие результаты, так же, как и обучающиеся на казахском языке [26]. Вместе с тем PIRLS констатируют обратное [27]. Согласно данным МОДО, по математической грамотности более высокие результаты зафиксированы у обучающихся на казахском языке [26]. И напротив, TIMSS сообщает в пользу обучающихся на русском языке [3].

Заключение

Международные исследования TIMSS и PIRLS зарекомендовали себя как эффективные инструменты оценки и сравнения качества образовательных систем разных стран. Поэтому, учитывая не вполне удачный опыт предыдущих национальных исследований (ПГК и ВОУД), при разработке методологии МОДО целесообразно принять за основу подходы TIMSS и PIRLS в оценке образовательных достижений младших школьников.

Финансирование

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP14869151).

Список литературы

1. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 года). – Нур-Султан, 2019.
2. Mullis, I.V.S., Martin, M.O., Foy, P., Kelly, D.L., Fishbein, B. TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science. – Boston: Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://timssandpirls.bc.edu/timss2019/international-results/> (дата обращения: 01.02.2023).
3. Национальный отчет «Результаты участия Казахстана в TIMSS-2019». – Нур-Султан: АО «Информационно-аналитический центр», 2021. – С. 180.
4. Mullis, I.V.S., Martin, M.O., Foy, P., Hooper, M. PIRLS 2016 International Results in Reading. – Boston: Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <http://timssandpirls.bc.edu/pirlmms2016/international-results/> (дата обращения 01.02.2023).
5. Нурланов Е.Б., Байгулова А.Д., Картпаев Б.А., Амангазы М., Сабырулы Е., Ногайбаева Г.А. Результаты Казахстана в PIRLS-2016: Национальный отчет. – Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2018 – 155 с.
6. OECD PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do, PISA. – Paris: OECD Publishing. – 2019.
7. OECD PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed, PISA. – Paris: OECD Publishing. – 2019.
8. OECD PISA 2018 Results (Volume III): What School Life Means for Students' Lives, PISA. – Paris: OECD Publishing. – 2019.
9. Broadfoot, P., Black, P. Redefining assessment? The first ten years of assessment in education // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – 2004. – Vol. 11 (1). – P. 7–27.
10. Болотов В.А., Ковалёва Г.С. Опыт России в области оценки образовательных достижений школьников // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2010. – № 5. – С. 2–11.
11. Мамонтова М.Ю. Мониторинг качества учебных достижений учащихся начальной школы на основе технологии массового тестирования и статистических методов контроля и управления качеством // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2011. – № 2. – С. 14–18.
12. Кузнецова М.И. Современная система контроля и оценки образовательных достижений младших школьников: монография. – Москва: Вентана-Граф. – 2014. – 432 с.
13. Braun, H., Kanjee, A., Bettinger, E., Kremer, M. Improving education through assessment, innovation, and evaluation. – Cambridge: American Academy of Arts and Sciences. – 2006. – 110 p.
14. Darling-Hammond, L., Herman, J., Pellegrino, J., Abedi, J., Aber, J. L., Baker, E., Bennett, R., Gordon, E., Haertel, E., Hakuta, K., Ho, A., Linn, R. L., Pearson, P. D., Popham, J., Resnick, L. Schoenfeld, A.H., Shavelson, R., Shepard, L. A., Shulman, L. Steele, C. M. Criteria for high-quality assessment. Stanford, CA: Stanford Center for Opportunity Policy in Education, 2013.
15. Батырова, Н.Т., Сейдулла, А.М. Орта білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан мемлекеттік реформалардың аралық нәтижелері мен сапасын бағалау // Молодой ученый. – 2022. – № 1 (396). – С. 294-296.
16. Молокова А.В. Функциональная грамотность обучающихся: первый этап системного формирования в контексте международных исследований // Сибирский учитель. – 2020. – № 2 (129). – С. 5–12.
17. Пичугин С.С. Громова Л.А. Самкова В.А. Красноперова В.Ф. Формирование функциональной грамотности в начальной школе // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2021. – №3 (75). – С. 49–56.
18. Özenç, M., Çarkit, C. The Relationship between Functional Literacy and Problem-Solving Skills: A Study on 4th-Grade Students // Participatory Educational Research. – 2021. – Vol. 8 (3). – P. 372-384.
19. Steiner, M., van Loon, M.H., Bayard, N.S., Roebbers, C.M. Development of Children's Monitoring and Control When Learning from Texts: Effects of Age and Test Format // Metacognition and Learning. – 2020. – Vol. 15 (1). – P. 3-27.
20. Cottini, M., Basso, D., Pieri, A., Palladino, P. Metacognitive Monitoring and Control in Children's Prospective Memory // Journal of Cognition and Development. – 2021. – Vol. 22 (4). – P. 619-639.
21. Liew, J., Erbeli, F., Nyanamba, J.M., Li, D. Pathways to Reading Competence: Emotional Self-regulation, Literacy Contexts, and Embodied Learning Processes // Reading Psychology. – 2020. – Vol. 41 (7). – P. 633-659.

22. Saat, F., Özenç, E. G. Effect of Self-Evaluation-Based Oral Reading Method in Elementary School on Reading Fluency and Reading Comprehension // Participatory Educational Research. – 2022. – Vol. 9 (4). – P. 437-462.

23. Гостева Ю.Н., Кузнецова М.И., Рябинина Л.А., Сидорова Г.А., Чабан Т.Ю. Теория и практика оценивания читательской грамотности как компонента функциональной грамотности // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2019. – № 4 (61). – С. 34–57.

24. Kavanagh, L. Relations between Children's Reading Motivation, Activity and Performance at the End of Primary School // Journal of Research in Reading. – 2019. – Vol. 42 (3-4). – P. 562-582.

25. «Об утверждении Правил проведения мониторинга образовательных достижений обучающихся» Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 мая 2021 года № 204. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100022711> (дата обращения: 01.2023).

26. Аналитический отчет «Комплексный анализ результатов мониторинга образовательных достижений обучающихся организаций среднего образования». – Астана: Национальная академия образования имени Ы. Алтынсарина, 2022. – 296 с.

27. Национальный отчет «Результаты Казахстана в PIRLS-2016». – Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2018. – 155 с.

28. Тихомирова Т. Н. Половые различия в успешности школьного обучения математике и русскому языку: кросскультурное исследование // Сибирский психологический журнал. – 2023. – № 87. – С. 104-123.

29. Богданова О.Е., Миклашевский А.А., Богданова Е.Л., Солдатенкова О.Б. Академические достижения школьников по математике и иностранному языку: индивидуальные характеристики и гендерные стереотипы // Сибирский психологический журнал. – 2019. – № 73. – С. 176-196.

30. Casad B.J., Hale P., Wachs F.L. Stereotype Threat Among Girls: Differences by Gender Identity and Math Education Context // Psychology of Women Quarterly. – 2017. – Vol. 41 (4). – P. 513–529.

31. Epstein, J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools (2nd ed.). – NY: Routledge. – 2011. – 656 p.

32. Fagnano C.L., Werber B. School, Family, And Community Interaction: A View From The Firing Lines. – NY: Routledge. – 2020. – 196 p.

**А.Ж. Салиева¹, С.Н. Кожаметова¹, Ю.С. Токатлыгиль¹, А.В. Кармелюк¹,
Д.К. Ишанжанова²**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²КГУ «Қоғамдық келісім», Астана, Қазақстан

Білім алушылардың білім жетістіктеріне мониторинг бастауыш мектепте білімді тәуелсіз бағалаудың жаңа форматы ретінде

Аңдатпа. Білім алушылардың білім жетістіктеріне мониторинг (ББЖМ) педагогикалық салада да, қоғамдық ортада да үлкен қызығушылық тудырады. ББЖМ бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын бағалауға және білім беру процесін жетілдіру бойынша ұсыныстар дайындауға арналған. ББЖМ мектептер, педагогтар мен білім алушылар үшін құқықтық салдарларды көздемейді. Бұл зерттеудің мақсаты – TIMSS және PIRLS халықаралық зерттеулерімен салыстырғанда бастауыш сынып оқушыларының білім жетістіктеріне мониторинг ұйымдастыру процедурасын талдау. Ресми сайттарда орналастырылған ББЖМ, TIMSS, PIRLS негізгі құжаттарына талдау жүргізілді. ББЖМ мен TIMSS, PIRLS арасындағы келесі айырмашылықтар анықталды: қатысушылардың жас диапазоны; өткізу жиілігі; алдын ала тестілеу; бағалау шкаласы; тапсырмалардың қиындық деңгейі; тест тапсырмаларының форматы; ұлдар мен қыздардың білім беру жетістіктерін салыстыру; ата-аналарға сауалнама жүргізу. Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларының ұлттық және халықаралық зерттеулерінің нәтижелерінде айырмашылықтар бар. ББЖМ нәтижелеріне сәйкес оқу сауаттылығы бойынша «қала-ауыл» бөлінісінде ауыл оқушылары жоғары нәтижелер көрсетті. Оқу және математикалық сауаттылық бойынша оқыту тілі бөлінісінде салыстырғанда қазақ тілінде білім алушылардың пайдасына болды. Алайда, TIMSS және PIRLS осы аспектілер бойынша керісінше айтады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – авторлар ББЖМ процедурасы мен әдіснамасын жетілдіру туралы пікірталастардың бағыттарын анықтады.

Түйін сөздер: ББЖМ, TIMSS, PIRLS, бастауыш мектеп, бастауыш мектеп оқушысы.

A.Zh. Salieva¹, S.N. Kozhakhmetova¹, Yu.S. Tokatligil¹, A.V. Karmelyuk¹,
D.K. Ishanzhanova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²KGU «Kogamdyk Kelisim», Astana, Kazakhstan

Monitoring of students' educational achievements as a new format of independent assessment of knowledge in primary school

Abstract. Monitoring of students' educational achievements (MSEA) arouses exciting interest both in the pedagogical and in the public environment. The MSEA is designed to assess the functional literacy of younger schoolchildren and prepare recommendations for improving the educational process. MSEA does not imply legal consequences for schools, teachers and students. The purpose of this study is to analyze the procedure for organizing monitoring of educational achievements of younger schoolchildren in comparison with international studies by TIMSS and PIRLS. The analysis of the fundamental documents of MSEA, TIMSS, PIRLS posted on official websites is carried out. The following differences between MSEA and TIMSS, PIRLS are highlighted: age range of participants; frequency of conducting; preliminary testing; assessment scale; difficulty level of tasks; format of test tasks; comparison of educational achievements of boys and girls; parents' questionnaire. There are also differences in the results of national and international studies of primary school children. According to the results of the MSEA on reading literacy in the context of «city–village» rural schoolchildren showed higher results. The comparison of the language of instruction in reading and mathematical literacy was in favor of students in the Kazakh language. However, TIMSS and PIRLS state the opposite in these aspects. The practical significance of the conducted research lies in the fact that the authors have identified areas for discussions on improving the MSEA procedure and methodology.

Keywords: MSEA, TIMSS, PIRLS, elementary school, junior high school student.

References

1. Nacional'nyj doklad o sostojanii i razvitii sistemy obrazovaniya Respubliki Kazahstan (po itogam 2018 goda). [National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (based on the results of 2018)]. Nur-Sultan, 2019, [in Russian].
2. Mullis I.V.S., Martin M.O., Foy P., Kelly D.L., Fishbein B. TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science. – Boston: Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center. Available at: <https://timssandpirls.bc.edu/timss2019/international-results/> (accessed 01.02.2023).
3. Nacional'nyj otchet «Rezultaty uchastija Kazahstana v TIMSS-2019» [National report «Results of Kazakhstan's participation in TIMSS-2019»]. (Nur-Sultan, AO «Informacionno-analiticheskij centr», 2021. P. 180), [in Russian].
4. Mullis, I.V.S., Martin, M.O., Foy, P., Hooper, M. PIRLS 2016 International Results in Reading. – Boston: Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center. Available at: <http://timssandpirls.bc.edu/pirlms2016/international-results/> (accessed 01.02.2023).
5. Nurlanov E.B., Bajgulova A.D., Kartpaev B.A., Amangazy M., Sabyruly E., Nogajbaeva G.A. Rezultaty Kazahstana v PIRLS-2016: Nacional'nyj otchet. (Astana, AO «Informacionno-analiticheskij centr», 2018, 155 p.), [in Russian].
6. OECD PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do, PISA. (Paris, OECD Publishing, 2019).
7. OECD PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed, PISA. (Paris, OECD Publishing, 2019).
8. OECD PISA 2018 Results (Volume III): What School Life Means for Students' Lives, PISA. (Paris, OECD Publishing, 2019).
9. Broadfoot, P., Black, P. Redefining assessment? The first ten years of assessment in education. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*. 2004. Vol. 11 (1). P. 7–27.
10. Bolotov V.A., Kovaleva G.S. Opyt Rossii v oblasti ocenki obrazovatel'nyh dostizhenij shkol'nikov. Innovacionnye proekty i programmy v obrazovanii [The experience of Russia in the field of evaluation of educational achievements of schoolchildren. Innovative projects and programs in education]. 2010. No. 5. P. 2–11, [in Russian].

11. Mamontova M.Ju. Monitoring kachestva uchebnyh dostizhenij uchashhihsja nachal'noj shkoly na osnove tehnologii massovogo testirovaniya i statisticheskikh metodov kontrolja i upravlenija kachestvom. Innovacionnye proekty i programmy v obrazovanii [Monitoring the quality of educational achievements of primary school students based on mass testing technology and statistical methods of quality control and management. Innovative projects and programs in education]. 2011. No. 2. P. 14–18, [in Russian].
12. Kuznetsova M.I. Sovremennaja sistema kontrolja i ocenki obrazovatel'nyh dostizhenij mladshih shkol'nikov: monografija [Modern system of control and evaluation of educational achievements of younger schoolchildren: monograph]. (Moscow, Ventana-Graf, 2014, 432 p.), [in Russian].
13. Braun, H., Kanjee, A., Bettinger, E., Kremer, M. Improving education through assessment, innovation, and evaluation. (Cambridge, American Academy of Arts and Sciences, 2006, 110 p.).
14. Darling-Hammond, L., Herman, J., Pellegrino, J., Abedi, J., Aber, J. L., Baker, E., Bennett, R., Gordon, E., Haertel, E., Hakuta, K., Ho, A., Linn, R. L., Pearson, P. D., Popham, J., Resnick, L. Schoenfeld, A. H., Shavelson, R., Shepard, L. A., Shulman, L. Steele, C. M. Criteria for high-quality assessment. Stanford, CA: Stanford Center for Opportunity Policy in Education, 2013.
15. Batyrova, N.T., Sejdulla, A.M. Orta bilim beru zhyjesinde zhyrgizilip zhatqan memlekettik reformalardyń aralyq nәtizheleri men sapasyn bagalau. Molodoj uchenyj [Assessment of the intermediate results and quality of state reforms in the system of Secondary Education. Molodoy ycheny]. 2022. No. 1 (396). P. 294-296, [in Kazakh].
16. Molokova A.V. Functional literacy of students: the first stage of system formation in the context of international studies. Siberian teacher [Funkcional'naja gramotnost' obuchajushhihsja: pervyj jetap sistemnogo formirovaniya v kontekste mezhdunarodnyh issledovaniy. Sibirskij uchitel']. 2020. No. 2 (129). P. 5–12, [in Russian].
17. Pichugin, S.S. Gromova, L.A. Samkova, V.A. Krasnoperova, V.F. Formation of functional literacy in primary school Innovative projects and programs in education. 2021. No.3 (75). P. 49–56, [in Russian].
18. Özenç, M. Çarkit, C. The Relationship between Functional Literacy and Problem-Solving Skills: A Study on 4th-Grade Students. Participatory Educational Research. 2021. Vol. 8 (3). P. 372-384.
19. Steiner M., van Loon M.H., Bayard N.S., Roebers C.M. Development of Children's Monitoring and Control When Learning from Texts: Effects of Age and Test Format. Metacognition and Learning. 2020. Vol. 15 (1). P. 3-27.
20. Cottini M., Basso D., Pieri A., Palladino P. Metacognitive Monitoring and Control in Children's Prospective Memory. Journal of Cognition and Development. 2021. Vol. 22 (4). P. 619-639.
21. Liew J., Erbeli F., Nyanamba J.M., Li D. Pathways to Reading Competence: Emotional Self-regulation, Literacy Contexts, and Embodied Learning Processes. Reading Psychology. 2020. Vol. 41 (7). P. 633-659.
22. Saat F., Özenç E.G. Effect of Self-Evaluation-Based Oral Reading Method in Elementary School on Reading Fluency and Reading Comprehension. Participatory Educational Research. 2022. Vol. 9 (4). P. 437-462.
23. Gosteva Ju.N., Kuznecova M.I., Rjabinina L.A., Sidorova G.A., Chaban T.Ju. Teorija i praktika ocenivaniya chitatel'skoj gramotnosti kak komponenta funkcional'noj gramotnosti. Otechestvennaja i zarubezhnaja pedagogika [Theory and practice of assessing reader literacy as a component of functional literacy. Domestic and foreign pedagogy]. 2019. No. 4 (61). P. 34–57, [in Russian].
24. Kavanagh, L. Relations between Children's Reading Motivation, Activity and Performance at the End of Primary School. Journal of Research in Reading. 2019. Vol. 42 (3-4). P. 562-582.
25. «Ob utverzhdenii Pravil provedeniya monitoringa obrazovatel'nyh dostizhenij obuchajushhihsja» Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 5 maja 2021 goda № 204. [«On approval of the Rules for monitoring educational achievements of students» Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated May 5, 2021 No. 204]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100022711> [in Russian]. (accessed 01.2023).
26. Analiticheskij otchet «Kompleksnyj analiz rezul'tatov monitoringa obrazovatel'nyh dostizhenij obuchajushhihsja organizacij srednego obrazovaniya» [Analytical report «Comprehensive analysis of the results of monitoring educational achievements of students of secondary education organizations»]. (Astana, Nacional'naja akademija obrazovaniya imeni Y. Altynsarina, 2022, 296 p.), [in Russian].
27. Nacional'nyj otchet «Rezul'taty Kazahstana v PIRLS-2016». [«Results of Kazakhstan in PIRLS-2016»]. (Astana, JSC «Information and Analytical Center», 2018, 155 p.), [in Russian].
28. Tikhomirova T.N. Polovye razlichija v uspešnosti shkol'nogo obuchenija matematike i russkomu jazyku: krosskul'turnoe issledovanie. Sibirskij psihologicheskij zhurnal [Gender differences in the success of school learning of mathematics and Russian language: a cross-cultural study. Siberian Psychological Journal]. 2023. No. 87. P. 104-123, [in Russian].

29. Bogdanova O.E., Miklashevskij A.A., Bogdanova E.L., Soldatenkova O.B. Akademicheskie dostizhenija shkol'nikov po matematike i inostrannomu jazyku: individual'nye harakteristiki i gendernye stereotypy. Sibirskij psihologicheskij zhurnal [Academic achievements of schoolchildren in mathematics and foreign language: individual characteristics and gender stereotypes. Siberian Psychological Journal]. 2019. No. 73. P. 176-196, [in Russian].

30. Casad B.J., Hale P., Wachs F.L. Stereotype Threat Among Girls: Differences by Gender Identity and Math Education Context. *Psychology of Women Quarterly*. 2017. Vol. 41 (4). P. 513–529.

31. Epstein, J.L. *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools* (2nd ed.). (NY, Routledge, 2011, 656 p.).

32. Fagnano C.L., Werber B. *School, Family, And Community Interaction: A View From The Firing Lines*. (NY, Routledge, 2020, 196 p.).

Сведения об авторах:

Салиева А.Ж. – кандидат педагогических наук, доцент, и.о. профессора кафедры педагогики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кожакметова С.Н. – докторант кафедры педагогики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Токатлыгиль Ю.С. – Ph.D., старший преподаватель кафедры психологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кармелюк А.В. – магистр, директор Департамента международного сотрудничества, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ишанжанова Д.К. – магистр, научный сотрудник КГУ «Қоғамдық келісім», Астана, Казахстан.

Saliyeva A.Zh. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Acting Professor, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kozhakhmetova S.N. – PhD student, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tokatligil Yu.S. – PhD, Senior Lecturer, Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Karmelyuk A.V. – Master of Science, Director of the Department of International Cooperation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ishanzhanova D.K. – Master, Research Associate, KGU «Kogamdyk Kelisim», Astana, Kazakhstan.

П.Б. Сейітқазы¹, Н.А. Ырымбаева², К.Р. Кажимова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

(E-mail: perizatbs@mail.ru, nurgul.a@internet.ru, kkr_1980@mail.ru)

Медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделеу

Аңдатпа. Қазіргі жаһандық кезеңде білім беру жүйесінің міндеттері – мемлекетті білікті кадрлармен қамтамасыз ету, бәсекеге қабілетті мамандарды дайындау, тұлғаның дамуы мен кәсіптік шыңдалуына бағытталған сапалы білім. Осы міндеттердің жүзеге асуы ЖОО-ны тарапынан қажетті жағдайлар жасалып, білім берудің заманауи деңгейде тиімді ұйымдастырылуымен байланысты. Бүгінгі ақпараттық коммуникациялық технологиялар гасырында білім берудің жаңа тенденцияларының бірі – медиабілім беру. Тұлғаның кәсіби дамуын медиабілім үдерісі арқылы жүзеге асырса, өз ортасында ақпаратты сауатты қолданатын, медиақұзыретті маман иелері шығады. ЖОО-ны түлегі медиасауатты, ақпараттық білімі мен кәсіби құзыреттілігі дамыған болса, мамандығы бойынша өнімді еңбек етіп, азаматтық белсенділік таныта отырып, жоғары нәтижелерге жететіні анық. Бүгінгі таңда компьютерлік және ақпараттық даму қарқынының артуы, ақпараттық құзыреттілікті жалпы құзыреттіліктің маңызды саласына айналдыра отырып, оны жан-жақты, тереңінен қарастырып, ғылыми зерттелуін талап етеді. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі «медиабілім», «медиабілім беру үдерісі», «құзыреттілік», «ақпараттық құзыреттілік» ұғымдарына берген анықтамалары талданып, тұжырымдамалар берілді. Сонымен қатар, студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту бойынша жазылған отандық ғалымдардың ғылыми жұмыстары салыстырыла талданып, зерттеу аймағына қарай топтастырылды. Тақырып аясындағы ғылыми еңбектерді зерделей келе, авторларлар медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға байланысты ұсынымдар берген. Студенттердің медиабілім үдерісінде ақпараттық құзыреттілігін дамыту, еңбек нарығы жағдайына бейімделуге мүмкіндік бере отырып, өзіндік білім деңгейін жүйелі түрде үнемі жетілдіруге ынталандырады, кәсіби және ақпараттық сауаттылығын толықтыру қажеттілігіне дағдыландырады.

Түйін сөздер: медиа, медиабілім, медиабілім үдерісі, құзыр, құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-228-241>

Кіріспе

Қазіргі жаһандық қоғамда болып жатқан саяси, экономикалық, мәдени, білім беру және қоғамдық өміріндегі өзгерістер жоғары оқу орындарына үлкен талап қойып, түлектердің білім деңгейінің жоғары және сапалы болуын міндеттейді. Сонымен қатар бүгінгі таңда мемлекеттің білім беру саласындағы қызметі мен іс-әрекеті білікті, кәсіби құзыретті мамандарды даярлау шеңберінде оқу бағдарламаларын әртараптандыруға, білім мен ғылымды дамытуға арналған бағдарламаларды тиімді ұйымдастыруға бағытталған.

Білім беру үдерісі – бұл жыл өткен сайын ашық, өзгермелі, дамушы, күрделі жүйеге айналуға. Соған сәйкес терең білім, білік, дағдысы мен кәсіби құзыреттілік негізінде еркін бағдарлай білуге, сыни ойлауға, өздігінен ізденіп, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, шығармашыл шешім қабылдауға қабілетті, мәдениетті, кез келген ортада бейімделгіш тұлғаны қалыптастыру бүгінгі күннің басты талабы.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабындағы «Білім беру жүйесінің міндеттерінде – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту; отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциясы; білім алушылардың кәсіптік ұмтылысын қамтамасыз ету», – деп жазылған [1].

Осы айтылған міндеттерді жүзеге асыру үшін студенттердің ақпараттық құзыреттілігін медиабілім үдерісінде дамытуды тиімді ұйымдастырып, білім алушының өзінің білім алуға деген құлшынысын арттыру маңызды. Сапалы білім алған, қызығушылық, талпыныс, ізденімпаздығы мен кәсіби құзыретті, сауатты және бәсекелестікте өзін көрсете алатын студенттер ғана болашақта үлкен белестерден өтіп, биік шыңдарға жетуге мүмкіндік алады.

Жастарды қолдау, олардың еңбекқорлығы, білімділігі, кәсіби құзыреттілігі мен бәсекеге қабілетті болуының маңыздылығы туралы: «Жастарға жан-жақты қолдау көрсету – мемлекетіміздің басты міндетінің бірі. Қуатты ұлттың діңгегі – халық. Ең бастысы, азаматтарымыздың денсаулығы мықты, білімі терең болуы керек. Кәсібилік пен еңбекқорлық қоғамымызда ең жоғары орында тұруы қажет. Елімізде еңбекқор адам, кәсіби маман ең сыйлы адам болуға тиіс. Осындай азаматтар мемлекетімізді дамытады. Қандай кәсіппен айналыссаңда, оны сапалы атқару маңызды. Жастар нақты бір мамандықтың қыр-сырын жетік білуге ұмтылғаны жөн. Өз саласының шеберіне әрдайым сұраныс болады. Өскелең ұрпақ Қазақстанда ғана емес, өзге елдерде де бәсекеге қабілетті болуы керек», – деп Мемлекет басшысы Қ-Ж.К.Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Қазақстан халқына Жолдауының «Ел болашағына арналған стратегиялық инвестиция» атты үшінші бағдарында айтқан болатын [2].

Ақпараттық қажеттіліктер мен ақпаратты іздеу жолдары студент өмірінің маңызды бөлігі. Ақпараттың шамадан тыс көп болуына байланысты соңғы екі онжылдықта бүкіл әлемде жедел әлеуметтік өзгерістер байқалды. Ақпарат өте тез құрылады және ескіреді, сондықтан ақпаратты жаңарту қажеттілігі үздіксіз процесс болып табылады. Әр адам өмір бойы өзгерістерді бастан кешіреді [3].

Осылайша, ақпараттың үздіксіз жаңару кезеңінде ЖОО-ны студенттерінің медиабілім үдерісінде ақпараттық құзыреттілігін дамыту – олардың білім, білік, дағдысы қалыптасқан, өз мамандығының кәсіби шебері болып шығуына өз әсерін тигізетіні анық.

Зерттеу әдістері

Авторлар зерттеу тақырыбының теориялық және әдіснамалық негізінде медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен зерттеулерінің әдіснамасын, тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, тақырып аясындағы ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстыру, нақтылау бойынша жалпы ғылыми зерттеу әдістерін қолданды.

Талқылау

Медиабілім беру – масс-медианы пайдалану негізінде тұлғаның дамуына әсер ете отырып, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға, әртүрлі ақпарат көздерін сауатты және ұтымды пайдалануға, сыни ойлауды дамытуға, алынған ақпаратты орынды түсіндіруге бағытталған.

«*Медиа*» термині (латын тілінде «*media*», «*medium*» – құрал, тасымалдаушы) ХХ ғасырда «бұқаралық мәдениет» құбылысын анықтап көрсету үшін енгізілген [4]. Сонғы жылдары медиа ұғымы БАҚ түсінігін алмастыра алатын термин ретінде қолданылып жүр. Ал, «*медиабілім беру*» (ағыл. *media education*, лат. *media* – құрал), педагогикадағы «бұқаралық коммуникация үлгілерін (баспасөз, теледидар, радио, кино, бейне және т.б.) зерттеуді насихаттайтын бағыт. Медиабілім берудің негізгі міндеттері: жаңа ұрпақты қазіргі ақпараттық қоғамдағы өмірге, әртүрлі ақпаратты қабылдауға дайындау, адамды оны түсінуге, оның психикаға әсерінің салдарын сезінуге, техникалық құралдардың көмегімен қарым-қатынастың вербалды емес формаларына негізделген қарым-қатынас тәсілдерін меңгеруге үйрету [5].

ЮНЕСКО-ның «БАҚ және цифрлық дәуір үшін білім беру» атты Вена конференциясында қабылданған ұсыныстарында: медиабілім беру саясатының жалпы анықтамасы, принциптері және ережелері берілген. Яғни, медиабілім беру – адамдардың өмір сүретін қоғамындағы коммуникация құралдарын түсінуі және оның қолданысын білуі, сондай-ақ басқалармен қарым-қатынас үшін медианы қолдану дағдыларын меңгеруі; медиабілім беру – адамдардың талдауды, сыни ойлау мен медиамәтіндерді жасауды үйренуін қамтамасыз етуі; медиабілім беру – әр қоғамдағы барлық азаматтардың мүмкіндіктері мен кеңейтілген құқықтарына бағытталуы керек. [6].

Осы уақытқа дейін отандық және шетелдік ғалымдар медиабілім берудің әртүрлі бағыттары мен мәселелерін, даму тарихы, әлемдік зерттелу деңгейі, жалпытеориялық сипаты, талдау тұжырымдамалары, модельдері мен әдістерін жан-жақты қарастырылып, көптеген еңбектер жариялаған. Шетелдік медиапедагогика саласы ғалымдарының еңбектеріне талдау жасай келе, медиабілім беру бойынша келесідей анықтамалар қаралды:

Р.Кьюби «Медиабілім беру – қоғам менадамдарды қалай және неліктен бейнелейтіндігі туралы түсінік беру, олардың медиаға қатысты аналитикалық дағдылары мен сыни ойлауын дамыту», – деп анықтады [7]. Ал Л.Мастерман «Медиабілім беру – адамның өмір бойы жалғасатын үдерісі. Медиабілім берудің мақсаты сыни ойлауды тәрбиелеу ғана емес, сонымен бірге сыни автономияны дамыту болып табылады. Медиабілім берудің тиімділігін екі критерий бойынша бағалауға болады: студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын жаңа жағдайларда қолдана алу қабілеті және олардың БАҚ-қа қатысты білдіретін міндеттемесі мен мотивациясының көлемі» деген принциптерді ұсынған [8].

П. Михайлидис өз еңбегінде: «Егер біз шынымен де азаматтардың барлығы медиасауатты болғанын қаласақ, сәйкесінше барлық жастарға жан-жақты, жүйелі және медиабілім берудің тұрақты бағдарламаларын ендіруіміз керек», – деген [9].

Ресейлік ғалым А.В. Федоров медиабілім беруді «Бұқаралық ақпарат құралдарымен қарым-қатынас мәдениетін, шығармашылық, коммуникативті қабілеттерін, сыни ойлауын, БАҚ мәтіндерін толық қабылдау, интерпретациялау, талдау және бағалау, медиатеологияны пайдалана отырып, өзін-өзі көрсетудің әртүрлі формаларын үйрету, дағдыларын қалыптастыру мақсатындағы бұқаралық коммуникация (медиа) көмегі мен тұлғаны дамыту үдерісі», – деп түсіндірсе [10; 39], медиабілім саласының көрнекті өкілі И.В.Жилавская өзінің монографиясында «Қазіргі уақытта медиабілім беру тек педагогикалық ЖОО-ны мен факультеттерге ғана емес, техникалық, инженерлік, архитектура, жаратылыстану ғылымдары, экономикалық, саясаттану, мемлекеттік басқару факультеттері мен менеджменттің кез келген түріне одан да жоғары деңгейде қажет. Медиа да білім берудің коммуникациялық негізгі бөлігі сияқты, уақыт өте келе оқу орнын бітіруші түлектің негізгі құзыреттілігі болуы керек, ол әсерлі, экологиялық және қауіпсіз жаһандық медиакеңістікті игеруге мүмкіндік береді», – деп айтқан болатын [11; 156].

И.В.Челышева «Заманауи мұғалімдердің қызметінде медиабілім беру ерекше маңызға ие, мектеп оқушылары мен студенттерді қажетті білімдер мен дағдылар жиынтығымен қаруландыруға ғана емес, сонымен қатар олардың ұжымдағы және жалпы қоғамдағы тұлғааралық қатынастарын үйлестіру, жеке тұлғаның дамуына жанұяның, микроортаның әсерін талдауды жүзеге асыру және соның негізінде тәрбие жұмысының

оңтайлы формалары мен әдістерін таңдау маңызды. Медиабілім беру студенттерді әлемге бейімделуге, медиамәдениет, БАҚ тілін меңгеру, медиамәдениет туындыларын талдай білуге, т.б. көмектесуге арналған», – деген тұжырымдама жасады [12].

Ғалымдар келтірген анықтамаларды мағынасына қарай топтастыратын болсақ, бір бөлігі медиабілім беру – адамның өмір бойы жалғасатын үдерісі; ендігі бір бөлігі студенттердің негізгі және маңызды құзыреттілігі болуы керектігін айтса; енді біреулері тұлғаның сыни ойлауын дамытуы деп санайтындарға бөлінетінін аңғаруға болады. Зерттеушілердің әрқайсыларының пайымдаулары өз зерттеу контексінде дұрыс деп санаймыз.

Берілген түсіндірмелерді тұжырымдай келе, медиабілім беру – студенттерді әлемге бейімделуге, медиамәдениет, БАҚ тілін меңгеру, медиа ақпаратты талдай білуге көмектесуге арналған деген пікірлерімен толық қосыламыз.

Төмендегі суретте БАҚ-ның оқу-тәрбие үдерісіндегі рөлі, медиабілім, медиамәдениет, медиақұзыреттілікті зерттеуге және дамытуға үлес қосқан отандық ғалымдардың негізгі жұмыс бағыттары көрсетілген. (Сурет 1):

Сурет 2. Қазақстанда медиабілім беру саласының зерттелуіне үлес қосқан ғалымдар

Шетелдегідей «Медиабілім» саласы ауқымды түрде зерттеліп, арнайы медиабілім туралы газет-журнал басылымдар, ұйымдар, оқулықтар мен монографиялар көптеп жазылмаса да, елімізде соңғы жылдары оқу-тәрбие үдерісінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды тиімді қолдану, болашақ мамандардың медиабілім, медиамәдениет, медиақұзыреттілігін қалыптастыруға және дамытуға негізделген ғылыми зерттеу жұмыстары жазылып жатқанына көз жеткіздік.

Зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми жұмыстарды талдай келе, медиабілім беру үдерісі – масс-медия өнімдері мен интернет мәліметтерін дұрыс, сыни қабылдап, тұлғаның алған ақпаратының психологиялық тұрақтылықты дамытып, оң бағытта және

адамгершілік тұрғысында игеру арқылы өзінің білім, білік, дағдысын дамытудағы өмір бойы жалғасатын үздіксіз үрдіс деп түсінеміз.

Қазіргі заманда ақпараттың көптігі мен техникалық құралдардың жылдам жаңаруын ескере отырып, еліміздің ертеңі болар жастарды медиабілім үдерісінде кәсіби білімін, ақпараттық құзыреттілін дамыту өзекті екені анық.

Оқу орны түлектерінің кәсіби маман ретіндегі деңгейі мен құзыреттілін арттыру, қоғамның қазіргі дамуында білім беру үрдісін ақпараттандыру және компьютерлендіру саласына бағытталуы, білім беру бағытын жаңғырту және ақпараттық құзыреттіліктің дамуына ықпал ететін білім беру алаңы ретінде медиабілім үдерісін кеңінен қолданудың маңызы зор.

Зерттеу тақырыбымыз аясындағы *студенттердің ақпараттық құзыреттілігі* түсінігіне тоқталмас бұрын, «құзыр», «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарын қарастыруды жөн көрдік.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде «құзыр» ұғымына: «қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау», – деген анықтама берілген [13].

Отандық зерттеушілер Г.Әбілқасымова, Д.Е.Әлімбеков: «Құзыр» ұғымы тұлғаның даму деңгейі немесе білім беру нәтижесі ретінде қарастырылады. Ал «құзыреттілік» – «құзыр» ұғымының туындысы. Сондықтан құзырды, құзыреттілікті білім сапасын бағалаудың негізгі өлшемдерінің бірі деп қарастыруымызға болады. Бұл жағдайда білім, іскерлік, дағды сырт қалмайды. Керісінше, олар жаңа сапалық мәнде, жаңа жағдайда бақыланады, – деп анықтады [14].

Ал ғалым А.В. Хуторской «Құзыр – оқушының нақты бір саладағы тиімді, өнімді іс-әрекетіне керек, алдын ала беріліп қойған әлеуметтік талаптары. Құзыреттілік – оқушының жеке қарым-қатынасы мен пәндік іс-әрекетін қамтитын, сәйкесінше игерген, меңгерген құзыры. Сондай-ақ, оқушының тұлғалық қалыптасқан сапасы және белгілі бір сала бойынша іс-әрекетінің аз мөлшердегі тәжірибесінің жиынтығы. Құзыреттілік – оқушының құнды-мағыналы бағдары, білім, білік, дағдысы сияқты тұлғалық сапалары мен белгілі бір әлеуметтік және тұлғалық маңызды саладағы іс-әрекет тәжірибесі», – деген анықтамаларды ұсынды [15].

Адам ресурстарының өнімділігі көптеген аспектілерге байланысты, соның ішінде білім, тәжірибе, техникалық және әлеуметтік дағдылар, мотивтер, эмоциялар және мінез-құлық. Осы сипаттамалардың барлығын анықтау үшін жиі қолданылатын бір сөз – құзыреттілік. Құзыреттіліктер қажетті біліктілік деңгейінде жұмысты орындауға қойылатын талаптардың сипаттамасын білдіреді [16].

Құзыреттілік «competens» сөзі латын тілінен аударғанда белгілі бір кең аумақтағы мәселелерді шешуде тәжірибе негізінде білімді, дағдыны қолдана білу, нәтижелі әрекет ету қабілеті деген мағынаны береді [17].

Отандық ғалым Б.Т.Кенжебеков: «Жалпы құзіреттілікті адам еңбегінің нәтижелеріне сүйене отырып пайымдаған жөн. Себебі, кез-келген саладағы қызметкер, өз әрекетімен кәсіби қызметтің түпкі талаптарына сай жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби түрде құзіретті болып саналады», – деп қарастырады [18]. Ал профессор Ш.Т.Таубаева «Құзыреттілік –әлеуметтену және оқыту үрдістерінде қалыптасқан және өздігінен іс-әрекетке табысты қатысуына бағытталған білім мен тәжірибеге негізделген жеке тұлғаның іс-әрекетке даярлығы мен жалпы қабілеттерінен байқалатын интегралды қасиетін түсіндіреді», – деп тұжырымдады [19].

РФ-ның еңбек сіңірген ғылым қайраткері Э.Ф. Зеер «Құзіреттілік білім мен дағдының, кәсіптік қызметті өнімді орындау жолдарының жиынтығы ретінде», – десе [20], шетелдік зерттеушілер С.Ё.Шин және Ч.Ё. Ким «Құзіреттілік – бұл функционалдық тапсырма емес, әртүрлі жұмыс талаптарын тиімді орындауға қол жетімді мүмкіндіктер, әрекеттер, үдерістер және жауаптар тізімі», – деп анықтама беріп, «Жеке құзыреттілік – жеке нәтижеге оң әсер етеді», – деген болжам ұсынды [21]. Ал П. Ружевски мен М. Прыс «Құзыреттілік -

нақты, анықтуға болатын білім, дағды, қабілеттердің өлшемі; қолданумен байланысты басқа да сипаттамалар (мысалы, көзқарастар, қарым-қатынас, іс-әрекет, физикалық мүмкіндіктер); белгілі бір іскерлік контексіндегі адамның орындай алатын іс-әрекеті және игеретін ресурстары, – деп түсіндіреді [22].

Осылайша, ғылыми зерттеу әдебиеттеріндегі *құзыр* және *құзыреттілікке* берген анықтамаларды талдай келе: тұлғаның оқу үдерісі мен іздену нәтижесінде игерген белгілі бір деңгейдегі білім, білік, дағдысы; мәселені жан-жақты білуі; тиімді шешім қабылдай алуға қабілеттілігі; жеке тұлғаның өзін-өзі дамыту нәтижесін көрсететін, көп өлшемді ұғым; іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін меңгеруінің сапалық жиынтығы ретінде қарастырылғанын көрдік. Сонымен, құзыреттілік – жеке тұлғаның өмірлік және кәсіби міндеттерді шешу тәжірибесінде көрініс табатын білім, білік және іс-әрекеттің әмбебап әдістерін меңгерудегі алған білімнің нәтижесі деп тұжымдаймыз.

Қазіргі таңда зерттеушілер заманауи адамға қажет, сұранысқа ие, қолданыс ауқымы кең құзыреттіліктің негізгі түрлерінің бірі ретінде – ақпараттық құзыреттілікті бөліп көрсетеді.

Қоғамның кәсіби мамандарды дайындау деңгейіне қоятын талаптарының өсуі мен медиабілім үдерісінде ЖОО-ны түлектерінің ақпараттық құзыреттілік деңгейі арасында қарама-қайшылықтар, студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға аса мән беру керек екендігін анықтады. Осылайша, қажетті ақпаратты масс-медиядан өз бетінше іздеп, сұрыптай алатын, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды еркін қолдана отырып ақпаратты талдап, ұйымдастыра және қайта жаңғырта алатын мамандардың қажеттілігі артауда.

Ақпарат көлемі мен ақпарат көздерінің күн сайын артуы, технологиялардың жылдам жаңаруы мен оларды қолдана алу мүмкіндігі, ақпаратты өздігінен ізденіп табуы мен оны орынды қолдана алуы – ақпараттық құзыреттілігі дамыған, болашақ кәсіби маманды дайындау қажеттілігін туындатады.

Жас маман еңбек нарығының талаптарына сай келіп, ақпарат ағымында бағдарлай алуы үшін медиақұзыретті болып, масс-медиядан алған ақпараттарын дұрыс өңдеп, игі істе қолдана алуы керек. Ақпарат ағымының жаңарып, түрленіп отыруына орай тұлға өмір бойы білімін кеңейте түспек. Осы орайда ЖОО-ны іргесінде студенттің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға баса мән беру маңызды деген ойдамыз.

Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту мәселесі шетелдік және отындық ғалымдардың еңбектерінде көрініс тауып, әр қырынан қаралып, зерттеу бағытына орай анықтамалар берілген.

Адамның ақпараттық құзыреттілігін дамыту – тұлғаны дамытудың бөлінбейтін тұтас үдерісі ретінде, жеке тұлғаның ақпараттық қарым-қатынастар мен ақпараттық мәдениет әлеміне кезеңді түрде енуі арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, ақпараттық құзыреттілік түсінігін теориялық білімді біріктіруге негізделген күрделі, әрі жеке психологиялық қалыптасу, инновациялық технологиялар саласындағы тәжірибелік қабілеттер мен жеке қасиеттердің белгілі бір жиынтығы, – деп Н.П.Табачук бастаған бірнеше ғалымдар ұсынды [23]. Ал, М. Пинто, Р. Фернандес-Паскаль және т.б. зерттеушілер: «Ақпараттық құзыреттілікті дамыту белгілі бір мәселелерді шешу немесе мақсат қою арқылы жетістікке жету үшін әртүрлі контексте қабілеттерді, білім мен дағдыларды ортақ пайдалануды білдіреді», – деп пайымдады [24].

А.В. Вишнякова өзінің диссертациялық зерттеуінде «Ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік ақпаратты өз бетінше іздеу, таңдау, талдау, жүйелеу, ұсыну, беру; жобалау объектілері мен процестері; адамдармен байланыс орнату мүмкіндігі» - десе, [25] ал, О.Б. Зайцеваның пікірінше, «Ақпараттық құзыреттілік – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, әртүрлі ақпарат түрлерімен жұмыс істеу үшін теориялық білім мен практикалық дағдыларды интеграциялау нәтижесінде қол жеткізу» [26].

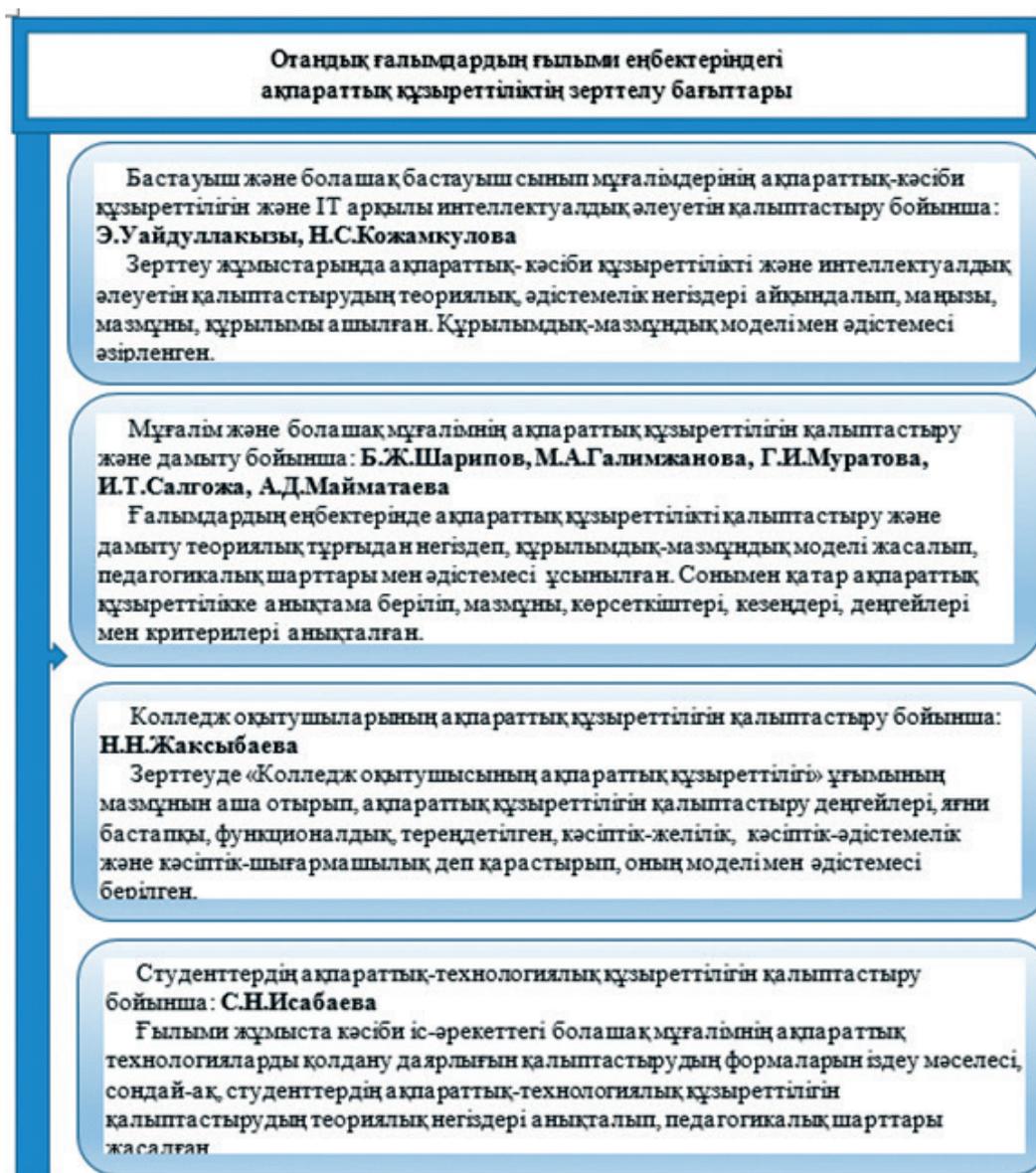
Өз зерттеулерінің нәтижесінде Э.Ф. Морковина: «Студенттің ақпараттық құзыреттілігі – ақпараттық кеңістікте бағдарлану мен белсенділікке қажетті құзыреттер жиынтығын меңгеру дәрежесін сипаттайтын тұлғаның кәсіби маңызды интеграциялық сапасы», – деген

тұжырым жасаса [27], зерттеуші М.В. Романова: конструктивистік көзқарасқа негізделген студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытудың құрылымдық моделін ұсынып, оны мақсатты (нақты, ұзақ мерзімді және операциялық мақсаттардың бірлігі және осы мақсаттарды бөлетін міндеттер жиынтығы); мазмұнық (теориялық және технологиялық сипаттағы ақпараттық білімдер жиынтығы); технологиялық (эксперттік жүйені жобалау технологиясы шеңберінде жүзеге асырылатын әдістер, құралдар); ұйымдастырушылық (студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту процесінің шарттары мен кезеңдері); тиімді (деңгейлері, критерийлері, көрсеткіштері, диагностикалық әдістері), – деп көрсеткен болатын [28]. Бұл модель деңгейлік сипатқа ие бола отырып, студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытудың төменгі, орта және жоғары деңгейлерін қамтиды.

Ғалым Л.Р. Вотякова: «Студенттің кәсіби-ақпараттық құзыреттілігін – қазіргі кәсіби-педагогикалық құзіреттіліктің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарап, оларды құндылық-мотивациялық, ақпараттық, зияткерлік, зерттеушілік, коммуникативті әлеуетін біріктіретін жүйелі тұлғалық және кәсіби сапасы ретінде қарастырған жөн. Болашақта кәсіби қызметінде ақпараттық ресурстарды, инновациялық білім беру үдерісін модельдеу мен енгізу үшін де, тұлғалық және кәсіби өзін-өзі дамыту үшін де, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды шығармашылықпен пайдалануда да қамтамасыз етеді», – деп сипаттаған [29].

Аталған ғалымдардың *студенттердің ақпараттық құзыреттілігіне қатысты* берген сипаттамалары мен анықтамаларын талдай келе, ақпараттық құзіреттілік – білім, білік және дағдының деңгейі ретінде ғана емес, ақпараттық кеңістікте жылдам бағдарлана алуға мүмкіндік, сонымен қатар компьютерлік технологияларды пайдалана отырып ақпаратты іздеу, бағалау, пайдалану және сақтау тәжірибесі, тұлғалық және кәсіби өзін-өзі дамыту, оқу міндеттерін және практикалық тапсырмаларды шешудегі құзыреттілік, өзіндік тәжірибе және сапа ретінде қарастырылғанына көз жеткіздік.

Отандық ғалымдардың да еңбектерінде ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру, дамыту мәселелері біршама зерттеліп, тақырып аясында теориялық-әдіснамалық негіздері айқындалып, педагогикалық, психологиялық шарттары мен моделі жасалып, түрлі әдістемелер ұсынылған. Авторлардың еңбектерін зерттеу тақырыбына қарай топтастыру төмендегі суретте көрсетілген (Сурет 2):

Сурет 2. Қазақстандық ғалымдардың ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту бойынша еңбектерінің топтастырылуы

Ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту бойынша зерттеулеріне талдау жасай келе, бұл құзыреттілік ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ресурстарының көмегі арқылы әртүрлі білім беру міндеттерін шешумен байланыстылығы аңғарылды. Сонымен қатар, студент білім, тәжірибе, құндылықтар мен бейімділіктерді пайдалана отырып, нақты өмірлік жағдайларда туындайтын мәселелерді шешу қабілеті, компьютерлік-бағдарламалық сауаттылығы, кәсіби ізденуде мақсаттарға жету үшін заманауи ақпараттық технологияларды пайдалануы, үздіксіз кәсіби дамуы, кәсіби жұмыста өзін-өзі жүзеге асыруға қажетті ақпараттық технологиялар саласында өзін-өзі жетілдіруге дайын болу маңыздылығы анықталды.

Ақпараттық құзыреттілік мазмұнының негізі жеке тұлғаның ақпараттық үдерістерге қатысу қабілеті мен дайындығы, АКТ құралдарын пайдалана отырып, алдына қойған міндеттерді табысты шешу болып табылады.

Студенттің медиабілім үдерісіндегі ақпараттық құзыреттілігі – оның жеке білімі, яғни ақпаратпен жұмыс істеуге қажетті білім, білік және дағдылардың біріккен жүйесі, сапа мен тәжірибесінің жиынтығы, оларды қолдану арқылы әртүрлі іс-әрекет түрлерін жүзеге асыру қабілеті деп тұжырымдаймыз.

Нәтижелер

Отандық білім берудің модернизациясында педагогикалық мамандыққа қойылатын талаптар күшейтілуде, жауапкершілік артуда. Оқу орны түлектерінің кәсіби сауатты маман болып шығуы мен кәсіби құзыреттілігі басты орынға қойылған. Заман ағымымен қолданыстағы қарым-қатынас құралдары жыл сайын білім алушылардың өмірінде және оқу үдерісінде маңызды рөл алуда. Осылайша, медиабілім үдерісінде теориялық және практикалық әдістерді қолдану арқылы студенттердің ақпараттық құзыреттілігінің дамуына ықпал етуге болады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделей келе, авторлар медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытудың маңыздылығын басшылыққа ала отырып, келесі ұсынымдарды дамытуды қарастырады:

- студенттерді заманауи қоғамда ақпараттық сауаттылығын арттыру;
- білім алушылардың масс-медиа құралдарынан алынғын ақпараттың тұлғалық дамуға, психикаға әсерін білуі;
- АКТ-ды кәсіби қолдану арқылы, ақпарат көздеріне еркін шыға алу;
- әр түрлі ресурстардан қажетті ақпарат көздерінен таба алуы және сұрыптай білуі;
- ақпараттың түпкілікті мақсатын және бағыттылығын аңғара білу қабілеті;
- алынған ақпаратпен келісу немесе келіспеуге байланысты ой тұжырымдарын шығару қабілеті;
- ақпараттың шынайылығын тексере білу құзыреттілігі;
- сенімді ақпарат көздерінен мәлімет ала білуге мүмкіндігі;
- өзінде бар білімін, ақпарат көздерінен алған біліммен толықтырып, кәсіби міндеттерді шығармашыл шешу дағдысы;
- жан-жақты ізденімпаз, адамгершілікті, белсенді тұлғаның қалыптасуы.

Осы аталған ұсынымдарды жүйелі, тиімді және бірізділікпен жүзеге асыру үшін арнайы курстық дәріс, практикалық жаттығулары мен шығармашылық тапсырмаларының тұтас циклін ұйымдастыру арқылы медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік туады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тұлғаның ақпараттық құзыреттілігін дамытудың маңызды көрсеткіші оның ақпараттық іс-әрекетті жүзеге асыру қабілеті, ал негізгі мақсаты жаңа кәсіби міндеттерді шешу кезінде туындайтын ақпараттық қажеттіліктерді қанағаттандыру болып табылады.

Болашақ мамандардың медиабілім үдерісінде ақпараттық құзыреттілігін дамыту - қоғамдағы ақпараттың көптігі мен құбылмалы ағынында бағдарлануға, алынған ақпаратты таңдау, өңдеудің өзіндік рухани, құндылық-адамгершілік сүзгісін жасай білуге, алынған білімге сыни көзқарасты қалыптастыруға, ақпаратты шығармашылықпен таңдай білуге көмектеседі.

Қазақстанда студенттердің ақпараттық құзыреттілігін медиабілім үдерісінде дамыту жағдайын талдай отырып, жоғары оқу орындарында бұл мәселе толыққанды зерттелмегенін, әлі де жан-жақты қарастырып, заман ағымының өзгерістері мен жаңалықтарын, техникалық құралдар мен бағдарламалардың жаңарып отыруын басшылыққа ала отырып, зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек деп қорытындылаймыз.

Қаржыландыру. АР19679344 «ЖОО-да оқытушылар мен студенттердің желілік коммуникативтік мәдениеті мен цифрлық этикетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеу» ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР «Білім туралы» Заңы. 28.06.2007ж., №546 Қаулысы. – Астана: Ақорда, – 2007. [Электрон. ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000546> (қарастырылған күні: 09.02.2023).
2. ҚР Президенті Қ.-Ж.К.Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Қазақстан халқына Жолдауы [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (қарастырылған күні: 09.02.2023).
3. Khanum A., Khanum A., Bashir F. Information Competencies and Information Seeking Behavior in Digital Paradigms: A Case of Urdu Literature // Journal SAGE Open, Insurgent Sociologist. – 2021. – No.11(4). P. 30–50.
4. Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010. – 64 с.
5. Панова В.Г. Российская педагогическая энциклопедия: В 2 т. – М: «Большая Российская энциклопедия», 1993. – 1160 с.
6. UNESCO. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural / Organization In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, – 1999. – [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.mediamanual.at/en/pdf/recommendations.pdf> (қарастырылған күні: 09.02.2023).
7. Kubey R. Obstacles to the development of media education in the United States // Journal of communication. Winter, 1998. – Vol. 48. – No.1.
8. Masterman L. Media Awareness Education: Eighteen Basic Principles // Teaching the Media, Comedia Books. – 1985. [Электрон. ресурс] – URL: <http://www.medialit.net/reading-room/media-awareness-education-eighteen-basic-principles> (қарастырылған күні: 09.02.2023).
9. Mihailidis P. The media education manifesto by David Buckingham // Journal of Children and Media. – 2020. – Vol.14. – Issue 4. – P. 526-528.
10. Федоров А.В. Медиаобразование: история, теория и методика: монография. – Ростов-на-Д.: Изд-во ЦВВР, 2001. – 708 с.
11. Жилавская И.В. Медиаобразование молодежи: монография. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: МПГУ, 2018. – 214 с. – 156 с.
12. Чельшева И.В. Медиаобразовательный компонент в работе учителя школы и преподавателя вуза: возможности реализации // ЗНАК проблемное поле медиаобразования. Научный журнал, 2016. – № 4 (21). – С.15-20.
13. Құсайынов А.Қ. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2007. – 256 б.
14. Әбілқасымова Г., Әлімбаев Д.Е. Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жолдары // Қарағанды университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы, 2014. – № 2. – 37-43 Б.
15. Хуторской А.В. Технология конструирования компетентностного обучения // Вестник Института образования человека, 2011. – № 2. – С.2-23.
16. Midhat A.M., Qureshi S.M., Memon M.S., Mari S.I., Ramzan M.B. Competency Framework Development for Effective Human Resource Management // Journal SAGE Open. – 2021. – 11(2). [Электрон. ресурс]. – URL: <https://doi.org/10.1177/21582440211006124> (қарастырылған күні: 09.02.2023).
17. Петров Ф.Н. Словарь иностранных слов. – 18-е изд. – Москва: Рус. яз., 1989. – 620 с.
18. Кенжебеков Б.Т. Маманның кәсіби құзыреттілігінің теориялық негізі. // Бастауыш мектеп. – 2004. – №7. – Б. 3-7.
19. Таубаева Ш.Т. Педагогика: оқулық. – Алматы: ОНОН, 2018. – 357 б.
20. Зеер Э.Ф., Павлова, А.М., Сумануик Е.Е. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: Учеб. пос. – Москва: МПСИ, 2005. – 216 с.
21. Shin S.Y., Kim C.Y. Does a Competent Member Always Obtain Good Results? The Social Identity Perspective // Journal SAGE Open. – 2021. – No. 11(1). [Электрон. ресурс] – URL: <https://doi.org/10.1177/21582440211006144> (қарастырылған күні: 09.02.2023).

22. Przemysław R., Marcin P. How to visualize the competence: the Issue of Occupational Information Network Visualization // *Procedia Computer Science*. – 2021. – Vol. 192. – P. 4845-4852.
23. Tabachuk N.P., Ledovskikh I.A., Shulika N.A., Karpova I.V., Kazinets V.A., Polichka A.E. Information Competency and Creative Initiative of Personality and Their Manifestation in Activity// *Journal of Social Studies Education Research*. – 2018. – Vol. 9. – No 1. – P. 168–186.
24. Pinto M., Fernández-Pascual R., Gómez-Hernández A., Cuevas A., Granell X., Puertas S., Guerrero D., Gómez C., Palomares R. Attitudes toward Information Competency of University Students in Social Sciences // *Journal of portal: Libraries and the Academy*. –2016. – Vol. 16. – P. 737 – 761.
25. Вишнякова А.В. Образовательная среда как условие формирования информационно-коммуникативной компетентности учащихся: автореф. дис.канд.пед.наук. – Оренбург, 2002. – 23 с.
26. Зайцева О.Б. Информационная компетентность учителя образовательной области «Технология» // *Педагогика*. – 2004. – № 7. – Библиогр.: С. 17–23.
27. Морковина Э.Ф. Развитие информационной компетентности студента в образовательном процессе: Дис.канд.пед.наук. – Оренбург, 2005. – 212 с.
28. Романова М.В. Развитие информационной компетентности студентов университета на основе конструктивистского подхода: Дис.канд.пед.наук. – Магнитогорск, 2006. – 172 с.
29. Вотякова Л.Р. Развитие профессионально-информационной компетентности студентов - будущих педагогов: Дисс.канд.пед.наук. – Казань, 2010. – 211 с.

П.Б. Сейтказы¹, Н.А. Ырымбаева², К.Р. Кажимова³

^{1,2}*Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

³*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан*

Изучение научно-педагогической литературы по развитию информационной компетентности студентов в процессе медиаобразования

Аннотация. На современном глобальном этапе задачами системы образования являются обеспечение государства квалифицированными кадрами, подготовка конкурентоспособных специалистов, качественное образование, направленное на развитие и профессиональное становление личности. Реализация этих задач связана с созданием необходимых условий со стороны вуза и эффективной организацией образования на современном уровне. Сегодня, в век информационно-коммуникационных технологий, одной из новых тенденций в образовании является медиаобразование. При осуществлении профессионального развития личности через процесс медиаобразования появляются медиакомпетентные специалисты, грамотно использующие информацию в своей среде. Выпускник вуза, обладая медиаграмотными, информационными знаниями и профессиональными компетенциями, успешно трудится по специальности, проявляет гражданскую активность, достигает высоких результатов. Сегодня рост темпов компьютерного и информационного развития, превращая информационную компетентность в важнейшую область общей компетенции, требует ее всестороннего, глубокого рассмотрения и научного изучения. В статье проанализированы определения отечественных и зарубежных ученых к понятиям «медиаобразование», «процесс медиаобразования», «компетентность», «информационная компетентность» в научных трудах. Кроме того, были проанализированы научные работы отечественных ученых по формированию и развитию информационной компетентности студентов и сгруппированы в зависимости от региона исследования. Изучив научные труды в рамках темы, авторы дают рекомендации, связанные с развитием информационной компетентности студентов в процессе медиаобразования. Развитие информационной компетентности студентов в процессе медиаобразования, позволяющее адаптироваться к условиям рынка труда, стимулирует к систематическому постоянному совершенствованию собственного уровня знаний, приучает к необходимости пополнения профессиональной и информационной грамотности.

Ключевые слова: медиа, медиаобразование, процесс медиаобразования, компетентность, компетенция, информационная компетентность.

P.B. Seiitkazy¹, N.A. Yrymbayeva², K.R. Kazhimova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan¹

³West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

Study of scientific and pedagogical literature on the development of information competence of students in the process of media education

Abstract. At the present global stage, the purpose of the education system is clearly defined as providing the state with qualified personnel, training competitive specialists, which quality education aimed to the development and professional formation of the individual. The implementation of these tasks is connected with the creation of the necessary conditions on the part of the university and the effective organization of education at the modern level. In the 21 century, in the age of information and communication technologies, one of the new trends in education is media education. By the professional personal development through the process of media education, media-competent specialists will be skilled enough to use information in their environment competently. It is obvious that a graduate of a university with a developed media literacy, information education and professional competence will achieve high results, working productively in the specialty and showing civic activity. Today, the growth of the pace of computer and information development, turning information competence into the most important area of general competence, requires its comprehensive, in-depth consideration and scientific study. The article analyzes the definitions of domestic and foreign scientists to the concepts of «media education», «media education process», «competence», «information competence» in scientific works. The article analyzes the definitions of the concepts of «media education», «the process of media education», «competence», «information competence» in the scientific works of domestic and foreign scientists and gives concepts. In addition, the scientific works scientists on the formation and development of students' information competence were analyzed and grouped depending on the region of the study. Studying scientific works within the framework of the topic, the authors give recommendations related to the development of students' information competence in the process of media education. The development of information competence of students in the process of media education, encourages regular continuous improvement of the level of self-education, allowing them to adapt to the conditions of the labor market, instills skills in the need to supplement professional and information literacy.

Keywords: media, media education, process of media education, competence, information competence.

References

1. QR “Bilim turaly” Zany. 28.06.2007 zhyl [Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” of 27 July, 2007 No. 546] Astana: Akorda. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000546> [in Kazakh]. (accessed 09.02.2023).
2. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Q.-Zh.K. Toqaevtyñ “Adilet memleket. Birtutas Ult. Berekeli kogam” Qazaqstan khalqyna Zholdauy [The nation address “A fair state. One nation. Prosperous society ” of President of the Republic of Kazakhstan, September 1, 2022]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> [in Kazakh]. (accessed 09.02.2023).
3. Khanum A., Bashir F. Information Competencies and Information Seeking Behavior in Digital Paradigms: A Case of Urdu Literature. *Journal SAGE Open, Insurgent Sociologist*, 2021. No.11(4). P. 30–50.
4. Fedorov A.V. Slovar' terminov po mediaobrazovaniyu, mediapedagogike, mediagramotnosti, mediakompetentnosti [Glossary of terms on media education, media pedagogy, media literacy, media competence] (Izdatelstvo Taganrog, Taganrog, 2010, 24 p.). [in Russian].
5. Panova V.G. Rossiyskaya pedagogicheskaya entsiklopediya: V 2 t. [Russian Pedagogical Encyclopedia: In 2 volumes] (Moscow, 1993, 1160 p.). [in Russian]
6. UNESCO. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural / Organization In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, (1999). Available at: <https://www.mediamanual.at/en/pdf/recommendations.pdf> (accessed 09.02.2023).
7. Kubey R. Obstacles to the development of media education in the United States. *Journal of communication*. 1998.

8. Masterman L. Media Awareness Education: Eighteen Basic Principles. Teaching the Media, Comedia Books. Available at: <http://www.medialit.net/reading-room/media-awareness-education-eighteen-basic-principles> (accessed 09.02.2023).
9. Mihailidis P. The media education manifesto by David Buckingham. *Journal of Children and Media*. 2020. No.14(4). P.526-528.
10. Fedorov A.V. Mediaobrazovaniye: istoriya, teoriya i metodika: monogr [Media education: history, theory and methodology: monograph] (Izd-vo TSVVR, Rostov n/D, 2001, 708 p.). [in Russian].
11. Zhilavskaya I.V. Mediaobrazovaniye molodezhi: monogr [Media education of youth: monograph] (MPGU, Moscow, 2018, 214 p.). [in Russian]
12. Chelysheva I.V. Mediaobrazovatel'nyy komponent v rabote uchitelya shkoly i prepodavatelya vuza: vozmozhnosti realizatsii [Media Educational Component in the Work of a School Teacher and a University Teacher: Possibilities for Implementation]. *SIGN problematic field of media education Research Journal*, 2020. No.4(21). P.15-20. [in Russian].
13. Kusaynov A.K. Qazaq tili terminderinin salalyk gylymi tusindirime sozdigi Pedagogika zhane psikhologiya [Scientific explanatory dictionary of Kazakh language terms: Pedagogy and psychology] (Mektep, Almaty, 2007, 256 p.). [in Kazakh].
14. Abilqasimova G., Alimbekov D.E. Bolashaq kasiptik okytu pedagogtarynyn kasibi quzyrettiligin qalyptstyru joldary [The ways of formation of professional competence of future teachers of vocational education] *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Pedagogika*. 2014. P. 2(74). P. 37- 43. [in Kazakh].
15. Khutorskoy A.V. Tekhnologiya konstruirovaniya kompetentnostnogo obucheniya [Technology for constructing competence-based learning] *Vestnik Instituta obrazovaniya cheloveka*. 2, 23 (2011). [in Russian].
16. Midhat A.M., Qureshi S.M, Memon M.S, Mari S.I., Ramzan, M.B. Competency Framework Development for Effective Human Resource Management. *Journal SAGE Open*.11(2). (2021). Available at: <https://doi.org/10.1177/21582440211006124> (accessed 09.02.2023).
17. Petrov F.N. Slovar' inostrannykh slov [Dictionary of foreign words] (18th ed. Moscow, 1989, 620 p.). [in Russian].
18. Kenzhebekov, B.T. Mamannyn kasibi quzyrettiliginin teorialik negizi [Theoretical basis of professional competence of a specialist] *Bastauysh mektep*. 2014. No.7. P.3-7. [in Kazakh].
19. Taubayeva, Sh.T., Imanbayeva, S.T., & Berikkhanova, A.E. *Pedagogika: okulyk* [Pedagogy: book] (ONON, Almaty, 2018, 357 p.). [in Kazakh].
20. Zeyer, E.F., Pavlova, A.M., Symanyuk, E.E. *Modernizatsiya professional'nogo obrazovaniya: kompetentnostnyy podkhod: Ucheb. pos* [Modernization of Vocational Education: Competence-Based Approach: Textbook] (MPSI Moscow, 2005, 216 p.). [in Russian].
21. Shin S.Y., Kim C.Y. Does a Competent Member Always Obtain Good Results? The Social Identity Perspective. *Journal SAGE Open*. 2021. No. 11(1). Available at: <https://doi.org/10.1177/21582440211006144> (accessed 09.02.2023).
22. Przemysław R., Marcin P. How to visualize the competence: the Issue of Occupational Information Network Visualization. *Procedia Computer Science*.2021. No. 192. P.4845-4852.
23. Tabachuk N.P., Ledovskikh I.A., Shulika N.A., Karpova I.V., Kazinets V.A., Polichka A.E. Information Competency and Creative Initiative of Personality and Their Manifestation in Activity. *Journal of Social Studies Education Research*. 2018. No.9(1). P.168–186.
24. Pinto M., Fernández-Pascual R., Gómez-Hernández A., Cuevas A., Granell X., Puertas S., Guerrero D., Gómez C., Palomares R. Attitudes toward Information Competency of University Students in Social Sciences. *Journal of portal: Libraries and the Academy*. 2016. P. 737 – 761.
25. Vishnyakova A.V. Obrazovatel'naya sreda kak usloviye formirovaniya informatsionno-kommunikativnoy kompetentnosti uchashchikhsya: aftoreferat dis... kandidata nauk [Educational environment as a condition for the formation of information and communication competence of students: Extended abstract of candidate's thesis]. *Orenburg*, 2002. P.23. [in Russian].
26. Zaytseva O.B. Informatsionnaya kompetentnost' uchitelya obrazovatel'noy oblasti «Tekhnologiya» [Information competence of the teacher of the educational field "Technology"] *Pedagogika. – Bibliogr*. 2013. No.7. P.17–23. [in Russian].
27. Morkovina E.F. Razvitiye informatsionnoy kompetentnosti studenta v obrazovatel'nom protsesse [Development of information competence of a student in the educational process: Extended abstract of candidate's thesis]. *Orenburg*, 2005. P. 212. [in Russian].

28. Romanova M.V. Razvitiye informatsionnoy kompetentnosti studentov universiteta na osnove konstruktivistskogo podkhoda [Development of Information Competence of University Students on the Basis of a Constructivist Approach: Extended abstract of candidate's thesis]. Magnitogorsk, 2006. P.172. [in Russian].

29. Votyakova L.R. Razvitiye professionalno-informatsionnoy kompetentnosti studentov - budushchikh pedagogov [Development of professional and informational competence of students - future teachers: Extended abstract of candidate's thesis]. Kazan, 2010. P. 211. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Сейітказы П.Б. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Педагогика» кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ырымбаева Н.А. – **корреспонденция үшін автор**, 1 курс докторанты, «Педагогика» кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан.

Кажимова К.Р. – 6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығы бойынша Философия докторы (PhD), «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.

Seitkazy P.B. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yrymbayeva N.A. – Corresponding author, PhD student, Department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kazhimova K.R. – PhD, Department of Pedagogy and Psychology, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan.

Л.А. Сулейменова , Г.К.Нурмуханбетова, А.Б. Ибашова
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
(E-mail: laurasuleimenova7174@gmail.com, ngulira@mail.ru, almira_i@mail.ru)

Бастауыш сынып білім алушыларының ScratchJr-де цифрлық баяндау жобасын жасау негізінде есептік ойлауын қалыптастыру

Аңдатпа. Есептік ойлау қоғамдағы мәселелерді шешу дағдыларының жиынтығы ретінде қазіргі кезде білім берудегі инновациялардың орталық назарында болып отыр. Программалық қамтамасыздандыру арқылы басқарылатын нысандарға толы цифрлық әлемде жаңа буын өкілдерінің өркендеуі үшін олардың есептік ойлау дағдылары қалыптасқан болуы шарт.

Есептік ойлау білім алушыларға декомпозиция, абстракция, деректерді жинау, алгоритмдеу, модельдеу және байланыс сияқты ақыл-ой құралдарын қолдану арқылы күрделі мәселелерді шешуге көмектесетін ойлау дағдысы. Бұл дағды барлық пәндік салаларда қолданылады, өйткені білім алушылар болашақта цифрлық аборигендер бола отырып, стратегияларды, идеяларды және технологиялық тәжірибелерді тиімдірек пайдалануды үйренеді.

Қарастырылып отырған зерттеуде балалардың бастауыш сыныптарда есептік ойлауын қалыптастыру үшін ScratchJr ортасымен программалауды оқыту барысында «Жеті қазынаның бірі» атты қазақ халық ертегісін цифрлық баяндау жобасын орындату процесі қарастырылады. ScratchJr визуалды бағдарламалау ортасы балалар үшін көрнекі және пайдалануға оңай, өйткені ол кодтау арқылы жобалық жұмыстарға жылдам бейімделуді қамтамасыз етеді.

Цифрлық баяндау – бұл білім алушылардың есептік ойлауын қалыптастыратын ең жаңа педагогикалық тәсілдердің бірі. Оқытушылар білім алушылардың есептік ойлауын қалыптастыру үшін жаңа технологиялар мен білім беру тәсілдерін іздеу үстінде. Ал ScratchJr көмегімен цифрлық баяндау бұл сұранысты қанағаттандыра алады.

Зерттеуде цифрлық баяндау форматында қарастырылған пәнаралық тақырып «Жеті қазынаның бірі» қазақ халық ертегісі жас кезінен бастап балаларға ұлттық танымын оятады. Бұл өсіп келе жатқан ұрпақтың ұлттық құндылықтарының қалыптасуына ықпал етеді.

Мақалада есептік ойлаудың үш компонентін: есептік ойлау тұжырымдамасын, есептеу практикасын, есептік ойлау перспективаларын дамыту үшін бастауыш сыныптарда цифрлық баяндау жобасын орындатудың артықшылықтары анықталады.

Түйін сөздер: есептік ойлау, жобалық оқыту, ScratchJr, визуалды программалау, бастауыш сынып, цифрлық баяндау, пәнаралық байланыстар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-242-252>

Кіріспе

Қазіргі кезде қоғамда жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде, әсіресе мектептің білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойылып отыр. Қазақстандағы жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес, мектептің негізгі міндеттерінің бірі - шығармашыл балалардың

жаңа буынын тәрбиелеу. Бұл талантты және ақылды идеяларды іздеу емес, мақсатты шығармашылықты қалыптастыру, әлемнің стандартты емес көзқарасы мен барлық мектеп білім алушыларының жаңаша ойлауын дамыту болып табылады [1].

Бастауыш білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттердің бірі - білім алушылар болашақта міндетті білім алуды аяқтау барысында, алдын-ала болжауға қиын болатын білім мен дағдыларды анықтау [2].

Қазіргі кезде техникалық прогрестің әсеріне, ақпараттың кең қоймаларына қол жеткізуге, климаттың өзгеруіне және әлеуметтік-саяси шиеленістерге байланысты қоғамда үнемі өзгерістер болып отырады. Мұндай өзгерістер оқыту және оқу процесіне де әсер етеді. Мысалы, COVID-19 пандемиясымен қойылған шектеулерге байланысты елімізде оқыту процесінде көптеген өзгерістер енгізілгенін көруге болады [3].

Жыл сайын жаһандық ақпараттық ағымның және жаппай цифрландырудың адамның танымдық қабілеттеріне әсері туралы ғылыми зерттеулер көбейіп келеді. Соның ішінде есептік ойлауды дамыту ғалымдардың назарын көбірек аударады. Зерттеушілер қоршаған ортаны модельдеуге, компьютерлік жүйелер үшін алгоритмдеуге және программалауға бағытталған оқыту білім алушылардың танымдық қабілеттерін дамытуға айтарлықтай әсер ететініне назар аударды.

Қазіргі уақытта қоғамда адамдар әрекеттерінің басым көпшілігін программалық қосымшаларды қолдану арқылы орындайды және балалар ақпараттық технологиялармен қоршалған. Есептік ойлау мен кодтау 21 ғасырда өсіп келе жатқан әрбір балаға қажетті дағдылар болып саналады.

Бүкіл әлем бойынша есептік ойлау мен кодтау сияқты информатика стандарттары бастауыш және орта мектептердің оқу бағдарламаларына интеграцияланғандықтан, білім беру технологиясында дағдылар мен тәжірибелер барған сайын танымал бола бастады [4]. Мысалы, Англия мен Финляндия сияқты елдерде информатиканы интеграциялау саясаты маңызды орын алады [5]. Біздің елімізде мектепте жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес «Цифрлық сауаттылық» деп аталатын информатиканың бастауышқа арналған курсы 2021 жылдан бері 1 сыныптан бастап оқытыла бастады [6].

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының есептік ойлауын қалыптастыру қажеттілігінің туындауы мен осы мәселені әдіснамалық тұрғыдан зерттелуінің жеткіліксіздігі арасындағы қайшылықтан біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыбы мен мақсаты анықталды.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш сынып білім алушыларының есептік ойлау дағдыларын ScratchJr-де цифрлық баяндау жобасын жасау негізінде қалыптастыру әдіснамасын зерттеу.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың зерттеу әдістері ретінде біз жалпы теориялық және эмпирикалық ғылыми әдістерін пайдаландық. Жұмысымыздың мақсатына сәйкес шетелдік және отандық ғылыми жұмыстар кешені зерделенді. Нәтижесінде есептік ойлау мен оны қалыптастыру әдіснамасы зерттеліп, сараланды.

Зерттеу барысында балалардың бастауыш сыныптарда есептік ойлауын қалыптастыру үшін ScratchJr ортасымен программалауды оқытуда «Жеті қазынаның бірі» атты қазақ халық ертегісін цифрлық баяндау жобасын орындату процесі қарастырылды. Сонымен қатар зерттеу тәжірибесі жүргізіліп, нәтижесі ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері мен талдау

Баланың есептік ойлауын қалыптастыру нені білдіреді? Бұл өзгеріп жатқан әлемді қалай басқаруға, жаңа технологиялық формаларға бейімделуге қабілетті шығармашыл адамды оқытуда инновациялық идеяларды қолдануды білдіреді. Есептік ойлауды қалыптастырудың міндетті шарты – шығармашылық ойлауды дамыту және стереотиптерді

жеңу мүмкіндігіне ие болу. Осы ретте есептік ойлау және оны қалыптастыру мәселесімен айналысқан зерттеушілердің еңбектеріне талдау жүргізейік.

Американдық ғалым Жанетт Винг өзінің негізгі мақаласында есептік ойлауды «қойылған мәселерді шешу, жүйелерді жобалау және информатика негізіндегі тұжырымдамаларды қолдану арқылы адамның мінез-құлқын түсіну»- деп анықтады. Жанетт Винг бұдан әрі есептік ойлану қабілетінде математикалық, инженерлік және ғылыми ойлауларға тән жалпы аналитикалық сипаттамалары бар екенін тұжырымдады [7]. Есептік ойлау арқылы ашық мәселелер шешіледі және контенттің басқа салаларымен байланысы логика мен тізбекті құру сияқты дағдылар арқылы орнатылады [8]. Есептік ойлауды қолданатын білім алушылар бұрыннан білетін нәрселер мен олардың алдында тұрған мәселе арасында байланыс орната алады [9]. Есептік ойлау процесі - алгоритмнің не істей алатынына әкелетін дәйекті процедураны жоспарлау, әзірлеу және енгізу, алгоритмдік ойлау арқылы есептерді тұжырымдау және шешу үшін компьютерлерді немесе басқа цифрлық құралдарды пайдалана білу [10]. Сонымен қатар, есептік ойлау модельдер мен симуляция сияқты абстракциялар арқылы деректерді ұсынады, ұйымдастырады, талдайды және әр түрлі жағдайларда мақсаттарға жету үшін тиімді және орындалатындай қадамдарды қолданады [11].

Scratch программалау ортасының негізін қалаушылар Карен Бреннан мен Мичелл Резник оқу мысалы ретінде Scratch-ті қолдана отырып, есептік ойлау құрылымы үш компоненттен: есептік ойлау тұжырымдамасынан, есептік ойлау тәжірибесінен және есептік ойлау перспективасынан тұратынын көрсеткен [12]. Бұл құрылым жас балаларға программалауды оқытуда кеңінен қолданылады. Есептік ойлау тұжырымдамаларына білім алушылар кодтау процесінде игере алатын фундаментальды тұжырымдамалар: реттіліктер, оқиғалар, параллелизм, шартты белгілер, операторлар және деректер жатады. Есептік ойлау практикасында білім алушылар кодтауда қолданылатын стратегияларға назар аударады, яғни, инкременті және итеративті тәсілдер, тестілеу және жөндеу, қайта пайдалану мен араластыру, абстракциялау және модульділік қамтылады. Есептік ойлау перспективалары - бұл кодтарды құру кезінде «білім алушылар өздерін, басқалармен қарым-қатынасын және олардың айналасындағы технологиялық әлемді түсінуі» болып табылады. Есептік ойлау перспективалары байланыс және сұрақтардан тұрады [13].

Бастауыш мектепте оқытудың тиімді стратегиясының бірі – білім алушылардың есептік ойлау дағдыларын дамыту үшін визуалды программалау тілдерін қолдану [14].

ScratchJr – бұл жас балаларға (8 жасқа дейінгі) есептік ойлаудың негізгі дағдыларын дамыту үшін арнайы жасалған визуалды программалау тілі.

ScratchJr ерте жастағы (5-7 жас) білім алушыларға арналған және олардың дамуына сәйкес программалаудың негізгі тұжырымдамаларын түсінуге көмектесуге бағытталған [15]. ScratchJr ортасын әзірлеушілерінің мақсаты - мектеп жасына дейінгі балаларға программалау ортасын ұсыну. Мұнда кішкентай балалар өздерінің анимациялық оқиғалары мен ойындарын құру арқылы программалаудың негізгі принциптері мен тұжырымдамаларын ойын түрінде үйренеді.

ScratchJr ортасын әзірлеуге үлгі ретінде MIT Lifelong Kindergarten тобының зерттеу өнімі – көпшілікке танымал Scratch программалау ортасы алынды [25]. ScratchJr кішкентай балаларды танымдық, жеке және эмоционалдық дамуына бағытталған интерактивті әңгімелер, коллаждар және ойындар түрінде жобаларды жасауға мүмкіндік беретін, оларға программалау мен есептік ойлауды таныстыруға арналған кіріспе программалау ортасы [15, 16, 17]. ScratchJr «программалау блоктарынан» тұратын визуалды ортаны қамтамасыз етеді. Планшет экранында пайда болатын спрайттарды (кейіпкерлерді немесе нысандарды) басқару блок тізбегін қосу арқылы орындалады. Scratch және ScratchJr ұқсас программалау орталарын пайдаланады. ScratchJr -де программалау блоктары Scratch-тің синтаксистік қасиеттеріне сәйкес «пазл бөліктері» түріндегі визуалды қасиеттері бар [17].

Scratch-тің көптеген жетілдірілген функциялары (мысалы, айнымалылар) 5-8 жастағы балалардың деңгейіне сәйкес ScratchJr программалау ортасын құру үшін жойылған [16].

Дегенмен, есептік ойлауды оқыту үшін ScratchJr-дің кейбір артықшылықтары анықталған. ScratchJr көмегімен балалар интерактивті анимация, әңгімелер немесе ойындар құру және өз жобаларын әлемдегі басқа балалармен онлайн қауымдастық арқылы бөлісе отырып, есептік тұжырымдамалары мен әдістерінің негіздерін игере алады [9,15].

Ғалымдар білім алушылардың «шынайы» практикалық оқытуға тартылатындығы мен оларға берген ақпаратты қайталамай білім іздеуде белсенді зерттеушілер болып табылатындығын есептік ойлау мен жобаға негізделген оқыту бағдарламалары интеграцияларында зерттеп дәлелдеген [18]. Жобалық жұмыстарды жүзеге асыру кезеңінде мектеп білім алушыларының назары кодтау процесіне қарағанда мәселені шешу процесіне аударылады. Программалау негіздерін оқыту барысында стихиялық механизмдер қателіктердің пайда болуында үлкен рөл атқаратындығына кезігеміз. Білім алушылар оқу мәселесін шешу барысында жинақталған қажетті тәжірибені сыни тұрғыдан қайта қарастырмай-ақ тікелей пайдалануға тырысады [7].

Жобалық жұмыстардың жоспары нақты мәселелерді немесе тақырыптарды шешуге негізделген [18]. Пәнаралық тақырыптарды қамтитын ScratchJr программалау ортасында «Жеті қазынаның бірі» ертегісінің желісі бойынша анимациялық мультфильмін жасауды қарастыруға болады.

Пәнаралық байланыс білім, білік және дағдылардың тұтас жүйесін дұрыс қалыптастыруға, білім алушылардың алған білімдерін әртүрлі пәндер бойынша дұрыс қолдана білуіне ықпал етеді. Егер ана тілінің басқа пәндермен байланысы туралы айтатын болсақ, онда ең алдымен тақырыптық байланыстарға назар аудару керек [19].

Ертегі – ауызша шығарманың ең көне жанры. Ол адамды өмір сүруге үйретеді, оның бойына оптимизмді ұялатады, жақсылық пен әділеттің салтанат құруына сенімін бекітеді. Ертегілер – көркем және әдеби шығармалар. Олар халық педагогикасының қазынасы, оның үстіне педагогикалық ой-пікірлерді қамтиды. Ертегілер – халық ғасырлар бойы өңдеп, сынаған тәрбиелік мәні зор құрал. Өмір, халықтық тәлім-тәрбие тәжірибесі ертегілердің педагогикалық құндылығын нанымды түрде дәлелдейді [20].

Қазіргі уақытта балалар жалпы кітап оқудан мультфильмдерді көргенді ұнатады. Олардың арасында қазақ ертегілерін білетіндер көп емес және қазақ ертегілері бойынша мультфильмдер де көп емес. Бұл ретте философиялық терең мазмұндылығымен ерекшеленетін қазақ ертегілерінің бала тәрбиесіндегі орны ерекше. Ертегілердің сюжеті алуан түрлі және кез келген ертегі бізді ойлауға, пайымдауға үйретеді. Қазақтың «Жеті қазынаның бірі» ертегісі қарапайым көрінгенмен, жеті санының киелі сан және жеті қазынаға не жататынын түсіндіру арқылы халқымыздың өсиет-танымының көптігін айтып, олардың тәрбиелік мәнін өсіп келе жатқан ұрпаққа ұғындырады.

Заманауи ақпараттық технология мен байланыс құралдарының жетістіктерінің арқасында әңгімелеу, баяндау да цифрлық сипатқа ие болды.

Цифрлық баяндау - әңгіме құру үшін суреттер, дауыстық баяндау, музыка, мәтіндік мазмұн немесе қозғалыс сияқты әртүрлі цифрлық медианы біріктіру процесі [21]. Бұл компьютер пайдаланушыларына данышпан әңгімеші болуға мүмкіндік береді [22]. Соңғы бірнеше жылда цифрлық баяндау сыныптағы әртүрлі оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін барынша сәнді және тиімді әдіске айналуда. Ол суреттерден, дыбыстардан және программалау нұсқауларынан тұратын бағдарламаланатын медиа. Цифрлық баяндау бағдарламашыға әртүрлі технологияларды қолдана отырып, шығармашылық баяндаушы болуға мүмкіндік береді [22]. Цифрлық оқиға бірнеше кейіпкерді (ScratchJr-де спрайт деп аталады) және көріністерді қамтиды. ScratchJr пайдаланушыға осы таңбаларды сценарий аймақтарында бірге немесе бөлек оңай жылжыта отырып, диалогқа, әрекеттерге іске қосуға мүмкіндік береді.

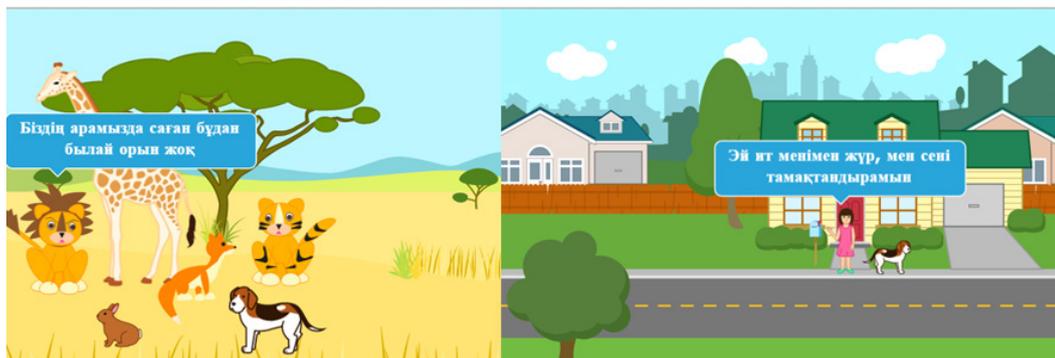
Зерттелініп отырған әдіснама практикалық сабақтар шеңберінде білім алушылар ScratchJr ортасының техникалық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, есептік ойлаудың үш компонентін «Жеті қазынаның бірі» ертегісінің желісі бойынша анимациялық мультфильмін жасау барысында игеруі тиісті.

«Жеті қазынаның бірі» — бұл Қазақстан Республикасының мектеп бағдарламасына кіріктірілген халық ертегісі. Білім алушыларды әңгімелер көбірек қызықтырады. Мұндай тақырыптар балаларға жобаларды жеке әзірлеуіне, сондай-ақ командаға қатысуына көмектеседі. Қарапайым тапсырма үшін N шешімін алуға болады. Ертегінің дамуында 3 маңызды кезең бар.

- 1) Басталуы: фонды таңдау және кейіпкерлерді құру(сурет салу).
- 2) Ортасы: ертегінің дамуы.
- 3) Соңы: жаңа білім алуымен немесе бақытты аяқталумен сюжеттің моральмен ұштастырылуы.

«Жеті қазынның бірі» ертегісі арыстанның барлық аңдарды қалай шақырғаны және барлық аңдардың ішіндегі ең ақылдысы мен мықтысы кім екенін білгісі келгені туралы баяндайды. Бұл оқиғаны ScratchJr программалау ортасы арқылы жасау керек. Бұл әрекеттің түрі балалардың өз идеяларын ойлауына және оны жүзеге асыруына көмектеседі.

Оқиға үшін ит, түлкі, жолбарыс, арыстан, қоян және жираф, адам сияқты кейіпкерлер, сондай-ақ екі көрініс қажет: орман мен үйдің жанындағы көгал. Спрайттарды әртүрлі тәсілдермен жасауға болады. Білім алушылар ScratchJr ортасының өзіндегі қол жетімді спрайттарды қолдануына болады немесе кейіпкерлердің бейнесін өздері сала алады. Бұл ертегіде 6 кезең бар және аталған кейіпкерлерге сәйкес жеті спрайт қолданылады. Цифрлық баяндау - бұл драма сияқты мультипроцессорлық әрекет. Ертегінің көрнекі көрінісі 1-суретте келтірілген.

Сурет 1. «Жеті қазынаның бірі» жобасының әртүрлі кезеңдері

Бұл жобаны орындату арқылы есептік ойлаудың үш компонентін келесідей түйіндеуге болады:

Есептік ойлау тұжырымдамасы: ScratchJR ортасы программалаудың ең маңызды 7 тұжырымдамасынан тұрады. Олар - тізбектер, циклдар, параллелизм, оқиғалар, шартты өрнектер, операторлар және деректер[12]. Қарастырып отырған жобалық жұмыста осы есептеу концепциялары толық қамтылған (Сурет-3).

Есептеу практикасы: ScratchJr көмегімен цифрлық ертегі жасау үшін келесі қадамдар жасалады:

1-қадам: Көріністі әзірлеу: білім алушылар ScratchJr фондық кітапханасынан фонды таңдауы керек;

2-қадам: Кейіпкерлерді дайындау: білім алушылар ScratchJr кейіпкерлер кітапханасынан ертегіге қажетті жануарлардың спрайттарын таңдауы керек, егер кітапханада кейіпкерлер болмаса, ScratchJr графикалық редакторын қолданып, оларды салуға болады. Сценарийлер мен көрнекі визуалды эффектілер ағынын да дайындау керек;

3-қадам: Спрайттарды біріктіру: хабарламалар командасын қолдана отырып, спрайттар бір-бірімен байланыстыру және цифрлық тарихты қалыптастыру. Білім алушылар ертегімен қайта танысып, кейіпкерлер арасындағы диалогтың айтылу ретін құруы керек;

4-қадам: Код жазу. Ертегінің кейіпкерлері: «Арыстан», «Жолбарыс», «Түлкі», «Қоян», «Жираф» спрайттарының кодтарын құрастыру керек (Сурет-2).

Сурет 2. Ертегі кейіпкерлері спрайттарының коды

5-қадам: 1- 4 қадамға дейін қайталап, ертегінің соңы үшін екінші сахнаны дайындап, оған адам мен иттің спрайттарын қосып және олардың кодтарын құрастыру керек.

6-қадам: Жобаны сақтау: ScratchJr ортасында жобалар автоматты түрде сақталады, ал жобаға атау арнайы батырма көмегімен беріледі.

Есептік ойлау перспективалары: Бастауыш сыныптағы балалар әртүрлі шығармашылық құралдарды қолдана отырып, әңгімелер, сызбалар мен ойындар жасауды цифрлық деңгейде дамыта алады.

ScratchJr пайдаланушыларға жобаларды әзірлеуге, бөлісуге, ремикс жасауға және түсініктеме беруге, ой бөлісуге мүмкіндігі бар белсенді онлайн қауымдастыққа ие [23]. Қауымдастық жас дизайнерлерге басқалармен қарым-қатынас жасауға және өз ойын білдіруге, пікір қалдыруға мүмкіндік береді. Есептік ойлау перспективалары жас білім алушыларға тұтынушы емес, есептеу ойшылы болуға мүмкіндік береді.

Білім алушылар құрылған жобаларын scratch.mit.edu порталының желілік ресурстарына орналастыра алады, сонымен қатар, жасалған өнімді бейімдеуге IOS және Android мобильді операциялық жүйелері үшін желілік бағдарламалық құралдарын пайдалана алады.

Жоғарыда ұсынылып отырған әдістеменің тиімділігін анықтау мақсатында зерттеу жұмысының тәжірибесіне Шымкент қаласының бастауыш мектептерінде және арнайы оқу орталықтарында бірінші сыныпта оқитын 34 білім алушылары қатысты. ScratchJr көмегімен бастауыш сынып оқушыларының цифрлық баяндауын дамыту әдісінің тиімділігін бағалау және оның балаларды оқу процесіне қаншалықты белсенді тартатынын білу үшін бақылау әдісімен эксперимент жүргізілді (Сурет-3). Білім алушылар жоба жұмыстарын жеке түрде орындады.

Сурет 3. Білім алушылардың ScratchJr ортасында жоба дайындау кезінен көрініс

Сабақ барысында білім алушылар бағдарламаға тез үйренді. Балалардың көпшілігі ScratchJr көмегімен цифрлық баяндау процесіне өте интербелсенді қатыса отырып, келесі сұрақтарға тап болды:

1) Өз спрайттыңды қалай салуға болады?

- 2) Ит қозғалысының айласы неде?
- 3) Өз дауысыңды қосуға бола ма?
- 4) Әрбір жануарды шынайы етуге бола ма?
- 5) Иттің қимылдарын шынайы етіп қалай жасауға болады?

Осындай мысалдармен жұмыс жасау барысында білім алушылар көптеген сұрақтардың шешімін табуға мәжбүр болды.

Нәтижелер білім алушылардың ScratchJr-мен жұмыс жасағанды ұнататынын көрсетті. ScratchJr программасының ортасы білім алушылардың қызығушылығын арттырды. Ең бастысы олар жоспар құра бастады. Жоспарға сүйене отырып, әрқайсысы ертегінің цифрлық баяндамасын құрды. Цифрлық баяндама спрайттар мен кезеңдерді әзірлеу, әр спрайтқа сценарий жазу, спрайттардың бірлесе әрекет жасауы, сөйлесуін ұйымдастыру және әзірленген өнімдерін сынақтан өткізу мен жөндеу әрекеттерін қамтиды.

Сол сияқты анимациялық сценарийлерді жасауда білім алушылар үлкен қызығушылық танытты. Программаның графикалық редакторы растрлық немесе векторлық режимде жұмыс жасайтын болғандықтан олардың бірін таңдау балаларға қиындық туғызатынын байқадық. Соңдықтан графикалық редакторды пайдалануға немесе программалауға келмейтін таңбаларды қосуға балалар қосымша уақыт жұмсады. Жалпы білім алушыларға оқиганы құрудан бастап соңғы кезеңінде ScratchJr ортасының веб-сайтында оқиганы жариялауға дейінгі оқу үрдісі ұнады.

Бастапқыда біз ScratchJr көмегімен цифрлық баяндау балалар үшін тым қиын болады деп ойладық және олар алғашында шынымен де аздап қиналды. Бірақ олар көріністерді, спрайттарды және программалау тілін меңгергеннен кейін бәрі оңайырақ болды. Оқу барысында ScratchJr программасы балаларға алға қойған мәселерді шешуге, құрдастарымен ынтымақтасу арқылы терең ойлануға мүмкіндік берді. Білім алушылардың әрекеттерін байқау және талқылау барысында олардың оқуға зейінділігі артқаны анықталды. Атап айтқанда, балалар өз идеяларын басқалармен бөлісе бастады және достарына көмектесу өте қызықты болды. ScratchJr көмегімен цифрлық баяндау пайдаланушыларға есептік ойлауға, есептік тұжырымдамалар мен есептік тәжірибелерді үйренуге мүмкіндік берді.

Қорытынды

Бастауыш сынып оқушыларының есептік ойлау дағдыларын дамыту үшін визуалды программалау тілдерін қолдану тиімді стратегия болып табылады. Визуалды программалау ScratchJr ортасын балаларға қолдану көрнекті және қарапайым болғандықтан, олар кодтау арқылы жобалық іс-әрекетті жасауға оңай бейімделеді.

ScratchJr ортасында бастауыш сынып білім алушылары үшін пәнаралық тақырыпта цифрлық баяндау жобаларын жасауға болады. Жоба жұмыстарын орындау барысында білім алушыларға есептік ойлаудың үш компоненті: есептік ойлау тұжырымдамасын, есептеу практикасын, есептік ойлау перспективаларын қалыптастыруда цифрлық баяндау - жаңа педагогикалық тәсілдің тиімділігі тәжірибе жүзінде анықталды.

Білім алушылар цифрлық баяндаудың практикалық бөлігін аяқтаған соң, алған өнімдерін қалай дайындағандарын және ертегі желісінің мәніне байланысты өзара ойларын айтып талқылады.

Оқыту процесінде ұлттық құндылықтар мен ақпараттық озық технологияларды байланыстыратын пәнаралық тақырыптар шеңберінде орындалатын жобалық жұмыстар өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеуге, ұлттық құндылықтарының қалыптасуына ықпал етеді.

Қаржыландыру. Жұмыс ҚР БҒМ грантының қаржылық қолдауымен орындалды (AP09260464 «Smart білім беру жағдайында «Scratch» және «Робототехника» курстары бойынша бастауыш мектепте ақпараттық білім ортасын әзірлеу» гранты).

Әдебиеттер тізімі

- Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі. – 2014. – № 6. – Б. 1-3.
2. Organisation for Economic Co-Operation and Development. Education Policy Outlook 2019: Working Together to Help Students Achieve their Potential. –Paris, France: OECD Publishing, 2019. – 256 p.
  3. Образование в эпоху COVID-19 и в последующий период. Концептуальная записка. Организация Объединенных Наций. [Электронды ресурс] – URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid19_and_beyond_russian.pdf (жүгінген күні: 20.01.2023).
  4. García-Peñalvo FJ. What Computational Thinking Is // Journal of Information Technology Research. – 2016. – Vol. 9(3). – P. 5-8.
  5. Williams H. No fear coding computational thinking across the K-5 curriculum. – International Society for Technology in Education, 2017. – 20-24 p.
  6. Оқу жоспары. 1 сынып. [Электронды ресурс] – URL: <http://smk.edu.kz/> (жүгінген күні: 17.01.2023).
  7. Wing J.M. Computational Thinking// Communications of the ACM. – 2006. – Vol. 49. – P. 33-35. DOI: <https://doi.org/10.1145/1118178.1118215>.
  8. ISTE-International Society for Technology in Education-Home. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.iste.org/areas-of-focus/computational-thinking-in-the-classroom> (жүгінген күні: 17.01.2023).
  9. Strawhacker A., Lee M., Bers M.U. Teaching tools, teachers' rules: Exploring the impact of teaching styles on young children's programming knowledge in Scratch Jr // International Journal of Technology and Design Education. – 2017. – Vol. 28(2). – P. 347-376. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10798-017-9400-9>.
  10. Lockwood J., Mooney A. Computational thinking in secondary education: Where does it fit? A systematic literary review // International Journal of Computer Science Education in Schools. – 2018. – Vol. 2(1). DOI: 10.21585/ijcses.v2i1.26.
  11. Computer Science Teachers Association (CSTA), & International Society of Technology in Education (ISTE). Operational definition of computational thinking for K-12 edition. [Электронды ресурс] – URL: https://cdn.iste.org/www-root/Computational_Thinking_Operational_Definition_ISTE.pdf (жүгінген күні: 17.01.2023).
  12. Brennan K., Resnick M. New Frameworks for Studying and Assessing the Development of Computational Thinking // Proceedings of the 2012 Annual Meeting of the American Educational Research Association. – 2012. – Vol. 1. – P. 25.
  13. Lye S.Y., Koh J.H.L. Review on teaching and learning of computational thinking through programming: What is next for K-12? // Computers in Human Behavior. – 2014. – Vol. 41. – P. 51-61. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.09.012>.
  14. Freeman A., Becker S.A., Cummins M. NMC/CoSN Horizon Report: K-12. – Austin, TX, USA: The New Media Consortium, 2017. – P. 32-34.
  15. Flannery L-P., Kazakoff E-R., Bontá P., Silverman B., Bers M-U. and Resnick M. Designing ScratchJr: support for early childhood learning through computer programming // Proceedings of the 12th International Conference on Interaction Design and Children. – New York, USA: IDC, 2013, – P. 1-10.
  16. Papadakis S., Kalogiannakis M., Zaranis N. Developing fundamental programming concepts and computational thinking with ScratchJr in preschool education: A case study// International Journal of Mobile Learning and Organisation. – 2016. – Vol. 10(3). – P. 187-202. DOI: 10.1504/IJMLO.2016.077867.
  17. Portelance D.J., Strawhacker A.L., Bers M.U. Constructing the ScratchJr programming language in the early childhood classroom // International Journal of Technology and Design Education. – 2015. – Vol. 26(4). – P. 489-504. DOI: 10.1007/s10798-015-9325-0.
  18. Savin-Baden M., Major C.H. Foundations of Problem-Based Learning. – New York: Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2004. – 198 p.
  19. Рысбаева А.К. Особенности межпредметной связи в начальной школе // Вестник науки «Актуальные вопросы в науке и практике» сборник статей по материалам XV международной научно-практической конференции. – Самара, 2019. – С. 184-189.
  20. Снопова Т.К. Этнопедагогические средства формирования ценностных ориентаций личности // Сибирский педагогический журнал. – 2007. – № 9. – С. 203-210.
  21. Robin B. The educational uses of digital storytelling // Technology and teacher education annual. – 2006. – Vol. 1. – P. 709-720.

22. Robin B.R. Digital storytelling: A powerful technology tool for the 21st century classroom// Theory into practice. – 2008. – Vol. 47(3). – P. 220-228. DOI: doi.org/10.1080/00405840802153916.

23. Welcome to ScratchJr Connect! [Электронды ресурсы] – URL: <https://connect.scratchjr.org/> (жүгінген күні: 17.01.2023).

Л.А. Сулейменова, Г.К. Нурмуханбетова, А.Б. Ибашова

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Формирование вычислительного мышления обучающихся начальных классов на основе создания проекта цифрового повествования в ScratchJr

Аннотация. Вычислительное мышление находится в центре образовательных инноваций как набор навыков решения проблем, которые должны быть приобретены новыми поколениями учащихся, чтобы преуспеть в цифровом мире, полном объектов, управляемых программным обеспечением.

Вычислительное мышление - это навык мышления, который помогает учащимся решать сложные проблемы с помощью интеллектуальных инструментов, таких, как декомпозиция, абстракция, сбор данных, алгоритмы, моделирование и общение. Этот навык применим ко всем предметным областям, поскольку учащиеся учатся более эффективно использовать стратегии, идеи и технологические практики, будучи цифровыми аборигенами.

В этом исследовании рассмотрено развитие вычислительного мышления у начальных классов путем интеграции ScratchJr в учебную программу по программированию, используя методы проектного обучения для цифрового повествования казахской народной сказки «Жеті қазынаның бірі». Среда визуального программирования ScratchJr является наглядной и простой для использования детьми, поскольку обеспечивает быструю адаптируемость к проектной деятельности с помощью кодирования.

Цифровое повествование - это один из новейших педагогических подходов, который может вовлечь учащихся в вычислительное мышление. Преподаватели находятся в поиске новейших технологий и образовательных подходов, чтобы вовлечь обучающихся в вычислительное мышление. Цифровое повествование с использованием ScratchJr потенциально способно удовлетворить этот спрос.

В исследовании рассматриваемая междисциплинарная тема казахская народная сказка «Жеті қазынаның бірі» в формате цифрового повествования с раннего возраста пробуждает у детей национальное познание. Это способствует формированию национальных ценностей у подрастающего поколения.

В статье определяется преимущество цифрового повествования в проектном обучении в начальных классах для развития трех компонентов вычислительного мышления: концепция вычислительного мышления, вычислительная практика, перспективы вычислительного мышления.

Ключевые слова: вычислительное мышление, проектное обучение, ScratchJr, визуальное программирование, начальный класс, цифровое повествование, межпредметные связи.

L.A. Suleimenova, G.K. Nurmukhanbetova, A.B. Ibashova

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Formation of computational thinking of primary school students based on the creation of a digital storytelling project in ScratchJr

Abstract. Computational thinking is at the center of educational innovation as a set of problem-solving skills that must be acquired by new generations of students to succeed in a digital world full of software-driven objects.

Computational thinking is a thinking skill that helps students solve complex problems using intelligent tools such as decomposition, abstraction, data collection, algorithms, modeling, and communication. These skills are applicable to all subject areas as students learn to use strategies, ideas and technological practices more effectively as digital natives.

This study examines the development of computational thinking in primary school students by integrating ScratchJr into the programming curriculum using project-based learning methods for the digital narration of the Kazakh folk tale «Zheti kazynanyn biri». The ScratchJr visual programming environment is visual and easy for children to use, as it provides quick adaptability to project activities through coding.

Digital storytelling is one of the newest pedagogical approaches that can involve students in computational thinking. Teachers are in search of the latest technologies and educational approaches to engage students in computational thinking. Digital storytelling using ScratchJr has the potential to meet this demand.

In the study, the interdisciplinary topic «Zheti Kazynanyn Biri» is considered, the Kazakh folk tale in the format of a digital narrative awakens national cognition in children from an early age. This contributes to the formation of national values of the younger generation.

The article defines the advantage of digital storytelling in project-based primary school education for the development of three components of computational thinking: the concept of computational thinking, computational practice, and the prospects of computational thinking.

Keywords: computational thinking, project-based learning, ScratchJr, visual programming, elementary grade, digital storytelling, interdisciplinary connections.

References

1. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі [], 6, 1-3 (2014). [in Kazakh]
2. Organisation for Economic Co-Operation and Development. Education Policy Outlook 2019: Working Together to Help Students Achieve their Potential (Paris, France: OECD Publishing, 2019, 256 p.).
3. Образование в эпоху COVID-19 и в последующий период. Концептуальная записка. Организация Объединенных Наций []. [Electronic resource] – Available at: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid19_and_beyond_russian.pdf (accessed: 20.01.2023). [in Russian]
4. García-Peñalvo FJ. What Computational Thinking Is, Journal of Information Technology Research, 9(3), 5-8 (2016).
5. Williams H. No fear coding computational thinking across the K-5 curriculum (International Society for Technology in Education, 2017, 20-24 p.).
6. Оқу жоспары. 1 сынып []. [Electronic resource] – Available at: <http://smk.edu.kz/> (accessed: 17.01.2023). [in Kazakh]
7. Wing J.M. Computational Thinking, Communications of the ACM, 49, 33-35 (2006). DOI: <https://doi.org/10.1145/1118178.1118215>.
8. ISTE-International Society for Technology in Education-Home. [Electronic resource] – Available at: <https://www.iste.org/areas-of-focus/computational-thinking-in-the-classroom> (accessed: 17.01.2023).
9. Strawhacker A., Lee M., Bers M.U. Teaching tools, teachers' rules: Exploring the impact of teaching styles on young children's programming knowledge in Scratch Jr, International Journal of Technology and Design Education, 28(2), 347-376 (2017). DOI: <https://doi.org/10.1007/s10798-017-9400-9>.
10. Lockwood J., Mooney A. Computational thinking in secondary education: Where does it fit? A systematic literary review, International Journal of Computer Science Education in Schools, 2(1), (2018). DOI: 10.21585/ijcses.v2i1.26.
11. Computer Science Teachers Association (CSTA), & International Society of Technology in Education (ISTE). Operational definition of computational thinking for K-12 edition. [Electronic resource] – Available at: https://cdn.iste.org/www-root/Computational_Thinking_Operational_Definition_ISTE.pdf (accessed: 17.01.2023).
12. Brennan K., Resnick M. New Frameworks for Studying and Assessing the Development of Computational Thinking, Proceedings of the 2012 Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1, 25 (2012).
13. Lye S.Y., Koh J.H.L. Review on teaching and learning of computational thinking through programming: What is next for K-12? Computers in Human Behavior, 41, 51-61 (2014). DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.09.012>.
14. Freeman A., Becker S.A., Cummins M. NMC/CoSN Horizon Report: K-12 (Austin, TX, USA: The New Media Consortium, 2017, 32-34 p.).

15. Flannery L-P., Kazakoff E-R., Bontá P., Silverman B., Bers M-U. and Resnick M. Designing ScratchJr: support for early childhood learning through computer programming. Proceedings of the 12th International Conference on Interaction Design and Children (New York, USA: IDC, 2013, 1-10 p.).
16. Papadakis S., Kalogiannakis M., Zaranis N. Developing fundamental programming concepts and computational thinking with ScratchJr in preschool education: A case study, International Journal of Mobile Learning and Organisation, 10(3), 187-202 (2016). DOI: 10.1504/IJMLO.2016.077867.
17. Portelance D.J., Strawhacker A.L., Bers M.U. Constructing the ScratchJr programming language in the early childhood classroom, International Journal of Technology and Design Education, 26(4), 489-504 (2015). DOI: 10.1007/s10798-015-9325-0.
18. Savin-Baden M., Major C.H. Foundations of Problem-Based Learning (New York: Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2004, 198 p.).
19. Рысбаева А.К. Особенности межпредметной связи в начальной школе // Вестник науки «Актуальные вопросы в науке и практике» сборник статей по материалам XV международной научно-практической конференции, Самара [], 184-189 (2019). [in Russian]
20. Снопина Т.К. Этнопедагогические средства формирования ценностных ориентаций личности // Сибирский педагогический журнал [], 9, 203-210 (2007).
21. Robin B. The educational uses of digital storytelling, Technology and teacher education annual, 1, 709-720 (2006).
22. Robin B.R. Digital storytelling: A powerful technology tool for the 21st century classroom, Theory into practice, 47(3), 220-228 (2008). DOI: doi.org/10.1080/00405840802153916.
23. Welcome to ScratchJr Connect! [Electronic resource] – Available at: <https://connect.scratchjr.org/> (accessed: 17.01.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Сулейменова Л.А. – байланыс үшін автор, техника ғылымдарының кандидаты, «Информатика» кафедрасының меңгерушісі, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Байтурсынов көш.,13, Шымкент, Қазақстан.

Нурмуханбетова Г.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Информатика» кафедрасының доценті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Байтурсынов көш.,13, Шымкент, Қазақстан.

Ибашова А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Информатика» кафедрасының доцент м.а., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Байтурсынов көш.,13, Шымкент, Қазақстан.

Suleimenova L.A. – Corresponding author, Candidate of Technical Sciences, Head of Informatics Department, South Kazakhstan State Pedagogical University, 13 Baitursynov Str., Shymkent, Kazakhstan.

Nurmukhanbetova G.K. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Informatics Department, South Kazakhstan State Pedagogical University, 13 Baitursynov Str., Shymkent, Kazakhstan.

Ibashova A.B. – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor, Informatics Department, South Kazakhstan State Pedagogical University, 13 Baitursynov Str., Shymkent, Kazakhstan.

А.Н. Токжигитова¹, М.А. Ермаганбетова¹, Н.К. Токжигитова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail:ainura1309@mail.ru, madinaerm@mail.ru, nurgul287@mail.ru)

Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау

Аңдатпа. Мақалада ақпараттық технологиялар бағытында білім алатын білім алушылардың программалауда геймификация элементтерін қолдану аясы талданады. Себебі геймификация білім алушылардың белсенділігі мен мотивациясын арттыру үшін оқу үрдісіндегі тиімді әдістердің бірі болып табылады. Геймификация элементтерін заманауи білім беру тәжірибесіне енгізудің отандық және шетелдік тәжірибесі жинақталды. Зерттеу Павлодар қаласындағы Торайғыров университетінің 6B06104 Computer Science білім беру бағдарламасы бойынша білім алатын білім алушылардың «Киберқауіпсіздік», «Бағдарламалық инженерия», «DevOps-инженерия», «Веб-әзірлеу», «Графика, толықтырылған және виртуалды шынайылық» траекторияларында, Марғұлан атындағы педагогикалық университетінің 6B01530 Информатика, 6B01531 Білім берудегі ақпараттық технологиялар білім беру бағдарламалық игеретін білім алушылар арасында жүргізіледі. Себебі бұл мамандықтар бойынша Программалау тілі міндетті компонент және оқу барысында Python программалау тілі қамтылған. Программалау тілін меңгеру күрделі болғандықтан, 1-2 курста оқитын білім алушыларға програмалаудың негізгі ұғымдарын үйретуге геймификациялық элементтерден жасалған CheckIO кодтау ойын платформасы қолданылды. Мақсатқа жету үшін білім алушылар арасында Google forms арқылы таратылатын сауалнама дайындалды. Сауалнамаға екі университеттен 83 білім алушы қатысты. Сауалнама нәтижелері білім алушылардың оқу әдісіне қанағаттануының жоғары деңгейін көрсетті. Олар сондай-ақ геймификацияланған ойын платформаларын оқыту құралы ретінде пайдалануға оң жауап беріп және оны барлық курстарында пайдалануды ұсынды. Зерттеу нәтижелері білім алушылардың сыйақы ретінде алған ұпайлары мен төсбелгілері, сондай-ақ өздерін ерекше түрде көрсетуге көмектескен белгішелер мен аватарлар олардың қатысуына және ойын бағдарламалау жаттығуларына енуіне өте маңызды әсер еткенін атап өтті.

Түйін сөздер: геймификация, оқу үрдісі, білім беру, білім алушылар, белсенділік, ынталандыру, ойын платформалары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-252-261>

Кіріспе

Жоғары білім беру үрдісінде білім алушылардың оқудағы белсенділігін ынталандыратын, оқу іс-әрекетіне білім беру құндылығы мен практикалық бағыт беретін, жоғары білім беруді жаңғыртуды нығайтатын интерактивті технологиялар ерекше рөл атқарады. Олардың бірегей құралдарының бірі – геймификация, білім берудегі білім алушылардың іс-әрекетін басқару тәсілі, яғни қызметтің инновациялық бағытын ынталандыратын, танымдық міндеттерді орындауға қызығушылық тудыратын жағдай туғызатын, білім алушылардың шығармашылығы мен өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігін дамытады.

Геймификацияда ең мықты мотивтердің бірі – ойыннан шабыт алу, білім алушыны әр түрлі іс-шараларға белсенді және ынталы қатысуға итермелейді, ынталандырып жігерлендіреді. Нәтижесінде субъектілердің ойын үрдісіне ғана емес, сонымен бірге білім беру үрдісіне де қатысуы артады. Ойын – бұл жұмыс мүмкіндіктерін көрсететін үрдіс деп бекер айтылмаған; ойын – бұл қуаныш тудыратын және сонымен бірге жауапкершілікті білдіретін жағдай; ал бізге керек әрект ол геймификация [1, 291 б.].

Әрбір оқытушы және білім алушы оқу үрдісінде жұмыс істеу тәсілдерін таңдай алады. Осыған байланысты, геймификацияны таңдағанда, білім беру үрдісінің субъектілері инновациялық шешімдер деңгейінде өзіндік және жарқын білім алу, дағдылар мен кәсіби қасиеттерді дамыту үрдісіне қосыла алады. Егер геймификация ресурстарын барынша пайдаланатын болсақ, мінез-құлықты басқару, мотивация мен белсенділікті арттыру құралдарын қосуға болады. Оқытушының ерекше назарын қажет ететін ойын элементтерінің тағы бір маңызды аспектісі – білім алушылармен белгілі бір мінез-құлық стратегиялары мен тактикаларын құру.

Ойын процестері ерекше қарым-қатынастарды дамытуды талап ететін және оған қатысушылардың өзін-өзі көрсетуіне ықпал ететін «эмоционалды қаныққан қарым-қатынас саласы» екені анық [2, 146 б.]. Сонымен қатар, білім алушыларды ойын әдістеріне қосу, ойын мүмкіндіктеріне негізделген жағымды эмоцияларды ынталандыруы керек, осылайша, практикалық салада жоғары сапалы нәтижелер алу үшін ақпараттық, эмоционалды, интерактивті құралдарды қолдануы керек.

Қазіргі жағдайда ғылыми қоғамдастық өкілдеріне геймификацияның тұжырымдамалық негіздерін анықтауға, оның білім беру саласындағы потенциалын анықтауға, ойын тәжірибесін оқу процесіне енгізуге бірыңғай көзқарас жетіспейді. Бұл ретте білім алушыларды ойын техникасына қосу ойынның потенциалына сүйене отырып, жағымды эмоцияларды ынталандыруы және осылайша болашақ кәсіпқойдың қызметінде практикалық салада сапалы нәтижелер алудың ақпараттық, эмоционалдық, интерактивті құралдарын пайдалануы тиіс.

Қазіргі уақытта зерттеушілер геймификацияның тұжырымдамалық негіздерін анықтауға, оның білім беру саласындағы потенциал мүмкіндіктерін анықтауға, оқу процесіне ойын тәжірибесін енгізуге бірыңғай көзқарас қалыптастыруда.

Білім беру үрдісіне геймификацияны енгізу нәтижелерін зерттеу А.Л. Мазелистің пікірінше, бұл үрдіс үшін ойын жалпы ұғым болып табылады [3, 139 б.] және ойынды пайдалану (ойын механикасы, ойынның сюжеті мен сценарийі, ойын емес әрекеттерге арналған әдістер) мотивация мен қатысуды тудырады, білім алушылардың мінез-құлқын өзгертеді. Бұл ретте ойынның өзі инновациялық белсенділік болып анықталады.

Зерттеу барысында біз білім берудегі геймификацияны дамытудың теориялық негіздерін, оның ресурстарын білім беру ұйымдарында жүзеге асырылуын қарастырдық. Осыған байланысты мәлімделген контексте мынадай мәселелер айқындалды:

Геймификацияны білім берудегі жаңа технологияларының бірі ретінде қарастыруға болады ма?

Геймификация мотивациялық үрдістерге және оқытудың тиімділігіне қалай әсер етеді?

Жоғары білім беру үрдісінде геймификацияны қалай қолдануға болады?

Зерттеу гипотезасын келесідей тұжырымдауға болады: заманауи кәсіби маманды дайындау үрдісіне геймификацияны енгізу білім алушылардың ішкі және сыртқы мотивациясын, болашақ мамандардың мінез-құлқын реттеуді қолдану, білім беру үрдісіне әртүрлі ойын тәжірибелерінің жүйесін енгізу арқылы тиімді болады, ал мақсаты оқытудағы геймификацияның тұжырымдамалық негіздерін талдау, геймификацияның бірегей мүмкіндіктерін ұсына алатын құралдар жүйесін, оны жоғары білім беруді дамытудың инновациялық тәжірибесіне айналдыру үшін перспективалық пайдалану ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Бұл мақаланың шектеулері қазіргі жағдайда геймификация феноменіне бірыңғай көзқарастың жоқтығында. Осы арада түсінік пайда болады: геймификация – оқу іс-әрекетін

ынталандыратын және бағыттап алатын, оны жаңа сапалы деңгейге көшіретін бірегей құрал. Бұл жағдайда теориялық білімді жүйелеу және эксперименттік жұмыстарды ұйымдастыру үшін мақсатты жұмыс талап етіледі, оның аясында білім берудегі геймификация ресурстарын ұсынуға болады.

Зерттеудің әдістер мен материалдары

Шетелдік және отандық авторлардың философиялық, педагогикалық және психологиялық әдебиеттеріне талдау жүргізіліп жатқан зерттеу аясында геймификация идеясын дамытудың әдіснамалық негіздерін анықтауға мүмкіндік берді, оның ішінде ойын іс-әрекетін дамытуға ғылыми көзқарастар жүйесін өзгерту, ойын кеңістігінің мәдени сипаттамаларын қалыптастыру, ойын жүйелерінің тұжырымдамалық ережелерін дамытудың теориялық және практикалық ерекшеліктері.

Зерттеу барысында негізгі ұғымдар анықталды, олардың ұсынылуы зерттеу кеңістігіне енуге және геймификацияның негізгі сипаттамалары арасында байланыс орнатуға ықпал етті.

Геймификация құбылысын зерттеу геймификация тұжырымдамасы ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап дами бастады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді [4, 11 б.]. Бұл, ең алдымен, компьютерлік оқытудың дамуымен, білім берудегі жеке тұлғаның белсенділігін ынталандыратын технологияларды іздеумен байланысты болды.

Жалпы ғылыми әдіснаманың құрамдас бөлігі ретінде жүйелік тәсілді қолдану, бізге геймификацияны үрдістік ұйымдастырудың ерекшеліктерін, кіретін компоненттерді, осы жүйедегі байланыстардың дамуын, компоненттердің өзара әрекеттесуі мен өзара тәуелділігін, олардың ресурстары мен перспективалық қатынастарын анықтауға мүмкіндік берді. Геймификация жүйесінде тұжырымдамалық блок, геймификация принциптері, ойын механикасы мен техникасы, жетістіктер; ойындағы адамдар топтарының мінез-құлқын өзгерту моделі; геймификация практикасы және т. б. көрсетілген.

Геймификация жүйесінің қызметі әртүрлі сипаттамалармен сипатталады, бұл іс-әрекеттің мазмұнымен және қатысушы субъектілердің ерекшеліктерімен байланысты. Геймификация мәселелерін қарастыруға тұлғаға бағытталған тәсіл құралдарын қосу жеке тұлғаны дамыту үрдісінде ойын технологияларының бірегей ресурстары туралы ережені негіздеумен байланысты болды [5, 35 б.]. Ойын әрекеті жеке тұлғаның қажеттіліктерін белсенді іске асыруға, сәттілік мотивтерін пайдалануға, өзін-өзі жүзеге асыруға, білім алушыларға жағымды эмоционалдылықты қосуға тікелей әсер етеді. Геймификацияланған жүйелерді қолдануда жеке тұлға қатысуды жүзеге асыруға және танымдық қызығушылықты пайдалануға мүмкіндік алады және жеке тәжірибе жинақтайды. Ойын әрекетінде адам интеллектуалды еркіндік пен шығармашылықты көрсете алады.

Зерттеуіміздегі белсенділік тәсілі ойын қызметін ұйымдастырудың негізі ретінде ұсынылған және бұл үрдісте білім алушы белсенді субъект позициясында болады [6, 214-318 б.]. Ол ойын жасаушы, ұйымдастырушы, орындаушы бола алады; қызмет нәтижесінің сапасын талдайтын және бағалайтын тұлға. Басқаша айтқанда, қазіргі жағдайда геймификация білім алушылардың қатысуын арттыру, танымдық тәуелсіздікті дамыту және ойын субъектілерінің өзіндік дамуы үшін ресурс ретінде қарастырылады.

Білім берудегі геймификация, оқытуға ойын қызметін енгізу, ойындардың ынталандырушы қасиеттерін пайдалану мәселелері бойынша зерттеулерді талдауды біз 2012 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңдегі халықаралық деректер базасы негізінде жүргіздік.

Мақаланың теориялық негіздері зерттеушілердің ғылыми көзқарастарымен ұсынылған, онда геймификацияның тұжырымдамалық ережелері, қазіргі заманғы оқытуға геймификацияны енгізудің дидактикалық ерекшеліктері көрсетілген. Жұмыстың тәжірибеге бағытталған ережелері геймификация жағдайында эмпирикалық іс-әрекеттерді жүргізу туралы аналитикалық материалдардың көмегімен көрсетілген.

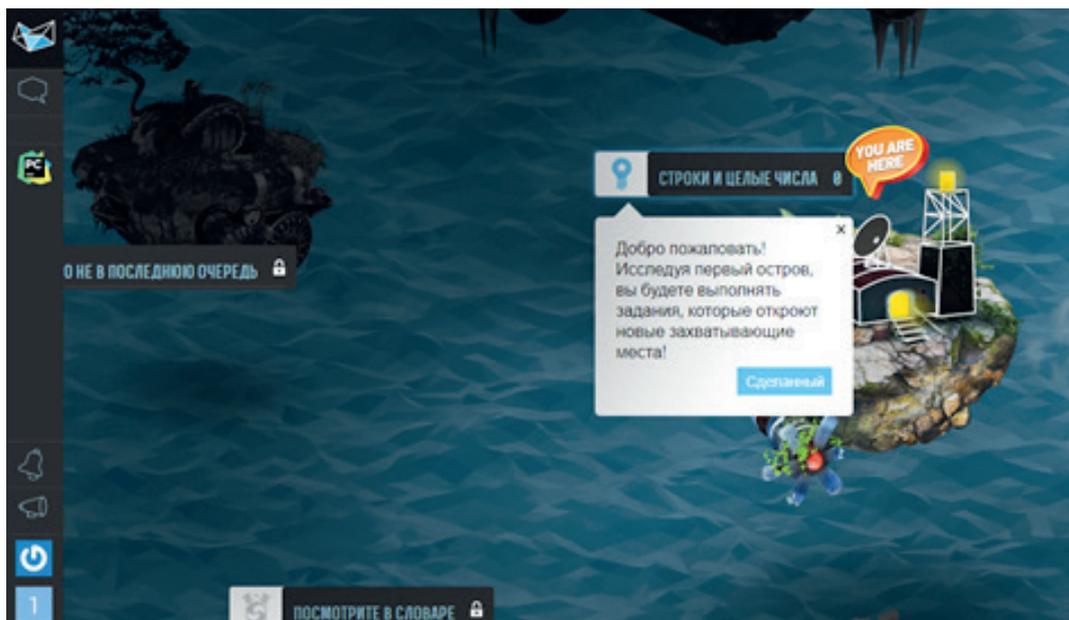
Нәтижелер және оларды талдау

Геймификацияны біз білім беру субъектілерінің мотивациясы мен мінез-құлқын басқару үшін қолданылатын ойын заңдылықтары мен принциптерін, әдістері мен тәсілдерін, технологияларын, техникасын мен механикасын қамтитын білім беру теориясы мен практикасы ретінде қарастырамыз.

Білім берудегі геймификация ресурстарын қарастыратын А.С. Ветушинский геймификация құбылысын ойын ойлау құралдары мен әдістерін қолдану арқылы адамның мінез-құлқымен жұмыс істеу әдістемесі ретінде анықтады [7]. Тұжырымдаманы және оның егжей-тегжейін нақтылау үшін автор геймификация қолайлы эмоционалды фон құру арқылы адамның мінез-құлқын түзету үшін ойын ойлау әдістерін қолдану әдістемесі екенін атап өту маңызды деп санайды. Сонымен, білім берудегі геймификацияның ерекшеліктерін қарастырған кезде автор келесі позицияға жүгінеді: геймификация ойын механикасымен және компоненттерімен емес, мета-ойынмен жұмыс істейді (бірінші орынға ие болу, ең жоғары деңгейге жету, барлық құпияларды табу, барлық заттарды алу).

Зерттеу барысында біз Павлодар қаласының жоғары оқу орындарында ақпарттық технологиялар бағытында оқитын 1-2 курстың білім алушыларына қосымша оқыту құралы ретінде CheckiO ойын платформасы пайдаланылды. Бұл Python программалау тілін үйренуге және қолдануға арналған ресурс. Білім алушылар алдын-ала тіркеуден өтеді. Оқыту ойын түрінде ұсынылады, онда әр пайдаланушы өз білімін белгілі бір дәрежеде қолдануы керек. Бірінші кезеңде Learning тренингі жеңілден күрделіге дейінгі тапсырмалар тізбегі. Сонымен қатар, тапсырманың сипаттамасында оны шешуге арналған барлық анықтамалық мәліметтер бар. Осылайша, пайдаланушы мысалдар арқылы Python программалау тілін үйренеді және параллель өз күштерін сынап көреді. Кейіннен оны оупенсорлық кітапханалармен жұмыс істеу дағдыларын үйрену және алу үшін пайдалануға болады.

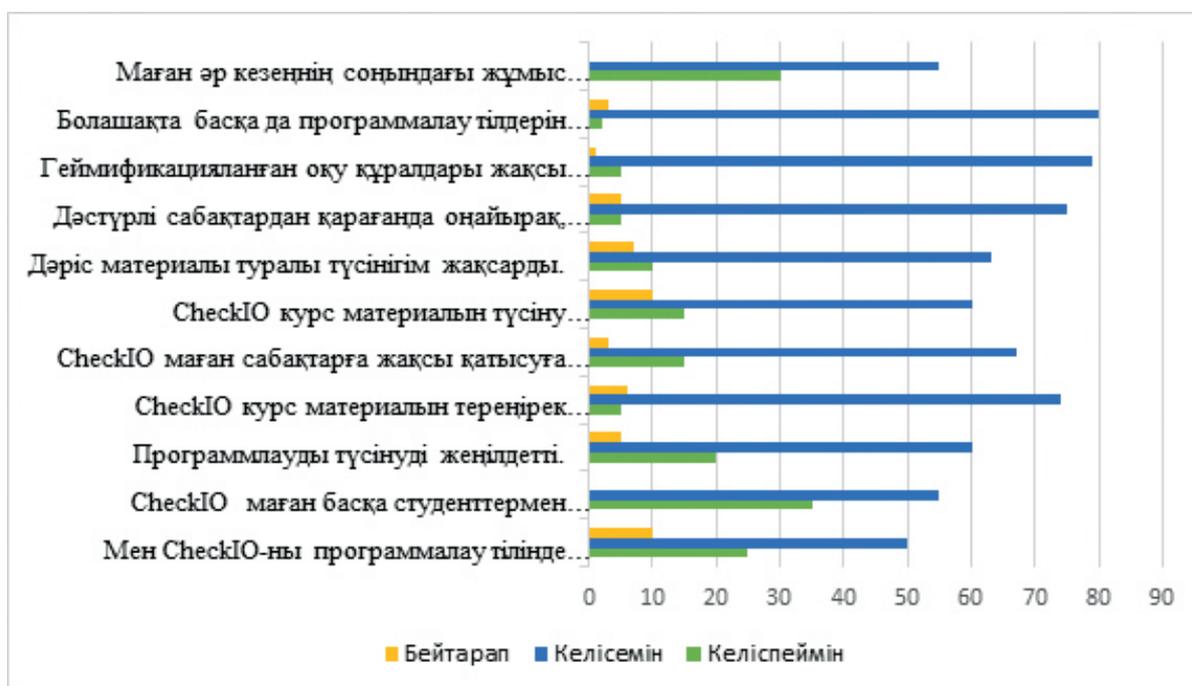
Тапсырманың келесі түрі – Score Games немесе Single Player Game. Бұл жеңе алмайтын ойындар, бірақ сіз мүмкіндігінше көп ұпай жинауға тырыса аласыз. Бұл ойындардың алғашқы өкілі Lines Lite болды. Бұл ойынды классикалық Lines ойынынан ерекшелігі, доптың толығымен өтуі қажет емес, бірақ ол жай ғана бос орынға айналуы үшін жеткілікті. Пайдаланушы бағдарламаны жазып, Play түймесін басқаннан кейін, программаның нәтижесінде әр түрлі түсті шарлармен толтырылатын өрісті көреді. Ойын өрісінің астында жиналған ұпайлар саны көрсетіледі. Егер пайдаланушы 0-ден көп ұпай жинаса, ол осы ойынның жоғары ұпайына түседі.

1 сурет. CheckIO ойын платформасының интерфейсі

Тапсырмалардың үшінші түрі – Competition немесе Multi Player Game. Өз бағдарламасын сынау үшін пайдаланушы қарсыласын таңдайды. Қарсылас дегеніміз – бұл порталда басқа біреу жазған программа, яғни пайдаланушының программалары бір-бірімен ойнайды.

2 суретте білім алушылардың Лайкерт шкаласы бойынша сұрақтарға жауаптары берілген. Келесі жауаптардан тұрады келісемін, бейтарап, келіспеймін. 1-кестеде оларға жауаптармен бірге еркін жауап беретін сұрақтар берілген.

2-сурет. Білім алушылардың жабық сұрақтарға жауаптары

1-кесте. Еркін жауап беретін сауалнамадағы сұрақтар

Сұрақтар	Жауаптар
Q1 - С а б а қ қ а қызығушылықты ояту үшін тағы қандай әрекеттерді орындауға болады?	R1: Бізге өңделетін нұсқа қажет. Біз CheckiO ойын платформасының сабақтары туралы жазбалар жасай алмаймыз. R2: CheckiO сақтауға мүмкіндік берсе жақсы болар еді. Сондай-ақ бізде оқытушының әр тапсырмасының баламасы болуы мүмкін. R3: Егер CheckiO жеке слайдта тесттер мен жаттығуларға типтік жауаптар берсе, бұл бізге оқу кезінде көмектеседі.
Q2-Сіз өзіңіздің тәжірибеңіз туралы жағымды нәрсе қосқыңыз келе ме?	R1: CheckiO онлайн платформасы сабақты жақсы түсінудің тиімді құралы. R2: Мен мұны басқа курстарға ұсынамын, өйткені білім алушыларға топты жақсы түсінуге және өзара әрекеттесуге көмектеседі. R3: Сабақта түсінбеген сұрақтарды түсінуге көп көмектесті.

Өңделетін нұсқаларды, жазу нұсқаларын, типтік тесттерді және жауаптары бар жаттығуларды іздеу 1-кестеде Q1 ретінде көрсетілген бірінші сұраққа тән болды. 2-сұрақ бойынша, кейбір білім алушылар жақсы түсінудің тиімді құралы деп бөлісті. Олар оны басқа курстарға ұсынады, өйткені бұл білім алушыларға топты жақсы түсінуге және өзара әрекеттесуге көмектеседі, бұл сабақтың сұрақтары курста айтылған идеяларды түсінуге көмектескенін атап көрсетеді.

Жауаптардың маңыздылығын және оларды мақаланың маңызды сәттерімен байланысын ескере отырып, әр сұрақтың тақырыпқа қосқан үлесін терең талдауға тырыстық.

Білім алушылардан геймификацияланған оқу құралдары жақсы болып табылады ма деп сұрағанда, респонденттердің 2 респондент бейтарап жауаптар болғанын және 13-і мәлімдемемен келіспегенін, ал 70-і ғана жақсы деп келіскенін атап өтті. Нәтижелер білім алушылардың оқытуда дәстүрлі қолданумен салыстырғанда геймификацияланған оқыту құралына белгілі бір дәрежеде ризашылық пен артықшылық көрсететінін көрсетті. Тағы бір сұрақ дәріс материалын меңгеруде тиімді деген болжамды растады. 85 білім алушыдан 63-і келісіп, тек бесеуі ғана кемшіліктер тапқан.

Зерттеу сұрағы CheckiO курс материалын тереңірек талқылауға мүмкіндік беруге көмектескенін анықтауға бағытталған. Отыз жеті респондент бұл фактіні елемей, оған қарсы шыққан бесеуімен ғана келіскен. Сонымен қатар, топтағы жақсы қатысуға мүмкіндік береді деген болжамды зерттеу кезінде 38 респондент бұл мәлімдемеге алты кішігірім келіспеушіліктермен оң пікір білдірді. Бір қызығы, CheckiO ойын платформасы тереңірек талқылауға мүмкіндік беретінін зерттегенде, 77 адам бұл мәлімдемемен толық келісіп, тек 8-і ғана келіспеді. Оқыту құралының тиімділігін түсіне отырып, білім алушыларға оқу үшін басқа білім алушылармен қарым-қатынас жасау ұсынылады, 65 білім алушы бұған оң көзқараспен қарады.

Соңында, олар басқа курстарда қолдануды ұсынды ма, жоқ па деген сұрақ туындады. Сексен білім алушы курстың басқа материалдары бойынша нұсқаулықта қолдану туралы нақты шешім қабылдаған.

Қорытынды

Геймификация элементтерін зерттейтін зерттеушілердің материалдарын талдау дамыған жүйенің тиімділігі, жеке белсенділік құралдарын қосу, мотивацияны қолдану, нақты оқу оқиғалары жағдайында мінез-құлық үлгілерін құру туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Геймификация элементтерін кеңінен пайдалану осы технологиялық жүйенің маңызды артықшылықтарын көрсетеді.

1. Ақпаратпен сапалы жұмыс қамтамасыз етіледі, білім алушылардың мүдделері негізінде білімді, іскерлікті игеруде, мінез-құлық стратегиялары мен тактикаларын сынақтан өткізуде, құзыреттілікті дамытуда бірегей нәтижеге қол жеткізіледі.

2. Әр түрлі жас топтары үшін, кадрларды даярлаудың барлық дерлік бағыттары үшін қолданылатын ойын әрекетінің әмбебаптығын атап өткен жөн. Геймификация қазіргі мұғалімді дайындауда ерекше рөл атқара алады.

3. Геймификация аспектілері ойынның эмоционалды мүмкіндіктерін белсенді түрде қамтиды; оқыту қуаныш пен еркіндік сезімімен, шабыт пен ойын-сауықпен бірге жүретін үрдіске айналады. Ойындағы білім алушылардың эмоционалды көңіл-күйі танымдық іс-әрекеттің психологиялық механизмдерін қосуды қамтамасыз етеді.

4. Ойын әрекетінде топта жұмыс істеудің ең тиімді нұсқасы. Бұл командада жұмыс істеуді үйренуге, бірлескен іс-әрекеттің және тұлғааралық қарым-қатынастың әртүрлі модельдерін сынауға мүмкіндік береді.

5. Білім алушылардың қателігі мәселесі шешіледі, өйткені ойында белгілі бір әрекеттерді қайталап көруге, шешім табуға және толқулар мен қиындықтарды жеңуге болады.

6. Геймификация білім алушыға стандартты емес тапсырмалар спектрін ұсынады, әртүрлі рөлдерді сынақтан өткізеді, дәлелдеу, келіссөздер жүргізу дағдыларын жүзеге асырады, бұл білім алушыларды шығармашылық үрдіске қосуға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ынталандырады.

Геймификацияны қолдануда кемшілік тудыратын тараптарды да атап өтуге болады.

1. Ойында білім алушының ойын іс-әрекетіндегі жетістіктерін көрсететін белгішелер, марапаттар бар. Оларды нақты жағдайды көрсететін оқу қызметін бағалау критерийлерімен қалай байланыстыруға болады. Алынған нәтижелердің объективтілігіне сенуге болады ма?

2. Ойыншылардың сыртқы мотивациясының көрінісін, кез-келген тәсілмен сыйақы алуға деген ұмтылысын жиі көруге болады, бейдждер, ұпайлар, аватарлар, рейтингтер және т.б. білім алушылардың оқу іс-әрекетіне ішкі мотивациясын қалай ынталандыруға болады. Бірақ, білім алушылар оқу үрдісіне емес, марапаттарға, сыйлықтарға назар аударып, оқытудың ұйымдастырушылық сәттеріне қиыншылық тудыруы мүмкін.

3. Кейбір зерттеушілер геймификация қателіктер жіберуге және оларды түзетуге және дәлдік пен дұрыстыққа қол жеткізе отырып, сабырлы түрде жасауға мүмкіндік береді деп санайды. Басқа ғалымдар қателіктер болашақта әртүрлі мәселелерді шешуге жауапсыз көзқарасқа әкелуі мүмкін деп санайды.

Жалпы алғанда, зерттеушілердің пікірі геймификация – бұл білім алушы кәсіби дағдылар мен дағдыларды сынап, оларды болашаққа жеткізе алатын бірегей жүйе деген көзқарасы.

Әдебиеттер тізімі

1. Ibanez M.B., Di Serio A. and Delgado-Kloos, C., Gamification for engaging computer science students in learning activities: a case study. IEEE Trans. on Learning Technologies. — 2014. — № 3. — P. 291-301.

2. Toda A. M., Valle P.D., Isotani S. The dark side of gamification: an overview of negative effects of gamification in education. Proc. Researcher Links Workshop: Higher Educ. for All. — 2018. — P. 143-156.

3. Мазелис А.Л. Геймификация в электронном обучении. Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. — 2013. No. 3 (21). — P.139-142.

4. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L., From game design elements to gamefulness: defining gamification. Proc. 15th Inter. Academic MindTrek Conf.: Envisioning Future Media Environments, Tampere, Finland. — 2011. — P. 9-15.

5. Карпенко О.М., Лукьянова А.В., Абрамова А.В., Басов В.А. Геймификация в электронном обучении // Дистанционное и виртуальное обучение. — 2015. — №. 4 (94). — С. 28-43.

6. Вербх Х., Хантер Д. Вовлекай и властвуй. Игровое мышление на службе бизнеса. Москва, 2015. — 224 с.

7. Ветушинский А.С. Больше, чем просто средство: новый подход к пониманию геймификации. Социология власти. № 32 (3). — С. 14-31.

А.Н. Токжигитова¹, М.А. Ермаганбетова¹, Н.К. Токжигитова²

¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

² Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Определение активности обучающихся через элементы геймификации

Аннотация. В статье анализируется область применения элементов геймификации в программировании обучающимися по направлению информационных технологий. Это связано с тем, что геймификация является одним из наиболее эффективных методов в учебном процессе для повышения активности и мотивации обучающихся. Накоплен отечественный и зарубежный опыт внедрения элементов геймификации в современную образовательную практику. Исследование проводилось в вузах города Павлодар на траекториях «Кибербезопасность», «Программная инженерия», «DevOps-инженерия», «Веб-разработка», «Графика, дополненная и виртуальная реальность» обучающихся по образовательной программе 6B06104 Computer Science университета Торайгырова, 6B01530 Информатика, 6B01531 Информационные технологии в образовании проводился среди обучающихся педагогического университета имени Маргулана, осваивающих образовательную программу. Это связано с тем, что язык программирования по этим специальностям является обязательным компонентом, а в процессе обучения включен язык программирования Python. Из-за сложности владения языком программирования для обучения основных концепций программирования обучающимся 1-2 курсов была использована игровая платформа CheskiO кодирования, состоящая из геймифицированных элементов. Для достижения цели был подготовлен опрос среди обучающихся, который будет распространяться через Google forms. В опросе приняли участие 83 обучающихся из двух университетов. Результаты анкетирования показали высокий уровень удовлетворенности обучающихся методом обучения. Они также положительно отреагировали на использование геймифицированных игровых платформ в качестве обучающего инструмента и предложили использовать их на всех своих курсах. Результаты исследования отметили, что баллы и значки, полученные учащимися в качестве награды, а также значки и аватары, которые помогли им выразить себя уникальным образом, оказали очень важное влияние на их участие и участие в тренировках по игровому программированию.

Ключевые слова: геймификация, учебный процесс, образование, обучающиеся, активность, мотивация, игровые платформы.

A.N. Tokzhigitova¹, M.A. Yermaganbetova¹, N.K. Tokzhigitova²

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Determination of students' activity through gamification elements

Abstract. The article analyzes the scope of application of gamification elements in programming by students in the field of information technology. This is due to the fact that gamification is one of the most effective methods in the educational process to increase the activity and motivation of students. Domestic and foreign experience has been accumulated in introducing gamification elements into modern educational practice. The study was conducted in the universities of the city of Pavlodar on the trajectories «Cybersecurity», «Software Engineering», «DevOps engineering», «Web development», «Graphics, augmented and virtual reality» of students enrolled in the educational program 6B06104 Computer Science of Toraighyrov University, 6B01530 Computer Science, 6B01531 Information Technology in education was conducted among students of the Pedagogical University Margulan's, mastering the educational program. This is due to the fact that the programming language in these specialties is a mandatory component, and the Python programming language is included in the learning process. Due to the difficulty of mastering

the programming language, the game coding platform consisting of gamified elements was used to teach the basic programming concepts to students of 1-2 courses. To achieve this goal, a survey was prepared among students, which will be distributed through Google forms. 83 students from two universities took part in the survey. The results of the survey showed a high level of satisfaction of students with the teaching method. They also reacted positively to the use of gamified gaming platforms as a learning tool and offered to use them in all their courses. The results of the study noted that the points and badges received by students as a reward, as well as badges and avatars that helped them express themselves in a unique way, had a very important impact on their participation and participation in game programming training.

Keywords: gamification, educational process, education, students, activity, motivation, gaming platforms.

References

1. Ibanez, M. B., Di Serio, A. and Delgado-Kloos, C., Gamification for engaging computer science students in learning activities: a case study. *IEEE Trans. on Learning Technologies*. 2014. No. 3. P.291-301.
2. Toda, A. M., Valle, P. .D. and Isotani, S., The dark side of gamification: an overview of negative effects of gamification in education. *Proc. Researcher Links Workshop: Higher Educ. for All*, 2018. No.832. P.143-156.
3. A. L. Mazelis. Geimifikasia v elektronnom obuchenii. Teritoria novyh vozmojnostei. *Vestnik Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i servisa [Gamification in e-learning. Territory of new opportunities. Bulletin Vladivostok State University of Economics and Service]*, 2013. No. 3 (21). P.139-142. [in Russian].
4. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: defining gamification. *Proc. 15th Inter. Academic MindTrek Conf.: Envisioning Future Media Environments*, Tampere, Finland. 2011. P. 9-15.
5. Karpenko O.M., Lükänova A.V., Abramova A.V., Basov V.A. Geimifikasia v elektronnom obuchenii. *Distansionnoe i virtuälnoe obuchenie [Gamification in e-learning. Distance and Virtual Learning]*, 2015. No. 4 (94). P. 28-. 43 [in Russian].
6. Verbah H., Hanter D. Vovlekai i vlastvui. *İgrovoe myşlenie na slujbe biznesa [Engage and Empower. Game thinking at the service of business.]*. (Moscow, 2015, 224 p.), [in Russian].
7. Vetushinsky A.S. Bol'she, chem prosto sredstvo: novyj podhod k ponimaniju gejmifikacii. *Sociologija vlasti [More than just a means: a new approach to understanding gamification. Sociology of power]*, No.32 (3). P.14-31. [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер:

Токжигитова А.Н. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ермаганбетова М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Информатика кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Токжигитова Н.К. – Ph.D., Computer science кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Tokzhigitova A.N. – PhD student, Department of Informatics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yermaganbetova M.A. – Candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tokzhigitova N.K. – Ph.D., Professor, Department of Computer Science, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

^{1,2,4}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan³Higher Education Development National Center, Astana, Kazakhstan
(E-mail: urazgulsara@gmail.com, safura.omarova39@gmail.com)

Key factors of digital transformation of higher education

Abstract. This article is devoted to the problem of digital transformation of higher education. The digitalization of universities involves increasing the innovations effectiveness in students teaching, the use of digital technologies to develop the research university potential. Academic staff and students of higher education institutions must properly apply digital technologies in teaching, in research and in management. Practical experience in the high school digitalization requires the main factors identification of the digital transformation in the education.

The study of theoretical approaches to this problem in the interdisciplinary perspective and the identification of key factors in the digital transformation of higher professional education is the main goal of this article.

To solve research issues, the authors analyzed the works devoted to the problems of digitalization and digital transformation of education.

Methods were used in this article: analysis and generalization of scientific literature on the problem of education digital transformation, the study of regulatory legal acts.

The paper attempts to identify the key factors in the digital transformation of higher education based on the analysis of theoretical approaches in the interdisciplinary plane. The main factors identified are: the development and pedagogical modeling of the digital educational environment, educational platforms; re-equipment of IT resources; the formation of digital competencies for all participants in the educational process; creation of a virtual (digital) educational environment; introduction of personalized models of educational space organization; introduction of virtual reality technologies in higher education; increasing the innovative potential of educational institutions, which can be carried out through the results of the scientific and technical activities of the institution itself, etc.

The article focuses on the need to develop a strategy for the science and higher education digital transformation and in the Republic of Kazakhstan, which should reflect the key areas of digital transformation: digital modeling; development of digital services; modernization of infrastructure; data management; human resource management; introduction of digital technologies and platforms; creation of a digital environment, etc. The authors also emphasize the importance of studying the problem of introducing artificial intelligence at the university, solving the issue of observing academic honesty by students when using artificial intelligence to generate ChatGPT (OpenAI) texts. The possibility of creating thinking machines raises many ethical questions, which necessitates the development of a Code of Ethics for Artificial Intelligence. The inclusion of a section on the ethics of using ChatGPT (OpenAI) in the Code of Academic Integrity of Kazakhstani Universities students seems to be an important aspect by the authors.

Keywords: digitalization, digital transformation of education, digital competencies, innovations, smart universities, technologies, strategy for digital transformation of science and higher education, digital resources.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-262-271>

Introduction

Strategic importance of higher professional education is attracting more and more attention from various stakeholders, such as researchers, government officials.

State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025 notes that commercialization offices, technology parks, business incubators, and implementation units have been created in higher education organizations and research institutes. However, the scientific infrastructure does not meet modern requirements for the implementation of scientific research [1]. In this regard, the Program provides a set of measures to upgrade and modernize the scientific infrastructure, measures to modernize the infrastructure and develop the digital skills of scientists, and the creation of a unified information system of science in Kazakhstan [1].

In modern conditions, the use of digital technologies by academic staff and students of universities in the pedagogical process is the basis for the transformation of the educational sector.

Practical experience in the digitalization of higher schools requires theoretical generalization, determination of the main factors of education digital transformation. In this regard, it seems relevant to identify the key factors in the education digital transformation.

The study of theoretical approaches to this problem in the interdisciplinary plane and the identification of key factors in the digital transformation of higher professional education is the main goal of this article.

To solve the research goal, we analyzed the works of scientists devoted to the problems of digitalization and education digital transformation.

The work on the digital transformation of education is divided into three large interconnected groups: the development of the digital infrastructure of education, the development of digital teaching materials, tools and services, including digital assessment, the development and dissemination of new models for organizing educational work [2, p.16]

Kazakh authors reveal the issues of the impact of the society digitalization on Kazakhstani education (M.S. Ashilova, A.S. Begalinov, K.K. Begalinova [3]), digitalization of the educational service sector in the Republic of Kazakhstan (Sarsenbiyeva N.F., Myrzakhmetova B. Sh., Adylbekova E.T. [4]), etc.

In the studies of scientists from the near abroad, the following problems of education digitalization are revealed: digitalization of higher education and its social results (Minina V.N. [5]), the main directions and factors of digital transformation of the science and education sector (Gavrilyuk E.S., Izotova A. G. [6]), difficulties and prospects of digital transformation of education (A. Yu. Uvarov, E. Gable, I. V. Dvoretzkaya et al. [2]); concepts of digital didactics as the basis for designing advanced education for vocational education teachers (Andryukhina L. M., Lomovtseva N. V., Sadovnikova N. O. [7]), development of digital competencies (Larionov V. G., Sheremetyeva E. N., Gorshkova L. A. [8]).

English-speaking researchers examined several key factors in a study related to learning motivation, learning readiness, and student self-efficacy when participating in real-time online learning during the coronavirus outbreak, taking into account gender differences and differences between educational levels [9].

J. Xiao's publication reveals the role of digitalization in the strategic development plans of 75 leading universities in China, revealing that digitalization in the perception of these universities is characterized by instrumentality (construction and use of electronic campuses) and modernization (maintaining and increasing the effectiveness of innovations in teaching and education), which is also observed in other countries [10].

Methods and materials

The article uses methods: analysis and generalization of scientific literature on the problem of digital education transformation, the study of regulatory legal acts.

The starting point of this study was the analysis of published studies of scientists on the problem.

In this article, we proceed from the position of A. Yu. Uvarov, S. Wang, C. Kan, who believe that the essence of the education digital transformation is the achievement by each student of the necessary educational results through the personalization of the educational process based on the use of the digital transformation growing potential, including the use of artificial intelligence methods, virtual reality tools; development of a digital educational environment in high school; providing public broadband access to the Internet, working with big data [11, p.38]. Regarding the concept of «factor», we follow to its definition as the main cause or operating force of any process, which determines the nature of the process itself and its features [6, p.25].

Results and discussion

Digitalization of the educational service sector in the Republic of Kazakhstan began in 1997. From attempts to automate the education sector, including spreading online learning [4].

In recent years, a pilot project has been prepared - the National Open Education Platform, which is a hardware and software complex consisting of distance learning systems, teleconferences and webinars, educational courses, a complex for conducting online lessons, object-oriented programming, robotics, 3D modeling and printing, remote passing and taking exams [3].

According to the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, universities will move to the “smart universities” model. This involves the formation of a student’s digital profile, that is, a student life track, the development of EdTech digital services, process optimization in accordance with advanced digitalization trends [12].

According to the results of the IMD-2022 digital competitiveness rating, Kazakhstan took 36th place (Table 1)

Table 1. Kazakhstan’s position in the IMD-2022 Digital Competitiveness Ranking

	2021 (among 64 countries)	2022 (among 63 countries)	Dynamics
<i>Overall rating</i>	32	36	▼3
1. Knowledge	36	30	▼6
Talents	45	46	▼1
Training and education	14	1	▼13
Scientific concentration	54	51	▼3
2. ТЕХНОЛОГИИ	40	40	-
Regulatory framework	22	21	▼1
Capital	51	50	▼1
Technological base	47	47	-
3. Readiness for the future	28	30	▼2
АДАПТИВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ	32	34	▼2
Business flexibility	6	6	-
IT-Integration	44	56	▼12

Source: Economic Research Institute (ERI), [13].

As can be seen from the table, according to the «Knowledge» factor, Kazakhstan has risen to the 30th line (+6). The positions improved in two sub-factors «Training and education» (+13). «Scientific concentration (+3).

The digital competitiveness of the country is directly related to the development of digitalization of higher professional education, the functioning of the digital educational environment at universities. Kazakhstan’s universities need to focus on the implementation of the main factors and conditions of digitalization of higher professional education.

The analysis of approaches to the problem of *digital transformation of higher education* [2, 5-8 p.], [11; 14] allows us to determine its *key factors*:

Key factors of higher education digital transformation

- development and pedagogical modeling of the digital educational environment, educational platforms
  - building network communication on pedagogical grounds;
  - optimization of all internal processes of the educational institution;
  - re-equipment of IT resources;
  - inclusion in the development of higher education of digital technologies that ensure the construction of a flexible learning system;
  - integration of electronic and blended education;
  - the formation of digital competencies for all participants in the educational process;
  - creation of a virtual (digital) educational environment;
  - focus on priority educational programs, the development of which requires certain digital competencies;
  - increasing the innovative potential of educational institutions, which can be carried out through the results of the scientific and technical activities of the institution itself;
  - introduction of personalized models of educational space organization;
  - providing the educational process with digital tools and materials;
  - introduction of virtual reality technologies in higher education;
- Compiled from sources [2, 5-8 p.], [11,14].

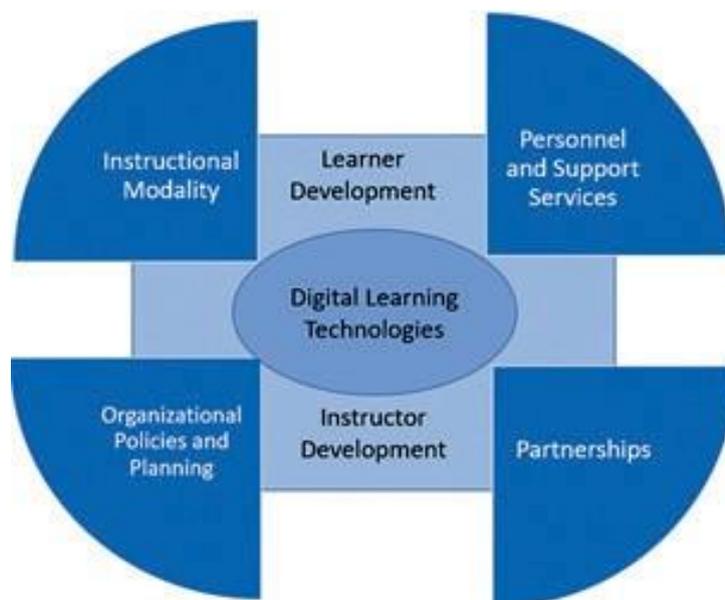

Figure 1. Key factors of higher education digital transformation

According to the National Report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (by the end of 2020), one of the challenges of distance learning, university rectors note the low skills of academic staff in distance teaching (MES RK, 2021) In this regard, the key recommendations proposed by European scientists based on research on the problem of digital education at the university seem significant:

- 1) universities should adopt a learning-oriented approach to digital transformation, i.e. create a common learning space by integrating technology, pedagogy and organizational measures;

2) professors and lecturers should reconsider their role by moving from lecturing to digital resource management;

3) students should improve their ability to work in complex hybrid environments where various forms of digitalization take place [15].

For example, L.N. Gumilyov Eurasian National University has implemented 15 of its own digital services. New technological solutions form a single ecosystem of ENU – Digital University and are aimed at digitalization of the scientific and educational process, automation of business processes, development of digital competencies of employees and teachers [16]. Digital services have optimized daily work processes, increased labor productivity and the efficiency of the organization of the educational process [16].

Digitalization also implies changes in the approach to managing educational organizations. Thus, universities that are actively introducing digital technologies into the educational process are gradually moving from a bureaucratic to a participatory management model [5].

The development of a digital transformation strategy for the field of science and higher education in the Republic of Kazakhstan is of great importance. The digital transformation of higher education and science in the Republic of Kazakhstan is possible only if there is a systemic strategy for it. For example, the strategy of digital transformation of the science and higher education industry of the Russian Federation outlines the key trajectories for achieving “digital maturity” of the science and higher education industry both for educational institutions of higher education, and for companies and authorized executive authorities.

It should be emphasized that the digitalization of universities involves not only the construction and use of electronic campuses, increasing the effectiveness of innovations in student learning, but also the use of digital technologies to develop the research potential of the university.

The scientific literature also actively discusses the problems of introducing artificial intelligence at the university. Artificial intelligence is an auxiliary but valuable tool that can perform and improve a large number of different operations carried out at the university, help organize an effective educational process and build the necessary communications [17].

The possibility of creating thinking machines raises many ethical questions. In English-language studies, issues are discussed that relate both to ensuring that such machines do not harm people, and the moral status of the machines themselves [18].

In November 2022, OpenAI created ChatGPT - a chatbot that has a wide range of capabilities: writing code, writing poetry, creating texts, translation capabilities, getting answers, solving problems.

This chat, according to the expert’s description, was created on top of the OpenAI GPT-3.5 family of large language models and refined using reinforcement learning and supervised methods [19]. The following are the features of ChatGPT:

1) one of the most important functions is a detailed answer to your request in the form in which you asked it.

2) Compared to its predecessor InstructGPT, ChatGPT focuses on reducing false and harmful responses.

3) Training data includes information regarding Internet phenomena, man pages and programming languages such as the python programming language, bulletin board systems, etc.

4) the GPT chat keeps track of the state and remembers the previous requests given to it in the same conversation [19].

At the same time, the use of artificial intelligence for text generation undermines academic integrity and is becoming a serious problem for higher education institutions in Kazakhstan. In this regard, it is necessary to develop a Code of Ethics for Artificial Intelligence. It is also important to include a section on the ethics of using ChatGPT (OpenAI) in the Code of Academic Integrity of Kazakhstani students.

Conclusion

Thus, the problems of digital transformation of higher education are revealed by scientists in the context of various aspects.

Kazakhstan's universities need to take into account the main factors of digitalization of higher professional education and focus on their implementation. Taking into account the analysis of the scientists' approaches, we have identified as key factors: development and pedagogical modeling of the digital educational environment, educational platforms; re-equipment of IT resources; formation of digital competencies for all participants in the educational process; creation of a virtual (digital) educational environment; introduction of personalized models of the organization of educational space; introduction of virtual reality technologies into higher education; increasing the innovative potential of educational institutions, which can be carried out through the results of scientific and technical activities of the institution itself, etc.

An important factor in the digital transformation of higher education and science of the Republic of Kazakhstan is the development of its strategy reflecting the key areas of digital transformation: digital modeling; development of digital services; modernization of infrastructure; data management; human resources management; introduction of digital technologies and platforms; creation of a digital environment, etc.

In the context of preserving academic integrity when using artificial intelligence, it is necessary to develop a Code of Ethics for Artificial Intelligence, as well as the inclusion of a section on the ethics of using ChatGPT (OpenAI) in the Code of Academic Integrity of Students of universities in Kazakhstan.

Список литературы

1. Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020–2025 годы//Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050> (дата обращения: 20.10.2022).
2. Уваров А.Ю., Гейбл Э., Дворецкая И.В. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – 343 с.
3. Ашилова М.С., Бегалинов А.С., Бегалинова К.К.. О влиянии цифровизации общества на казахстанское образование // Science for Education Today. – 2019. – Т. 9. – № 6. – С.40–51.
4. Сарсенбиева Н.Ф., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. – 2021. – № 1 (54). [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/tsifrovizatsiya-obrazovniya-v-respublike-kazakhstan.html>. (дата обращения: 04.11.2022).
5. Минина В.Н. Цифровизация высшего образования и ее социальные результаты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. –2020. – Т. 13. – Вып. 1. – С. 84–101.
6. Гаврилюк Е.С., Изотова А.Г. Основные направления и факторы цифровой трансформации сектора науки и образования // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». – 2021. – № 1. – С.22 – 30.
7. Андрюхина Л.М., Ломовцева Н.В., Садовникова Н.О. Концепты цифровой дидактики как основания проектирования опережающего образования педагогов профессионального обучения // Профессиональное образование и рынок труда. – 2020. – № 1. – С. 30–43.
8. Ларионов В.Г., Шереметьева Е. Н., Горшкова Л. А. Цифровая трансформация высшего образования: технологии и цифровые компетенции//Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия «Экономика». – 2021. –№ 2. – С. 61–69.
9. Tang Y. M., Pen C. C., Kris L. Comparative analysis of Student's live online learning readiness during the coronavirus (COVID-19) pandemic in the higher education sector//Computers&Education, 2021. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL:<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131521000889?via%3Dihub> (дата обращения: 21.10.2022).
10. Xiao J. Digital transformation in higher education: critiquing the five-year development plans (2016-2020) of 75 Chinese universities//Distance Education., 2019. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/summary> (дата обращения: 22.10.2022).

11. Уваров А.Ю., Ван С., Кан Ц. Проблемы и перспективы цифровой трансформации образования в России и Китае. II Российско-китайская конференция исследователей образования «Цифровая трансформация образования и искусственный интеллект». – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019.
12. Модели smart-университетов внедряют в казахстанских вузах. 1 Ноября 2022/inform.kz. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/modeli-smart-universitetov-vnedryayut-v-kazahstanskih-vuzah_a3996406 (дата обращения: 01.11.2022).
13. Казахстан занял 36 место в Рейтинге цифровой конкурентоспособности IMD-2022 // Институт экономических исследований (ERI). [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5227 (дата обращения: 01.11.2022).
14. Мавлютова, Г.А. Цифровизация в современном высшем учебном заведении // Экономическая безопасность и качество. – 2018. – № 3 (32). – С.5-7.
15. Bygstad B, Ovrelid E., Ludvigsen S., Daehlen M. From dual digitalization to digital learning space: Exploring the digital transformation of higher education//Computers&Education., 2022. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131522000343> (дата обращения: 22.10.2022).
16. ЕНУ создает единую цифровую экосистему. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://enu.kz/ru/info/novosti-enu/71185/?sphrase_id=3858778 (дата обращения: 07. 02.2023).
17. Амиров Р. А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // Управленческое консультирование. – 2020. – № 3. – С. 80–88.
18. Bostrom N., Yudkowsky E. The ethics of artificial intelligence.,2011. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://nickbostrom.com/ethics/artificial-intelligence.pdf> (дата обращения: 10.02.2022).
19. Chawla R. What is ChatGPT? History, Features, Uses, Benefits, Drawbacks., 2023. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://medium.com/illumination/what-is-chatgpt-history-features-uses-benefits-drawbacks-2023-ec970bc38f84> (дата обращения: 10.02.2022).

Г.Т. Уразбаева¹, С.К.Омарова², А.Мухатаев³, А.Ш. Ахметова⁴

^{1,2,4}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан

Жоғары білім берудің цифрлық трансформациясы: негізгі факторлар

Аңдатпа. Осы мақала жоғары білім берудің цифрлық трансформациясы мәселесіне арналған. Университеттерді цифрландыру студенттерді оқытуда инновациялардың тиімділігін арттыруды, ЖОО-ның ғылыми-зерттеу әлеуетін дамыту үшін цифрлық технологияларды пайдалануды көздейді. Жоғары оқу орындарының оқытушылары, студенттері мен қызметкерлері цифрлық технологияларды оқытуда, ғылыми зерттеулерде және басқаруда тиісті түрде қолдануы тиіс.

Зерттеу мәселелерін шешу үшін автор білім беруді цифрландыру және цифрлық трансформациялау мәселелеріне арналған жұмыстарды талдады.

Бұл мақалада мынадай әдістер қолданылды: білім берудің цифрлық трансформациясы мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және жалпылау, нормативтік құқықтық актілерді зерделеу.

Жұмыста пәнаралық жазықтықтағы теориялық тәсілдерді талдау негізінде жоғары білім берудің цифрлық трансформациясының негізгі факторларын анықтауға әрекет жасалды. Негізгі факторлар ретінде: цифрлық білім беру ортасын, білім беру платформаларын дамыту және педагогикалық модельдеу; IT-ресурстарды қайта жарақтандыру; білім беру процесінің барлық қатысушыларында цифрлық құзыреттіліктерді қалыптастыру; виртуалды (цифрлық) білім беру ортасын құру; білім беру кеңістігін ұйымдастырудың дербестендірілген модельдерін енгізу; жоғары білім беруге виртуалды шындық технологияларын енгізу; мекеменің ғылыми-техникалық қызметінің нәтижелері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін білім беру мекемелерінің инновациялық әлеуетін арттыру және т. б.

Мақалада цифрлық трансформацияның негізгі бағыттарын: цифрлық модельдеуді; цифрлық сервистерді дамытуды; инфрақұрылымды жаңғыртуды; деректерді басқаруды; кадрлық әлеуетті басқаруды; цифрлық технологиялар мен платформаларды енгізуді; цифрлық ортаны құруды және т. б. т. б. айқындауға тиіс Қазақстан Республикасының ғылымы мен жоғары білім беруінің цифрлық трансформациясы стратегиясын әзірлеу қажеттігіне баса назар аударылады.

Түйін сөздер. цифрландыру, білім беруді цифрлық трансформациялау, цифрлық құзыреттер, инновациялар, smart-университеттер, технологиялар, ғылым мен жоғары білім беруді цифрлық трансформациялау стратегиясы, цифрлық ресурстар.

Г.Т. Уразбаева¹, С.К. Омарова², А. Мухатаев³, А.Ш. Ахметова⁴

^{1,2,4}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Национальный центр развития высшего образования, Астана, Казахстан

Цифровая трансформация высшего образования: ключевые факторы

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме цифровой трансформации высшего образования. Цифровизация университетов предполагает повышение эффективности инноваций в обучении студентов, использование цифровых технологий для развития научно-исследовательского потенциала вуза. Преподаватели, студенты и сотрудники вузов должны надлежащим образом применять цифровые технологии в обучении, в научных исследованиях и в управлении. Практический опыт в цифровизации образования вузов требует определения основных факторов цифровой трансформации образования.

Исследование теоретических подходов по данной проблеме в междисциплинарной плоскости и определение ключевых факторов цифровой трансформации высшего профессионального образования является основной целью данной статьи.

Для решения исследовательских вопросов авторами проанализированы работы, посвященные проблемам цифровизации и цифровой трансформации образования.

В данной статье были использованы методы: анализ и обобщение научной литературы по проблеме цифровой трансформации образования, изучение нормативных правовых актов.

В работе сделана попытка определить ключевые факторы цифровой трансформации высшего образования на основе анализа теоретических подходов в междисциплинарной плоскости. В качестве основных факторов выделены: развитие и педагогическое моделирование цифровой образовательной среды, образовательных платформ; переоснащение ИТ-ресурсов; формирование цифровых компетенций у всех участников образовательного процесса; создание виртуальной (цифровой) образовательной среды; внедрение персонализированных моделей организации образовательного пространства; внедрение технологий виртуальной реальности в высшее образование; повышение инновационного потенциала образовательных учреждений, которое может осуществляться посредством результатов научно-технической деятельности самого учреждения и др.

В статье акцентируется внимание на необходимости разработки стратегии цифровой трансформации науки и высшего образования Республики Казахстан, которая должна отражать ключевые направления цифровой трансформации: цифровое моделирование; развитие цифровых сервисов; модернизация инфраструктуры; управление данными; управление кадровым потенциалом; внедрение цифровых технологий и платформ; создание цифровой среды и др. Также авторами подчеркивается значимость исследования проблемы внедрения искусственного интеллекта в университете, решения вопроса соблюдения академической честности студентами при использовании искусственного интеллекта для генерации текстов ChatGPT (OpenAI). Возможность создания мыслящих машин поднимает множество этических вопросов, что обуславливает необходимость разработки Кодекса этики искусственного интеллекта. Включение в Кодекс академической честности обучающихся вузов Казахстана раздела, посвященного этике применения ChatGPT (OpenAI), представляется авторами важным аспектом.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая трансформация образования, цифровые компетенции, инновации, smart-университеты, технологии, стратегия цифровой трансформации науки и высшего образования, цифровые ресурсы.

References

1. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy industrial'no-innovatsionnogo razvitiya Respubliki Kazakhstan na 2020–2025 gody [On approval of the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>. (accessed 20. 10. 2022), [in Russian].

2. Uvarov A.Yu., Gejbl E., Dvoreczkaya I.V. Trudnosti i perspektivy` cifrovoj transformacii obrazovaniya [Difficulties and prospects of digital transformation of education]. (Moscow, Izd. dom Vy`sshej shkoly` e`konomiki, 2019, 343 p.), [in Russian].
3. Ashilova M.S., Begalinov A.S., Begalinova K.K.. O vliyaniy cifrovizacii obshhestva na kazaxstanskoe obrazovanie [On the impact of digitalization of society on Kazakh education]. Science for Education Today. 2019. Vol. 9. No. 6. P.40-51, [in Russian].
4. Sarsenbieva N.F., My`rzaxmetova B.Sh., Ady`lbekova E`.T. Cifrovizaciya obrazovaniya v Respublike Kazaxstan [Digitalization of education in the Republic of Kazakhstan]. 2021. No. 1 (54). Available at: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/tsifrovizatsiya-obrazovniya-v-respublike-kazakhstan.html>. [in Russian]. (accessed 04.11.2022).
5. Minina V.N. Cifrovizaciya vy`sshego obrazovaniya i ee social`ny`e rezul`taty` [Digitalization of higher education and its social results]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Sociologiya. 2020. Vol. 13. Vy`p. 1. P. 84–101. [in Russian].
6. Gavriluyuk E.S., Izotova A.G. Osnovny`e napravleniya i faktory` cifrovoj transformacii sektora nauki i obrazovaniya. Nauchny`j zhurnal NIU ITMO. Seriya E`konomika i e`kologicheskij menedzhment [The main directions and factors of digital transformation of the science and education sector. Scientific Journal of NIU ITMO. Series Economics and Environmental Management]. 2021. No. 1. P.22-30, [in Russian].
7. Andryuxina, L. M., Lomovceva, N. V., Sadovnikova, N.O. Koncepty` cifrovoj didaktiki kak osnovaniya proektirovaniya operezhayushhego obrazovaniya pedagogov professional`nogo obucheniya [Concepts of digital didactics as the basis for designing advanced education for teachers of vocational training]. 2020. No. 1. P. 30–43, [in Russian].
8. Larionov V.G., SHeremet`eva E. N., Gorshkova L. A. TSifrovaya transformatsiya vysshego obrazovaniya: tekhnologii i tsifrovye kompetentsii [Digital transformation of higher education: technologies and digital competencies]. 2021.No. 2. P. 61–69, [in Russian].
9. Tang Y.M., Pen C.C., Kris L. Comparative analysis of Student`s live online learning readiness during the coronavirus (COVID-19) pandemic in the higher education sector, 2021. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131521000889?via%3Dihub>. (accessed 21.10.2022).
10. Xiao J. Digital transformation in higher education: critiquing the five-year development plans (2016-2020) of 75 Chinese universities//Distance Education., 2019. Available at: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/summary>. (accessed 22.10.2022).
11. Problemy i perspektivy tsifrovoj transformatsii obrazovaniya v Rossii i Kitae. II Rossijsko-kitajskaya konferentsiya issledovatelej obrazovaniya «TSifrovaya transformatsiya obrazovaniya i iskusstvennyj intellekt». Moskva, Rossiya, 26–27 sentyabrya 2019 g. [Problems and prospects of digital transformation of education in Russia and China], 2019, [in Russian].
12. Modeli smart-universitetov vnedryayut v kazakhstanskikh vuzakh [Smart university models are being introduced in Kazakh universities]. Available at: https://www.inform.kz/ru/modeli-smart-universitetov-vnedryayut-v-kazahstanskikh-vuzah_a3996406. (accessed 01.11.2022), [in Russian].
13. Kazakhstan zanyal 36 mesto v Rejtinge tsifrovoj konkurentosposobnosti IMD-2022 (Kazakhstan ranked 36th in the IMD-2022). (ERI). Available at: https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5227. (accessed 01.11. 2022), [in Russian].
14. Mavlyutova, G.A. TSifrovizatsiya v sovremennom vysshem uchebnom zavedenii [Digitalization in a modern higher education institution]. EHkonomicheskaya bezopasnost' i kachestvo. 2018. No. 3 (32). P.5-7, [in Russian].
15. Bygstad B, Ovrelid E., Ludvigsen S., Daehlen M. From dual digitalization to digital learning space: Exploring the digital transformation of higher education//Computers&Education., 2022. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131522000343>. (accessed 22.10. 2022).
16. ENU sozdaet edinuyu cifrovuyu ekosistemu [ENU creates a single digital ecosystem]. Available at: https://enu.kz/ru/info/novosti-enu/71185/?sphrase_id=3858778 (accessed 07. 02.2023). [in Russian].
17. Amirov R. A., Bilalova U.M. Perspektivy vnedreniya tekhnologij iskusstvennogo intellekta v sfere vysshego obrazovaniya [Prospects for the introduction of artificial intelligence technologies in higher education]. 2020. № No.3. P. 80–88. [in Russian].
18. Bostrom N., Yudkowsky E. The ethics of artificial intelligence. Available at: <https://nickbostrom.com/ethics/artificial-intelligence.pdf> (accessed 10.02.2022).
19. Chawla R. What is ChatGPT? History, Features, Uses, Benefits, Drawbacks. 2023. Available at: <https://medium.com/illumination/what-is-chatgpt-history-features-uses-benefits-drawbacks-2023-ec970bc38f84> (accessed 10.02.2022).

Information about authors:

Urazbayeva G.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Omarova S.K. – PhD student, Pedagogy Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukhatayev A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Higher Education Development National Center, Astana, Kazakhstan.

Akhmetova Sh.T. – Deputy Director of the Department for Academic Affairs of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Оразбаева Г.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Омарова С.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің педагогика факультетінің 2 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Мұхатаев А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Жоғары білім беруді дамытудың ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан.

Ахметова Ш.Т. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Академиялық мәселелер жөніндегі департаменті директорының орынбасары, Астана, Қазақстан.

А.С. Шеримова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: sherimova.aliya@mail.ru)

Болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын дамыту ерекшеліктері

Аңдатпа. Ел президенті Қ.Ж.Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында «Ғылымды дамыту – біздің аса маңызды басымдығымыз. Еліміздің білім беру және ғылым саласының алдында кезек күттірмес ауқымды міндет тұр. Бұл – уақыт талабына сай болумен қатар, әрқашан бір адым алда жүріп, тың жаңалықтар ұсына білу деген сөз. Біз ұстаздарды қолдау саясатын жалғастыра береміз» деп атап көрсетуі, елімізде болашақ педагогтарға қаншалықты көңіл бөлініп, болашақ педагогтың маман ретіндегі әлеуеті мен беделінің өсуін көрсетеді [1]. Олай болса, болашақ педагогтардың маман ретінде жан-жақты дамуы, оның ішінде олардың зерттеу дағдыларының дамуы бүгінгі күннің өзекті мәселерінің бірден-бірі. Ұсынылған жұмыстың мақсаты, болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын дамыту ерекшеліктерін теориялық тұрғыда талдау, болашақ педагог-студенттердің зерттеу жайлы білімдерінің деңгейін сауалнама арқылы айқындау және олардың зерттеу дағдыларын дамыту бойынша зерттеу жұмысын өткізіп, нәтижелерін талқылап, ұсыныстар беру.

Түйін сөздер: болашақ педагог, зерттеу дағдысын қалыптастыру, оқытушы, әдіс-тәсіл, сыни ойлау.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-272-284>

Кіріспе

Болашақ педагог мамандығының қыр-сыры оқытумен ғана байланысты емес, бұл күрделі, пәндік біліммен қатар біліктілікті, әдіс пен шығармашылықты, үнемі ізденісті талап ететін, оқу мен зерттеуді талап ететін мамандық. Олай болса, болашақ педагогтың алдымен зерттеу дағдыларын дамыту өзекті мәселенің бірі болып табылады. «Педагогикалық мамандықты қалап, оқуға түскендердің орташа балы күрт өсті. Білім беру жүйесіне жігерлі әрі білікті мамандар қажет. Педагог шәкіртінің бойына жаңа білім сіңіре алатындай нағыз ағартушы болуға тиіс» [1]. Ғылым және жоғары білім министрі Саясат Нұрбек болашақта сұранысқа ие болатын бес мамандықтың бірі ретінде педагог мамандығын атауы да тегін емес [2]. Өйткені, қоғамның жаңа сатыға көтерілуі, ғылыми-әлеуметтік, саяси-экономикалық дамуы жоғары сапалы оқушы мен оларды оқытып, тәрбиелейтін жоғары білікті педагогтарды қажет етеді. Ал педагог жоғары білікті маман болуы үшін, оның зерттеу дағдысы қалыптасуы қажет екендігі сөзсіз. Өйткені педагог, ұстаз, мұғалім шығармашылық және ізденіс маманы, үнемі ізденіс үстінде болуы шарт. Қазіргі кезеңде Қазақстанның білім беру жүйесінде көптеген өзгерістер болып жатқандығы белгілі. Мектеп мұғалімі «педагог», «педагог-модератор», «педагог-сарапшы», «педагог-зерттеуші», «педагог-шебер» біліктілік санаттарында қызмет атқарады [әділет]. Педагог зерттеуші дегеніміз мұғалімнің қызметінің ғылыми-педагогикалық зерттеу сипатын таситын педагогикалық шеберлігінің жоғары деңгейі [3]. Сонымен қатар, мұғалімдерді аттестаттау барысында «эссе жазу» [3] талап етіледі. Эссе жазу үшін де ғылыми дағды қажет. Сондықтан болашақ педагогтың зерттеу дағдыларын жоғары

оқу орнында қалыптастыру шешімін таппаған мәселелердің бірі. Болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын дамыту мәселелері ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Болашақ мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал ету жолдары кеңінен талқыланады. Рейс-Джордж Дж.М. өз зерттеуінде болашақ педагогтарға зерттеу процесін сипаттаудың балама тәсілін 12 ұсынады, яғни мұғалімдерді зерттеуге тартуға арналған дескрипторлар берген [4, б.231], болашақ мұғалімдердің ғылыми-зерттеу жұмыстары мен кәсіби дамуына ықпал ету жолдары Гирдник Г., Боей Ф. т.б. авторлардың еңбектерінде талқыланады [5, б.972.]. Мұғалімдердің үздіксіз дамуын басқару моделін Шерля, Гултом С. т.б. қарастырған [6, б.198].

Болашақ педагогтардың сыни ойлау қабілетін, нейропедагогикалық жағдайларын дамыту, болашақ мұғалімнің кәсіби субъективтілігін арттыру мәселелері Макарова Л.Н., Журат Ю, Карасиевич С. т.б. мақалаларында қарастырылған [7, б.18], [8, б.69.], [9, б.546]. Болашақ мұғалімнің зерттеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін ғылыми жобалар әрекеттерін модельдеу әдісі Родригес-Мартин М., Вергара Д. мақаласында [10, б.11], эксперименттік мәдениет, жобалық ойлау тәсілі, цифрлық ойлау дағдылары Андрутсос А., Бриния В. жұмыстарында [11, б.10] талданса, Брача А. мен Шломит Б. бағалау, бірлесе бағалауды жүзеге асыруға қатысты процестер мен қиындықтарды зерттеген [12, б.241]. Студенттердің зерттеуге қатысуының себептері, зерттеу құрылымын анықтауы, зерттеу өлшемдері және аналитикалық әдістерге қатысты кейбір мәселелер мен қиындықтарды Фредрикс Дж.А., Филсекер М., Лоусон М.А. қарастырған [13, б.37]. Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, зерттеу дағдылары болашақ педагогтың қызметіндегі ажырамас қабілет ретінде қарастырылады, өйткені жаңа білім, жаңа әдісті игеру үшін аса қажет дағды болып есептеледі. Дегенмен, елімізде болашақ педагогтарға білім беру барысында (ұсынылған жұмыста бакалавр деңгейіндегі білім алушыларды қарастырамыз) зерттеу дағдылары қажетті деңгейде оқытылмайды. Зерттеу методологиясы, зерттеу технологиялары, бағалау сияқты зерттеудің алғашқы қадамдары немесе теориялық тұрғыда да таныс емес екендіктері анықталды. Олай болса, ұсынылған жұмыстың мақсаты алдымен болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын дамыту мәселесі бойынша ғылыми әдебиет көздеріне сүйене отырып, ғылыми-теориялық, ғылыми педагогикалық талдау жасап, болашақ педагог-студенттердің зерттеу жайлы білімдерінің деңгейін сауалнама арқылы айқындау және олардың зерттеу дағдыларын дамыту бойынша әзірлемені сынақтан өткізіп, нәтижелерін талдап, ұсыныстар беру. Сонымен, зерттеу барысында төмендегі сұраққа жауап алу мақсатталды: Болашақ педагогтардың зерттеу дағдылары қаншалықты күзіретті, қаншалықты қалыптасқан?

Әдеби шолу

Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында ЖБП циклінің міндетті пәндерін оқып бітіргеннен кейін білім алушы нақты ғылымды зерттеудің ғылыми әдістері мен тәсілдерін қолданады; іс-әрекеттерді бағалайды, синтездейді; зерттеу нәтижелерін қорытындылайды т.б. көптеген қабілеттіліктер мен күзіреттіліктер көрсетілген [14]. Ұсынылған стандартқа сәйкес, міндетті пәндерді игерген студенттің белгілі бір зерттеу және сыни дағдылары қалыптасуы қажет. Алайда, жоғары оқу орындарында оқитын болашақ маманның зерттеу дағдылары қаншалықты қалыптасады және жүзеге асады, оқытылатын міндетті пәндер мен зерттеу дағдыларының арасында қандай байланыс бар екендігін анықтауға тырыстық.

Алдымен зерттеу дегеніміз не екендігін анықтап алсақ, зерттеу дегеніміз белгілі бір мәселені анықтап, ғылыми әдістер (сипаттау, түсіндіру, болжау т.б.) арқылы сол мәселені шешу болып табылады [15].

Зерттеу дағдыларына келетін болсақ, Бирт Дж. пікіріне сүйенсек, зерттеу дағдылары қойылған мәселені шешу үшін қажетті шеберліктер мен біліктіліктер. Тақырыпқа қатысты ақпаратты жинау, ол ақпаратты саралап, талдау және оның ішінен тек қажетті

ақпаратты ала білумен қатар, оны ғылыми түрде жеткізе білу де зерттеу дағдыларына жатады. Сонымен қатар, жасалған еңбек зерттеушімен қатар, оқушыға да пайдалы болуы шарт [16]. Яғни, зерттеу дағдылары келелі мәселелерге жауап беруге, мәселені шешуге көмектесетін дағдылар жиынтығын: ақпаратты іздеу, табу, жинау, сұрыптау, бағалаумен қатар, ақпаратты ұйымдастыра білуді де қамтиды.

Жоғары оқу орындарында бакалавр деңгейінде оқитын студент, мамандығына сәйкес білімді игерумен қатар, зерттеу дағдыларын қалай меңгереді деген заңды сұрақ туындайды. Ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, студенттердің зерттеу дағдыларының төмен болу себебі, олардың жалпы даярлықтан өтпеуі екен. Жоғарыда аталған зерттеу дағдыларының барлығын игермесе де, алғашқы зерттеу дағдыларын (ақпаратты іздеу, ақпарат көздерін табу орындары, әдістемелік дағдылар, ақпаратты саралау т.б.) игеру өте маңызды [17, 628б.]

Стоккинг К., Шааф М., Джасперс Дж. т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде, студенттің зерттеу дағдыларын дамытудың бірден-бір көзі студентке дұрыс тапсырма беру және оны дұрыс бағалау тиімді нәтиже береді деп есептейді. Студенттің күрделі зерттеу дағдыларын дамыту үшін, оқытудың жаңа жолдары мен оқытуға жаңа көзқарастар қалыптастыру және оқытушының бағалау тәжірибесін пысықтау қажет [18, 112б.]. Келесі ғалымдар (Иылмаз Е., Сахи М., Тургут М.) да студенттің зерттеу қабілетін арттыру оқытушының аудиторияны ұстай білу шеберлігіне байланысты деп есептейді. Аудиторияда тиімді жұмыс жасау және студенттің назарын аудару білу студенттің тәуелсіз, өздігінен оқу қабілетін, оқу өнімділігін және қол жеткізу қабілетін арттырады деген. Сонымен қатар, авторлар ең маңызды мақсат ретінде оқу-үйрету үрдісі кедергісіз, қолайлы ортада ұйымдастырылуы қажет деп атаған [19]. Студенттің зерттеу қабілеті, оқытушының аудиторияда «үстем» болып, жұмыс ұйымдастыруы мен қатал қадағалап, тексеруінен қалыптаспайды. Студентке академиялық еркіндік беру, өзін-өзі басқаруға мүмкіндік беру, сендіру тетіктерін ұтымды пайдалану оң нәтиже береді [20, 132б.]. Аталған мәселенің барлығы студент болып отырған болашақ педагогтың болашақ мамандығына студент ретінде де, болашақ мұғалім, педагог ретінде де, қай жағынан алып қарасақ та қатысты. Яғни, зерттеу дағдысының қалыптасуы жағынан да, аудиториядағы оқытушының бағалау тәжірибесі, аудиторияны мотивациялау, аудиторияда «үстемдік» жүргізбеу т.б. әрекеттер де болашақ педагогқа үлгі болады.

Студенттің зерттеу дағдысының дұрыс қалыптасуы оның сыни ойлау қабілетінің деңгейіне тікелей қатысты. Сыни ойлау студенттің «мәселені тауып және оның шешімін табуға» көмектеседі [21, 49б.]. Авторлар аргументациялау, яғни дәлелдеу және ғылыми дағдылар студенттің сыни ойлау қабілетін дамытатындығын дәлелдеген [22, 2129б.]. Болашақ педагогтың іздеу-зерттеу дағдысын қалыптастыруға ықпал ететін оқыту әрекеттерінің бірі жобалау-зерттеу қызметі. Бұл болашақ педагог-студенттің теориялық және сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға көмектеседі [23, 167 б.].

Сонымен қатар, болашақ педагог жоғары оқу орындарында ұйымдастырылатын семинар, конференцияларға қатыспас бұрын, алғашқы зерттеу дағдыларын игеруі қажет. Мысалы, авторлар зерттеу жұмысын бастау үшін төмендегідей қадамдарды ұсынады: 1) мәселені қою, мақсат-міндеттерін айқындау, кітапхана немесе интернеттен әдебиет көздерімен кеңейтілген жұмыс жасау, зерттеу; 2) ой-пікір тудыру (миға шабуыл, кластерлеу), талдау; 3) негізгі ойды жүйелеу, маңыздылығын айқындау, салыстыру, қорыту, тірек сөздер мен идеяларды табу; 4) сыни талдау [24, 40б.]. Бұл дағдылар белгілі бір пән аясында ғана емес, әрбір жалпы білім беру немесе міндетті пән аясында қалыптастырылуы қажет. Пән жүргізуші оқытушының да аталған дағдылардан хабары болуы керек, өйткені кез-келген пән аясында оқытушы студентке талдау, жобалау, зерттеу, кейс, миға шабуыл, қорыту т.б. тапсырмаларын беретіні сөзсіз.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері

Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге теориялық және әдіснамалық талдау жасалды. Студенттер арасында зерттеу жайлы білімдерінің деңгейі

сауалнама арқылы айқындалып, олардың зерттеу дағдыларын дамыту бойынша әзірleme сынақтан өткізіліп, нәтижесі тестілеу арқылы тексерілді. Эксперимент үш деңгейден тұрды:

Бірінші кезең мақсаты студенттердің зерттеу дағдыларының деңгейін анықтау болды.

Екінші кезеңде студенттердің зерттеу дағдыларын дамыту бойынша құрылымдық-полифункционалды үлгі оқу үдерісіне енгізілді.

Үшінші кезеңде эксперименттен кейінгі студенттердің зерттеу дағдыларының деңгейі салыстырылды. Болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларының деңгейін айқындау үшін арнайы тест пен бағалау өлшемдері құрастырылды.

Зерттеуге Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің педагогикалық мамандықтарының бакалавр деңгейінің 4-курс студенттері қатысты. Эксперименттік және бақылау топтары зерттеу барысында кездейсоқ таңдалды. Бақылау және эксперименттік топтардағы студенттердің жасы 19-20.

Зерттеуді ұйымдастыру

Зерттеу жұмысының алғашқы кезеңінде алдымен болашақ педагогтардың (эксперименттік және бақылау топтары) зерттеу жұмысына жалпы көзқарастары мен мотивациясын айқындауды мақсат еттік. Ол үшін зерттеудің сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнамаға 10 сұрақ берілді және студенттер оларды Ликерт шкаласы бойынша бағалады (толық келісемін - 5 бал; келісемін - 4 бал; жартылай келісемін - 3 бал; біраз келіспеймін - 2 бал; толық келіспеймін - 1 бал). Мендро М. пікірі бойынша, мотивация оқу үдерісіндегі ең қозғаушы күш, тетік болып табылады. Студенттің университет қабырғасындағы білімге, зерттеуге мотивациясын және қызығушылығын біржақты бағалауға болмайды. Ол үшін оқытушы-қолдау-конструктивті кері байланыс болу керек деп есептейді [25, б.3317]. Сондықтан сауалнамада болашақ педагогтың зерттеу дағдыларының қалыптасу қаншалықты маңызды екендігін айқындауға қадам жасалды. Сауалнамаға алдымен студент жайлы жеке ақпаратпен қоса, студенттің зерттеу жұмысын қаншалықты түсінетіндігі; зерттеу жұмысына көзқарасы; болашақ педагог пен зерттеу дағдыларының арасында қаншалықты байланыс бар, қажет пе, мақала жаздыңыз ба, оқу орнында зерттеу дағдысын қалыптастыруға бағытталған пән жүре ме деген сияқты сұрақтар енгізілді. Сауалнама нәтижесін қорытындылау үшін болашақ педагогтардың зерттеу жұмысына жалпы мотивациясын келесі деңгейлермен бағаладық (Кесте 1).

Кесте 1

Болашақ педагогтардың зерттеу жұмысына мотивациясын бағалау

Деңгей	Сипаттамасы	Көрсеткіштері
Жоғары	Зерттеу жұмысына мотивациясы жоғары деңгейде	85-100%
Қалыпты	Зерттеу жұмысына мотивациясы орташа деңгейде	45-84%
Төмен	Зерттеу жұмысына мотивациясы өте төмен	1-44%

Сонымен қатар, аталған кезеңде және соңғы кезеңде, эксперименттік және бақылау топтарына олардың зерттеу дағдыларын айқындауға және тексеруге арналған тест тапсырмасы берілді. Тест тапсырмасы зерттеу жұмысының құрылымы, ақпараттық ресурстар туралы, дерекқорды іздей білу, плагиат туралы түсінік, ақпаратты бағалау, талдай білу сияқты т.б. сұрақтарды қамтыды. Тест тапсырмасы 30 сұрақтан тұрды.

Келесі кезеңде болашақ педагогтың зерттеу дағдысын қалыптастыруға арналған құрылымдық-полифункционалды үлгі ұсынылды (Кесте 2). Құрылымдық-полифункционалды үлгі мазмұны болашақ педагогтың зерттеу дағдысын дамытуға ықпал ететін теориялық тақырыптармен қоса, студенттің ақпаратты жинау, саралау, талдау, қажетті ақпаратты таба білу, әдістемелік дағдыларын және сыни ойлау қабілетін дамытатын оқыту әрекеттері мен жобалау-зерттеу тапсырмалары және оқытушының студенттің еркін, өзін-өзі басқаруына мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдерін қамтыды. Бұл болашақ педагог-студенттің теориялық және сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға көмектеседі.

Кесте 2

Болашақ педагогтың зерттеу дағдысын қалыптастыруға арналған құрылымдық-полифункционалды үлгі

Зерттеу дағдылары	Түсіндірме
Жұмыстың құрылымын анықтай білу	Абстракт, кіріспе, әдеби шолу, методология, талдау бөлімдері туралы ақпаратты игеру.
Плагиат туралы түсінік қалыптастыру, сілтемемен жұмыс істей білу дағдылары	Плагиат түрлерімен таныстыру (өздік плагиат, техникалық плагиат), плагиатты болдырмаудың жолдарын меңгеру (цитата, перифраз, саммари жасау); плагиатты анықтай білуге үйрету.
Әдебиет көздерін таба білу дағдысы	Мәліметтер базасымен жұмыс істей білу (Скопус, Эльзевир т.б); кітапханада ақпарат іздей білу.
Сыни ойлау дағдысы	Ақпаратты бағалау, салыстыру, талдау, негізгі идеяны таба білу туралы ақпаратты меңгеру.
Зерттеуге қатысты дағдылар	Тақырыпты анықтай білу, қолданылған әдебиет көздерін рәсімдеу, диаграмма түрлері, маңызы

Сонымен қатар, болашақ педагогтың зерттеу дағдысын қалыптастыруға арналған құрылымдық-полифункционалды үлгіге сәйкес, бағалау өлшемдері құрастырылды.

Үшінші кезеңде болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларының қалыптасу деңгейі тест арқылы тексеріліп, эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері салыстырылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Экспериментке дейін және кейін төмендегідей нәтижелер алынды. Болашақ педагогтардың (эксперименттік және бақылау топтары) зерттеу жұмысына жалпы көзқарастары мен мотивациясы келесі кестеде (Кесте 3) берілді. Кестеде экспериментке дейінгі ақпарат ұсынылған.

Кесте 3

Эксперименттік (ЭТ) және бақылау (БТ) топтары студенттерінің зерттеу жұмысына мотивациясы (экспериментке дейін)

Топтар	Деңгейлер			Көрсеткіштері (Сандық, %)
	Төмен	Қалыпты	Жоғары	
ЭТ	14 (46.6)	15 (50)	1(3.3)	30 (100)
БТ	12 (40)	17 (56.7)	1(3.3)	30 (100)

Болашақ педагог-студенттің зерттеу құзіреттілігін арттыру үшін келесі әдістемелік нұсқаулықтар қолданылды: а) студенттің танымдық құзіреттілігін арттыруға бағытталған теориялық-тәжірибелік компоненттермен қамтамасыз ету; ә) студенттің өз мамандығына қатысты ғылыми-кәсіби қағидалар мен тұжырымдамалар туралы жалпы ақпаратты игеру; б) студенттің зерттеу жұмысына қатысты шығармашылық, сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыру тетіктері; в) студенттің зерттеу қабілетін арттыруға ықпал ететін жеке қызығушылығы мен мотивациясын дамыту компоненттері; г) студенттің зерттеу қабілетін белсендіруге бағытталған коммуникативтік- инновациялық тетіктер; д) студенттің зерттеу дағдыларын пысықтауға бағытталған тәжірибелік-интерактивті жұмыс түрлері.

Төменде эксперименттік (ЭТ) және бақылау (БТ) топтары студенттерінің зерттеу туралы теориялық білімінің (экспериментке дейінгі және кейінгі) нәтижесін ұсынамыз.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, эксперименттік топ студенттері бақылау тобына қарағанда барлық көрсеткіштер бойынша әлдеқайда жоғары нәтиже көрсетті. Барлық көрсеткіштердің орташа балымен қарайтын болсақ, эксперименттік топ студенттерінің эксперимент басында зерттеу дағдыларының орташа көрсеткіші 59%, бақылау тобында 60% болса, эксперимент соңында эксперименттік топ нәтижесі 70%, бақылау тобы 65,3% нәтиже көрсетті. Нәтижелердің өзгеру динамикасы келесі сызбада көрсетілген (Сурет 1).

Кесте 4

Эксперименттік (ЭТ) және бақылау (БТ) топтары студенттерінің зерттеу туралы теориялық білімінің (экспериментке дейінгі және кейінгі) нәтижесі

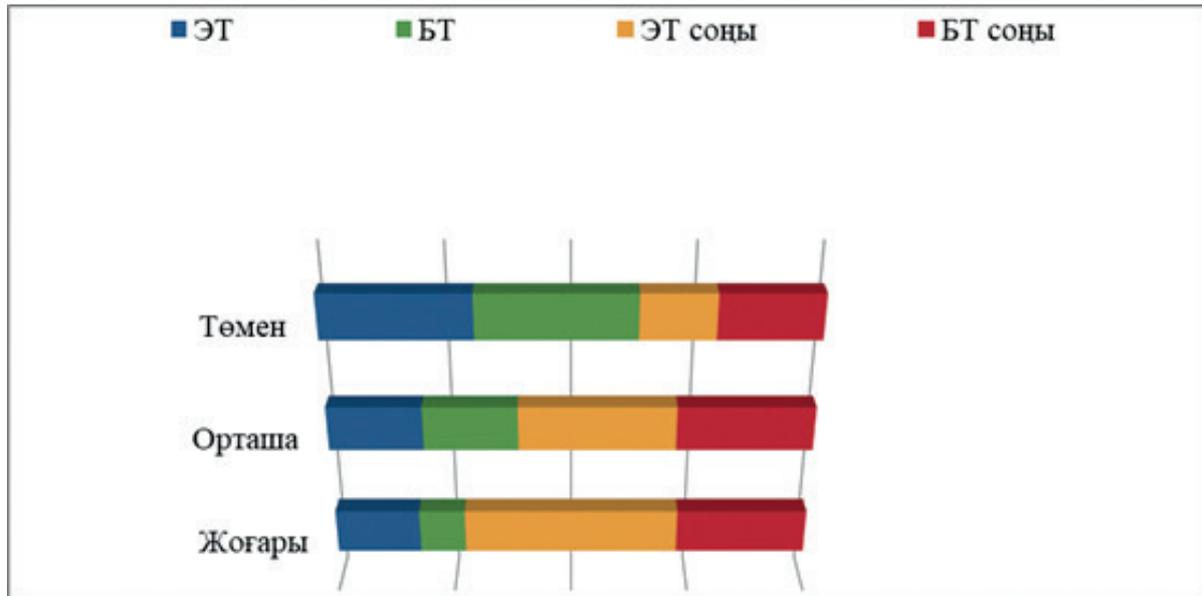
	Эксперименттік топ			Бақылау тобы		
	Дұрыс жауап саны	%	Студенттердің саны	Дұрыс жауап саны	%	Студенттердің саны
Басында	549	61,0	30	540	60,0	30
Соңында	727	80,78	30	635	70,5	30
Жалпы нәтиже		19,8	30		10,5	30

Келесі кестеде студенттердің экспериментке дейінгі зерттеу дағдылары және эксперименттен кейінгі зерттеу дағдыларының қалыптасу динамикасы берілген.

Студенттердің экспериментке дейінгі зерттеу дағдылары және эксперименттен кейінгі зерттеу дағдыларының қалыптасу динамикасы (ЭТ,БТ)

Дағдылар	Деңгейлер (көрсеткіштері, сандық, %)						
	Эксперименттік топ				Бақылау тобы		
	Төмен	Орташа	Жоғары	Төмен	Орташа	Жоғары	
Кәсіптік бағытта зерттеу құзіреті	басы	14 (46,6)	15 (50,0)	1 (3,33)	11 (36,6)	18 (60,0)	1 (3,33)
	соңы	5 (16,6)	21 (73,3)	4 (13,3)	9 (30,0)	20 (66,6)	1 (3,33)
Жұмыстың құрылымын анықтай білу	басы	13 (43,3)	15 (50,0)	2 (6,67)	12 (40,0)	17 (56,6)	1 (3,33)
	соңы	4 (13,3)	24 (80,0)	6 (20,0)	10 (33,3)	17 (56,6)	3 (10,0)
Әдебиет көздерін таба білу дағдысы	басы	16 (53,3)	12 (40,0)	2 (6,67)	18 (60,0)	11(36,6)	1 (3,33)
	соңы	9 (30,0)	17 (56,6)	4 (13,3)	11 (36,6)	17 (56,6)	2 (6,67)
Сыни ойлау дағдысы	басы	18 (60,0)	11 (36,6)	1 (3,33)	21 (70)	9 (30,0)	-
	соңы	6 (20,0)	23 (38,3)	2 (6,67)	9 (30,0)	17 (56,6)	4 (13,3)
Сілтемемен жұмыс істей білу, қолданылған әдебиет көздерін рәсімдеу дағдылары	басы	11 (36,6)	15 (50,0)	4 (13,3)	16 (53,3)	13 (43,3)	1 (46,6)
	соңы	3 (10,0)	21 (73,3)	6 (20)	8 (26,6)	20 (66,6)	2 (6,67)
Тақырыпты анықтай білу дағдылары	басы	14 (46,6)	14 (46,6)	2 (6,67)	13 (43,3)	15 (50,0)	2 (6,67)
	соңы	5 (16,6)	20 (66,6)	6 (20)	8 (26,6)	17 (56,6)	5 (16,6)
Басы		86	83	11	91	83	6
Басы		Орташа бал- 59%			Орташа бал- 60%		
Соңы		43	138	28	59	120	17
Соңы		Орташа бал - 70%			Орташа бал - 65,3%		

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, эксперименттік топ студенттері бақылау тобына қарағанда барлық көрсеткіштер бойынша әлдеқайда жоғары нәтиже көрсетті. Барлық көрсеткіштердің орташа балымен қарайтын болсақ, эксперименттік топ студенттерінің эксперимент басында зерттеу дағдыларының орташа көрсеткіші 59%, бақылау тобында 60% болса, эксперимент соңында эксперименттік топ нәтижесі 70%, бақылау тобы 65,3% нәтиже көрсетті. Нәтижелердің өзгеру динамикасы келесі сызбада көрсетілген (Сурет 1).

Сурет 1. Нәтижелердің өзгеру динамикасы (ЭТ, БТ)

Сонымен қатар, студенттердің (ЭТ) және (БТ) эксперименттен кейінгі зерттеу жұмысына мотивациясының өзгергендігін байқадық. Эксперименттік жұмыс нәтижесінде, эксперименттік топтың студенттерінің зерттеуге қызығушылығының әлдеқайда даму динамикасы байқалды: эксперименттік топ студенттерінің зерттеу жұмысына қызығушылығы орташа 33,3%-дан 65,5 %-ға көтерілді. Бақылау тобының нәтижесі 32,2%-дан 56,7%-ға өскен.

Талқылаулар мен ұсыныстар

Еліміздегі жоғары оқу орындарының жоспары мен даму стратегияларын зерделесек, барлық университет сайттарында студенттің ғылыми-зерттеу жұмысы, студенттің ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру ережелері, студенттердің республикалық, халықаралық конференциялары, студенттік ғылыми-зерттеу жұмыстардың конкурсы сияқты ақпараттарды табуға болады. Яғни, студенттің зерттеу дағдысын қалай қалыптастыру жолдары емес, негізінен ол дағдылары қалыптасқан студенттің нәтижелері жоспарланады (бағдарламаларды әзірлеуге және оларға сараптамалар өткізуге қатысу, ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру, конференциялар, конкурстар т.б.). Мысалы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің стратегиялық басым бағыттарының бірі «студенттерді ғылыми-зерттеуге және оқу-танымдық әрекетке баулу [26, 26.] (қалай баулу керек, жолдары көрсетілмеген)» болса, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде студенттің ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастырудың мақсаты ретінде «зерттеудің жаңа әдіснамалық және құзыреттілік тәсілдерін жетілдіру және дамыту; студенттердің ғылыми зерттеулерін дамытудың стратегиялық жоспарын жүзеге асыруда мүмкіндік беретін нәтижелерге қол жеткізу» деп атаған. Ал осы мақсаттарға қол жеткізу үшін «оқу үрдісінде студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыру және жоспарлау; ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу арқылы студенттердің білім беру материалдарын тереңірек және шығармашылық дамуына ынталандыру» [27] міндеттері қойылған. Алайда, жоғары оқу орындарының жоспарлары мен мақсат-міндеттерінде студенттің ғылыми-зерттеу дағдысын тиімді қалыптастыру үшін нақты оқу үдерісінде қандай педагогикалық-әдістемелік әрекеттер жоспарланды? Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Жастар» ғылыми-

зерттеу орталығы арнайы Ереже негізінде әрекет жасайтын бөлімше екендігі айтылған. Бөлімшенің басты бағыттары ретінде, «жастар арасында әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-саяси зерттеулер өткізу; ғылыми-зерттеу жобаларын және бағдарламаларын әзірлеуге және оларға сараптамалар өткізуге қатысу; сараптық бағалау және дамуын болжау» деп көрсетілген [28].

Еліміздің жоғары оқу орындарында студенттер зерттеу жұмысымен жеткілікті деңгейде айналысады. Ал зерттеу жұмысымен айналысу үшін университет тарапынан қаншалықты көмек болды, теориялық-тәжірибелік қолдау болды ма, оқу үдерісінде студенттердің ақпаратты іздеу, өңдеу, сыни ойлау дағдылары, кәсіптік бағытта зерттеу күзіндетін қалыптастыру үшін нақты қандай қадам жасалды, қандай әдіс-тәсілдер қолданылатындығы білім беру бағдарламасына, оқу бағдарламаларына енгізілген жалпы білім беру пәндерінің мазмұнына енуі мүмкін, бірақ нақты зерттеуге бағытталған пәндер циклін таба алмадық. Сондықтан, болашақ педагогтың зерттеу дағдыларын арттыру үшін кешенді жұмыс жоспарлануы қажет деп есептейміз. Ол үшін білім беру бағдарламасының мазмұнын кешенді өзгертумен қатар, оқытушының білім беру әдіс-тәсілдері, оқу бағдарламасының мазмұнына түбегейлі, жаңа инновациялық, студенттің сыни ойлауына және зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тиімді стратегиялық үлгі жасау қажет деп есептейміз. Университеттің білім беру бағдарламасында, нәтижеден бұрын, сол нәтижелерге қол жеткізудің нақты әрекеттері көрсетілуі қажет. Өткізілген зерттеу барысында, болашақ педагогтың зерттеу дағдыларын оқытушының әдіс-тәсілдеріне сүйене отырып, зерттеуге қатысты теориялық-практикалық тапсырмалар арқылы қалыптастыруға болатындығына көз жеткіздік. Сонымен, студенттің ғылыми-зерттеу жұмысын жандандыру үшін, алдымен зерттеу теориясымен таныстыратын сабақ өту керек деп ойлаймыз; тапсырма орындау барысында зерттеу элементтеріне басым бағыт беру; студенттің талдау, салыстыру, ақпарат көзімен күзіндетті жұмыс істей білуін бағалауға басым көңіл бөлу және олардың өлшемдерін құрастыру; студенттің зерттеу дағдыларын белсендіру (бағалау, көтермелеу, сыйақы ұсыну).

Қорытынды

Зерттеу нәтижесі болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын тиімді қалыптастыру көптеген факторларға байланысты екендігін көрсетті. Болашақ педагогтардың зерттеу дағдыларын арттыру үшін, студенттен бұрын оқытушының да аталған тақырып бойынша жоғары деңгейдегі біліктілігі және әдістемесі болуы қажет екендігі түсінікті. Сонымен қатар, оқытушы материалмен қамтамасыз етумен бірге, мазмұн, бағалау өлшемдері де қажет екендігін ескеру қажет. Болашақ педагогтың зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін арнайы пәнмен қатар, әрбір өткізілетін жалпы білім беру пәні мен міндетті пәнді оқыту барысында жүзеге асуы қажет. Әрбір сабақта орындалатын тапсырмада зерттеу элементтері, сыни ойлау элементтері болады. Сондықтан, тапсырманы жүйелі, тиімді ұйымдастыру оқытушыға байланысты. Тапсырмаларды орындау барысында болашақ педагог-студенттің сипаттау, түсіндіру, болжау, талдау, салыстыру, негізгі ойды таба білу т.б. дағдылары қалыптасады. Студенттің зерттеу дағдыларын қалыптастыруда бағалау үдерісі үлкен мәнге ие. Өйткені бағалау арқылы оқытушы білім алушының қай бағытта дамуына, қандай дағдыны арттыруы қажет екендігіне бағыт-бағдар береді. Болашақ педагогтың зерттеу дағдысын жүйелі қалыптастыру жолдарының бірі, студенттің пәнге қызығушылығы және болашақ педагог ретінде оқытушыдан үлгі алуында. Оқытушы әдіс-тәсілдері, жоғары сапалы білімімен, сабақ жүргізу дағдыларымен де болашақ педагогқа үлгі болатындығын ұмытпағанымыз жөн. Зерттеу нәтижесінде бақылау және эксперименттік топ студенттерінің білім нәтижелері, эксперименттік топтың оқыту үдерісіне нақты әдістемелік нұсқаулықтар мен құрылымдық-полифункционалды үлгіні енгізудің тиімділігін дәлелдеп берді. Зерттеу барысында теориялық біліммен қатар, оқытушының әдіс-тәсілдеріне де мән берілді.

Әдебиеттер тізімі

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі». [Электронды ресурc]. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (қаралған күні: 26.11.2022).

2. Саясат Нұрбек болашақта сұранысқа ие болатын бес мамандықты атады. [Электронды ресурc]. – URL: <https://kaz.elorda.info/aleumet/26195-saiasat-nurbek-bolashakta-suranyyska-ie-bolatyyn-bes-mamandykty-atady/> (қаралған күні: 23.11.2022).

3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білімнің жалпы білім беретін ... аттестаттаудан өткізу қағидалары мен шарттарын бекіту туралы. - Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 27 қаңтардағы № 83 бұйрығы. Қағидалар жаңа редакцияда – ҚР Білім және ғылым министрінің 12.11.2021.- № 561 бұйрығы. [Электронды ресурc]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013317> (қаралған күні: 26.11.2022).

4. Reis-Jorge J.M. Developing teachers' knowledge and skills as researchers: a conceptual framework // *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*. – 2005. – Vol. 33, Iss. 3. – P. 227-230.

5. Geerdink G., Boei F., Willemse M., Kools Q. et.al. Fostering teacher educators' professional development in research and in supervising student teachers' research // *Teachers and Teaching: theory and practice*. – 2016. – Vol. 22, Iss. 8. – P. 965-982.

6. Sherlya Gultom S., Daryanto E., Nasrunb. Management of Continuous Professional Development through Competency-Based Training Model for Junior High School Teachers // *Emerging Science Journal*. – 2022. – Vol. 7, Iss. 1. – P. 190-206.

7. Макарова Л.Н. Критическое мышление преподавателя и студента: нейропедагогические условия развития // *Альманах теоретических и прикладных исследований рекламы*. – 2015. – №1. – С. 8-26.

8. Zhurat Y., Lipshyts L., Soter M., Chumak L., Tarasenko H., Valchuk-Orkusha O., Melnyk I. Developing Professional Subjectivity in Future Primary School Teachers in the Context of a Neuropedagogical Approach // *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. – 2020. – Vol. 11, Iss. 2. – P. 64-81.

9. Karasievych S., Maksymchuk B., Kuzmenko V., Slyusarenko N., Romanyshyna O., Syvokhop E., Kolomiitseva O., Romanishyna L., Marionda I., Vykhreshch V., Oliinyk M., Kovalchuk A., Halaidiuk M., Maksymchuk I. Training Future Physical Education Teachers for Physical and Sports Activities: Neuropedagogical Approach // *Brain. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. – 2021. – Vol. 12, Iss. 4. – P. 543-564.

10. Rodríguez-Martín M., Vergara D., Rodríguez-González P. Simulation of a real call for research projects as activity to acquire research skills: Perception analysis of teacher candidates // *Sustainability (Switzerland)*. – 2020. – Vol. 12, Iss.18. – P. 1-17.

11. Androustos A., Brinia V. Developing and piloting a pedagogy for teaching innovation, collaboration, and co-creation in secondary education based on design thinking, digital transformation, and entrepreneurship // *Education Sciences*. – 2019. – Vol. 9, Iss. 2. – P. 1-11.

12. Bracha A., Shlomit B. Collaborative evaluation research: a case study of teachers' and academic researchers' teamwork in a secondary school // *Studies in Educational Evaluation*. – 2007. – Vol. 33, Iss. 3-4. – P. 229-257.

13. Fredricks J.A., Filsecker M., Lawson M.A. Student engagement, Context, And adjustment: Addressing definitional, Measurement, And methodological issues // *Learning and Instruction*. – 2016. – Vol. 43. – P. 1-41.

14. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы. [Электронды ресурc]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> (қаралған күні: 03.12.2022).

15. The Best Research Skills For Success. [Электронды ресурc]. – URL: <https://www.zippia.com/advice/research-skills/> (қаралған күні: 18.12.2022).

16. Birt J. What Are Research Skills? Definition, Examples and Tips. [Электронды ресурc]. – URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/research-skills> (қаралған күні: 28.12.2022).

17. Subahan T.M. et al. Measuring Graduate Students Research Skills/Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2012. – Vol. 60. – P. 626-629.

18. Stokking K., Schaaf M., Jaspers J., Erkens G. Teachers' assessment of students' research skills // *British Educational Research Journal*. – 2004. – Vol. 30, Iss. 1. – P. 93-116.

19. Yilmaz E., Şahi M., Turgut M. Variables Affecting Student Motivation Based on Academic Publications Journal of Education and Practice. – 2017. – Vol. 8, No.12. – P. 112-120.
20. Bandura A. Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. Educational Psychologist. – 1993. – Vol. 28. – P. 117-148.
21. Molouda M. Gholam-Rezab A., Masooda S. Adaptation and validation of a critical thinking scale to measure the 3D critical thinking ability of EFL readers // Language Testing in Asia. – 2022. – Vol. 12, Iss. 1. – P. 48-61.
22. Finaa F., Anib R., Sunyoto E.N., Sigitb S. et. al. The scientific argumentative skill analysis reviewed from the science literacy aspect of pre-service teacher // International Journal of Evaluation and Research in Education. – 2022. - Vol. 11, Iss. 4. – P. 2129-2139.
23. Исаева З.И. Формирование исследовательской компетентности будущего учителя математики // Мир науки, культуры, образования. – 2020. – №1(80). – С. 167-169.
24. Heard J., Tucker T. Advanced Writing. Accelerated method for university students. – Seoul National University, 2013. – 135 p.
25. Mehndroo M., Vandana Impact of motivation on academic achievement // Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19, Iss. 4. – P. 3316-3320.
26. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің студенттік ғылыми жұмыстардың республикалық конкурсының I кезеңін ұйымдастыру және өткізу ережесі, ҚРҒЖБМ. [Электронды ресурc]. – URL: <https://korkyt.kz/files/science/NIRS.pdf> (қаралған күні: 09.12.2022).
27. Университеттегі CF3Ж ұйымдастыру құрылымы, ҚазҰУ. [Электронды ресурc]. – URL: <https://www.kaznu.kz/kz/19621/page/> (қаралған күні: 20.11.2022).
28. Ғылыми зерттеу институты. [Электронды ресурc]. – URL: <https://enu.kz/gylym/gylymi-zertteu-instituti/nic-molodezh/> (қаралған күні: 12.12.2022).

А.С. Шеримова

Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Развитие исследовательской компетентности будущих учителей в процессе их профессиональной подготовки

Аннотация. Президент К.-Ж. Токаев в своем Послании народу Казахстана отметил: «Нашим важнейшим приоритетом является развитие науки. Перед отраслью образования и науки нашей страны стоят огромные задачи. Это значит, помимо удовлетворения требований времени, мы всегда должны быть на шаг впереди и иметь возможность предлагать новые инновации. Мы будем дальше осуществлять политику в поддержку учителей» [1], и это показывает рост потенциала и репутации будущего учителя как специалиста и насколько большое внимание уделяется будущим учителям в стране. Поэтому всестороннее развитие будущих учителей как специалистов, в том числе развитие у них исследовательских навыков, является сегодня одним из наиболее актуальных вопросов. Цель предлагаемой работы - теоретически проанализировать особенности развития исследовательских умений будущих учителей, определить уровень исследовательских знаний студентов, будущих учителей, путем анкетирования, а также провести анализ развития их исследовательских умений, обсудить результаты и дать рекомендации.

Ключевые слова: будущий учитель, формирование исследовательских умений, учитель, метод, критическое мышление.

A.S. Sherimova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Developing future teachers' research competencies in the process of vocational training

Abstract. President K.-J.K. Tokayev declared in his speech to the people of Kazakhstan that «the advancement of research is our most important priority. Our nation's scientific and education sectors have a challenging task ahead of them. This is done in order to remain adaptable, constantly ahead of the curve, and provide fresh inventions. We shall maintain the policy of assisting teachers» demonstrates how much

attention is given to aspiring teachers in the nation as well as the expansion of their potential and standing as experts [1]. Consequently, one of the most urgent concerns at hand today is the full development of future teachers as experts, including the development of their research abilities. The proposed work's objectives are to theoretically analyze the components of the development of future teachers' research skills, to ascertain the extent of future teachers' students' research knowledge through a survey, to conduct research on the development of their research skills, to discuss the findings, and to offer recommendations.

Keywords: future teacher, formation of research skills, teacher, method, critical thinking.

References

1. Memleket basshysy Kasym-Jomart Tokaevtyn Qazaqstan halqyna Zholdauy «Halyq birligi zhane zhuieli reformalar – el orkendeuinin berik negizi» [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan «People's unity and systematic reforms are a solid foundation of the country's prosperity»]. [Electronic resource]. – Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakistan-halkyna-zholdauy-183555> (Accessed: 26.11.2022). [in Kazakh]
2. Sayasat Nurbek bolashaqta suranysqa ie bolatyn bes mamandyqty atady [Sayasat Nurbek named five professions that will be in demand in the future]. [Electronic resource]. – Available at: <https://kaz.elorda.info/aleumet/26195-saiasat-nurbek-bolashakta-suranyska-ie-bolatyn-bes-mamandykty-atady/> (Accessed: 23.11.2022). [in Kazakh]
3. Mektepke dejingi tarbie men okytudy, bastauysh, negizgi orta zhane zhalpy orta bilimnin zhalpy bilim beretin ... attestattaudan otkizu qagidalary men sharttaryn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministrinin 2016 zhylygy 27 qantardagy № 83 bujrygy. Qagidalar zhana redakciyada – KR Bilim zhane gylym ministrinin 12.11.2021. № 561 bujrygy [On approval of the principles and conditions of certification of pre-school education and training, primary, basic secondary and general secondary education. - Order No. 83 of January 27, 2016 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Rules in the new edition - order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated 12.11.2021 No. 561.]. [Electronic resource]. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013317> (Accessed: 26.11.2022). [in Kazakh]
4. Reis-Jorge J.M. Developing teachers' knowledge and skills as researchers: a conceptual framework, *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 33(3), 227-230 (2005).
5. Geerdink G., Boei F., Willemse M., Kools Q. et.al. Fostering teacher educators' professional development in research and in supervising student teachers' research, *Teachers and Teaching: theory and practice*, 22(8), 965-982 (2016).
6. Sherlya Gultom S., Daryanto E., Nasrunb. Management of Continuous Professional Development through Competency-Based Training Model for Junior High School Teachers, *Emerging Science Journal*, 7(1), 190-206 (2022).
7. Makarova L.N. Kriticheskoe myshlenie prepodavatelya i studenta: neïropedagogicheskie usloviya razvitiya, Al'manah teoreticheskikh i prikladnyh issledovaniï reklamy [Critical thinking of teacher and student: neuropedagogical conditions of development, Almanac of theoretical and applied research in advertising], 1, 8-26 (2015). [in Russian]
8. Zhurat Y., Lipshyts L., Soter M., Chumak L., Tarasenko H., Valchuk-Orkusha O., Melnyk I. Developing Professional Subjectivity in Future Primary School Teachers in the Context of a Neuropedagogical Approach, *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 11(2), 64-81 (2020).
9. Karasievych S., Maksymchuk B., Kuzmenko V., Slyusarenko N., Romanyshyna O., Syvokhop E., Kolomiitseva O., Romanishyna L., Marionda I., Vykhruhch V., Oliinyk M., Kovalchuk A., Halaidiuk M., Maksymchuk I. Training Future Physical Education Teachers for Physical and Sports Activities: Neuropedagogical Approach, *Brain. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(4), 543-564 (2021).
10. Rodríguez-Martín M., Vergara D., Rodríguez-González P. Simulation of a real call for research projects as activity to acquire research skills: Perception analysis of teacher candidates, *Sustainability (Switzerland)*, 12(18), 1-17 (2020).
11. Androutsos A., Brinia V. Developing and piloting a pedagogy for teaching innovation, collaboration, and co-creation in secondary education based on design thinking, digital transformation, and entrepreneurship, *Education Sciences*, 9(2), 1-11 (2019).
12. Bracha A., Shlomit B. Collaborative evaluation research: a case study of teachers' and academic researchers' teamwork in a secondary school, *Studies in Educational Evaluation*, 33(3-4), 229-257 (2007).

13. Fredricks J.A., Filsecker M., Lawson M.A. Student engagement, Context, And djustment: Addressing definitional, Measurement, And methodological issues, *Learning and Instruction*, 43, 1-41 (2016).
14. ZHogary zhane zhogary oku ornynan keiingi bilim berudin memlekettik zhalpyga mindetti standarttaryn bekitu turaly. Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrinin 2022 zhylgy 20 shildedegi № 2 buirygy [On the approval of state general mandatory standards of higher and post-graduate education. Order No. 2 of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 2022]. [Electronic resource]. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> (Accessed: 03.12.2022). [in Kazakh]
15. The Best Research Skills For Success. [Electronic resource]. – Available at: <https://www.zippia.com/advice/research-skills/> (Accessed: 18.12.2022).
16. Birt J. What Are Research Skills? Definition, Examples and Tips. [Electronic resource]. – Available at: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/research-skills> (Accessed: 28.12.2022).
17. Subahan T.M. et al. Measuring Graduate Students Research Skills, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 60, 626-629 (2012).
18. Stokking K., Schaaf M., Jaspers J., Erkens G. Teachers' assessment of students' research skills, *British Educational Research Journal*, 30(1), 93-116 (2004).
19. Yilmaz E., Şahi M., Turgut M. Variables Affecting Student Motivation Based on Academic Publications *Journal of Education and Practice*, 8(12), 112-120 (2017).
20. Bandura A. Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. *Educational Psychologist*, 28, 117-148 (1993).
21. Molouda M. Gholam-Rezab A., Masooda S. Adaptation and validation of a critical thinking scale to measure the 3D critical thinking ability of EFL readers, *Language Testing in Asia*, 12(1), 48-61 (2022).
22. Finaa F., Anib R., Sunyoto E.N., Sigitb S. et. al. The scientific argumentative skill analysis reviewed from the science literacy aspect of pre-service teacher, *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 11(4), 2129-2139 (2022).
23. Isaeva Z.I. Formirovanie issledovatel'skoj kompetentnosti budushchego uchitelya matematiki, *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya* [Formation of research competence of a future mathematics teacher, *World of science, culture, education*]. 1(80), 167-169 (2020). [in Russian]
24. Heard J., Tucker T. Advanced Writing. Accelerated method for university students (Seoul National University, 2013, 135 p.).
25. Mehndroo M., Vandana Impact of motivation on academic achievement, *Elementary Education Online*, 19(4), 3316-3320. (2020).
26. Korkyt Ata atyndagy Kyzylorda universitetinin studenttik gylymi zhumystardyn respublikalyk konkursynyn I kezenin ujymdastyru zhane otkizu erezhesi, KRGZHBМ [Rules for the organization and conduct of the 1st stage of the republican competition of student scientific works of Kyzylorda University named after Ata Korkyt]. [Electronic resource]. – Available at: <https://korkyt.kz/files/science/NIRS.pdf> (Accessed: 09.12.2022). [in Kazakh]
27. Universitettegі SGZZH ujymdastyru kurylymy, KazUU [Organizational structure of the University's SZZZ, KazNU]. [Electronic resource]. – Available at: <https://www.kaznu.kz/kz/19621/page/> (Accessed: 20.11.2022). [in Kazakh]
28. Gylymi zertteu instituty [Scientific Research Institute]. [Electronic resource]. – Available at: <https://enu.kz/gylym/gylymi-zertteu-institutu/nic-molodezh/> (Accessed: 12.12.2022). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Шеримова А.С. – Педагогика және психология мамандығының 2 курс докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Әйтеке Би көшесі, 29А, Қызылорда қаласы, Қазақстан.

Sherimova A.S. – PhD student, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bi Street, Kyzylorda, Kazakhstan.

М.Н. Әбдіқалықова¹, А.Ж. Аяғанова²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: Marta.Abdykalikova@apa.kz, ayaganova_alma@mail.ru)

Қызметкерлерді ынталандыру – қызмет тиімділігін арттыру құралы

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру мәселесі қарастырылады. Шетелдік және заманауи психология ғылымындағы ынталандыру теорияларына, оның анықтамаларына талдау жасалады. Бүгінде басқарудың заманауи тәсілдерінде ынталандыру қызмет тиімділігін арттыру құралы болып табылады. Сонымен қатар ынталандыру процесс, ниет және мақсатпен тығыз байланысты. Қызметкерлерді ынталандыру мемлекеттік билікті жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде алға шығады. Ұйымның болжамды болашағын құруда ынталандыру стратегиялық сипатқа ие. Мекемедегі басқару жүйесінің органикалық бөлігі ынталандырумен байланысты болып табылады. Осы орайда ынталандыру қызметті басқару және оның тиімділігін арттырудың негізгі құралдарының бірі.

Ұйымның ынталандыру функциясын уақыт пен кеңістіктегі процесс ретінде қарастыруға болады. Ал ынталандыру тетіктері арқылы қызметкерлердің еңбек әрекетіндегі қажеттіліктері мен үміттенулері қанағаттандырылады.

Мемлекеттік қызметшілердің тиімді жұмыс істеуге деген ұмтылысы тәуелді болатын ынталандыру факторларын зерттеу үшін сауалнама жүргізіліп, оның нәтижелері суреттерде ұсынылды. Қызметке кадрларды іріктеу, мемлекеттік қызметке таланттарды тартудың жаңа тетіктерін ынталандыру арқылы негіздеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы кадр саясатының жүргізілуі бойынша SWOT-талдау жасалып, тұжырымдар беріледі.

Түйін сөздер: ынталандыру, ынталандыру факторлары, мемлекеттік қызмет, мемлекеттік қызметші, кадрлық әлеует.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-285-295>

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы мемлекеттік қызмет сапасы мен тиімділігін арттыру, халық үніне құлақ асатын мемлекет құру саясаты, өзгермелі әлемдегі жағдайларға бейімделу мәселесі мемлекеттік басқару тетігін оңтайлы іске асырудың жаңаша сипаттағы бағыттарын айқындауды қажет етеді. Осы орайда мемлекеттік саясатты жүзеге асыру, билік өкілеттілігі мемлекеттік қызметшілер арқылы іске асырылатындықтан оларды өз қызметін адал

орындауға құлшынысын арттыру, мемлекеттің мүддесіне жұмыс жасауға қызығушылығын дамыту үшін ынталандыру жүйесін құру маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Айта кететін жайт қазақ тілінде «мотивация» ұғымы ынталандыру ретінде кең қолданысқа ие болып отыр. Сондықтан біз аталмыш екі ұғымды қатар пайдаланамыз.

Қай салада болсын қызметкерлерді өз жұмысын жақсы орындауға ынталандыру өте маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Себебі кез келген ұйым ортақ мақсаттарға қызметкерлердің күш-жігерінің және ынталану дәрежесінің арқасында қол жеткізеді.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында «Үкіметке жаңа әкімшілік реформа әзірлеуді тапсырамын. Оған қоса, мемлекеттік органдардың жұмыс нәтижесін жақсартып, жауапкершілігін арттырған жөн. Бізге сапалық тұрғыдан жаңа мемлекеттік басқарушылар керек. Мемлекеттік қызметшілерді іріктеу және жұмыстан босату жүйесін заман талабын ескере отырып, қайта жасау қажет. Мемлекеттік қызмет жеке сектордағы кәсіби мамандар үшін барынша ашық болғаны дұрыс. Кадрлық резервті нығайту керек», - деп атап көрсетті [1]. Осы орайда кадрларды сапалы басқару үшін олардың қызметіне деген ынтасын арттырудың жаңа жолдарын іздестіруді талап етеді.

Психология ғылымында «мотивация» ұғымы Х. Хекхаузеннің еңбектерінде терең қарастырылады. Аталмыш ғалымның пікірінше, ынталандыру көптеген процестер мен құбылыстардың жалпылама белгісі ретінде әрекет етеді. Оның мәні тұлға өзінің мінез-құлқын оның күтілетін салдарына сүйене отырып таңдайды және оны бағыты мен энергия шығындары тұрғысынан басқарады. Сонымен қатар автор «Мотивация және іс-әрекет» еңбегінде ынталандыру процестері белгілі бір мақсаттарға жету мүмкіндіктерін қабылдау арқылы ашылатын жағдайдың ынталандырушы аспектілерін, осы жағдайдың өзекті себептерін ашатын әрекеттің болжамды салдарын қамтитындығы көрсетілген [2].

Қазақстандық ғалымдар Қ.Б. Жарықбаев және О.С. Саңғылбаев құрастырған энциклопедиялық сөздікте мотивация – өмірге қажетті мақсаттарды туғызатын қажеттілікті қанағаттандыруға бағыттайтын қылықтардың барлық факторлары, механизмдері және үрдістерінің жиынтығы ретінде көрсетіледі [3].

Ғалым Ф. Лютенстің зерттеуінде мотивация күрделі құбылыс ретінде тұжырымдалады [4]. Аталмыш ғалымның еңбектерінде ұйымдағы мотивацияның тиімді жүйесі қызметкерлерді мақсатты қызметке ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар ұйымның даму перспективаларын анықтай алады деп көрсетіледі. Автордың тұжырымына сүйенетін болсақ, мотивацияны ұйымның стратегиялық мақсаттарын құруға мүмкіндік беретіндігіне көз жеткіземіз.

Е.В. Слепцова және А.Н.Болотенконың еңбегінде ынталандыру тұлғаны нақты әрекеттерді жасауға итермелеу ретінде тұжырымдалады [5]. Бұл авторлардың пікірінен біз ынталандыруды қызметкерлердің өз міндетін жауапкершілікпен орындауға деген белсенділігін оятуда қажетті құралдардың бірі екендігін көре аламыз. Осы орайда ынталандыру процесс ретінде алға шығады. Яғни қызметкерлер өзінің және мекеменің мақсатына қарай жұмыс жасау үшін итермелеуші немесе қозғаушы күшті ынталандырудан табады. Демек ынталандыру қызметкердің функцияларды орындау, мәселелерді шешу, мақсат қою және орындау қабілетін арттыратын процесс ретінде анықталады.

Мемлекеттік қызметтегі процестік тәсілде ынталандырудың рөлі ерекше. Ынталандыру процесі бүкіл басқару жүйесінің органикалық бөлігі болып табылады. Ұйымның ынталандыру функциясына процесс ретінде қарау оның уақыт пен кеңістіктегі ұзақтығын, сондай-ақ белгілі бір дәйекті кезеңдерді немесе сатыларды бөлуді қамтиды. Ынталандыру процесін қызметкерлердің еңбек әрекеті кезінде олардың қажеттіліктері мен үміттенулерін қанағаттандыру ретінде қарастыруға болады. Қызметкерлердің мақсаттарын жүзеге асыру нәтижесінде ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес жүзеге асырылады. Сонымен бірге ынталандыруды қызметкерлердің еңбек тиімділігін арттыру үшін ұйым менеджменті қабылдаған шаралар жиынтығы ретінде қарастыруға болады.

Бүгінгі күні мотивация теорияларының көптеген жіктелімдері болса да, қазіргі уақытта бұл теорияларды әдетте мағыналық және процедуралық деп бөледі. Мотивацияның мағыналы теориялары адамдарды іс-әрекетке итермелейтін қажеттіліктерді сипаттауға, олардың жұмыс көлемі мен мазмұнын анықтауға негізделген. Бұл теориялардың ішіндегі ең танымалы А. Маслоудың қажеттілік пирамидасы [6], Д. Макклелланд [7] және Ф. Герцберг [8] теориялары. Процестік теориялар бірінші кезекте оны басқаратын, қолдайтын және тоқтататын мінез-құлықтың белгілі бір түрінің пайда болу процесін қарастырады. Бұл теориялар тобының негіздері әділеттілік теориясы [9], күту теориясы [10].

Мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру қай уақытта да зерттеушілердің де, тәжірибелік мамандардың назарында болғаны сөзсіз. Мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру мемлекеттік билік тетігін іске асыру құрылымындағы маңызды бөлік болғандықтан ең алдымен қызметкердің жеке жауапкершілігіне деген қызығушылықты арттырады. Аталмыш мәселе қазірде өзінің өзектілігін жоғалтпайды. Себебі, мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру мемлекеттік басқарудың заманауи тетіктерімен тікелей байланысты.

Әлемдік деңгейдегі барлық елдердегі мемлекеттік қызметте материалдық және материалдық емес факторлардан тұратын қызметкерлерді ынталандырудың тұрақты жүйесі қалыптасқан. Жалпы халықтың және ұлттардың мәдени-тарихи ерекшеліктері болса да, мемлекеттік қызметтегі ынталандыру элементтері көбінесе бір-бірін қайталайтындығы зерттеулерде көрсетіліп жүр. Сондықтан осы бағыттағы жұмысты жетілдіру үшін оны заманауи бағытта зерттеу және халықаралық деңгейде тәжірибелерге сүйену арқылы негіздеу өзекті мәселелердің бірі.

Бүгінде әлеуметтік-экономикалық трансформациялық қоғамда, VUCA әлемінде мемлекеттің тұрақты дамуы үшін мемлекеттік қызметшілердің күрделі мақсаттарға қол жеткізуге ұмтылыстары маңызды шарттардың бірі болып табылады. Өйткені мемлекеттік секторда қызмет ететін әрбір мемлекеттік қызметші өз мақсаттарын айқын ұғынып, мекеменің мақсатына қарай жұмыс жасауы қажет.

Қазақстанда Мемлекеттік қызмет аймағындағы Астана хаб бастамасымен негізгі кеңесші Ли Куан Ю атындағы Мемлекеттік саясат мектебінің профессоры Зегер ван дер Вал және кіші кеңесші А. Мусагулова дайындаған баяндамада мемлекеттік қызметшілердің ынталану факторларын пилоттық зерттеу нәтижелерінде географиялық, мәдени және институционалдық ерекшеліктері бар елде осы уақытқа дейін қоғамға қызмет етуге ынталандыру саласында зерттеулер аздың қасы екендігі көрсетілген. Сонымен қатар қоғамға қызмет етуге ынталандырудың негізгі постулаты мемлекеттік қызметшілердің өз мінез-құлқында ішкі альтруистік мотивтерді басшылыққа алатынын көздейтіндігі тұжырымдалған [12].

Қазақстандық ғалым Т.Т. Әбілмәжіновтың мақаласында еңбек мотивациясының факторлары тұжырымдалады [13]. Автордың пікірінше еңбек мотивациясының факторлары- бұл қызметкерді сапалы еңбекке итермелейтін еңбек әрекетінің күштері немесе мотивтері болып табылады. Және бұл факторлардың ішкі және сыртқы шығу тегі бар екені көрсетіледі. Ішкі факторларға өз ішінде пайда болатын ынталандырушы күштер жатады: адам, оның санасында және, ең алдымен, оның қажеттіліктерінен, мүдделерінен және жеке ерекшеліктері, бейімділіктері және т.б. Еңбек мотивациясының сыртқы факторлары-бұл адамнан тыс туындайтын факторлар, қоршаған орта жағдайларынан, мысалы, ол жұмыс істейтін ұйымның саясатынан, мейлі ол кадрлық, материалдық және моральдық ынталандыру және т. б. ішкі саясатқа да байланысты, ұйымның корпоративтік мәдениеті, ұйымдық құрылымы, моральдық-психологиялық ұйымда қалыптасқан климат және т. б.

Кеңестік ғалым А.П. Ерошиннің зерттеулерінде еңбек мотивациясы персоналды басқарудың маңызды бөлшегі, мінез - құлық және мазмұнды мотивация теориясы, адамның қажеттіліктері мен даму тұжырымдамасы, еңбек мотивациясының құрылымы, функциялары мен механизмі ретінде қарастырылады [14].

К. Юркевич, Т. Масси және Р.Браун өз зерттеулерінде мемлекеттік және жеке ұйымдардағы ынталандыруды салыстырмалы түрде зерттей отырып, мынадай қорытындыға келеді [15]:

- мемлекеттік қызметкерлер бірінші кезекте жұмыспен қамтылу кепілдігі мен тұрақтылыққа негізделеді;

- жеке сектор қызметкерлері жоғары жалақы алу мүмкіндігін бірінші орынға қояды.

Жоғарыдағы авторлардың еңбектеріне сүйенетін болсақ, мемлекеттік қызметтегі қызметкерлерде басым жағдайда негізгі қажеттілікті қанағаттандыруға және қойылған мақсатқа жетуге деген ұмтылысы ынталандыруды адам ниеті ретінде тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Қандай салада болсын қызметкерлерді ынталандырудың басты мақсаттарының бірі қызмет тиімділігін арттыру болып табылады. Осы орайда, ғалым В.С.Афанасьева өз зерттеулерінде ынталандыру арқылы еңбек тиімділігінің жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізуге болатындығын көрсетеді [16].

Ғалымдар Р. Хартман мен А. Вебер өз зерттеулерінде мемлекеттік қызметті қалайтындардың көпшілігі көп ақша табуға деген ұмтылыстарын көрсетпейтінін атап өтті [17]. Осы орайда біз мемлекеттік қызметшілердің біліктілік арттыру семинарларында «елге қызмет ету», «мемлекеттік өркендеуіне үлес қосу», «ұрпағыма үлгі болу» деген сияқты көзқараста екендігін байқадық. Бұл әрине әрбір азаматтың мемлекеттік қызметті таңдауын Отан, отбасы алдындағы борышы деп санауын көрсетеді. Осы орайда біз ынталандыруды нәтиже ретінде тұжырымдасақ болады. Мемлекеттік қызметші ұмтылатын игіліктер үшін белгілі бір жұмысты орындайды және соған бар күшін салады.

Шетелдік зерттеуші Даниель Пинк ішкі мотивацияны түсіну үшін үш тұжырымдаманы қолдануды кеңінен насихаттады: тәуелсіздік (өз өмірін басқаруға деген ұмтылыс); шеберлік (маңызды нәрседі жақсырақ болуға ұмтылу) және мақсат (не істесек те өзімізден биік нәрсеге қызмет ету ниеті) [18]. Автордың тұжырымдамасына сүйенетін болсақ, мемлекеттік қызметшілердің басты ұстанымдарының бірі елге қызмет ету болатынын тағы да атап өткізіміз келеді.

Қоғамға қызмет ету тұжырымдамасымен біріктірілген мотивацияларды Д. Перри мен Л. Уайз ұсынды [19]. Бұл «қоғамдық қызмет мотивациясы» («Public Service Motivation» – PSM) тұжырымдамасында көрініс тапты. Авторлар мемлекеттік қызмет үшін қоғамдық қызмет мотивациясын қазіргі заманға сай түсіну үшін адамның негізінен немесе тек мемлекеттік органдарда немесе ұйымдарда бар қоғамның игіліктеріне қызмет етуге ұмтылу мотивтеріне жауап беруге бейімділігі ретінде тұжырымдады. Д. Перри шенеуніктерді ынталандырудың үш негізгі факторын анықтады. Олар әр түрлі комбинацияларда мемлекеттік қызметте қажетті ынталандыруды қалыптастыруға мүмкіндік береді: материалдық сыйақының жалпы деңгейі, оның ішінде әлеуметтік кепілдіктер мен «монетизацияланбаған» тауарлар; жұмыс орнының тұрақтылығы мен сенімділігі, оның ішінде белгілі бір мансаптық перспективалар; қоғамдық қызметті ынталандыру болып табылады.

Кез келген ұйымдар мен билік органдары «қанағаттанған және ынталанған» қызметшіге қызығушылық танытатыны сөзсіз. Мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру мәселелерін қарастыра отырып, ең алдымен мемлекеттік қызметшілердің тиімді жұмыс істеуге деген ұмтылысы тәуелді болатын мотивация факторларын зерттеу маңызды. Осы орайда, мемлекеттік қызметшілерді ынталандыруды талдау үшін сауалнама жүргізілді. Мемлекеттік ынталандыру кадр саясатының маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, «таланттарды қалыптастыру және сақтау үшін қабылданатын шаралар туралы» мәселе де қозғалды. Осылайша, мемлекеттік органдарда материалдық және материалдық емес сипаттағы ынталандыру шаралары қабылданғаны анықталды. Бұл ретте, сыйлықақылар мен үстемеақылар түріндегі материалдық шаралар, ал материалдық емес сипаттағы шаралар алғыс хаттар, құрмет грамоталары, сондай-ақ мемлекеттік қызметшіні тоқсан сайын бағалау (оның жұмыс қорытындысы және қызметке қосқан үлесі бойынша) түрінде көтермелеуге жатады. Осы орайда таланттарды мемлекеттік қызметте ұстап қалу

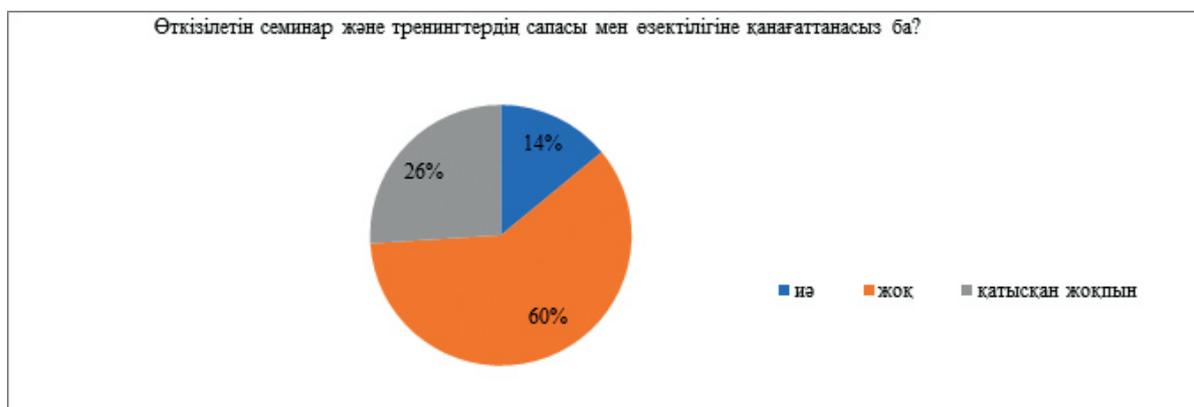
біліктілікті арттыруға, оқыту семинарларынан өтуге, іс-сапарларға жіберуге бағытталуы мүмкін. Сонымен қатар, сұхбат барысында 2015 жылдан бастап «ҚР Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңына өзгерістер енгізілуіне байланысты жоғары лауазымдарға ұсыну тек конкурстық негізде жүргізілетіні белгілі болды. Ал басшылық лауазымдарға ұсыну үшін резервті арнайы қалыптастыру жүзеге асырылмайды.

Кадрлық өсу мәселелерін шешу кезінде мемлекеттік органдар негізінен мемлекеттік органдардың кадрлық өсуінің бес негізгі қағидаттарын басшылыққа алады:

1. Бірізділік
2. Сабақтастық
3. Кепілгерлік
4. Көрсеткіштер
5. Қайта даярлау

Мемлекеттік қызметшілердің қызметте ынталану деңгейін анықтау мақсатында біз мемлекеттік қызметшілер арасында сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға әртүрлі лауазымдардағы және жұмыс өтілі бар 1000 респондент қатысты.

Оқыту семинарлары мен тренингтер қызметкерлердің қажеттіліктері бойынша өткізілмейді (Сурет №1). Алынған нәтижелер әрдайым ұйымдағы тиімді қызметке әсер ете бермейді.

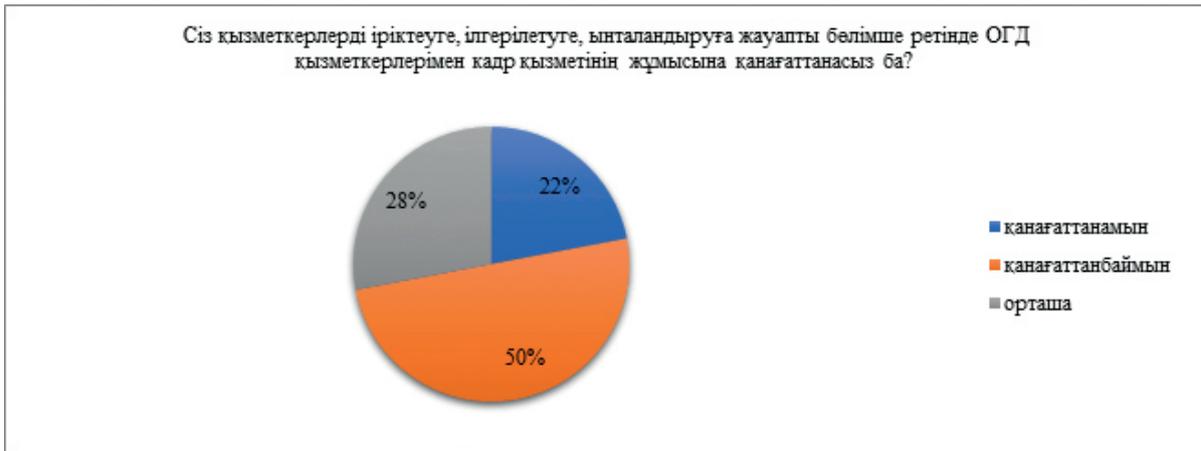

Сурет 1. Өткізілетін семинар және тренингтердің сапасы мен өзектілігіне қанағаттану көрсеткіші

Сурет 2. Қызметкерлерді ынталандырудың тиімді шаралары

Респонденттердің көпшілігі қызметкерлерді ынталандырудың ең жақсы түрі ретінде материалдық сыйақыны қолдайды (Сурет №2).

Сурет 3. Қызметкерлерді іріктеуге, ілгерілетуге, ынталандыруға жауапты бөлімше қызметіне қанағаттану көрсеткіші

Респонденттердің 50%-ы қызметкерлерді іріктеуге, ілгерілетуге, ынталандыруға жауапты мемлекеттік органдарда кадр қызметінің жұмысына қанағаттанбайды (Сурет №3)

Сурет 4. Сұхбат сұрақтарына көзқарас

Қызметкерлердің жауаптарына сүйенетін болсақ, кадрларды іріктеу кезінде сұхбаттар ресми түрде өткізіледі. Сұхбаттағы сұрақтар ішінара сол жерде жұмыс жасайтын қызметкер ғана біле алатын мамандық туралы біржақты білімді анықтау үшін қойылады.

Қолданыстағы кадр саясатының күшті және әлсіз жақтарын анықтау мақсатында мемлекеттік органдарда мемлекеттік органдардың қолданыстағы кадр саясаты бойынша SWOT- талдау жүргізілді:

Кесте 1. Мемлекеттік органдардың қолданыстағы кадр саясаты бойынша SWOT- талдау.

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> - өзқызметкерлерін дамытуға ұмтылу; - персоналдың тұрақтылығы, яғни, жұмыс өтілі бар қызметкерлердің көп болуы; - жоғары білікті мамандардың болуы 	<ul style="list-style-type: none"> - қызметкерлерді дамыту мұқият назар аударуды талап ететін стратегиялық мәселелер ретінде қарастырылмайды; - қызметкерлерді дамытудың жүйелі, кешенді бағдарламасының болмауы; - қызметкерлер іс-әрекетінің тиімділігін бағалаудың ресми рәсімі; - әрбір лауазым үшін кешенді даярлауға және біліктілігін арттыруға қойылатын талаптардың (құзыреттер картасының) болмауы; - кадрлық тағайындауларға, әсіресе басшылық позицияларға ашықтықтың болмауы; - персоналды ұзақ мерзімді жоспарлау үдерісінің болмауы; - мемлекеттік қызметте тиімді жұмыс істеу үшін қызметкерлердің материалдық және материалдық емес мотивациясының әлсіздігі
Мүмкіндіктері	Қауіп-қатері
<ul style="list-style-type: none"> - қызметкерлердің білімі, тәжірибесі, ротациясы мен ұтқырлығы алмасуында бірігу мүмкіндіктері; - еңбек өнімділігін арттыруға бағытталған материалдық және материалдық емес мотивацияны қолдану мүмкіндіктері; - бірыңғай кадр резервін қалыптастыру мүмкіндіктері. 	<ul style="list-style-type: none"> - қызметкерлердің мотивациясының төмендеу қаупі; - кәсіби даярлығы бар кадрлардың тапшылығы; - білікті кадрлардың қызметтен кетуі; - бос лауазымдарды уақтылы алмастыра алмау қаупі

Жүргізілген талдауды ескере отырып, кадрлық әлеуетті дамыту мәселелерін дұрыс, қисынды және нақты шешу құрылымдық бөлімшелер басшыларының кадрлық менеджмент негіздерін кәсіби меңгеруін талап етеді. Сонымен қатар HR-құралдарды пайдалану тиімділігі үшін жауапкершілікті күшейту қажет.

Бүгінгі таңда адами ресурстарды басқару процестері келісілмей реттеледі, регламенттеудің бірыңғай жүйесі және процестер арасындағы байланыс жоқ деп айтуға болады. Мемлекеттік қызметтегі адам ресурстарын басқарудың негізгі кезеңдерінің бірі-жіктелген лауазымдарға орналасуға үміткерлерді қабылдау. Қызметке қабылдау персоналды басқарудың қажетті бөлігі болып табылады. Қажетті кадрларды іздеу үдерісі жұмыс берушінің талаптары мен үміткердің біліктілігінің арақатынасынан тұрады. Жаңа қызметкерлерді қабылдау кезінде психологиялық талдау әдісі қолданылады: үміткердің фотосуреті егжей-тегжейлі зерттеледі. Лауазымға үміткердің сауалнамасы мен өтініш хаты талданады, оның барысында үміткердің жеке параметрлерінің сипаттамалары ажыратылады. Жауаптардың мазмұны талданбайды, сонымен қатар үміткердің ерекшеліктері елеусіз көрінетін материалды ұсынудың стилі мен сипаты талданады.

Үміткерді психологиялық талдаудың мұндай әдісі мемлекеттік органдарға кадрларды іріктеу үшін де қажет.

Әрі қарай, байқау бірқатар дәйекті кезеңдерді қамтиды:

- 1) Конкурс өткізу туралы хабарландыруды жариялау.
- 2) Конкурсқа қатысуға ниет білдірген тұлғалардан құжаттарды қабылдау.

3) Мемлекеттік органның конкурстық комиссиясын не бірыңғай конкурстық комиссияны құру;

4) Конкурса қатысушылардың құжаттарының белгіленген біліктілік талаптарына сәйкестігін қарау.

5) Мемлекеттік органның конкурстық комиссиясы өткізетін конкурса қатысушылармен әңгімелесу.

6) Мемлекеттік органның конкурстық комиссиясының қорытындысы.

Кадрларды іріктеудегі маңызды сәттер бос лауазымға үміткерге қойылатын нақты талаптардың болуы, оның ішінде жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктері бойынша белгілі бір қызмет түріне сәйкестігі болып табылады. Бұл жағдайда талаптарды бөлімнің тікелей басшысы ғана ұсынуы керек, себебі, ол болашақта қызметкерге жауапты болады. Мемлекеттік орган қызметінің ерекшелігі үлкен рөл атқарады. Қолданыста бар міндетті біліктілік талаптарынан басқа, тек осы сала үшін бейтараптық, жоғары ұтқырлық және т.б. ретінде талап етілетін жеке-психологиялық қасиеттер болуы керек.

Мемлекеттік органдардың кадр жүйесін жаңғырту мақсатында үміткердің ұйымдастыру мүмкіндіктері мен іскерлік қасиеттерін ескере отырып, жоғарылау үшін резервте тұрған әрбір басшының, маманның және қызметшінің мансабын жеке жоспарлауды енгізу қажет. Сондай-ақ қызметкерлердің барлық деңгейлері үшін нақты мансаптық өсу бағдарламасын әзірлеген жөн. Қызметкерлердің мансаптық өсуі шеңберінде келесі деңгейге өту үшін дағдылар мен құзыреттерге қойылатын талаптарды айқындау қажеттігі бар. Еңбекке деген қатынас, ұқыптылық пен мұқияттылық, әріптестермен өзара әрекеттесу, пікірлес адамдар тобында жұмыс істей білу, ұжымның жұмысына үлес қосу, бағдарламаларды орындауға бағытталу біліктілік талаптардың маңызды критерийлер болып табылады.

Персоналды ынталандыру жүйесі жұмыс ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген және пайдаланылған кезде ғана қызметкердің тиімді жұмыс істеуі үшін тамаша құрал болып табылады. Сондай-ақ, қызметкерлер өздерінің еңбек нәтижелеріне байланысты қандай сыйақы алатынын білуі және ең дұрысы, менеджер жасамас бұрын жалақының өзгермелі бөлігін есептей алуы тиіс.

Мемлекеттік орган есебінен оқыту-қуатты ынталандыру құралдардың бірі. Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыруда оқытудың заманауи түрлері белсенді қолданылады: іскерлік ойындар, бизнес-кейстер, бизнес-модельдеу.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мемлекеттік органдарда қолданыстағы кадр саясатында кемшіліктер бар. Атап айтқанда, қызметкерлерді іріктеу мен ілгерілетуде, ынталандырудың тиімді тетігінде және бірқатар кадрлық мәселелерде олқылықтар да кездеседі. Қолданыстағы кадр саясаты «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы» заңға негізделген. Бірақ тиімді және нәтижелі саясат үшін әрбір мемлекеттік орган қызметінің ерекшелігін ескеретін саясатты әзірлеу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ.К. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – 2022.

2. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – С. 860.

3. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». – 2011. – Б. 624.

4. Лютенс Ф. Организационное поведение. – Москва: ИНФРА-М. – 2016. – С.131.

5. Слепцова Е.В., Болотенко А.Н. Реализация функции мотивации в организациях сферы услуг // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2018. - № 2. – С. 67-70.

6. Маслоу А.Х. Мотивация и личность. – Питер, 3-е изд. – 2014. – С. 74.

7. Макклелланд Д. Мотивация человека. – Питер. – 2007. – С. 221.

8. Herzberg F., Mausner B., Snyderman B.V. The Motivation to Work. – Transaction Publishers. – 2011. – С. 180.

9. Adams J.S. Inequality in social exchange // *Advanced Experimental Psychology*. – 1965. – С. 335-343.
10. Теория мотивации Врума. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://4brain.ru/blog/теория-мотивации-врума/> (дата обращения: 19.04.2022).
11. Теория мотивации Портера-Лоулера. <https://4brain.ru/blog>
12. Мотивация государственных служащих в Казахстане. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/RUS_Motivation_KZ_10-2018_PDF.pdf (дата обращения: 19.04.2022).
13. Абильмажинов Т.Т. Некоторые теоретические аспекты вопросов исследования факторов трудовой мотивации государственных служащих // *Вестник Карагандинского университета*. - Серия «Экономика». – 2017. – № 3(87). – С. 193-200.
14. Ерошин А.П. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности. – Москва: ИНФРА-М. – 2013. – С. - 376.
15. Jurkiewicz C.L., Massey T.K.Jr., Brown R.G. Motivation in public and private organizations: a comparative study // *Public Productivity & Management Review*. – 1998. – Vol. 21. – No. 3. – P. 230-250.
16. Афанасьева, В. С. Эффективные методы мотивации персонала.- *Аллея науки*. – 2020. – Vol. 2. – № 12(51). – С. 456-458.
17. Hartman R., Weber A. The rewards of public service. Washington. – 1980. – P. 28.
18. Pink D.H. Drive. The Surprising Truth About What Motivates Us. - Riverhead Hardcover. – 2009 – P. 256.
19. Perry J.L., Wise L.R. The Motivational Bases of Public Service // *Public Administration Review*. – 1990. – № 5. – P. 367-373.

М.Н. Абдыкаликова¹, А.Ж. Аяганова²

¹*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан*

²*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Кызылординской области, Кызылорда, Казахстан*

Мотивация сотрудников как средство повышения эффективности сервиса

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы мотивации государственных служащих. Проводится анализ теорий мотивации, их определений в зарубежной и современной психологической науке. В современных подходах к управлению мотивация является инструментом повышения эффективности деятельности. Кроме того, мотивация тесно связана с процессом, намерением и целью. Мотивация персонала выступает как необходимое условие осуществления государственной власти. Мотивация в построении прогнозируемого будущего организации носит стратегический характер. Органическая часть системы управления в учреждении связана с мотивацией. В этой связи мотивация является одним из основных инструментов управления деятельностью и повышения ее эффективности.

Мотивирующую функцию организации можно рассматривать как процесс во времени и пространстве. А через механизмы стимулирования удовлетворяются потребности и ожидания работников в трудовой деятельности.

Для изучения факторов мотивации, от которых зависит стремление государственных служащих к эффективной работе, был проведен опрос, результаты которого были представлены. Одним из актуальных вопросов является подбор кадров на службу, обоснование путем мотивации новых механизмов привлечения талантов на государственную службу. Проведен SWOT-анализ и даны выводы по реализации общей кадровой политики.

Ключевые слова: мотивация; факторы мотивирования; государственная служба; государственный служащий; кадровый потенциал.

M.N. Abdykalikova¹, A. Zh. Ayaganova²

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²Branch of the Academy of State Response under the President of the Republic of Kazakhstan Kyzylorda region, Kyzylorda, Kazakhstan

Employee motivation as a means of improving service efficiency

Abstract. The article discusses the issues of motivation of civil servants. The analysis of motivation theories and their definitions in foreign and modern psychological science is carried out. In modern approaches to management, motivation is a tool for improving the effectiveness of activities. In addition, motivation is closely related to the process, intention, goal. Staff motivation acts as a necessary condition for the exercise of state power. Motivation in building a predictable future of the organization is of a strategic nature. The organic part of the management system in an institution is related to motivation. In this regard, motivation is one of the main tools for managing activities and improving their effectiveness.

The motivating function of an organization can be considered as a process in time and space. And through incentive mechanisms, the needs, and expectations of employees in their work are met.

To study the motivation factors on which the desire of civil servants to work effectively depends, a survey was conducted, the results of which were presented. One of the topical issues is the recruitment of personnel for the service, justification by motivating new mechanisms for attracting talents to the civil service. According to the general personnel policy, a SWOT analysis is carried out and conclusions are drawn.

Keywords: motivation; motivating factors; public service; civil servant; personnel potential.

References

1. Toqaeв Q.K. «Ádiletти мемлекет. Birtutas ult. Berekeli qoғam» atty Qazaqstan halqyna Joldaýy [“Fair State. United Nation. Blessed Society.” Address to the people of Kazakhstan]. 2022, [in Kazakh].
2. Hekhayzen H. Motivasiya i deiatelnost [motivation and activity. 2nd edition]. (SPb, Piter, 2003, 860 p.).
3. Jaryqbaev Q.B., Sańǵylbaev O.S. Psihologiya: Ensiklopedialyq sózdik [Psychology: Encyclopedic Dictionary]. (Almaty, «Qazaq ensiklopediasy», 2011, 624 p.), [in Kazakh].
4. Lútens F. Organizatsionnoe povedenie [Organizational Behavior]. (Moscow, INFRA-M, 2016, P.131). [in Kazakh].
5. Slepsova E.V., Bolotenko A.N. Realizatsiya fúnksii motivatsii v organizatsiakh sfery ýslýg. Ekonomika i biznes: teoriya i praktika [Implementation of the motivation function in service organizations. Economics and business: theory and practice]. 2018. No.2. P. 67-70. [in Russian].
6. Masloý A.H. Motivasiya i lichnost [Motivation and Personality]. Piter, 3-e izd. 2014. P. 74. [in Russian].
7. Makklelland D. Motivasiya cheloveka [Human Motivation.]. Piter. 2007.P. 221. [in Russian].
8. Herzberg F., Mausner B., Snyderman B.B. The Motivation to Work. Transaction Publishers. 2011. P. 180. [in Russian].
9. Adams J.S. Inequality in social exchange. Advanced Experimental Psychology. 1965. P. 335-343.
10. Teoriya motivatsii Vryma [Vrum's theory of motivation]. Available at: <https://4brain.ru/blog/teoriya-motivatsii-vryma/> [in Russian]. (accessed 19.04.2022).
11. Teoriya motivatsii Portera-Loýlera [Porter-Lawler theory of motivation]. Available at: <https://4brain.ru/blog> [in Russian]. (accessed 19.04.2022).
12. Motivasiya gosýdarstvennykh slýjashih v Kazahstane [motivation of civil servants in Kazakhstan]. Available at: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/RUS_Motivation_KZ_10-2018_PDF.pdf [in Russian]. (accessed 19.04.2022).
13. Abilmajnov T.T. Nekotorye teoreticheskie aspekty voprosov issledovaniya faktorov trýdovoi motivatsii gosýdarstvennykh slýjashih. Vestnik Karagandinskogo ýniversiteta. Seriya «Ekonomika» [Some theoretical aspects of the problems of studying factors of labor motivation of civil servants. Bulletin of Karaganda University]. 2017. No. 3(87). P. 193-200. [in Russian].
14. Eroshin A.P. Motivasiya i stimýlirovaniye trýdovoi deiatelnosti [Motivation and stimulation of Labor activity]. Moscow, NFRA-M, 2013, 376 p.), [in Russian].

15. Jurkiewicz C.L., Massey T.K.Jr., Brown R.G. Motivation in public and private organizations: a comparative study. *Public Productivity & Management Review*. 1998. Vol. 21. No. 3. P. 230-250.
16. Afanaseva V.S. *Efektivnye metody motivatsii personala* [Effective methods of employee motivation]. *Aleia nauki*. 2020. Vol. 2. No.2(51). P. 456-458, [in Russian].
17. Hartman R., Weber A. The rewards of public service. Washington. 1980.P. 28.
18. Pink D.H. Drive. The Surprising Truth About What Motivates Us. - Riverhead Hardcover. 2009. P. 256.
19. Perry J.L., Wise L.R. The Motivational Bases of Public Service. *Public Administration Review*. 1990. No. 5.P. 367-373.

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдіқалықова М.Н. – психология ғылымдарының кандидаты, Ұлттық мемлекеттік саясат мектебінің директоры, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан.

Аяғанова А.Ж. – психология ғылымдарының кандидаты, Білім беру бағдарламаларын әзірлеу және ілгерілету кабинетінің доценті, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Қызылорда, Қазақстан.

Abdykalikova M.N. – Candidate of Psychological Sciences, Director of the National School of the Public Policy, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Ayaganova A.Zh. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Office of Development and Implementation of Educational Programs, Branch of the Academy of State Response under the President of the Republic of Kazakhstan in Kyzylorda region, Kyzylorda, Kazakhstan.

S.T. Bapayeva¹, M.K. Bapayeva², A.A. Kassymzhanova³, B. Khalym⁴

^{1,3} Turan University Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training University Almaty, Kazakhstan

⁴Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: saya_bapayeva@mail.ru, m.bapayeva@mail.ru, anara3008@mail.ru, bota@mail.ru)

Mental characteristics of personality in a state of ambiguity: a historical review

Abstract. *The article deals with the mental features of a person experiencing ambiguity caused by COVID-19, an impact of a unique phenomenon which has led to isolation and global stress at the global level – anxiety, stress, depression which has caused anxiety due to ambiguity, which in turn discourages a person and prevent anyone from comfortable mental development. It is observed that anxiety as a manifestation of sensitivity to stress, in turn, affects the level of tolerance to ambiguity.*

However, it is possible to make sure that this problem, having experienced an inner potential, especially powerful resource states that have never been observed in a person, motivates him/her to realize it, as a personality characteristic of a person, to accept tolerance for ambiguity as a life norm, to combine truth with creativity with subjective certainty.

It is quite possible that the tolerance against ambiguity experienced in the global context will have a positive effect on improving one's personality, as well as on striving for stability and integrity, increasing the ability to overcome adversity.

In the process of analyzing the results of the studies, it is observed that people with a high level of anxiety have a lower tolerance for ambiguity. Certainly, it will not be easy to any person to accept and to convince himself/herself that in such a complex situation they cannot keep all the difficulties and changes under their control. In this regard, because of uncertainty, it causes anxiety leading to fear and fright in person. As a result, there are various obstacles, which prevent a person from optimal development.

At the same time, during the COVID-19 pandemic, it was revealed in the anamnesis of examinee that people with mental health problems were deeply depressed and more likely to experience a state of stress. During the pandemic, the observation of mental reactions based on age and gender characteristics of a person, the features of groups vulnerable to depression, stress and anxiety symptoms were shown.

The most effective way to overcome ambiguity is to deny that it exists.

Keywords: *mental processes, personality, COVID-19, ambiguity, tolerance to ambiguity.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-296-304>

Introduction

COVID-19 is a unique phenomenon taken in history for the first time that has led to global isolation and one-time global shocks. During the global condition of the pandemic period, there is a concern about the threat of COVID-19, and a state of complete ambiguity remains around it. Therefore, despite the further development of the pandemic, the global fight against the virus can affect economic growth, employment, and politics for a long time. All this ultimately leads to a state of ambiguity, which causes anxiety and fear in every person.

However, it is obvious to say that this situation encourages people to understand and develop previously unseen resource states in a person and the tolerance of ambiguity as a

personal characteristic of an individual accepts ambiguity as a norm of life, creatively turns the surrounding reality into subjective belief.

Tolerance of ambiguity in the current global situation can increase a person's ability to achieve personal maturity, stability, and integrity, and cope with anxiety.

The best way to overcome ambiguity is to admit that it exists.

Pandemics and forced self-isolation can further contribute to acute and chronic stress, the subsequent formation of post-traumatic stress, sleep disorders, psychosomatic reactions, increased anxiety and depression, irritability, and aggression directed both to themselves and outwardly.

Anxiety is a natural emotion. Anxiety is common among people with a lower threshold of sensitivity to stress, who easily respond to any stimulus. Another characteristic feature of people with high anxiety is a low tolerance for ambiguity. It is difficult for a person to accept the idea that we cannot control everything. As a result, it causes anxiety due to ambiguity leading to fear and panic, in its turn, it prevents an individual from being developed.

For example, a person is to be in constant development and formation. Although, he/she is very stressed, he/she continues to move from one state to another. Survival is a constant development that promotes endless change.

Therefore, useful experiences of ambiguity are experiences painted in a positive emotional tone: curiosity, search, situational activity, activation of the imagination, the emergence of new insights, joy, excitement, and research based on great zeal and lead to changes in the nature of the ambiguity situation from a creative and meaningful point of view.

Ambiguity reveals the desire of many people to control. To ensure security, we need to change our behavior to control what can be controlled and used, but it does not matter if we change our thoughts about what cannot be controlled.

Of course, while stress mobilizes the body's immune system, chronic stress can weaken it.

Although, a person shows concentration and takes reasonable precautions, attention, thinking and willpower, and general health may deteriorate.

This is what everyone needs to be able to help himself/herself to understand their resource aspects, and to direct them positively.

For example, during the pandemic, many people have been encouraged to show compassion and give a hand to loved ones, even to strangers who have never been familiar with before, and this influenced on their emotional intelligence, show empathy, and tolerance for ambiguity.

The range of stress and emotions we experience, even having suffered from illness or grief can also have positive consequences. According to the research works, the people who have experienced very difficult life experiences advise becoming more psychologically and physically stable.

Methodology

To define the concept of «mental characteristics of personality in a state of uncertainty» and generalize existing classifications, the authors analyzed the most significant works in the problem area.

This research paper is part of a classical and modern discipline that deals with the variables of the object of research, in particular «mental characteristics of a personality in a state of uncertainty». As a result of this theoretical review, an interpretation of general and specific concepts related to the discipline was developed, concepts and approaches to this issue were implemented using the hermeneutic method

Results and Discussion

Currently, Kazakhstan and the world as a whole have a certain picture of how pandemics and quarantine measures have affected the mental state of people. Some published studies include a short-term period of several weeks to several months and usually a period of self-isolation. Therefore, the content of this theoretical study is the relevance of the problem of studying the

multidimensional nature of the stress effects which has developed into the COVID-19 pandemic and ways to combat ambiguity.

Most of the foreign and local studies published in 2020-2021 related to the description of the peculiarities of the mental response of various categories of citizens to the period of exacerbation of pandemic and self-isolation. Summing up these data, we can conclude that despite the geolocation and the number of COVID-19 cases, there has been a consistently high level of stress, anxiety, depression, and sleep disorders around the world [1; 16].

A number of studies have shown that during a period of the COVID-19 pandemic, people with a history of mental health problems are likely to experience great psychological stress [11; 12]. The observation of mental reactions during a Coronavirus outbreak by the age of a person shows the characteristics of groups vulnerable to stress, depression, and anxiety symptoms [13; 14]. Gender analysis of an early psychological impact of the pandemic shows that a range of anxiety symptoms is pronounced more in women [15; 16]. The results of the longitude study show that during a period of the COVID-19 pandemic outbreak, women show more pronounced, expressive response to stress, anxiety, and depression at the same time and in the long run than men [17].

The concept of ambiguity in the scientific literature is interpreted differently. According to the content of research, ambiguity is associated like: «a personal tendency to evaluate uncertain situations as desirable or dangerous» (S.Budner), «the tendency to perceive unknown information as a form of psychological discomfort» (R.Norton), «a wide range of reactions from rejection to attractiveness in the interpretation of unknown contradictory stimulus» (d. McLain), «a system of relationships, a position that includes cognitive assessment of uncertainty, an emotional response, and a specific behavioral response» (E.G.Lukovitskaya), «a cognitive style associated with the inability to perceive incentive that predict alternative interpretations without discomfort» (M.A.Kholodnaya), «the ability to overcome anxiety about a relatively unpredictable future» (D. A. Leontiev), as an «intellectual personality trait compatible with risk preparedness» (T.V.Kornilova), individual differences weaken or intensify in the usual conditions of communication and work, as well as in case of changes in the requirements of society, for example, in the world during a pandemic (N.N. Hon, L.N.Rogaleva, A.M. Kim, Zh.K. Aidosova, N.A. Aldabergenov) [3, 7; 9].

Ambiguity forces current people to live in a changing, volatile, unpredictable environment. The speed, depth, and unpredictability of changes lead to an increase of personal changes necessary for successful adaptation and survival in an ever-changing environment to the global problem of personal development.

The phenomenon of tolerance to ambiguity is closely linked with the current problems of our time. Overloaded information and the increasing pace of life have created the problem of the global ambiguity of human life. This creates a problem for the psychological well-being of a person. While unprecedented measures aimed at slowing and stopping the spread of COVID-19 have helped the population save time and reduce the burden on health systems, we cannot say that the social and economic costs have been minimal.

With the rapid spread of the new COVID-19 coronavirus infection pandemic to many countries around the world, to keep the physical distance and isolation measures, and a period of closing schools and businesses, people began to experience fear, panic, and anxiety. During quarantine conditions, people will not be able to satisfy their needs as they had done before, they will not be able to go where they want and stay with the people they want. This applies to both general population and certain groups of citizens, for example, the elderly or people providing health services, and people with health problems who have been facing these problems.

According to N.V.Kruglova, an individual who is resistant to ambiguity can feel comfortable even in conditions of high ambiguity. He is able to act effectively in an unfamiliar environment and often takes responsibility when there is a lack of information, can make decisions without long doubts and fear of failure. In special situations, he can see the opportunity to develop and demonstrate his abilities and skills.

If a person cannot tolerate ambiguity, he tends to perceive particularly difficult situations as dangerous rather than a new opportunity. Lack of information or its ambiguity and inaccuracy cause inconvenience. People, who do not tolerate ambiguity tend to feel better in a familiar environment and are more likely to achieve clear goals and simple tasks. The main sources of intolerance to ambiguity can provide the novelty of the problem, the complexity of the problem, and the unresolved problem [18, 19].

In the interpretation of the phenomenon of ambiguity, it is common to discuss it as an emotional reaction, being in ambiguity, a manifestation of the ability to overcome ambiguity or tolerance for ambiguity. Under conditions of ambiguity, all mental activity of a person changes into a complex of cognitive, emotional, behavioral, and other manifestations. All this, in its turn, leads to changes in mental state.

Mental states vary depending on the situation, which characterizes the features of a person's mental reaction, interpretation, and self-regulation due to certain external changes and effects (Prokhorov, 2020).

M.E.Valiullina, G.Sh.Gabdreeva, V.D.Mendelevich, A.O.Prokhorov consider mental states in terms of information and energy bases, as a set of different characteristics of a person that appear in the dynamics of mental activity and reflect the unity of behavior and experience. [10].

Ambiguity is a condition that accompanies throughout the life in general. People in such a situation differ from each other by varying degrees of tolerance. While tolerant people easily cope with uncertainty about what will happen in the near future, low tolerant people have much higher levels of anxiety.

During the pandemic, it has been observed that the feeling of ambiguity is higher than usual. Tolerance for ambiguity is based on demands related to the desire to control. The virus itself has not been fully studied and is still unclear to many people. At the same time, information about the pandemic is not always consistent, and there are many things that are not systematically organized, as well as measures to prevent the epidemic.

The lack of confidence in the media, the authorities and the state which is typical for Kazakh people has even more increased a high state of ambiguity. In addition, the pandemic has not only threatened health, but also has negatively influenced on the economy, and most people feel that their economic well-being is at risk. In this case, the feeling of ambiguity will increase even more.

For instance, if a person is suddenly attacked by a predator in the forest, we think that the object of danger and reaction of a person can be obvious. In practice, cognitive processing is not necessary here. In case of danger, depending on which reaction of a human body, psychological characteristics are prone to, one freezes with panic or runs away, the other shows aggression.

In case of information plan stress, cognitive processing mechanisms are activated. Therefore, reactions occur indirectly through the cognitive processes of a person, through interpretation, but not directly. And in the situation of informational stress, people behave differently. Even in this case, you can see the prototypes of the main reactions: fighting, running, freezing with panic. However, their appearance may not be so obvious. At such moments, some people act as aggressively as possible, others protest against the measures taken by the authorities, others lose their minds, and others rush to buy the necessary items from the shelves.

In stressful situations, several different psychological mechanisms are activated. One of the defense mechanisms is denial. If a denial mechanism is activated, a person is forced to reinforce his point of view and starts to look for facts and figures that deny the importance of the problem and to differentiate them in his own way (for example, publishing statistics about the constant death rate). Often the meaning of such facts happen out of context.

Another mechanism for managing emotions is catastrophe exaggeration (catastrophization). In this case, people increase the probability of the worst sample result, causing fear and anxiety increase.

Another mechanism of controlling emotion is distraction, i.e. changing attention to the other aspects of life. The results of the study show that this mechanism has a dual role. From other side, anxiety skills are specifically trained in people who have difficulties in controlling emotions [20].

In the study of anxiety as an emotion controlling strategy, two clusters of respondents with the same severity of the anxiety strategies were identified. In one of them, anxiety was combined with «perception» strategy, and in the other one with «avoidance» strategy. Respondents included in «anxiety-acceptance» cluster showed higher scores on all measures of psychological well-being compared to respondents included in «anxiety-avoidance» cluster. Perhaps, it shows us that anxiety works well for us when the situation does not comply with our control, and bad if it is a means to avoid trying to cope with the stressful situation. Recommendations for handling anxiety during a pandemic are based on these conditions: clearly distinguishing between what can be controlled (isolation, hand washing, etc.) and what cannot be controlled (and these risks should be taken as evidence today).

The need to manage one's life is normal and common to everyone. But, it is important to know its size and extent. In case of ambiguity, people who are highly stressed require assurance from themselves and the world that everything is going to be fine. But, these requirements often turn out to be unrealistic and inappropriate to the situation. We can control most of our lives, but not everything can be provided.

Another component of stress experienced in crisis is not related to trauma. Although our health was not in great danger in our own home while we were isolated, that situation was a very painful period for us. The inability to get out of the entanglement of various thoughts and loneliness, the lack of air, on the one hand, harmony with life and the loss of virus and financial well-being do not pose a physical threat to us. On the other hand, we are concerned about feelings of dissatisfaction, because without quarantine we lose the values we can live with. When we are influenced by something, we feel different emotions, and this obligates us to exist in a psychological sense. If a person is not able to do important things for himself, then he will not have enough to feel emotional situations and gradually begins to lose energy, he will get depressed.

Millions of people around the world ask themselves the same question: What can be best for me within four walls? What makes me happy, what can interest and inspire me? Despite the various suggestions of psychologists, as a result of advice or suggestion the value cannot arise automatically by itself, but it can be determined by experience. No one can create value for us. This is a personal process that requires concentration in the «here and now» moment and attention to your feelings in the face of limited opportunities.

If we talk about the cognitive processing of the state of dissatisfaction, then, it is first of all, a cognitive reassessment, that is, a change of attitude to what is happening. Science knows the mechanisms of social comparison: people tend to compare themselves with other people, and in the case of disorientation, these tendencies are intensified. In normal life, if we compare ourselves with happier and more successful people than we are, then in difficult situations the comparison can be in their favor: «it's better for me to be at home, not in the hospital» and «doctors are much worse than me now». If it is impossible to accept limitations of our control, we experience ruminations—obsessive thoughts that go round and round in circles. A person get exhausted from all these, and as a result, anxiety can turn into depression. People who are ready to admit and accept the things in the world, which cannot be controlled can safely experience situations of ambiguity.

The classics of psychological science called this human ability differently: understanding the meaning of the world (V. Frankl), the process of individualization (K. G. Jung), self-improvement (A. Maslow). In fact, the personal answers to questions like «Why me?» and «Where am I going?» are being discussed. Current epidemiological studies show that having a purpose in a person's life has a positive effect not only on mental health, but also on the body. Having a goal reduces the risk of developing Alzheimer's disease and the intensity of cognitive impairment as people age, and reduces the likelihood of stroke and myocardial infarction among people with cardiovascular disease [21].

Conclusion

The idea of the inequality of mental states depends on the possibility of studying dynamic changes such as periods of change of mental states, their mutual interaction, and transformation, determining the dependence of mental states on external and internal conditions of human life.

Thus, the effect of the state of ambiguity is undoubtedly observed differently in each person. Ambiguity is overcome through the interpretation of a person's state, the development and evaluation of his attitude to reality, his attitude to it, and his actions in this regard. In addition to the uniqueness of the problem under consideration, there is no doubt that there are universal rules of human behavior in times of crisis.

References

1. Алехин А. Н., Дубинина Е. А. Пандемия: клиничко-психологический аспект // Артериальная гипертензия. – 2020. – Т. 26. – № 3. – С. 312–316.
2. Галой Н.Ю., Цзюань Ф., Вэньсюань Л., Цяньцян У., Огнев А.С. Кросскультурный анализ психического состояния людей в период пандемии коронавируса: Россия и Китай // Человеческий капитал. – 2021. – № 2 (146). – С. 106–116.
3. Kim A.M. Системный подход и психологические исследования в условиях пандемии // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2021. – С. 17-24.
4. Ахмади М.А. Влияние пандемии COVID-19 на инициативу «Один пояс, один путь» // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2021. – С. 144-150.
5. Большбаева А.К. Адаптация студентов первого курса к системе высшего образования (в контексте дистанционного обучения) // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2021. – С. 151-163.
6. Козлов В. В. Динамика психологического содержания кризиса пандемии // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Психология. – 2020. – Т. 34. – С. 40–57.
7. Корнилова Т.В. Принципы неопределенности в психологии выбора и риска // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 40. – С. 3.
8. Кочетова Ю.А., Климакова М.В. Исследования психического состояния людей в условиях пандемии COVID-19 // Современная зарубежная психология. – 2021. – Т. 10. – Р. № 1. – С. 48–56.
9. Луковицкая Е. Г. Социально психологическое значение толерантности к неопределенности: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – СПб., 1998. – 18 с.
10. Валиуллина М.Е., Габдреева Г.Ш., Менделевич В. Д., Прохоров А.О. Психология состояний. Учебное пособие. – Москва: Когито-Центр, 2011. – 623 с.
11. Adamson M.M., Phillips A., Seenivasan S., Martinez J., Grewal H., Kang X., Coetzee J. Ph., Luttenbacher I., Jester A., Harris O. A., Spiegel D. International prevalence and correlates of psychological stress during the global COVID-19 pandemic // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2020. – No. 17 (24).
12. Brailovskaia J., Cosci F., Mansueto G., Miragall, M., Herrero R., Baños R. M., Krasavtseva Y., Kochetkov Y., Margraf J. The association between depression symptoms, psychological burden caused by COVID-19 and physical activity: An investigation in Germany, Italy, Russia, and Spain // Psychiatry Research. – 2021. – P. 295.
13. El Keshky M. E. S., Alsabban A. M., Basyouni S. S. The psychological and social impacts on personal stress for residents quarantined for COVID-19 in Saudi Arabia // Archives of Psychiatric Nursing. – 2021. – V. 35. – No. 3. – P. 311–316.
14. Daly M., Robinson E. Psychological distress and adaptation to the COVID-19 crisis in the United States // Journal of Psychiatric Research. – 2021. – V. 136. – P. 603–609.
15. García-Fernández L., Romero-Ferreiro V., Padilla S., López-Roldán P. D., Monzó-García, M., Rodríguez-Jimenez R. Gender differences in emotional response to the COVID-19 outbreak in Spain // Brain and Behavior. – 2021. – V. 11. – No. 1.
16. González-Sanguino C., Ausín B., Castellanos M. A., Saiz J., Muñoz M. Mental health consequences of the COVID-19 outbreak in Spain. A longitudinal study of the alarm situation and return to the new normality // Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry. – 2021. – V. 107. – No. 2.
17. Галой Н.Ю. Пандемия спустя год: динамика психического состояния в условиях неопределенности. Современные тенденции в психологии. Вестник университета. – № 12. – 2021.

18. Круглова. Н.В. Актуализация толерантности к неопределенности в эпоху кризиса. – 2009.
19. Круглова Н.В. Толерантность и идентичность: ситуация в современной России // Вестник СПбГУ. Сер. 6. – 2008. – Вып. 2. – С. 128–129.
20. Wolgast M., Lundh L.G. Is Distraction an Adaptive or Maladaptive Strategy for Emotion Regulation? A Person-Oriented Approach. J Psychopathol Behav Assess. – 2017. – No.9(1). – P. 117–127.
21. Ryff C.D. Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. Psychother Psychosom. – 2014. – No.83(1). – P.10-28.

С.Т. Бапаева¹, М.К. Бапаева², А.А. Касымжанова³, Б. Халым⁴

^{1,3} «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

² Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

⁴ Халықаралық сервис және менеджмент колледжі, Алматы, Қазақстан

Тұлғаның белгісіздік жағдайындағы психикалық ерекшеліктері: теориялық шолу

Аңдатпа. Мақалада әлемдік деңгейде оқшаулануға және күллі адамзатты күйзеліске әкелген ерекше құбылыс COVID-19 әсерінен туындаған белгісіздік жағдайындағы кешірген тұлғаның психикалық ерекшеліктері – мазасыздық, стресс, күйзеліс туралы, белгісіздік салдарынан алаңдаушылықтың туындауына себепші болып, ал өз кезегінде үрей тудырып, адамға кедергі келтіретіні және адамның жайлы психикалық дамуына жол бермейтіні турасында сөз етіледі. Мазасыздық стресске сезімталдықтың көрініс ретінде өз кезегінде белгісіздікке толеранттылықтың деңгейіне әсер ететіні байқалады.

Алайда осы аталған мәселе адамда бұрын-соңды байқалмаған ішкі әлеуетті, ерекше қуатты ресурстық күйлерді басынан кешіріп, оны жүзеге асыруға талпындырып, адамның тұлғалық сипаты ретінде белгісіздікке төзімділікті өмірлік норма ретінде қабылдауға, ақиқатты шығармашылықпен субъективті сенімділікке ұштастыратынына көз жеткізуге болады.

Ғаламдық тұрғыда орын алған белгісіздікке толеранттылықпен қарсы тұру адамның тұлғалық жағынан жетілуге, сондай-ақ тұрақтылық пен тұтастыққа ұмтылуға, қолайсыздықты еңсере алуға қабілеттілігін арттыруға оң әсерінің болуы әбден мүмкін.

Зерттеулердің нәтижелеріне талдау жасау барысында мазасыздық деңгейі жоғары адамдарда белгісіздікке деген толеранттылықтың төмен болатыны байқалады. Осындай күрделі жағдайда адамда қиындықтар мен өзгерістердің барлығын өз бақылауымызда ұстай алмаймыз деген ойды қабылдау, өзін сендіру әрине оңай болмайды. Осы орайда белгісіздіктің нәтижесінде мазасыздық туындап, адамда қорқыныш, үрей пайда болады, бұл жайттың салдарынан түрлі сипаттағы кедергілер бой көрсетіп, адамның оңтайлы дамуына жол бермейді.

Сонымен қатар covid-19 пандемиясының тұсында зерттелінушілердің анамнезінде психикалық денсаулығында кінараты бар адамдардың терең күйзеліске түсіп, стрестік күйге жиі ұшырайтындығы анықталған. Индеттің белең алуы кезінде психикалық реакциялардың адамның жас және гендерлік ерекшеліктеріне қарай байқалуы, депрессияға, стресске және мазасыздық белгілеріне осал топтардың ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөздер: психикалық процестер, тұлға, COVID-19, белгісіздік, белгісіздікке толеранттылық.

С.Т. Бапаева¹, М.К. Бапаева², А.А. Касымжанова³, Б. Халым⁴

Университет «Туран», Алматы, Қазақстан

Казахский национальных женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Колледж международного сервиса и менеджмента, Алматы, Казахстан

Психические особенности личности в условиях неопределенности: теоретический обзор

Аннотация. В статье речь идет о психических особенностях человека, переживающего в условиях неопределенности, вызванной воздействием уникального явления, которое привело к изоляции и глобальному стрессу на мировом уровне COVID-19 – тревожности, стрессе, переживании, тревожности вследствие неопределенности, которая, в свою очередь, препятствует психическому

благополучию человека. Отмечается, что тревога как проявление чувствительности к стрессу, в свою очередь, влияет на уровень толерантности к неопределенности. И лучший способ преодолеть неуверенность - это признать, что она существует.

Однако можно убедиться, что данная проблема о переживании человеком ранее не наблюдавшихся у него внутренних, особо мощных потенциальных ресурсных состояний, которая, побуждая его к реализации, предполагает принятие толерантности к неопределенности как личностной характеристики человека в виде жизненной нормы, приобщает истину к творческому субъективному убеждению.

Вполне возможно, что толерантное противостояние глобально существующей неопределенности окажет положительное влияние на возрастание способности человека к личностному совершенствованию, а также стремлению к стабильности и целостности, преодолению дискомфорта.

В ходе анализа результатов исследований выявлено, что у людей с высоким уровнем тревожности наблюдается низкая толерантность к неопределенности. В такой сложной ситуации, конечно, нелегко будет принять мысль, убедить себя, что мы не в состоянии выдерживать все трудности и изменения в человеке под контролем. При этом в результате неопределенности возникает тревога, у человека появляется страх, что приводит к возникновению препятствий различного характера, препятствующих оптимальному развитию личности.

Кроме того, в анамнезе обследуемых во время пандемии COVID-19 было установлено, что люди, имеющие проблемы с психическим здоровьем, часто подвергаются глубокому стрессу и стрессовому состоянию. В период обострения эпидемии отмечается выраженность психических реакций в зависимости от возрастных и гендерных особенностей человека, особенности уязвимых групп к депрессиям, стрессам и тревожным симптомам.

Ключевые слова: психические процессы, личность, COVID-19, неопределенность, толерантность к неопределенности.

References

1. Alekhin A.N., Dubinina E.A. Pandemija: kliniko-psihologičeskij aspekt. Arterial'naja Gipertenzija [Pandemic: Clinical and psychological aspect. Arterial Hypertension]. 2020. Vol. 26. No.3. P.312–316, [in Russian].
2. Galoy N.Y., Juan F., Wenxuan L., Qianqiang U., Ognev A.S. Krosskul'turnyj analiz psihicheskogo sostojanija ljudej v period pandemii koronavirusa: Rossija i Kitaj. Chelovecheskij kapital [Cross-cultural analysis of the mental state of people during the coronavirus pandemic: Russia and China. Human capital]. 2021. No. 2 (146). P.106–116, [in Russian].
3. Kim A.M. Sistemnyj podhod i psihologičeskie issledovanija v uslovijah pandemii. Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii [A systematic approach and psychological research in the condition of pandemic. Bulletin of KAZNU. Psychology and Sociology Series]. 2021. Vol. 76. No. 1. P.17-24, [in Russian].
4. Akmadi M.A. Vlijanie pandemii COVID-19 na iniciativu «Odin pojas, odin put'». Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii [The impact of the COVID-19 pandemic on the «One Belt, One Road» initiative. Bulletin of KAZNU. Psychology and Sociology Series]. 2021. Vol. 76, No. 1. P. 144-150, [in Russian].
5. Bolysbayeva A.K. Adaptacija studentov pervogo kursa k sisteme vysshego obrazovanija (v kontekste distancionnogo obuchenija). Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii. [Adaptation of first-year students to the higher education system (in the context of distance learning). Bulletin of KAZNU. Psychology and Sociology Series]. 2021. Vol. 76. No. 1. P.151-163, [in Russian].
6. Kozlov V.V. Dinamika psihologičeskogo soderžanija krizisa pandemii. Izvestija Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Psihologija [Dynamics of the psychological content of the pandemic crisis. Irkutsk State University news. Series: Psychology]. 2020. Vol. 34. P.40–57, [in Russian].
7. Kornilova T.V. Princip neopredelennosti v psihologii vybora i riska. Psihologičeskie issledovanija. [Principle of ambiguity in the psychology of choice and risk. Psychological research]. 2015. Vo. 8. No.40. P. 3, [in Russian].
8. Kochetova Y. A., Klimakova M.V. Issledovanija psihicheskogo sostojanija ljudej v uslovijah pandemii COVID-19. Sovremennaja zarubežnaja psihologija [Researches of mental state of people in the condition of COVID-19 pandemic. Modern foreign psychology]. 2021. Vol. 10. No.1. P. 48–56, [in Russian].

9. Lukovitskaya E.G. Social'no psihologicheskoe znachenie tolerantnosti k neopredelennosti: avtoref. dis... kand. psihol. nauk: 19.00.05. [Socio-psychological significance of tolerance to ambiguity: abstract to dissertation of candidate in psychological science: 19.00.05]. (SPb., 1998, 18 p.), [in Russian].
10. Valiullina M.E., Gabdreeva G.Sh., Mendeleevich V.D., Prokhorov A.O. Psihologija sostojanij. Uchebnoe posobie [Psychology of states. Study guide] (Moscow, Cogito-Center, 2011, 623 p.), [in Russian].
11. Adamson M.M., Phillips A., Seenivasan S., Martinez J., Grewal H., Kang X., Coetzee J. Ph., Luttenbacher I., Jester A., Harris O. A., Spiegel D. International prevalence and correlates of psychological stress during the global COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. No. 17 (24).
12. Brailovskaia J., Cosci F., Mansueto G., Miragall M., Herrero R., Baños R.M., Krasavtseva Y., Kochetkov Y., Margraf J. The association between depression symptoms, psychological burden caused by Covid-19 and physical activity: An investigation in Germany, Italy, Russia, and Spain. *Psychiatry Research*. 2021. Vol. 295.
13. El Keshky M.E.S., Alsabban A.M., Basyouni S.S. The psychological and social impacts on personal stress for residents quarantined for COVID-19 in Saudi Arabia. *Archives of Psychiatric Nursing*. 2021. Vol. 35. No. 3. P. 311–316.
14. Daly M., Robinson E. Psychological distress and adaptation to the COVID-19 crisis in the United States. *Journal of Psychiatric Research*. 2021. Vol. 136. P. 603–609.
15. García-Fernández L., Romero-Ferreiro V., Padilla S., López-Roldán P. D., Monzó-García M., Rodríguez-Jimenez R. Gender differences in emotional response to the COVID-19 outbreak in Spain. *Brain and Behavior*. 2021. Vol. 11. No. 1.
16. González-Sanguino C., Ausín B., Castellanos M. A., Saiz J., Muñoz M. Mental health consequences of the Covid-19 outbreak in Spain. A longitudinal study of the alarm situation and return to the new normality. *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry*. 2021. Vol. 107. No. 2.
17. Galoy N.Yu. Pandemija spustja god: dinamika. Psihicheskogo sostojanija v uslovijah neopredelennosti. Sovremennye tendencii v psihologii. Vestnik universiteta [The pandemic a year later: dynamics. Mental state in conditions of ambiguity. Current trends in psychology. Bulletin of the University]. No.12. 2021, [in Russian].
18. Kruglova. N.V. Aktualizacija tolerantnosti k neopredelennosti v jepohu krizisa [Actualization of tolerance to ambiguity in the times of crisis]. 2009, [in Russian].
19. Kruglova N.V. Tolerantnost' i identichnost': situacija v sovremennoj Rossii. Vestnik SPbGU [Tolerance and identity: the situation in modern Russia. Bulletin Saint Petersburg of State University]. No. 6. 2008, [in Russian].
20. Wolgast M., Lundh L.G. Is Distraction an Adaptive or Maladaptive Strategy for Emotion Regulation? A Person-Oriented Approach. *Psychopathol Behav Assess*. 2017. No.39(1). P.117-127.
21. Ryff C.D. Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychother Psychosom*. 2014. No.83(1). P.10-28.

Information about authors:

Bapayeva S.T. – PhD student, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Bapayeva M.K. – PhD, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Kassymzhanova A.A. – PhD, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Khalym B. – Master of Pedagogical Sciences, English Teacher, International Service and Management College, Almaty, Kazakhstan.

Бапаева С.Т. – «Тұран» университетінің 8D03101 Психология білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Бапаева М.К. – психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Касымжанова А.А. – психология ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Халым Б. – педагогика және психология магистрі, Халықаралық сервис және менеджмент колледжінің ағылшын тілі оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Н.С. Герасимова, А.А. Касымжанова

Университет «Туран», Алматы, Казахстан

(E-mail: n.gerassimova@turana-edu.kz)

Исследование взаимосвязи лидерских способностей и структуры предпринимательской активности

Аннотация. В статье представлены результаты исследования взаимосвязи лидерских способностей и структуры предпринимательской активности. В структуре предпринимательской активности выделены 3 шкалы - финансовая независимость, управленческие навыки и предпринимательская активность в социальной сфере. Для анализа взаимосвязи был использован коэффициент ранговой корреляции Спирмена.

Результаты показывают наличие взаимосвязи между лидерскими способностями и финансовой независимостью, управленческими навыками. Выявлена положительная корреляционная связь между лидерскими способностями и финансовым благополучием, финансовой независимостью, планированием и прогнозированием в управлении.

Отрицательная корреляционная связь выявлена между лидерскими способностями и применением системного подхода. Установлено, что стремление к увеличению финансового благополучия связано с лидерскими способностями. Чем больше предприниматель проявляет лидерские способности, тем выше возможность достичь финансового благополучия и финансовой независимости.

Как оказалось, развитие лидерских навыков у менеджеров и руководителей имеет важное значение для успешного ведения бизнеса. Взаимосвязи между лидерскими способностями и социальным аспектом выявлено не было.

Ключевые слова: лидерские способности, структура предпринимательской активности, предпринимательская активность в социальной сфере, финансовая независимость, управленческие навыки.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-305-312>

Введение

Предпринимательская активность и лидерство рассматриваются в основном в двух широких научных направлениях - психологическом и экономическом. В зависимости от этого существуют различные точки зрения на природу лидерства и предпринимательства. Исследователи К. Феликс, С. Апарисио, Д. Урбано (2019) в своей работе изучили влияние факторов лидерства и необходимость лидерских качеств для развития предпринимательской деятельности. В результате их исследования было выявлено, что различные типы лидерства оказывают существенное влияние на предпринимательскую деятельность. Но большее влияние из всех типов лидерства оказывает харизматическое лидерство, которое является формой влияния на других посредством личной привлекательности, вызывающей поддержку [1].

Дж. Остин и коллектив авторов (2006) в исследовании о социальном и «классическом» предпринимательстве затрагивают тему деятельности социального предпринимателя, для которого большую роль играет выполнение социальной цели, связанной с созданием социальной ценности для общества. А для «классического», типичного предпринимателя конечной целью является создание экономической ценности, то есть, социальный

предприниматель ставит социальную ценность выше экономической. Для него достижение высоких финансовых результатов является не первичной мотивацией в отличие от «классического» предпринимателя [2].

Предпринимательство, по П. Мбеке (2016), способствует социально-экономическому расширению прав и возможностей, тем самым предоставляя возможность для укрепления доверия и обеспечения автономии в социальной и экономической сферах [3].

Как отмечают М. Джаннети, А. Симонов (2009), экономическая среда, культурные ценности влияют на уровень предпринимательской активности [4].

Рассмотрим, какие характеристики предпринимателей дают авторы исследований о природе предпринимательства. Например, А. Смит, Ж. Б. Сей, А. Каминка, Ф. Хайек, П. Друкер, Л.И. Абалкин ключевыми атрибутами предпринимателя считают стремление к коммерческому успеху и получение прибыли.

Р. Кантильон, А. Смит, А. Петражицкий к атрибутам предпринимательства относят действия в условиях риска. Ж. Бодо - совмещение функции собственника капитала, наемного управляющего и работника. А. Смит, П. Друкер - наличие коммерческой идеи. Ж. Сей, И. Шумпетер – комбинирование ресурсов и перемещение капитала в зону максимальной прибыльности. И. Акперов, Ж. Масликова – определенный набор личностных качеств. Л. Абалкин, И. Акперов, Ж. Масликова – свободу в выборе направлений и методов деятельности.

По мнению В. Николиной, А. Шариной, предпринимательская активность - способность человека целесообразно действовать в рамках реализации личных инициатив, направленная на поиск новых источников получения прибыли в условиях риска и личной ответственности за результат [5].

Разделяем мнение Н. Салиенко и М. Барбашовой о том, что для успешного осуществления управленческой роли профессиональному менеджеру необходимо обладать умением вести за собой подчиненных, проявляя при этом себя как лидер [6].

Брайан Трейси (2015) в своей книге «Как управляют лучшие» первой обязанностью лидера назвал постановку и достижение бизнес-целей, охватывающих все аспекты стратегического планирования и планирования рынка, включая продукты, услуги, персонал, продуктивность, продвижение, финансы и реакции конкурентов [7].

Согласно В.А. Горячкиной (2015), управленческий лидер имеет больше возможности эффективно управлять организацией, чем просто менеджер и неформальный лидер, не имеющий статусной власти [8].

Алекс Яновский в своей книге «Лидер и его команда» раскрывает тему управления бизнесом с точки зрения руководителя, поскольку от успешного решения вопросов взаимодействия с командой напрямую зависит успех и высокий доход компании [9].

Коллектив авторов К. Штробэк, Т. Линд, К. Скагерлунд (2017) исследовали, как психологические характеристики влияют на финансовое поведение и финансовое благополучие людей [10].

Связь между психологическими характеристиками людей и их оценкой своего финансового благополучия исследована Е.В. Дорошенко (2019) [11].

Согласно GEM (Global Entrepreneurship Monitor), по Казахстану в 2017 году 69,5 % респондентов мотивацией предпринимательской деятельности выбрали возможность управления [12].

В статье А.Т. Тлеубердиновой и Д.М. Салауатовой (2018) отмечается первостепенность финансового обеспечения бизнеса: наличия собственных или заемных средств, вероятность и гарантия финансовой поддержки [13].

Согласно В.Е. Гладковой, О.Б. Репкиной, целью предпринимательской активности является получение выгоды инициативными предприимчивыми личностями, осуществляющими деятельность на свой страх и риск - предпринимателями [14].

В эпоху рыночных отношений общество направляет запрос на повышение внимания к социальной составляющей при ведении бизнеса. Увеличиваются требования к социально-

этическому поведению предпринимателей, усилению социальной ответственности предпринимательства перед обществом.

В исследовании О.С. Виханского, А.Г. Миракян раскрываются общие особенности социального предпринимательства, отличающие его от «традиционного» предпринимательства и близких форм социальной активности. В работе делается вывод о том, что современным трендом развития управленческой теории станет попытка поиска взаимосвязей отдельных направлений, на которые распалась классическая теория менеджмента [15].

Теоретический и эмпирический обзор показывает, что осуществление предпринимательской деятельности является достаточно обширным и охватывает все сферы жизни общества. Для занятия предпринимательством нужен набор личностных характеристик, который включает и лидерские способности, и харизматичность. Как оказалось, для реализации в предпринимательской деятельности очень важна реализация в социальной сфере, которая показывает заботу об окружающих, определение потребностей, которые повышают качество жизни людей.

Таким образом, предпринимательство направлено не только на получение финансовой выгоды, но и на решение социальных проблем, трансляцию гуманных ценностей общества.

Исходя из вышеописанных характеристик, присущих предпринимательству на современном этапе развития, предприниматель должен быть активным в социальном плане, должен обладать управленческими навыками, а сама предпринимательская деятельность направлена на получение финансовой независимости.

На основе проведенного теоретического и эмпирического обзора нами был разработан диагностический инструмент, который дает возможность измерить уровень предпринимательской активности современного предпринимателя, которые способствуют успешному ведению предпринимательской деятельности. Мы объединили в опроснике «Уровень предпринимательской активности обучающихся» все рассмотренные компоненты в 3 шкалы: финансовая независимость, управленческие навыки, социальный аспект.

Цель данного исследования - определить взаимосвязь между лидерскими способностями и структурой предпринимательской активности.

Ранее нами было проведено исследование по структуре предпринимательской активности среди студентов университета «Туран», которые планируют заниматься предпринимательской деятельностью» с использованием разработанного нами опросника «Уровень предпринимательской активности обучающихся».

Материалы и методы исследования

Для исследования лидерских способностей использована методика «Диагностика лидерских способностей» Е. Жарикова и Е. Крушельницкого. Согласно данной методике, настоящий лидер обладает характерологическими чертами, которые важны для управления, такие, как инициативность, требовательность, решительность, способность самостоятельно и своевременно принимать решения, в критических ситуациях брать ответственность на себя, самокритичность, трезвость оценивания не только своих успехов, но и неудач.

Вместе с тем, согласно этой диагностике, есть черты личности, которые способствуют достижению финансового благополучия. К ним можно отнести настойчивость, умение разумно рисковать, склонность решать нетрадиционные задачи оригинальными методами, критичность, способность видеть в заманчивых предложениях слабые места, способность менять стиль поведения в зависимости от условий, воля, способность преодолевать препятствия на пути к цели.

Для исследования особенностей предпринимательской активности использован разработанный нами опросник «Уровень предпринимательской активности

обучающихся». В опроснике 6 вопросов по шкале финансовая независимость, 12 вопросов по шкале управленческие навыки и 16 вопросов по шкале социальный аспект.

В нашем исследовании приняли участие 162 обучающихся университета, планирующих предпринимательскую деятельность и уже занимающихся предпринимательской деятельностью.

Выявлена корреляционная связь по 4 шкалам: между лидерскими способностями, финансовым благополучием, финансовой независимостью, применением системного подхода, планированием и прогнозированием в управлении). Между лидерскими способностями, финансовым благополучием, финансовой независимостью и планированием, и прогнозированием в управлении была выявлена положительная корреляционная связь. Между лидерскими способностями и применением системного подхода была выявлена отрицательная корреляционная связь.

Результаты и обсуждение

Анализ взаимосвязей между лидерскими способностями и структурой предпринимательской активности показал следующие результаты.

В таблице 1 представлен корреляционный анализ между шкалами финансовое благополучие, управленческие навыки и шкалой лидерские способности.

Корреляционный анализ между шкалами методики «Диагностика лидерских способностей» Е. Жарикова и Е. Крушельницкого и опросника «Уровень предпринимательской активности обучающихся»

Таблица 1.

Ро Спирмена		Лидерские способности	
		Коэффициент корреляции	
Финансовое благополучие	Коэффициент корреляции	,175*	
	Значение (двухсторонняя)	,030	
	N	155	
Финансовая независимость	Коэффициент корреляции	,192*	
	Значение (двухсторонняя)	,017	
	N	155	
Применение системного подхода	Коэффициент корреляции	-,201*	
	Значение (двухсторонняя)	,012	
	N	155	
Планирование и прогнозирование в управлении	Коэффициент корреляции	,228**	
	Значение (двухсторонняя)	,004	
	N	155	

*Корреляция значима на уровне 0, 05 (двухсторонняя)

* Корреляция значима на уровне 0,01 (двухсторонняя)

Между финансовой независимостью и лидерскими способностями, это может быть связано с тем, что чем активнее человек, тем больше шансов, что он будет хорошо зарабатывать, это показывает практика рыночных отношений.

Между шкалой финансовое благополучие и лидерскими способностями выявлена прямая положительная корреляционная связь. Это говорит о том, что чем выше проявление лидерских способностей, тем выше стремление к увеличению дохода.

Как показывает практика деятельности успешных корпораций и компаний, лидеры зачастую умеют эффективно распоряжаться финансовыми ресурсами. Они знают, как правильно использовать и распределять средства, чтобы они приносили доход и приумножались.

Интеграционная шкала финансовая независимость включает измерения уровней материального обогащения, способность опираться на финансовые прогнозы, конкурентоспособность, сосредоточенность на потенциальных выгодах, а не на потенциальных убытках.

На начальном этапе становления бизнеса мотивацией выступает достижение финансового благополучия, независимости. И уже на последующих этапах бизнес становится участником других родов деятельности, связанных с благотворительностью, волонтерством, социальной миссией.

Была обнаружена отрицательная взаимосвязь между шкалой использование системного подхода при принятии предпринимательских решений и лидерскими способностями. Это говорит о том, что чем выше человек проявляет лидерские способности, тем меньше он использует системный подход. Вероятно, это связано с особенностями управления организацией, недостаточностью командного подхода в работе, или, как мы полагаем, это может быть связано с личной ответственностью владельца бизнеса.

Обнаружена взаимосвязь между шкалой планирование и прогнозирование в управлении и лидерскими способностями. Это говорит о том, что чем выше уровень лидерских способностей, тем больше времени требуется на планирование и прогнозирование. Лидеры принимают решения, учитывая их последствия и влияние на поставленные цели. Лидер принимает на себя обязательства по разработке методов и средств, при помощи которых группа достигает цели, то есть выступает как стратегический планировщик.

Таким образом, умения планировать и прогнозировать являются важными навыками и инструментами лидера при реализации предпринимательской активности.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что лидерские способности играют большую роль в видах деятельности, которые связаны с финансовой составляющей, со стратегическим планированием, прогнозированием, к этим видам деятельности относится предпринимательство.

Среди хороших менеджеров могут быть люди, обладающие лидерскими качествами, но не каждый лидер становится менеджером. Роли управленцев и лидеров зачастую разделены. Пока лидеры ведут за собой, менеджеры управляют, но для успешности предпринимательской деятельности каждая организация стремится развивать лидерские способности у менеджеров.

Взаимосвязи между лидерскими способностями и социальным аспектом выявлено не было. Это можно объяснить тем, что предпринимательская активность в социальной сфере не предполагает наличия лидерских качеств. Возможно, здесь важны другие личностные качества, такие, как гуманность, а также видение своей деятельности и миссии в контексте развития общества.

Заключение

Подводя итоги исследования, можно сделать вывод, что успешный предприниматель должен быть лидером и обладать разносторонними лидерскими качествами. Выявлено,

что лидерские способности являются обязательной чертой менеджера для реализации устойчивого ведения и развития бизнеса.

Полученные результаты могут быть использованы для дальнейших исследований взаимосвязей между лидерскими способностями, финансовым благополучием и управленческими навыками.

Успешному предпринимателю, как правило, бывают свойственны лидерские качества, которые способствуют развитию предпринимательской активности.

Таким образом, рассматриваемая структура предпринимательской активности достаточно широкая и охватывает все сферы деятельности. Современный предприниматель должен быть многофункциональным, то есть обладать качествами и в финансовой сфере, такими, как финансовая грамотность, умение выстраивать финансовые прогнозы. Должен обладать и качествами управленца, такими, как видение перспективы развития, построение стратегического плана, риск-ориентированность. Вместе с тем все более широкое значение обретает социальная миссия предпринимателя. Использование предпринимателями влияния своего бизнеса для оказания положительного воздействия на людей и нашу планету. Важным становится не просто заниматься бизнесом, а уметь определить и удовлетворить потребности потребителей, разделять их ценности и интересы.

Не только результаты нашего исследования, но и мировая практика показывает, что на современном этапе образ современного предпринимателя предполагает проявление экономических, личностных, психологических знаний и навыков.

Каждая из сфер предпринимательской активности – финансовая, управленческая, социальная – заслуживают отдельного, более детального исследования.

Список литературы

1. C. Felix S. Aparicio D. Urbano. Leadership as a driver of entrepreneurship: an international exploratory study // Journal of Small Business and Enterprise Development. –2019. – № 3. – P. 397-420.
2. J. Austin, H. Stevenson, J. Wei-Skillern Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? // Entrepreneurship Theory and Practice. – 2006. – № 30. – P. 1-22.
3. P. Mbecke. Promoting socio-economic development through public entrepreneurship: a conceptual perspective // Socioeconomica. –2016.– № 5. –P. 93-108
4. Shiri M. Determinants of graduates entrepreneurial activity // Springer Science+ Business Media. LLC. –2019. – P.– 5 .
5. В. Николина, А. Шарина. Модель формирования предпринимательской активности студентов в системе среднего профессионального образования // Профессиональное образование в современном мире. – 2015.– № 4. – С.134.
6. Н.В. Салиенко, М.А. Барбашова. Значение лидерства и практических навыков менеджера для устойчивого развития бизнеса // Молодой ученый. – 2019. – № 7. – С. 46-51.
7. Трейси Б. Как управляют лучшие. – Москва: М. Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 102 с.
8. Горячкина В.А. Психологические особенности управленческих лидеров в организации // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2015. – № 2. – С. 72.
9. Яновский А. Электронная книга «Лидер и его команда». – 2020. – 310 с.
10. Stromback C., Lind T., Skagerlund K., Vastfjall D., Tinghog G. Does self-control predict financial behavior and financial well-being? // Journal of Behavioural and Experimental Finance. – 2017. – № 14. – P. 30-38.
11. Дорошенко Е.В. Уровень благополучия: взаимосвязь дохода и личностных характеристик человека // Управленец. – 2019. – № 1. – С. 63.
12. Global Entrepreneurship Monitor by the Global Entrepreneurship Research Association. [Web resource]. – 2023. – URL: <http://www.gemconsortium.org/report>. (accessed 01.05.2023).
13. Глеубердинова А.Т., Салауатова Д.М. Предпринимательская активность Казахстана в мировом рейтинге // Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса. – 2018. – № 1. – С. 33.
14. Гладкова В.Е., Репкина О.Б. Стимулы и ограничения предпринимательской активности в отечественной экономике // Сервис в России и за рубежом. – 2016. – С.12.
15. Виханский О.С., Миракян А.Г. Лидерство - служение как фактор социального предпринимательства // Управленческие науки. – 2018. – № 1. – С. 100-109.

Н.С. Герасимова, А.А. Касымжанова
«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Көшбасшылық қабілеттер мен кәсіпкерлік белсенділіктің құрамы арасындағы өзара байланысты зерттеу

Аңдатпа. Мақалада көшбасшылық қабілеттер мен кәсіпкерлік белсенділіктің құрамдас бөліктері арасындағы байланысты зерттеу нәтижелері берілген. Кәсіпкерлік қызметтің құрамдас бөліктері 3 шкаламен ұсынылған – қаржылық тәуелсіздік, басқарушылық дағдылар, әлеуметтік аспект. Қарым-қатынасты талдау үшін Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициенті пайдаланылды.

Нәтижелер көшбасшылық қабілеттер мен қаржылық және басқару масштабтары арасындағы корреляцияны көрсетеді. Басқарудағы көшбасшылық қабілеттер, қаржылық әл-ауқат, қаржылық тәуелсіздік, жоспарлау және болжау арасында оң корреляция табылды.

Көшбасшылық қабілеттер мен жүйелі тәсілді қолдану арасында теріс корреляция анықталды. Қаржылық әл-ауқатты арттыруға ұмтылу көшбасшылық қабілеттермен байланысты екені анықталды. Кәсіпкер көшбасшылық қабілеттерін неғұрлым көп көрсетсе, соғұрлым қаржылық әл-ауқат пен қаржылық тәуелсіздікке жету мүмкіндігі жоғары болады.

Анықталғандай, менеджерлер мен басшыларда көшбасшылық дағдыларды дамыту бизнесті табысты жүргізу үшін өте маңызды. Көшбасшылық қабілеттер мен әлеуметтік аспект арасындағы байланыс анықталмады.

Түйін сөздер. көшбасшылық қабілеттер, кәсіпкерлік қызмет құрылымы, әлеуметтік саладағы кәсіпкерлік қызмет, қаржылық тәуелсіздік, басқарушылық дағдылар.

N.S. Gerasimova, A.A. Kasymzhanova
Turan University, Almaty, Kazakhstan

Study of the relationship between leadership abilities and components of entrepreneurial activity

Abstract. The article presents the results of a study on the relationship between leadership abilities and components of entrepreneurial activity. The components of entrepreneurial activity are represented by 3 scales – financial independence, managerial skills, and social aspect. Spearman's rank correlation coefficient was used to analyze the relationship.

The results show a correlation between leadership abilities and financial and managerial scales. A positive correlation was found between leadership abilities, financial well-being, financial independence, planning and forecasting in management.

A negative correlation was found between leadership abilities and the use of a systematic approach. It has been established that the desire to increase financial well-being is associated with leadership abilities. The more an entrepreneur shows leadership abilities, the higher the opportunity to achieve financial well-being and financial independence.

As it turns out, developing leadership skills in managers and executives is essential to run a successful business. The relationship between leadership abilities and the social aspect was not identified.

Keywords: leadership abilities, structure of entrepreneurial activity, entrepreneurial activity in the social sphere, financial independence, managerial skills.

References

1. Felix C., Aparicio S., Urbano D. Leadership as a driver of entrepreneurship: an international exploratory study. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. 2019. No. 3. P. 397-420.
2. Austin J., Stevenson H., Wei-Skillern J. Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2006. No. 30. P. 1-22.

3. Mbecke P. Promoting socio-economic development through public entrepreneurship: a conceptual perspective. *Socioeconomica*. 2016. No.5. P. 93-108.
4. Shiri M. Determinants of graduates entrepreneurial activity. Springer Science Business Media. LLC. 2019. P. 5.
5. Nikolina V., Sharina A. Model formirovaniya predprinimatelskoj aktivnosti studentov v sisteme srednego professionalnogo obrazovaniya. *Professionalnoe obrazovanie v sovremennom mire*. 2015.No. 4. P.134, [in Russian].
6. Salienko N.V., Barbashova M.A. Znachenie liderstva i prakticheskikh navykov menedzhera dlya ustojchivogo razvitiya biznesa. *Molodoj uchenyj*. [Importance of leadership and practical skills of a manager for sustainable business development. *Young Scientist*]. 2015. No. 4. P.134, [in Russian].
7. B. Tracy. How the best manage. (Moscow, M. Mann, Ivanov and Ferber, 2015, 102 p.)
8. Goryachkina V.A. Psihologicheskie osobennosti upravlencheskih liderov v organizacii. *Vestnik JuUrGU. Serija «Psihologija»*. [Psychological features of managerial leaders in the organization. *Bulletin of SUSU. Series «Psychology»*]. 2015. No. 2. P. 72.
9. Yanovsky A. Electronic book «The leader and his team». – 2020. – 310 p.
10. Stromback C., Lind T., Skagerlund K., Vastfjall D., Tinghog G. Does self-control predict financial behavior and financial well-being? *Journal of Behavioral and Experimental Finance*. 2017.No. 14. P. 30-38.
11. Doroshenko E.V. Uroven' blagopoluchija: vzaimosvjaz' dohoda i lichnostnyh harakteristik cheloveka. *Upravlenec* [The level of well-being: the relationship of income and personal characteristics of a person. *Manager*]. 2019. No. 1. P. 63, [in Russian].
12. Global Entrepreneurship Monitor by the Global Entrepreneurship Research Association. Available at: <http://www.gemconsortium.org/report>. (accessed 01.05.2023).
13. Tleuberdinova A.T., Salauatova D.M. Predprinimatel'skaja aktivnost' Kazahstana v mirovom rejtinge. *Nauchnyj rezul'tat. Tehnologii biznesa i servisa* [Entrepreneurial activity of Kazakhstan in the world ranking. Scientific result. Business and service technologies]. 2018. No. 1.P. 33, [in Russian].
14. Gladkova V.E., Repkina O.B. Stimuly i ogranichenija predprinimatel'skoj aktivnosti v otechestvennoj jekonomike. *Servis v Rossii i za rubezhom* [Incentives and restrictions of entrepreneurial activity in the domestic economy. Service in Russia and abroad]. 2016. P.12, [in Russian].
15. Vihansky O.S., Mirakyan A.G. Liderstvo- sluzhenie kak faktor social'nogo predprinimatel'stva. *Upravlencheskie nauki* [Leadership- service as a factor of social entrepreneurship. *Managerial Sciences*]. 2018. No. 1. P. 100-109, [in Russian].

Сведения об авторах:

Герасимова Н.С. – проректор, университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Касымжанова А.А. – профессор кафедры «Психология», университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Gerassimova N.S. – Vice-Rector, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Kasymzhanova A.A. – Professor, Department of Psychology, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

С.Е. Дуанаева¹, А.О. Шоманбаева¹, А.М. Усенова¹,
С.К. Бердибаева², Л.С. Кулжабаева³

¹Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ Университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан

(E-mail: Sandugash0606@mail.ru, shoman_almira@mail.ru, berdybaeva_sveta@mail.ru, akkenzhe_08@mail.ru)

Кросскультурный аспект формирования гендерного самосознания женщин Казахстана

Аннотация. Исследование нацелено на изучение культуральной специфики гендерного самосознания женщин как интегрального психологического образования в единстве всех компонентов, представляющих его когнитивный, эмоциональный и поведенческий уровни. Такими компонентами выступили: содержание гендерной идентичности и гендерных стереотипов женщин; отношение к идентичности, типы установок к гендерным ролям в семье, соотношение гендерной толерантности и интолерантности, уровень сформированности гендерного самосознания у казахстанских женщин. Нами была выдвинута гипотеза о культурной детерминации формирования гендерного самосознания женщин на трех уровнях - когнитивном, эмоциональном и поведенческом. В условиях полиэтничности Казахстана были определены две выборки респондентов - женщины казахского этноса и других этносов. Результаты исследования подтвердили выдвинутую гипотезу и позволили определить культурные различия и особенности гендерного самосознания женщин по двум выборкам. В представленной статье приведены данные эмпирического исследования содержания гендерной идентичности и гендерных стереотипов женщин с помощью теста Куна – Макпартленда и полоролевого опросника С Бем в модификации И. С. Клециной.

Ключевые слова: когнитивный уровень гендерного самосознания, гендерная идентичность, гендерные стереотипы, культурная обусловленность.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-313-325>

Введение

Актуальность исследования гендерного самосознания женщин, специфики их гендерной идентичности и стереотипов обусловлена социально-динамическими процессами гендерной политики в Казахстане и связана с помощью женщинам в адаптации к социальным и профессиональным реалиям жизни. Высока значимость изучения установок современных женщин к различным гендерно-ролевым моделям семьи в деле профилактики разводов, бытового насилия и укрепления института семьи. Крайне актуальны разработки гендерно-сбалансированных стратегий и тактик управления, поведения женщин в сфере профессиональной деятельности и бизнесе в условиях полиэтничного Казахстана.

В обществе наметились противоречия:

- между потребностью в этно-культурных корнях через обращение к своим исконным духовным ценностям и обычаям с одной стороны, а с другой, – необходимостью социальной адаптации к изменившимся и быстро меняющимся социально-экономическим условиям жизни, которые не всегда соответствуют нормам традиционной этнической культуры;

- между инерцией традиционных этно-культурных стереотипов о женщине в обществе и потребностью в реализации государственной гендерной политики Казахстана, направленной на гендерное равенство.

Вследствие чего возникла идея о культурной обусловленности формирования гендерного самосознания казахстанских женщин.

В качестве объекта исследования выступили казахстанские женщины различных этносов в возрасте 25-30 лет, проживающие в Алматы, Нур-Султане и Шымкенте. Выбранный возрастной диапазон испытуемых женщин неслучаен. Развитие их личности происходило в эпоху становления суверенного Казахстана, что обусловило формирование особенностей в гендерном самосознании молодых женщин.

Предмет исследования – кросскультурный аспект гендерного самосознания казахстанских женщин

Гендерное самосознание - относительно новый предмет исследования, который берет свое начало в США и странах Европы. Гендерное самосознание одни ученые представляют системой, а другие - структурой. По первому представлению его рассматривают в качестве совокупности взаимосвязанных элементов, а по второму – в качестве иерархической структуры. В самом общем виде составляющими гендерного самосознания считают: гендерную идентичность, оценку соответствия собственной идентичности образцам фемининности или маскулинности, готовность строить поведение согласно этим образцам.

Исследования психологов ставили в фокус своего внимания различные аспекты и компоненты гендерного самосознания. А именно: процесс и механизмы формирования гендерной идентичности (Берн, 2002; Каширская, 2003; Маккаби, Джеклин, 1974; Чуркина, 2004), сущность и регулирующие функции гендерных стереотипов (Кон, 2006, 2009), гендерные предубеждения и их влияние на гендерную толерантность, дискриминацию (Мацумото, 2000; Майерс, 2001), актуальность гендерной толерантности и ее влияние на развитие общества (Асмолов, 2001; Круглова, 2005; Курамшев, 2002). На сегодня единственное исследование, в котором гендерное самосознание рассматривается как интегральное и уровневое целостное образование, предпринято А.А. Чекалиной на примере педагогов (Чекалина, 2013). В казахстанской психологической науке гендерному самосознанию посвящено исследование З.Ш. Мухтаровой, в котором изучены роль маскулинности/фемининности личности будущих психологов с точки зрения потенциала самореализации (Мухтарова, 2007).

В настоящем исследовании гендерное самосознание изучается как сложное психологическое образование, целостный характер которого обеспечивается взаимосвязью компонентов, представляющих его когнитивный, эмоциональный и поведенческий (конативный) уровни. На когнитивном уровне гендерное самосознание отражают гендерная идентичность и стереотипы, на эмоциональном – отношение к собственной идентичности, а на поведенческом – гендерные установки к семейным ролям и толерантность (Темиргалиева, Шоманбаева 2020). Следует подчеркнуть, что гендерная толерантность, согласно общему мнению ученых, является также показателем сформированности гендерного самосознания.

Цель исследования - экспериментальное изучение гендерного самосознания как уровневого, целостного психологического образования с точки зрения влияния этнической культуры.

Гипотеза исследования состояла в предположении о том, что формирование гендерного самосознания казахстанских женщин имеет культурную обусловленность, которая на когнитивном уровне проявляется в особенностях и характеристиках гендерной идентичности и стереотипа

Методы исследования

- Тест Куна–Макпартленда «Кто Я?» применялся для изучения гендерной идентичности и эмоционального отношения к ней;

- полоролевой опросник С. Бем в модификации И.С.Клециной использовался для исследования женского гендерного стереотипа;

- контент-анализ как качественно-количественный метод использовался для выделения смысловых категорий, квантификации и перевода содержательной информации из ответов испытуемых в количественные показатели.

Фактический материал подвергся математико-статистической обработке методами первичной статистики (выборочная средняя величина), а также методами вторичной статистики (оценка различий средних значений признаков в двух несвязных выборках по t-критерию Стьюдента).

Основная часть

1. Особенности и характеристика гендерной идентичности казахстанских женщин. Особенности гендерной идентичности современных молодых женщин эмпирически изучены с помощью теста Куна – Макпартленда. Согласно концептуальной основе теста, гендерная идентичность рассматривается как часть Я-концепции личности, зависящей от уровня осознания принадлежности мужчинам или женщинам, а также эмоционального отношения к этому факту. Ниже представим главные результаты экспериментального исследования.

Во-первых, выявлена степень сформированности позитивной гендерной идентичности. Ее показателями являются особенности обозначения испытуемыми своего пола, а именно: соотношение прямого и косвенного способов эмоционально-позитивного обозначения гендерной идентичности. Первый способ отражает прямое указание своей половой идентичности (мужчина, женщина). При втором способе личность указывает опосредованно через роли на свою гендерную идентичность (студентка, домохозяйка и т.п.).

Согласно полученным данным, независимо от этнической культуры все испытуемые женщины наиболее часто используют прямое обозначение своей гендерной идентичности – 63% (женщины-казашки) и 65% (женщины других этносов). Частота прямого обозначения свидетельствует о том, что в гендерном самосознании женщин явным образом выражено осознание и принятие своей гендерной идентичности. Между тем эта прямо обозначаемая идентичность определенным образом эмоционально переживается личностью, вызывая с ее стороны то или иное отношение – эмоциональный компонент гендерного самосознания. Показателем отношения выступают четыре формы (таблица 1).

Таблица 1. Формы прямого обозначения пола

Формы обозначения	Частота	
	Женщины-казашки	Женщины других этносов
Нейтральное	23%	18%
Отчужденное (дистантное)	3%	4%
Эмоционально-положительное	72%	68%
Эмоционально-отрицательное	2%	10%

Согласно эмпирическим данным, прямое обозначение своей гендерной идентичности у подавляющего большинства испытуемых (72% и 68%) носит эмоционально позитивную окраску. Например: современная женщина, гламурная девушка, счастливая женщина и т.п. Второй и значительно уступающей по частоте является нейтральная форма прямого указания гендерной идентичности, причем у женщин-казашек выше, чем у женщин других этносов (32% и 18%). Например: женщина, жена. Интересным оказался тот факт, что третьей по частоте у женщин-казашек, т.е. наименее им свойственной

является эмоционально отчужденная форма указания гендера - 3% (столичная штучка, вторая половинка, «тыл» мужа, домработница и т.п.) и эмоционально отрицательная - 2% (плохая мать, неудачная жена и т.п.). В то время как указание на свой гендер у женщин других этносов чаще носит эмоциональную негативную окраску (10%) по сравнению с казашками (2%). Это может свидетельствовать о неудовлетворенности своей гендерной идентичностью по тем или иным причинам в сравнении с идеалом, а также потребностью в «наращивании» традиционно маскулинных черт.

Что касается косвенного обозначения пола, то оно в два раза уступает прямому: 37% (женщины, казашки) и 35% (женщины других этносов). При таком способе гендерная идентичность личности угадывается опосредованно через социальные роли или окончания. Например: хранительница очага, учительница, подруга, жена. Подобно прямому обозначению, в косвенном идентичность имеет свою эмоциональную окрашенность, тональность. Этнокультурное сравнение выявило, что в гендерном самосознании женщин-казашек полоролевой репертуар в среднем значительно шире и богаче, чем у женщин других этносов. В частности, по данным частотного анализа, казашки отмечают 6-8 ролей, а женщины других этносов 2-4 роли. Это объясняется различием этнических культур, которые распространяются на отношения в бытовой жизни между женщиной и родственниками мужа. Так, полоролевой репертуар поведения казашек значительно расширяется разными моделями поведения по отношению к свекру и свекрови, старшим и младшим братьям/сестрам мужа, женам его старших и младших братьев и т.д.

Анализ самоописаний гендерной идентичности не выявил отсутствие обозначения пола в обеих группах испытуемых. Ученые считают, что такое отсутствие может быть следствием или полной несформированности идентичности или ее активным вытеснением из-за психотравматизации. Проведенный выше анализ позволяет утверждать, что активного вытеснения нет, так как преобладающая часть испытуемых относится осознанно и эмоционально позитивно к своей гендерной идентичности.

Во-вторых, в экспериментальном исследовании изучена степень актуальности категории гендера в самосознании современных женщин. С этой целью было изучено место этой категории в списке, состоящем из двадцати самоописаний. Критерием значимости гендерной идентичности выступала локализация в начале, середине или конце списка. Этот критерий носит психоаналитический характер. Он основан на предположении о том, что в условиях цейтнота времени (по инструкции данного теста) испытуемые женщины в первую очередь будут описывать свой образ Я с точки зрения тех аспектов жизнедеятельности, которые для них наиболее важны, т.е. лежат на поверхности бессознательного. Результаты представлены в таблице 3.

Таблица 2. Значимость гендера в самосознании женщин

	Женщины-казашки	Другие этносы
<i>Актуальность и осознанность гендерной идентичности</i>		
Начало списка описаний Я-образа	61%	55%
Середина списка описаний Я-образа	39%	45%
Конец описаний списка Я-образа	-	-
<i>Адекватность самооценки гендерной идентичности</i>		
Адекватное соотношение «+» оцениваемых качеств к «-» оцениваемым 65-80%:35-20%	74%	75%
Завышенное соотношение «+» оцениваемых качеств к «-» оцениваемым 85:100%	11%	15%
Заниженное соотношение «+» оцениваемых качеств к «-» оцениваемым 50:100%	13%	10%
Неустойчивое соотношение «+» оцениваемых качеств к «-» оцениваемым 50:55%	-	-

С точки зрения приведенного выше критерия, гендерному самосознанию женщин независимо от этнической культуры свойственна значимость и осознанность гендерной идентичности. Так, более половины казашек и женщин других этносов начинают описание своего образа Я с этой категории (61% и 55% соответственно). У казашек незначительно, но выше, т.е. они чаще ставят эту категорию в начале списка самоописаний. Кроме того, женщины других этносов чаще, чем казашки ставят эту категорию в середину списка (45% и 39% соответственно). Между тем никому из женщин гендерная идентичность не безразлична, что следует из отсутствия этой категории в конце списка.

При этом наряду со значимостью гендерной идентичности для всех женщин следует подчеркнуть и то, что самооценка этой идентичности является адекватной: у казашек 74%, а у женщин других этносов – 75%. Доля женщин, имеющих неадекватно завышенную или неадекватно заниженную самооценку гендерной идентичности незначительная. Все самооценки носят устойчивый характер, неустойчивых самооценок не выявлено.

В-третьих, в соответствии со схемой интерпретации И.С.Клециной в образе Я женщин изучена роль гендерных характеристик и содержательные характеристики идентичности. Контент-анализ самоописаний проведен с ориентацией и оценкой частоты предложенных ею следующих ролей и характеристик:

- Роли в семье и межличностном общении (мать, невестка, подруга и т.д.).
- Роли в профессиональной деятельности (магистрантка, менеджер и т.д.).
- Иные социальные роли (шопоголик, «помогайка», мажорка и т.д.).
- Фемининные характеристики – черты традиционного женского гендерного стереотипа (эмоциональная, зависимая, заботливая, эмпатийная и т.д.).
- Маскулинные характеристики - черты традиционного мужского гендерного стереотипа (решительный, смелый, волевой, самостоятельный, агрессивный и т.д.).
- Нейтральные характеристики – черты, не относящиеся к традиционным гендерным стереотипам (жизнерадостная, красивая, оптимистичная, мечтательная и т.д.).

Результаты контент-анализа самоописаний женщин отражены в рисунке 4. Следует иметь в виду, что сумма составляет более 100%, поскольку самоописания испытуемых включали в себя указания на несколько ролей и характеристик.

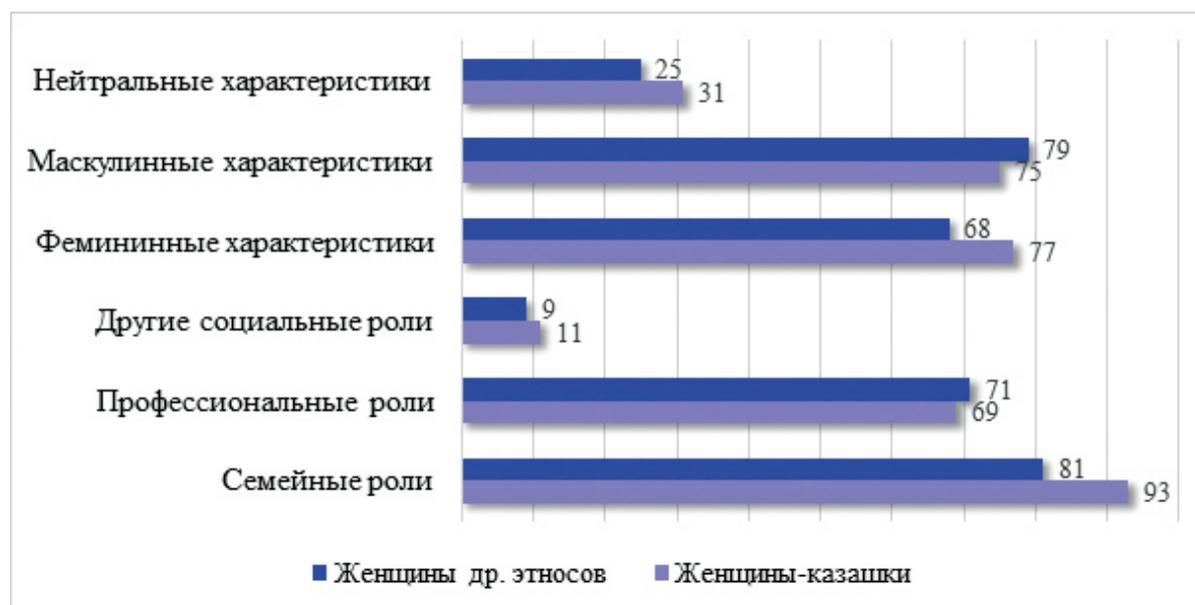

Рисунок 1. Характеристики гендерной идентичности

Первая триада категорий отражает содержание социальной идентичности личности, а следующая за ней триада - содержание личностной идентичности. Соотношение обеих групп характеристик, иными словами, показывает значимость для испытуемых особенностей собственной уникальности и принадлежности определенным социальным группам. С этой точки зрения для настоящего исследования имеют значения данные о самоописаниях женщинами своих маскулинных, фемининных черт (личностная идентичность) и семейных ролей (социальная идентичность).

Сравнительный анализ выявил четыре основных особенности. Женщины других этносов и казашки в своем образе Я отмечают у себя характеристики, которые традиционно чаще ожидаются от мужчин – воля, целеустремленность, решительность, независимость, самостоятельность (79% и 75%). Однако при этом в образе Я казашек соотношение фемининных и маскулинных характеристик примерно равное (77% и 75%). В то время как в образе Я женщин других этносов, согласно самоописаниям, маскулинные черты преобладают над фемининными чертами (79% и 68% соответственно).

Ответ на вопрос о причине различий отчасти дает анализ профессиональных и семейных ролей. Так, в образах Я казашек и женщин других этносов значительное место занимают описания себя с точки зрения профессиональной деятельности (69% и 71%). Наиболее вероятно, что маскулинные черты казашек – это описания себя в профессиональной деятельности, т.е. те черты, которые они «наращивают» в себе для достижения успеха, самоактуализации, конкурентоспособности. Это, действительно, актуально, если иметь в виду реализацию в республике гендерной политики, направленную на равенство. Преобладание фемининности над маскулинностью у казашек, в отличие от женщин других этносов, проявляется в сфере семейно-бытовых отношений, что следует из соотношения семейных ролей. Хотя для женщин других этносов эта сфера имеет большое значение (81%), у казашек она все же преобладает (93%). Иными словами, в работе и социальном плане казашки стремятся не уступать мужчинам, проявляя маскулинные качества, а дома – меняют модель поведения. Последнее объясняется влиянием этнической культуры казахов, которая обуславливает в большей степени традиционные модели ролевого поведения, ожидание проявления в общении и взаимоотношениях традиционно женских качеств. Следует отметить, что эта тенденция поддерживается также возвращением к духовным ценностям, традициям, истокам с момента обретения Казахстаном независимости и реализацией концепции Рухани жангыру.

2. Особенности гендерных стереотипов женщин. По данным первого этапа исследования было выявлено такое культурное различие в гендерной идентичности казашек, как относительная сбалансированность фемининных и маскулинных характеристик с незначительным преобладанием первых. В то время как у женщин других этносов сбалансированность направлена в сторону маскулинизации. С точки зрения содержательных характеристик гендерной идентичности женщины других этносов и казашки представляют свою Я-концепцию наряду с фемининными качествами также чертами, традиционно считающихся маскулинными, которые, например, отражают независимость, активность и настойчивость в достижении целей, самостоятельность. Иначе говоря, казашки стремятся не уступать мужчинам в профессиональном плане на работе, проявляя маскулинные качества, а в семейно-бытовой сфере изменяют паттерны поведения, чтобы оно соответствовало традициям и обычаям этнической культуры.

Предполагаем, что это различие является следствием влияния разных культурно обусловленных гендерных стереотипов, т.е. обобщенных образов современной женщины, которые находятся в гендерном самосознании и регулируют поведение.

Для подтверждения этого предположения на втором этапе с помощью опросника С. Бем был изучен гендерный стереотип «Современная женщина», содержащийся в самосознании казашек и женщин других этносов. Для получения валидных результатов применялся второй вариант опросника С.Бем в модификации И.С. Клециной, поскольку валидность часто используемого первого варианта поставлена под сомнение многими психологами на постсоветском пространстве.

В соответствии с инструкцией испытуемые отмечали из перечня двадцати личностных качеств ответами «да» или «нет», оценивая с точки зрения желательности, наличие/отсутствие у современных женщин каждого из этих качеств. Поскольку ответ «да» оценивается в 1 балл, то высокому уровню фемининности/маскулинности в обобщенном образе современной женщины соответствует диапазон от 15 до 20 баллов.

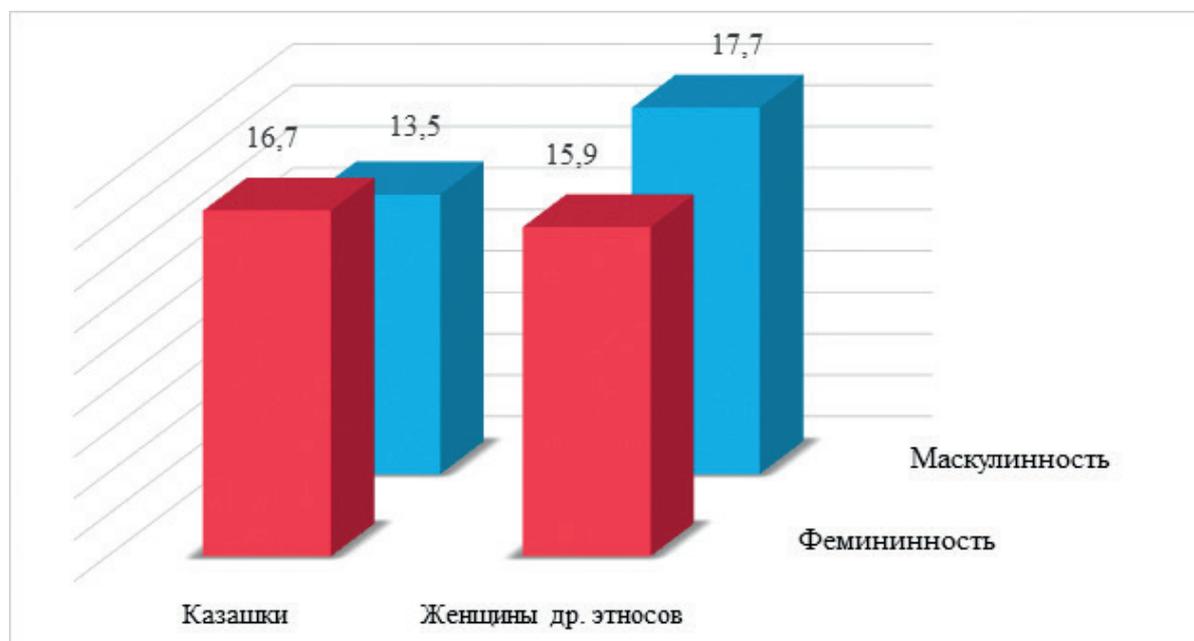

Рисунок 2. Соотношение маскулинных и фемининных качеств в обобщенном образе «Современная женщина»

Согласно полученным данным, в стереотипе современной женщины глазами женщин-казашек фемининные качества имеют более выраженный характер по сравнению с маскулинными (16,7 баллов и 13,5 баллов соответственно). В то время как с позиции женщин других этносов, современной женщине более свойственны и целесообразны маскулинные качества (15,9 баллов и 17,7 баллов). Соотношение представлено на рисунке ниже.

Для оценки статистической достоверности различий была проведена проверка соответствующих гипотез.

Статистические гипотезы:

1) Различие средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе «Современная женщина» в сознании казашек не является значимым.

2) Различие средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе «Современная женщина» в сознании казашек является значимым.

Полученное эмпирическое значение $t_{эмп} = 6.1$ находится в зоне значимости;

$t_{кр} = 2,02$ ($p \leq 0.05$); $t_{кр} = 2,69$ ($p \leq 0.01$).

Нулевая гипотеза H_0 отвергается. Принимается альтернативная гипотеза H_1 о значимости различий средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе.

Статистические гипотезы:

1) Различие средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе «Современная женщина» в сознании женщин других этносов не является значимым.

2) Различие средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе «Современная женщина» в сознании женщин других этносов является значимым.

Полученное эмпирическое значение $t_{\text{эмп}} = 6,4$ находится в зоне значимости; $t_{\text{кр}} = 2,02$ ($p \leq 0,05$); $t_{\text{кр}} = 2,69$ ($p \leq 0,01$). Следовательно, принимается альтернативная гипотеза H_1 о значимости различий средних значений уровня маскулинности и фемининности в гендерном стереотипе.

Утверждение о том, что казашки в большей мере «наращивают» маскулинность в большей мере применительно к профессиональной деятельности основано на данных первого этапа исследования. Шкала анализа идентификационных характеристик женщин, полученных по тесту Куна – Макпартленда «Кто Я?», включала семь показателей: «Социальное Я», «Материальное Я», «Физическое Я», «Деятельное Я», «Перспективное Я» и «Рефлексивное Я» (рисунок 3).

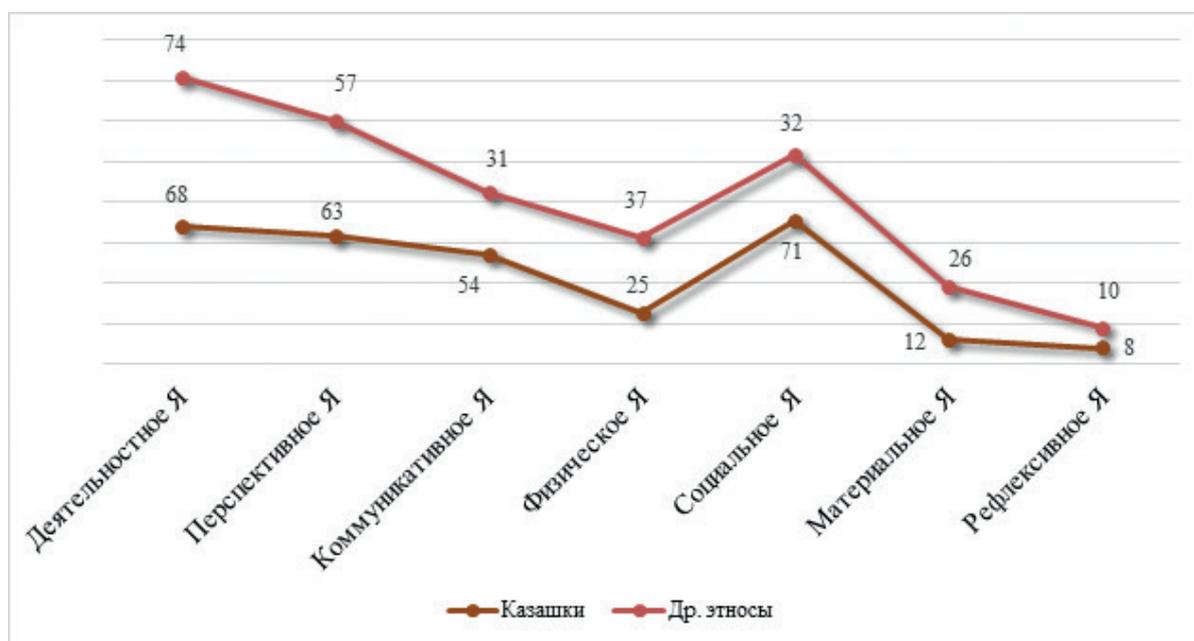

Рисунок 3. Частота выбора характеристик идентичности (%)

Согласно результатам контент-анализа самоописаний женщин-казашек, приоритетными, субъективно значимыми характеристиками идентичности для них являются в порядке убывания частоты те, которые отражают их социальное, деятельностное, перспективное и коммуникативное Я. Отметим, что поскольку испытуемые делали несколько выборов, сумма частот не равна 100%.

Углубленный контент-анализ содержания указанных субличностей идентичности показал, что в они отличие от женщин других этносов:

- во-первых, внутри социального Я часто отмечают этническую, религиозную и семейную принадлежность -71% (я – казашка, мусульманка, у меня много родственников и т.д.);
- во-вторых, внутри деятельностного Я характеризуют себя со стороны умений, компетенций, работоспособности, достижений, успехов – 68% (талантливая, знающая иностранные языки, обучаемая, успешная и т.д.);
- в-третьих, внутри перспективного Я самоописания отражают позитивные ожидания относительно профессиональной деятельности – 63% (достойная высокой заработной платы, амбициозная, буду хорошим руководителем и т.д.);

- в-четвертых, внутри коммуникативного Я описывают себя как гибких, способных управлять коммуникациями – 54% (умею сглаживать углы, нахожу со всеми общий язык, много общаюсь с родственниками и т.д.).

Деятельностное и перспективное Я для женщин других этносов также является значимым, но для них не столь актуальные, как для казашек этническая, религиозная и семейная принадлежность. Между тем, именно это различие объясняет то, почему в гендерной идентичности казашек и их гендерном стереотипе современной женщины преобладает фемининность, а у женщин других этносов - маскулинность. Это следствие культурной обусловленности представлениями о нормах и правилах поведения женщины, общепринятые в исламе и казахской этнической культуре.

Между тем, сравнительный анализ показывает, что степень преобладания качеств одного гендера над качествами другого гендера в обобщенных представлениях испытуемых из обеих групп не столь значительная, чтобы утверждать о явной преобладающей феминизированности или маскулинизированнойности того образа современной женщины, который влияет на гендерное самосознание казахстанских женщин. Более корректным представляется заключение о гендерном стереотипе современной женщины как андрогинной с небольшим перевесом в сторону фемининности (с точки зрения казашек) или в сторону большей маскулинности (с точки зрения женщин других этносов).

Как отмечалось в первом разделе, большинство ученых признают тот факт, что в современных реалиях появился новый тренд в развитии форм гендера, обусловленный изменившимися социальными, экономическими и политическими условиями. Этот тренд состоит в доказанных многочисленными исследованиями проявлениях андрогинии (комбинировании маскулинных и фемининных качеств), маскулинизации женщин и относительной феминизации мужчин. В связи с этим сегодня ученые различают традиционные и эгалитарные гендерные стереотипы, установки. Рассмотренные выше результаты настоящего исследования подтверждают этот факт. Для гендерного самосознания женщин, в частности, гендерной идентичности характерна андрогинность. Однако эта андрогинность не безусловная. Гендерная идентичность казахских женщин, будучи андрогинной, является эгалитарной, т.е. современной. Вместе с тем, сама эта андрогинность носит дифференцированный характер. Он проявляется в том, что маскулинные характеристики распространяются больше на профессиональную сферу, а преобладающие фемининные качества – на семейно-бытовую сферу, что указывает на влияние традиций этнической культуры.

Результаты исследования позволяют сделать следующие **выводы**.

1) По критериям соотношения прямого и косвенного способов обозначения половой принадлежности и отношения к ней все испытуемые женщины обладают сформированной позитивной гендерной идентичностью. Для их самосознания свойственны осознание и в целом принятие собственной гендерной идентичности. Анализ косвенного обозначения выявил первое этнокультурное различие в гендерном самосознании казашек, проявляющееся в том, что их полоролевой репертуар шире, чем у женщин других этносов. Оно объясняется свойственным казахской культуре разнообразием моделей бытового ролевого поведения и взаимоотношений женщины с родственниками.

2) Половая идентичность в структуре Я-концепции гендерного самосознания казахстанских женщин занимает приоритетное положение и независимо от этнической культуры является не только значимой, но и осознанной. Самооценка гендерной идентичности носит адекватный и устойчивый характер.

3) С точки зрения содержательных характеристик гендерной идентичности, женщины других этносов и казашки представляют свою Я-концепцию наряду с фемининными качествами также чертами, традиционно считающихся маскулинными, которые отражают независимость, активность и настойчивость в достижении целей, самостоятельность. Второе культурное различие в гендерной идентичности проявляется в том, что фемининные и маскулинные характеристики образа Я казашек имеют примерно

равное соотношение, а у женщин других этносов маскулинные черты незначительно, но доминируют над фемининными характеристиками. В широком смысле у казашек наблюдается тенденция к комбинированию женской и мужской тактики поведения (андрогинности), что отражает потребность в большей гибкости в плане социальной адаптации к работе и семье. У женщин других этносов наступательность мужской тактики и требование паритета распространяется не только на профессиональную сферу, но и семейно-бытовую.

В описаниях гендерной идентичности все женщины, независимо от этнической культуры, уделяют значительное место профессиональным и семейным ролям (последние преобладают у казашек). Полагаем, что мужскими чертами казашки характеризуют свой образ Я в большей степени в профессиональной деятельности как необходимое условие для конкурентоспособности и самоактуализации потенциальных способностей. В то время как преобладание в их Я образе фемининности над маскулинностью по сравнению с женщинами других этносов проявляется в семейно-бытовых ролях, отношениях.

4) Поведение и жизнедеятельность казахстанских женщин находится под регуляцией гендерного стереотипа или обобщенного «образа современной женщины». Статистически достоверно по t-критерию Стьюдента в гендерном стереотипе женщин-казашек, несмотря на его сбалансированность, фемининные качества несколько выражены по сравнению с маскулинными, а в гендерном стереотипе женщин других этносов - маскулинные качества ($p \leq 0.01$).

5) Соотношение мужских и женских качеств в гендерном стереотипе отражает сложившийся в сознании казашек образ современной женщины как андрогинной с небольшим преимуществом фемининности, а в сознании женщин других этносов – с преимуществом в сторону маскулинности. Андрогинность соответствует актуальному тренду развития современных форм гендера. Поскольку гендерная идентичность казашек андрогинная, она является эгалитарной, современной. Однако специфика их андрогинности состоит в применении маскулинных черт больше в профессиональной деятельности, а преобладающих фемининных качеств под влиянием традиций этнической культуры – в семейно-бытовой сфере. С этой точки зрения гендерная идентичность казашек и эгалитарная, и традиционная.

6) Указанная выше специфика проявления андрогинности казахских женщин в двух сферах подтверждается эмпирическими данными самоописаний образа Я. По результатам контент-анализа, для женщин-казашек по сравнению с женщинами других этносов высокую значимость имеют этническая, религиозная и семейная принадлежность, что, с одной стороны, усиливает влияние культурной специфики. С другой стороны, такую же значимость имеют мужские качества, востребованные в профессиональной деятельности, что мотивирует к их развитию у себя, «наращиванию».

Список литературы

1. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 320 с.
2. Каширская И.К. Социально-психологический анализ основных источников информации в процессе гендерной социализации // Вопросы психологии. – 2003. – № 6. – С. 56-63.
3. Maccoby E., Jacklin C. The psychology of Sex differences. – Stanford Univ.Press, 1974.
4. Чуркина Н.А. Маскулинность и феминность в современном обществе: состояние, тенденции трансформации. [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26276 (дата обращения: 11.01.2021).
5. Кон И.С. Мужчина в меняющемся мире. – Москва: Время, 2009. – 496 с.
6. Кон И.С. Психология половых различий. [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: https://cde.osu.ru/courses2/course15/article_1.html (дата обращения: 09.03.2021).
7. Мацумото Д. Психология и культура. [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/index.php (дата обращения: 03.02.2021).

8. Майерс Д. Социальная психология. – СПб: Питер, 2001. – 752 с.
9. Асмолов А.Г. Историческая культура и педагогика толерантности // Мемориал. – 2001. – № 24. – С.61-63.
10. Круглова Н.В. Перспективы гендерной толерантности в России. [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines /contents/1/108/kruglova_108_210_218.pdf (accessed 04.02.2021).
11. Курамшев А.В. Гендерная социализация. //Электронный ресурс URL: [http://www.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/99990201_West_soc_2004_1\(3\)/23.pdf](http://www.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/99990201_West_soc_2004_1(3)/23.pdf) (дата обращения: 28.02.2021).
12. Чекалина А.А. Гендерное самосознание личности (на примере учителя начальных классов): автореферат дис...доктора психологических наук: 19.00.01. – Москва, 2013.
13. Мухтарова З.Ш. Маскулинность – фемининность личности как фактор развития самореализации в процессе подготовки будущих психологов / З.Ш. Мухтарова // Автореф. дисс. . канд. психол. наук. – Астрахань, 2007. – 25 с.
14. Shomanbayeva A. O., Temirgaliyeva B. Ye. Theoretical approachers to the study of gender identity genesis // Eurasian Education, Science and innovation Joirnal, Aachen, Germany. – 2020. – Vol. 1. – P.23-27.
15. Горбатюк В.А. Социально-педагогические методы исследования уровня гендерной компетентности обучающихся учреждений профессионального образования // Теория и методика профессионального образования: сб. науч. ст. Респ. ин-т проф. образования. Минск, 2017. Вып. 4. Ч. 1. – С. 176–183.

С.Е. Дуанаева¹, А.О. Шоманбаева¹, А.М. Үсенова¹, С.К. Бердибаева²,
Д.С. Кулжабаева³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³«Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстан әйелдерінде гендерлік өзіндік сананың қалыптасуының кроссмәдени аспектісі

Аңдатпа. Зерттеу әйелдердің гендерлік санасының мәдени ерекшеліктерін оның когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлық деңгейлерін білдіретін барлық компоненттер бірлігіндегі интегралды психологиялық формация ретінде зерттеуге бағытталған. Бұл құрамдас бөліктер: әйелдердің гендерлік сәйкестігі мен гендерлік стереотиптерінің мазмұны; сәйкестілікке көзқарас, отбасындағы гендерлік рөлдерге қатынас түрі, гендерлік толеранттылық пен интолеранттылық арасындағы байланыс, қазақстандық әйелдердің гендерлік санасының деңгейі. Біз әйелдердің гендерлік сәйкестігінің қалыптасуының мәдени детерминациясы туралы гипотезаны үш деңгейде – когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлық деңгейінде алға қойдық. Қазақстанның көп ұлттылығы жағдайында респонденттердің екі үлгісі анықталды - қазақ этносының әйелдері және басқа этностар. Зерттеу нәтижелері алға қойылған гипотезаны растады және екі үлгіде әйелдердің гендерлік өзіндік санасының мәдени айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл мақалада Кун-Макпартланд тесті мен И.С.Клецина модификацияланған С.Бемнің гендерлік рөлдік сауалнамасы арқылы әйелдердің гендерлік сәйкестігі мен гендерлік стереотиптерінің мазмұнын эмпирикалық зерттеу деректері берілген.

Түйін сөздер: гендерлік өзіндік сана, гендерлік сәйкестілік, стереотиптер, гендерлік-рөлдік отбасы үлгілері, толеранттылық, интолеранттылық.

S.E. Duanayeva¹, A.O. Shomanbayeva¹, A.M. Usenova¹, S.K. Berdibayeva²,
L.S. Kulzhabayeva³

¹M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

Cross-cultural aspect of the formation of gender identity of women in Kazakhstan

Abstract. The study is aimed at studying the cultural specifics of women's gender consciousness as an integral psychological formation in the unity of all components representing its cognitive, emotional and behavioral levels. These components were: the content of gender identity and gender stereotypes of women; attitude to identity, types of attitudes towards gender roles in the family, the ratio of gender tolerance and intolerance, the level of formation of gender consciousness among Kazakhstani women. A hypothesis was put forward about the cultural determination of the formation of women's gender consciousness on three subsequent stages - cognitive, emotional and behavioral. In the conditions of multi-ethnicity of Kazakhstan, two samples of respondents were identified - women of the Kazakh ethnic group and other ethnic groups. The results of the study confirmed the hypothesis put forward and made it possible to determine cultural differences and features of women's gender identity in two samples. The presented article presents data from an empirical study of the content of gender identity and gender stereotypes of women using the Kuhn-Mcartland test and the S Bem gender-role questionnaire modified by I. S. Kletsina.

Keywords: gender self-consciousness, gender identity, stereotypes, gender-role family models, tolerance, introversion.

References

1. Bern Sh. Gendernaja psihologija. – SPb.: Prajm-Evroznak, 2002. – 320 s.
2. Kashirskaja I.K. Social'no-psihologicheskij analiz osnovnyh istochnikov informacii v processe gendernoj socializacii // Voprosy psihologii. – 2003. – № 6. – S. 56-63.
3. Maccoby E., Jacklin C. The psychology of Sex differences. – Stanford Univ.Press, 1974.
4. Churkina N.A. Maskulinnost' i feminnost' v sovremennom obshhestve: sostojanie, tendencii transformacii. [Jelektron.resurs]. – 2023. – URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26276 (data obrashhenija: 11.01.2021).
5. Kon I.S. Muzhchina v menjajushhemsja mire. – Moskva: Vremja, 2009. – 496 s.
6. Kon I.S. Psihologija polovyh razlichij. [Jelektron.resurs]. – 2023. – URL: https://cde.osu.ru/courses2/course15/article_1.html (data obrashhenija: 09.03.2021).
7. Macumoto D. Psihologija i kul'tura. [Jelektron.resurs]. – 2023. – URL: https://shhshhshh.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/indeh.php (data obrashhenija: 03.02.2021).
8. Majers D. Social'naja psihologija. – SPb: Piter, 2001. – 752 s.
9. Asmolov A.G. Istoricheskaja kul'tura i pedagogika tolerantnosti // Memorial. – 2001. – № 24. – S.61-63.
10. Kruglova N.V. Perspektivy gendernoj tolerantnosti v Rossii. [Jelektron.resurs]. – 2023. – URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines /contents/1/108/kruglova_108_210_218.pdf (accessed 04.02.2021).
11. Kuramshev A.V. Gendernaja socializacija. //Jelektronnyj resurs URL: [http://shhshhshh.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/99990201_Shhest_soc_2004_1\(3\)/23.pdf](http://shhshhshh.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/99990201_Shhest_soc_2004_1(3)/23.pdf) (data obrashhenija: 28.02.2021).
12. Chekalina A.A. Gendernoe samosoznanie lichnosti (na primere uchitelja nachal'nyh klassov): avtoreferat dis...doktora psihologicheskikh nauk: 19.00.01. – Moskva, 2013.
13. Muhtarova, Z.Sh. Maskulinnost' – femininnost' lichnosti kak faktor razvitija samorealizacii v processe podgotovki budushhih psihologov / Z.Sh. Muhtarova // Avtoref. diss. . kand. psihol. nauk. – Astrahan', 2007. – 25 s.
14. Shomanbayeva A. O., Temirgaliyeva B.Ye. Theoretical approachers to the study of gender identity genesis // Eurasian Education, Science and innovation Joirnal, Aachen, Germany. – 2020. – Vol. 1. – P.23-27.
15. Gorbatjuk V.A. Social'no-pedagogicheskie metody issledovanija urovnja gendernoj kompetentnosti obuchajushhihsja uchrezhdenij professional'nogo obrazovanija // Teorija i metodika professional'nogo obrazovanija : sb. nauch. st. Resp. in-t prof. obrazovanija. Minsk, 2017. Vyp. 4. Ch. 1. – S. 176–183.

Сведения об авторах:

Дуанаева С.Е. – старший преподаватель, магистр, Южно-Казахстанский университет им М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Шоманбаева А.О. – кандидат психологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Усенова А.М. – Ph.D., доцент, Южно-Казахстанский университет им М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Бердибаева С.К. – доктор психологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кулжабаева Л.С. – кандидат психологических наук, доцент, университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан.

Duanaeva S.E. – Senior Lecturer, Master's degree, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Shomanbaeva A.O. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Usenova A.M. – PhD, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Berdibayeva S.K. – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kuljabaeva L.S. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan.

S.E. Ilieva¹, B.S Tusupbekova²

¹ Sofia University named after St. Kl. Ohridski Sofiya, Bulgaria
²L.N Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: ¹snilieva.su@gmail.com, ²bis1527@bk.ru)

Masculine and feminine culture of society: youth preferences

Abstract. *The article describes a pilot experiment conducted in order to formalize the responses of testees for statistical processing of the actual data of each choice. To assess the level of statistical significance of differences between young men and girls in preferences for gender values, the φ^* -criterion - Fisher's angular transformation - was used.*

The study substantiates the author's position on including a motivational component (values) in the structure of gender self-awareness, and describes the methodology and results of an empirical study of the relationship between masculine and feminine values in the minds of young people. Today, in connection with the integration of independent Kazakhstan into the world community, along with other issues, problems of gender psychology are becoming extremely important. The parametric model includes, in addition to five dimensions of the culture of society, such as masculinity and femininity, which reflect the division of emotional roles between men and women. Initially, G. Hofstede's research was aimed at determining the prevailing (masculine or feminine) culture of different countries. I.S. Kohn was one of the first to emphasize the promise of his ideas for psychology

Current directions for the development of domestic gender psychology have been identified. A comparative analysis of government strategic objectives and expected results on gender equality with gender indices and statistical data was used.

The purpose of the study is to determine the main directions of development of Kazakh gender psychology from the point of view of current problems of society.

The objective of the study is to identify the key problem that impedes the effective implementation of the strategy aimed at achieving gender equality in Kazakhstan.

Key words: *social constructivist approach, gender identity, gender identity, gender values, masculine and feminine cultures.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-326-336>

Introduction

Relevance and approach to the problem of gender identity. The issue of gender identity in the 21st century is closely related to those global changes in the world that lead to a natural psychological change in men and women. This refers to the changes associated with the transition of a person from life and activity in an industrial society to a post-industrial one. I.S.Kohn notes that all over the world there is a change in the traditional gender order to three main macro-social positions, which have led to a decrease in social role differences between men and women in favor of the latter. In reality, this did not lead to the destruction of differences, but to proof of the loss of strength and archaism of traditional ideas[1].

Firstly, in labor activity the disintegration of the traditional gender division of labor is accelerating, the division of male and female production roles, occupations and areas of activity is weakening. The engine of this process is women, whose share in these areas is growing. The monopoly position of men is being lost: women are mastering professions and occupations that were traditionally considered male. They become boxers, weightlifters, police officers and guardsmen, entrepreneurs, academics, etc. They keep up with, and sometimes surpass, their level of education, become specialists and gain more and more independence and economic independence. Today, more than half of the economically active population of Kazakhstan are women. Second, there have been changes in gendered power relations. Political power has ceased to be the monopoly sphere of men's occupation. For example: women in the lower house of the Parliament of the Republic of Kazakhstan make up 27.8%, which is higher than the average figure for women (23.4%) in the same representative body in other countries [2]. Thirdly, gender segregation is a thing of the past. Girls and young men, women and men study and work together, and the nature of the relationship between them changes. Today, rivalry, competition and other forms of interactions and relationships occur not only between representatives of the same sex, but also of the opposite sex.

The listed changes inevitably lead to a transformation of the gender self-awareness of men and women. Firstly, this applies to gender identity, since it is characterized by openness to external influences, causing a changeable and dynamic nature. For this reason, the most relevant approach to understanding and studying gender identity is the social-constructivist one, which today is widely recognized and disseminated in the scientific community. According to this approach, the creation of gender is carried out at two levels:

- structural – through gender policy, which translates into the sociocultural space society's expectations for roles and patterns of behavior that determine the direction of socialization;
- individual consciousness in the process of gender identification, the main role in which is played by the activity of the individual himself, manifested in his acceptance or creation of new values, following new standards of behavior.

According to E.P. Belinskaya, I.S. Kletsina, I.S. Kohn, E.E. Shishlova and many others, at present and in the future the value of the second level will prevail. Consequently, now and in the future the role of the individuals in constructing their own gender identity will increase, providing them with expanded opportunities for self-realization and social adaptation in a changing world. This is also evidenced by trends towards the formation of various types of gender identity, for example: androgynous, masculine, feminine, indifferent, isomorphic, as well as new types of masculinity (retrosexual, metrosexual) in contrast to traditional hegemonic and primordial masculinity. As scientists emphasize, there is an increasing tendency towards the individualization of gender, which is independent of gender and expands the freedom to choose lifestyle and activities. According to I.S. Kohn, in developed foreign countries, including Asian ones, there is no longer a single canon of exclusively masculinity or a "pure" male lifestyle [1].

Unlike the previous ones, it is the social-constructivist approach that allows us to study and identify the role of the activity and subject position of the individual in constructing his gender identity. In a broad sense, the activity of a person is expressed in his ability to effectively cope with living conditions and give him a direction of development that corresponds to personal life goals. Being an active participant and subject of gender identification, the individual makes a choice in favor of certain proposed roles and patterns of behavior by himself. It is fundamentally important that in this choice he is guided by his own preferred values and ideals that motivate his activity.

Based on everything noted above, the author of the article believes that in the structure of gender self-awareness, in addition to the traditional triad (cognition, emotions and behavior), it is necessary to include a fourth component - motivation. It is proposed to consider the gender values of the individual and the ideal "I" as motivation. According to research by J. Turner, social norms act as a regulator of the activity of the personal "I," and individual values determine the choice of social identities, one of the types of which is gender identity [3]. According to D.A. Leontiev,

in contrast to the needs that drive “from within,” values and ideals located “outside” attract the individual to themselves, motivating him to improve, self-development and change [4].

Gender values and ideals encourage to:

- actualize and enhance “feminine” or “masculine” qualities, realize gender potential, regardless of a person’s gender;
- accept or reject certain gender norms and stereotypes as generalized images of men and women, ideas about masculinity and femininity, widespread in a particular society;
- selectively acquire knowledge, views on the distribution of roles of men and women, their patterns of behavior and interaction (gender ideas);
- accept or reject gender prejudices – negative attitudes towards representatives of a different gender, based on preconceived opinions and judgments, thereby being tolerant or intolerant in the field of gender relations.

Materials and methods

This article presents the results of a pilot empirical study of gender values as a motivational component in the structure of gender self-awareness of the capital’s youth - university students in Astana. The research methodology is used for the first time on a Kazakhstani sample (n=70).

Research objectives:

1. Approbation on a domestic sample of the methodology for studying masculine and feminine values of society by G. Hofstede, adapted by I.S. Kletsina.
2. Identification of trends in the preference of masculine and feminine values by young men and girls and their correlation in gender self-awareness.

Research methodology

It is based on G. Hofstede’s parametric model, which allows for quantitative measurements of crops. In the conceptual article “Hofstede’s Model in Context: Dimensions of the Quantitative Characterization of Cultures,” he conceptualizes culture as the collective, value-based programming of the mind that distinguishes members of one group from members of another group. Various social groups, including gender ones, act as carriers of cultures[5].

This perspective was first shown by S. Schwartz, applying Hofstede’s ideas to create a test for psychodiagnostics of the values of masculinity and femininity as principles that guide a person in his life[6]. In Russia, Hofstede’s model was used by T.V. Bendas to study differences between ethnic cultures, including at the level of gender groups [7]. Later, I.S. Kletsina adapted the model for the methodology of studying gender values. For this purpose, a model parameter (“masculinity and femininity”) was used, the manifestation of which was studied, like Hofstede, in six spheres of social life (Table 1).

Gender aspects in their works were also considered by the authors Kachel S., Steffens M.K., Nidlich K., Alvesson M., Camp M., Afinstedt U., Beer K.A., Do K., Blashill A.J., Poulishta K.K., Evers A., Sieverding M. [8-15].

According to the instructions, subjects choose society X (masculine culture) or society Y (feminine culture) in each area, i.e. that of the two that most closely matches their values and ideals.

Table 1. Signs of masculine and feminine culture in various spheres of society

Society with the culture X	+ / -	Society with the culture Y	+ / -
General norms			
The main values in society are material success and progress. Money and things are important. Men are supposed to be assertive, ambitious and tough. Women are expected to be affectionate and nurturing in relationships. Sympathy for the strong. Big and fast is considered beautiful.		Главные ценности в обществе — забота о других и стабильность. Важны люди и теплые отношения. Все должны быть скромными. И мужчинам, и женщинам позволительно быть нежными и заботиться об отношениях. Симпатия к слабым.	
Dominant ideas			
Mainstream religions emphasize the advantages of men. Women's liberation means that women should be allowed into positions previously held only by men, but should continue to do most of the housework.		Mainstream religions emphasize that male and female genders are equal and complementary. Women's liberation means that men and women should bear equal burdens at home and at work. Both young men and girls may cry, but they should not fight.	
At school			
Attention to the best student. Failure at school is a misfortune. Representativeness is valued in teachers. Young men and girls study different subjects.		Focus on the average student. Failures at school are not very significant. Friendliness is valued in teachers. Young men and girls study the same subjects.	
At work			
Work is the leading activity (live to work). Managers must be decisive and assertive. Emphasis on fairness, competition and results achieved. Conflict resolution through the victory of the "best".		Work is not the leading activity (they prefer to work to live). Managers are guided by intuition and strive for consensus. Emphasis on equality, solidarity and quality of working life. Conflict resolution through compromise and negotiation.	
In politics			
They strive to achieve the ideal of a society of high achievements. They believe that it is necessary to support the strong. Strict, punitive society. The highest priority is maintaining economic growth. The government spends a relatively small part of the budget on aid to poor countries and a large part on weapons. International conflicts must be resolved through a show of force or through struggle. Relatively few women hold elected political office.		They strive to achieve the ideal of a welfare society. They believe that it is necessary to help those in need. Tolerant society. The highest priority is preserving the environment. The government spends a relatively large part of the budget on aid to poor countries and a small part on weapons. International conflicts must be resolved through negotiations and compromises. Relatively many women hold elected political positions.	
Attitudes towards sexuality			
Strict prohibitions on open discussion of sexual issues. Extramarital cohabitation is rare. The wife's great dependence on her husband. Intolerant attitude towards homosexuality.		A calm attitude towards sexuality as an everyday phenomenon. Weak restrictions on open discussion of sexual issues. Extramarital cohabitation is common. Low dependence of the wife on her husband. More tolerant attitude towards homosexuality.	

In the pilot experiment, in order to formalize the responses of the subjects for statistical processing of factual data, each choice was assigned 1 point. Assessment of the level of statistical significance of differences between young men and girls in preferences for gender values was carried out using the φ^* -criterion (Fisher's angular transformation). The choice of this multifunctional criterion is justified by the fact that the study determined the proportion of choices by students from groups of girls and young men of the values of masculine or feminine culture. This criterion allows us to assess the significance of differences between the percentages of two groups in which the effect of interest was noted.

To calculate the reliability of differences in the axiological sphere ("General norm"), the predominance of choices of masculine values (MV) is taken as an indicator of "there is an effect", and the predominance of feminine values (FV) is taken as an indicator of "no effect". Hypotheses tested:

H0: The total proportion of people who choose MV in the axiological sphere ("General norm") in the group of young men is no greater than in the group of girls.

H1: The total proportion of people who choose MV in the axiological sphere ("General norm") is greater in the group of young men than in the group of girls.

For the remaining 5 areas, hypotheses were tested:

H0: The total share of people who choose FV (in the field of religion, education, work, politics, attitude towards sexuality) in the group of girls is no greater than in the group of young men.

H1: The total proportion of people who choose FV (in the field of religion, education, work, politics, attitude towards sexuality) is greater in the group of girls than in the group of young men.

The indicator that "there is an effect" is the predominance of feminine values, and "no effect" is the predominance of masculine values. The calculation results using Fisher's φ^* criterion are presented in Table 2.

Results and discussion

The comparative analysis revealed, firstly, different degrees of expression in the preference for values by young men and girls (Figures 1,2).

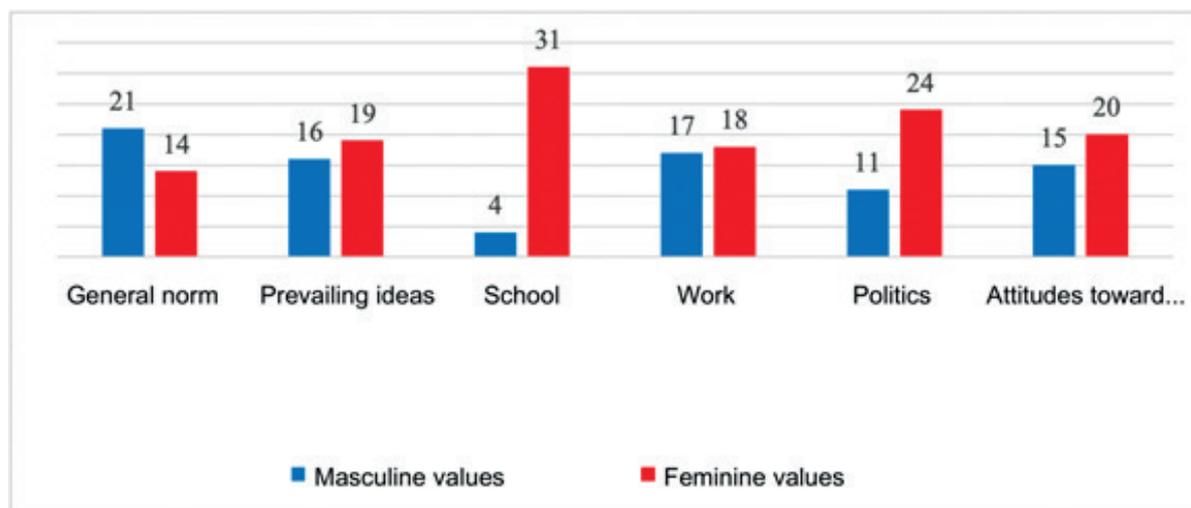

Figure 1. Preference for gender values by young men

Thus, girls more often and in all areas choose the values of only feminine culture. Young men also in various spheres of society give preference to the values of feminine culture, but not to such a significant extent as girls.

Another fundamental difference, secondly, is that in the axiological sphere (“General Norm”), young men prefer the values of masculine culture. This is a significant and statistically significant difference in the value preferences of young men and girls ($\varphi^*_{em} = 3.844$; $p \leq 0.01$). According to G. Hofstede, the “General Norm” reflects the main values of society. In the masculine culture preferred by the majority of young men (60%), the main values of society are material wealth, financial security, as well as progress and sympathy for the powerful. The listed goal values are associated with the preferred means values, namely perseverance, ambition and assertiveness. The latter implies a clear understanding of one’s own goal (material success), self-confidence, rationality and decision-making based on arguments rather than feelings, persistence and competition in achieving it. Women are expected to be affectionate and nurturing in relationships. While in the feminine culture preferred by the majority of girls (82.9%), the main values in society are: care for others, stability, warm relationships, opinions and expectations from others, sympathy for the weak. And although they are shared by 40% of young men, however, the values of masculine culture dominate among them.

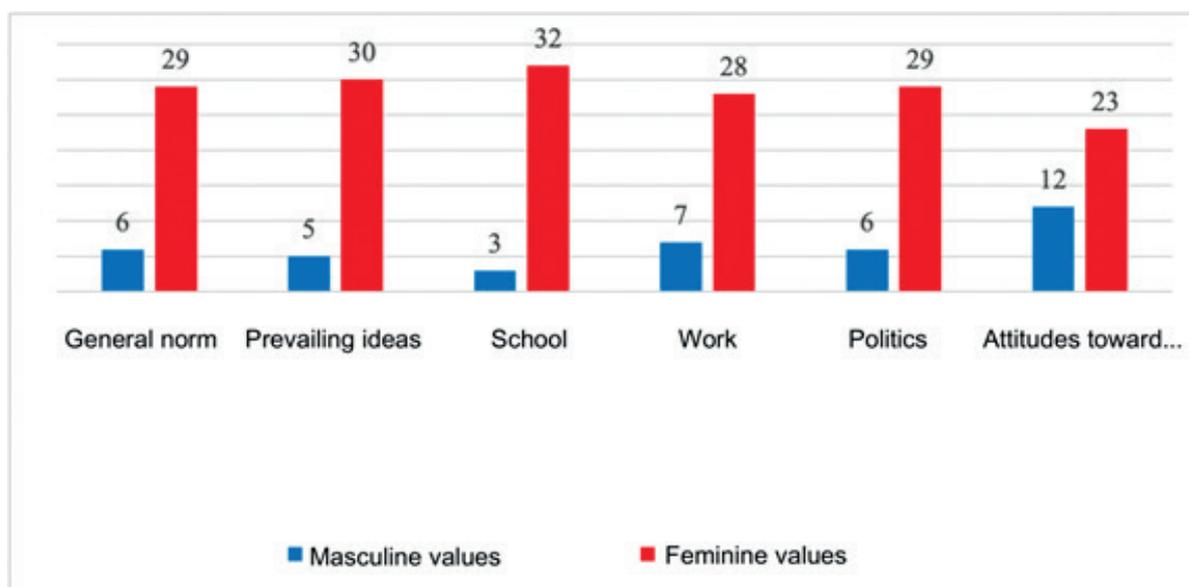

Figure 2. Preference for gender values by girls

Thirdly, the tendency for young men to choose the values of masculine culture is also observed in the sphere of professional activity (48.6%), although there is a slight predominance of feminine culture (51.4%). Meanwhile, in this aspect, the preference for feminine culture is most pronounced among girls compared to young men ($\varphi^*_{amp} = 2.577$; $p \leq 0.01$). For girls and young men, family is a priority value. At the same time, for the former it is higher than work, while the latter do not detract from the value of work and strive to maintain a balance between work and home. The values and means of achieving professional success for most young men are competitiveness, competition leading to the victory of the best and strongest, and for girls - quality of work life, equality, help and lack of conflict.

Fourthly, from the point of view of the convergence of the values of feminine and masculine culture in the minds of young men, one should also note the preference for prevailing gender ideas in the religious sphere. Masculine culture emphasizes the superiority of men, the employment of women mainly in domestic work and is supported by 45.7% of young men. Another part of the young men (54.3%), like the overwhelming majority of girls (85.7%), gives preference to the dominance of a religion that proclaims the values of equality, mutual complementarity of men and women, equal participation in family life. The predominance of the frequency of choice of feminine culture values in this area by girls is confirmed at a statistically significant level ($\varphi^*_{amp} = 2.966$; $p \leq 0.01$).

Fifthly, in general, in other areas, young people, regardless of gender, give a clear preference to the feminine culture of society. The solidarity of young people was especially evident in relation to values in school education. Feminine culture, chosen by girls (91.4%) and young men (88.6%), is characterized by a focus on the child's personality to a greater extent than on his academic success, as well as the joint education of young men and girls, and a sympathetic attitude on the part of the teacher.

Table 2. Calculation results using Fisher's φ^* -criterion

Groups	"There is an effect": MVs predominate	"No effect": FVs predominate	Meaning φ^*
	Number of testees	Number of testees	
General norms			
Young men	21 (60%)	14 (40%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 3.844$ $p \leq 0.01$
Girls	6 (17.1%)	29 (82.9%)	
	"There is an effect": FVs predominate	"No effect": MVs predominate	
Prevailing Ideas			
Girls	5 (14.3%)	30 (85.7%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 2.966$ $p \leq 0.01$
Young men	16 (45.7%)	19 (54.3%)	
At school			
Girls	3 (8.6%)	32 (91.4%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 0.393$ -
Young men	4 (11.4%)	31 (88.6%)	
At work			
Girls	7 (20%)	28 (80%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 2.577$ $p \leq 0.01$
Young men	17 (48.6%)	18 (51.4%)	
In politics			
Girls	6 (17.1%)	29 (82.9%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 1.41$ -
Young men	11 (31.4%)	24 (68.6%)	
Attitude towards sexuality			
Girls	12 (34.3%)	23 (65.7%)	$\varphi^*_{\text{эмт}} = 0.74$ -
Young men	15 (42.9%)	20 (57.1%)	

A clear preference for the values of feminine culture over masculine ones in the sphere of politics was shown by girls (82.9%), and more than half of young men (68.6%). It reflects the dominance in the consciousness of the values of general social well-being, assistance to the weak and needy, ecology, wide participation of women in public administration in comparison with the values of a society of high achievements, economic growth, support for the strong, economic growth, the predominance of men in power, resolution of international conflicts using strength.

The attitude towards sexuality among young men (57.1%) and girls (65.7%) is predominantly characterized by a tendency towards feminine culture. The value of sexuality is considered not as a moral category, but as a form of human relationships. From this point of view, the strict taboo of discussions of sexual problems and issues, extramarital cohabitation is not accepted. Girls more often than young men also point to a wife's low dependence on her husband and a more tolerant attitude towards homosexuality.

So, from the standpoint of the constructivist approach, the individual "makes gender" by himself, being active and motivated by values and ideals that embody preferred roles and patterns of behavior. Trends in transformation and individualization of their gender identity are influenced by the ratio of preferences for masculine and feminine values in certain areas. In accordance with this ratio, they will actualize their gender potential, i.e. create gender identity based on actualization, "building up" in oneself, regardless of gender:

- personal qualities according to the “either-or” principle (only male or only female);
- personal qualities according to the “and” principle (a combination of masculine and feminine qualities).

From this point of view, a comparative analysis of empirical results reveals the following trends.

First. The different degrees of expression in the preference for the values of both types of cultures by young men and girls explains the tendency to construct a gender identity that combines masculine and feminine qualities.

Thus, the majority of girls express a clear preference for the values of feminine culture in all areas. Young men, unlike girls, are divided into those who prefer masculine or feminine values, with a slight predominance of the latter. The exception is the axiological sphere of society - the main values of society. In relation to them, the overwhelming majority of young men prefer masculine values-goals and values-means: instrumental traditional male qualities, focused on a high material standard of living, competition and technocentrism, progress, while women are assigned an expressive, emotional role. This preference reflects the traditional stereotypes of men and women, the traditional gender roles of “breadwinner” and “hearth keeper”, characteristic of the consciousness of most young men, under the influence of which their gender identity is formed. Another part of the young men, like most girls, share feminine values in this area, focused on quality of life, social well-being, help and support, and anthropocentrism. Consequently, the creation of gender identity by girls is influenced by the values of purpose and qualities traditionally attributed to the female stereotype, which leads to the formation of a feminine identity in the majority of girls. As for young men, motivation by the values of stereotypical masculine qualities, patterns of behavior, as well as a combination of qualities considered masculine and feminine, creates conditions for the spread among them of two types of gender identity - masculine and androgynous.

Second. The same trend is revealed from the correlation between young men’s choice of gender values in two more areas - professional activity, work and religion. For some young men, in approximately equal proportions, traditionally masculine qualities are important, oriented toward high results and achievements, assertion of male superiority, and limiting a woman’s self-realization to her family. For other young men, as well as for the overwhelming majority of girls, these are traditionally feminine qualities that determine flexible, humanized tactics based on taking into account the “human factor” in work and the principle of equality, complementarity, and parity of roles in family life.

Third. The significantly expressed preference for feminine values in school education by young people, regardless of gender, reflects the influence of the ethnic Kazakh culture, which is characterized by high child-centricity. Not only girls, but also young men prefer female tactics in teaching children: the priority is not success, but humanization and a personality-oriented approach, equal access to educational resources for young men and girls, empathy and support.

Fourth. The clear preference in the political sphere for feminine values by girls and a little more than half of young men (support for the weak, female participation in power, peaceful resolution of conflicts) should motivate the actualization of feminine qualities and tactics: the ability to take the point of view of another and take it into account, empathy, flexibility, etc. The picture of value preferences reveals the influence of the gender social policy pursued in Kazakhstan and youth support for a paternalistic rather than liberal model of relations between the social state and the individual.

Conclusion

The results obtained allow us to draw the following conclusions.

1. Student youth in the capital, regardless of gender, in the process of constructing gender identity are motivated by both the values of masculine and feminine culture. This indicates a modern trend in the transformation of gender identity, which is formed on the basis of a combination of masculine and feminine qualities, providing flexibility in adapting to changing conditions.

2. Young men and girls differ in the ratio of the choice of types of gender cultures, firstly, in different spheres of life in society. Secondly, by the severity of preferences for masculine and feminine values. Girls show a tendency to prefer feminine values, which suggests a tendency for them to develop a predominantly feminine gender identity. The gender identity of young men will be influenced by adherence to masculine values and the combination of masculine values with feminine ones, leading to the construction of masculine and androgynous gender identities.

3. The preference for the values of both types of cultures is influenced by the ethnic culture of the Kazakhs and the gender social policy pursued by the state. The influence of ethnic culture strengthens the tendency towards the formation of gender identity according to traditional types with the polarization of gender roles, and gender politics – the tendency towards modern, individualized types that exclude strict polarization of roles.

References

1. Kon I.S. A man in a changing world [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.litres.ru/igor-kon/muzhchina-v-menyauschemsya-mire/chitat-onlayn/> (accessed 30.03.2022).
2. Gender policy in Kazakhstan: state and prospects [Web resource]. – 2022. – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/gendernaya-politika-v-kazahstane-sostoyanie-i-perspektivy/> (accessed 04.02.2022).
3. Turner J. Self and collective: cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 1994. – No. 20(5). – P. 454–463.
4. Leontiev P. Values From social to personal values: sociogenesis and phenomenology of value regulation of activity [Web resource]. – 2022. – URL: <http://mary1982.narod.ru/leontiev.html> (accessed 04.02.2022).
5. Hofstede Geert. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture, Unit 2*. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>. (accessed 04.02.2022).
6. Schwartz S. H., Bardi A. Value hierarchies across culture: Taking a similarities perspective. In *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2001. – No.32. – P. 268-90.
6. Bendas T.V. Russia and Kazakhstan: ethno-cultural and gender differences [Web resource]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-kazahstan-etnokulturnye-i-gendernye-razlichiya> (accessed 30.03.2022).
7. Kachel S., Steffens M.C., Niedlich C. Traditional Masculinity and Femininity: Validation of a New Scale Assessing Gender Roles. *Front. Psychol.* – 2016. – No. 7. – P. 956.
8. Alvesson M. Gender relations and identity at work: a case study gender relations and identity at work: a case study of masculinities and femininities in an advertising agency. *Hum. Relat.* – 1998. – P. 969–1005.
9. Camp M. Japanese Lesbian Speech: Sexuality, Gender Identity, and Language. Doctoral dissertation, University of Arizona. Available online at: http://arizona.openrepository.com/arizona/bitstream/10150/195371/1/azu_etd_10574_sip1_m.pdf (accessed 30.03.2022).
10. Athenstaedt U. On the content and structure of the gender role self-concept: including gender-stereotypical behaviors in addition to traits. *Psychol. Women Q.* – 2003. – P.309–318.
11. Beere C. A. *Gender Roles: A Handbook of Tests and Measures*. –Westport, CT: Greenwood Press. 2001.
12. Deaux K. From individual differences to social categories: analysis of a decade’s research on gender. *Am. Psychol.* – 1984. – No.39. – P.105–116.
13. Blashill A.J., Powlishta K.K. Gay stereotypes: the use of sexual orientation as a cue for gender-related attributes. *Sex Roles* 61. – 2009. – P. 783–793.
14. Evers A., Sieverding M. Why do highly qualified women (still) earn less? Gender differences in long-term predictors of career success. *Psychol. Women Q.* – 2014. – No. 38. – P. 93–106.

С.Е. Илиева¹, Б.С. Тусупбекова²

¹Софийский университет им. Св. Кл. Охридского, София, Болгария,

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Маскулинная и фемининная культура социума: предпочтения молодежи

Аннотация. В статье описан пилотный эксперимент, проведенный в целях формализации ответов испытуемых для статистической обработки фактических данных каждого выбора. Для оценивания уровня статистической значимости различий между юношами и девушками в предпочтениях гендерных ценностей использован F^* -критерий - угловое преобразование Фишера.

В исследовании обоснована авторская позиция включения в структуру гендерного самосознания мотивационного компонента (ценностей), описаны методика и результаты эмпирического изучения соотношения маскулинных и фемининных ценностей в сознании молодежи. Сегодня в связи с интеграцией независимого Казахстана в мировое сообщество наряду с другими вопросами чрезвычайную значимость приобретают проблемы гендерной психологии. Параметрическая модель включает в себя, кроме пяти измерений культуры социума и такое, как маскулинность и фемининность, которое отражает разделение эмоциональных ролей между мужчинами и женщинами. Вначале исследования Г.Хофстеде были направлены на определение преобладающей (маскулинной или фемининной) культуры различных стран. И.С.Кон одним из первых подчеркнул перспективность его идей для психологии.

Определены актуальные направления развития отечественной гендерной психологии. Использован сравнительный анализ государственных стратегических задач и ожидаемых результатов по гендерному равенству с показателями гендерных индексов и статистическими данными.

Цель исследования заключается в определении основных направлений развития казахстанской гендерной психологии с точки зрения актуальных проблем общества.

Задача исследования состоит в выявлении ключевой проблемы, препятствующей эффективной реализации стратегии, направленной на достижение гендерного равенства в Казахстане.

Ключевые слова: социально-конструктивистский подход, гендерное самосознание, гендерная идентичность, гендерные ценности, маскулинная культура и фемининная культура.

С.Е. Илиева¹, Б.С. Тусупбекова²

¹Охрид Әулие Клемент атындағы София университеті, София, Болгария

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қоғамдағы еркектік және әйелдік мәдениет: жастардың қалауы

Аңдатпа: Мақалада әрбір таңдаудың нақты деректерін статистикалық өңдеуге субъектілердің жауаптарын ресімдеу мақсатында жүргізілген пилоттық эксперимент сипатталған. Ұлдар мен қыздар арасындағы гендерлік құндылықтарға басымдық берудегі айырмашылықтардың статистикалық маңыздылық деңгейін бағалау үшін F^* -критеріі – Фишердің бұрыштық трансформациясы – пайдаланылды.

Зерттеу гендерлік өзіндік сананың тану құрылымына мотивациялық компонентті (құндылықтарды) енгізу туралы автордың ұстанымын негіздейді, жастар санасындағы еркектік және әйелдік құндылықтардың арақатынасын эмпирикалық зерттеудің әдістемесі мен нәтижелерін сипаттайды. Бүгінгі таңда тәуелсіз Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа енуіне байланысты басқа мәселелермен қатар гендерлік психология мәселелері де аса маңызды болып отыр. Параметрлік модельге қоғам мәдениетінің бес өлшемімен қоса, еркек пен әйелдің эмоционалдық рөлдерінің бөлінуін көрсететін еркектік және әйелдік сияқты өлшемдер кіреді. Бастапқыда Г.Хофстеденің зерттеулері әртүрлі елдердің үстемдік ететін (ер немесе әйел) мәдениетін анықтауға бағытталған. И.С.Кон алғашқылардың бірі болып психологияға қатысты өз идеяларының болашағы туралы баса айтты.

Отандық гендерлік психологияны дамытудың өзекті бағыттары анықталды. Гендерлік теңдік бойынша мемлекеттік стратегиялық мақсаттар мен күтілетін нәтижелердің гендерлік индекстермен және статистикалық деректермен салыстырмалы талдауы қолданылды.

Зерттеудің мақсаты – қоғамның өзекті мәселелері тұрғысынан қазақ гендерлік психологиясының дамуының негізгі бағыттарын анықтау.

Зерттеудің міндеттері – Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізуге бағытталған стратегияны тиімді жүзеге асыруға кедергі келтіретін негізгі проблеманы анықтау.

Түйін сөздер: әлеуметтік конструктивистік көзқарас, гендерлік өзіндік сана, гендерлік сәйкестілік, гендерлік құндылықтар, ерлер мәдениеті және әйелдер мәдениеті.

Information about authors:

Ilieva S.E. – Doctor of Psychology, Professor, Sofia State University, Sofia, Bulgaria.

Tusupbekova B.S. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Илиева С.Е. – психология ғылымдарының докторы, әлеуметтік, ұйымдастырушылық, клиникалық және педагогикалық психология кафедрасының профессоры, Охрид Әулие Климент атындағы София университеті, София, Болгария.

Түсіпбекова Б.С. – психология кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

А.А. Медетбекова¹, А.С. Нурадинов¹, С.Е. Илиева²,
Б.Д. Жигитбекова³, С.Е. Абдугалина⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

⁴Esil University, Астана, Қазақстан

(E-mail: anarhappy@mail.ru, almat2007@mail.ru)

Жас әйелдердің өмір сапасын психологиялық зерттеу нәтижелері

Аңдатпа. Бүгінгі таңда, жас әйелдердің психологиялық саулығы, өмір сапасы және өмірге қанағаттану мәселелері, экономикада, саясаттануда, денсаулық сақтау және әлеуметтік, психология салаларында өзекті болып отыр. Дүние жүзінде болып жатқан саяси ахуал, қоғам дамуының қарқынды динамикасы мен бәсекелестік жағдайлар адамның ыңғайлы, үйлесімді өмір сүруіне және психикалық көңіл-күйінің жағымды және өнімді деңгейін сақтауға итермелейді. Жас әйелдердің базалық және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру, жағымды және жағымсыз эмоцияларын баланста ұстау, өзін тану және бағалау қабілеттерін жан-жақты жүзеге асыру, стрессті жеңу, өзіндік құндылықтары мен жеке кәсіби шығармашылық қызметтерін табуға әрекет етеді. Психологиялық саулық және өмір сапасының болмауы, жас әйелдерді жайсыздыққа, өзін бақытсыз, дәрменсіз, жалғыз сезінуге, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа, қиын өмірлік жағдайлардың құрбаны болуға әкеледі. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне және өзіміздің зерттеу нәтижелерін талдау жасай отырып, психологиялық саулық - өмір сапасымен, қанағат сезімі, бақыт көрсеткіштерімен байланыстылығы анықталды. Жас әйелдердің психологиялық саулық көрсеткіші ретінде бақыт пен қанағат арасындағы өзара байланысын дәйектеу. Зерттеу жұмысына Астана қаласынан 18-38 жас аралығындағы 60 жас қыздар мен әйелдер алынды. Респонденттердің орташа жасы - 25. Жас әйел адамдарының психологиялық саулық көрсеткіштерін анықтау мақсатында, мынандай әдістерді таңдап алдық: Кэрл Риффтің «Психологиялық саулық» (Т.Д. Шевеленкова және П.П. Фесенконың бейімдеуі бойынша) сауалнамасы; М. Аргайл әріптестерімен құрастырылған жаңартылған Оксфордтық «Бақыт» шкаласы; Э. Диннер әріптестерімен құрастырылған «Өмірге қанағаттану» тесті. Бұл әдістер психологиялық саулықтың көрсеткіштерін айқындады.

Түйін сөздер: психологиялық саулық, қанағаттану сезімі, бақыт, өмір сапасы, өркендеу, жас әйелдер, өмір салты, тұлғалық өсу, үйлесімділік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-337-346>

Кіріспе

Еліміздің басты құндылығы – адам. Халықтың тұрмыс сапасының жақсаруы және жастардың болашаққа нық сеніммен қарауы, бұл ұлттың психологиялық жан, тән саулығы жақсы болса ғана, қоғам орнықты дамиды. Жастарға жан-жақты қолдау көрсету – мемлекетіміздің басты міндеттерінің бірі[1].

Соңғы жылдары жас әйелдердің психологиялық саулығы, өмір сапасы және өмірге қанағаттану, бақыт мәселелері, экономикада, саясаттануда, денсаулық сақтау және

әлеуметтік, психология салаларында өзекті болып отыр. Дүние жүзінде болып жатқан саяси ахуал, қоғам дамуының қарқынды динамикасы мен бәсекелестік жағдайлар адамның ыңғайлы, үйлесімді өмір сүруіне және психикалық көңіл-күйінің жағымды және өнімді деңгейін сақтауға итермелейді. Қазақстан Республикасында әйел адамдарының саны 51,4% болса, ерлер саны 48,6% құрайды, яғни әйелдердің қоғамның және мемлекеттің дамуына, демографиялық өсуіне және бағдарламалардың іске асуына үлкен үлес қосады. Жас әйелдердің базалық және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру, жағымды және жағымсыз эмоцияларын баланста ұстау, өзін тану және бағалау қабілеттерін жан-жақты жүзеге асыру, стрессті жеңу, өзіндік құндылықтары мен жеке кәсіби шығармашылық қызметтерін табуға әрекет етеді. Өкінішке орай, психологиялық саулық және өмір сапасының болмауы, жас әйелдерді жайсыздыққа, өзін бақытсыз, дәрменсіз, жалғыз сезінуге, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа, қиын өмірлік жағдайлардың құрбаны болуға әкеледі. Мақаланың мақсаты, мағынасына ұқсас терминдер арасында психологиялық саулық ұғымын анықтау және мақсатқа жету үшін мынандай міндеттерді шешу қажет: а) зерттеу мәселесі бойынша теориялық және ғылыми практикалық әдебиеттерді зерделеу және талдау б) әдістемелерге сипаттама беру және нәтижелерін ұсыну [2].

Негізгі бөлім

«Психологиялық саулық» ұғымы мен мазмұны тұлғаның өз өміріне деген көзқарасы – экзистенциалды тәжірибеге және тұтас субъективті болмысын интегралды бағалауынан көруге болады. Алғашқылардың бірі болып, американдық психолог және әлеуметтанушы Н. Брэдберн психологиялық саулық құбылысына назар аударып, ғылыми ортаға «psychological well-being», «психологиялық саулық» терминін енгізу арқылы теориялық негіз құра отырып, оны субъективті бақыт сезімі, және өмірге жалпы қанағаттану деп атады[3].

Уикипедия, БАҚ-да, ғылыми зерттеу әдебиеттерде психологиялық саулық ұғымына ұқсас: «психологиялық саулық» «әл-ауқат», «бақыт», «қанағаттану сезімі», «позитивті өмір салты», «өмір сапасы», «эмоционалды жайлылық», «психикалық денсаулық», және т.б. ұқсас терминдер қолданылады. Қазіргі біздің қоғамда жастар санатына 14-35 жас аралығы жатады. Жас әйелдердің негізгі мәселелері – баспанаға қол жеткізу; жұмысқа орналасу; білім алу; кәсіп бастау; азаматтық қоғамда өз орнын табу болып табылады. Себебі, былтырғы жылы бакалавр, магистр, докторантура PhD бітірген мамандардың 30% жұмысқа орналаса алмаған, осындай жағдайлар жастар мен әйел адамдардың психологиялық саулығы мен өмір сапасына әсер етеді[3,4].

Бұл құбылысты түсінуге американдық психолог Э. Динер позитивті психология бағытында дамуына үлес қосты. Ол өз еңбектерінде психологиялық саулықтың басқа аспектісін қоладанады, оның атауын субъективті психологиялық саулық ұғымын енгізеді. Сондай-ақ автор психологиялық саулықтың 3 компонентті құрылымы бар деп есептейді: 1) қанағаттану; 2) позитивті эмоциялар; 3) жағымсыз эмоциялар және де осы компоненттер субъективті психологиялық саулықтың бірыңғай көрсеткішін береді деп есептеді. Осының арқасында, К. Рифф психологиялық саулықтың барынша толық және жалпы сипатын беретін 6 негізгі компонентін ұсынды: өзін-өзі қабылдау; 2) өзгелермен позитивті қарым-қатынас; 3) автономия; 4) қоршаған ортаны басқару; 5) өмірдегі мақсат; 6) жеке өсу[5].

Сонымен қатар М. Селигман психологиялық саулықты түсінуге PERMA моделін ұсынады: «позитивті эмоциялар, «мағына», «белсенділік», «адамдармен тиімді қарым-қатынас орната алу», «жетістіктер», «қызығушылықтар»[6].

Осыған орай, дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы психологиялық саулық - тұлғаның өмір сүріп отырған қоғамның әлеуметтік құндылықтар мен өзіндік позициясына, мақсаты мен үміт міндеттеріне сәйкес қабылдауында деп түсіндіріледі[7].

Ресей зерттеушілері Л.В. Куликов және К. Муздыбаев психологиялық саулықты - күрделі феномен ретінде құрылымдық компоненттер арқылы түсіндіреді: материалдық саулықтың жеткілікті болуы; физикалық саулық денсаулықтың жақсы болуы; әлеуметтік

саулық қарым-қатынаста өзінің әлеуметтік статусына көңілінің толуы; тұлғаның өзіндік кемелденуі мен ішкі тепе-теңдігі, психикалық жайлылықты сезіну[8].

Психологиялық саулық мәселесіне арналған отандық ғылыми зерттеулер бар. Біздің елде және ресейде тұратын қазақтар мен орыстардағы субъективті психологиялық саулықты кроссмәдени зерттеген Р.М. Шамионов пен Н.Ж. Султаниязова[9], субъективті психологиялық саулыққа ұлттық мәдениет пен дәстүрге қатынас, құндылықтар жүйесі аса маңызды предикторлар болатыны анықталған. А.И. Маткаримов және М.П. Кабакова[10] субъективті психологиялық саулықты - денсаулық ретінде тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етумен байланысты қарастырады. Тұлғаның субъективті психологиялық саулығы мен өмір сапасы өзара мағыналас, негіздес екендігін ескерсек, А.А. Исаханованың[11] адамгершілік құндылықтар мен субъективті психологиялық саулық арасындағы тікелей байланыстар бойынша эмпирикалық зерттеулер нәтижелерінен көруге болады. Субъективті психологиялық саулық бақыт сезімімен аралас тұлғаның өмір мағынасы, шығармашылық бейімделу тұрғысынан Ф.С. Ташимова[12] ал, А.Р. Ризуллада [13] тұлғаны мимикрамен байланысты зерттейді. Қ. Адильжанова және А.Р. Ерментаева [14] психологиялық саулықты тұлғаның субъективті қанағатты мақсат-бағдарлы арттырудың жолдарын көрсету арқылы ашады.

Н.С. Ахтаева, Н.В. Польшянның пікірінше, психологиялық саулықтың компоненттерін зерттеудегі бағыттарды қалыптастыру жұмысында, психологиялық саулық пен бақытты 8 бағытта бөліп көрсетеді: 1) өзін бағалау және өзіне деген сенімділік; 2) өмірдің мәні және қоршаған ортамен субъективті бейнесінің тепе-теңдік шынайылығы; 3) позитивті бағдар, өмірге деген сүйіспеншілік, оптимизм; 4) Ішкі еркіндік, ашықтық және жаңа тәжірибе; 5) субъективті психологиялық саулық деңгейі – когнитивті және эмоционалды аспектілер; 6) әлеуметтік бейімделу, оң және жағымды қатынас орнату мүмкіндіктері; 7) рухани және жеке өсу; 8) өзін тану, қабілеттерін іс- жүзіне асыру, жетістік деңгейлері [15]

Жас әйелдердің психологиялық саулығы мен өмір сапасын зерттеп, нәтижелерін ұсынған ғалымдарға тоқталсақ, Е.В. Панкратованың Иваново облысында тұратын 18-30 жас аралығындағы жас әйел адамдарының психологиялық саулығы мен өмір сапасының әлеуметтік-экономикалық аспектілеріне қанағаттанудың субъективті бағасын социологиялық зерттеу нәтижесінде, мынандай факторлар анықталды: материалдық ресурстардың жетіспеушілігі, қауіпсіздіктің болмауы; позитивті эмоционалды жағдай, жақындық бақыт сезімдері өміріне қанағаттануды арттырады; денсаулығын күтуде, нашар ұйымдастырылған медициналық қызметтерге көңілдері толмайтындығы; алған білімдерін тұрақты жетілдіруге тұрақты ниеттері бар екенін анықтаған [16].

Автор О.Г. Ворошень зерттеуінде, Белорус елінің 35 жастағы әйел адамдарын зерттегенде, ғылым саласындағы жас әйелдердің әлеуметтік психологиялық саулығы-әлеуметтік қызметі, дәрежесі, кәсіби, саналы таңдалған маамандықтары бойынша өз қабілеттерін іс жүзіне асыру, өсу, тұрмыстық, материалдық жағдайларына қанағаттану, субъективті бағалау арқылы ертеңгі күнге сенімдерін анықтаған [17].

Осыған орай, А.Б. Эйдельманның 20-30 жас аралығындағы жастардың субъективті психологиялық саулық ерекшеліктері - рөлдік қызмет пен дәрежесі, өмірлік белсенділік әрекеті мен физиологиялық денсаулық ресурстары психологиялық саулығын сақтауда үлкен маңызға ие [18].

Тұлғаның психологиялық саулығы мен бақыты үшін материалдық байлықтың рөлі мен маңыздылығын анықтайтын құндылық-семантикалық, когнитивті, эмоционалды бағалау және субъективті аспектілерді қамтиды. Психологиялық саулық адамдардың өмірді материалдық жағдайларын қабылдауы мен тәжірибесінің жалпыланған құбылысы ретінде өмір сапасының деңгейін бағалауда жүйелі түрде көрінеді [19,20].

Ғылыми әдебиеттерде көрсетілген талдаулардан психологиялық саулығы жас әйелдердің өз өмірін қалай бағалап, қабылдауына байланысты екендігі туралы мәлім болды. Психологиялық саулыққа ұмтылу – бұл универсалды ниеттер нігізігі қозғаушы күштердің бірі болып табылады. Психологиялық саулық диагностикасы өзіне есеп беру

деректеріне сүйенеді және адамның жеке ішкі әлемінің жағдайы мен ерекшеліктерін анықтай отырып, оның қызметі мен өміріне қатысты субъективті тәжірибесін сипаттайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына Астана қаласынан 18-38 жас аралығындағы 60 жас қыздар мен әйелдер алынды. Респонденттердің орташа жасы - 25. Жас әйел адамдарының психологиялық саулық көрсеткіштерін анықтау мақсатында, мынандай әдістерді таңдап алдық: Кэрол Риффтің «Психологиялық саулық» (Т. Д. Шевеленкова және П.П. Фесенконың бейімдеуі бойынша) сауалнамасы 6 шкаланы құрайтын 84 сұрақтан тұрады, бұл әдіс психологиялық саулықтың негізгі компоненттерінің көрсеткіштерін өлшеуге арналған, олар: позитивті қарым-қатынас; автономия; қоршаған ортаны басқару; тұлғалық өсу; өмірлік мақсат; өзін қабылдау. М. Аргайл әріптестерімен құрастырылған Оксфордтық «Бақыт» (Oxford Happiness Inventory, ОНІ) шкаласы 29 сұрақтан тұрады, респонденттер 4 жауаптың біреуін таңдап алады және жоғары, орташа, төмен, деңгейлерімен бағаланады; Э. Диннер әріптестерімен құрастырылған «Өмірге қанағаттану» сауалнамасы 7 балдық шкала бойынша осы талаптардың оған қаншалықты сәйкес келетінін бағалау ұсынылады[21].

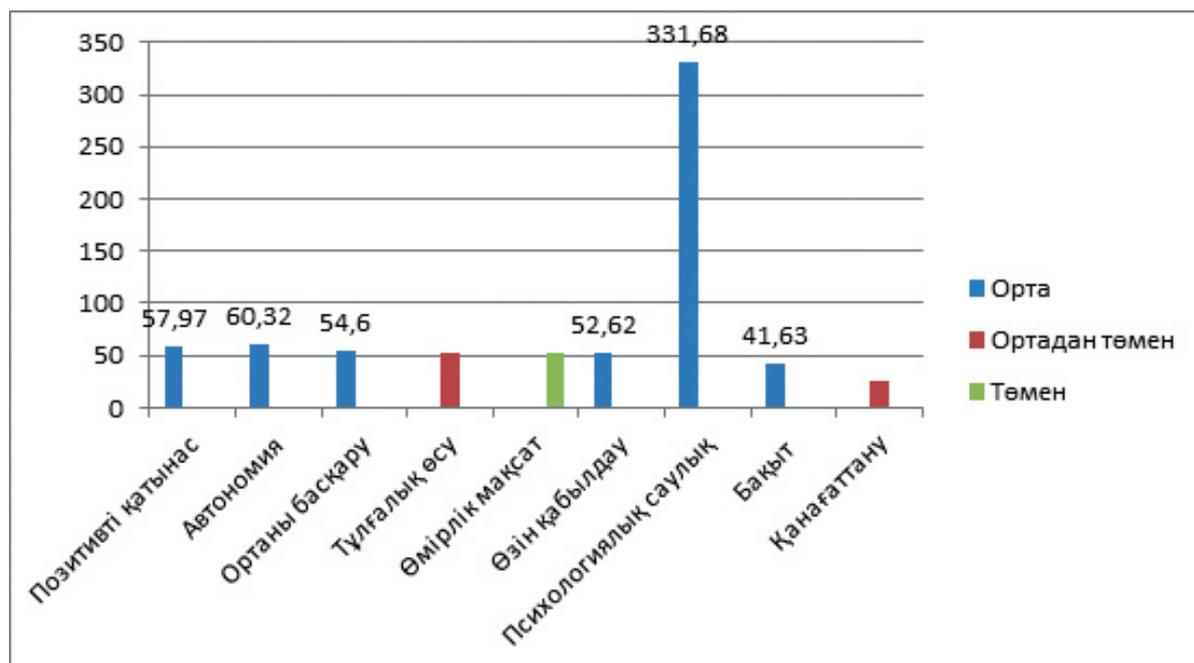
Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда көрсетілген үш әдісетемеден алынған нәтижелердің сипаттамалық статистикасы төмендегі кестеде көрсетілген (1 кесте).

Кесте 1. Психологиялық саулық көрсеткіштері бойынша зерттеу тобының статистикалық сипаттамасы

Сипаттамалық Статистика					
	N	Минимум	Максимум	Орташа	Орташа ауытқу
Позитивті қатынас	60	30	70	57,97 орта	7,798
Автономия	60	44	73	60,32 орта	6,944
Қоршаған ортаны басқару	60	29	65	54,60 орта	7,607
Тұлғалық өсу	60	37	69	53,07 төмен	6,370
Өмірлік мақсат	60	28	65	53,00 төмен	7,045
Өзін қабылдау	60	36	65	52,62 орта	7,353
Психологиялық саулық	60	232	376	331,68 орта	32,842
Бақыт	60	28	51	41,63 орта	3,831
Қанағаттану	60	10	35	26,05 ортадан төмен	5,568

Кестеде тұрған сипаттамалық статистиканың гистограммасын төмендегі суреттен байқауға болады.

Сурет 1. Сипаттамалық статистиканың гистограммасы

Жас әйелдердің психологиялық саулығы статистикалық сипаттамада көрсетілгендей, позитивті қарым-қатынас 57,97%, автономия 60,32%, қоршаған ортаны басқару 54,60%, Өзін қабылдау 52,62%, психологиялық саулық 331,68%, бақыт 41,63% орта деңгейін көрсетті бұл дегеніміз – қоршаған ортамен позитивті қарым-қатынасында шектеулі сенімдер бар: оларға ашық болу, жылулық таныту, басқаларға қамқорлық жасау қиын сонымен қатар, өздерін бағалау төмен, және мамандық және жар таңдауда өздеріне сенімсіз, өмірде нақты орын және бағыт-бағдар іздеуде, ал қанағаттану 26,05% ортадан төмен пайызын, сонымен қатар тұлғалық өсу 53,07% төмен пайыздық көрсеткішті көрсетті - өзінің дамуына, қалыптасуына, қабілеттерін іс-жүзіне асыру сезімдерін сезінбейді, өмірге қанағаттанбайды. Осы алынған нәтижелердің арасында яғни, психологиялық саулық, бақыт, қанағаттану шкалалары арасында қаншалықты байланыс бар екенін анықтау үшін корреляциялық талдау қолданылды.

Кесте 2. Психологиялық саулық көрсеткіштерінің өзара корреляциялық байланыстары

Шкалалар	Бақыт	Қанағат
Позитивті қатынас	,299*	,152
	,020	,247
	60	60
Автономия	,253	,266*
	,051	,040
	60	60
Психологиялық саулық	,320*	,239
	,013	,066
	60	60

*. Корреляция 0,05 (екі жақты) деңгейінде маңызды.

Кестеден көріп тұрғанымыздай, жас әйелдердің өмірге позитивті қарым-қатынасы мен бақыт ($r=,299$; $p \leq 0,05$); автономия және қанағат ($r=,266$; $p \leq 0,05$) және психологиялық саулық

және бақыт ($r=,320$; $p\leq,05$) шкалалары арасында өзара байланыс бар екендігі анықталды, яғни бұл дегеніміз, жас әйелдердің позитивті қатынасы өзіне және қоршаған ортада, жақын адамдармен достық, сенімді қарым-қатынастың болуы, жақын адамдарға қамқорлық жасау, эмпатияға, сондай-ақ махаббат пен жақындық сезімдеріне қабілеттілігі бақытты болуға әкеледі, автономия жас әйелдерді өз ойларын, іс-әрекеттерін, қажеттіліктерін қанағаттану сізімі мен әлеуметтік қысымға қарсы тұра алу икемділігін дамытады, психологиялық саулығы бар жас әйелдер - ашық, айналасындағылармен сенімді қарым-қатынас орната алады, қанағаттану сезімін сезінеді, басқалардың бақытты болуына қол ұшын береді, өз мінез-құлықтарын басқара алатын, жеке сындарға сәйкес өзіне баға бере алады.

Қорытынды

Жоғарыда айтылған пікірлерге сүйене отырып, біздің алғашқы түсініктемеміз жас әйелдердің психологиялық саулығы бұл - өзін бағалау, қабылдау, базалық қажеттіліктерін қанағаттандыру, өмір салтына, өзін анықтайтын қабілеттері мен мүмкіндіктеріне, жас ерекшелігіне сай өнімді бола алу, өмірлік позициясы айқын сезімі деп анықтауға болады. Осы анықтама жас әйелдердің әлеуметтік ерекшеліктерін ескере келе, жан-жақты эмприкалық зерттеулерді қажет етеді.

Қорытындылай келе, жас әйелдердің психологиялық саулығы, өмірге қанағаттану және бақытты сезімі, аз зерттелінген, зерттеу жұмыстары көбінесе студенттердің психологиялық саулығы, қанағаттану, бақыты, өмір сапасына арналған. Аталған отандық және шетел ғалымдардың жалпы тұлғаның объективті және субъективті психологиялық саулығына, қанағаттану мен бақытына арнаған пікірлеріне сүйенуге болады. Болашақта жас әйел адамдарының психологиялық саулығы, өмірге қанағаттану және бақыт сезімдерін әдістемелердің көмегімен зерттеп, нәтижелерін ұсынатын боламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі. Мемлекет басшысы 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы «Егемен Қазақстан» [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021/history> (қарастырылған күні: 19.01.2023).
2. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің бесінші отырысына қатысты Мемлекет басшысы [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/memleket-basshysy-ulttyk-kogamdyk-senim-kenesinin-besinshi-otyrysyna-katysty (қарастырылған күні: 19.01.2023).
3. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования) // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95-129.
4. Толықбай М. Біздің мақсат бағдарламасы тақырып: «Отыз бесте де жассың» [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://khabar.kz/kk/muragat-bizdin-maksat/item/> (қарастырылған күні: 17.01.2023).
5. Эйдельман А.Б. Субъективный возраст как фактор психологического благополучия: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. – Москва, 2022. – 219 с.
6. Селигман М. Путь к процветанию. Новое понимание счастья и благополучия. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 440 с.
7. Шамянов Р.М. О некоторых преобразованиях структуры субъективного благополучия личности в разных условиях профессиональной социализации // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 237-249.
8. Куликов Л.В. Субъективное благополучие личности // Аняевские чтения: матер. междунар. науч. конф. – СПб., 1997. – С. 162-164.
9. Шамянов Р.М., Султаниязова Н.Ж. Ценности и отношение к этнической культуре и традициям как предикторы субъективного благополучия русских и казахов // Российский психологический журнал. – 2018. – Т. 15. – № 1. – С. 157-186.
10. Маткаримов А.И., Кабакова М.П. Теоретический анализ проблемы психологического здоровья // Вестник КазНПУ имени Абая. – 2020. – № 1(62). – С. 150-155.

11. Исаханова А.А. Нравственные ценности и психологическое благополучие людей ведущих бродячий образ жизни // Современные исследования социальных проблем. – 2017. – Т. 8. – № 5. – С. 21-35.
12. Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р. Особенности влияния виртуальных субъектов на творческую адаптацию и переживание счастья молодёжью в условиях глобализации // Межкультурные взаимоотношения в Казахстане в процессе глобализации: матер. Междунар. конф. – Алматы, 2011. – С. 149-157.
13. Ризулла А.Р. Связь субъективного благополучия и мимикрии на примере студенческой молодежи г. Алматы: док.пси.наук. – Алматы, 2019. – С. 174.
14. Адильжанова К.С. Студенттерде субъективті қанағатты арттырудың психологиялық-педагогикалық негіздері: философия докторы, PhD. Семей, 2022. – С. 271.
15. Ахтаева Н.С., Польшвинная Н.В. Формирование направлений в исследовании психологических компонентов счастья. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2012. – № 2 (41). – С. 59-63.
16. Панкратова Е.В. Журнал «Женщина в российском обществе» Субъективная оценка социально-экономических аспектов качества жизни молодых женщин (на примере Ивановской области), 2008. – С. 81-89.
17. Ворошень О.Г. «Социальные самочувствие молодых женщин в науке». Минск, Беларусь. – 2016. – С. 723-725.
18. Эйдельман А.Б. Особенности субъективного возраста и психологического благополучия в молодом возрасте. Вестник КГУ. 2019. – С. 30-35.
19. Баранова А.В. экономика-психологические детерминанты субъективного качества жизни: дисс. ... канд. психол. наук. 19.00.05. – Москва. 2005. – 26 с.
20. Хащенко В.А. Социально-психологическая детерминация субъективного экономического благополучия: автореф. док.психол.наук. 19.00.05. – Москва. – 2012. 51 с.
21. Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Краткие русскоязычные шкалы диагностики субъективного благополучия: психометрические характеристики и сравнительный анализ // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 2020. – № 1. – С. 117-142.

**A.A. Medetbekova¹, A.S. Nuradinov¹, S.E. Ilieva², B.D. Zhigitbekova³,
S.E. Abdugalina⁴**

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Kliment Ohridski Sofia University, Sofia, Bulgaria

³ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

⁴ Esil University, Astana, Kazakhstan

Experience of psychological research on the quality of life of young women

Abstract. Today, the issues of psychological well-being of young women, quality, and life satisfaction are becoming increasingly relevant in economics, political science, healthcare, the social sphere, and psychology. The changing political situation all over the world, the dynamics of society development and competitive conditions encourage a person to have a comfortable, harmonious life and maintain a positive and productive level of mental mood. All this contributes to meeting the basic and material needs of young women, maintaining a balance of positive and negative emotions, comprehensive realization of the abilities to self-knowledge and self-assessment, overcoming stress, searching for their own values, and personal professional creative activity. The lack of psychological well-being and the necessary quality of life lead young women to discomfort, feeling unhappy, helpless, lonely, domestic violence, to becoming victims of difficult life situations. The works of domestic and foreign scientists, as well as the results of our research, have established that psychological well-being is closely related to the quality of life, a sense of satisfaction, and happiness. They argue for the relationship between the feeling of happiness and satisfaction as an indicator of the psychological well-being of young women. 60 young girls and women aged 18 to 38 from Astana took part in our study. The average age of respondents is 25 years. In order to determine the indicators of psychological well-being of young women, we selected the following methods: “Psychological Well-Being” Questionnaire “Scale of Psychological Well-Being” by Carol Riff (adaptation by T.D. Shevelenkova, P.P.Fesenko); updated Oxford questionnaire of happiness compiled by colleagues of M. Argyle, the scale of life satisfaction by E.Diener. These methods revealed indicators of psychological well-being.

Keywords: psychological well-being, sense of satisfaction, happiness, quality of life, prosperity, young women, lifestyle, personal growth, harmony.

А.А. Медетбекова¹, А.С. Нурадинов¹, С.Е. Илиева², Б.Д. Жигитбекова³, С.Е. Абдугалина⁴

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Софийский университет имени Климента Охридского, София, Болгария,

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

⁴Esil University, Астана, Қазақстан

Опыт психологического исследования качества жизни молодых женщин

Аннотация. Сегодня вопросы психологического благополучия молодых женщин, качество и удовлетворенность жизнью становятся все более актуальными в экономике, политологии, здравоохранении, социальной сфере и психологии. Меняющаяся во всем мире политическая ситуация, динамика развития общества и конкурентные условия побуждают человека к комфортной, гармоничной жизни и поддержанию позитивного и продуктивного уровня психического настроения. Все это способствует удовлетворению базовых и материальных потребностей молодых женщин, поддержанию баланса положительных и отрицательных эмоций, восторженной реализации способностей к самопознанию и оценке себя, преодолению стресса, поиску собственных ценностей и личной профессиональной творческой деятельности. Отсутствие психологического благополучия и необходимого качества жизни приводят молодых женщин к дискомфорту, ощущению себя несчастными, беспомощными, одинокими, к бытовому насилию, к тому, чтобы стать жертвами сложных жизненных ситуаций. Трудом отечественных и зарубежных ученых, а также результатами нашего исследования установлено, что психологическое благополучие тесно связано с качеством жизни, чувством удовлетворения и счастья. Ими аргументирована взаимосвязь между ощущением счастья и удовлетворением как показателем психологического благополучия молодых женщин. В нашем исследовании приняли участие 60 молодых девушек и женщин в возрасте от 18 до 38 лет из г. Астаны. Средний возраст респондентов - 25 лет. В целях определения показателей психологического благополучия молодых женщин нами были выбраны следующие методы: «психологическое благополучие» Опросник «Шкала психологического благополучия» Кэрл Рифф (адаптация Т.Д. Шевеленковой, П.П. Фесенко); обновленный Оксфордский опросник счастья, составленный коллегами М. Аргайла, шкала удовлетворенности жизнью Э.Динер. Эти методы выявили показатели психологического благополучия.

Ключевые слова: психологическое благополучие, чувство удовлетворения, счастье, качество жизни, процветание, молодые женщины, образ жизни, личностный рост, гармония.

References

1. Halyk birligi zhane juyeli reformalar – el orkendeuinin berik negizi. Memleket bashysy 2021 zhylygy 1 kyrkuyektegi Kazakhstan Qazaqstan khalkyna Zholdauy "Egemen Kazakhstan Qazaqstan" [People's unity and systematic reforms are the solid foundation of the country's prosperity. Address of the Head of State to the people of Kazakhstan on September 1, 2021 "Independent Kazakhstan"]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021/history> [in Kazakh] (accessed 19.01.2023).
2. Ul'tytk kogamdyk qogamdyq senim kenesinin besinshi otyrysyna katysty qatysty Memleket bashysy [The Head of State attended the fifth meeting of the National Council of Public Trust]. Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/memleket-bashysy-ul'tytk-kogamdyk-senim-kenesinin-besinshi-otyrysyna-katysty [in Kazakh]. (accessed 19.01.2023).
3. Shevelenkova T.D., Fesenko P.P. Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh konsepsi i metodik issledovaniya) [Psychological well-being of the individual (review of basic concepts and research methods) Psychological diagnostics]. 2005. No. 3. P. 95-129, [in Russian].
4. Tolykbay M. Bizdin maksat bagdarlamasy takyryp: "Otyz beste de zhassyn" [Our goal program theme: "you are also young at thirty-five"] Available at: <https://khabar.kz/kk/muragat-bizdin-maksat/item> [in Kazakh]. (accessed 17.01.2023).

5. Eidelman A.B. Subektivnyi vozrast kak faktor psihologicheskogo blagopoluchia: dis..kand.psihol. nauk: 19.00.13 [Subjective age as a factor of psychological well-being: dis.cand.psychological sciences: 19.00.13]. – Moscow, 2022. – 219 p., [in Russian].
6. Seligman M. Püt k prosvetaniu. Novoe ponimanie schästä i blagopoluchia. [The path to prosperity. A new understanding of happiness and well-being. Moscow:Mann, Ivanov and Ferber], 2013. 440 p. [in Russian].
7. Shamionov R.M. O nekotoryh preobrazovaniakh struktury subektivnogo blagopoluchia lichnosti v raznyh usloviakh profesionälnoi sotsializatsii. Mir psihologii [On some transformations of the structure of subjective well-being of the individual in different conditions of professional socialization. World of Psychology]. 2010. No. 1.P.237-249. [in Russian].
8. Kulikov L.V. Subektivnoe blagopoluchie lichnosti. Ananevskie chtenia: mater.mejdunar.nauch.konf.Subjective well-being of the individual [Ananyev readings: mater.International Scientific Conference]. St. Petersburg, 1997. P. 162-164. [in Russian].
9. Shamionov R.M., Sultaniyazova N.J. Tsenosti i otnoşenie k etnicheskoi kültüre i tradisiam kak prediktory subektivnogo blagopoluchia ruskikh i kazahov. Rosiski psihologicheski jurnal.[Values and attitude to ethnic culture and traditions as predictors of subjective well-being of Russians and Kazakhs. Russian Psychological Journal]. 2018. Vol. 15. No.1, P. 157-186.[in Russian].
10. Matkarimov A.I., Kabakova M.P. Teoreticheski analtz problemy psihologicheskogo zdorövä. Vestnik KazNPU imeni Abai [Theoretical analysis of psychological health problems. Bulletin of KazNPU named after Abai]. 2020. No. 1(62). P. 150-155, [in Kazakh].
11. Isakhanova A.A. Nравственные ценности и психологическое благополучие людей ведущих бродячий образ жизни. Sovremennye issledovaniya sotsiälnykh problem. [Moral values and psychological well-being of people leading a wandering lifestyle [Modern studies of social problems]. 2017.Vol. 8. No. 5. P. 21-35. [in Kazakh].
12. Tashimova F.S., Rizulla A.R. Osobenosti vliania virtuälnykh subektov na tvorcheskuiu adaptatsiu i perejivanie schästä molödöjü v usloviakh globalizatsii. Mejkültürnye vzaimootnoşenia v Kazahstane v proseye globalizatsii: mater. Mejdunar.konf. [Features of the influence of virtual subjects on creative adaptation and the experience of happiness by young people in the context of globalization. Intercultural relations in Kazakhstan in the process of globalization: mater International Conference]. Almaty, 2011. P. 149-157, [in Russian].
13. Rizulla A.R. Sväz subektivnogo blagopoluchia i mimikrii na primere studencheskoi molodeji g. Almaty: dok.psi.nauk.[The connection of subjective well-being and mimicry on the example of students in Almaty: Doctor of Psychological Sciences]. Almaty, 2019. P. 174, [in Kazakh].
14. Adilzhanova K.S. Studentterde subjektii kanagatty arttyrudyn psikhologiyalyk-pedagogikalık negizderi: (Philosophy doctors, PhD. Semey) [Psychological and pedagogical foundations of increasing subjective satisfaction in students: doctor of Philosophy, PhD.]. 2022. P. 271. [in Kazakh].
15. Akhtayeva N.S., Polyvyannaya N.V. Polyväannaia N.V. Formirovanie napravlenii v issledovanii psihologicheskikh komponentov schästä. Vestnik KazNU. Seria psihologii i sotsiologii [Formation of directions in the study of psychological components of happiness. Bulletin of the Treasury. Psychology and Sociology series. Formation of directions in the study of psychological components of happiness. Bulletin of the Treasury. (Psychology and Sociology series)]. 2012. No.2 (41). P.59-63.[in Kazakh].
16. Pankratova E.V. Jurnal «Jenşina v rosiskom obşestve» Subektivnaia osenka sotsiälno-ekonomicheskikh aspektov kachestva jizni molodyh jenşin (na primere İvanovskoi oblasti) [Journal "Woman in Russian society" Subjective assessment of socio-economic aspects of the quality of life of young women (on the example of the Ivanovo region)], 2008. P. 81-89, [in Russian].
17. Voroshen O.G. «Sosiälnye samochustvie molodyh jenşin v nauke» [(Social well-being of young women in science)]. Minsk, Belarus 2016. P. 723-725, [in Russian].
18. Eidelman A.B. Osobenosti subektivnogo vozrasta i psihologicheskogo blagopoluchia v molodom vozraste. Vestnik KGU. [Features of subjective age and psychological well-being at a young age. Bulletin of KSU]. 2019. P. 30-35, [in Russian].
19. Baranova A.V. ekonomika-psihologicheskie determinanty subektivnogo kachestva jizni: diss. ... kand. psihol. nauk. 19.00.05. [economics-psychological determinants of subjective quality of life: (diss. ... cand. psychological sciences). 19.00.05]. Moscow. 2005. P. 26, [in Russian].
20. Khashchenko V.A. Sosiälno-psihologicheskaya determinatsiya subektivnogo ekonomicheskogo blagopoluchia: avtoref. dok.psihol.nauk. 19.00.05. [Socio-psychological determination of subjective economic well-being: (abstract. doc.psychological sciences). 19.00.05]. Moscow. 2012. P.51, [in Russian].

21. Osin E.N., Leontiev D.A. Kratkie ruskoiazychnye şkaly diagnostiki subektivnogo blagopoluchia: psihometricheskie harakteristiki i sravnitelnyĭ analiz. Monitoriĭ obşestvennogo mnenia: Ekonomicheskie i sostiälnye peremeny. [Brief Russian-language diagnostic scales of subjective well-being: psychometric characteristics and comparative analysis [Monitoring of public opinion: Economic and social changes]. 2020. No. 1. P. 117-142, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Медетбекова А.А. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Нурадинов А.С. – психология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, психология кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан,

Илиева С.Е. – психология ғылымдарының докторы, Климент Охридский әулие атындағы София университеті, әлеуметтік, ұйымдастырушылық, клиникалық және педагогикалық психология кафедрасының профессоры, София, Болгария.

Жигитбекова Б.Д. – психология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан,

Абдугалина С.Е. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Esil университеті, әлеуметтік жұмыс және туризм кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Medetbekova A.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nuradinov A.S. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ilieva S.E. – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Department of Social, Organizational, Clinical and Pedagogical Psychology, Kliment Okhridsky St. Sophia University, Sofia, Bulgaria.

Zhigitbekova B.D. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Abdugalina S.E. – Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Social Work and Tourism, Esil University, Astana, Kazakhstan.

А.С. Мамбеталина, Э.Ф. Зайцева, А.Е. Ибрагим

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: mambetalina@mail.ru, ms.shirmer@mail.ru, solinvictus2773@gmail.com)*

Эффективность работы с созависимыми людьми в рамках реабилитационного процесса как предпосылка к долгосрочной ремиссии аддиктов

Аннотация. В статье рассматривается проблема созависимости и её влияние на долгосрочность ремиссии людей, страдающих алкоголизмом, наркоманией и игроманией. Зависимые на постоянной основе взаимодействуют со своими близкими людьми, тем самым, втягивая их в психологические игры и возвращая созависимость. В таком случае, если не получить квалифицированную помощь, разрушаются сразу несколько жизней. Зависимость и созависимость прочно связаны, по этой причине изучаются и лечатся совместно. В проведенном нами исследовании были выявлены определенные закономерности воздействия созависимого отношения на выздоровление зависимых. На основе работы непосредственно в реабилитационном центре, результатов исследования и анализа литературы мы разработали наиболее эффективные методы работы с созависимыми. Их использование допустимо как в рамках реабилитационного центра, так и за его пределами. Комплексный подход к лечению и зависимых, и созависимых позволяет нам предположить минимизирование рецидивов со стороны выпускников реабилитационной программы.

Ключевые слова: зависимость, созависимость, реабилитационный центр, ремиссия, рецидив.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-347-356>

Введение

В настоящее время проблема созависимости демонстрирует нам все более острый характер. В связи с этим она рассматривается квалифицированными специалистами из разного рода областей. Неврологи, наркологи, психотерапевты, психиатры, психологи, аддиктологи утверждают, что созависимость достаточно быстро актуализируется в нашем обществе по причине не прекращающегося роста развития химической и нехимической зависимости.

На сегодняшний день у ученых и аналитиков нет возможности дать точную оценку распространенности созависимости. Ведь самостоятельно она не относится к официально классифицируемым расстройствам личности или медицинским диагнозам. Однако, по данным из доклада ООН от 2022 года, около 284 миллионов человек во всем мире употребляли наркотики в 2020 году [1]. Мы предполагаем, что присутствие одного зависимого в семье подвергает созависимости всех ее членов. Один из ведущих зарубежных психотерапевтов М.Битти говорит, что химическая зависимость - это семейное заболевание [2]. Наименьшую сопротивляемость оказывают родители зависимого, затем супруги, братья и сестры. Из перечисленной выше информации и предоставленной статистики следует, что количество созависимых может преобладать над людьми, страдающими аддиктивным поведением в 2-3-4 раза.

Созависимость – это несбалансированная модель отношений, в которой каждый из вовлеченных физически, эмоционально, умственно, духовно зависит от другого [3]. Причин возникновения такого поведения выделяют множество, среди них и биологические, и психологические, и социальные факторы.

Зависимому человеку трудно строить и сохранять здоровые отношения. В то же время созависимому свойственно менять собственные нормы и нравы, чтобы поддерживать нездоровое поведение близких ему людей. Поэтому важно понимать, что каждое из изучаемых нами расстройств, питает и взращивает другое.

Созависимые и зависимые притягиваются друг к другу и, вместе с тем, взаимно токсичны. Людям, страдающим аддиктивным поведением, необходимы созависимые, чтобы оправдывать свою зависимость. Созависимые склонны поддерживать зависимость своего партнера, ребенка, родителя для ощущения своей нужности, важности и получения одобрения. Любое улучшение в болезни игромана, наркомана или алкоголика означает снижение самооценки созависимого и потерю его цели. Именно от образа жизни зависимого, его деструктивных взаимоотношений и негативных поступков зависит чувство собственного достоинства созависимого.

Способы заботы созависимого позволяют аддикту игнорировать свою проблему. У созависимых не хватает сил переложить на зависимого ответственность за собственные действия. Все это может являться бессознательной попыткой саботировать выздоровление человека и сделать его, в принципе, невозможным.

Созависимость и зависимость необходимо лечить одновременно, чтобы восстановить гармоничные и здоровые отношения. Без принятия совместных усилий по преодолению проблемы рассчитывать на выздоровление ни одной из сторон не стоит. Поэтому основной целью нашего научного исследования мы видим разработку и внедрение эффективных методов работы с созависимыми в рамках реабилитационного центра и вне его.

Основная часть

Зависимость – это навязчивая потребность и употребление вызывающего привыкание вещества. В диагностической номенклатуре зависимость признана психическим заболеванием и приводит к серьезным медицинским, социальным и экономическим проблемам [4].

Зависимые почти всегда окружены несколькими близкими людьми, которые хотят помочь им и освободить их от зависимости, в процессе этого сами став созависимыми [5]. Страх, стыд, разочарование, многократно разрушенная надежда, бессилие и отчаяние, которые испытывает зависимый в периоды употребления и после них, являются тем самым связующим звеном, инструментом, которым созависимые удовлетворяют свои потребности (родные, помощники и друзья) [6].

Развиваясь вместе, эти две болезни создают очень прочный тандем, разрушить который могут либо длительная реабилитация зависимого и терапия созависимого (и следующие за этим эффекты – сепарация, выставление границ, психологическая поддержка), либо смерть одного из участников, что, несомненно, создаст предпосылки для создания новых созависимых отношений. Созависимый «вынужден» проживать жизнь зависимого [7].

В рамках работы в реабилитационном центре нами были выявлены некоторые закономерности во влиянии созависимости на зависимость. В процессе прохождения реабилитации пациенты редко контактируют со своими родственниками, лишь 1 раз в неделю на 10 минут телефонный разговор, а также 1 встреча в месяц. Нередко бывает, что буфером между пациентом и его родственником становится специалист центра, когда родственники, подпитываясь своей тревогой, связываются со специалистом и задают нехарактерные для возраста пациентов вопросы: «Как он кушает?», «Где он спит?», «Как он спит?», «Меняет ли постельное белье?», «Стирает ли свои вещи?» и так далее. Между тем, средний возраст пациентов – 25-29 лет. Такое поведение может быть обусловлено отсутствием сепарации не только со стороны зависимого, но и со стороны созависимого.

Эта тенденция, однако, сформировалась не в ближайшее время. Её формирование началось в детском и подростковом возрастах [8]. Тревожность созависимого переносится на зависимого также и в день звонков домой, как правило, каждые субботу и воскресенье.

Ввиду того, что избавление от зависимости – трудоёмкий и длительный процесс, требующий изоляции зависимого, полную его отдачу реабилитационной программе, нередки случаи намеренного или непреднамеренного саботажа [9]. Часто только от созависимых зависит, будет ли пациент продолжать реабилитацию, так как это, помимо всего прочего, ещё и дорогостоящий процесс.

Более того, взаимодействие с созависимым человеком на уровне реабилитационного центра не должно сводиться к сугубо административным аспектам, вопросам продления реабилитанта на следующий месяц и оплате. Взаимодействие должно быть более тесным ввиду возможностей развития такого сценария, когда созависимые, будучи родственниками, вели себя так, что повышали вероятность своего проявления зависимого поведения и, вследствие – зависимости [10].

У нас есть гипотеза, что без прямого влияния на созависимого в процессе реабилитации зависимого, качественная и долгосрочная ремиссия невозможна.

По статистике, собранной на базе действующего реабилитационного центра, можно наблюдать такую картину:

- за год реабилитацию прошли более 130 человек;
- из этого количества в стойкой ремиссии на сегодняшний день находятся 10 человек;
- более половины выпускников ведут старый, девиантный образ жизни, употребляют психоактивные вещества либо играют в азартные игры;
- официально зафиксированы одна смерть от последствий употребления и одно самоубийство игромана.

В каждом случае провала ремиссии есть высокая доля ответственности созависимых людей. Из известных случаев:

- погасили все долги игромана, он выписался, не получив и не прочувствовав ответственности за свои поступки. Как итог – сорвался с еще большими долгами и ущербом;
- оставили выпускника дома, забрали возможность самостоятельной жизни, забрав заработную плату, все документы и создав условия жизни: работа-дом-работа. Итогом стал срыв на третий месяц после выписки;
- предоставили высокооплачиваемую работу в процессе прохождения ресоциализации. Итогом стало прерывание процесса ресоциализации, следующего за реабилитацией и дальнейший срыв.

Нередко созависимые не могут или не хотят понизить уровень контроля за зависимым, их тревожность мешает им воспринимать реальность адекватно, тем самым они ставят себя на уровень с зависимым. На этом фоне у созависимого может развиваться невротическое расстройство [11].

Методология и методы

Исследование проводилось на базе реабилитационного центра, в нем приняли участие 35 человек в возрасте 25-60 лет. Респонденты являются представителями различного социального статуса, профессий и территориальной принадлежности.

В соответствии с целью и гипотезой исследования для выявления эффективных методов работы и интервенции созависимых нами были отобраны следующие методики:

- измерение чувства вины и стыда (The Test of Self-Conscious Affect, TOSCA) [12];
- шкала тревоги Спилбергера-Ханина (State-Trait Anxiety Inventory, STAI) [13];
- методика исследования локуса контроля (Rotter's Locus of Control Scale) [14];
- шкала созависимости Уайнхолд (The Codependency Self-Inventory Scale, CSIS) [15].

С помощью данных методик мы сможем выявить общность процессов, происходящих с созависимыми, которые зачастую при первичном наблюдении у каждого созависимого – уникальны. Опыт работы в сотрудничестве с реабилитационным центром, а также

регулярный контакт с родственниками реабилитантов показали, что эти процессы внешне очень разные, на самом деле имеют общие корни, а, значит, общие методики проработки.

Результаты исследования

По завершению исследования мы проверили корреляцию по методу Пирсона и выявили следующие связи (таблица №1):

Таблица 1.

Описание значимых корреляционных связей

Наименование параметра №1	Наименование параметра №2	Коэффициент корреляции
Созависимость	Стыд	,343*
Созависимость	Личностная тревожность	,414*
Интернальность	Экстернальность	-1,000**
Интернальность	Экстернальность №2	-,377*
Интернальность	Личностная тревожность	-,352*
Экстернальность	Экстернальность №2	,377*
Экстернальность	Личностная тревожность	,352*
Вина	Стыд	,740**
Вина	Отстранённость	-,402*
Стыд	Экстернальность №2	,415*
Стыд	Сит.тревожность	,368*
Стыд	Лич.тревожность	,557**
Экстернальность №2	Отстранённость	,364*
Экстернальность №2	Лич.тревожность	,527**
Бета гордость	Альфа гордость	,569**
Сит.тревожность	Лич.тревожность	,662**

Результатом первичного анализа данных является наличие стойких корреляционных связей между большей частью показателей. Это позволяет нам утверждать, как минимум, релевантность проведенного исследования.

В некоторых случаях, как, например, Бета гордость-Альфа гордость, связь очень тесная, также хотим отметить, что дополнительным фактором репрезентативности исследования является подтверждённая обратная корреляция таких показателей, как интернальность-экстернальность, являющихся антагонистами.

Ниже представлена общая таблица корреляций:

Таблица 2.

Представление общих корреляционных связей

		Корреляции										
		Созависимость	Имперальность	Экстарнальность	Вина	Стыд	Экстарнальность 2	Отстраненность	Беззаботность	Альфалордость	Сигнетивность	Декларативность
Созависимость	Корреляция Пирсона	1	-.317	.317	.027	.343	.277	-.038	-.100	-.164	.288	.414
	знак (двухсторонняя)		.063	.063	.878	.044	.107	.829	.568	.346	.093	.013
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Имперальность	Корреляция Пирсона	-.317	1	-1,000**	.200	-1,30	-.377	-.161	.119	.281	-.318	-.352
	знак (двухсторонняя)			<.001	.249	.456	.026	.356	.485	.103	.063	.038
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Экстарнальность	Корреляция Пирсона	.317	-1,000**	1	-.200	.130	.377	.161	-.119	-.281	.318	.352
	знак (двухсторонняя)		<.001		.249	.456	.026	.356	.485	.103	.063	.038
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Вина	Корреляция Пирсона	.027	.200	-.200	1	.740**	.154	-.402	-.331	.149	-.004	.172
	знак (двухсторонняя)					<.001	.378	.017	.052	.392	.984	.324
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Стыд	Корреляция Пирсона	.343	-.130	.130	.740**	1	.415	-.074	-.307	-.057	.368	.557**
	знак (двухсторонняя)		.044	.456	<.001		.013	.673	.073	.744	.030	<.001
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Экстарнальность 2	Корреляция Пирсона	.277	-.377	.377	.154	.415	1	.364	-.146	-.002	.214	.527**
	знак (двухсторонняя)		.107	.026	.378	.013		.032	.402	.993	.218	.001
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Отстраненность	Корреляция Пирсона	-.038	-.161	.161	-.402	-.074	.364	1	.280	.165	.059	.054
	знак (двухсторонняя)		.029	.356	.017	.673	.032		.103	.344	.738	.757
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Беззаботность	Корреляция Пирсона	-.100	.119	-.119	-.331	-.307	-.146	.280	1	.568	.049	-.184
	знак (двухсторонняя)		.568	.495	.052	.073	.402	.103		<.001	.778	.289
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Альфалордость	Корреляция Пирсона	-.164	.281	-.281	.149	-.057	-.002	.165	.568**	1	-.177	-.201
	знак (двухсторонняя)		.346	.103	.392	.744	.993	.344	<.001		.308	.247
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Сигнетивность	Корреляция Пирсона	.288	-.318	.318	-.004	.368	.214	.059	.049	-.177	1	.662**
	знак (двухсторонняя)		.093	.063	.984	.030	.218	.738	.778	.308		<.001
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
Декларативность	Корреляция Пирсона	.414	-.352	.352	.172	.557**	.527**	.054	-.184	-.201	.662**	1
	знак (двухсторонняя)		.013	.038	.324	<.001	.001	.757	.289	.247	<.001	
	N	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35

*. Корреляция значима на уровне 0.05 (двухсторонняя).

** Корреляция значима на уровне 0.01 (двухсторонняя).

Как можно убедиться из таблицы корреляций, имеется очень много связей личностной тревожности с остальными показателями исследования.

Далее нами было проведено снижение размерности методом выделения главных компонент. В результате чего мы получили четыре компонента с разным процентом дисперсии, где высшим является 32%, низшим – 9,4%.

Для более полного отражения полученных результатов было решено использовать все четыре компонента, даже при условии, что четвертый не полностью соответствует допустимой норме дисперсии с порогом в 10%.

Таким образом, для выражения суммарный процент выделенных значений составил 76,425%. Это означает, что за порогом релевантности остались 24,575% значений.

Таблица 3.

Объяснённая совокупная дисперсия

Компонент	Начальные собственные значения			Извлечение суммы квадратов нагрузок		
	Всего	% дисперсии	Суммарный %	Всего	% дисперсии	Суммарный %
1	3,534	32,127	32,127	3,534	32,127	32,127
2	2,210	20,088	52,216	2,210	20,088	52,216
3	1,621	14,736	66,952	1,621	14,736	66,952
4	1,042	9,473	76,425	1,042	9,473	76,425
5	,879	7,991	84,416			
6	,732	6,650	91,066			
7	,423	3,847	94,913			
8	,265	2,408	97,320			
9	,217	1,976	99,296			
10	,077	,704	100,000			
11	2,776E-17	2,523E-16	100,000			

Метод выделения факторов: метод главных компонент.

Таблица 4.

Матрица компонентов

	Компонент			
	1	2	3	4
Созависимость	,578	,023	,026	,259
Интернальность	-,728	,492	,216	,162
Экстернальность	,728	-,492	-,216	-,162
Вина	,173	,877	,183	-,207
Стыд	,623	,626	,284	-,083
Экстернальность2	,646	-,041	,375	-,462
Отстраненность	,099	-,576	,473	-,329
Бетагордость	-,347	-,458	,614	,329
Альфагордость	-,381	-,006	,762	-,089
Ситтревожность	,624	-,043	,202	,608
Личтревожность	,800	,138	,224	,255

Метод выделения факторов: метод главных компонент.

а. Извлечено компонентов - 4.

Выделив четыре фактора, мы определили, что каждому из них соответствуют свои общности, к примеру, фактор №1 вбирает в себя такие показатели, как «экстернальность», «стыд», «ситуативная» и «личная» тревожности. Фактор №2 – «вину» и «стыд», а также «интернальность», фактор №3 «альфа» и «бета» гордости, фактор №4 – «ситуационную тревожность».

Обсуждение

Проведя анализ представленных данных, мы пришли к выводу, что наиболее релевантным является набор показателей фактора №1, который занимает 32% объяснённой дисперсии. Показатели, которые он в себя вбирает, характерны для созависимых личностей и, что немаловажно, проявляются ими в повседневности, а также могут быть причиной для вхождения в сценарий созависимых отношений.

Проживание таких созависимых программ, вероятнее всего, повлечет за собой то, что зависимый, прошедший реабилитацию, столкнётся с ситуациями высокого риска, спровоцированными действиями созависимого.

Итогом может стать рецидив, то есть возврат к употреблению ПАВ или азартным играм.

Заключение

Взяв во внимание остросоциальную направленность изучаемой проблемы, мы отмечаем, что результаты анализа полученных данных, а именно взаимосвязь созависимости с такими показателями личности, как вина, стыд, тревога, позволяют сказать о высоком уровне вовлечения созависимых людей в жизнь зависимых с изначально негативными предпосылками.

На наш взгляд, сама по себе созависимость уже является отягчающим фактором. Её можно считать болезнью, зеркальной зависимости, что, как было сказано ранее, является значимым фактором в исследовании.

Наблюдая за взаимодействием зависимых и созависимых людей в стационаре, на стадии ресоциализации, а также после выписки, мы пришли к выводу, что одной только реабилитации недостаточно для полного излечения человека от зависимости.

Психологические особенности длительного взаимодействия между тандемом «зависимый-созависимый» требуют изоляции первого и интенсивной работы со вторым.

Для этого мы предлагаем использовать разработанный на базе реабилитационного центра комплекс мероприятий. В него входят:

1. Изоляция зависимого и его работа по программе реабилитации.
2. Минимизация контактов зависимого с созависимым (телефонные звонки 1 раз в неделю и 1 встреча в месяц).
3. Работа с созависимым в рамках терапевтической группы, проводимой для родственников зависимых, проходящих стационарное лечение в реабилитационном центре.
4. Ресоциализация зависимого – контролируемое увеличение контактов зависимого с созависимым вне реабилитационного центра по строгому графику, разработанному совместно с ведущими специалистами центра.
5. Посещение школы созависимых, созданной и внедрённой в работу реабилитационного центра под началом квалифицированных специалистов.
6. Возможность немедленного прекращения ресоциализации при нарушении созависимым границ зависимого.

Комплекс мер, направленных на сепарацию зависимого от созависимого, а также стимулирующий созависимых жить своей жизнью, отказаться от гиперопеки и гиперконтроля как элементов созависимого поведения, по нашему мнению, окажет благоприятное воздействие на увеличение количества выпускников реабилитационного центра, остающихся в долгосрочной ремиссии.

В дальнейшем следует провести исследования, направленные на проверку сделанных нами выводов, предположений и их практической значимости. Это поспособствует выявлению новых зон роста для нашей научной и практической деятельности.

Список литературы

1. Всемирный доклад УНП ООН о наркотиках за 2022 год [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://eegyn.com/pdf/WDR_pressrelease_rus.pdf (дата обращения: 20.03.2023).
2. Битти М. Алкоголик в семье или Преодоление созависимости. – Москва: Физкультура и спорт, 1997. – 331 с.
3. Никитин В.Е. Потребности созависимых как фактор зависимых отношений. // Молодой ученый. – 2018. – № 50(236). – С.464-466 [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://moluch.ru/archive/236/54684> (дата обращения: 20.03.2023).
4. Гессе М. Что для меня значит зависимость. В: Что для меня значит медицина. – 2006. – С. 104–126.
5. Скроттаро Н., Сьерра Рубио, Массачусетс. Концепция компенсации в наркологии [Концепция компенсации в наркологии], Медико-психологические анналы. – 2020. – № 178 (3). – С. 245-250.
6. Флассбек Дж. Созависимость. Диагностика, причины и терапия для родственников зависимых. – Штутгарт: Клетт-Котта, 2010.
7. Флассбек Дж. Я хочу вернуть свою жизнь! Самопомощь родственникам зависимых. – Штутгарт: Клетт-Котта, 2014.
8. Томасиус Р., Пашке К., Арнауд Н. Расстройства, связанные с употреблением психоактивных веществ, у детей и подростков// Немецкий врачебный бюллетень. – 2022. – С. 440-50.
9. Тейлор Дж.Л., Самет Дж.Х. Расстройство, связанное с употреблением опиоидов. Энн Интерн Мед. – 2022. – С 1–16.
10. Ван Ю., Цзо Дж., Хао В., Ву Л., Лю Ф., Ван К., Хе Л., Пэн П., Чжоу Ю., Ли М., Ян К., Ван Х., Лю Т., Потенца М.Н. Взаимосвязь между импульсивностью, расстройством, связанным с употреблением метамфетамина, и игровым расстройством// Журнал исследований азартных игр. – 2023. – С. 1007.

11. Франкл В. Логотерапия и экзистенциальный анализ: Статьи и лекции; пер. с нем. – 2-е изд. – Москва: Альпина нон-фикшн, 2021. – 344 с.
12. Ильин Е.П. Психология совести. Вина, стыд, раскаяние. – СПб.: Питер, 2017.
13. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика – Самара: Дом Бахрах-М, 2001. – 663 с.
14. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2010.
15. Берри Уайнхолд, Джерей Уайнхолд. Освобождение от созависимости. – М.: Класс, 2006.

А.С. Мамбеталина, Э.Ф. Зайцева, А.Е. Ибрагим

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Тәуелді адамдардың ұзақ мерзімді ремиссиясының алғышарты ретінде оңалту процесі аясында ортақ-тәуелді адамдармен жұмыс тиімділігі

Аңдатпа. Мақалада ортақ-тәуелділік мәселесі және оның маскүнемдіктен, нашақорлықтан немесе құмар ойындардан зардап шегетін адамдардың ұзақ мерзімді ремиссиясына әсері қарастырылады. Тәуелді адамдар үнемі жақындарымен қарым-қатынаста болғанынан, осылайша оларды психологиялық ойындарға тартады және ортақ тәуелділікті одан ары дамытады. Ортақ-тәуелділіктің әсер етпейтін жалғыз мезгілі - психо-әлеуметтік оңалту кезеңінде. Орташа алғанда, оңалту шамамен 4-6 айға созылады, бұл ортақ-тәуелділікті айтпағанда, тәуелділікті толық емдеу үшін мүлдем жеткіліксіз мерзім. Бұл жағдайда білікті көмек болмаса, бірден бірнеше өмір жойылады. Тәуелділік пен ортақ-тәуелділік бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан олар бірге зерттеледі және емделеді. Біздің зерттеуімізде тәуелді қарым-қатынастардың тәуелділердің сауығуына әсер етуінің белгілі бір заңдылықтары анықталды. Тікелей оңалту орталығындағы жұмыс тәжірибесі, зерттеулер мен әдебиеттерді талдау нәтижелеріне сүйене отырып, біз ортақ-тәуелді адамдармен жұмыс істеудің ең тиімді әдістерін әзірледік. Оларды оңалту орталығында да, одан тыс жерлерде де пайдалануға болады. Тәуелді адамдарды да, ортақ-тәуелді адамдарды да емдеудің кешенді тәсілі оңалту бағдарламасының түлектері тарапынан рецидивтерді азайтуды және олардың өмір сүру сапасын жақсартуды ұйғаруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тәуелділік, ортақ-тәуелділік, оңалту орталығы, рецидив, ремиссия.

A.S. Mambetalina, E.F. Zaitseva, A.E. Ibragim

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Efficiency in treatment of codependent people in the rehabilitation process as a prerequisite for long-term remission of addicts

Abstract. The article reviews the issue of codependency and its impact on the duration of the remission for people suffering from alcohol and drug abuse or gambling. Addicts interact with their close relatives on a regular basis involving them into psychological games and bringing up codependency. The only period when codependency is not activated is the rehabilitation period. On average, rehabilitation lasts 4-6 months and this is absolutely insufficient for complete treatment of addiction, not to mention codependency. In such a case, if people don't get qualified support the collapse of several lives will take place simultaneously. Addiction and codependency are closely linked and due to this reason are studied and treated jointly. The research we have conducted identifies certain consistent patterns in the impact of codependent relationship on recovery of addicts. Based on the practical work at the rehabilitation center, the research results and the literature analysis, we have developed the most efficient methods for treatment of codependent people. The methods can be used in rehabilitation centers and beyond. The integrated approach to treatment of both addicts and codependent relatives allows us assuming the minimization of relapses amongst those who complete the rehabilitation programs and improvement of their living standards.

Keywords: dependence, codependence, rehabilitation center, remission, relapse.

References

1. Vsemirnyj doklad UNP OON o narkotikah za 2022 god [UNODC World Drug Report for 2022]. Available at: https://eegyn.com/pdf/WDR_pressrelease_rus.pdf. [in Russian]. (accessed 20.03.2023).
2. Bitti M. Alkogolik v sem'e ili Preodolenie sozavisimost' [Alcoholic in the family or Overcoming codependency]. (Moscow, Fizkul'tura i sport, 1997, 331 p.), [in Russian].
3. Nikitin V.E. Potrebnosti sozavisimyyh kak faktor zavisimyyh otnoshenij. Molodoj uchenyj. 2018. No. 50(236). P.464-466 [The needs of codependents as a factor of dependent relationships. Young scientist]. Available at: <https://moluch.ru/archive/236/54684> [in Russian]. (accessed 20.03.2023).
4. Gesse M. CHto dlya menya znachit zavisimost'. V: CHto dlya menya znachit medicina [What addiction means to me. Q: What medicine means to me. 2006. P. 104–126, [in Russian].
5. Skrokkaro N., S'erra Rubio, Massachusetts. Konceptsiya kompensacii v narkologii [Konceptsiya kompensacii v narkologii], Mediko-psihologicheskie annaly. 2020. No.178 (3), P. 245-250, [in Russian].
6. Flassbek, Dzh. Sozavisimost'. Diagnostika, prichiny i terapiya dlya rodstvennikov zavisimyyh [Codependency. Diagnosis, causes and therapy for relatives of addicts]. SHtutgart. Klett-Kotta, 2010, [in Russian].
7. Flassbek, Dzh. YA hochu vernut' svoyu zhizn'! Samopomoshch' rodstvennikam zavisimyyh [I want my life back! Self-help to relatives of addicts]. SHtutgart. Klett-Kotta, 2014, [in Russian].
8. Tomasius, R.; Pashke, K; Arnaud, N Rasstrojstva, svyazannye s upotrebleniem psihoaktivnyh veshchestv, u detej i podrostkov Nemeckaya vrachebnaya byulleten' [Disorders associated with the use of psychoactive substances in children and adolescents German Medical Bulletin]. 2022. P. 440-50, [in Russian].
9. Tejlor Dzh.L., Samet Dzh.H. Rasstrojstvo, svyazannoe s upotrebleniem opioidov. Enn Intern Med [Opioid use disorder. Ann Intern Med]. 2022. P.1–16.
10. Van, YU., Czo, Dzh., Hao, V., Vu, L., Lyu, F., Van, K., He, L., Pen, P., CHzhou, YU., Li, M., YAn, K., Van, X., Lyu, T., Potenca, M.N. Vzaimosvyaz' mezhdu impul'sivnost'yu, rasstrojstvom, svyazannym s upotrebleniem metamfetamina, i igrovym rasstrojstvom ZHurnal issledovaniy azartnyh igr [The relationship between impulsivity, Methamphetamine use disorder and Gambling Disorder Journal of Gambling Research], 2023. P. 1007, [in Russian].
11. V. Frankl Logoterapiya i ekzistencial'nyj analiz: Stat'i i lekcii; per. s nem. – 2-e izd. [Logotherapy and existential analysis: Articles and lectures; trans. from German], (Moscow, Al'pina non-fikshn, 344 p., 2021), [in Russian].
12. Il'in E.P. Psihologiya sovesti. Vina, styd, raskayanie [Psychology of conscience. Guilt, shame, remorse]. (SPb, Piter, 2017), [in Russian].
13. Rajgorodskij D.YA. Prakticheskaya psihodiagnostika [Practical psychodiagnostics]. (Samara, Dom Bahrah-M, 2001, 663 p.), [in Russian].
14. Eliseev O.P. Praktikum po psihologii lichnosti [Practicum on personality psychology]. (SPb, Piter, 2010), [in Russian].
15. Berri Uajnhold, Dzhenej Uajnhold. Osvobozhdenie ot sozavisimosti [Liberation from codependency] (Moscow, Klass, 2006), [in Russian].

Информация об авторах:

Мамбеталина А.С. – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Зайцева Э.Ф. – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ибрагим А.Е. – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mambetalina A.S. – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zaitseva E.F. – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ibragim A.E. – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ж.А. Мусина¹, Г.М. Кажикенова²

Торайгыров университет, Республика Казахстан, Павлодар
(E-mail: zhanna_musina@inbox.ru¹, gulnara709@mail.ru²)

Самостоятельная работа обучающихся с использованием современных технических средств в обучении

Аннотация. В условиях быстрого развития глобализационных и интеграционных процессов, а также увеличения профессиональных и академических обменов, цифровое образование играет важную роль в интеллектуальном развитии общества в таком суверенном государстве, как современный Казахстан.

Современное общество имеет высокую потребность в квалифицированных специалистах, которые способны эффективно внедрять цифровые методы не только в обучении, но и в профессиональной деятельности.

Л. Елякова считает, что в таком обществе человек, обладающий организованной, целенаправленной информацией, «более адекватно сможет сформировать свой образ и прообраз объективной реальности и поэтому может более гармонично вписаться в окружающий мир, что позволит ему с максимальной полнотой раскрыть свой материальный и духовный потенциал, наиболее благоприятным образом реализовать уникальные природные задатки».

В соответствии с мнением А. Пресбитеро, самостоятельная работа характеризуется высоким уровнем активности, способствует когнитивному творчеству и требует интеллектуальных усилий, инициативы и творческого подхода [1]. Стоит добавить к данной позиции то, что студентам необходимо освоить навыки планирования работы, выбора эффективных способов выполнения каждого этапа и самоконтроля. Также следует отметить воспитательное значение самостоятельной работы: она способствует развитию важного качества личности – самостоятельности.

Концепция развития образования Республики Казахстан предусматривает дальнейшее развитие и совершенствование системы в области образования. В основе данной концепции лежат такие положения, как гибкость, разнообразие, доступность во времени и пространстве, адаптация к изменениям в профессиональной деятельности, готовность к постоянному самообразованию и практической деятельности.

Возрастает роль самостоятельной работы студентов как мощного резерва в подготовке специалистов, соответствующих требованиям современного рынка труда.

Ключевые слова: компьютерные технологии, самостоятельная работа, критическое мышление, творческое мышление, информационные ресурсы, учебный процесс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-357-365>

Ведение

Актуальность исследований в направлении изучения компьютерных технологий в обучении заключается в том, что в настоящее время возникла необходимость построения образовательного процесса в учебных заведениях на любой ступени образования с использованием современных инновационных средств и методов обучения. Эффективность и результативность процесса обучения во многом зависит от внедрения инноваций в самостоятельную работу обучающихся.

Таким образом, в Послании Президент Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева от 02.09.2022 поручил правительству заняться не только качеством образования, но и использовать современные инновационные средства для удаленных форматов обучения. Образование должно быть, по его словам, доступным и инновационным.

Также хочется отметить - для стимулирования и развития современных технологий было выделено 20 тысяч ваучеров для обучения в инновационных школах программирования. В этих школах обучаются не только выпускники школ, но и те люди, которые захотели поменять специальность и обучиться IT-навыкам.

Целью данной статьи является теоретическое обоснование применения компьютерных технологий в обучении и анализ существующих обучающих компьютерных программ, определения их роли в учебном процессе.

Методология исследования

Теоретический анализ научной психолого-педагогической литературы по проблеме исследования; анализ и обобщение педагогического опыта, опросные методы (анкетирование); эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Использование компьютерных технологий при обучении в самостоятельной работе становится все более популярным.

Современное применение компьютерных технологий характеризуется так: информационные ресурсы представляют собой хранение и обмен источниками; информационные технологии предоставляют сбор и хранение информации.

Педагогами отмечается, что «использование новых технологий и методик невозможно без использования компьютерных технологий, сетей по передачи информации». Таким образом, в соответствии с образовательными стандартами образования, основное внимание уделяется самостоятельной работе обучающихся и цифровым технологиям.

Современное информационное общество ставит требования перед всеми обучающимися: гибко адаптироваться в меняющихся жизненных ситуациях, самостоятельно критически мыслить, творчески мыслить, грамотно работать с информацией, использовать компьютерные технологии в организации самостоятельной работе [2].

Как мы и предполагали, сформированные требования и условия к обучающим тесно сопоставляются с задачами самостоятельной работы. Это говорит нам о том, что самостоятельная работа мотивирует студентов к поиску новых путей решения эффективности в обучении, к одним из них относятся цифровые-компьютерные технологии.

Большой вклад в исследовании самостоятельной работы сыграли труды исследователей: А.Я. Лернер самостоятельную работу понимает как вид деятельности.

Л.А. Лужных полагает, что самостоятельная работа – это метод обучения.

П.И. Пидкасистый полагает, что самостоятельная работа – это средство организации учебной деятельности [3].

По мнению Б. П. Есипова, самостоятельная работа представляет собой форму учебной деятельности.

Т.И. Протасова понимает под самостоятельной работой набор умений [4].

П.Д. Никандров полагает, что самостоятельная работа раскрывает не только умственную, но и творческую деятельность в учебном процессе.

С. И. Зиновьева утверждает, что самообразование в процессе обучения играет важную роль [5].

По мнению Ю. Сесриани, чтобы обеспечить эффективную самостоятельную работу студентов, необходимо, чтобы преподаватель проявлял интерес к ее организации и тщательно подбирал качественные учебно-методические материалы [6].

Р. Штольц отмечает в своем исследовании, что преподаватель должен иметь четкое представление о реальной нагрузке на студента, чтобы избежать перегрузок и не негативно сказываться на качестве подготовки к занятиям [7]. Исходя из этого, следует учитывать стратегию самообразования, которая является основой по формированию необходимых навыков для развития профессиональных компетенций.

Р. Сунбула считает, что работа по развитию самостоятельной деятельности обучающихся должна быть направлена на постепенное углубление самостоятельных навыков [8].

Как упоминает В. Эрдоган, самостоятельная работа является важной частью обучения, объединяющей различные виды индивидуальной и коллективной учебной деятельности, и может быть осуществлена как без участия преподавателя, так и под его руководством [9].

Казахстанские ученые считают что, самостоятельная работа - это главный инструмент в обучении, и можно разделить на основные подгруппы в обучении.

Е.О. Жуматаева утверждает, что самостоятельная работа является самостоятельностью обучающихся в процессе обучения.

Ж.А. Мусина считает, что самостоятельная работа – это умение использовать творческое и критическое мышление в урочное и неурочное время. А также были разработаны приемы и методы для творческой работы обучающихся, их хорошо использовать при самостоятельных заданиях в урочное и в неурочное время. Одно из главных - были составлены критерии оценивания этих приемов и методов. С помощью этих критериев оценивания преподаватель сможет оценить каждого обучающего и выставить балл.

Было разработано методическое пособие: «Лексико-грамматический сборник с использованием приемов критического мышления для самостоятельной работы обучающихся», где четко прописаны все виды речевой деятельности: говорение, письмо, аудирование, чтение. И для каждого вида деятельности разработаны ряд приемов и методов по самостоятельной работе. Методическое пособие составлено по лексическим и грамматическим темам с применением приемов критического мышления, где четко и структурировано изложены все основные моменты для запоминания материала. Данные приемы помогут обучающимся освоить и закрепить материал и применять в речевой деятельности, а также приемы и методы составлены в национальном стиле, что характерно подчеркивает казахскую культуру, тем самым мы развиваем коммуникацию английского языка и воспитываем патриотизм к своей нации и культуре.

Мусина Ж.А предложила вести мониторинг по самостоятельной работе, где можно отслеживать каждого обучающего по всем темам, которые даны на самостоятельное изучение материала.

Мусина Ж.А предлагает разработать индивидуальный план обучающихся по самостоятельной работе, где четко будут прописаны основные пункты и их реализация. Основным пунктом станет организация самостоятельной работы с помощью компьютерных технологий, прежде всего поможет и реализует межпредметную связь в обучении и развитие компьютерной грамотности в процессе обучения.

Г.М. Кажикенова предлагает разнообразить самостоятельную работу, сделать ее активной, творческой, разработала ряд заданий по рефлексии и показала, как можно этот этап урока использовать в самостоятельной работе.

Н.М. Ушакова отмечает, что правильная постановка целей в самостоятельной работе выражает результат умственного и физического действия в процессе обучения.

Б.Б. Рахимова, Ж. А. Мусина связывают самостоятельную работу с самообразовательной компетенцией. Основные компоненты самообразовательной компетенции - это психологический, лингвистический и методический компоненты.

Так, наличие устойчивой мотивации и соответствующих личностных качеств составляет, по их мнению, психологический компонент.

Методический компонент представляет собой самостоятельное планирование, самоорганизацию, поиск решения проблемы, самоконтроль, то есть достижение поставленных целей в действиях образовательного и самообразовательного характера.

Лингвистический компонент представляет собой языковой материал, где отображены лексические, фонетические и грамматические единицы языка [10].

Казахстанские исследователи в области образования утверждают, что постановка целей, задач, форм, методов работы, контроля заданий – это прежде всего результат качественной организации самостоятельной работы преподавателя.

Ученые полагают, что все общедидактические принципы научности, активности, доступности, наглядности помогут правильно спланировать самостоятельную работу и направить ее в правильное русло. Эти принципы можно использовать в заданиях по самостоятельной работе и поделить их на три степени:

- предварительные задания по предмету (подготавливают к начальному этапу самостоятельной работы);
- полусамостоятельные задания по предмету (смешанные задания по предмету, которые помогают выделить основные пункты самостоятельной работы);
- самостоятельные задания – несут исследовательскую функцию в обучении и организации самостоятельной работы в процессе обучения [11].

Исходя из вышеизложенного, сделаем следующие выводы:

Самостоятельная работа – один из главных инструментов учебной деятельности и рассматривается как форма, метод и средство обучения.

Самостоятельная работа прежде всего организуется преподавателем, а также управляется и контролируется им же на каждом этапе самостоятельной работе.

Самостоятельная работа организуется с целью подготовки домашнего задания или следующих занятий, а также отработка умений и навыков работы с алгоритмом по самостоятельной работе.

Самостоятельная работа помогает решать учебные задачи в учебное время по всем дисциплинам учебного процесса.

Самостоятельная работа развивает у обучающихся самостоятельность выполнения заданий и самоорганизованность в учебном процессе.

Самостоятельная работа должна быть свободной и мотивирующей познавать новое.

В самостоятельной работе главным элементом являются учебный материал, педагогические исследования, алгоритмы работы, планы самообразования, пособия [12].

Самостоятельная работа – это новая форма в учебном процессе, и эффективность ее проявляется в цифровых технологиях.

Таким образом, самостоятельная работа с помощью компьютерных технологий ставит личность обучаемого в центр любой системы обучения, воспитания и развития. При этом формирование личности будущего специалиста, владеющего основами мастерства в области профессиональной деятельности, вооруженного специальными знаниями, навыками и умениями, осуществляется на основе среднего и высшего образования.

Обсуждение

Основной задачей экспериментального обучения было использование компьютерной программы в самостоятельной работе над языковым материалом и профессионально-ориентированным текстом. Соответственно, экспериментальное обучение проводилось в три этапа.

Общее число студентов медицинского колледжа г. Павлодара, вовлеченных в экспериментально-опытное обучение, составляло 48. Студенты экспериментальных и контрольных групп характеризуются примерно одинаковым уровнем обученности по английскому языку.

I этап (изучение). Самостоятельная работа над языковым материалом начинается с введения лексики. Лексический материал представлен в модуле «Vocabulary» компьютерной программы и представляет все возможные переводы.

II этап (закрепление или тренировка). Обучение языку как системе начинается в основном на базе рецептивно-репродуктивных подготовительных упражнений, целью которых является формирование умений самостоятельной работы и навыков владения языковым материалом на основе применения компьютерной программы. На этом этапе студенты выполняли тренировочные упражнения компьютерной программы, выполнение которых помогло им активизировать знание грамматических форм, употребительных в научно-популярной технической литературе.

III этап (контроль или активизация). Основная задача этого этапа - проконтролировать усвоение знаний по изученной теме, а также употребление (включение) лексических и грамматических единиц в речевую деятельность.

Результаты

Такова была специфика обучения в экспериментальных группах. Обучение самостоятельной работе в контрольных группах осуществлялось в целом в той же последовательности и на основе того же материала, что и в экспериментальных группах, то есть обучение умениям самостоятельной работы с профессионально-ориентированным текстом осуществлялось по традиционной схеме: на первом этапе студенты выполняли предтекстовые задания, которые были направлены на формирование языковых навыков, затем обучающиеся читали текст и выполняли упражнения, суть которых состояла в ответах на вопросы и пересказ текста. В качестве домашнего задания им было предложено написать краткое резюме на основе прочитанного текста. Такой была специфика обучения в контрольных группах. При этом умения самостоятельной работы не выделялись как предмет целенаправленного формирования.

Неварьируемыми условиями в экспериментальных и контрольных группах были: содержание и объем материала, подлежащего усвоению; сроки проведения экспериментального обучения; число испытуемых в группах; примерно одинаковый уровень обученности студентов.

Варьируемые условия включали: разную организацию учебного материала и различную технологию проведения самостоятельной работы.

Кроме этого, в ходе формирующего эксперимента необходимо было решить и ряд проблем методического и организационного характера, а именно - уровень технической готовности преподавателей к использованию электронно-технических средств, вопросы управления самостоятельной работой обучающихся, роль преподавателя и т.д. Для устранения и решения некоторых из вышеперечисленных проблем были организованы и проведены методические семинары и практические тренинги для преподавателей, на которых были даны конкретные практические рекомендации.

По завершению экспериментального обучения мы провели интервьюирование преподавателей, принявших участие в экспериментальной работе. Все преподаватели пришли к выводу, что использование компьютерных программ в самостоятельной работе способствует интенсификации процесса обучения иностранному языку, активному усвоению материала, что достигается наличием в компьютерной программе большого количества тренировочных упражнений. Решение этой проблемы при традиционном учебном процессе оказалось неуспешным вследствие большой наполняемости групп (10-14 студентов в одной языковой группе), отсутствия учета индивидуальных особенностей студентов, дефицита временного режима для выработки необходимых навыков и умений, невысокой мотивации обучения, несоответствия учебных материалов целям обучения и т.д. И студенты, и преподаватели считают, что компьютерные системы открывают доступ к новым источникам информации, обеспечивают выход в смежные области человеческого знания, создают условия для полной реализации творческих качеств личности.

Выводы

Проведенное исследование по проблеме организации самостоятельной работы обучающихся с использованием компьютерных технологий в обучении позволило сделать следующие выводы.

1. Теоретическими и практическими предпосылками организации самостоятельной работы с использованием компьютерных технологий при обучении обучающихся являются:

- внедрение нового государственного образовательного стандарта в вузы Казахстана предполагает усиление роли самостоятельной работы обучающихся;
- сущность понятия «самостоятельная работа с использованием компьютерных технологий» рассматривается нами как форма аудиторной и внеаудиторной учебной деятельности обучающихся репродуктивного и творческого характера [13].

2. Развитие информационных систем и компьютерных технологий привело к появлению новых педагогических технологий обучения: компьютеризация обучения, информатизация образовательного процесса, разработка и внедрение автоматизированных систем интенсивного обучения включает создание компьютерных программ, электронных учебников, благодаря которым стало возможным осуществлять продуктивное обучение различным видам самостоятельной работы обучающихся [14].

3. Под методической моделью самостоятельной работы мы понимаем способ организации самостоятельной познавательной деятельности обучающихся. В нашем случае продуктом моделирования является методическая модель применения компьютерной программы в самостоятельной работе, построенная в соответствии с дидактическими, методическими и психологическими характеристиками самостоятельной работы и электронно-технических средств обучения.

4. Осуществление самостоятельной деятельности обеспечивается овладением комплексом умений самостоятельной работы, включающим умения самоорганизации учебной деятельности, умения рационального умственного труда и справочно-информационные умения [15].

Положительное отношение к использованию компьютерных технологий в организации самостоятельной работы, несомненно, главное условие эффективности выполняемой профессиональной деятельности и организации учебного процесса. Между тем современные профессиональные педагогические стандарты и ГОСО требуют сформированности таких профессиональных компетенций, которые бы способствовали владению всеми информационными технологиями, а также потребностями в самообразовании обучающихся. Учитывая современные тенденции в образовательном процессе и рассмотрев все способности, которые преподавателям необходимо развивать у нынешних студентов, большая часть респондентов указали на умение пользоваться компьютерными технологиями и самоорганизацию студентов.

Таким образом, использование компьютерных технологий в организации самостоятельной работы повышает не только мотивацию студентов, но и развивает индивидуальный стиль в учебной деятельности, а также формирует самостоятельность, самоконтроль, самовоспитание и другие личностные качества.

Список литературы

1. Presbitero A. Foreign language skill, anxiety, cultural intelligence, and individual task performance in global virtual teams: A cognitive perspective. *Journal of International Management*. – 2020.
2. Ковалевский И. Организация самостоятельной работы студентов // *Высшее образование в России*. – 2000. – № 1. – С. 114-115.
3. Разумова Л.Н. Активизация самостоятельной работы студентов вузов в процессе профессиональной подготовки. – Челябинск: УВВАКИУ, 2008. – 158 с.

4. Бороздина Г. В. Основы педагогики и психологии: учебник для среднего профессионального образования. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 477 с.
5. Невструева О. В. Применение новых информационных технологий в вузе при обучении иностранному языку при помощи компьютера // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Информатика и информатизация образования. – 2008. – № 16. – С. 147-149.
6. Sesriani Y. The Effect of Models Creative Problem Solving and Problem Based Learning to Improvability Problem Solving Students. JMEA: Journal of Mathematics Education and Application. – 2022. – P. 54-65.
7. Stolz R.C., Blackmon A.T., Engerman K., Tonge L., McKayle C.A. Poised for creativity: Benefits of exposing undergraduate students to creative problem-solving to moderate change in creative self-efficacy and academic achievement. Journal of Creativity.
8. Sunbula, R., Bakhodurovna, D. S., Norboyevna, N. O. 2022. Teaching foreign languages in medical institutes. Journal of Positive School Psychology. 1605-1613.
9. Erdoğan, V. 2019. Integrating 4C skills of the 21st century into 4 language skills in EFL classes. International Journal of Education and Research. 11. 113-124. <https://www.ijern.com/journal/2019/November-2019/09.pdf>
10. Цатурова И. А. Компьютерные технологии в обучении иностранным языкам: учеб. пособие для вузов. – Москва: Высш. шк., 2004. – учебное пособие
11. Есипов Б. Д. Основы дидактики. – 2006.
12. Наумченко И.Л. Самообразование будущего учителя. - Мордовское книжное издательство, 2009.
13. Данилов М. А. Процесс обучения в советской школе: монография. – Москва: Изд-во Академии педагогических наук, 1967. – 223 с.
14. Башкирова О. А. Использование компьютера в обучении иностранному языку в вузе // Актуальные вопросы современности глазами молодых исследователей. – СибАДИ. 2017. – С. 291-295.
15. Гальцова Н. П., Мезенцева Т. И., Шваденко И. А. Использование электронных информационно-образовательных ресурсов поддержки научных исследований молодых ученых // Вестник ТГПУ. Серия: Педагогика, 2006. – С. 13-18.

Ж.А. Мусина¹, Г.М. Қажыкенова²

Торайгыров атындағы университет, Павлодар, Қазақстан,

Оқытуда заманауи техникалық құралдарды пайдалана отырып, мұғалімдердің өзіндік жұмысы

Аңдатпа. Жаһандану мен интеграциялық үдерістердің қарқынды дамуы, сондай-ақ кәсіби және академиялық алмасулардың ұлғаюы жағдайында цифрлық білім беру қазіргі Қазақстан сияқты егеменді мемлекетте қоғамның зияткерлік дамуында маңызды рөл атқарады.

Қазіргі қоғам тек білім беруде ғана емес, кәсіби қызметте де цифрлық әдістерді тиімді енгізе алатын білікті мамандарға деген қажеттілік жоғары.

Л.Елякова мұндай қоғамда ұйымдасқан, мақсатты ақпаратқа ие адам «өзінің бейнесін және объективті шындықтың прототипін неғұрлым адекватты түрде қалыптастыра алады, сондықтан оны қоршаған әлемге үйлесімді түрде үйлеседі, бұл оған мүмкіндік береді деп санайды. Өзінің материалдық және рухани әлеуетін ашу, ерекше табиғи бейімділіктерін жүзеге асыруға барынша қолайлы.

А.Пресбитероның пікірінше, өзіндік жұмыс жоғары белсенділікпен сипатталады, танымдық шығармашылыққа ықпал етеді және интеллектуалдық күш-жігерді, бастамашылдық пен шығармашылықты қажет етеді [1]. Бұл ұстанымға студенттер жұмысты жоспарлау, әр кезеңді аяқтаудың тиімді жолдарын таңдап, өзін-өзі бақылау дағдыларын меңгеруі қажет екенін қосқан жөн. Өзіндік жұмыстың тәрбиелік мәнін де атап өткен жөн: ол тұлғаның маңызды қасиеті – дербестікті дамытуға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту тұжырымдамасында білім беру саласындағы жүйені одан әрі дамыту және жетілдіру көзделген. Бұл тұжырымдама икемділік, әртүрлілік, уақыт пен кеңістіктегі қолжетімділік, кәсіби қызметтегі өзгерістерге бейімделу, үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге және практикалық іс-әрекетке дайындық сияқты ережелерге негізделген.

Қазіргі еңбек нарығының талаптарына жауап беретін мамандарды даярлаудағы қуатты резерв ретінде студенттердің өзіндік жұмыстарының рөлі артып келеді.

Түйін сөздер: компьютерлік технологиялар, өзіндік жұмыс, сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық ойлау, ақпараттық ресурстар, оқу процесі.

J.A. Musina¹, G.M. Kazhikenova²
Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Independent work of teachers using modern technical means in training

Abstract. In the context of the rapid development of globalization and integration processes, as well as the increase in professional and academic exchanges, digital education plays an important role in the intellectual development of society in such a sovereign state as modern Kazakhstan.

Modern society has a high need for qualified professionals who are able to effectively implement digital methods not only in education, but also in professional activities.

L.Elyakova believes that in such a society a person who has organized, purposeful information “will be able to form his own image and prototype of objective reality more adequately, and therefore can more harmoniously fit into the world around him, which will allow him to reveal his material and spiritual potential, in the most favorable way to realize the unique natural inclinations.

According to A. Presbitero, independent work is characterized by a high level of activity, promotes cognitive creativity and requires intellectual effort, initiative and creativity [1]. It is worth adding to this position that students need to master the skills of planning work, choosing effective ways to complete each stage and self-control. It should also be noted the educational value of independent work: it contributes to the development of an important personality trait - independence.

The concept of development of education in the Republic of Kazakhstan provides for further development and improvement of the system in the field of education. This concept is based on such provisions as flexibility, diversity, accessibility in time and space, adaptation to changes in professional activities, readiness for constant self-education and practical activities.

The role of independent work of students as a powerful reserve in the training of specialists that meet the requirements of the modern labor market is growing.

Keywords: computer technologies, independent work, critical thinking, creative thinking, information resources, educational process.

References

1. Presbitero A. Foreign language skill, anxiety, cultural intelligence, and individual task performance in global virtual teams: A cognitive perspective. *Journal of International Management*. 2020.
2. Kovalevskij I. Organizaciya samostoyatel'noj raboty studentov. *Vysshee obrazovanie v Rossii*. [Organization of independent work of students. Higher education in Russia] 2000. No. 1. P. 114-115, [in Russian].
3. Razumova L.N. Aktivizaciya samostoyatel'noj raboty studentov vuzov v processe professional'noj podgotovki. [Activation of independent work of university students in the process of professional training. Chelyabinsk] (Chelyabinsk, UVVAKIU, 2008, 158 p.), [in Russian].
4. Borozdina G.V. Osnovy pedagogiki i psihologii : uchebnik dlya srednego professional'nogo obrazovaniya [Fundamentals of pedagogy and psychology: a textbook for secondary vocational education] (Moskva, Izdatel'stvo YUrajt, 2022, 477 p.), [in Russian].
5. Nevstrueva O. V. Primenenie novyh informacionnyh tekhnologij v vuze pri obuchenii inostrannomu yazyku pri pomoshchi komp'yutera *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta*. Seriya: Informatika i informatizaciya obrazovaniya. [The use of new information technologies in high school in teaching a foreign language using a computer. Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Informatics and informatization of education] 2008. No.16. P. 147-149, [in Russian].
6. Sesriani Y. The Effect of Models Creative Problem Solving and Problem Based Learning to Improvability Problem Solving Students. *JMEA: Journal of Mathematics Education and Application*. 1. P. 54-65.

7. Stolz R.C., Blackmon A.T., Engerman K., Tonge L., McKayle C.A. Poised for creativity: Benefits of exposing undergraduate students to creative problem-solving to moderate change in creative self-efficacy and academic achievement. *Journal of Creativity*. 2022.
8. Sunbula R., Bakhodurovna D.S., Norboyevna N.O. Teaching foreign languages in medical institutes. *Journal of Positive School Psychology*. 2022. P. 1605-1613.
9. Erdoğan V. Integrating 4C skills of 21st century into 4 language skills in EFL classes. *International Journal of Education and Research*. 2019. P. 113-124.
10. Saturova I.A. Komp'yuternye tekhnologii v obuchenii inostrannym yazykam: ucheb. posobie dlya vuzov. [Computer technologies in teaching foreign languages: textbook. allowance for universities] (Moscow, Vyssh. shk., 2004), [in Russian].
11. Esipov B.D. Osnovy didaktiki [Fundamentals of didactics]. 2006. [in Russian].
12. Naumchenko I. L. Samoobrazovanie budushchego uchitelya.- Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo [Self-education of the future teacher. Mordovian book publishing house] 2009. [in Russian].
13. Danilov M.A. Process obucheniya v sovetskoj shkole: monografiya [The process of education in the Soviet school: monograph]. (Moscow, Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences, 1967, 223 p.), [in Russian].
14. Bashkirova O. A. Ispol'zovanie komp'yutera v obuchenii inostrannomu yazyku v vuze. Aktual'nye voprosy sovremennosti glazami molodyh issledovatelej [The use of a computer in teaching a foreign language at a university. Topical issues of the present through the eyes of young researchers]. 2017. P. 291-295, [in Russian].
15. Gal'cova N.P., Mezenceva T.I., SHvadlenko I.A. Ispol'zovanie elektronnykh informacionno-obrazovatel'nykh resursov podderzhki nauchnykh issledovaniy molodyh uchenykh. Vestnik TGPU. Seriya: Pedagogika [The use of electronic information and educational resources to support the scientific research of young scientists. Vestnik TSPU. Series: Pedagogy,] 2006. P. 13-18. –[in Russian].

Сведения об авторах:

Мусина Ж.А. – докторант кафедры «Личностное развитие и образование» НАО «Торайгыров университет», факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, Казахстан.

Кажикенова Г.М. – Ph.D, старший преподаватель кафедры «Личностное развитие и образование» НАО «Торайгыров университет», факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, Казахстан.

Musina Zh.A. – PhD student, Personal Development and Education Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Kazhikenova G.M. – PhD, Senior Lecturer, Personal Development and Education Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

K.T. Madazimova, A.S. Mambetalina, B.B. Isatayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
(E-mail: kmadazimova@mail.ru; mambetalina@mail.ru, bbi_73@mail.ru)*

Stress as a psychological phenomenon

Abstract. *This article provides a theoretical analysis of the problem of stress as a psychological phenomenon. The different meaning of stress for different people in different conditions is considered. The first attempts and isolation of the concept by the author Hans Selye are studied: «Stress is a non-specific reaction of the body to any requirement.» The definitions of a number of outstanding psychologists who gave their definitions of stress as a psychological phenomenon and their vision of the problem are highlighted. The sources of stress, its biological and psychological components are highlighted. Psychological areas of stress have been identified. The authors provide a brief overview of the history of stress by date, highlight the main terms, symptoms and phases of stress. To fully understand the phenomenon of stress, various approaches are considered: biological, psychological and social in the study of stress. The article presents various stress models that represent and define concepts related to stress processes and combine situational requirements, individual and social resources. The considered models allow us to show the connections that exist between stimuli and the response to stress. The transactional model of stress describes its occurrence when a person perceives a situation he has encountered as difficult and does not immediately understand how to cope with it, that is, any situation can be a stressor. Selye's model, according to which stress is an interaction between an external change and the body's response to this change. Sociological models that focus on the development of stress in a social context, a model of crises of professional satisfaction, models of health and illness. Lazarus and Folkman stress model emphasizes the importance of cognitive assessment, in which stress does not exist by itself, but reflects a person's perception.*

Keywords: *stress, model, G. Selye, phase, psychological phenomenon.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-366-376>

Introduction

Despite the daily and frequent use of the term «stress», research in this area has not yet reached proper convergence, which is partly due to the ambiguity of the definition of stress and theoretical approaches to its study. In other words, the discrepancy in the research literature on stress, due to its complexity and multidimensionality, leads to disagreements at the stage of studying stress.

Stress has different meanings for different people in different conditions. The first and most general definition of stress is the definition proposed by Hans Selye: «Stress is a non-specific reaction of the body to any requirement.» Selye has repeatedly stressed that further use of the word stress as a non-specific reaction to any requirement is the most appropriate. Selye argued that stress is not identical to emotional arousal or nervous tension, since stress can occur under anesthesia or in response to anesthesia in humans and animals, as well as in plants and bacteria that do not have a nervous system [1].

The word «stress» used by Selye is accepted in all foreign languages, including those in which such a word did not exist before. Stress, Selye stressed, is not something that should be avoided. Indeed, it is impossible to avoid it, since mere existence creates a certain need for energy to maintain life. Even when a person is asleep, his heart, respiratory apparatus, digestive

tract, nervous system and other organs must continue to function. Complete freedom from stress can be expected only after death» [1].

Selye, in his book *Stress in Health and Illness* (1976), argues that, in behavioral sciences, stress is considered as «the perception of a threat with the resulting anxiety discomfort, emotional stress and difficulties of adaptation.» In a group situation, the lack of structure or the loss of an anchor «makes it difficult or impossible for the group to cope with the demands of the situation, and the problem of leadership and interpersonal behavior becomes a problem of developing or providing a structure or anchor, as well as providing experience to overcome the requirements of the situation» [2].

There are also a number of outstanding psychologists who have given their definitions of stress as a psychological phenomenon and their vision is as follows:

1. Stress is a normal psychophysiological reaction to events, as a result of which people have a feeling of threat, sadness, dysphoria and imbalance [3].

2. Stress is considered as a situation that results from the interaction of individuals and their environment and causes disharmony between situational requirements and biopsychosocial resources [4].

3. Stress is a bodily reaction to any demand. Stress can be caused by both good and bad experiences [5].

As a result, in psychology stress is defined as a psychological reaction to any change in life circumstances or a change in habits. Stress is an individual's subjective perception and assessment of the external environment, and any bodily wear and tear that the body experiences in everyday life can be considered stress. Stress is changeable rather than permanent, and can be caused by both pleasant and unpleasant events, although unpleasant events usually cause a higher level of stress, and the level of stress experienced by each person in connection with the same event is not the same and is very subjective. In general, there are two main sources of stress:

1. Biological stress

There are many everyday life events or unexpected situations that can become a source of stress, as well as demands from various sources, including friends, family and other interpersonal obligations.

2. Psychological stress

Stress is a subjective phenomenon, and the way people label, interpret, perceive, ponder and react to events determines whether they are stressful or not [6]. At one time, psychological stress is divided into three areas:

1. Too strong external stimuli disrupt the initial balance of mind and body and affect the mind and body. For example, if the stock market collapses, or a person suddenly hears bad news about a family member, or a company is on the verge of closure due to production difficulties, stress arises.

2. The influence of internal expectations on reality. For example, if an individual has a high opinion of himself, but as a result does not get what he wants, then as a result there is a resonance between reality and expectations, which leads to stress.

3. Stress occurs when life events change too often. A person has an instinct to maintain a state of balance, but if unemployment, relocation, the birth of a new child and illness occur simultaneously for a short period of time, the balance of a person is often disturbed and stress occurs.

Depending on the area of psychological stress, there are three types of stress, they are:

1. Frustration: Frustration occurs when a person's efforts are hindered either by obstacles in moving towards the goal, or by the lack of appropriate goals. It is often difficult for people to deal with frustration properly, as it often leads to a derogatory self-esteem, a feeling that a person is bound to fail, or a feeling that he or she is not capable.

2. Conflict: Sometimes stress occurs when one or more incompatible needs or motives arise simultaneously, and the choice of one of them excludes the satisfaction of the other. In fact, a person has to choose at this time, and he experiences a conflict trying to make a decision.

3. Pressure: Pressure can also come from achieving a certain goal or from performing a certain behavior. It is usually said that it accelerates, strengthens or changes the direction of an individual's behavior towards achieving the goal. However, in some cases, severe stress can overload an individual's adaptive resources and, being excessive, lead to maladaptive behavior. Stress is external conditions that cause discomfort or tension because they threaten or upset, or because they exceed a person's ability to cope with them. Stress is not only an objective condition, but also depends on a person's feelings and interpretations [6].

There are many sources of stress, which can be the result of overload at work, a dangerous situation, a role conflict, an unfavorable physical environment or an unexpected event. Many studies have shown that excessive stress can affect not only a person's physical health, but also his mental health. Severe stress can not only lead to mental disorders, but even end a person's life. Thus, stress is one of the sources of human suffering.

The main part

The concept of stress has evolved over time, and its understanding has been shaped by various historical milestones. The following is a brief overview of the history of stress by date:

1920-1930 [7]:

Hans Selye (in Hungarian Selje Janos) was born in Komarno, Slovakia (at that time Komarom, Hungary) in 1907. Selye attended school in a Benedictine monastery, and since there were four generations of doctors in his family, at the age of 17 he entered the German Medical School in Prague, from which he graduated first in his class, and later received a doctorate in organic chemistry. As a medical student, Selye noticed that patients suffering from various diseases often have the same signs and symptoms. They just «looked sick.» This observation may have been the first step in his understanding of «stress». Later, he discovered and described the general adaptation syndrome – the body's reaction to the demands placed on it. The syndrome describes in detail how stress causes hormonal autonomic reactions, and over time these hormonal changes can lead to ulcers, high blood pressure, arteriosclerosis, arthritis, kidney disease and allergic reactions. His fundamental work «The syndrome caused by various harmful agents» was published in 1936 in the journal «Nature». Selye's multifaceted works and concepts have been used in medicine and in almost all biological disciplines - from endocrinology to animal husbandry and social psychology.

Although Selye was fluent in at least eight languages, including English, and could speak half a dozen more languages, his choice of the word «stress» to describe the nonspecific reaction syndrome he discovered was unsuccessful. He used the word «stress» in his first letter to the editor of the journal Nature in 1936, who suggested deleting it because it implied nervous tension and replacing it with an anxiety reaction. He also didn't know that stress had been used in physics for centuries to explain elasticity, a property of a material that allows it to regain its original size and shape after being compressed or stretched by an external force.

Much of what Selye believed and offered was not entirely true. He didn't know about a lot of other components, which, as it was later shown, are important tools in understanding the phenomenon of stress. His real legacy can be summed up by the way he himself spoke about it: theories do not have to be true - only facts are true. Many theories are valuable simply because of their heuristic value, i.e. they encourage others to discover new facts, which then lead to better theories.

1930-1940 [8]:

The term «fight or flight» was first developed by Dr. Walter B. Cannon in 1915. Walter Cannon studied at Harvard University and stayed there to teach in the Department of Physiology. Although he was a physiologist by training, Dr. Cannon became interested in the physical reactions of his laboratory animals under stress. Studying the digestion of his animals, Dr. Cannon noticed that physical changes in the work of the stomach occurred when the animal was scared or frightened. He continued to study various physiological responses to stress throughout the body.

The «fight or flight» reaction, also called an acute stress reaction, is an automatic reaction to a stressful and potentially dangerous situation. Our brain reacts quickly to protect us and prepare the body for action. Like animals, humans respond to acute stress either by fighting the threat or by fleeing from it.

Fight or flight can take many forms and often differs in different species. For example, a snake usually runs away from a person, but if it is cornered or guarded by a nest, it can attack. Some animals, such as frogs or lizards, disguise themselves in the hope that the predator will leave. Also, the reaction may vary depending on the sex of the animal. Males fight more often, and females hide more often, freeze in place so that they are not discovered, or run away to a safe place.

1940–1950 [9]:

Hans Selye, in a note in the journal «Nature» in 1936, initiated the study of stress, showing that rats exposed to unpleasant stimuli reacted to them with a «general adaptation syndrome» (OAS). One of the main features of OAS was «the formation of acute erosions in the digestive tract, especially in the stomach, small intestine and appendix.» This served as an experimental proof of the opinion based on clinical data that gastro-duodenal (peptic) ulcers can be caused by stress. This hypothesis was refuted by the discovery of Marshall and Warren, awarded the Nobel Prize (2005), a causal relationship between *Helicobacter pylori* and peptic ulcers. However, clinical and experimental studies show that stress can cause peptic ulcer even in the absence of *Helicobacter pylori*. Stress has also been associated with inflammatory bowel disease (IBD) and related disorders; however, there is no evidence yet that stress is the main etiological trigger of IBD.

1950-1960 [10]:

In their book *Stress, Assessment and Overcoming*, psychologists Richard Lazarus and Susan Folkman define stress as an internal reaction of the body to any external stimulus that is considered harmful. This can range from a minor annoyance from spilled coffee to a life-changing event, such as losing a job.

They found that the level of stress a person experiences directly depends on how confident he feels in dealing with the threat. For example, one person may treat spilled coffee as a minor inconvenience, just wipe it off and move on. Another may get upset and ruin his whole day.

Lazarus and Folkman believe that how we interpret or react to an event can often have a stronger impact on stress levels than the event itself. They have developed a scheme to help people cope with stressful situations through objective assessment and coping strategies. They called it a transactional model of stress and coping.

1960-1980 [11]:

In the second half of the 20th century, work stress became an important social problem, and a huge amount of scientific attention was paid to its study. Occupational stress indicates a potential impact on both individual and organizational outcomes. Various researchers have tried to give general models of stress in the work environment, for example, Cooper and Marshall 1976. Warr 1981, 1990 and 1994, as well as Cooper and Baglioni 1998 - they all referred to the Cooper model. Although the Cooper and Warr models differ in most areas, they both use a transactional approach to the study of occupational stress in the sense that they both proceed from the assumption that stress arises as a result of a complex dynamic interaction between a person and his/her environment.

Stress symptoms not only cause significant suffering and suffering to individuals, but are also a significant burden on society as a whole, and also have a significant impact on absenteeism and reduced productivity in the workplace. It is widely recognized that stress is dynamic, and in an organizational context it needs to be constantly evaluated and reviewed if organizations want to maintain and develop the health and well-being of employees.

In the occupational stress model developed by Cooper in 1988, he discusses workplace stress issues based on sources of stress, individual characteristics and symptoms of occupational ill health and diseases.

1980-2000 [12]:

The risk of injury has been part of the human condition since we evolved as a species. Attacks by saber-toothed tigers or 21st century terrorists are likely to cause similar psychological consequences for those who have experienced such violence. Shakespeare's Henry IV seems to meet many, if not all, diagnostic criteria for post-traumatic stress disorder (PTSD), like other heroes and heroines of world literature.

In 1980, the American Psychiatric Association (APA) included PTSD in the third edition of its Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-III) in the nosological classification scheme. Despite the fact that the diagnosis of PTSD was controversial at the first introduction, it filled an important gap in psychiatric theory and practice. From a historical point of view, a significant change brought by the concept of PTSD was the position that the etiological agent is outside of a person (i.e., the traumatic event), and is not an innate individual weakness (i.e. traumatic neurosis).

The key to understanding the scientific basis and clinical expression of PTSD is the concept of «trauma». In the collective consciousness, this diagnosis is associated with the legacy of the catastrophe of the Vietnam War. Earlier conflicts gave rise to such terms as «soldier's heart», «shell shock» and «military neurosis». The latter diagnosis was equivalent to «war neurosis» and «kriegsneurosis» in the French and German scientific literature.

Our days [13]:

In the 21st century, the understanding of stress has changed significantly compared to previous decades. Research in the field of psychology has made significant progress in elucidating the complex nature of stress and its impact on human health and well-being.

Stress is a multidimensional construct that includes the impact of events, the perception of stress and physiological responses to stress. Research has consistently demonstrated a close relationship between stress and a huge number of physical and mental health problems, which has led to a general interdisciplinary agreement on the importance of studying the relationship between stress and health. Developing a holistic understanding of stress requires an assessment of three areas vital to the study of stress:

- (1) the presence of stressors in the environment;
- (2) psychological and biological responses to stress;
- (3) the length of time during which a stress or stress reaction occurs.

To fully understand the phenomenon of stress, it is necessary to study various approaches, such as biological, psychological and social.

Biological

It has already been noted that stress is usually regarded as a very modern phenomenon - and above all as a problem. If we focus on stress as a biological reaction, we can claim that it has been a part of us since time immemorial and can be found even in plants and individual cells. Thus, we can say that the history of this component of stress is as old as life itself on this planet.

Now it can be assumed that the first people were also subject to excessively frequent triggering of a stress reaction during severe hunger, severe cold, heat, or even very long hikes, etc. Perhaps as a result of this, they also experienced damage to the mind and body. But whether these people could have already felt any connection between exogenous stresses and diseases, of course, is currently impossible to trace. However, thanks to scientific progress, we can get amazing information about the stress level of people who lived hundreds or even thousands of years ago. More recently, it was discovered that one of the main stress hormones - cortisol - can be determined by hair analysis. Thanks to this discovery, scientists can now track whether a person has experienced stress, when and how much by measuring the concentration of cortisol in the hair.

From a biological point of view, stress reactions are old, stereotypical activation schemes of the body, which are designed to provide the body with energy reserves for an immediate «fight or flight» reaction. Due to the increased release of stress hormones such as adrenaline, norepinephrine and cortisol, the whole body is put on alert. Heartbeat and blood pressure

increase, breathing accelerates, and glucose is released from the energy reserves of the liver, muscles and adipose tissue. Thus, the muscles are optimally supplied with oxygen and nutrients for a physical fight-or-flight reaction. Functions that do not serve immediate survival reduce their activity (for example, inhibition of digestive activity and libido). Thus, stress reactions are vital and natural defense mechanisms.

Biological stress studies describe a relatively stereotypical response to long-term stressors as a general adaptation syndrome. The general adaptation syndrome consists of three phases [14]:

1. Alarm response for fast provision of energy reserves. Thus, the body goes into a state of increased activity and readiness for activity.

2. Resistance phase to restore equilibrium. The body tries to reduce the high level of activation by eliminating stressors or adapting to constant stressful conditions.

3. The stage of exhaustion with the prevention of further adaptation by destroying the resistance.

The resistance stage can only be maintained for a limited period of time. If the body is constantly undergoing phases of increased activation without recovery, for example, in the case of constant professional or personal stress, serious long-term damage may occur.

Psychological

While the biological model describes physiological responses in a stressful situation, psychological models focus on what stimuli are perceived as stressors and how they are processed. The psychological perspective of stress emphasizes the importance of cognitive assessment. Stress does not exist by itself – it is something that is perceived by a person as such.

According to the transactional stress model, stress occurs when a person perceives a situation that he has encountered as difficult and does not immediately understand how to cope with it. Thus, any situation can be a stressor.

The assessment process in the transactional stress model is divided into two phases [15]:

1. Initial assessment

First, a person considers the stimulus he has encountered from the point of view of his well-being. Three estimates are possible. The incentive may be:

- (1) unimportant for a person;
- (2) it can be considered as positive;
- (3) it can be considered as a stimulus that challenges its immediate coping abilities, that is, it is stressful.

Only the evaluation of the stimulus as stressful is important for the overcoming process. In this case, the next estimate is that:

- (1) has damage or loss already occurred;
- (2) is deterioration impending;
- (3) this is a positive challenge, i.e. an effort that causes stress, but seems interesting or useful to a person.

2. Secondary evaluation

After a person has determined in the course of the primary assessment what significance and what consequences the stimulus may have for him, at the stage of the secondary assessment, an assessment of the person's available coping resources is carried out. These include the skills acquired by a person in previous stressful situations, his self-confidence, as well as material resources and social support options. The fewer resources a person sees to overcome a specific stressful situation, the more intense the stress reaction will be.

These two estimates do not strictly follow each other in time, but can overlap and influence each other. Moreover, they are formed under the influence of a person's subjective perception, and not the objective circumstances of the situation.

After the assessment process is completed, actions are taken to overcome the situation. They can be aimed at changing the situation (instrumental coping) or at intrapsychic coping

strategies (emotional coping). This is followed by a reassessment of the situation. If the coping was successful, the situation will be classified as less threatening or as an interesting challenge in the future. If the coping was inadequate, the threat increases [16].

Approaches to individual stress prevention and overcoming its consequences can be based on a Transactional Stress Model. For example, cognitive techniques can be used to work on assessing situations. You can also teach individual strategies to overcome stress.

Social

Sociological models focus on the development of stress in a social context, for example, stressors in the work environment, and on social support as a coping resource. In many cases, an imbalance between personal and environmental factors plays a role.

According to the «demand-control» model, stress in the world of work occurs when there is no balance between the demands of work and the control that a person has. The higher the requirements and the fewer opportunities for control, the greater the stress. The lack of social support further exacerbates the risk associated with stress [17].

The model of crises of professional satisfaction is based on the assumption that interpersonal exchange is determined by mutual «give and take», and that this norm is applicable to the world of work. If employees do not receive adequate compensation for what they do, for example, in the form of wages, job security and recognition, this leads to negative emotions and, accordingly, stress reactions. If a constant high level of expenses remains without adequate satisfaction, this can lead to a crisis escalation with negative consequences for health («high expenses + low profit = crisis of satisfaction») [18].

From these models, you can make suggestions for the development of work assignments and employee management. More modern approaches also affect areas of life that are not related to work, for example, the health status of housewives and mothers [19].

Another area of sociological research on stress is related to the influence of social inequality and health/illness [20]. Social inequality, for example, due to socio-economic status, gender or ethnicity/culture, has a negative impact on the development and overcoming of stress in many ways (including increased exposure to stress due to stressful living conditions; fewer strategies for overcoming stress in the individual, as well as in the environment; less availability of social and material resources; fewer opportunities to activate resources). Thus, at least for vulnerable groups of the population, social determinants and inequality should be considered not only as indirect, but also as direct variables of influence. Accordingly, preventive measures, especially for people in particularly dangerous living conditions, should also be aimed at changing vulnerable living conditions.

Models represent and define concepts related to stress processes. They combine situational requirements, individual and social resources. These models allow us to show the connections that exist between stimuli and the response to stress. The construction of these models, especially interactionist and transactional models, allowed us to move away from linear models of stress with environmental requirements and physiological response. These interactionist and transactional models emphasize that stress depends not only on the invasion of hostile forces of the environment, but also on a set of conditions related to vulnerability, individual resources, coping skills and knowledge.

The Selye model

According to Selye, stress is the interaction between an external change and the body's response to this change. And in 1956, he developed a theoretical model of the «General Adaptation Syndrome» (OAS), which states that after stress, the body seeks to restore homeostasis. In its typical form, OAS goes through three phases: (anxiety phase; resistance phase and exhaustion phase). The three aforementioned phases are presented below. They are expressed through consequences at the neurobiological and somatic level, as well as at the behavioral and psychological level [21].

1. Alarm, shock and countershock phase

This is a set of general nonspecific phenomena caused by the sudden impact on the body of a stimulus to which it is not adapted either qualitatively or quantitatively. Shock is manifested by symptoms of passive changes in functional balance (tachycardia, drop in blood pressure, decrease in temperature) and lesions (gastroduodenal ulcer). The shock lasts from a few minutes to one day. If it does not lead to death, then the shock is followed by a countershock, which indicates the activation of the body's active defenses. Then there is an increase in the volume and activity of the adrenal cortex, involution of lymphoid organs and the reverse development of signs of the shock phase (hemodilution, increased diuresis, hyperthermia) [22].

The prefrontal cortex, the area that analyzes data and manages decisions, is no longer a priority. The brain switches to «reflex» mode and through the sympathetic nervous system prepares the body for action. The hormone norepinephrine stimulates the work of organs (heart, blood vessels, muscles, etc.). The adrenal glands secrete adrenaline. Respiratory and cardiac rhythms are accelerated to better supply oxygen to the organs, bronchial tubes and pupils dilate, sweating increases [23].

2. Resistance phase

This is a set of nonspecific reactions caused by prolonged exposure to harmful stimuli on the body, to which it has adapted during the anxiety reaction. In this phase, the phenomena that began during the countershock are prolonged and intensified. Resistance to the pathogen increases, while resistance to other stressors decreases. The parasympathetic nervous system calms the heart rate and respiratory activity, reduces blood pressure. In the brain, the hypothalamus produces corticotropin, which stimulates the pituitary gland to secrete adrenocorticotropic hormone. Being transported through the blood to the adrenal gland, it allows the production of cortisol, which regulates metabolism and maintains homeostasis [23].

3. The exhaustion phase

This last stage occurs after prolonged exposure to stress. Our body's resistance to stress decreases and eventually loses ground, as the immune system becomes defective. According to Hans Selye, patients suffering from stress for a long time may become victims of heart attacks or severe infections due to greater vulnerability to diseases [24].

Cortisol saturates the brain, and control over the reaction to stress is no longer carried out. Receptors in the central nervous system become less sensitive to glucocorticoids (cortisol and cortisone), the amount of which increases in the blood. There are harmful consequences for the brain and organs: cardiovascular diseases, digestive pathologies, diseases of the musculoskeletal system (ODE), effects on mental health (sleep loss, mood disorders, depression) [22].

Lazarus and Folkman Model

The psychological perspective of stress emphasizes the importance of cognitive assessment. Stress does not exist by itself — it is something that a person perceives as such. According to the transactional stress model, stress occurs when a person perceives a situation that he has encountered as difficult and does not immediately understand how to cope with it. Thus, any situation can be a stressor [25].

The assessment process in the Transactional Stress Model is divided into two phases:

1. Initial assessment

First, a person considers the stimulus he has encountered from the point of view of his well-being. Three estimates are possible. A stimulus may be (1) unimportant to a person, (2) it may be viewed as positive, or (3) it may be viewed as a stimulus that challenges their immediate coping abilities, i.e., it is stressful. Only the evaluation of the stimulus as stressful is important for the overcoming process. In this case, the next assessment is (1) whether damage or loss has already occurred, (2) whether deterioration is impending, or (3) this is a positive challenge, i.e. an effort that causes stress, but seems interesting or useful to a person [26].

2. Secondary assessment

After a person has determined in the course of the primary assessment what significance and what consequences the stimulus may have for him, at the stage of the secondary assessment, an assessment of the person's available coping resources is carried out. These include the skills acquired by a person in previous stressful situations, his self-confidence, as well as material resources and social support opportunities. The fewer resources a person sees to overcome a specific stressful situation, the more intense the stress reaction will be.

These two estimates do not strictly follow each other in time, but can overlap and influence each other. Moreover, they are formed under the influence of a person's subjective perception, and not the objective circumstances of the situation.

After the evaluation process is completed, actions are taken to overcome the difficulties. They can be aimed at changing the situation (instrumental coping) or at intrapsychic coping strategies (emotional coping). This is followed by a reassessment of the situation. If the coping was successful, the situation will be classified as less threatening or as an interesting challenge in the future. In case of inadequate overcoming, the threat increases.

Approaches to individual stress prevention and overcoming its consequences can be based on a transactional stress model. For example, cognitive techniques can be used to work on assessing situations. It is also possible to teach individual strategies for overcoming stress [27].

Conclusion

Thus, we see that the problem of stress has been bothering the authors for a long time and has been studied from different sides. This allows us to understand its nature and, knowing its psychological characteristics, learn to overcome it in different spheres of life.

References

1. Selye Hans. «Stress without distress». – Moscow: Progress, 1982. – 300 p
2. Selye, Hans «Stress of life». – New York: McGraw-Hill, 1956. – 325 p.
3. Shalev A.Y., Yehuda R., MacFarlane A.K. International Handbook of Human Reaction to Trauma: Electronic books Springer, 2000. – 310 p.
4. Kaltabiano M.L., Sarafino E.P. Health psychology: biopsychosocial interactions - an Australian perspective: E-books «John Wiley and Sons», 2002. – 55 p.
5. Kumari, P., Mishra, R. - The impact of stress at work and stress in personal life on mental health and the results of medical workers: A network of research in the field of social sciences. 2009. – 476 p.
6. Rozenova M. I., Ekimova V. I., Kokurin A.V., Ognev A. S., Efimova O. S. Stress and fear in an extreme situation: Modern foreign psychology. – 2020. – Vol. 9. No. 1. – P. 94-102.
7. Selye, G. «Syndrome caused by various painkillers». The journal «Nature». – 1936. – P. 32.
8. Cannon, B. Walter Bradford Cannon. «Reflections on man and his contribution». New York and London, D. Appleton and Co., – 1994. – P. 145-158.
9. Bordin D.S., Shengelia M. I., Ivanova V. A., Voinovan I.N. «The history of the discovery of the bacterium *Helicobacter pylori*». Therapeutic Archive. 2022. – P. 283-288.
10. Lazarus R.S., Folkman S. «Stress, assessment and overcoming». Springer Publishing House, 1986. – 479 p.
11. Cooper K. L., and Payne R.L. «Causes, overcoming and consequences of stress at work» – 2011. – P. 3-5.
12. Kutbiddinova R.A. «Psychology of stress (types of stressful states, diagnostics, methods of self-regulation)». – Yuzhno-Sakhalinsk: Sakhgu, 2019. – 311 p.
13. Ewing G., Tatarchuk Y.S., Appleby D., Schwartz N., Kim D. R. Placental transfer of antidepressants: Consequences for postnatal adaptation syndrome. Clinical Pharmacokinetics. – 2015. – No.54(4). – P. 359-370.
14. Goh Y. M., Savang S., Oei T. P. S. Revised Transactional Model (PTM) of occupational stress and Coping: An improved procedural approach. Australian and New Zealand Journal of Organizational Psychology. – 2010. – P.13-20.

15. Toits, P.A. Mechanisms linking social connections and support with physical and mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 2010. – No. 52(2). – P. 145-161.
16. Karasek R.A., Theorell T. *Healthy work*. 1990. – 210 p.
17. Schramm E., Lachmann K., Allwang K., Kal K.G., Lang U.E. Promoting mental health at work: New perspectives and practical implications. *Frontiers Media SA*.
18. Sperlrich S., Geyer S. Indirect influence of the imbalance of efforts and remuneration in housework and in the family on the relationship between education and women's health. *Social Sciences and medicine*. – 2015. – No. (131). – P. 58-65.
19. Lampert T. *Social inequality and health*. – Berlin: Springer, 2016. – 411 p.
20. Selye H. Evolution of the concept of stress: The founder of the concept traces its development from the discovery of the anxiety reaction in 1936 to the modern therapeutic use of syn toxic and catatoxic hormones. *American Journal of Psychiatry*. – 2005. – No.162(7). – P. 1384-1391.
21. McEwan B.S. Physiology and neurobiology of stress and adaptation: the central role of the brain. *Physiological Reviews*. – 2007. – No. 87(3). – P. 873-904.
22. Koolhaas J.M., Bartolomucci A., Buvalda B., de Boer S. F., Flugge G., Korte S. M., Fuchs E. (Stress Revised: A critical assessment of the concept of stress. *Neurology and biosafety*. – 2011. –No.35(5). – P. 1291-1301.
23. Lupien S.J., McEwan B.S., Gunnar M.R., Heim K. The impact of stress throughout life on the brain, behavior and cognition. *The Nature of Neuroscience Reviews*. – 2009. – No. 10(6). – P. 434-445.
24. Folkman S., Lazarus R.S. *Coping and emotions. Handbook of Neuroscience for the Behavioral Sciences*). – New York: John Wiley and Sons. – 463 p.
25. Compass B.E., Connor-Smith J.K., Saltzman H., Thomsen A. H., Wadsworth M. E. Coping with stress in childhood and adolescence: Problems, progress and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*. – 2001. – No.127(1). – P. 87-127.
26. Skinner E.A., Zimmer-Gembeck M.J., Connell J. P. Individual differences and the development of perceived control. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. – 1998. – No. 63(2). – P. 201-216.

К.Т. Мадазимова, А.С. Мамбеталина, Б.Б. Исатаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Стресс психологиялық құбылыс ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада психологиялық құбылыс ретінде стресс мәселесіне теориялық талдау жасалады. Түрлі жағдайдағы әр түрлі адамдар үшін стресстің бірнеше түрінің мәні қарастырылады. Автор Ханс Сельенің тұжырымдаманың алғашқы әрекеттері мен оқшаулануы зерттелген «Стресс – бұл организмнің кез-келген талапқа спецификалық емес реакциясы». Стресске психологиялық құбылыс ретінде өз анықтамаларын берген бірқатар көрнекті психологтардың анықтамалары және олардың проблематикаға деген көзқарасы көрсетілген. Стресстің дереккөздері, оның биологиялық және психологиялық компоненттері анықталды. Стресстің психологиялық бағыттары анықталды. Авторлар стресс тарихына күндер бойынша қысқаша шолу жасайды, стресстің негізгі терминдері, белгілері мен фазалары көрсетілген. Стресс құбылысын толық түсіну үшін әртүрлі тәсілдер қарастырылады: стрессті зерттеудегі биологиялық, психологиялық және әлеуметтік тәсілдер. Мақалада стресс процестеріне қатысты ұғымдарды білдіретін, анықтайтын және ситуациялық талаптарды, жеке, әлеуметтік ресурстарды біріктіретін әртүрлі стресс үлгілері берілген. Қарастырылған модельдер тітіркендіргіштер мен стресстік реакциялар арасындағы байланыстарды көрсетуге мүмкіндік береді. Стресстің Трансакциялық моделі және оның пайда болуын сипаттайды, егер адам өзінің басынан өткерген жағдайды қиын деп қабылдаса және онымен қалай күресуге болатынын бірден түсінбесе, яғни кез-келген жағдай стресс болуы мүмкін. Селье моделі, оған сәйкес стресс-бұл сыртқы өзгеріс пен ағзаның осы өзгеріске реакциясы арасындағы өзара әрекеттесу. Әлеуметтік контексте стрессті дамытуға бағытталған әлеуметтанулық модельдер, кәсіби қанағаттану дағдарысының моделі, денсаулық пен ауру үлгілері. Лазарус пен Фолкманның стресс моделі когнитивті бағалаудың маңыздылығын атап көрсетеді, онда стресс өздігінен болмайды, бірақ адамның қабылдауын көрсетеді.

Түйін сөздер. стресс, модель, г. Селье, фаза, психологиялық құбылыс.

К.Т. Мадазимова, А.С. Мамбеталина, Б.Б. Исатаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Стресс как психологический феномен

Аннотация. В данной статье проделан теоретический анализ проблемы стресса как психологического феномена. Рассмотрено разное значение стресса для разных людей в разных условиях. Изучены первые попытки и выделение понятия автором Гансом Селье: «Стресс — это неспецифическая реакция организма на любое требование». Выделены определения ряда выдающихся психологов, которые дали свои определения стрессу как психологическому феномену и их видение проблематики. Выделены источники стресса, его биологическая и психологическая составляющие. Определены психологические области стресса. Авторами приводится краткий обзор истории стресса по датам, выделены основные термины, симптомы и фазы стресса. Для полного понимания феномена стресса рассмотрены различные подходы: биологические, психологические и социальные в изучении стресса. В статье представлены различные модели стресса, которые представляют и определяют понятия, связанные с процессами стресса, и объединяют ситуационные требования, индивидуальные и социальные ресурсы. Рассмотренные модели позволяют показать связи, существующие между стимулами и реакцией на стресс. Трансакционная модель стресса описывает его возникновение, когда человек воспринимает ситуацию, с которой он столкнулся, как сложную, и не сразу понимает, как с ней справиться, то есть стрессором может быть любая ситуация. Модель Селье, согласно которой, стресс - это взаимодействие между внешним изменением и реакцией организма на это изменение. Социологические модели, которые фокусируются на развитии стресса в социальном контексте, модель кризисов профессионального удовлетворения, модели здоровья и болезни. Модель стресса Лазаруса и Фолкман подчеркивает важность когнитивной оценки, при которой стресс не существует сам по себе, а отражает восприятие человека.

Ключевые слова: стресс, модель, Г. Селье, фаза, психологический феномен.

Information about the authors:

Madazimova K.T. – Corresponding author, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mambetalina A.S. – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Issataeva B.B. – K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Мадазимова К.Т. – корреспонденция үшін автор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің психология кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Мамбеталина А.С. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің п.ғ.к., психология кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Исатаева Б.Б. – Қ.Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушы, Ақтөбе, Қазақстан.

N.B. Mukhambetalina¹, L.E. Dalbergenova², A.M. Yessengaliyeva³,
E.N.Pristupa⁴

^{1,2}Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

⁴Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia

(E-mail: ¹nazerke.mukhambetalina@mail.ru, ²ljazatdal@mail.ru, ³yessengaliyeva@inbox.ru,
⁴en.pristupa@mpgu.su)

Creativity as one of key component of 4C competences in teaching foreign language in high institutions

---

Abstract. *This article is devoted to the study of the creativity level of higher educational institutions students of Kazakhstan. The article consecrates the main approaches to the study of the creativity and creative competence terms, gives their basic concepts. The research methods are questionnaires, theoretical analysis of the literature of the studied phenomenon, as well as a comparative method for interpreting the obtained data. The study involved 288 respondents from five leading universities of Kazakhstan. According to the results of the survey, the level of creativity of students was revealed. It was found that 1st and 2nd year students have a low and medium level of creativity, and 3rd and 4th year students have a high percentage of medium and high levels of creativity. Further research on this topic will increase the level of students' creative abilities development in teaching a foreign language at universities.*

Keywords: *creativity, competence, higher education, level, students.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-377-384>

Introduction

The importance of developing creative abilities is emphasized in the regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan. It is highlighted in the national development plan of the Republic of Kazakhstan until 2025. It says that the state seeks to create all the necessary conditions and opportunities for the intellectual and creative potential of citizens. Creative generation's education focused on their development, success, competitiveness and creation with innovative thinking [1].

An important requirement for the educational sphere in society is the provision of academic background. In this aspect, education is defined as one of the key points in the Kazakhstan development strategy of the 21st century.

During the obtaining higher education process, students are faced with the task of mastering not only knowledge and skills in a professional educational program, but also mastering the main key competencies such as analytical thinking, critical thinking, creativity and communication.

Creative competence is understood as a set of knowledge, skills, and methods of activity that generates a person's readiness to carry out creative activities within the framework of a professional one. According to E. Fromm, creativity is characterized by the ability to "be puzzled", concentrate, make decisions, as well as readiness for transformation every day [2].

Creative competence development in general, as well as its components, mainly falls on the period of obtaining higher education [3, 64]. However, this process is complicated by the insufficient level of readiness of school graduates to carry out creative activities, which follows

from the analysis of the studies of A. Amirova, E.P. Ilyin, E. Fromm and other domestic and foreign scientists.

Methodology

The purpose of this study is determining the students' creativity level. Since creativity is one of the key competencies of the XXI century and its development should take place at all stages of education, especially at the university.

An ascertaining study was carried out (the questionnaire was launched to determine the level of creativity) among Kazakhstani students of 1-4 courses. The Questionnaire "Determining the thinking types and the level of creativity", diagnostics according to J. Bruner, as well as a battery of tests for studying creative thinking, were used to determine the level of creativity. This study was conducted using a paper-based questionnaire for students from the Ualikhanov University, as well as through an electronic tool: online Google form. This is due to the impossibility of offline contact with students from other cities of Kazakhstan. The total number of respondents was 288 people throughout Kazakhstan. The questionnaire data were processed in the same Google form system. The method of theoretical analysis was chosen to work with theoretical resources on the topic of research, which made it possible to analyze key definitions on the work topic, such as "creativity", "creative competence". The method of analysis was also applied in the research strategy preparation and its implementation. The chosen methods contributed to the results systematization of scientific research, its breakdown into various stages. A comparative method was also applied, which was necessary in the process of describing the results of the study. All this made it possible to realize the processing of the acquired results, their qualitative interpretation, and the formulation of the general study results and establishing the prospect of further research

The interest in creativity is not limited to the modern period. For example, in the ancient world, Plato discussed the society's need for creative people, and suggested ways to stimulate their development [4].

The word "create" comes from the Latin word "creatus", the form of "creare" which means "to make". The roots of the word also can be traced back to the Greek word "kreinein" which means "to carry out, to accomplish".

Historical analysis shows that the concepts of "creator" and "creation" appeared at least 14 thousand years ago in an attempt to explain this world. However, in relatively modern English, the word creator did not appear until the 13th century. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary states that the earliest written usage of the word "creative" dates back to 1678, and that the word "creativity" did not appear in writing until 1875. Despite the fact that the Persians and Babylonians wrote poetry and made art, these dates show that a common phenomenon with a common essence for all these activities was not understood in the way it is understood now, and certainly not studied widely nowadays. Breaks in dates also show the intellectual difficulties of moving from the noun "Creator" to adjective "creative", then the next stage to the abstract nouns "creativity" and "creativity", as the ability to be creative, and "creator" as a creative person, regardless of profession. There is no correspondence with modern times, indeed, when more than half of all researchers consider creativity in any form, including artificial intelligence according to some estimates.

Creativity is a relatively new and is not well-established concept in science. Depending on the psychological direction, it is understood as either an activity to create something new, original; or characterological quality of the personality; or a process or a complex of cognitive and personal characteristics of the individual, contributing in a psychological sense to the formation of creativity. The difference is that creativity is understood as the process that has certain specifics and leads to the creation of new products, and creativity is seen as an internal human resource [4].

In modern psychological and pedagogical sciences, creativity is considered as a personal

category in the following aspects: manifestations of divergent thinking (J. Gilford, O.K. Tikhomirov), actualization of intellectual activity (D.B. Bogoyavlenskaya, L.B. Ermolaeva-Tomina), integrated quality personalities (Ya.A. Ponomarev, A.V. Khutorskoy).

The problem of creativity was interested by both domestic (K.B. Zharykbaev, B.A. Zhetpisbaeva M.M. Mukanov) and foreign and Russian researchers (J. Gilford, E.P. Torrens, S. Mednik, R. May, A. Maslow, C. Rogers, S. L. Rubinshtein, Ya. A. Ponomarev, D. B. Bogoyavlenskaya, A. V. Morozov).

For the first time the term “creativity” was singled out by D. Simson in 1922. He described it as “the ability of a person to abandon stereotypical ways of thinking”. In 1967, J. Gilford determined that creativity is a natural resource and efforts invested in stimulating creativity, which will bring high dividends to the whole society, and also identified the main components: the ability to formulate a problem, the ability to generate a large number of ideas, flexibility, originality, ability to improve an object, ability to solve non-routine problems [5].

A number of modern scientists consider the term creativity as the ability to get valuable results in a non-standard way [6]; the ability to imagine or invent something new, generate ideas by combining, changing or applying existing ideas in a new way [4]; The ability to find new combinations of elements or view them from unexpected points of view [7]; The ability to present and develop fundamentally new approaches to solving problems, answering questions facing the subject, or expressing ideas by applying, synthesizing, and modifying meanings [8]; an ability that helps to engage in creativity, if a person has developed creativity, it is much easier for him to create [9].

However, the content of creativity and creative competence demanded by modern society and formed by the education system should differ from the content of the original concepts. Since creativity has not yet received an unambiguous definition, because of more than 60 definitions of creativity were described in the 1960s and it continues to grow [10].

Discussion and results

The survey was held by online questionnaire among Kazakhstani students from the leading universities of the republic. Students have to answer “agree” or “disagree” to 15 questions.

- I would not prefer a job where everything is clearly defined. I love and understand abstract painting.
- I don't like regulated work.
- I don't like visiting museums, because they are all the same.
- I like to fantasize.
- A variety of hobbies make a person's life richer.
- One and the same performance/film can be watched many times, the main thing is the acting, a new interpretation.
- I would rather be a cutter than a tailor.
- I like the process of activity more than its final result.
- Even in a well-established business, I try to change something creatively.
- I sometimes doubt even what is obvious to others.
- Abstract paintings give a lot of food for thought.
- I would not want to subordinate my life to a certain system.
- I like the work of a designer.
- I don't like going the same way.

Total number of students participated in survey is 288 from five universities of Kazakhstan. As seen in the diagram (Fig.1)

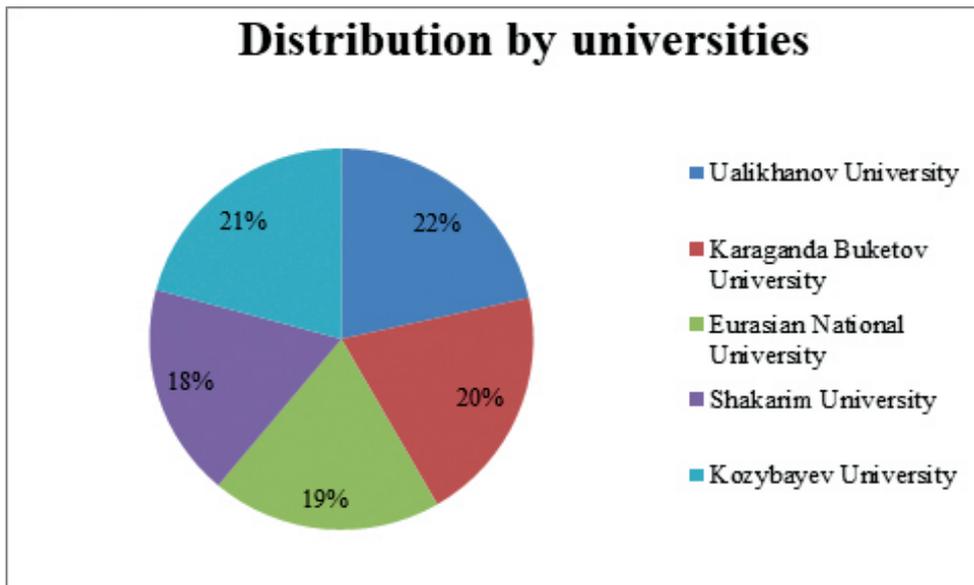

Figure 1. Respondents' distribution by Kazakhstani universities

The ascertaining study covered 5 universities of Kazakhstan: the Ualikhanov University, the Karaganda Buketov University, the Eurasian National University, the Shakarim University and the Kozybayev University. The maximum participation was taken by students of the Ualikhanov University, the indicator was 22% (62 students), the smallest number of respondents took part in the survey were students of the Shakarim University - 18% (52 students). The gap in the number of students is 10 people, which is insignificant. Representatives of four courses took part in the study (Fig. 2): 1st course - 88 people, 2nd course - 95 people, 3rd course - 54 people, 4th course - 51 people.

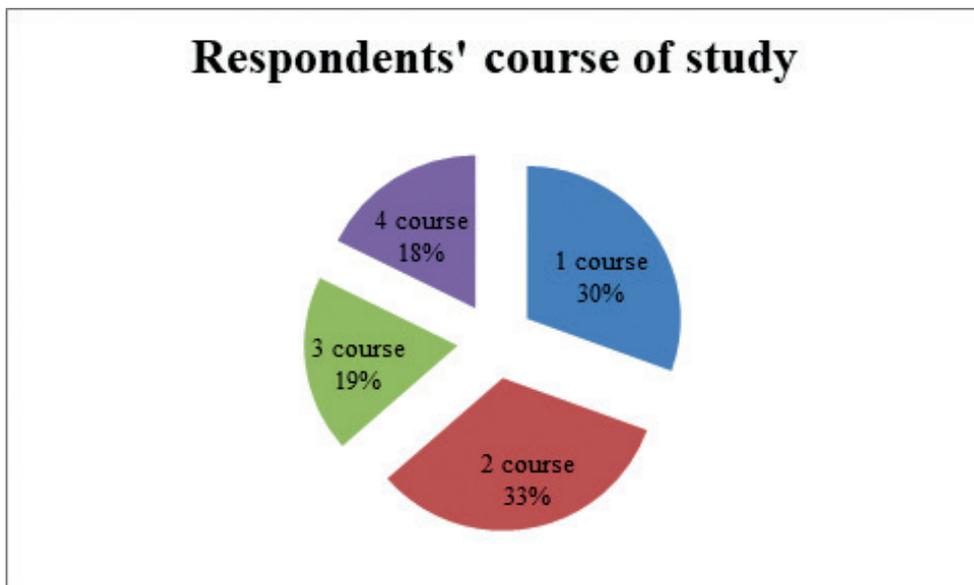
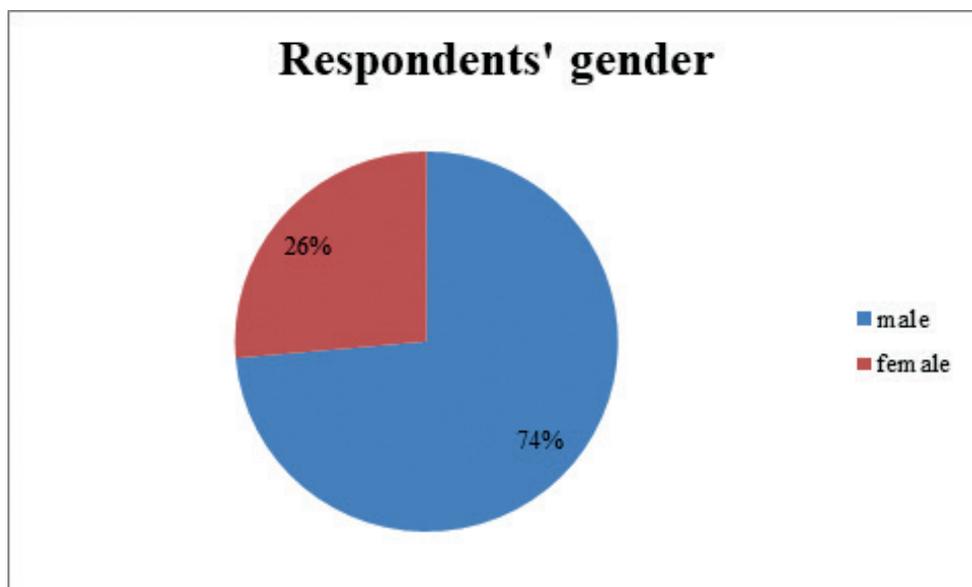

Figure 2. Respondents' distribution by course of study

The most active were learners of the second year, whose participation in the general group was 33%, while students of the 4th year showed the minimum level of participation only 18%. It can be noted that fourth-year students were preparing for state practice, and perhaps for this reason they were less active in participating in the survey. In this study, the manifestation of

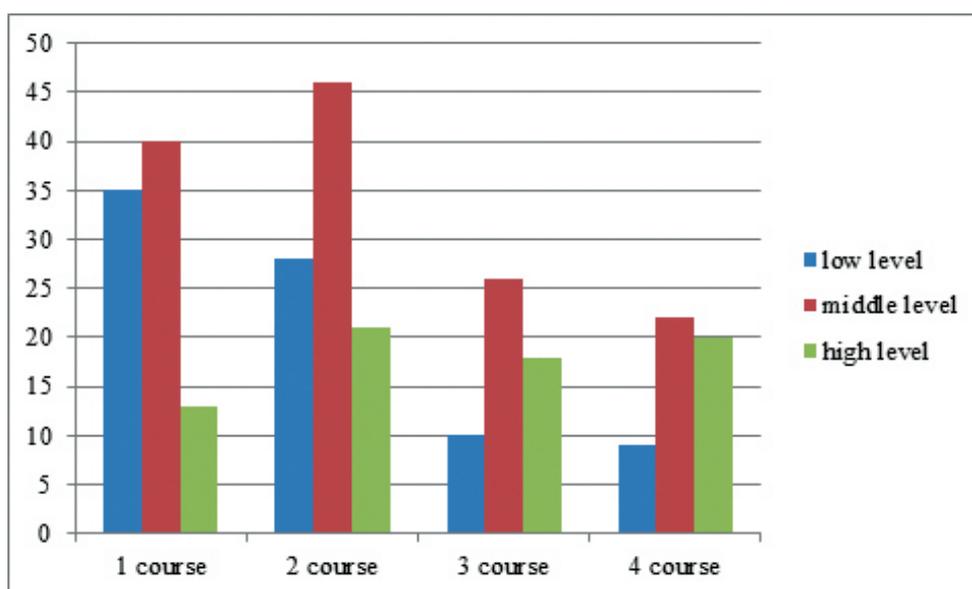
maximum activity occurred among young female representatives, 74%, against the proportion of participation of boys, 26% (Fig. 3). A clear percentage increase indicates that girls are more interested in this type of activity, including the likelihood that males prefer other forms of exploration, such as conversation or observation.

Figure 3. Respondents' gender

A scale of three intervals was used to interpret the data to determine the level of creativity: low level (from 0 to 5 points), medium level (from 6 to 9 points), high level (from 10 to 15 points).

First-year students showed the following results: 40% of respondents have a low level, 45% have an average level, and only 15% of respondents have a high level of creativity. Among the second year students, 29% have a low level, 48% have an average level, and 22% have a high level. Respondents of the third year have a low level - 18%, an average level - 48%, and a high level of creativity - 33%. And future graduates have the following survey results: low - 18%, medium - 43% and high - 39%. All data is shown in Figure 4.

Figure 4. Respondents' creativity level

Having studied the data it can be noted that the average level of creativity prevails among students, and among third and fourth-year learners, high-level indicators prevail over low ones. Whereas the first- and second-year students' low level percentage of creativity is much higher, than the percentage of high level of creativity.

Conclusion

So, under creative competencies, we determine the totality of expected new formations of a person, such as knowledge, skills, abilities, experience, characteristics and qualities of a person, allowing him to carry out innovative, that is, not just professionally creative, but which is economically feasible in modern conditions. It should be noted that in the conditions of a higher educational institution, competencies are presented in the form of requirements for the results of mastering the main educational programs, for the level of specialist training.

Following the diagrams indicators of the study, we can make a general conclusion that Kazakhstani students, surveyed according to the methodology for determining the level of creativity, generally showed good results. According to the authors' opinion, this direction of research is perspective, therefore, it is planned to further study the level of creativity, and it is also planned to develop a system of exercises for the students' creative activity formation in the learning process in the future. We believe that the development of creative competence in general, as well as its components, mainly falls on the period of higher education.

References

1. Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года. – № 521. – 2021.
2. Fromm E. The Creative Attitude, in Creativity and Its Cultivation. – New York: Harperand Row. – 1959. – 198 p.
3. Егорова И.С., Михалкина Е.А. Формирование креативной компетенции у бакалавров направления подготовки «Педагогическое образование» в процессе изучения дисциплины «Основы математической обработки информации» // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2014. – № 27. – С. 62–66.
4. Мороз В.В. Развитие креативности студентов: монография. Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург : ОГУ, 2011. – 183 с.
5. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw Hill. – 1967.
6. Гейвин Х. Когнитивная психология. – СПб., 2003. – 230 с.
7. Боно Э. Курсы развития мышления. – Мн.: ООО «Попурри», 2012. – 128 с.
8. Пинская М., Михайлова А. Навыки 21 века: как формировать и оценивать на уроке? // Образовательная политика. – 2019. – № 3 (79). – С. 50-52.
9. Ахметшина Р.М. Развитие и совершенствование компетенции «Креативное мышление». – Казань: ГАОУ ДПО ИРО РТ. – 2022. – 56 с.
10. Адашкина А.А. Креативность и художественные способности. Материалы 3-го всероссийского съезда психологов. – СПб.: СПбГУ. 2003.
11. Uzakbaeva S., Vaimukhanbetov B., Berkimbaev K., Mukhamedzhanov B. and Praliev R. To the Problem of Forming Creative Competence of Future Teachers. Creative Education. – 2013. – No.4. – P. 234-240.
12. Amirova A., Buzaubakova K., Kashkynbayeva Z., Yelubayeva M., Kumisbekova Z., Elmira U., Genc Z. Training the creative competence of future teachers. Journal for Educators, Teachers and Trainers. – 2018. – Vol. 9(2). – P. 118 – 125.
13. Mulyaningsih I. et al. Developing student characters to have independent, responsible, creative, innovative and adaptive competencies towards the dynamics of the internal and external world // World. – 2022. – Т. 6. – С. 9332-9345.
14. Azimov Y. The method of developing creative thinking in students based on the competence approach // Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 80-91.
15. Yalanska S., Moskalenko O., Marchenko V. Psychodidactic Aspects of Future Teachers' Creative Competence Formation. – 2017.

Н.Б. Мухамбеталина¹, Л.Е. Дальбергена², А.М. Есенгалиева³, Е.Н. Приступа⁴

^{1,2}*Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан*

³*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

⁴*Московский педагогический государственный университет, Москва, Россия*

Креативность как один из ключевых компетенций 4 К в обучении иностранным языкам в вузе

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию уровня креативности студентов высших учебных заведений Казахстана. В статье освещены основные подходы к исследованию терминов креативности и креативной компетенции, даны их основные понятия. Методами исследования выступили анкетирование, теоретический анализ литературы исследуемого феномена, а также сравнительный метод для интерпретации полученных данных. В исследовании приняло участие 288 респондентов из пяти ведущих вузов Казахстана. По результатам анкетирования был выявлен уровень креативности обучающихся. По результатам исследования было выявлено, что у студентов 1 и 2 курса преобладает низкий и средний уровень креативности, а студенты 3 и 4 курса имеют высокий процент среднего и высокого уровня креативности. Дальнейшее исследование данной темы позволит повысить уровень развития творческих способностей студентов при обучении иностранному языку в вузах.

Ключевые слова: креативность, компетенция, высшее образование, уровень, студенты.

Н.Б. Мухамбеталина¹, Л.Е. Дальбергена², А.М. Есенгалиева³, Е.Н. Приступа⁴

^{1,2}*Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан*

³*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

⁴*Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, Мәскеу, Ресей*

Жоғары оқу орындарында шетел тілін оқытуда 4К құзыреттілігінің құрамдас бөлігі болып келетін креативтілік

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстанның жоғары оқу орындары студенттерінің креативтілік деңгейін зерттеуге арналған. Мақалада креативтілік пен шығармашылық құзыреттілік терминдерін зерттеудің негізгі тәсілдері, олардың негізгі ұғымдары анықталған. Зерттеу әдістері сауалнамалар, зерттелетін құбылыс туралы әдебиеттерді теориялық талдау, сондай-ақ алынған мәліметтерді түсіндірудің салыстырмалы әдісі қолданылды. Зерттеуге Қазақстанның бес жетекші университетінен 288 респондент қатысты. Сауалнама нәтижесі бойынша оқушылардың креативтілік деңгейі анықталды. Зерттеу нәтижесі бойынша 1 және 2 курс студенттерінің арасында креативтілік қабілетінің төмен және орташа деңгейі басым, ал 3 және 4 курс студенттерінің шығармашылық қабілетінің орташа және жоғары пайызы жоғары екені анықталды. Бұл тақырыпты одан әрі зерттеуі жоғары оқу орындарында шетел тілін оқыту кезінде студенттердің шығармашылық қабілеттерінің даму деңгейін арттырады.

Түйін сөздер. креативтілік, құзыреттілік, жоғары білім, деңгей, студенттер.

References

1. Nacional'nyj plan razvitiya respubliki Kazahstan do 2025 goda [National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. 2021. No. 521, [in Russian].
2. Fromm E. The Creative Attitude, in Creativity and Its Cultivation. (New York, Harperand Row, 1958, 198 p.).
3. Egorova (Bekesheva) I.S., Mihalkina E.A. Formirovanie kreativnoj kompetencii u bakalavrov napravleniya podgotovki «Pedagogicheskoe obrazovanie» v processe izucheniya discipliny «Osnovy matematicheskoy obrabotki informacii». Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astaf'eva [Formation of creative competence in bachelors of training direction

"Pedagogical Education" in the process of studying the discipline "Basics of mathematical information processing". Bulletin of Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafiev]. 2014. No.27. P. 62–66, [in Russian].

4. Moroz V.V. Razvitie kreativnosti studentov: monografiya [Development of creativity of students: a monograph]. (Orenburg, OGU, 2011, 183 p.), [in Russian].

5. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. (New York, McGraw-Hill. 1967).

6. Gavin H. Cognitive psychology (St. Petersburg, 2003, 230 p.).

7. Bono, E. Kursy razvitiya myshleniya [Courses of thinking development]. (ООО «Popurri», 2012, 128 p.), [in Russian].

8. Pinskaya M., Mihajlova A. Navyki 21 veka: kak formirovat' i ocenivat' na uroke? Obrazovatel'naya politika [Skills of the 21st century: how to form and evaluate at the lesson? Educational Policy]. 2019. No.3 (79). P. 50-52, [in Russian].

9. Ahmetshina R.M. Razvitie i sovershenstvovanie kompetencii «Kreativnoe myshlenie» [Development and improvement of the competence "Creative thinking"]. (Kazan', Gaou dpo iro rt, 2022, 56 p.), [in Russian].

10. Adaskina A.A. Kreativnost' i hudozhestvennyye sposobnosti. Materialy 3-go vserossijskogo s'ezda psihologov [Creativity and artistic abilities. Materials of the 3rd All-Russian Congress of Psychologists]. (SPb, SPbGU, 2003), [in Russian].

11. Uzakbaeva S., Baimukhanbetov B., Berkimbaev K., Mukhamedzhanov B. and Praliev R. To the Problem of Forming Creative Competence of Future Teachers. Creative Education. 2013. No.4. P. 234-240.

12. Amirova A., Buzaubakova K., Kashkynbayeva Z., Yelubayeva M., Kumisbekova Z., Elmira U., Genc Z. Training the creative competence of future teachers. Journal for Educators, Teachers and Trainers. 2018.Vol. 9(2). P. 118 – 125.

13. Mulyaningsih I. et al. Developing student characters to have independent, responsible, creative, innovative and adaptive competencies towards the dynamics of the internal and external world. World. 2022. Vol. 6. P. 9332-9345.

14. Azimov Y. The method of developing creative thinking in students based on the competence approach. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2022. Vol. 1. No. 11. P. 80-91.

15. Yalanska S., Moskalenko O., Marchenko V. Psychodidactic Aspects of Future Teachers' Creative Competence Formation. 2017.

Information about authors:

Mukhambetalina N.B. – PhD student, Department of English Language and Teaching Methods, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Dalbergenova L.E. – Ph.D., Associate Professor, Department of English Language and Teaching Methods, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Essengaliyeva A.M. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor, Department of Foreign Languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Pristupa E.N. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of Department of Pedagogy and Psychology, Institute of Pedagogy and Psychology, Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia.

Мухамбеталина Н.Б. – докторант, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Дальберженова Л.Е. – Ph.D., профессор, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Есенгалиева А.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің шетел тілдері кафедрасының профессоры, Астана қаласы, Қазақстан.

Приступа Е.Н. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университетінің педагогика және психология институтының педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу қаласы, Ресей.

Н.О. Байгабылов, Г.Д. Исахова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

(E-mail: n.baigabyl@mail.ru, issakhova_gd@mail.ru)

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы саяси мәдениет

Аңдатпа. Ғылыми мақалада, қазіргі ақпараттық қоғамдағы саяси жүйелер мен бұқаралық ақпарат арасындағы өзекті байланыстар қарастырылған. Авторлар зерттеу тақырыбының өзектілігін негіздеу мақсатында ғылыми сұрақтар қоя отырып, теориялық еңбектер мен интернет желісіндегі түрлі сайттарға, ғылыми зерттеу жұмыстарына талдау жасау арқылы жүзеге асырған. Ғылыми мақалада, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік ғылымдар саласындағы «саяси мәдениет» түсінігіне теориялық және эмпириялық талдау жасалған. Адамдарда саяси мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін негізгі көздер ретінде, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметтері мен үкіметтің мемлекеттік қызметтерді халыққа жеткізудегі цифрлік технологияларды қолдану практикасы сараланған. Саяси жүйені басқарудың бір бағыты ретінде, мемлекеттік субъектілердің ақпарат таратудағы қызметтері, соның ішінде электрондық үкіметтің дамуы және оның халықаралық рейтингтегі орны көрсетіліп, қазақстандық саяси жүйенің қаншалықты дамып отырғандығына талдау жасалған. Сонымен қатар, авторлар тарапынан қазақстандық электронды үкіметтің отбасы, әлеуметтік қамсыздандыру, құқықтық көмек, денсаулық сақтау, көші-қон, білім, транспорт, еңбекпен қамту сияқты салаларға қатысты қызметтерді виртуалды жүзеге асыруға бағытталғандығын айқын көрсете отырып, оның халық арасында саяси мәдениеттің жаңаша формасын қалыптастыруға ықпал етіп отыруы мүмкін деген болжам жасалған.

Зерттеу әдістері ретінде, теориялық-әдіснамалық талдау, статистикалық талдау, мәліметтерді екіншіреттік талдау. Мақаланың негізгі мәліметтері БАҚ, цифрлік технологиялар, электрондық үкімет және БҰҰ-ның зерттеу жұмыстары. Мақала қорытындысында, БАҚ мен саясаттың байланысы кешенді қарастырыла отырып, қазақстандық тәжірибедегі электронды Үкіметтің рөлі сипатталған.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ), саяси мәдениет, цифрлік технология, электронды үкімет, ақпараттық қоғам, билік, саясат, ресурс, әлеуметтік институт, тәсіл.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-385-393>

Кіріспе

Қазіргі заманда бұқаралық ақпарат қоғамды тиімді басқарудағы ең ықпалды құралдар жиынтығы болып отыр. Адамдардың базалық қажеттіліктеріне айналған «ақпаратқа» деген қажеттілік қоғамдық мәселеге айналып отыр. Адамдардың түрлі ақпараттармен

қамылуына құзіретті субъектілер (соның ішінді БАҚ) барынша әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы адамдарың санасына, мәдениетіне, өмірлік құндылықтарына әсер етуде. Сонымен қатар, ақпарат қазір ең бай ресурстар қатарында, осы ресурстарды тиімді қолдану әр қоғамның, әлеуметтік институттардың және жеке адамдардың еншісінде болып отыр.

Ғылыми мақаланың басты мақсаты – мақаланың тақырыбын ашу үшін ғылыми сұрақтар қоя отырып, оның жауабын теориялық еңбектер мен эмпирикалық мәліметтерді талдау арқылы негіздеу. Тақырып шеңберіндегі қойылатын ғылыми сұрақтар: ақпараттық құралдар мен цифрлік құралдардың бірігуі «саяси мәдениеттің» қалыптасуына қаншалықты әсер етуі мүмкін? Электронды үкіметтің қызметтері саяси мәдениетке әсер етеді ме? Себебі, біздің болжамымыз бойынша, саяси мәдениеттің қалыптасуы әр елде түрлі факторлардың әсер етуімен құрастырылады және соның ішінде, әр елдің саяси билік жүйесі мен ақпараттық, цифрлік құралдардың қызметтері саяси мәдениеттің қалыптасуында елеулі орынға ие болады.

Жалпы саяси мәдениеттің қалыптасуы – бұл, адамдардың өз мемлекетінің саясаты мен саяси өмірі туралы идеялары мен білімдерін дамыту, саяси процесті талдауда және жеке адамның өмірін бейнелеуде осы идеяларды көрсететін процесс. Саяси мәдениетті қалыптастыру процесі қоғамның (оның азаматтарының, саяси институттардың, ұйымдардың) бірлескен қызметінің нәтижесі болып табылады және жеке тұлғаны мемлекет пен қоғам құратын ақпараттық өріске біртіндеп енгізу ретінде де қарастырылуы мүмкін. Сондықтан, қоғамның саяси мәдениеті әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасады, оны ғылым «кез-келген процеске немесе құбылысқа ықпал ететін маңызды жағдай» ретінде анықтайды [1]. Осындай факторлардың бірі – қажетті саяси ақпарат ағындарын құруға әсер ететін саяси мәдениетті қалыптастыру жөніндегі субъектілердің қызметтері.

Қазақстандық шынайылықта саяси мәдениетті қалыптастырудың негізгі субъектілері: мемлекет, саяси партиялар, қоғамдық және діни ұйымдар, білім беру және ғылыми мекемелер, әсіресе тиімді құралға айналған бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ). Бұқаралық ақпарат – тұлғалардың шектеусіз топтарына арналған баспа, дыбыс-бейне және өзге де хабарлары мен материалдары болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралының өзіндік өнімдерге ие болады, олар – мерзімді баспасөз басылымының жеке нөмірінің немесе дыбыс-бейне бағдарламасының таралымы немесе таралымының бір бөлігі, радио-, теле-, кинохроникалық бағдарламалардың жеке шығарылымы, интернет-ресурста орналастырылған ақпарат т.б. [2].

Бұқаралық ақпарат құралдары өзіндік ерекшелігі ие болып келеді, БАҚ мемлекеттік билікті айналып өтіп, халыққа, саяси партиялар мен ұйымдарға, діни мекемелерге, білім ордаларына, отбасыларға, т.б. мықты ықпалын тигізеді. Ақпарат берудің басты сипаты мен тәсілдерімен анықталатын түріне қарамастан, БАҚ саяси жүйенің институты болып табылады, ол азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыруға бағытталған саяси-әлеуметтендіру функциясын жүзеге асырады. БАҚ сонымен қатар, қоғамда жалпы сипаттағы бірқатар функцияларды жүзеге асырады: құрылтай, реттеуші, қорғау және нормативтік-құндылықтар қалыптастыру [3]. Осы функцияларды көру арқылы біз, БАҚ қоғамды билеуші және қоғамдық идеяларды қалыптастырушы сала екендігін көре аламыз.

Қазіргі таңда БАҚ өнімдері арқылы қоғамдағы саяси мәдениетті жақсы қалыптастыру керек екендігі өте өзекті мәселе болып отыр. Оған себеп, БАҚ мемлекеттік билікке қатысты қандай ақпарат таратса халықта сондай көз-қарастар қалыптасуы мүмкін, яғни жағымды ақпарат тараса халық арасында жағымды құндылықтар мен идеологиялары мен түсініктері қалыптасуы мүмкін дегенді білдіреді. Сондықтан да, қазақстандық қоғамдағы цифрлік технологиялар мен БАҚ-ның оңтайлы ұштасуы халықты тиімді басқаруға және халық арасында мемлекетпен жағымды байоаныс орнатуға болады дегенді айқындайды. БАҚ өз функцияларын орындай отырып, қоғам, мемлекет, жекелеген әлеуметтік институттар мен ұйымдар, жеке тұлғаның мүддесі үшін субъектілік қатынастарды нақты реттей келе, мемлекеттегі төртінші билік ретінде әрекет ете алады. Қоғамда саяси ақпараттарды таратуы және мемлекеттік қызметтер жүйесін тиімді ұйымдастыруы халықтың өзіндік саяси мәдениетін қалыптастыратыны сөзсіз.

Халықаралық әлеуметтік ғылымдар энциклопедиясына Л.Пай атты ғалымның «саяси мәдениет» анықтамасы енгізілген. Л.Пай бойынша, саяси мәдениет – бұл саяси процестің дәйектілігі мен мағынасын беретін және саяси жүйеде мінез-құлықты басқаратын негізгі түсініктер мен нормаларды қамтамасыз ететін бағдарлардың, сенімдер мен пікірлердің жиынтығы[3]. Осы тұста біз саяси мәдениеттің қалыптасуына БАҚ-ның әсерінің қаншалықты екенін көруімізге болады. Сондықтан, осы мақала шеңберінде біз «саяси мәдениет» түсінігін кеңінен тарқата отырып, оны анықтаудағы әртүрлі ғылыми тәсілдеріне теориялық шолу жасаймыз.

Саясатты талдаудың мәдениеттанулық аспектісі Аристотель, Демокрит, Платон, Полибий еңбектеріндегі «үзінділер» болады. М.Вебер, Л.Гумплович, Д.Дидро, Г.Зиммель, Н.Макиавелли, К.Маркс, Р.Мишельс, Ш.Л. Саяси процесті бағалаудың аксиологиялық әдістерінің басымдылығын көрсететін Монтескье, В.Парето, Ж.Руссо, А.де Токвиль, А.Шопенгауэр қоғамдық өмірдің саяси және мәдени құрамдас бөліктерінің ажырамас байланысын атап өтеді.

Алпысыншы жылдар саяси мәдениет мәселелерін зерттеудің ең танымал кезеңі болып саналады. Альмондпен Верба саяси бағыттарды анықтай отырып, саяси құрылым жүйелерін талдайды, соның нәтижесінде өзіндік матрицаны құрастырады. Аталмыш зерттеушілер Ұлыбритания, АҚШ, Мексика, Германия және Италия елдеріндегі зерттеген «ұлт» өкілдерінің арасында саяси объектілердің белгілі бір кластарына қатысты бағдарлардың жекелеген түрлерінің қаншалықты кең тарағандығы анықтады, олар:

- *парохиалды* (патриархалды, провинциялық) саяси мәдениет - жеке сфера ретіндегі саясат туралы қандай да бір идеялардың мүлдем болмауымен және саяси бағыттардың басқа бағыттардан (діни, экономикалық) бөлінбеуімен сипатталады;
- *мойынсұнушы* саяси мәдениет - пассивті саяси мінез-құлықпен және жеке тұлғаның саяси жүйеге деген көзқарасымен ерекшеленеді; субъект саяси жүйе туралы білімге ие және оған мойынсұнуды біледі, ал ол өзін белсенді қатысушы, саяси жүйенің субъектісі ретінде түсінбейді;
- *партиципаторлық* (белсенді) саяси мәдениет - жеке тұлғалардың саяси өмірге белсенді қатысуын сипаттайды.

Әр қоғамда мемлекеттің саяси билігінің формасына байланысты және әлеуметтік-экономикалық, мәдени формаларына қатысты өзіндік мәдени саясатты қалыптастырады, сондықтан да, әр елде саяси мәдениеттің әртүрлі формалары кездеседі. Жалпы, саяси мәдениет туралы әлеуметтік ғылым саласында көптеген сыни пікірталастар болған, соның нәтижесінде саяси мәдениет бірнеше теориялық келістермен тұжырымдалады.

Құрылымдық-функционалдық тәсіл бойынша - саяси мәдениет, саяси жүйенің құрылымдық элементі ретінде қарастырылады және қоғам үшін маңызды функцияларды орындайды (қолдаушылар – сол Алмонд, Верба, Пай). Жалпы алғанда, 1950-1960 жылдары ұсынған тұжырымдамалар белгілі бір субъективизммен ерекшеленеді, бұл ғалымдардың зерттеу объектісі негізінен саяси процестің субъективті компоненттері – азаматтардың саясатқа қатысты құндылықтары, бағдарлары және адам қызметінің басқа да әлеуметтік-психологиялық аспектілері болды.

Саяси мәдениет құбылысын зерттеудегі көрсетілген кемшіліктерді *бихевиоризм тәсіліне* жатқызуға болады, оның аясында тек саяси мәдениет адамдардың мінез-құлық аспектілерімен түсіндіріледі және оларды бақылау арқылы ғана зерттеуге баса назар аударуды қолдайды. Сондықтан, саяси мәдениет тек эмпирикалық түрде бекітілген индикаторлар жиынтығы ретінде сипатталды.

Әлеуметтік-мәдени тәсіл бойынша, саяси мәдениетті қоғамда болып жатқан өзгерістер мен субъективті факторлардың әлеуметтік процестерге кері әсері тұрғысынан зерттеумен байланысты болды. Рональд Инглехарт – осы бағыттың ең беделді өкілі. Рональд Инглехарт пайымдауынша, адамның өмірлік қауіпсіздігі ол, жеке тәуелсіздігінің жоғары деңгейімен байланысты деп тұжырымдайды.

Мәдени бағыттың өкілдері қоғамдық-саяси дамудағы мәдени фактордың шешуші рөлі туралы ережеден, қоғамның жалпы мәдениетінің ажырамас бөлігі бола отырып, саяси мәдениеттің белгілі бір автономияға ие екендігінен туындайды. Қазіргі Мәдениеттанудың ең көрнекті мысалдарының бірі-Сэмюэл Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» жұмысы, онда қазіргі әлемдегі қақтығыстың негізгі көздері экономикалық немесе идеологиялық емес, мәдени факторлар мен құндылық айырмашылықтарынан туындайды деген тұжырымдарды алға тартады.

Интерпретативті тәсілдің өкілдері (Клиффорд Гиртц, Роберт Такер, Пьер Бурдьё, Энтони Гидденс) мәдениетті семиотикалық кеңістік ретінде қарастырады: олар таңбаларға, мәдениеттің құрамдас элементтері ретінде белгілер жүйесіне, оларға тән мағыналарды іздеуге бағытталған[4].

Ғылыми тәсілдерді талдай келе, біз саяси мәдениеттің қалыптасуына қоғамда көптеген факторлардың әсер ететіндігін байқауымызға болады, жеке адамнан бастап (құндылықтары, мінез-құлқы, мәдениеті) және оны қоршаған ортасы, әлеуметтік институттардың қызметтері (субъектілер) т.б., дегенмен, аталмыш элементтерді байланыстыратын, бір-бірімен ақпарат алмасуға әсерін тигізетін басты құрал БАҚ болып қала береді.

Жалпы, қоғамда БАҚ келесідей нақты функцияларды орындайды:

Ақпараттандыру функциясы. БАҚ жұмысының негізі болып табылады. Көптеген зерттеушілер ақпараттандыруды насихат тарату немесе үгіттеу-насихаттаумен байланыстырады (лат. propaganda – бұл қоғамдық санаға енгізу) және жаппай практикалық қызметті жандандыру мақсатында саяси, философиялық, ғылыми, көркемдік және басқа да көзқарастар мен идеяларды таратуды білдіреді. Ақпараттандыру міндеті – жеке адамның санасына белгілі бір әлеуметтік-саяси немесе басқа ақпараттар кешенін жеткізу, оны іс-әрекетке басшылық ретінде қабылдау немесе қабылдамауды өз бетінше таңдауға мүмкіндік беру.

Тәрбие қызметі. Ол моральдық сенімдерді, құндылықтарды, оның ішінде саяси сипаттағы көзқарастарды қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, жеке тұлғаның саяси мәдениетінің бекітілген аспектісі қалыптасады, саяси білімді адамның мінез-құлық мотивтерін реттейтін құндылық сенімдеріне айналдырады.

Басқару функциясы. Саяси мәдениетті стандарттау, сондай-ақ пікірлер мен көзқарастарды біріктіру қабілетімен сипатталады. Қазіргі заманғы БАҚ қоғамның мінез-құлық нұсқауларына айтарлықтай әсер етеді, бұқаралық ақпарат құралдарының басқару функциясының параметрлері олардың басқада функцияларының қызметінің бағытын белгілейді.

Коммуникативті функция. Бұл функция бойынша, адамдар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдетіледі. Бұқаралық ақпарат құралдары тігінен де, көлденеңінен де ортақ әлеуметтік және саяси мәселелер аясында адамдарды біріктіре алатын саяси субъектілер арасындағы делдалға айналады [5].

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері ретінде, теориялық-әдіснамалық талдау, статистикалық талдау, мәліметтерді екіншіреттік талдау жүзеге асырылады. Мақаланың негізгі мәліметтері БАҚ, цифрлік технологиялар, электрондық үкімет және БҰҰ-ның зерттеу жұмыстары.

Қазақстанда жыл сайын есепке алынған БАҚ бойынша ресми статистика жарияланып отырады, еліміздің аумағында 2022 жылы 449 - Отандық БАҚ, 11 - шетелдік БАҚ есепке алынған екен. Сонымен қатар, БАҚ өзіндік жұмыс жасайтын бағыттарға ие, оларды біз диаграммада көрсетеміз.

Диаграмма 1

Авторлар диаграманы <https://www.gov.kz/> сайтынан алынған мәліметтерден құрастырған. Қазақстан Республикасында 2022 жылы 460 БАҚ есепке қойылған, оның ішінде 158 - мерзімді баспа басылымы, 4 – телеарна, 2 - радио, (94 - ақпарат агенттігі, 191 – желілік басылым) 285–интернет БАҚ. Мәліметтер бойынша талдауда, біз, БАҚ ең көп ақпарат тарататын көздері интернет арқылы екенін көруімізге болады. Осы мәліметтен байқауға болатын жағдай, қазақстанда адамдардың саяси мәдениетін қалыптастыруға ең көп ықпал тигізетін интернет БАҚ екенін мәлімдейміз. Сондықтан, интернетті «бесінші билік» деп атауға болады – өйткені, ол адам қызметінің барлық салаларына еніп, саяси мәдениеттің жаңаша түрлерінің пайда болуына жол ашуы мүмкін, жаңа сипатқа ие азаматтық қоғамды қалыптастыратын бірден-бір құрал.

Талқылау

БАҚ осы интернетте қолданылатын цифрлік технологиялар арқылы азаматтардың саяси санасы мен мінез-құлқына белсенді әсері етуде және мемлекет өз тарапынан электронды қызметтер көрсету арқылы халықтың өмір сүру жағдайын өзгертуде. Бұқаралық коммуникацияны зерттеушілер келе жатқан «медиаократия» дәуірі, яғни бұқаралық ақпарат құралдарының күші туралы пікір таластар жасауда. Ең бастысы, бұқаралық ақпарат құралдарының сайлаушылардың ұстанымдарына әсері емес, саяси процестің белсенді қатысушыларына ықпалы болып отыр. Бұған дейін «теледемократия» деп белгіленген саяси коммуникацияның заманауи үлгісі шын мәнінде қоғам тарапынан жауапкершілік дәрежесін арттырып, демократияның дамуына жаңа серпін беретін «желілік демократияға» итермелей бастады. Олар компьютерлік желілерді пайдалану арқылы тікелей демократияның жаңа жаңғыруы мүмкін деп болжайды.

Ақпараттық революция әртүрлі мемлекеттер арасындағы кедергілерді жеңуге көмектеседі. Оның маңызды үлкен оң жетістігі Интернеттің ашылуы болды, бұл адамзат дамуының жаңа кезеңіне өтуге мүмкіндік берді. Интернет саяси коммуникацияның негізгі құралына айналды, өйткені бұл дүниежүзілік компьютерлік желі әлемнің көптеген

мемлекеттерін біріктіреді, мемлекеттік шекаралардың жойылуына ықпал етеді. Интернет құрылымының ерекшеліктері қазіргі уақытта азаматтық қоғамның виртуалды моделі болып табылады. Кеңістікті, ең алдымен электрондық БАҚ-ты дамыту азаматтық қоғамның белсенді дамуына алып келеді.

Жалпы, Қазақстандағы БАҚ пен азаматтық қоғамды институттандыру мәселесін зерттеумен айналысқан ғалымдар А. С. Сәрсенбаев, Г.Ж. Ибраева, В.Г. Вишниченко, Н. Саяқбаев, Н. Амрекулов, Н. Саханов, А. Г. Косиченко, Г.В. Малинин және В. Ю. Дунаев т.б. Қазақстандық ғалым А. Сәрсенбаев саясатты медиатизациялау ретінде айқындайтын үрдіс бар екенін атап өтті. Зерттеушінің пайымдауынша, «Саясаттың дамуындағы бұл үрдіс әсіресе ХХ ғасырдың екінші жартысында байқалды. Осы күрделі әлеуметтік-саяси құбылыстың негізгі құрамдас бөліктері мыналар болып танылуы керек: саясаткерлердің жанды қарым-қатынасты емес, барған сайын БАҚ-ты пайдалануы; белгілі бір саяси рәсімдерді (дауыс беру, интернет-конференция, интернет-пікірталас және т. б.) жүргізу үшін БАҚ-ты пайдалануы; саясатта БАҚ-та пайда болған немесе басым пайдаланылған әдістерді қолдануы» [6]. Бұл деген, мемлекеттік биліктегі адамдардың БАҚ және интернет құралдарын пайдалана отырып тікелей емес, жанама әсер етіп отырғандығын білдіреді, бұл өз кезегінде билік пен халықтық арасын алшақтатып жіберуі мүмкін.

Нәтижелер

Цифрлық технологиялар физикалық, цифрлық және биологиялық салалар арасындағы шекараларды барынша жойып келеді және адамдардың өмір сүру, жұмыс істеу және қарым-қатынас жасау тәсілдерін тез өзгертеді. Мемлекеттік сектор бұған мысал бола алады; саясат, институттар, стратегиялар мен құралдар тұрғысынан Үкімет пен электронды Үкімет арасында енді нақты айырмашылық немесе бөліну болмайтынын байқауымызға болады. Осы пайымдауды растайтын тағы бір себеп ол, еліміздегі электронды үкімет порталы. 2004 жылы электрондық үкімет құру идеясы Президенттің 19 наурыздағы жыл сайынғы Жолдауында айтылған. egov.kz веб-порталы 2006 жылы іске қосылды. «Электрондық үкімет» азаматтар мен бизнес үшін мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасаудың негізгі құралы болып табылады, ол мемлекеттік қызмет көрсету сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның халықаралық рейтингтеріне де әсер етті [7]. 2022 жылы БҰҰ жариялаған «Исследование ООН: Электронное правительство 2022» атты зерттеу жұмысында Қазақстан әлем бойынша 28-орынды және EGDI (ЭҮДИ) ең жоғары мәндері бар теңізге шыға алмайтын дамушы елдер арасында 1-орынды алып тұр [8]. Бұл, Қазақстанда IT технологиясының өте жоғары деңгейде дамып отырғанын, соның ішінде электронды үкіметтің қарқынды, тиімді жүзеге асып отырғандығын көрсетеді. Электронды үкімет отбасы, әлеуметтік қамсыздандыру, құқықтық көмек, денсаулық сақтау, көші-қон, білім, транспорт, еңбекпен қамту сияқты салаларға қатысты қызметтерді виртуалды жүзеге асыруға бағытталған. Бұл қызметтер халықтың өмір сүру сапасын едәуір жақсартты.

Цифрлық үкіметтің дамуымен бүкіл әлемде мемлекеттік әкімшіліктер мен институттар құрылымдық жағынан да, үкіметтер мен олар қызмет көрсететін адамдар арасындағы қарым-қатынастың динамикасы тұрғысынан да қайтымсыз өзгерді. Бұл бақылаулар Біріккен Ұлттар Ұйымының электронды үкіметті зерттеуінің жиырма жылдық талдауы мен тренд мониторингіне негізделген. БҰҰ-ның зерттеушілерінің мәліметі бойынша «цифрлық үкімет маңызды нүктеге жеткен. Бұл енді жеке немесе көмекші құрал емес, Үкіметтің жұмысындағы кемшіліктер мен тиімсіздіктер үшін де панацея емес; оны мемлекеттік мекемелердің физикалық жұмыс істеуі мен қызмет көрсетудің ажырамас және мұқият интеграцияланған аспектісі ретінде қарастырған жөн» деп пайымдайды. Электронды үкіметтің пайда болуы, халықтың ашық және сенімді базаларды еркін тұтынуына алып келді, ол өз кезегінде халықтың ақпараттық сауаттылығын жоғарлатуға көмектеседі.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, Электронды үкімет адамдарда саяси мәдениеттің қалыптасуына қаншалықты әсер етуі мүмкін деген сұраққа жауап беретін болсақ, электронды үкімет халық тұтынатын қызметтерге барынша қол жеткізе алуына септігін тигізіп отыр, соның нәтижесінде сапалы қызметтерді тұтыну халықтың саяси мәдениеттің қалыптасуына әсерін тигізуі мүмкін деп болжаймыз. Яғни электронды үкімет қаншалықты тиімді жұмыс жасаса, соншалықты халық арасында мемлекеттік билікке деген сенімдік жоғарылап саяси мәдениет қалыптасады. Сенім – мемлекет үшін баға жетпес байлық пен әлеуметтік капитал. Елге сенетін азамат замануи тұлғаның ең басты белгісі және демократияның жоғары көрсеткішін бейнелейтін қасиет.

Цифрлік технологиялар немесе адамдарды қашықтықтан басқару, қызметтерді оңай жеткізу саясаттың басты және жалғыз құралына айналмауы керек, өйткені адамдар арасындағы тікелей коммуникацияда маңызды құндылық болып табылады. Әрине цифрлік технологияларды дамыту арқылы электронды үкіметтің жұмысын жеңілдету, тек ғана саяси мәдениетті толық қалыптастыру дегенді білдірмейді, дегенмен, бұл процесс саяси мәдениеттің жаңа формаларын қалыптастыруға үлкен ықпалын тигізетіні анық. Сондықтан, авторлар тарапынан мемлекеттік билік жүйелеріне және зерттеушілерге Электронды үкімет және БАҚ жұмыстарын кеңінен зерттейтін кластерлік зерттеулер жүргізуді ұсынамыз, бұл өз кезегінде қазақстандық саяси мәдениеттің жаңа формасын анықтауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Мақала «Орталық Азиядағы интернет пен жаңа цифрлық медианың саяси салдары» (ИРН BR18574218) атты жоба аясында қаржыландырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бикбулатов М. К вопросу о формировании политической культуры средствами массовой информации. [Электронды ресурс] – URL: <https://archive.org/details/Bolshoy-tolkov-slovar-russkogo-yazyka-2000/page/12/mode/2up> [өтініш берілген күн: 12.05.2023].
2. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі N 451 Заңы. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451> [өтініш берілген күн: 12.05.2023].
3. Pye L. Political Culture // International Encyclopedia of Social Sciences. – 1961. – Vol. 12. – P. 487-508.
4. Каспэ С.И. Политическая культура постсоветских стран: экспертная рефлексия. – Москва, Издательство: Фирма «Адапт», 2017. – 216 с.
5. Бикбулатов М. К вопросу о формировании политической культуры средствами массовой информации. Институт социологии ФНИСЦ РАН // Журнал «Власть». – 2012. – №3. – С. 92-93.
6. Сәрсенбаев А.С. Өтпелі кезеңдегі Қазақстан Республикасының ақпараттық саясатын қалыптастыру стратегиясы. – Алматы, 2000. – 162 б.
7. Мемлекеттік қызметтер және онлайн ақпарат порталы. [Электронды ресурс] – URL: <https://egov.kz/cms/ru> [өтініш берілген күн: 03.06.2023].
8. Исследование ООН: Электронное правительство 2022. Будущее цифрового правительства. Организация объединенных наций. [Электронды ресурс] – URL: <https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2023-2/UN%20E-Government%20Survey%202022%20-%20Russian%20Web%20Version.pdf>. [өтініш берілген күн: 05.06.2023].

Н.О. Байгабылов, Г.Д. Исахова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Политическая культура в средствах массовой информации

Аннотация. В научной статье рассматриваются актуальные отношения между политическими системами и массовой информацией в современном информационном обществе. В целях обоснования актуальности темы исследования авторами осуществлена постановка научных вопросов, проведен анализ теоретических работ и различных сайтов в сети интернет, научно-исследовательских работ. В научной статье представлен теоретический и эмпирический анализ понятия «политическая культура» в сфере массмедиа и социальных наук. В качестве основных источников, влияющих на формирование политической культуры у людей, выделяются услуги СМИ и практика использования государством цифровых технологий при оказании государственных услуг населению.

В качестве одного из направлений управления политической системой отражены функции государственных субъектов в распространении информации, в том числе развитие электронного правительства и его место в международном рейтинге, проведен анализ того, насколько развита казахстанская политическая система. Кроме того, авторами высказано предположение, что казахстанское электронное правительство может способствовать формированию новой формы политической культуры среди населения, наглядно демонстрируя ориентированность на виртуальное осуществление деятельности в таких сферах, как семья, социальное обеспечение, правовая помощь, здравоохранение, миграция, образование, транспорт, занятость.

Методы исследования: теоретико-методологический анализ, статистический анализ, вторичный анализ данных. Основными данными статьи являются СМИ, цифровые технологии, электронное правительство и исследовательские работы ООН. В заключении статьи описывается роль электронного правительства в казахстанском опыте с комплексным рассмотрением взаимосвязи СМИ и политики.

Ключевые слова: средства массовой информации (СМИ), политическая культура, цифровые технологии, электронное правительство, информационное общество, власть, политика, ресурс, социальный институт, подход.

N.O. Baygabylov, G.D. Issakhova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Political culture in the media

Abstract. The research paper examines the actual relations between political systems and mass information in the modern information society. To substantiate the relevance of the research topic, the authors have posed research questions and analyzed theoretical papers, various Internet sites, and research papers. The research paper presents a theoretical and empirical analysis of the concept of 'political culture' in the field of mass media and social sciences. Media services and the practice of using digital technologies by the state in the provision of public services to the population are singled out as the main sources influencing the formation of political culture among people.

As one of the directions of managing the political system, it reflects the functions of state entities in the dissemination of information, including the development of e-government and its place in the international ranking, and analysis of the development status of the Kazakh political. In addition, the authors suggested that Kazakhstan's e-government can contribute to the formation of a new form of political culture among the population, clearly demonstrating a focus on the virtual implementation of activities in such areas as family, social security, legal aid, healthcare, migration, education, transport, employment.

Research methods: theoretical and methodological analysis, statistical analysis, and secondary data analysis. The main data of the article are mass media, digital technologies, e-government, and UN research works. In conclusion, the article describes the role of e-government in Kazakhstan's experience with a comprehensive consideration of the relationship between the media and politics.

Keywords: mass media, political culture, digital technologies, electronic government, information society, government, politics, resource, social institution, approach.

References

1. Bikbulatov M. K voprosu o formirovanii politicheskoy kul'tury sredstvami massovoj informacii [On the issue of the formation of political culture by the media]. [Electronic resource] – Available at: <https://archive.org/details/Bolshoy-tolkov-slovar-russkogo-yazyka-2000/page/12/mode/2up> [Accessed: 12.05.2023]. [in Russian]
2. Bukaralykq aqparat kquraldary turaly Kazakstan Qazaqstan Respublikasynyn 1999 zhylygy 23 shildedegi N 451 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan On mass media dated July 23, 1999 No. 451 on mass media]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451> [Accessed: 12.05.2023]. [in Kazakh]
3. Pye L. Political Culture, International Encyclopedia of Social Sciences, 12, 487-508 (1961).
4. Kaspe S.I. Politicheskaya kul'tura postsovetskih stran: ekspertnaya refleksiya [Political culture of post-Soviet countries: expert reflection] (Moskva, Izdatel'stvo: Firma «Adapt», 2017, 216 s.) [Moscow, Publishing house: Firma «Adapt», 2017, 216 p.]. [in Russian]
5. Bikbulatov M. K voprosu o formirovanii politicheskoy kul'tury sredstvami massovoj informacii. Institut sociologii FNIS RAN, ZHurnal Vlast' [On the issue of the formation of political culture by the media. Institute of Sociology FNIS RAS, Magazine Vlast], 3, 92-93 (2012). [in Russian]
6. Sarsenbaev A.S. Otpeli kezendegi Kazakstan Respublikasynyn akparattyk sayasatyn kalypstastyru strategiyasy [The strategy of formation of the information policy of the Republic of Kazakhstan in the transitional period] (Almaty, 2000, 162 b.). [in Kazakh]
7. Memlekettik kyzmetter zhane onlajn akparat portaly [Government services and online information portal]. [Electronic resource] – Available at: <https://egov.kz/cms/ru> [Accessed: 03.06.2023]. [in Kazakh]
8. Issledovanie OON: Elektronnoe pravitel'stvo 2022. Budushchee cifrovogo pravitel'stva. Organizaciya ob"edinennyh nacij [UN Study: E-Government 2022. The Future of Digital Government. United Nations]. [Electronic resource] – Available at: <https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2023-2/UN%20E-Government%20Survey%202022%20-%20Russian%20Web%20Version.pdf>. [Accessed: 05.06.2023]. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Байгабылов Н.О. – Әлеуметтану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

Исахова Г.Д. – Әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А.Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

Baigabylov N.O. – Head of the Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A. Yanushkevich st., Astana, Kazakhstan.

Issakhova G.D. – Senior Lecturer, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A. Yanushkevich st., Astana, Kazakhstan.

Н.О. Байгабылов, М.М. Кудабеков

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: n.baigabyl@mail.ru, kudabekov_mm@enu.kz)*

Развитие инклюзивной социальной политики в Казахстане

Аннотация. В данной статье рассматривается современное развитие инклюзивной социальной политики и ее положительное влияние на благополучие граждан. Инклюзивная социальная политика - это общество для всех, учитывая интересы всех граждан (люди с инвалидностью, дети, пожилые люди, мигранты, люди, страдающие хроническими заболеваниями, молодежь).

В статье рассматриваем необходимость отходить от политики целенаправленной защиты уязвимого населения и переходить к инклюзивной социальной политике, постулирующей и реализующей социальную защиту для всех на основе прав человека, согласно Рекомендациям, МОТ № 202, стандарты доступности, адаптируемости, приемлемости и гендерной чувствительности (АААГ). Влияние средств массовой информации, цифровых технологий, в частности, электронного правительства на развитие инклюзивного общества, доступности услуг, в том числе на искоренение неравенства согласно Целям устойчивого развития (ЦУР) №1: повсеместно покончить с нищетой во всех ее формах.

В этой статье утверждается, что лучшее понимание и применение правового принципа равенства и недискриминации может помочь политикам, администраторам социального обеспечения и другим специалистам-практикам улучшить инклюзивность в программах социальной защиты. Правозащитный подход к социальной защите – это не модное слово. Как показано в этой статье, этот нормативный подход может помочь политикам в разработке и реализации программ социальной защиты, которые не только охватывают беднейшие слои общества, но также уважают их достоинство и права.

Ключевые слова: средства массовой информации (СМИ), политическое поведение, цифровые технологии, электронное правительство, информационное общество, власть, политика, медиа, социальный институт.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-394-401>

Введение

«73% населения мира не имеют или имеют очень ограниченный доступ к социальной защите, что приводит к сохранению крайней нищеты и лишений в жизни большинства жителей мира» (МОТ (2014) World Social Protection Report 2014/15) [1].

В этом контексте главной задачей Республики Казахстан является доступность и качество существующих социальных гарантий и услуг населению.

Мы в итоге должны отходить от политики целенаправленной защиты уязвимого населения и переходить к инклюзивной социальной политике, постулирующей и реализующей социальную защиту для всех на основе прав человека, согласно Рекомендациям, МОТ № 202 [2].

Данная модель, учитывающая интересы «всех» и развитие услуг «для всех», – это главная идея инклюзивного общества.

На протяжении последних лет экономика Казахстана демонстрировала устойчивый рост, обеспечиваемый добывающей промышленностью, что способствовало увеличению государственных расходов на здравоохранение, образование и социальную защиту в абсолютном выражении. Государственные социальные расходы в интересах малоимущих слоев населения в 2021 году составляют 20,2% от общего бюджета Республики Казахстан (см. рис.1).

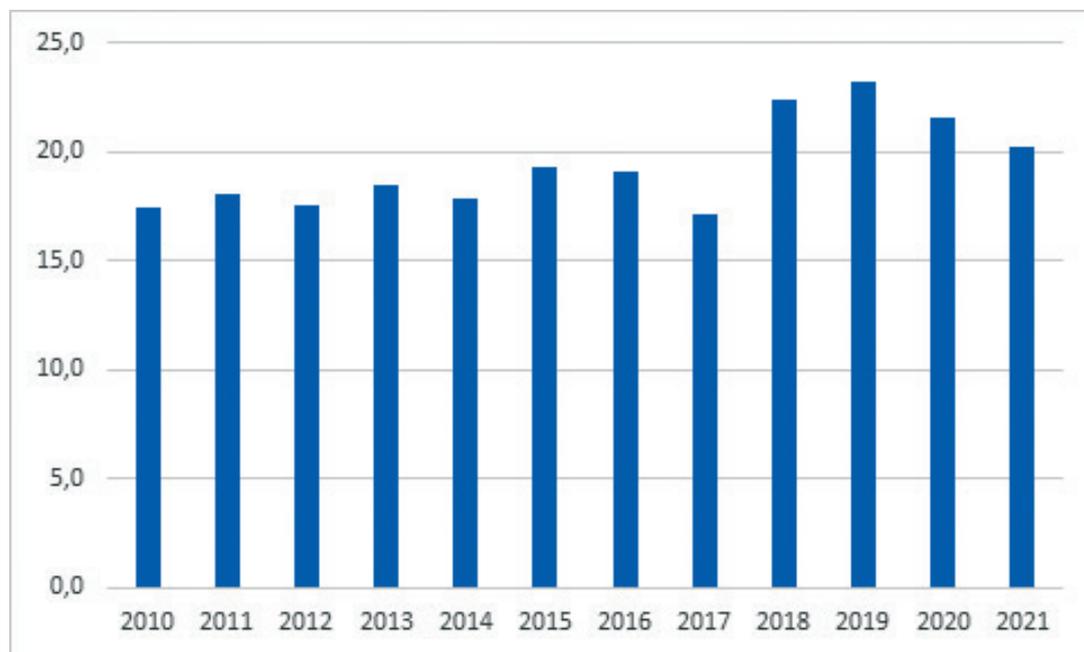

Рисунок 1. Доля государственных расходов на социальную защиту в процентах к общему бюджету, в %

Однако доля ВВП, направляемая на социальное развитие, ниже аналогичного показателя в странах Организации экономического сотрудничества и развития. В среднем страны мира расходуют на эти цели (исключая здравоохранение) 12,8% своего валового внутреннего продукта (ВВП). При этом, однако, у стран с высоким уровнем дохода на социальную защиту уходит 16,4 процента ВВП [3].

Метод исследования

Анализ развития инклюзивной социальной политики сделан на основе кабинетного исследования (Desk Research). Сбор информации из бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [4], официального сайта Международной организации труда (МОТ) [3], публикаций в СМИ и сети Интернет.

Задача кабинетного исследования – анализ инклюзивной социальной политики в Казахстане за последние годы.

Методология: при написании статьи использовались методы статистического и сравнительного анализа, а также контент-анализ социальной политики.

Обсуждение

Социальная защита стала ключевым элементом национальных стратегий человеческого развития, политической стабильности и инклюзивного роста для защиты

наиболее уязвимых людей от потрясений и стресса в течение их жизни. К настоящему времени многие страны добились значительного прогресса в расширении доступа к социальной защите. Тем не менее, существует ряд проблем, связанных с субъективными и объективными факторами, это доступность и инклюзивность услуг.

В начале 21-го века мы с гордостью поддерживаем сложившийся консенсус в отношении того, что социальная защита является одним из основных приоритетов развития. Хорошо продуманные и внедренные системы социальной защиты могут оказывать мощное влияние на формирование и развитие страны, повышать уровень человеческого капитала и производительности, искоренять нищету, сокращать неравенство и способствовать укреплению социального мира. Они являются неотъемлемой частью национальной стратегии развития, направленных на обеспечение инклюзивного роста и устойчивого развития со справедливыми социальными результатами.

Всеобщий охват и доступ к социальной защите имеют решающее значение для искоренения бедности и ускорения всеобщего благосостояния, что является двойной целью Всемирного банка к 2030 году. Всеобщий охват социальной защитой лежит в основе мандата МОТ, руководствующегося стандартами социального обеспечения МОТ, включая Рекомендацию № 202 о минимальных уровнях социальной защиты, принятую 185 государствами в 2012 году. Многие страны приступили к расширению охвата социальной защитой и сообщают о значительном прогрессе.

С 2000-х годов инклюзия и универсальность вновь вошла в повестку дня в области развития. Во-первых, это было образование: всеобщее начальное образование стало одной из целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия в 2000 году. В декабре 2013 г. Всемирный банк и ВОЗ взяли на себя обязательства по обеспечению всеобщего охвата услугами здравоохранения. Теперь настало время всеобщей социальной защиты.

Всеобщая социальная защита включает в себя адекватные денежные трансферты для всех, кто в них нуждается, особенно: детей; пособия/поддержку для лиц трудоспособного возраста в случае материнства, инвалидности, производственной травмы или для тех, кто не имеет работы; и пенсии для всех пожилых людей. Эта защита может быть обеспечена социальным страхованием, социальными пособиями, финансируемыми за счет налогов, услугами социальной помощи, программами общественных работ и другими схемами, гарантирующими гарантированный базовый доход.

Имеются значительные научные данные о том, что хорошо разработанные и внедренные системы социальной защиты могут стать основой устойчивого социально-экономического развития отдельных лиц, общин, наций и обществ.

Развитие инклюзивной социальной политики способствует:

- предотвращению и сокращению масштабов нищеты, социальной интеграции и уважению достоинства уязвимых групп населения;
- экономическому росту: повышение доходов увеличивает потребление, сбережения и инвестиции на уровне домашних хозяйств и повышает внутренний спрос на макроуровне;
- развитию человеческого потенциала: денежные трансферты облегчают доступ к питанию и образованию, что приводит к улучшению состояния здоровья, повышению показателей охвата школьным образованием, снижению показателей отсева из школ и сокращению детского труда;
- повышению производительности и возможности трудоустройства за счет увеличения человеческого капитала и производственных активов;
- защите отдельных лиц и семьи от потерь в результате потрясений, будь то пандемии, стихийные бедствия или экономические спады;
- укреплению политической стабильности и социального мира, сокращая неравенство, социальную напряженность и насильственные конфликты; социальная защита обеспечивает большую социальную сплоченность и участие;

это право человека, которым должен пользоваться каждый как член общества, включая детей, матерей, инвалидов, трудящихся, пожилых людей, мигрантов, коренные народы и меньшинства [5].

Сегодня почти 30 стран с низким и средним уровнем дохода имеют универсальные или почти универсальные программы социальной защиты. Более 100 других стран расширяют масштабы социальной защиты и ускоряют расширение льгот для новых групп населения. Всеобщая социальная защита чаще всего достигается за счет пенсий по старости. Всеобщая социальная защита детей также является реальностью в некоторых странах. Кроме того, универсальность защиты была подтверждена международными заявлениями Африканского союза, АСЕАН, Европейской комиссии, G20, ОЭСР и Организации Объединенных Наций.

Начиная с 2016 года, Организация Объединенных Наций приступила к реализации новой амбициозной повестки дня в области развития: целей устойчивого развития (ЦУР). Сегодня мир по-прежнему сталкивается с широко распространенной и хронической нищетой во многих местах, в то время как глобальное неравенство растет. Определяя приоритеты и в конечном счете принимая план на период после 2015 года, государства-члены определяют курс международных усилий в области развития на следующие пятнадцать лет вперед. Поэтому крайне важно сделать это правильно.

Социальная защита и, в частности, всеобщая социальная защита отражены в ЦУР, наборе согласованных целей и задач, которые были представлены государствам-членам в сентябре 2015 года на саммите ООН для принятия окончательной повестки дня. В документе определена основная роль социальной защиты в борьбе с бедностью и сокращении неравенства, а также содержится призыв к универсальным подходам к обеспечению социальной защиты при одновременном ускорении усилий в интересах бедных и уязвимых слоев населения. Системы социальной защиты, включая минимальные уровни социальной защиты, занимают видное место в наборе ЦУР: *Цель 1. Повсеместно покончить с нищетой во всех ее формах.*

Политика в области социальной защиты занимает видное место в других целях по достижению гендерного равенства и сокращению неравенства в доходах как между странами, так и внутри стран. Видение, разделяемое МОТ и Всемирным банком, подкрепляет всеобщее стремление повестки дня быть применимым ко всем странам, независимо от уровня дохода.

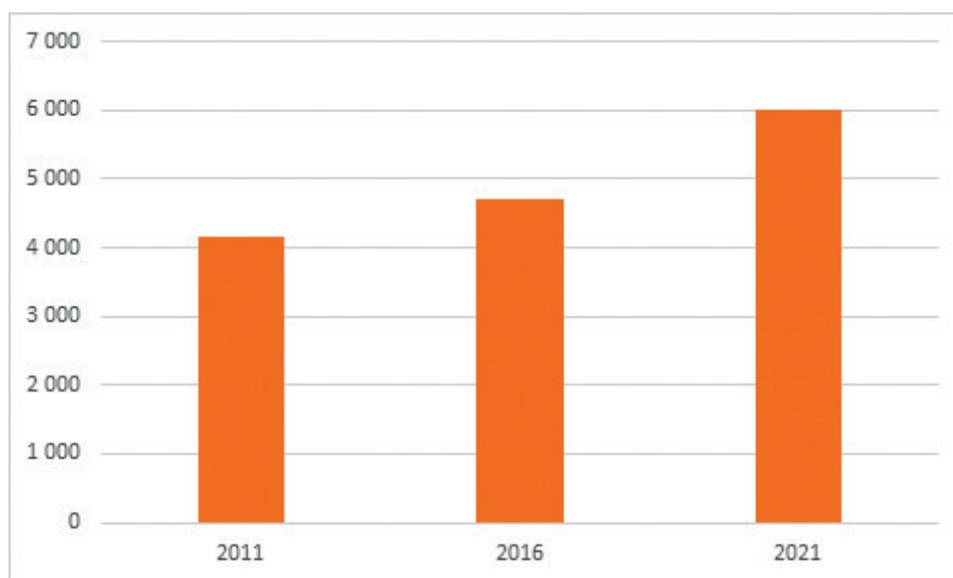

Рисунок 2. Доля населения, охватываемого минимальным уровнем/системами социальной защиты, тыс. чел.

Чтобы оценить, пользуются ли люди своим правом на социальную защиту без дискриминации, S. Carmona Magdalena (2017) предлагается использовать в качестве аналитического инструмента стандарты доступности, адаптируемости, приемлемости и гендерной чувствительности (AAAG).

Доступность. Программы социальной защиты должны быть доступны для всех. Необходимо устранить такие препятствия, как отсутствие информации, а также физические и административные барьеры, которые мешают наиболее изолированным или обездоленным группам общества получить доступ к программам социальной защиты наравне с остальным населением.

Адаптивность. Программы социальной защиты должны быть адаптированы к различным потребностям населения, которого они пытаются охватить, и учитывать местные условия и жизненный опыт. Особого внимания требуют барьеры, связанные с культурными ценностями (например, коренных народов) и технологическими проблемами (например, когда программы социальной защиты используют электронные методы платежей или биометрические системы).

Приемлемость. Программы социальной защиты должны быть экономически доступными для всех. Процессы регистрации в программе социальной защиты, получения пособий или подачи жалобы не должны быть дорогостоящими. Финансовый барьер возникает, когда денежные затраты на регистрацию в программе или получение платежей/услуг сравнительно превышают выгоды.

Гендерная чувствительность. Программы социальной защиты должны учитывать многие формы дискриминации, с которыми сталкиваются женщины, гарантируя, что они смогут воспользоваться преимуществами программы наравне с мужчинами. Это включает в себя обеспечение того, чтобы гендерные социальные нормы и патриархальные взгляды не препятствовали женщинам получать пользу от конкретной программы. Особое внимание следует уделять многочисленным формам дискриминации, которые могут возникнуть на пересечении пола с возрастом, расой, классом, инвалидностью и другими факторами [6].

В последние годы достигнут значительный прогресс в расширении охвата программами социальной защиты. Тем не менее, в Казахстане имеется ряд вопросов, требующих решения. В целом программы социальной защиты не в полной мере охватывают наиболее уязвимые и обездоленные группы общества. Это противоречит принципу равенства и недискриминации, который должны соблюдать органы социальной защиты. Это также противоречит недавнему глобальному обязательству «никого не оставить позади» в Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года.

Выводы

Развитие инклюзивной социальной политики будет способствовать дальнейшей поддержке усилий Республики Казахстан по совершенствованию социальной политики страны в соответствии со Стратегией «Казахстан 2050» и Национальным планом реализации прав и улучшения жизни инвалидов до 2025 года. Акцент будет сделан на развитие потенциала государственных органов и учреждений, носителей обязанностей, так и на расширение возможностей участия в социально-экономической жизни страны уязвимых слоев населения.

Государству необходима модернизация системы социальных услуг – комплекс мероприятий, которые могут помочь решить существующие проблемы, связанные с доступом к услугам и учетом различных потребностей населения. В частности, развивать и внедрять новые методологии и подходы к реализации социальной политики (проактивный формат оказания услуг, нормативно-подушевое финансирование, оценка потребностей человека и семьи в целом, оценка деятельности медико-социальных учреждений, методическое обеспечение оказания социальных услуг, расширение перечня социальных услуг и т.д.), которые позволят повысить эффективность системы. Кроме того, особое

внимание будет уделяться развитию кадрового потенциала и развитию социальной инфраструктуры.

Улучшение доступа к услугам через цифровизацию и информационные системы, таких, как электронное правительство, портал социальных услуг и мобилизация участия всех граждан в социально-экономической жизни через социальную и профессиональную реабилитацию и др.

Финансирование. Статья финансировалась в рамках проекта «Политические последствия интернета и новых цифровых медиа в Центральной Азии» (ИРН BR18574218).

Список литературы

1. International Federation of Social Workers, «THE ROLE OF SOCIAL WORK IN SOCIAL PROTECTION SYSTEMS: THE UNIVERSAL RIGHT TO SOCIAL PROTECTION». [Электронный ресурс] – URL: <https://www.ifsw.org/the-role-of-social-work-in-social-protection-systems-the-universal-right-to-social-protection/> [дата обращения: 05.07.2023].
2. «Social Protection Floors Recommendation» International Labour Organization (ILO). [Электронный ресурс] – URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524 [дата обращения: 01.08.2023].
3. «International Labour Organization (ILO)». [Электронный ресурс] – URL: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> [дата обращения: 05.07.2023].
4. «Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан». [Электронный ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/> [дата обращения: 05.07.2023].
5. International Labour Organization (ILO). «A SHARED MISSION FOR UNIVERSAL SOCIAL PROTECTION Concept Note». [Электронный ресурс] – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/genericdocument/wcms_378996.pdf [дата обращения: 05.07.2023].
6. Magdalena S.C. «Ensuring inclusion and combatting discrimination in social protection programmes: The role of human rights standards» // International social security review. – 2017. – Vol. 70(4). – P. 13-43.
7. «The World Bank» World Bank Group. [Электронный ресурс] – URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> [дата обращения: 15.09.2022].

Н.О. Байғабылов, М.М. Құдабеков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы инклюзивтік әлеуметтік саясаттың дамуы

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті әлеуметтік саясаттың қазіргі дамуы және оның азаматтардың әл-ауқатына оң әсері қарастырылған. Инклюзивті әлеуметтік саясат – бұл барлық азаматтардың (мүгедектердің, балалардың, қарттардың, мигранттардың, созылмалы аурумен ауыратындардың, жастардың) мүдделерін ескере отырып, барлығына арналған қоғам.

Мақалада халықтың осал топтарын мақсатты қорғау саясатынан бас тарту және ХЕҰ № 202 Ұсыныстарына сәйкес адам құқықтары негізінде барлығын әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ететін және жүзеге асыратын инклюзивті әлеуметтік саясатқа көшу қажеттілігі қарастырылады. , қолжетімділік, бейімделушілік, қолайлылық және гендерлік сезімталдық стандарттары (АААГ). БАҚ-тың, цифрлық технологиялардың, атап айтқанда, электронды үкіметтің инклюзивті қоғамды дамытуға, қызметтердің қолжетімділігіне, оның ішінде №1 Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) сәйкес теңсіздікті жоюға әсері: барлығында кедейлікті жою оның барлық жерде формалары.

Бұл мақалада теңдік пен кемсітпеудің құқықтық принципін жақсырақ түсіну және қолдану саясаткерлерге, әлеуметтік қамсыздандыру әкімшілеріне және басқа да тәжірибешілерге әлеуметтік қорғау бағдарламаларындағы инклюзивтілікті жақсартуға көмектесетіні айтылады. Әлеуметтік қорғаудың құқыққа негізделген көзқарасы көп тараған сөз емес. Осы мақалада көрсетілгендей, бұл нормативтік тәсіл саясаткерлерге қоғамдағы ең кедей топтарға қол жеткізіп қана қоймай, олардың

қадір-қасиеті мен құқықтарын құрметтейтін әлеуметтік қорғау бағдарламаларын әзірлеуге және жүзеге асыруға көмектесе алады.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ), саяси мінез-құлық, цифрлық технологиялар, электронды үкімет, ақпараттық қоғам, үкімет, саясат, БАҚ, әлеуметтік институт.

N.O. Baigabylov, M.M. Kudabekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Development of inclusive social policy in Kazakhstan

Abstract. This article examines the current development of inclusive social policy and its positive impact on the well-being of citizens. An inclusive social policy is a society for all, considering the interests of all citizens (people with disabilities, children, the elderly, migrants, people suffering from chronic diseases, youth).

The article considers the need to move away from the policy of targeted protection of the vulnerable population and move towards an inclusive social policy that postulates and implements social protection for all based on human rights, in accordance with the Recommendations, ILO No. 202, standards of accessibility, adaptability, acceptability and gender sensitivity (AAAG). The impact of the media, digital technologies, in particular e-government on the development of an inclusive society, the availability of services, including the eradication of inequality in accordance with the Sustainable Development Goals (SDG) No. 1: end poverty in all its forms everywhere.

This article argues that a better understanding and application of the legal principle of equality and non-discrimination can help policy makers, social security administrators, and other practitioners improve inclusiveness in social protection programs. A rights-based approach to social protection is not a buzzword. As shown in this article, this normative approach can help policy makers design and implement social protection programs that not only reach the poorest in society, but also respect their dignity and rights.

Keywords: mass media (media), political behavior, digital technologies, e-government, information society, government, politics, media, social institution.

References

1. International Federation of Social Workers, «THE ROLE OF SOCIAL WORK IN SOCIAL PROTECTION SYSTEMS: THE UNIVERSAL RIGHT TO SOCIAL PROTECTION». [Electronic resource] – Available at: <https://www.ifsw.org/the-role-of-social-work-in-social-protection-systems-the-universal-right-to-social-protection/> [Accessed: 05.07.2023].
2. «Social Protection Floors Recommendation» International Labour Organization (ILO). [Electronic resource] – Available at: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524 [Accessed: 01.08.2023].
3. «International Labour Organization (ILO)». [Electronic resource] – Available at: <https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm> [Accessed: 05.07.2023].
4. «Byuro nacional'noj statistiki Agenstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan» ["Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan"]. [Electronic resource] – Available at: <https://stat.gov.kz/> [Accessed: 05.07.2023]. [in Russian]
5. International Labour Organization (ILO). «A SHARED MISSION FOR UNIVERSAL SOCIAL PROTECTION Concept Note». [Electronic resource] – Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/genericdocument/wcms_378996.pdf [Accessed: 05.07.2023].
6. Magdalena S.C. «Ensuring inclusion and combatting discrimination in social protection programmes: The role of human rights standards», *International social security review*, 70(4), 13-43 (2017).
7. «The World Bank» World Bank Group. [Electronic resource] – Available at: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> [Accessed: 15.09.2022].

Сведения об авторах:

Байгабылов Н.О. – Ph.D., и.о. доцента кафедры социологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кудабеков М.М. – магистр социальных наук, докторант международного проекта SOLID, старший преподаватель кафедры социологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baigabylov N.O. – PhD, Associate Professor, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kudabekov M.M. – Master of Social Sciences, PhD student, Senior Lecturer, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

З.М. Байзакова

АО «Орта Азиялық Электроэнергетикалық Корпорациясы», Астана, Қазақстан
(e-mail: zamira.kz0994@mail.ru)

Төртінші өндірістік революция кезеңіне өтудегі еңбек нарығының трансформациясы

Аңдатпа. Цифрлік экономиканың дамуына байланысты өзгерістерге ұшырап отырған салалардың бірі – еңбек нарығы болып табылады. Еңбек нарығы қоғамның экономикалық, әлеуметтік және саяси өміріне тікелей әсер етеді. Қазіргі таңда ғылыми-техникалық жаһандану процесінің ықпалына ұшыраған әлем қыр-сыры толық ашылмаған тенденциялармен кездесіп отыр. Мұндай тенденциялар нәтижесінде қоғамда алып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер еңбек нарығына айтарлықтай әсерін тигізіп отыр. Бұл процестің орын алуын ғылымда “Төртінші өндірістік революцияның” басталуымен байланыстырады. Еңбек нарығын цифрландырудың нәтижесінде адамзат классикалық еңбек дағдысынан жаңа трансформацияланған еңбек қатынастарына өту кезеңін бастап кешіп отыр. Осындай өтпелі кезеңдегі өзгерістерге байланысты әр мемлекет жаһанданудың талаптарын қанағаттандыруды алдыңғы қатарлы мақсаттардың біріне айналдырып отыр. Сол себепті заң жүзінде бекітіліп үлгермеген, алайда қоғамда, әлеуметтік ортадағы тәжірибеде қарқынды іске жүзеге асырылып, қолданылып отырған заманның жаңа талаптарын білу өзекті болып отыр. Мақалада ғылыми-техникалық прогресс салдарына бейімделген еңбек нарығындағы теңсіздік пен цифрландыру нәтижесінде кездесетін талаптар мен тәуекелдер қарастырылады. Зерттеу барысында еңбек нарығының классикалық моделінен қысқа мерзімде жаңа жаһандық моделіне өтуіне әсер еткен факторлар анықталып, нәтижесінде туындайтын тәуекелдер анықталады. Адами капиталдың жаңа еңбек моделіндегі рөліне назар аударған жөн. Классикалық әлеуметтанушылардың зерттеген бейімделу теориясының цифрландырылған еңбек нарығында қолданылуы өзекті. Еңбек моделінің жаңа нұсқасы білікті мамандардың жетіспеушілік мәселесін туындатып отыр. Ал классикалық еңбек нарығындағы біліктілігі төмендеу мамандардың жаңа дәуір талаптарына сай бола алмауына әлеуметтік жағдайының, психологиялық күйінің өзгеруімен қатар, ел экономикасының дәрежесіне де ықпалын тигізуде.

Түйін сөздер: төртінші өндірістік революция, экономикалық әлеуметтану, еңбек нарығы, еңбек нарығының трансформациялануы, цифрландырылған экономика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-402-411>

Кіріспе

Адамзат тарихында экономикалық жүйенің, әлеуметтік құрылымның прогрессивті өзгеруінің негізгі көзі ретінде өндірістік революция танылса, қазіргі таңда адамдардың өмір сүруін жеңілдетіп, сапасын жақсартуын цифрландырылған трансформация қамтамасыз етеді. Технологиялар мен ғылымның дамуы нәтижесінде әлемді автоматтандырудың шексіз мүмкіндіктері күннен күнге кеңейіп келеді. Осындай цифрландырылу ықпалына ұшыраған салалардың бірі – еңбек нарығы жаңа қалыптарды қолға алуды талап етті. Әсіресе 2020 жылы түрткі болған пандемия көптеген мемлекеттердің экономикасына,

оның ішіндегі еңбек нарығында жаңа сұраныстарға сай біршама өзгерістердің туындауына әсер етті.

Жұмыс іздеу және жұмысшыларды жалдау қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттердің экономикасында тұрақты дағдыға айналған деуге болады [1]. Американдық экономика ғылымдарының профессоры Ларс Осбергтің пікірінше, жұмысты іздеу мен онымен қамтамасыз ету қарқындылығы әр түрлі макроэкономикалық талаптарға тікелей байланысты. Дегенмен экономиканың қай деңгейі болмасын цифрландыру процесіне ұшыраған еңбек нарығы қоғамда жаңа талаптарды қажет етеді.

Классикалық еңбек нарығының цифрлік трансформациялану процесіне ұшырау ерекшеліктерін анықтауда экономикалық әлеуметтанудағы классикалық теориялар негізін салған Э.Гидденс пен Г.Беккердің заманауи әлемге типізер қатер мен тәуекелдер туралы еңбектерінде атап өтілген. Мәселен мақдональдсандыру жүйесінің процесі рационалды тұрғысынан бөлек иррационалды жақтарын да байқатады. Гидденс пен Беккердің сипаттаған тәуекелдерін веберлік иррационалдықтың рационалдығы теориясымен түсіндіріп өтуге болады.

Қолданыстағы еңбек нарығындағы жүйенің осал тұстарын жетілдіретін, жаңа талаптарға сәйкестендіруге мүмкіндіктерін ашатын, оны жетілдіру мақсатында туындауы мүмкін тәуекелдерін алдын алуды көздейтін және адами капиталды дамытатын нұсқауларды қарастыру қазіргі зерттеушілер арасында өзекті болып табылады. Бұл зерттелген ақпараттың негізінде еңбек нарығының жаһандану динамикасына сай қолданыстағы жүйедегі мәселелерді алдын алу және шешуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдісі

Төртінші өнеркәсіптік революцияға көшу кезеңіндегі еңбек нарығының жай-күйін талдау кабинеттік зерттеу (Desk Research) негізінде жасалды. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының, Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) ресми сайтынан және БАҚ пен Интернет желісіндегі жарияланымдардан ақпарат жиналды.

Кабинеттік зерттеудің міндеті – төртінші өнеркәсіптік революцияға көшу кезеңіндегі еңбек нарығының жай-күйін талдау.

Мақаланы жазу кезінде статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

Төртінші өнеркәсіптік революцияның еңбек нарығына ықпалын зерттеген, сонымен қатар еңбек нарығының трансформациялануының салдарынан туындаған талаптарды, жаңа еңбек қатынастар мен жаңа кәсіптерді зерттеуге үлесін қосқан қазіргі таңдағы шетелдің ой өкілдерінің ғылыми зерттеулері жарық көруде. Соңғы бес жыл ішінде төртінші өндірістік революция мен гиг экономика туралы зерттеулер белсенді жүргізіліп жатыр. Ғылымдағы еңбек нарығында цифрландырудың ықпалын зерттеген Р.Бергер, В.Б.Гоулд, Ж.Валендук, М.Грэхэм, Г.Джонсон секілді авторлар ақпараттық технологияларға байланысты адамдардың дәстүрлі өмір салтының өзгеруі – адамзаттың еңбек саласына радикалды әсер ете бастағанын атап өтті. Зерттеушілердің жұмыстарына көз жүгіртсек, цифрландыру процесіне ұшырайтын еңбек нарығының салдарын жағымды және жағымсыз жағынан қарастыруға болады. Соңғы бес жыл ішінде әлем басынан өткізген пандемия, гиг-экономиканың салдарынан туындайтын кедергілер мен қиындықтарды зерттеген авторлардың еңбектеріне эмпирикалық деңгейдегі ғылыми әдіс қолдана отырып, Еңбек саласындағы халықаралық ұйымдардың есептері (ХЕҰ), БҰҰ Орнықты Даму мақсаттары секілді халықаралық ұйымдардың, сонымен қатар отандық еңбек нарығының жағдайын ҚР Президент жолдаулары мен мемлекеттік бағдарламалары, ҚР Еңбек ресурстарын дамыту орталығының есептеріне талдай отырып қарастыруға болады.

Неміс профессоры Шваб Клаус өзінің “Төртінші өндірістік революция” атты еңбегінде жаңа эраның ерекшелігін үш негізгі факторлармен: даму жеделдігі, оның тереңдігі мен кеңдігі, жүйелік әсерімен сипаттайды [2]. Алдыңғы революцияларға қарағанда төртінші революция экспоненциалды өсімімен ерекшеленеді. Жасанды интеллект, оқу машиналары, аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етумен сипатталатын бұл кезеңді Массачусетск технологиялық институтының профессорлары Эрик Бриниолфсон және Эндрю МакАфи “екінші машиналық дәуірі” деп те атайды [3]. Олардың пайымдауынша әлемде жаңа технологиялардың нәтижесінде бұрын-соңды кездеспеген процестер орын алады. Шваб Клаус осындай өндірістік революцияға мемлекеттер экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйе тұрғысынан әлі дайын емес, қазіргі таңдағы басқару деңгейі мен алып жатқан өзгерістерді толық түсіну деңгейі өте төмен деп есептейді. Нәтижесінде төртінші өндірістік революцияның тәуекелдерін анықтайтын, қоғамның болып жатқан өзгерістерді кері қабылдауын алдын алатын бірыңғай концепция жасалынбаған. Әсіресе цифрландыру ықпалына түскен еңбек нарығы мен өндіріс саласы бірқатар кедергілерге ұшырайды.

Халықты жұмыспен қамтуда технологиялық революция тек сандық жағынан ғана емес, сонымен қатар сапасы жағынан ықпалын тигізді. Бұл дегеніміз еңбек нарығындағы жаңа еңбек орындарының алмасуы мен көбеюінен бөлек, халықты жұмыспен қамту сипаты классикалық еңбек нарығынан келесі жаңа кезеңге өтті. Мұндағы классикалық еңбек нарығы – аграрлықтан өнеркәсіптік өндіріске өту кезі деп түсіндіріледі. Бұл кездегі классикалық жұмысшы болып зауыттағы адам танылды (1-сурет). Оның сипатына сай жұмыс уақыты, демалыс мезгілі, еңбек ақысы, қауіпсіздік пен еңбек гигиенасы институттары қалыптасқан. Ал жаңа кезеңге өту белгісін бейресми еңбек ету, өзін-өзі жұмыспен қамту, онлайн платформаларда еңбек ету нысандардың кең етек кездесуінен көруге болады.

Сурет 1. Еңбек нарығының Төртінші өндірістік революция дәуіріне өту кезеңдері

2019 жылы Халықаралық еңбек ұйымының мерейлік конференция талқылауының басты назарына түскен бұл сұрақ бойынша заманауи технологиялардың еңбек нарығына тигізген әсерінен туындайтын өзгерістерге сай ұсынылған реформалар жүргізу қажеттілігі айтылады. Мәселен, еңбек қызметінің нысанына қарамай (бейресми еңбек ету, өзін-өзі жұмыспен қамту, онлайн платформаларда еңбек ету) барлық жұмыс істеуші тұлғалардың құқықтарын қорғау қажеттілігі айтылады. Осыдан классикалық еңбек қатынастарының ыдырау феномені байқауға болады [4]. Аталған ұйымның есебінде адамның жаңа өмірдегі

цифрлық өзгерістерге бейімделуге көзделген үш негізгі бағыттарды жүзеге асыру көзделді. Оның ішінде біліктілігін өмір бойы қайта даярлау, жаңа еңбек нарығына бейімделудегі өтпелі кезеңдерде қолдау, әлеуметтік қорғауды қарқынды кеңейту айтылады. Бұл халықаралық аренадағы әлі пандемия ықпалына ұшырамаған еңбек нарығының трансформациялану өзектілігінің маңыздылығын көрсетеді. COVID-19 байланысты пандемия еңбек нарығындағы жағдайды қиындатумен қатар, әлем экономикасының даму құрылысын өзгертіп, еңбек нарығында жаңа талаптар енгізді. Жоғарыда айтылған жаңа кезеңді жылдамдатты, яғни көптеген жылдарға созылатын процесті бір жыл ішінде жүзеге асыруға ықпал етіп, тездетті деуге болады.

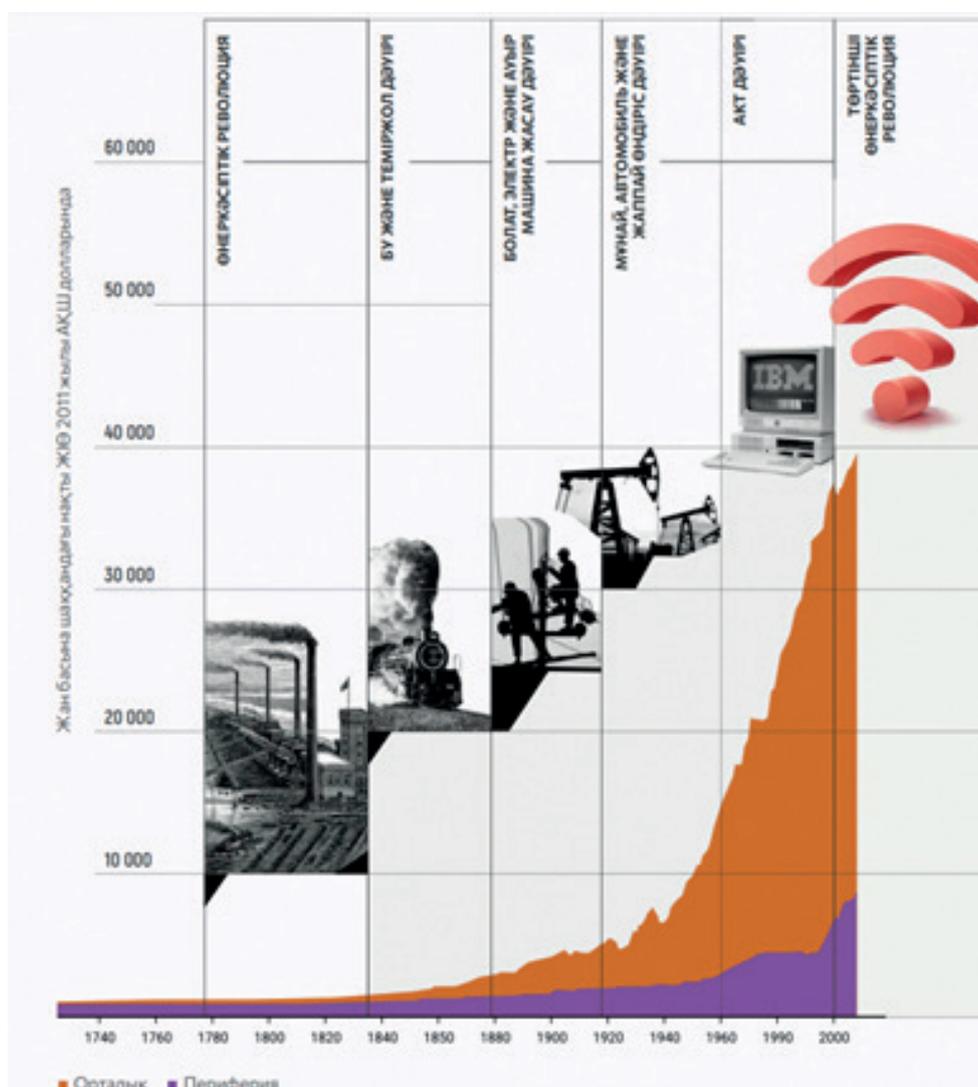
Пандемияның әсері кәсіптердің уақытша жойылуына, кейбірінің күрт өсуіне әсер етуден бөлек, бірнеше кәсіптердің мәртебесі мен құндылықтарының өзгеруіне ықпал етті. А.Крамер, К.З.Крамер өз зерттеуінде кәсіптерге қатысты пандемияның салдарын негізгі үш топқа бөліп қарастырады. Біріншіден, әлеуметтік-экономикалық мәртебенің көрсеткіші болып табылатын, билік пен беделдің артықшылығын көрсететін кәсіби мәртебенің макро және микродеңгейде өзгеруі. Бұл жердегі макро деңгейдегі өзгеруге белгілі бір кәсіптік сұраныс пен ұсыныстың өсуі немесе төмендеуі, ал микро деңгейде кейбір кәсіптердің маңыздылығы мен рөлінің өзгеруі айтылады. Екіншіден, қашықтықтан немесе үйден қызмет ету нысанының ерекшелігінің өзгеруі. Мұндай жұмыс нысанында адамның кәсіби және жеке сипаттамалырының өзара әрекеттесуінен нәтиже шығады. Үшіншіден, кәсіби сегментацияның өзгеруінен, гендерлік, нәсілдік және этникалық теңсіздікке алып келеді [5]. Шынымен де, пандемия салдарынан ең алдымен жалақысы мен біліктілігі төмен жұмысшыларғы теріс әсерін тигізді: тамақ және сусын жеткізу қызметіндегі 9,77 млн адам, жалпы мақсатта қолданылатын тауарлар дүкендеріндегі қызметкерлер саны 2,84 млн адам, ойын-сауық, құмар ойындар мекемелердегі адам саны 2,20 млн, көлік және оның бөлшектерінің агенттері болып істейтін 2,01 млн адам зардап шеккен [6]. Ал біліктілігі жоғары мамандар экстремалды еңбек жағдайында өнімділігін көрсете білді, осыған байланысты қызмет беруші тараптан бұл мамандардың дамуына инвестиция бөлінеді. Мұндай типтегі мамандар кез-келген экономикалық күйзелістердің кедергілеріне төтеп бере алуына ұмтылады. Бұл қасиет – төртінші өндірістік революция кезіндегі еңбек нарығының табысты маманның дағдысына айналды. Икемділік таныту – жаһанданған еңбек нарындағы кәсіби талап. Еңбек нарығындағы бейімділігін әлеуметтік мобильділік теориясының авторы Сорокиннің терең зерттеуіне негіздеуге болады. Заманауи мамандардың тік сызық бойымен болатын (вертикалды) және көлденең сызық бойындағы (горизонталды) әлеуметтік мобильділіктің орын алуы кездеседі. Әсіресе еліміздің қоғамында вертикалды, яғни бір стратадан екіншісіне ауысуы нәтижесіндегі әлеуметтік жағдайының өзгеруі жиі кездеседі. Э.Гидденс те бұл тип туралы адамның психологиялық күйзеліске ұшырауы және бұрынғы статус дәрежесінен айырылу салдарынан туындайды деп атап өткен.

Классикалық еңбек нарығы моделіне қарағанда заманауи еңбек нарығының талаптары сан алуан. Соның бірі - білікті жұмыс күшін өндіру және жұмыс тиімділігін арттыру. Экономиканың жетекші салаларында жеткілікті деңгейдегі біліктілікке ие жұмыс күшінің аз болуы - ел дамуының аумақтық біркелкі болмауына ықпал етеді. Жұмыс күшінің біліктілігін артуын көздейтін факторларға - адами капиталдың дамуы жатады.

Стратегиялық басқарумен байланысты міндеттерді шешуге маманданған халықаралық консалтингтік компания McKinsey-мен жасалған болжам бойынша автоматтандыру нәтижесінде қара күшпен жасалатын еңбектің 81 пайызы алмастырылады. Үлкен деректерді талдау бойынша Big Data-ны мысылға келтіруге болады: оның көмегімен еңбек уақыты 69 пайызға үнемделеді. Еңбек нарығына цифрлық ықпал тек жұмыс күнін үнемдеуге ғана әсер етпей, сонымен қатар еңбек ету күндерінің қысқаруына ықпал етуі мүмкін. Мәселен “Alibaba Group” компаниясының басқарушысы Джек Ма 2050-жылына қарай еңбек ету аптасы 4 күнге, ал еңбек ету жұмыс күні 4 сағатқа қысқаруы мүмкін деген болжам жасаған. Мұндай тәжірибе Жапония елінің “Microsoft” компаниясымен 2019 жылы жүргізілген. Компания басқару тобының шешімімен 2300 жұмысшыларға жұма

күндері жұмыс істеуге рұқсат етілген. Тәжірибе нәтижесінде жұмысшылардың еңбек өнімділігі 40 пайызға өсімді көрсеткен. Бұл да - жаңа зерттеудің бағыты.

Нобель сыйлығына ие болған еңбегінде, американ экономисті Гэри Беккер қазіргі заманғы капитализмнің экономикасын адам капиталының экономикасы деп атап өткен. Дүниежүзілік Банктік анықтамасына сәйкес, адами капиталға адамдар инвестициялайтын және өмір бойы жинақтайтын білім, дағдылар мен денсаулық кіреді. Бұл олардың әлеуетін жүзеге асыруға және қоғамға пайдалы болуға мүмкіндік береді. Сол себепті заманауи автоматтандыру мен технологиялық жетістіктерге қол жеткізуге себепкер болған – адам капиталына инвестиция салу – еңбек нарығында өзекті және маңызды рөл алып отыр. Қазіргі таңда әр мемлекет жаһандану динамикасына сай халық жағдайын жақсарту мақсатында жыл сайын реформалар мен жаңа бағдарламаларды іске асырады. Ғылыми-техникалық прогрестің, цифрлік экономиканың дамуы елдер арасындағы теңсіздікке алып келді. Ғылыми-техникалық прогрестің бірнеше толқындарының арқасында Батыс Еуропа, сонымен қатар Аустралия, Канада, Жаңа Зеландия, АҚШ және Жапония көш бастады. Ал басқа елдердің көпшілігі периферияда қалды (2-сурет).

Сурет 2. Ғасырлардағы ғылыми-техникалық прогресс және теңсіздік. ЮНКТАД-ң 2021 жылға арналған технологиялар мен инновациялар туралы баяндамасына негізінделген ЕРДО-ның 2022 жылғы баяндамасынан алынған

Елдің экономикасы мен әлеуметтік ахуалға ықпал ететін еңбек нарығын жетілдіру - халық алдындағы басты мәселелердің бірі болып табылады. Заманауи өзгеріс динамикасына сай, сұранысқа ие, жоғары білікті мамандарды дайындау – елдің экономикасын жетілдіруге септігін тигізеді.

Президент Қасым Жомарт Тоқаевтың жариялаған халықтың экономикалық-әлеуметтік даму мен әл-ауқатын арттыру жолында бірталай реформалар жүзеге асыруда. “Қазіргі заманда бәсекеге қабілеттіліктің басты факторының бірі – барынша цифрландыру. Қазақстан үшін заманауи цифрлық технологиялар трансферті, индустрия элементтерін енгізу айрықша маңызды. Біз шетелдегі стратегиялық серіктестерімізбен белсенді жұмыс істеуге тиіспіз. Сонымен бірге, отандық IT секторды дамытып, күшейте түсу де маңызды. Елімізге жас, білімді әрі ынталы мамандар керек. Цифрландыру жөніндегі ұлттық жобаның аясында кемінде 100 мың жоғары білікті IT маман даярлау қажет. Цифрлық саладағы қызметтер мен тауарлардың экспорты 2025 жылға қарай кемінде 500 миллион долларға жетуге тиіс. Қазіргі кезде еңбек шарты, кәсіподақ, еңбек демалысы сияқты ұғымдар өзгеріске ұшырауда. Фрилансерлердің, аут-сиафферлердің және басқаларының саны көбеюде. Осыған байланысты нормативтік реттеулерді қайта қарау қажет”, – деп Қазақстан Президенті жаһандық технологиялық трендтердің еңбек нарығындағы кең трансформациялануына ықпалын тигізетінін атап өтті [7].

Еңбек ресурстарын дамыту орталығының 2022 жылы жарыққа шыққан “Қазақстанның еңбек нарығы: цифрлық шындық жолында ұлттық баяндамасы” “технологиялық жұмыссыздық” тәуекелдерімен және оның салдарымен байланысты еңбек нарығы үшін өзекті мәселелерді көтереді. Баяндамада Дүниежүзілік экономикалық форумға сәйкес болашақтың сұранысқа ие мамандықтар тізімі құрылған (3-сурет) [8].

Сурет 3. Болашақтағы сұранысқа ие мамандықтар
ҚР Еңбек ресурстарын дамыту орталығының есептерінен алынған

Нәтижелер

К.Л.Томашевский зерттеуінде Евразиялық экономикалық ұйымның мүшелері жаһандық цифрлі трансформация туындатқан еңбек нарығындағы жаңа жағдай талаптарына ұшыраған бірнеше салдарын атап көрсетті: мүше-мемлекеттердің экономикасындағы әр саласында еңбек ресурстарына қатысты теңгерімсіздік байқалуы, бұл еңбек ресурстардың ағыны ұйымның қатысушысы болып табылмайтын мемлекеттерге және жаһандық цифрлік платформалардағы экокүйелерге тыс шығуы болып табылады [9]. Бұдан еңбек нарығының трансформациялану процесін уақытылы және эффективті реттелмеуінің салдарынан халықаралық ұйым ішіндегі саясатта да мәселелер туғызатынын көрсетеді деген қорытындыға келуге болады. Сонымен қатар, бұл зерттеуде Ресей және Беларусь мемлекеттерінің заңнамасына салыстырмалы зерттеу жүргізе келе, цифрлік экономиканың дамуына басым кедергілерді жоюға бағытталған қолайлы жолдары, атап айтқанда құқықтық база құру жобалары талқыланады. Бұл – әлі де астары толық ашылмаған, қазіргі ғылым және заң саласындағы зерттеуге жататын өзекті сұрақтардың бірі.

ХЕҰ-ның 2023 жылғы экономикалық құлдыраудың еңбек нарығына тікелей әсері туралы есебінде әйел адамдардың басым бөлігі 2020 жылы жұмыс орындарынан айырылғаны айтылады. Халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі 2022 жылы “ковидтік” дағдарысқа дейінгі көрсеткіштен де асып түсті. Алайда оның басым бөлігі бейресми экономиканың нәтижесі болып келеді: әйелдер арасында әрбір бес жұмыс орнының төртеуі, ал ер адамдардың арасында үш жұмыс орнының екеуі бейресми экономиканы құрайды [10]. Пандемиядан кейінгі кезеңдегі еңбек нарығының жұмыспен қамтылу қарқыны цифрландырудың ықпалымен қарқынды дамыды: қашықтықтан жұмыс істеу немесе өзін-өзі жұмыспен қамтушылар көбейді.

Стратегиялық басқарумен байланысты міндеттерді шешуге маманданған халықаралық консалтингтік компания McKinsey-мен жасалған болжам бойынша автоматтандыру нәтижесінде қара күшпен жасалатын еңбектің 81 пайызы алмастырылады. Үлкен деректерді талдау бойынша Big Data-ны мысылға келтіруге болады: оның көмегімен еңбек уақыты 69 пайызға үнемделеді. Еңбек нарығына цифрлық ықпал тек жұмыс күнін үнемдеуге ғана әсер етпей, сонымен қатар еңбек ету күндерінің қысқаруына ықпал етуі мүмкін. Мәселен “Alibaba Group” компаниясының басқарушысы Джек Ма 2050-жылына қарай еңбек ету аптасы 4 күнге, ал еңбек ету жұмыс күні 4 сағатқа қысқаруы мүмкін деген болжам жасаған. Мұндай тәжірибе Жапония елінің “Microsoft” компаниясымен 2019 жылы жүргізілген. Компания басқару тобының шешімімен 2300 жұмысшыларға жұма күндері жұмыс істеуге рұқсат етілген. Тәжірибе нәтижесінде жұмысшылардың еңбек өнімділігі 40 пайызға өсімді көрсеткен. Бұл да - жаңа зерттеудің бағыты.

Еңбек нарығының трансформациялану қарқынының жедел дамуының әсерінен оған толық сәйкес келетін жүйе түбегейлі қанағаттандыратын деңгейде қамтамасыз етілмеген. Біріншіден, жаңа технологиялық инновациялардың енгізілуімен адамдардың еңбек дағдыларына жаңа талаптар пайда болды. Алайда, қашықтықтан жұмыс - бұл бір мәнді емес игілік. Мұндай қорытындыға сарапшылар ЖІӨ мен қашықтықтан жұмыспен қамту арасындағы байланыс инверттелген U әрпі түрінде екенін, яғни белгілі бір уақытқа дейін қашықтықтан жұмыспен қамту үлесінің өсуі экономикаға оң, содан кейін 37 теріс әсер ететінін атап өтті [11].

Қорытынды

Цифрландыру процесіне ұшыраған еңбек нарығының салдары қолайлы жағдайлар туғызумен қатар, біршама кедергілер тудыртады.

Дәстүрлі еңбек қатынастары жаңадан қалыптасқан еңбек алмасу қатынастарына айналады. Табыстың жаңа мүмкіндіктерді іздеген халық және әлеуметтік желілер

платформасында табыс табу көзінің кең етек алуы мамандықтардың жаңа бағытын туындатты. Еңбек нарығын цифрландыру нәтижесінде заманауи ақпараттық технологияларды қолдану үшін мамандар өз білімдері мен дағдыларын қайта жаңартуына мәжбүр болуда. Жаңадан цифрлық мамандықтардың пайда болуымен байланысты еңбек нарығында жаңа талаптар қалыптасты.

Еңбек нарығындағы цифрландыру талаптарына сай болу үшін еңбек нарығы мен білім беру жүйесі арасындағы байланыс тығыз орнатылған жүйе орнатуды қажет етеді. Өкінішке орай қазіргі таңда көптеген өзектілігін жоғалтқан мамандықтар иесі заман талабына сай жаңа білім алуды талап етіп отыр. Бұл, біріншіден қаражаттың, екіншіден уақыттың екі есе жоғалтудың салдарына алып келіп отыр.

Цифрландыру процесіне ұшыраған еңбек нарығының кедергілермен күресудің бірден-бір жолы – елдегі ішкі және халықаралық аренадағы сыртқы ортақ саясатты жаһанданумен қатар жетілдіре отыру қажет.

Қаржыландыру. «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті» мемлекеттік мекемесі (грант № АП14869561) тарапынан «Жаңа Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: халықтың өмір сүру деңгейін көтеру және әлеуметтік осал топтарға арналған оңтайлы әлеуметтік саясатты қалыптастыру» жобасы аясында зерттеу жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Holt C., David M.H. The Concept of Job Vacancies in a Dynamic Theory of the Labor Market. In: The Measurement and Interpretation of Job Vacancies // NBR Other Conference Series, 5, Columbia University Press. – New York, 1966. – 73-110 p.
2. Klaus Schwab. The Forth Industrial Revolution // World Economic Forum. – Geneva, 2016. – P. 192.
3. Erik Brynjolfsson and Andrew McAfee, The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies //The Washington Post. – 2015. – Vol. 16(2). – P. 112-115.
4. Работать ради лучшего будущего – Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. [Электронды ресурс] – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (өтініш берілген күн: 25.05.2023).
5. Amit Kramer, Karen Z. Kramer. The potential impact of the Covid-19 pandemic on occupational status, work from home, and occupational mobility // Journal of Vocational Behavior. – 2020. – Vol. 119. – P. 103442.
6. Verube A., Bateman N. Who are the workers already impacted by the COVID-19 recession. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.brookings.edu/articles/who-are-the-workers-already-impacted-by-the-covid-19-recession/> (өтініш берілген күн: 12.06.2023).
7. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (өтініш берілген күн: 25.05.2023).
8. ҚР-ның Еңбек ресурстарын дамыту орталығы «Қазақстанның еңбек нарығы: цифрлық шындық жолында» ұлттық баяндамасы. [Электронды ресурс] – URL: <https://iac.enbek.kz/kk/node/1458> (өтініш берілген күн: 12.06.2023 ж.).
9. Томашевский К.Л. Цифровизация и ее влияние на рынок труда и трудовые отношения (теоретический и сравнительно-правовой аспекты) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2020. – № 2. – С. 398-413.
10. Қазақстан тәжірибесінде COVID-19 салдарын жұмсартуға бағытталған әлеуметтік қорғау мен шараларға жедел шолу. Халықаралық еңбек ұйымының жариялымы. [Электронды ресурс] – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_838868.pdf (өтініш берілген күн: 02.06.2023).
11. Behrens K., Kichko S., Thisse J. Working from Home: Too Much of a Good Thing? [Электронды ресурс] – URL: <https://ssrn.com/abstract=3768910> (өтініш берілген күн: 12.06.2023).

З.М. Байзакова

АО «Центрально-Азиатская электроэнергетическая корпорация», Астана, Казахстан

Состояние рынка труда в период перехода в четвертую промышленную революцию

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы об одной из отраслей, которая претерпевает изменения в связи с развитием цифровой экономики - рынок труда. Рынок труда напрямую влияет на экономическую, социальную и политическую жизнь общества. В настоящее время мир, находящийся под влиянием процесса научно-технической глобализации, сталкивается с тенденциями, тонкости которых до конца не раскрыты. Социально-экономические изменения, происходящие в обществе в результате таких тенденций, оказывают существенное влияние на рынок труда. Возникновение этого процесса в науке связывают с началом «четвертой промышленной революции». В результате цифровизации рынка труда человечество переживает период перехода от классических трудовых навыков к новым трансформированным трудовым отношениям. В связи с изменениями в такой переходный период каждое государство делает одной из передовых целей – соответствовать требованиям глобализации. Не закрепленные законодательно, но активно применяющиеся в социальной среде актуальным становится знание новых требований действующего времени. В статье рассматриваются требования и риски, возникающие в результате неравенства цифровизации на рынке труда, адаптированные к последствиям научно-технического прогресса. В ходе исследования выявляются факторы, повлиявшие на переход от классической модели рынка труда к новой глобальной модели за краткосрочный период, и выявляются возникающие в результате риски. Стоит обратить внимание на роль человеческого капитала в новой модели труда. Актуальным является применение на оцифрованном рынке труда теории адаптации, изучаемой классическими социологами. Новый вариант трудовой модели ставит проблему нехватки квалифицированных специалистов. А неспособность специалистов низкой квалификации соответствовать требованиям новой эпохи влияет не только на психологическое состояние, но и сказывается на степени экономики страны.

Ключевые слова: четвертая промышленная революция, рынок труда, цифровая экономика, трансформация рынка труда.

Z.M. Baizakova

Central-Asian Electric Power Corporation JSC, Astana, Kazakhstan

The state of the labor market during the transition to the fourth industrial revolution

Abstract. The article discusses the issues of one of the industries that is undergoing changes due to the development of the digital economy – the labour market. The labour market directly affects the economic, social, and political life of society. Currently, the world, which is under the influence of the process of scientific and technological globalization, is facing trends, the subtleties of which are not fully disclosed. Socio-economic changes occurring in society as a result of such trends have a significant impact on the labour market. The emergence of this process in science is associated with the beginning of the “Fourth Industrial Revolution”. As a result of the digitalization of the labour market, humanity is going through a period of transition from classical labour skills to new transformed labour relations. Due to the changes in such a transitional period, each state makes one of the foremost goals – to meet the requirements of globalization. Not legally fixed, but actively applying in the social environment, knowledge of the new requirements of the current time becomes relevant. The article examines the requirements and risks arising from the inequality of digitalization in the labour market, adapted to the consequences of scientific and technological progress. The study identifies the factors that influenced the transition from the classical model of the labour market to a new global model in the short term, and identifies the resulting risks. It is worth paying attention to the role of human capital in the new labour model. The application of the theory of adaptation studied by classical sociologists in the digitized labour market is relevant. The new version of the labour model poses the problem of a shortage of qualified specialists. And the inability of low-skilled specialists to meet the requirements of the new era affects not only the psychological state, but also affects the degree of the country's economy.

Keywords. The Fourth Industrial Revolution, labor market, digital economy, transformation of the labor market.

References

1. Holt C., David M.H. The Concept of Job Vacancies in a Dynamic Theory of the Labor Market. In: The Measurement and Interpretation of Job Vacancies // NBR Other Conference Series, 5, Columbia University Press. (New York, 1966, 73-110 p.).
2. Klaus Schwab K. The Forth Industrial Revolution, World Economic Forum, Geneva, 192 (2016).
3. Erik Brynjolfsson E, and Andrew McAfee A., The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies, The Washington Post, 16(2), 112-115 (2015).
4. Rabotat' radi luchshego budushchego – Global'naya komissiya po voprosam budushchego sfery truda [Working for a Better Future – Global Commission on the Future of Work]. [Electronic resource] – Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (Accessed: 25.05.2023). [in Russian]
5. Amit Kramer A., Karen Z. Kramer. The potential impact of the Covid-19 pandemic on occupational status, work from home, and occupational mobility, Journal of Vocational Behavior, 119, 103442 (2020).
6. Berube A., Bateman N. Who are the workers already impacted by the COVID-19 recession. [Electronic resource] – Available at: <https://www.brookings.edu/articles/who-are-the-workers-already-impacted-by-the-covid-19-recession/> (Accessed: 12.06.2023).
7. KR Prezidenti Kassym-ZHomart Jomart Tokaevtyn 2021 zhylgy 1 kyrkujektegi ZHoldauy «Cifrylk Kazakstan» memlekettik bagdarlamasy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev on September 1, 2021, State program "Digital Kazakhstan"]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (Accessed: 25.05.2023). [in Kazakh]
8. KR-nyn Enbek resurstaryn damytu ortalygy «Kazakstannyn enbek narygy: cifrylk shyndyk zholynda» ulttyk bayandamasy [National report of the Labor Resources Development Center of the Republic of Kazakhstan "Kazakhstan's labor market: on the way to digital reality"]. [Electronic resource] – Available at: <https://iac.enbek.kz/kk/node/1458> (Accessed: 12.06.2023 ж.). [in Kazakh]
9. Tomashevskij K.L. Cifrovizaciya i ee vliyanie na rynek truda i trudovye otnosheniya (teoreticheskij i sravnitel'no-pravovoj aspekty), Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Digitalization and its impact on the labor market and labor relations (theoretical and comparative legal aspects), Bulletin of St. Petersburg University], 2, 398-413 (2020). [in Russian]
10. Kazakstan tazhiribesinde COVID-19 saldaryn zhumsartuga bagyttalghan aleumettik korgau men sharalarga zhedel sholu. Halykaralyk enbek ujymynyn zhariyalymy [Rapid review of social protection and measures aimed at mitigating the consequences of COVID-19 in the experience of Kazakhstan. Publication of the International Labor Organization]. [Electronic resource] – Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_838868.pdf (Accessed: 02.06.2023). [in Kazakh]
11. Behrens K., Kichko S., Thisse J. Working from Home: Too Much of a Good Thing? [Electronic resource] – Available at: <https://ssrn.com/abstract=3768910> (Accessed: 12.06.2023).

Автор туралы мәлімет:

Байзакова З.М. – Корпоративтік басқару департаментінің маманы, АО «Орта Азиялық Электрэнергетикалық Корпорациясы», Достық көшесі 2, “SAAD” бизнес орталығы, Астана, Қазақстан.

Baizakova Z.M. – Specialist, Corporate Development Department, Central-Asian Electric Power Corporation JSC, 2 Dostyk street, Astana, Kazakhstan.

**Б.Н. Бокаев¹, Ж.Ж. Давлетбаева¹, Г.Н. Бактиярова¹,
Б.М. Уразымбетов²**

¹ *Национальная школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан*
² *Университет Корвинуса в Будапеште, Будапешт, Венгрия*
(E-mail: b.bokayev@apa.kz, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, bgn-89@mail.ru, bauyrzhan. urazymbetov@stud.uni-corvinus.hu)

Образовательная миграция: причины эмиграции молодежи из Казахстана

Аннотация. В статье изучены причины эмиграции молодежи из Казахстана. При проведении исследования особое внимание уделено изучению факторов, способствующих оттоку за рубеж студентов и молодых специалистов. Основой для проведения анализа стали глубинные интервью, проведенные среди молодых казахстанцев, проживающих в настоящее время в зарубежных странах. В ходе интервью были заданы вопросы о причинах остаться за границей и о планах возвращения назад, в Казахстан. По результатам проведенного опроса сформулированы ключевые тенденции в восприятии талантливой молодежью жизни за рубежом и в родной стране. Исследование вносит вклад в понимание факторов, влияющих на процессы оттока профессиональных кадров из страны, а также причин, сдерживающих молодежь от возвращения на историческую родину.

Ключевые слова: образование, миграция, интеллектуальный потенциал, образовательная миграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-412-421>

Введение

Образовательная миграция является одним из глобальных трендов, которые могут приносить как выгоды стране-донору, так и быть губительными для ее экономики и демографического развития. В мире количество студентов, обучающихся за рубежом, постоянно растет не только в связи с возрастающим спросом на качественное образование, но и из-за конкуренции высших учебных заведений за лучшие умы. В мире насчитывается порядка 4,5 миллионов международных, или иностранных студентов [1]. Большая их часть приходится на такие страны, как США, Великобритания, Франция, Германия, Австралия, Канада, Япония, Россия [2]. Каждый десятый магистрант, обучающийся в странах ОЭСР в 2013 году, являлся иностранцем [3]. По данным за 2022 год, международные студенты по программам магистратуры уже составляли 14%, а для докторантуры данный показатель достиг 24% [4].

Образовательная миграция является важным инструментом повышения потенциала, компетенций рабочей силы в странах, где собственная система образования находится на невысоком уровне. Наряду с этим, образовательная миграция тесно связана с другим феноменом – «brain drain», или «утечкой мозгов». Тем самым, страны, отправляющие своих студентов для обучения за рубеж, рискуют остаться без наиболее талантливых и перспективных представителей молодого поколения, если те предпочтут остаться за границей после завершения образовательной программы. Почему студенты, обучающиеся

за рубежом, не возвращаются на родину? Изучению данного вопроса посвящен ряд направлений в работах международных и отечественных исследователей.

Одним из факторов, способствующих эмиграции талантливой молодежи, является сложность адаптации в родной стране, спустя несколько лет проживания за границей. Данное явление можно охарактеризовать как «культурный шок», вызванный эмоциональным стрессом от возвращения к прежним условиям в периоды временного пребывания по возвращению на родину [5]. Oberg (1960) в числе первых охарактеризовал феномен культурного шока как суровый опыт взаимодействия с другой культурой, отличной от твоей собственной [6]. Проживая в одном окружении, пережив первичный культурный шок от переезда за рубеж, молодые люди как наиболее адаптивная группа населения достаточно быстро привыкают к новым условиям. В особенности, если эти условия лучше, чем на родине. Таким образом, возвращаясь домой, они переживают вторичный культурный шок от происходящего в их родной стране. Более того, межкультурные путешественники могут заранее предвидеть и ожидать некоторые трудности, связанные с их культурной адаптацией по возвращении домой [7]. Степень культурного шока зависит от ряда факторов, одним из которых Berry (1994) называет этническую принадлежность [8], в числе других отмечается принадлежность к определенной категории переселенцев (беженцы, трудовые мигранты) [9]. В контексте нивелирования последствий культурного стресса изучались вопросы разработки стратегий для преодоления возникающих трудностей, смягчения тревожного эмоционального состояния и более успешной адаптации и непривычным условиям [10, 11].

Другим, не менее серьезным фактором в пользу того, чтобы остаться за границей, является уровень человеческого развития, включая уровень заработной платы, качество инфраструктуры, доступность базовых услуг, возможности для культурного отдыха, развлечений, саморазвития. Alberts & Hazen (2005), исследуя обстоятельства, влияющие на принятие решения относительно смены постоянного места проживания международными студентами, обучающимися в США, отмечают большие возможности для профессионального развития, лучшую экологию и уровень жизни. Также на выбор влияет политическая обстановка в тех странах, откуда данные студенты прибывают. К примеру, более 80 процентов тайваньских аспирантов, обучившихся в вузах США, не возвращаются домой, оставаясь преподавать на факультетах американских университетов и колледжей, либо находя возможности для трудоустройства в различных сферах [12]. Политическую нестабильность и постоянные угрозы для жизни назвали причиной 33% граждан Пакистана, эмигрирующих в более благополучные страны [13]. При этом, как отмечают Alberts & Hazen (2005), степень влияния данных факторов намного выше для неблагополучных стран, тогда как студенты из развитых государств принимают решение о переезде в США, исходя из личностных предпочтений [14]. Для стран с нестабильной политической ситуацией и низким уровнем социально-экономического развития причинами эмиграции высококвалифицированных кадров и в целом человеческого капитала, помимо безработицы, являются нарушения прав человека, низкий уровень заработных плат, отсутствие достойного медицинского обслуживания и образования, коррупция [15]. Одной из сфер, наиболее подверженных «утечке мозгов», является здравоохранение. В качестве примера стран, столкнувшихся с проблемой эмиграции профессиональных работников здравоохранения, в одном из исследований приводится Ямайка, одна из стран Карибского бассейна [16]. Одним из крупных доноров медицинских работников в международном масштабе, как известно, является Индия. Природа миграции врачей была исследована с точки зрения теории мотивации Маслоу, что позволило определить ее многофакторную основу, заключающуюся в удовлетворении определенных потребностей. Существенная часть опрошенных первопричиной назвали желание обретения финансовой независимости. Другим, немаловажным фактором оказалось желание получения максимальных исследовательских и карьерных возможностей. При этом потребность в общественном признании оказалась сдерживающим фактором,

для достижения которого многие медицинские работники предпочли бы вернуться на родину [17].

Негативные последствия трудовой миграции для стран с низким и средним уровнем дохода является сложным и комплексным вопросом, требующим креативных решений и усилий всего мирового сообщества для смягчения разрушающего эффекта «утечки мозгов». Для Республики Казахстан данная проблема также является актуальной, имеющей мультипликативный негативный эффект на рынок рабочей силы и экономику в целом. Ее предпосылкой является стремление казахстанских студентов к получению образования за рубежом. Исследования, посвященные изучению специфических причин эмиграции молодежи из Казахстана, немногочисленны. Жетесова и Ерахтина (2012) отмечали неспособность местной системы подготовки кадров обучить специалистов необходимым трудовым навыкам и умениям, с учетом трансформирующегося рынка труда [18]. Как результат, многие из обучающихся за рубежом казахстанцев принимают решение продолжить образование или трудоустраиваются за границей, где им предлагаются лучшие условия проживания и реализации своих квалификационных способностей. На фоне замедления миграционных процессов в целом по стране, число эмигрантов с дипломом о высшем образовании превысило число таковых, въезжающих в страну [19]. По итогам социологического опроса, проведенного группой казахстанских ученых, доминирующими факторами миграции казахстанской молодежи в зарубежные страны является получение престижного и качественного образования с последующим трудоустройством на высокооплачиваемую работу [20].

Данная статья направлена на внесение вклада в изучение проблематики оттока молодежи за рубеж. Нашей задачей является более глубокое понимание факторов, способствующих данному явлению. Используя данные, полученные в ходе интервью, мы проводим анализ ответов респондентов касательно первопричин их решения остаться за границей, а также в отношении планов на возвращение в родную страну в будущем.

Материалы и методы

В целях проведения анализа ранее проведенных исследований вопроса образовательной миграции, причин и условий оттока молодежи за рубеж с помощью Google Scholar, а также других поисковых инструментов и научных баз были изучены имеющиеся международные публикации по ключевым запросам «educational migration», «brain drain» и т.д., а также публикации казахстанских ученых по ключевым фразам, таким, как «причины оттока молодежи из Казахстана», «причины эмиграции из Казахстана».

Проведен анализ официальных статистических данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан по динамике числа выбывших из страны за последние 5 лет, их национальному составу и уровню образования.

Далее, в статье представлены результаты эмпирического исследования, целью которого было выявить реальные причины пребывания за пределами Казахстана молодежи, получившей зарубежное образование. В ходе работы было проведено 22 глубинных интервью с представителями казахстанской молодежи, которые на момент исследования постоянно проживали и работали за границей. Уникальность результатов опроса состоит в том, что эмпирическим объектом исследования выступают не студенты, которые хотят уехать за границу, а выпускники, которые уже совершили переезд и на момент исследования постоянно проживают за границей.

В каждом интервью были заданы следующие вопросы:

- 1) Почему Вы решили остаться за рубежом? Назовите причины.
- 2) Хотели бы Вы вернуться в Казахстан на постоянное место жительства? Почему? Дайте, пожалуйста, подробный ответ.

В завершение представлен подробный анализ результатов исследования с цитатами респондентов, описаны факторы, которые способствуют эмиграции казахстанской молодежи за пределы страны.

Обсуждение

Чтобы оценить масштабы миграционных процессов в Республике Казахстан, мы обратились к официальным статистическим данным. Динамика миграции за последние 5 лет, согласно информации Бюро национальной статистики Республики Казахстан, приведена в Таблице 1:

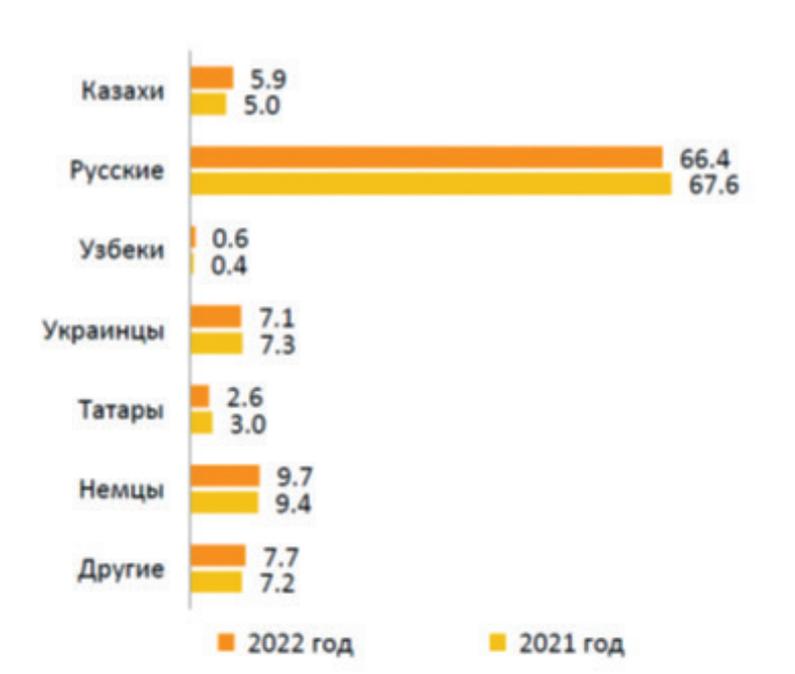
Таблица 1
Количество выбывших за пределы (эмигрантов) Республики Казахстан за последние 5 лет

Категории	2018	2019	2020	2021	2022
Все население	41 868	45 225	29 088	32 256	24 147
Городское население	35 029	37 997	24 170	26 883	19 402
Сельское население	6 839	7 228	4 918	5 373	4 745

Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Как видно из Таблицы 1, количество казахстанцев, выбывающих за пределы страны на постоянное место жительства, плавно снижалось за последние 5 лет, составив 24 147 человек в 2022 году. Основную категорию эмигрантов, или 80% составляет городское население.

В числе выбывших граждан Республики Казахстан за 2021-2022 годы с точки зрения этнического состава преобладает русское население (66,4 и 67,6% соответственно) (Рисунок 1).

Рисунок 1. Доля выбывших из Республики Казахстан по этническому составу, %

Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Внешняя миграция по уровню образования распределилась следующим образом: наибольшую долю составляют граждане с высшим образованием (26%), на втором месте – специалисты со средним специальным образованием (25,4%). (Таблица 2).

Таблица 2

Внешняя миграция населения Республики Казахстан в возрасте старше 15 лет по уровню образования – выбытие, за последние 5 лет

Образование	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год
Высшее	12 349	12 629	8 182	8 594	6 284
Среднее	8 645	10 076	6 071	7 563	5 927
Среднее специальное	10 304	10 859	7 409	7 728	6 144
Прочие категории	10 570	11 661	7 426	8 371	5 792

Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Информационно-аналитическая система «Талдау»

Таким образом, более половины выезжающих за пределы страны – специалисты с высшим образованием или технического профиля, востребованные на международных рынках труда. В основном – граждане трудоспособного возраста и моложе (дети) (Таблица 3).

Таблица 3

Внешняя миграция Республики Казахстан по возрастным группам – выбытие за последние 5 лет

Возрастные группы	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год
Всего, граждан	41 868	45 225	29 088	32 256	24 147
Моложе трудоспособного возраста, %	25,2	25,8	25,5	26,0	24,1
Трудоспособного возраста, %	69,4	69,6	69,6	69,2	69,4
Старше трудоспособного возраста, %	5,4	4,7	4,9	4,8	6,4

Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Информационно-аналитическая система «Талдау»

Результаты

Анализ результатов глубинных интервью, проведенных с 22 участниками, выявил следующие основные причины принятого молодыми казахстанцами решения остаться за рубежом:

1) Применение профессиональных знаний (7 из 22, или 32%)

«Во-первых, моя специальность очень специфичная. Она - морская техника. Морская техника у нас где? Только на Каспии. Там сколько? 2-3, наверное, компании, которые оперируют, и, насколько я знаю, на тот момент не было никаких активных предложений, не было набора такого...» (выпускник 2017 года, женщина, 34 лет, проживает в Норвегии).

«Я приезжала на такую короткую разведку, чтобы оценить обстановку. Я видела, что, скорее всего тех, как сказать, критериев, чем я хотела бы заниматься, я этого не увидела. Я не могла бы найти применение своим знаниям, так скажем. Я решила, что окей. Да. Я дам себе некоторое время, и, возможно, вернусь чуть позже. Ну и, соответственно, мой брат переехал, мне пришлось оставаться с ним, помогать ему и так далее...» (выпускник 2016 года, женщина, 29 лет, проживает в Сербии).

Респонденты, отвечая на вопрос о причинах переезда в Казахстан, отмечают не только отсутствие возможностей для трудоустройства по своей профессии, но и отсутствие возможности полностью раскрыть свой потенциал, в том числе из-за системных проблем в государственном и квазигосударственном секторах, препятствующих внедрению инициатив, инноваций:

«...Потому что, вот, очень много программ, «Болашак» там. Либо такие люди, как я, которые за свои средства едут обучаться. Они видят, что творится за границей, они всё видят, как там всё происходит. Но, когда заставляют возвращаться в Казахстан, где тебя заставляют применять все знания и навыки, которым ты учился за границей, но они не применимы... Потому что без толку что-то, там, против системы пытаться. Потом думаешь, лучше остаться тогда за границей, где ты можешь раскрывать там полный потенциал...» (выпускник 2016 года, мужчина, 29 лет, проживает в США).

2) Более высокий уровень заработной платы (5 из 22, или 23%).

«Ну, когда я учился в Москве, я не хотел там оставаться. Я хотел вернуться в Казахстан. Но когда была возможность в Штаты, то, конечно. Здесь можно зарабатывать больше денег и, опять же, по тому, что я мог делать, здесь было больше интересных работ. Больше возможностей, так скажем, развиваться...» (выпускник 2019 года, мужчина, 34 года, проживает в США).

«А, ну, первая причина - это оплата труда. То есть, в России оплата, в Москве, в частности, не во всей России, в Москве оплата намного выше по любой врачебной специальности. То есть, это в первую очередь заработная плата. Второй немаловажный момент, что, вот, специальность, по которой я прошел переподготовку, в Казахстане проблемы с подтверждением этой специальности...» (выпускник 2019 года, мужчина, 29 лет, проживает в России).

Влияние уровня заработной платы на принятие решения о переезде за границу, вероятно, является гораздо более фундаментальным, поскольку любая конечная цель других причин (реализация профессиональных навыков, карьерный рост и т.д.) в той или иной мере связаны с конечным результатом – большим доходом и более высоким уровнем жизни.

3) Возможности карьерного роста (3 из 22, или 14%).

«Наверное, из-за того, что перспективы роста я не вижу в Казахстане, то есть, это, ну, скажем так, например, в нефтегазовом секторе. Да, где я работаю. Работал, точнее. В нефтегазовом секторе, там, все места, скажем так, забиты уже. У нас всё, что новое, встречают в штыхы, поэтому руководство всех разогнало. Я там остался чуть-чуть подольше. Да. И, вот, мы никакой иностранной ничего не смогли внедрить, инновации не было, и всё, короче, вот, так...» (выпускник 2018 года, мужчина, 35 лет, проживает в Турции).

«Ну, конечно, экономическая развитость страны. То, что здесь есть возможности; то, что здесь есть крупные компании; возможность карьерного роста. И, как бы, то, что здесь, как бы, действительно, ты сам устраиваешься, и смотрят только на твоё резюме вне зависимости от национальной принадлежности. Или же, то есть, тут такого нету, как связи, там. Смотрят, действительно, на тебя, твои навыки, на твои достижения.» (выпускник 2021 года, женщина, 27 лет, проживает в Германии).

4) Другие причины (5 из 22, или 23%). К ним можно отнести такие факторы, как изменение семейного положения, мечта жить в другой стране, климат, вопросы безопасности и коррупции:

«Ну, во время учёбы в магистратуре подвернулась возможность работать в интересной компании, над интересным проектом, связанным с альтернативными источниками энергии в автомобилях, и я взяла эту возможность и ушла с PhD, то есть, закончила магистратуру и не закончила PhD. Вот и начала работать. К тому времени я вышла замуж, и мой муж обучается на программе PhD в Японии и по семейному положению я осталась в Японии...» (выпускник 2018 года, женщина, 28 лет, проживает в Японии).

«Я осталась в США по своим каким-то личным причинам, потому что я с детства мечтала пожить в США...» (выпускник 2019 года, женщина, 28 лет, проживает в США).

Вторым вопросом, заданным респондентам, был вопрос о возможности их возвращения в Казахстан. Ответы были не однозначными, в целях систематизации и анализа полученных данных мы сгруппировали их по смыслу следующим образом:

Да, планирую – 6 (27%)

Нет, не планирую – 6 (27%)

Возможно, в будущем – 5 (23%)

Затрудняюсь сейчас ответить – 5 (23%)

Среди причин, побуждающих наших граждан, постоянно проживающих за границей, вернуться домой - чуждость зарубежного менталитета, чувство родины, родственные и дружеские связи.

«Да. Я хочу вернуться в Казахстан, потому что я бы не хотела здесь умереть, и я бы не хотела здесь встретить свою старость, то есть, я бы хотела пожить, безусловно. Я бы хотела и в Америке пожить, но в какой-то момент я бы хотела вернуться в Казахстан. Я хотя бы год здесь поработаю и потом вернусь. Потому что, ну, я бы и не хотела бы выходить замуж за немца, допустим, то есть, потому что менталитет не подходит мне, однозначно. И хочется, всё-таки, в кругу своих родных находиться. Всё-таки, как бы, у нас другой менталитет...» (выпускник 2021 года, женщина, 27 лет, проживает в Германии).

«Да. Ну, потому что это моя Родина. Хочется. Там родственники, родители, друзья» (выпускник 2018 года, женщина, 28 лет, проживает в Японии).

Факторами, не способствующими желанию опрошенных возвращаться в Казахстан, являются уровень заработной платы и экономики в целом, вопросы безопасности, свободы, отсутствие перспектив, климат.

«Думаю, наверное, нет. Ну, если у меня тут жених, и все дела, то, наверное, нет. Бывают дни, когда мне бы хотелось. Особенно, когда, вот, после долгого перерыва приезжаю в Казахстан, встречаюсь с родственниками, с родителями, с друзьями. Мне кажется, как классно, ты дома. Но, вот, это впечатление оно длится, получается, первые дней 5, да. Первую неделю. А вторую неделю ты начинаешь сталкиваться с действительностью. Я не знаю... Общее состояние какой-то несвободы, может быть, в целом, что жизнь сложнее, жизнь тяжелее, и из этого хочется, как будто бы, обратно сбежать в какую-то европейскую стабильность...» (выпускник 2018 года, женщина, 28 лет, проживает в Польше).

В целом казахстанских граждан, которые затруднились с ответом или рассматривают возможность возвращения в будущем на историческую родину – 40%, или почти половина, что является достаточно обнадеживающим результатом. Основными условиями возвращения в Казахстан респонденты назвали системные изменения в экономике, общественной жизни либо изменившиеся обстоятельства личного характера.

Выводы

Исследование показало, что главными факторами выезда казахстанской молодежи за границу являются как финансовые причины, так и стремление к саморазвитию и карьерному росту. Данные опросов свидетельствуют о наличии системных проблем в сфере образования и науки Республики Казахстан, высоком уровне восприятия коррупции и чувстве незащищенности граждан государством. Ограничения, связанные с национальным менталитетом, были озвучены как одна из причин нежелания возвращаться в страну спустя определенный период проживания за рубежом. При этом большая часть

опрошенных респондентов планирует или не исключает возможности возвращения на родину при определенных условиях. Таковыми являются: достижение финансовой независимости и получение необходимого профессионального опыта, изменение политической и социально-экономической ситуации в Республике Казахстан. В целом проведенное исследование дает теоретическую основу при разработке мероприятий и стимулов для возвращения казахстанцев из-за рубежа, создания привлекательных условий для талантливой казахстанской молодежи, а также разработке стратегий по применению интеллектуального потенциала выпускников зарубежных вузов, проживающих в других странах, в Казахстане.

Список литературы

- 1) Клячко Т.Л., Краснова Г.А. Экспорт высшего образования: состояние и перспективы в мире и России // Экономика науки. – 2015. – №. 2. – С. 102-108.
- 2) Чинаева Т.И. Основные тенденции развития международного рынка образовательных услуг // Статистика и экономика. – 2017. – №. 1. – С. 60-68.
- 3) Маркони Г. Международные магистранты и аспиранты: что нам говорит статистика // Международное высшее образование. – 2016. – №. 86. – С. 8-9.
- 4) OECD. Education at a Glance 2022. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/3197152ben.pdf?expires=1683973539&id=id&accname=guest&checksum=00CA5AF3DA93280301DFD3CA6B846953> (дата обращения: 10.09.2023).
- 5) Cox L.K. Going home: Perceptions of international students on the efficacy of a reentry workshop. – University of Southern California, 2006.
- 6) Oberg K. Cultural shock: Adjustment to new cultural environments // Practical anthropology. – 1960. – Vol. 4. – P. 177-182.
- 7) Adler E. Imagined (security) communities: cognitive regions in international relations // Millennium. – 2007. – Vol. 26(2). – P. 249-277.
- 8) Berry J.W. Acculturative stress, w: WJ Looner I RS Malpass (red.), Psychology and culture. – Boston: Allyn & Bacon, 1994. – 211-215 p.
- 9) Guthrie G.M. 'What you need is continuity'. In S. Bochner (Ed.) The mediating person: Bridges between cultures. – Cambridge, MA: Schenkman, 1981. – 96-112 p.
- 10) Cross S.E. Self-construals, coping, and stress in cross-cultural adaptation // Journal of cross-cultural psychology. – 1995. – Vol. 26 (6). – P. 673-697.
- 11) Chataway C.J., Berry J.W. Acculturation experiences, appraisal, coping, and adaptation: A comparison of Hong Kong Chinese, French, and English students in Canada // Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement. – 1989. – Vol. 21(3). – P. 295.
- 12) Chang S.L. Causes of brain drain and solutions: The Taiwan experience // Studies in comparative international development. – 1992. – Vol. 27. – P. 27-43.
- 13) Sajjad N. Causes and solutions to intellectual brain drain in Pakistan // Dialogue. – 2011. – Vol. 6(1). – P. 31-55.
- 14) Alberts H.C., Hazen H.D. "There are always two voices...": International students' intentions to stay in the United States or return to their home countries // International migration. – 2005. – Vol. 43(3). – P. 131-154.
- 15) Ighoshemu B.O. et al. Poor governance and massive unemployment in Nigeria: as causes of brain drain in the Buhari administration (2015-2020) // Insights into Regional Development. – 2022. – Vol. 4(2). – P. 73-84.
- 16) Lofters A. K. The "brain drain" of health care workers: causes, solutions and the example of Jamaica // Canadian Journal of Public Health. – 2012. – Vol. 103. – P. 376-378.
- 17) Dohlman L. et al. Global brain drain: how can the Maslow theory of motivation improve our understanding of physician migration? // International journal of environmental research and public health. – 2019. – Vol. 16(7). – P. 1182.
- 18) Жетесова Г.С., Ерахтина И. И. Высшее образование в Казахстане: текущая ситуация и проблематика // Фундаментальные исследования. – 2012. – №. 9-1. – С. 92-97.
- 19) Мирзалиева С.С., Абрамова А.В. Проблема «утечки мозгов» на современном этапе развития мировой экономики // Вестник КазЭУ. – 2015. – №. 5. – С. 123-130.
- 20) Джусибалиева А.К. и др. Экономические аспекты и факторы образовательной и трудовой миграции молодежи Казахстана за рубеж // Economics: the strategy and practice. – 2022. – Т. 17. – №. 2. – С. 126-145.

Б.Н. Бокаев¹, Ж.Ж. Давлетбаева¹, Г.Н. Бактиярова¹, Б.М. Уразымбетов²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының
Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебі, Астана, Қазақстан

²Будапешт Корвинус университеті, Будапешт, Венгрия

Білім беру көші-қоны: Қазақстаннан жастардың эмиграциясының себептері

Аңдатпа. Мақалада Қазақстаннан жастардың эмиграциясының себептері зерттелген. Зерттеу барысында студенттер мен жас мамандардың шетелге кетуіне ықпал ететін факторларды зерттеуге ерекше назар аударылады. Талдау жүргізу үшін қазіргі уақытта шет елдерде тұратын жас қазақстандықтар арасында жүргізілген терең сұхбаттар негіз болды. Сұхбат барысында шетелде қалудың себептері және Қазақстанға оралу жоспарлары туралы сұрақтар қойылды. Сауалнама нәтижелері бойынша талантты жастардың шетелде және өз елінде өмір сүруін қабылдаудағы негізгі тенденциялар тұжырымдалды. Зерттеу кәсіби кадрлардың елден кету процестеріне әсер ететін факторларды, сондай-ақ жастардың тарихи отанына оралуына кедергі келтіретін себептерді түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: білім беру, көші-қон, зияткерлік әлеует, білім беру миграциясы.

B.N. Bokayev¹, Zh.Zh. Davletbayeva¹, G.N. Baktiyarova¹, B.M. Urazymbetov²

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²Corvinus University of Budapest, Budapest, Hungary

Educational migration: reasons for emigration of youth from Kazakhstan

Abstract. The article examines the reasons for the emigration of young people from Kazakhstan. During the research, special attention is paid to the study of factors contributing to the outflow of students and young professionals abroad. The basis for the analysis was in-depth interviews conducted among young Kazakhstanis currently living in foreign countries. During the interview, questions were asked about the reasons to stay abroad and about plans to return back to Kazakhstan. According to the results of the survey, the key trends in the perception of talented youth of life abroad and in their native country are formulated. The study contributes to understanding the factors influencing the outflow of professional personnel from the country, as well as the reasons that deter young people from returning to their historical homeland.

Keywords: education, migration, intellectual potential, educational migration.

References

1) Klyachko T.L., Krasnova G.A. Eksport vysshego obrazovaniya: sostoyanie i perspektivy v mire i Rossii, *Ekonomika nauki* [Export of higher education: state and prospects in the world and Russia, *Economics of Science*], 2, 102-108 (2015). [in Russian]

2) Chinaeva T.I. Osnovnye tendencii razvitiya mezhdunarodnogo rynka obrazovatel'nyh uslug, *Statistika i ekonomika* [Main trends in the development of the international market for educational services, *Statistics and Economics*], 1, 60-68 (2017). [in Russian]

3) Markoni G. Mezhdunarodnye magistranty i aspiranty: chto nam govorit statistika, *Mezhdunarodnoe vysshee obrazovanie* [International undergraduates and graduate students: what statistics tell us, *International Higher Education*], 86, 8-9 (2016). [in Russian]

4) OECD. Education at a Glance 2022. [Electronic resource] – Available at: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/3197152ben.pdf?expires=1683973539&id=id&accname=guest&checksum=00CA5AF3DA93280301DFD3CA6B846953> (Accessed: 10.09.2023).

5) Cox L.K. Going home: Perceptions of international students on the efficacy of a reentry workshop (University of Southern California, 2006).

6) Oberg K. Cultural shock: Adjustment to new cultural environments, *Practical anthropology*, 4, 177-182 (1960).

- 7) Adler E. Imagined (security) communities: cognitive regions in international relations, *Millennium*, 26(2), 249-277 (2007).
- 8) Berry J.W. Acculturative stress, w: WJ Looner I RS Malpass (red.), *Psychology and culture* (Boston: Allyn & Bacon, 1994, 211-215 p.).
- 9) Guthrie G.M. 'What you need is continuity'. In S. Bochner (Ed.) *The mediating person: Bridges between cultures* (Cambridge, MA: Schenkman, 1981, 96-112 p.).
- 10) Cross S.E. Self-construals, coping, and stress in cross-cultural adaptation, *Journal of cross-cultural psychology*, 26 (6), 673-697 (1995).
- 11) Chataway C.J., Berry J.W. Acculturation experiences, appraisal, coping, and adaptation: A comparison of Hong Kong Chinese, French, and English students in Canada, *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, 21(3), 295 (1989).
- 12) Chang S.L. Causes of brain drain and solutions: The Taiwan experience, *Studies in comparative international development*, 27, 27-43 (1992).
- 13) Sajjad N. Causes and solutions to intellectual brain drain in Pakistan, *Dialogue*, 6(1), 31-55 (2011).
- 14) Alberts H.C., Hazen H.D. "There are always two voices...": International students' intentions to stay in the United States or return to their home countries, *International migration*, 43(3), 131-154 (2005).
- 15) Ighoshemu B.O. et al. Poor governance and massive unemployment in Nigeria: as causes of brain drain in the Buhari administration (2015-2020), *Insights into Regional Development*, 4(2), 73-84 (2022).
- 16) Lofters A. K. The "brain drain" of health care workers: causes, solutions and the example of Jamaica, *Canadian Journal of Public Health*, 103, 376-378 (2012).
- 17) Dohlman L. et al. Global brain drain: how can the Maslow theory of motivation improve our understanding of physician migration? *International journal of environmental research and public health*, 16(7), 1182 (2019).
- 18) ZHetesova G.S., Erahtina I. I. Vysshee obrazovanie v Kazahstane: tekushchaya situaciya i problematika, *Fundamental'nye issledovaniya [Higher education in Kazakhstan: current situation and issues, Fundamental research]*, 9-1, 92-97 (2012). [in Russian]
- 19) Mirzalieva S.S., Abramova A.V. Problema «utechki mozgov» na sovremennom etape razvitiya mirovoj ekonomiki, *Vestnik KazEU [The problem of "brain drain" at the present stage of development of the world economy, Vestnik KazEU]*, 5, 123-130 (2015). [in Russian]
- 20) Dzhusibalieva A.K. i dr. Ekonomicheskie aspekty i faktory obrazovatel'noj i trudovoj migracii molodezhi Kazahstana za rubezh, *Economics: the strategy and practice [Economic aspects and factors of educational and labor migration of Kazakhstani youth abroad, Economics: the strategy and practice]*, 17(2), 126-145 (2022). [in Russian]

Сведения об авторах:

Бокаев Б.Н. – PhD, профессор, Национальная школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Давлетбаева Ж.Ж. – кандидат социологических наук, профессор, Национальная школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Бактиярова Г.Н. – магистр регионоведения, член исследовательской группы, Национальная школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Уразымбетов Б.М. – PhD кандидат, Университет Корвинуса в Будапеште, Будапешт, Венгрия.

Bokayev B.N. – PhD, Professor, National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Davletbayeva Zh.Zh. – Candidate of Sociological Sciences, Professor, National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Baktiyarova G.N. – Master of Regional Studies, National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Urazymbetov B.M. – PhD student, Corvinus University of Budapest, Budapest, Hungary.

A.A. Dauletkeldyyeva

Kosshy Municipal Gymnasium School MSI, Kosshy, Kazakhstan

(e-mail: dauletkeldyyeva_assem@mail.ru)

Associative field of the concepts of “multilingualism” and “monolingualism”

Abstract. *This article defines the terms “association experiment”, “stimulus words”, “reaction words”, describes the history of the emergence and field of application of the association experiment. On the example of the concepts of “multilingualism” and “monolingualism”, the results of an association experiment conducted in the form of an online survey of the attitude of the population of Kazakhstan to the process of introducing multilingualism using the Google Forms program are presented.*

The authors note that with the help of this experiment, mentality as a worldview is studied in the categories and forms of the native language, the use of which in combination with other sociological methods leads to a high degree of results.

It is important to study the effectiveness of the introduction of multilingualism in the educational sphere of the Republic of Kazakhstan. This is because it is necessary to differentiate the potential of multilingualism in the educational space and to pay attention to the mechanisms of the native language in the introduction of multilingualism. It should be scientifically substantiated that the main effectiveness of cooperation of education specialists at the international level, expanding the horizons of partnership and increasing the availability of sources is the introduction of multilingualism, support.

Keywords: *multilingualism, monolingualism, trilingualism, educational system, associative experiment, associative field, stimulating words, reactionary words.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-422-432>

Introduction

Language is a treasure of the people, the soul of the nation. The question of language is the question of nationality. As a result of the serious language policy carried out in our country, a tolerant and tolerant language environment has been formed - not only a clear truth, but also one of the most important political and social values. The implementation of state programs related to languages, which began in the Republic of Kazakhstan 16 years ago, has shown its level. In particular, the address to the people of Kazakhstan “New Kazakhstan in a new world” in 2007, the cultural project “trinity of languages”, the program at the state level in the direction of multilingualism in general [1], and the state program for the development and use of languages in the Republic of Kazakhstan in 2011 for 2011-2020 stated that by 2020 the share of Kazakhstanis who speak English should not be lower than 20% [2]. In addition, the 2012 address “socio-political modernization – the main direction of Kazakhstan’s development” noted the need to modernize the Kazakh language, preserve the Russian language as a historical advantage of our nation and make a breakthrough in the study of the English language. In the address “Kazakhstan’s way – 2050”, published in 2014, it was stated that school graduates should know Kazakh, Russian and English, and in 2015, the Assembly of peoples of Kazakhstan noted the need to teach literature, history and culture of Kazakhstan in Kazakh, Russian as a subject and Natural Science subjects

in English. Also, one of the main tasks of the 79th step of the program "Plan of the Nation – 100 concrete steps to implement five institutional reforms", which was adopted on May 20, 2015, is to switch to English education in high school and universities [3].

Within the framework of the raised topic, in order to study public opinion, we made an attempt to scientifically analyze the associative field of the concepts of "multilingualism" and "monolingualism". Association experiment (lat. *associare* - join + *experimentum* sample, experience, Russian. associative experiment, English. association experiment) is known as a method of determining the associative meaning of a word, describing the associative-verbal system of the language consumer and the direct speech response to stimulating words given in the associative thesaurus [4]. And now stimulus words, or verbal stimulation, are a set of words to determine the reaction. The associations of words must be random so that the subject does not have time to think and react to the stimulating words.

Reactionary words are verbally expressed associations that arise as a reaction to stimulating words that reflect the peculiarities of the consciousness, Culture, Life Principles and patterns of behavior of a modern native speaker.

The associative method is widely used in psychology, linguistics, philosophy, and interdisciplinary research. Psychologists reveal emotions, feelings through associations. Linguists study the linguistic form of associations. Psycholinguistics deals with a narrow range of associative processes, focusing mainly on the verbal expression of the relationship between language and thinking. This method has different variations, namely: Free association experiment, Directed association experiment, Study of association norms, Association study of precedent phenomena included in the structure of consciousness, Association experiments recording the primary response, secondary response, the respondent's emotional response, etc. [5].

In the linguistic science of Kazakhstan, the first association experiments with the use of Russian and Kazakh languages were carried out in the 1960s and 70s. It was introduced into the orbit of broad inter-linguistic comparisons, during which it was clearly proved that associative reactions can determine the national-cultural features of perception and understanding of the surrounding world, linguistic pictures of the world, modeling of human verbal memory, the core and peripheral vision of a person's internal vocabulary, the specifics of the mental and linguistic-cultural "climate" of that time [6].

In Kazakhstan, psycholinguistic research using associative methods gained momentum at the beginning of the XXI century: on the channel of widely discussed problems of intercultural communication of ethnic identity, features of mentality and national character, etc.; new empirical works, field mass experimental studies (often with a student audience) and new hypotheses in the context of topical issues of socio-cultural and linguopsychological orientation began to appear; theoretical reasoning became new terms, and experimental work was carried out and discussed in the framework of scientific projects, dissertations, dictionaries [7].

The associative method began to be used in sociology in the mid-1970s. The description of this method and its successful use in sociological research are set out in the substantive article by Pautova L.A. She interprets the associative approach from the point of view of Sociological Science as a method aimed at identifying semantic connections formed in the previous experience of a person [8].

The approach to the study of associations in sociology, of course, is different from those in other sciences. For example, for psychological research, the temporary, non-permanent nature of associative connections, the alternation of some associations with others is important [9]. For Sociology, the stable characteristics of associations, their social foundations, their relationship with various social phenomena and social processes are important. The formation of associations is closely related to the process of socialization of a person, the assimilation by a person of social norms and a system of values of society, a social group, a family. Thus, associations reflect not only random situational relationships, but also social values that represent "the deepest foundations of culture", which serve as "a criterion that people consider important".

As can be seen from the theory of socialization, primary socialization is important, during which the Basic Laws of behavior and the structure of consciousness develop. The basis of the

associative complex is formed in a person in childhood. First, socialization takes place in the family, then secondary socialization agents act. An important place among them is occupied by the mass media, including electronic ones.

Associative ties have not only a psychological component, but also an important social component. Some social factors contribute to the emergence of associative ties and their transformation into a permanent complex. Associations formed in the process of primary and then secondary socialization, in turn, can affect ideas, opinions and, ultimately, human behavior, even when the conditions of objective social reality that created these associations change.

The use of the associative approach in sociology, in comparison with other methods, has several advantages. First, it is very easy to organize and conduct it. In the “classical version” of using the association method in sociological research, the respondent is asked to name or write down associations caused by a particular stimulus, choosing from the proposed set of stimuli. A word, phrase, image, photograph or subject selected according to the objectives of the study is used as an incentive. Even simpler – a variant of free associations, in which directions or a circle of answers are not given.

Secondly, the use of the associative method in empirical sociological research, the questions “identification of associations” arouse the interest of respondents and a “lively reaction”. Usually the percentage of those who refuse the answer is low, most respondents give several options for the answer.

Thirdly, the association method is a bridge between qualitative and quantitative methods that, relatively speaking, establish a qualitative component in quantitative research. Of course, the total number of associations and the proportion of associations of a certain type can be calculated. The data of such an experimental study are processed to identify the most common associations in the stimulus established by the researcher. As a result, the researcher receives an “association field”. Its “core” is formed from the usual, most common associations – they, as a rule, are of great interest in conducting research. Another part of the answers is unusual associations. Although, at first glance, an individual approach, they also reflect the social features of the set of objects under study. An important indicator is the ratio of typical and atypical associations. Moreover, often the most interesting results are not numerical calculation, but the general state of the associative field. The high “core density” of typical associations indicates the stereotypical dominance of the perception of certain phenomena in the public consciousness and focuses the idea of research on the search for social factors that give rise to a “pattern” of responses.

Fourth, the association method provides significant information. In addition to the meaningful component, it allows you to determine the nature of semantic or emotional connotation. Associations can show a positive, negative or neutral emotional and semantic load, and the interpretation of the relationship between the association and the stimulus will be relevant in this regard.

Fifth, the associative method allows you to “exclude” the respondent from the framework of a particular situation or social role. The researcher is able to achieve objective results with previously undefined concepts.

Sixth, the association method is convenient for studying phenomena and processes that do not have detailed and reliable data. The associative method allows you to establish the relationship of phenomena, processes, factors.

Examples of tasks solved using an associative approach in the research of Russian sociologists are: the study of the region image; the study of public opinion in relation to social processes and phenomena, the determination of the attitude of the population to a specific social problem, the determination of the effectiveness of the implementation of social programs, the establishment of electoral preferences; the study of the “social tone” of the city; the study of subjective aspects of migration processes [5].

The way to conduct an association experiment is simple and standard. The main difficulties usually arise when analyzing the data obtained. The respondent is asked to assign an association to each stimulus word. It is necessary to do this without hesitation, immediately writing down

the word or words that come to mind. Traditionally, the association experiment is conducted in writing.

Based on data on associative fields, the sociologist can analyze typical categories of everyday experience. Studying repetitive invariant meanings, the sociologist must record the frequency of associations and identify the nucleus (cultural-primary associations) and periphery (low-frequency and single associations).

It is important to study the effectiveness of the introduction of multilingualism in the educational sphere of the Republic of Kazakhstan. This is because it is necessary to differentiate the potential of multilingualism in the educational space and to pay attention to the mechanisms of the native language in the introduction of multilingualism. Scientific justification of the main effectiveness in the framework of the introduction and support of multilingualism, the strengthening of cooperation of education specialists at the international level and increasing the availability of sources.

In accordance with our research topic, the purpose of the work is to identify the associative fields of the concepts of "multilingualism" and "monolingualism" using the associative method, differentiating the opinions of students, teachers and parents on two concepts of "multilingualism" and "monolingualism" on the basis of sociological research.

According to the plan, the age of the respondents was divided into three categories: youth (14-29 years old), middle age (30-50 years old), senior age (50 years old and older).

Participants of the study from different regions of Kazakhstan were collected online using the "snowflake" method.

Examination of the optimal points of data collection through an association experiment based on the quantitative method in sociology.

If, based on the analysis of the results of an online survey of citizens in different regions of Kazakhstan, positive feedback from respondents on multilingualism prevails, then it turns out that the introduction of multilingualism in the education system of Kazakhstan has a successful trend.

If, within the framework of the raised topic, the respondents in the proposed survey on our part remain neutral, then the given topic is relevant for society.

The concept of multilingualism in Kazakhstan's society is predominantly limited to the concept of trilingualism.

The attitude of respondents in the field of education to multilingualism is optimal.

The use of conflicting concepts as stimulating words of an association experiment creates an obstacle to determining the respondents' thoughts.

In sociological research, the association method is the optimal method for revealing the concept of multilingualism.

By determining the position of respondents in multilingualism, it is possible to trace their political and social mood.

Research methods

Based on the pilot study, the association experiment took the form of an online survey through the Google Forms program.

Using the concept of "multilingualism" and "monolingualism", which were the motivating words of the association experiment, the attitude of the population of Kazakhstan living in different regions to the process of multilingualism was determined and compared through a socio-linguistic experiment.

Research results

Data collection using the method of association experiment was carried out on February 1-2, 2023 through an online survey in Kazakh and Russian. The experiment involved 112 respondents, including students – 29, teachers – 50 and parents-33.

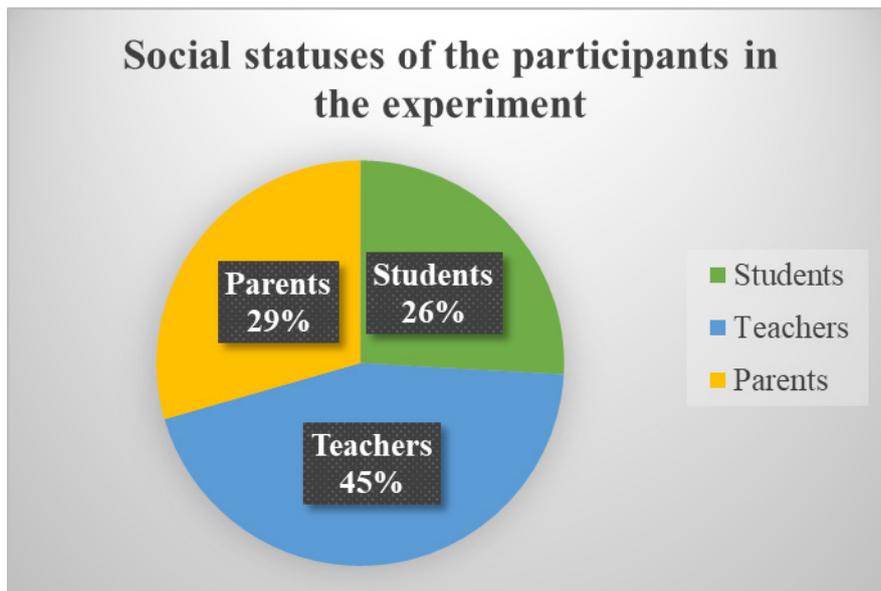

Diagram 1. Social status of the participants in the experiment

The age of the respondents was divided into three categories, namely youth 26 people (14-29 years old), middle age 30-50 years old (80 people) and older generation over 50 years old (6 people). The purpose of the division into three categories is to identify the specifics of the approach between representatives of each generation in relation to the problem raised.

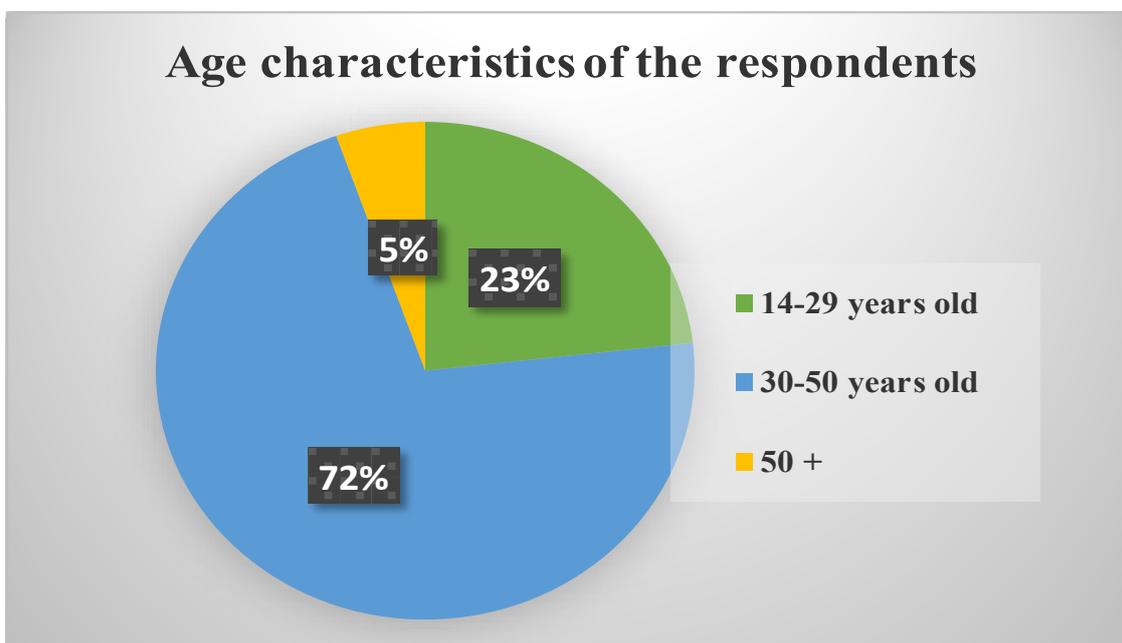

Diagram 2. Age characteristics of the respondents

It should be noted that the respondents were from different regions of Kazakhstan, most of them were from the East Kazakhstan Region (42%) and Astana city (39.3%). The remaining respondents were from Almaty region (6.3%), Kyzylorda region (3.6%), Akmola region (2.7%), Almaty city (2.7%), Pavlodar region (1.8%), Karaganda region (0.9%) and Shymkent (0.9%).

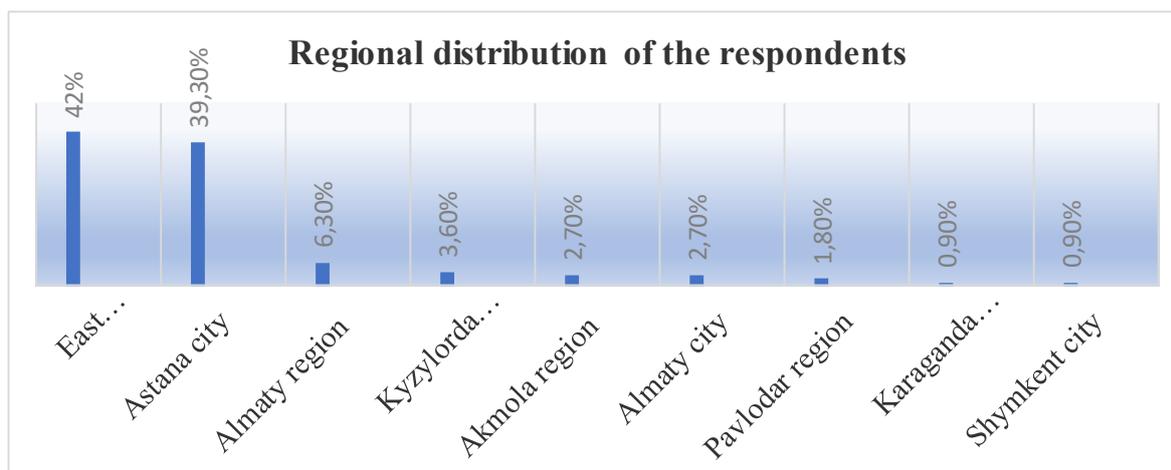

Diagram 3. Regional distribution of the respondents

The respondents were asked to write associations related to the concepts of "multilingualism" and "monolingualism". 224 associations were collected and analyzed.

According to the social status of the respondents were divided into three groups: students, teachers and parents.

The analysis of associations related to the incentive word "multilingualism" was carried out by grouping into three types. In particular, positive opinion, negative opinion, and neutral opinion. The following Table 1 provides detailed information.

Table 1

Associations related to the incentive word "multilingualism"

Social statuses of the participants in the experiment	Total number	Positive opinion (number)	Positive opinion (percentage)	Negative opinion (number)	Negative opinion (percentage)	Neutral opinion (number)	Neutral opinion (percentage)
Students	29	26	90%	0	0%	3	10%
Teachers	50	45	90%	4	8%	1	2%
Parents	33	28	85%	5	15%	0	0%
Total number	112	99	88%	9	8%	4	4%

In the conducted online survey on the incentive word "multilingualism", 112 respondents wrote their associations. Including 29 students, 50 teachers and 33 parents. These respondents, in turn, have a positive opinion of 88%, a negative opinion of 8%, and a neutral opinion of 4%. According to individual analysis, 90% of students have positive feedback, no negative feedback and 10% neutral feedback. Teachers have 90% positive thoughts, 8% negative thoughts, and only 2% neutral responses. 85% of parents' opinions in favor, 15% against, did not express a neutral opinion.

According to positive feedback from students, the most common associations were "trilingualism", "Kazakh, Russian, English", "mastery of several languages", "multilingual person". And special considerations are "developed state, new opportunities", "society, globalization, education system", "multiculturalism, new opportunities in work and study".

Teachers have a lot of answers: “Kazakh, Russian, English”, “three languages”, “polyglot society”, “foreign languages”, “to be comprehensive”.

It is observed that the most common in the reactionary expressions of parents were “multi-language”, “use of multiple languages”, “multi-nationality”.

The general idea of all respondents is that every citizen of Kazakhstan should fully master three languages. This especially increases the horizons of people in the service, as well as studying in secondary and higher education, making a great contribution to their future. As a result, the process of globalization takes place. This is a “requirement of the times”.

The students did not react negatively to the motivating word “multilingualism”, on the part of the teachers, “the first thing you need to learn is your native language”, “let’s get confused and forget about the Kazakh language. At school, the Kazakh class is better to study all subjects in Kazakh, the Russian class in Russian”, “forget the native language”, “it’s very difficult for my brain” from the answers you feel pity and sympathy for the native language. It was noted that several parents do not support the concept of multilingualism due to negative thoughts such as “decline in the status of the Kazakh language”, “against”.

For members of the society, this topic is relevant, because the respondents who took part in the survey showed a neutral indicator of 4%, that is, everyone answered actively. The neutral opinion was limited to the answers of students “I do not know”. In general, 88% of respondents have a positive opinions of multilingualism.

The analysis of associations related to the stimulus word “monolingualism” was carried out by grouping into three types. Positive, negative, neutral opinions and their percentages are given in Table 2 below.

Table 2

Associations with the word stimulus “monolingualism”

Social statuses of the participants in the experiment	Total number	Positive opinion (number)	Positive opinion (percentage)	Negative opinion (number)	Negative opinion (percentage)	Neutral opinion (number)	Neutral opinion (percentage)
Students	29	20	69%	5	17%	4	14%
Teachers	50	37	74%	3	6%	10	20%
Parents	33	21	64%	5	15%	7	21%
Total number	112	78	70%	13	11%	21	19%

The survey included 112 respondents on the incentive word “monolingualism”. Including 29 students, 50 teachers and 33 parents. These respondents, in turn, have a positive opinion of 70%, a negative opinion of 11%, and a neutral opinion of 19%. According to individual analysis, the positive opinion of students is 69%, negative opinion is 17% and neutral opinion is 14%.

Positive assessments of teachers on the concept of “monolingualism” are expressed in the following associations: “speaking only one language”, “the Kazakh language”, “knowing one language”, “using only one language” respect for our native language, patriotism.

In the parents of the third social group under consideration, the answers “one language”, “knowledge of one language”, “the Kazakh language”, “the national language” prevailed.

After the analysis, the people of Kazakhstan expressed their sympathy for the Kazakh language and support for the maintenance of documents in the state language.

Negative feedback from students about the stimulating word “monolingualism” indicates that “there will be no opportunity for the diversified development of people in the context of a monolingual country, a monolingual culture”, “regress”, “restrictions”, “lack of demand” indicates that monolingualism negatively affects the development of the state.

From the thoughts of teachers "limits thought", "a limited person", "I am against" it can be seen that the thought of a person who knows only one language is limited, does not develop and opposes this concept.

The presence of a neutral opinion of 19% is mainly a consequence of the fact that the respondents did not understand the concept of "monolingualism". The associations that prove it are "I don't know", "I didn't hear", "I didn't understand this question", "it doesn't occur to me".

It should be said bluntly that a pilot study conducted using the free association method has several disadvantages. We admit that the information about the respondents was not fully collected and the question of "monolingualism" was wrong, and we take into account these gaps in the main study, which will be conducted in the future.

Conclusion

The surveys were conducted on the basis of the method of modern sociology – an association experiment. With the help of such an experiment, mentality as a worldview is studied in the categories and forms of the native language.

As a result of the linguo-sociological experiment, which conducted online surveys through the Google Forms program, 88% confirm that the topic of multilingualism for Kazakhstanis has a positive opinion. For them, the incentive word "multilingualism" is associated with the development of citizens and the prosperity of the country.

In the context of the studied topic, the fact that the respondents who answered the proposed survey on our part remained less neutral indicates that the topic of "multilingualism" is relevant for society.

In 2007, as a result of the address of the first president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan in a new world", the joint development of trilingualism (Kazakh, Russian and English), which began with the cultural project "trinity of languages", the concept of multilingualism in Kazakhstan society is combined with the concept of trilingualism. If we look at the associations that prove this in terms of "trilingualism", "Kazakh, Russian, English", "three languages", we can see that the term multilingualism in our country is limited to trilingualism.

Based on the assumptions of our research work, the following conclusions were summarized.

In the analysis of the results of the online survey of citizens in different regions of Kazakhstan, positive feedback from respondents on multilingualism prevailed, that is, the introduction of multilingualism in the education system of Kazakhstan has a successful trend.

The fact that the respondents in the survey remained neutral showed the relevance of the topic for society.

The concept of multilingualism in Kazakhstan's society is predominantly limited to the concept of trilingualism.

The use of conflicting concepts as stimulating words of an association experiment creates an obstacle to determining the respondents' thoughts.

In sociological research, it has been observed that the association method is the optimal method for revealing the concept of multilingualism, based on quantitative and qualitative methods.

By determining the attitude of respondents to multilingualism, their political and social mood is observed, that is, a critical attitude to language policy in modern conditions, respect for our native language, and patriotic feelings.

In the course of the survey, there was a mutual discrepancy in the selection among respondents due to demographic age, and it is also necessary to take into account the incomplete collection of information about respondents and the inefficiency of using opposite terms as incentive words, which should be taken into account in the upcoming studies.

The association experiment allows the sociologist to adjust the plan for a future mass study or in-depth interview at minimal cost. Several advantages of this method are the following: it is

easy to organize and conduct, stimulating words evoke a “lively reaction” of respondents, as a result of the study, the “associative field”, its core and show unique responses, and allows you to establish the relationship of phenomena, control the overall thoughts of society. We believe that its use in combination with other sociological methods is effective and one of the optimal ones that helps to know public opinion and social reality related to the problem raised.

References

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан». [Electronic resource] – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_ (Accessed: 20.11.2022).
2. «Қазақстан Республикасында Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы». [Electronic resource] – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> (Accessed: 18.12.2022).
3. «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» бағдарламасы. [Electronic resource] – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100> (Accessed: 08.01.2023).
4. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы, 2016. – 168 б.
5. Иванова Н.А. Применение метода свободных ассоциаций в эмпирических социологических исследованиях // Вестник СПбГУ. – 2013. – Т. 12. – № 3. – С. 116-122.
6. Залевская А.А. Свободные ассоциации в трех языках // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования. – Москва, 1971. – С. 178-194.
7. Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. – Москва: Просвещение, 1973. – 246 с.
8. Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Шымкент-Москва, 1978. – 246 с.
9. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы, 1997. – 176 с.
10. Дмитриук Н.В., Сандыбаева Н.А. Ассоциативные исследования в Казахстане: советский и современный период. [Electronic resource] – URL: <https://engime.org/associativnie-issledovaniya-v-kazahstane-sovetskij-i-sovremenn.html> (Accessed: 15.01.2023).
11. Паутова Л.А. Ассоциативный эксперимент: опыт социологического применения // Социология. – 2007. – Т. 4. – № 24. – С. 149-168.
12. Горошко Е.И. Языковое сознание: гендерная парадигма. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. – 329 с.

A.A. Dauletkeldyeva

«Қосшы қаласының мектеп-гимназиясы» КММ, Қосшы, Қазақстан

«Көптілділік» және «монотілділік» ұғымдарының ассоциациялық өрісі

Аңдатпа. Бұл мақалада «ассоциациялық эксперимент», «ынталандырушы сөздер», «реакциялық сөздер» терминдеріне анықтама беріліп, ассоциациялық эксперименттің пайда болу тарихы мен қолдану өрісі сипатталады. «Көптілділік» және «монотілділік» концептілері мысалында Қазақстан тұрғындарының көптілділікті енгізу процесіне деген көзқарастарын Google Forms бағдарламасының көмегімен онлайн-сауалнама түрінде жүргізілген ассоциациялық эксперименттің нәтижелері берілген.

Авторлар аталған эксперименттің көмегімен дүниетаным ретінде менталитет ана тілінің категориялары мен формаларында зерттеліп, басқа әлеуметтанулық әдістермен бірге қолдану жоғары дәрежедегі нәтижеге әкелетіндігі атап көрсетіледі.

Қазақстан Республикасының білім беру саласына көптілділікті енгізудің тиімділігін зерттеу маңызды. Себебі, көптілділіктің білім кеңістігіндегі әлеуетін саралау және көптілділікті енгізуде ана тілінің механизмдерін назарда ұстау қажет. Білім беру саласы мамандарының халықаралық деңгейдегі ынтымақтастығының, әріптестік көкжиектерінің кеңеюі және дерек көздердің қолжетімділігінің артуын көптілділікті енгізу, қолдау аясындағы басты тиімділік екенін ғылыми негізделуі тиіс.

Түйін сөздер: көптілділік, монотілділік, үштілділік, білім беру жүйесі, ассоциациялық эксперимент, ассоциациялық өріс, ынталандырушы сөздер, реакциялық сөздер.

А.А. Даулеткелдыева

КГУ «Школа-гимназия города Косшы», Косшы, Казахстан

Ассоциативное поле понятий «полиязычие» и «моноязычие»

Аннотация. В данной статье дается определение терминов «ассоциативный эксперимент», «стимулирующие слова», «реакционные слова», описывается история возникновения и область применения ассоциативного эксперимента. На примере концептов «полиязычие» и «моноязычие» представлены результаты ассоциативного эксперимента, проведенного в виде онлайн-опроса с помощью программы Google Forms, на котором отражено отношение населения Казахстана к процессу внедрения полиязычия.

Автор отмечает, что с помощью данного эксперимента менталитет как мировоззрение исследуется в категориях и формах родного языка, а использование в сочетании с другими социологическими методами приводит к высокой степени результативности.

Важно изучить эффективность внедрения полиязычия в сферу образования Республики Казахстан. Это связано с тем, что необходимо дифференцировать потенциал полиязычия в образовательном пространстве и учитывать механизмы родного языка при внедрении многоязычия. Научно обосновано, что расширение сотрудничества, партнерских горизонтов и повышение доступности источников на международном уровне специалистов сферы образования является главным преимуществом в рамках внедрения, поддержки полиязычия.

Ключевые слова: полиязычие, однообразие, трехязычие, система образования, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, стимулирующие слова, реакционные слова.

References

1. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin ZHoldaуy Zholdaуy «ZHana Zhana alemdegi zhana Kazakstan» [Address of the president of the Republic of Kazakhstan "'New Kazakhstan in a new world'"]. [Electronic resource] – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_ (Accessed: 20.11.2022). [in Kazakh]
2. «Kazakstan Respublikasynda Tilderdi damytu men koldanudyn 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy» ["'State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020'"]. [Electronic resource] – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> (Accessed: 18.12.2022). [in Kazakh]
3. «Ut zhosparы – bes institucionaldyk reformany zhuzege asyru zhonindegi 100 nakty kadam» bagdarlamasy [The Program "'Plan of the Nation – 100 concrete steps to implement five institutional reforms'"]. [Electronic resource] – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100> (Accessed: 08.01.2023). [in Kazakh]
4. Abasilov A. Aleumettik lingvistika sozdigi [Dictionary of sociolinguistics] (Almaty, 2016, 168 b.). [in Kazakh]
5. Ivanova N.A. Primenenie metoda svobodnyh asociacij v empiricheskikh sociologicheskikh issledovaniyah, Vestnik SpbGU [Application of the method of free associations in empirical sociological research, Bulletin of SpbGU], 12(3), 116-122 (2013). [in Russian]
6. Zalevskaya A.A. Svobodnye asociacii v trekh yazykah. Semanticheskaya struktura slova: psiholingvisticheskie issledovaniya [Free associations in three languages. Semantic structure of the word: psycholinguistic studies] (Moskva, 1971, 178-194 s.) [Moscow, 1971, 178-194 p.]. [in Russian]
7. Kopylenko M.M. Sochetaemost' leksem v russkom yazyke [Compatibility of lexemes in Russian] (Moskva: Prosveshchenie, 1973, 246 s.) [Moscow: Education, 1973, 246 p.]. [in Russian]
8. Dmitryuk N.V. Kazahsko-russkij asociativnyj slovar' [Kazakh-Russian associative dictionary] (SHymkent-Moskva, 1978, 246 s.) [Shymkent-Moscow, 1978, 246 p.]. [in Russian]
9. Gizdatov G.G. Kognitivnye modeli v rechevoj deyatel'nosti [Cognitive models in speech activity] (Almaty, 1997, 176 s.). [in Russian]
10. Dmitryuk N.V., Sandybaeva N.A. Asociativnye issledovaniya v kazahstane: sovetskij i sovremennyy period [Associative studies in Kazakhstan: Soviet and modern period]. [Electronic resource] – URL: <https://engime.org/associativnie-issledovaniya-v-kazahstane-sovetskij-i-sovremenn.html> (Accessed: 15.01.2023). [in Russian]

11. Pautova L.A. Associativnyj eksperiment: opyt sociologicheskogo primeneni, Sociologiya [Associative experiment: the experience of sociological application, Sociology], 4(24), 149-168 (2007). [in Russian]

12. Goroshko E.I. YAzykovoje soznanie: gendernaya paradigma [Language consciousness: a gender paradigm] (Sankt-Peterburg: Aleteja, 2006, 329 s.) [St. Petersburg: Aletheia, 2006, 329 p.]. [in Russian]

Information about authors:

Dauletkeldyyeva A.A. – Master of Humanities, English Teacher, “Kosshy Municipal Gymnasium School of Kosshy Municipal Education Department of Akmola Region Education Department” MSI, Lesnaya Polyana microdistrict, Kosshy, Kazakhstan.

Даулеткелдыева А.А. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, ағылшын тілі пәні мұғалімі, «Ақмола облысы білім басқармасының Қосшы қаласы бойынша білім бөлімі Қосшы қаласының мектеп-гимназиясы» КММ, Лесная поляна шағын ауданы, Қосшы, Қазақстан.

И. Фруммин¹, О.А. Шебалина²

¹Constructor University, Бремен, Германия

²Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Караганда, Казахстан
(E-mail: ifrumin@constructor.university, sch.olga_enu@mail.ru)

Удовлетворенность образовательной средой как ключевой индикатор эффективности и качества образовательных услуг

Аннотация. В условиях трансформации казахстанского общества и растущих глобальных вызовов обеспечение повышения доходов и уровня жизни населения нашей страны является одной из приоритетных задач развития государства. При этом одной из уязвимых категорий становится молодежь, для которой остро стоят вопросы получения качественного образования как фактора востребованности на рынке труда и получения стабильного дохода. В этих условиях важной является оценка соответствия потребностей и ожиданий молодежи от получаемых образовательных услуг сложившейся ситуации в данной сфере. В статье рассматривается удовлетворенность образовательной средой организаций технического и профессионального и высшего образования как субъективный показатель качества образования, проводится сравнение с объективными статистическими данными. Исследование выявляет структуру значимых критериев образовательной среды, опираясь на международный опыт. Выделено пять объективных показателей, включая оценку физических условий, уровня оснащенности компьютерной техникой, возможности развития дополнительных навыков, климата и культуры организации образования, уровня поддержки студенческой молодежи. Приведены значимые результаты социологического опроса студенческой молодежи в разрезе регионов и уровней образования с учетом сравнения с официальной статистической информацией. Полученные результаты направлены на идентификацию проблемных зон и разработку мер по снижению уровня неудовлетворенности образовательной средой.

Ключевые слова: удовлетворенность образовательной средой, критерии удовлетворенности, профессиональное образование, уровень жизни, качество образования, молодежь.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-433-449>

Введение

В условиях мировой нестабильности, экономических и политических преобразований в Казахстане появляется множество новых вызовов, связанных с устойчивым развитием нашей страны, внутренней стабильностью и укреплением гражданского общества. При этом наиболее важные задачи возникают перед национальной системой подготовки специалистов. В своем послании народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» 16 марта 2022 года Глава государства Касым-Жомарт Токаев отметил, что «курс на построение Нового Казахстана направлен на изменение парадигмы развития страны, в Новом Казахстане нам необходимо решительно противостоять невежеству и архаике, радикализму и иждивенчеству, культуре потребления и коррупции и создать максимально благоприятные условия для самореализации каждого гражданина» [1].

На сегодняшний день актуальной проблемой в стране остаются вопросы социального неравенства, уровня социальных выплат, уровень компетенций и образования населения. Программа реализации глобальных целей, направленных на ликвидацию бедности, неравенства, экологическую безопасность и обеспечение благополучия для населения Казахстана, включает семнадцать ключевых направлений до 2030 года, одним из которых является качественное образование.

Реализация задач в рамках данной цели направлена на рост числа взрослого населения, обладающего компетенциями, востребованными на рынке труда и позволяющими заниматься предпринимательской деятельностью [2]. Для обеспечения доступного и качественного образования в Казахстане к 2030 году запланировано ликвидировать гендерное неравенство в сфере образования; кроме того планируется развитие цифровых навыков населения в возрасте от 6 до 74 лет; обеспечение равного доступа ко всем уровням образования и получению рабочей квалификации для уязвимых групп населения, включая лиц с особыми образовательными потребностями [3].

В странах с высоким уровнем дохода признается, что доступ к высшему образованию в значительной степени ориентирован на учащихся из семей с более высоким уровнем дохода, поскольку неблагоприятное социально-экономическое положение в раннем детстве, отсутствие ранних инвестиций в развитие когнитивных и некогнитивных навыков детей оказывает долгосрочное негативное воздействие на академические результаты [4]. В качестве одного из наиболее доступных социальных лифтов образование призвано снизить социальное неравенство, обеспечивая предотвращение бедности населения из поколения в поколение и возможность вертикальной социальной мобильности.

Казахстан активно развивает свою систему технического и профессионального и высшего образования [5]. Так, реализация Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы предусматривала помимо развития и финансирования предпринимательства профессиональное обучение и переподготовку безработных граждан, в том числе имеющих низкую квалификацию [6]. Проект «Бесплатное техническое и профессиональное образование для всех» с 2017 года позволил более 300 тыс. молодым людям, включая молодежь из социально-уязвимых категорий, получить первую рабочую специальность бесплатно. Реализуются проекты «Жас маман» и «Мәңгілік ел жастары-индустрияға!».

В сфере высшего образования для повышения доступности высшего и послевузовского образования за последние три года значительно увеличилось количество грантов высшего и послевузовского образования. Для обеспечения доступа в вузы для лиц из социально уязвимых категорий населения действует система квотирования образовательных грантов, финансируемая за счет средств общественного фонда «Қазақстан халқына». Реализация Государственной образовательной накопительной системы обеспечивает накопление финансовых средств для оплаты расходов на образование в Казахстане и за рубежом. В дальнейшем планируется присуждение образовательных грантов на основе уровня учебных достижений и социальной категории абитуриентов [7].

Однако, несмотря на предпринимаемые усилия и меры поддержки, в Индексе глобальной конкурентоспособности 2019 Казахстан по индикатору «Навыки выпускников» занял 95 место из 141. При этом результаты РІААС показали недостаточный уровень развития компетенций в рамках системы высшего образования по сравнению со странами ОЭСР [8]. Согласно информации Всемирной базы данных о неравенстве в образовании (WIDE) за 2020 год, в Казахстане имеют законченное высшее образование только 15% представителей населения с наименьшими доходами, в то время как этот показатель для казахстанцев с высокими доходами равен 72% [9]. По данным Бюро ЮНЕСКО в Алматы за 2021 г. для нашего региона характерны различия по гендерному признаку при получении образования в области STEM – в Казахстане доля женщин, получивших высшее образование в областях науки, технологии, инженерии и математики, составляет не более 30% [10].

Таким образом, современное образование находится на перекрестке многочисленных трансформаций, вызванных глобализацией, технологическим прогрессом и социальными изменениями. В этом контексте вопрос удовлетворенности студентов образовательной средой приобретает особую значимость.

Постановка задачи и цели исследования. Анализ основных конструктов

Удовлетворенность студентов – это не просто мера их благополучия или субъективного ощущения комфорта. Это также ключевой индикатор эффективности и качества образовательных услуг. Удовлетворенные студенты более вероятно проявляют активность, участвуют в учебном процессе и достигают лучших академических результатов. Вместе с тем, удовлетворенность студентов может способствовать их удержанию в вузе и успешному завершению обучения.

Настоящее исследование призвано выявить уровень удовлетворенности студентов колледжей и вузов Казахстана образовательной средой, а также сравнить этот уровень с объективными показателями развития образовательной среды. Результаты исследования могут послужить основой для разработки рекомендаций по улучшению образовательной среды и повышению удовлетворенности студентов, что, в свою очередь, приведет к улучшению качества образования в целом.

Прежде чем мы начнем анализировать удовлетворенность студентов в контексте образовательной среды, важно точно определить, что мы подразумеваем под этими ключевыми понятиями.

Образовательная среда – это широкий термин, который охватывает различные аспекты образовательного процесса.

Согласно Дж. Манниену, образовательная среда включает в себя такие элементы, как физические характеристики; подходы к обучению и преподаванию; социальные аспекты и сотрудничество, поддерживающие обучение; технологии и места обучения за пределами кампуса, включая стажировки и различные практики на местах [11]. Т. Валтонен, проводя обзор исследований образовательной среды, предлагает включать в данное понятие физические пространства, информационные и коммуникационные технологии, поддерживающие преподавание и обучение в высшем образовании, а также педагогические технологии [12]. По мнению С.В. Тарасова, образовательная среда, являясь подсистемой социокультурной среды, также включает в себя символическое пространство (государственные символы, традиции), а также коммуникационно-организационный компонент, подразумевающий распределение статусов и ролей субъектов, их особенности, стили коммуникации и организационно-управленческие условия [13].

Таким образом, включая в себя физические, социальные и психологические аспекты обучения, образовательная среда оказывает значительное влияние на качество обучения и учебные результаты. Компоненты образовательной среды включают, но не ограничиваются следующими элементами:

- физические условия (здания, аудиторный фонд, обеспеченность учебной и учебно-методической литературой и лабораторным оборудованием, наличие пространства для общения и отдыха) [14,15,16];
- оборудование и технологии (компьютеры, программное обеспечение, образовательные ресурсы) [17];
- педагогический подход и стиль преподавания [18];
- климат и культура вуза (взаимоотношения между студентами, студентами и преподавателями, наличие или отсутствие дискриминации и т.д.) [19,20];
- поддержка и ресурсы для студентов (наставничество, карьерные службы, психологическая поддержка и т.д.) [21].

Удовлетворенность студентов обычно определяется как степень, в которой образовательная среда и обучающиеся условия соответствуют ожиданиям и потребностям

студентов [22]. Удовлетворенность может быть оценена по многим параметрам, включая качество преподавания, доступность ресурсов для обучения, поддержку со стороны университета или колледжа, общую атмосферу на кампусе, возможности для личностного развития и карьеры, менеджмент и устойчивость бренда организации образования [23,24]. Исследования удовлетворенности студентов также могут быть связаны с оценкой преподавательского состава, включая исследовательские навыки и педагогические качества [25,26].

Уровень удовлетворенности студентов не просто отражает их текущие чувства или впечатления; это также может быть предиктором их будущего успеха, удержания в вузе и вовлеченности в учебный процесс [27].

Оценка удовлетворенности студентов помогает образовательным учреждениям выявить сильные и слабые стороны своей образовательной среды, обнаружить проблемы и потребности студентов и разработать эффективные стратегии их решения. Удовлетворенность студентов также может служить важным критерием для оценки качества образования в контексте внутреннего и внешнего аудита, аккредитации и ранжирования вузов [28].

В этом контексте образовательная среда и удовлетворенность студентов взаимосвязаны. Качественная, стимулирующая и поддерживающая образовательная среда способствует удовлетворенности студентов, в то время как удовлетворенные студенты, в свою очередь, более вовлечены в учебный процесс, более продуктивны и добиваются лучших результатов.

Объективные показатели развития образовательной среды колледжей и вузов

В последние годы Казахстан предпринял активные шаги по модернизации и улучшению образовательной среды в колледжах и вузах страны. Эти усилия отражены в объективных показателях, свидетельствующих о значительном прогрессе.

Во-первых, инфраструктура образовательных учреждений Казахстана заметно модернизировалась. Многие вузы и колледжи прошли капитальный ремонт или строительно-новозданий. Кроме того, обновлено и расширено техническое оборудование, включая компьютеры, лабораторное оборудование и другие учебные ресурсы. Так, в рамках реализации проекта «Жас маман» для подготовки квалифицированных кадров по востребованным специальностям на рынке труда за период с 2020 по 2021 годы были оснащены современным оборудованием 180 колледжей [5].

Но, несмотря на постепенное развитие материально-технической базы, 48% государственных колледжей используют в учебном процессе морально устаревшее оборудование, не отвечающее современным производственным требованиям. Кроме того, вопрос вовлеченности в обучение лиц с особыми образовательными потребностями также не решен полностью в связи с неготовностью педагогического состава к работе в условиях инклюзивного образования. К проблемным областям до сих пор относится недостаточная обеспеченность иногородних студентов местами в общежитиях.

Существенные различия наблюдаются в обеспечении доступа к библиотекам. Всего в колледжах по состоянию на 2022 год функционировало 740 библиотек, из которых наибольшее количество приходилось на г. Алматы (92 единиц), наименьшее – на Улытаускую область (14 единиц) [29].

Наибольшее количество библиотек вузов, включая филиалы также зафиксировано в городах Астана (15 единиц) и Алматы (38 единиц), по одной библиотеке доступно обучающимся Улытауской, Мангыстауской, Алматинской и Жетысуйской областей. При этом количество экземпляров в библиотечных фондах по городам Астана и Алматы составляет 11 190 тыс. экземпляров и 19 997 тыс. экземпляров, тогда как для Улытауской и Мангыстауской областей этот показатель не достигает 400 тыс. экземпляров [30].

Следует отметить значительные усилия государства по повышению уровня профессионализма преподавателей. При этом особое внимание уделено повышению квалификации педагогов, в том числе за счет международного сотрудничества [31].

В техническом и профессиональном образовании от общего количества педагогов 37,6 % составляют педагоги специальных дисциплин, 22 % – общеобразовательных дисциплин, 12,4 % – мастеров производственного обучения. В колледжах от общего количества педагогов 8,5 % составляют молодые педагоги до 25 лет [5].

В системе высшего образования наблюдается значительная феминизация. Так, например, списочная численность основного (штатного) состава преподавателей вузов РК составляет 36,4 тыс. человек, из них женщины составляют более 65%. При этом наибольший уровень преподавателей, имеющих ученую степень или степень PhD, приходится в основном на мужчин в возрасте от 40 до 62 лет (47,6% от общего числа остепенённых мужчин) и женщин 47-57 лет (54,4% от общего числа остепенённых женщин). В то же время данный показатель для преподавателей в возрасте 30-39 лет значительно ниже. В разрезе регионов по уровню остепенённости лидируют г. Астана – 56,9%, г. Алматы – 58,3%. В разрезе республики на эти два мегаполиса приходится 63,5% остепенённых кадров. В то же время доля остепенённости по Карагандинской области составляет 33,4% (от общего числа по республике – 5,3%); низкие показатели зафиксированы в Мангыстауской области – 30,3% (от общего числа по республике – 0,6%). Низкие показатели также наблюдаются по Костанайской и Улытауской областям [30]. Такая ситуация свидетельствует о существующих различиях в уровне профессиональной подготовки профессорско-преподавательского состава в разрезе регионов.

Во-вторых, произошли значительные изменения в области цифровизации образования. Согласно отчетам, количество онлайн-курсов и дистанционных образовательных программ в Казахстане увеличилось, что позволило студентам получать более гибкое и доступное образование, обеспечив доступ к образовательным ресурсам в круглосуточном режиме [32]. При этом внимание уделяется не только разработке и развитию цифровых платформ, обеспечивающих реализацию основных бизнес-процессов организаций образования, но и качеству доступных цифровых образовательных ресурсов, а также уровню сформированности цифровой компетенции обучающихся и преподавателей. Появляется возможность для получения дополнительных навыков в рамках непрерывного образования, массовых открытых онлайн-курсов для населения всех возрастов, а также «Серебряных университетов» – для лиц старшего поколения. Еще одним положительным моментом распространения информационно-коммуникационных технологий является расширение возможностей для лиц с особыми образовательными потребностями за счет обеспечения инклюзивного образования, а также развития индивидуальной образовательной траектории и предоставления необходимых ресурсов обучающимся не только с ограниченными возможностями, связанными с состоянием здоровья, но и связанными с социально-экономическим статусом, гендером, языком обучения.

Лидирующие позиции по количеству компьютерных классов занимают колледжи г. Алматы – 13% от общего количества по республике, второе место занимают г. Астана и Туркестанская область (7%). Наименьшее количество классов приходится на Улытаускую и Северо-Казахстанскую области (2%). При этом по уровню оснащённости компьютерной техникой также лидирует г. Алматы (12%), из которых подключено к сети Интернет – 93%. В Туркестанской области насчитывается 6,7% компьютеров от общего количества, из них к интернету подключено только 80%. Далее расположены г. Астана (6,3%) и Карагандинская область (6,2%), при этом интернет-связь обеспечена для 92% и 98% соответственно. Наименьшее количество компьютеров, имеющих доступ к интернету, имеет Улытауская область (74%, при общей доле оснащённости 1,8% от общего числа компьютеров). Доля интерактивного оборудования колледжей по г. Алматы составляет 13% от общего числа по республике, при этом в Карагандинской области этот показатель равен 7%; наименее низкий процент оснащённости интерактивным оборудованием имеет Улытауская область – 1%.

Анализ материально-технической базы организаций высшего и послевузовского образования на начало 2022-2023 учебного года показывает, что доступ к сети интернет

по республике имеют 93,7% вузов, наименьший показатель в разрезе областей выявлен по Абайской (69,6%) и Северо-Казахстанской областям (58%). При этом наибольшее количество имеющегося интерактивного оборудования зафиксировано в городах Астана и Алматы – 13 304 и 24 621 комплектов соответственно [30].

Еще одним положительным моментом стало введение системы оценки качества образования, которая включает мониторинг удовлетворенности студентов и других участников образовательного процесса. Это позволило получить ценную обратную связь и корректировать действия в соответствии с потребностями студентов.

В-третьих, значительно усилены действия по международной интеграции и сотрудничеству в области высшего образования. В частности, больше вузов Казахстана включено в международные рейтинги, установлены партнерства с зарубежными образовательными учреждениями, и в стране было проведено несколько крупных международных конференций по вопросам образования. В 2023 году 16 казахстанских университетов вошли в QS World University Rankings [33].

Все эти изменения свидетельствуют о динамичном развитии образовательной среды колледжей и вузов Казахстана. Однако для полной картины необходимо также учитывать перцептивные и субъективные аспекты, связанные с восприятием и удовлетворенностью образовательной средой.

Методы исследования

Методом сбора информации выступает массовый опрос (анкетирование) студентов системы технического и профессионального и высшего образования.

В исследовании произведен расчет выборочной совокупности методом стратифицированной многоступенчатой выборки, общий объем выборочной совокупности составил 1526 студентов колледжей (43,7%) и вузов (56,3%) в возрасте от 17 до 35 лет. Определение объема выборки проводилось на основе официальных статистических данных портала stat.gov.kz по состоянию на февраль 2022 года. Территория проведения социологического исследования охватывает города республиканского значения Астана, Алматы, Карагандинскую и Мангыстаускую области. Такой выбор обусловлен, прежде всего, географическим положением изучаемых территорий и существующими различиями в социально-экономическом развитии регионов.

За последние годы появились модели оценки удовлетворенности студентов, включающие различные критерии в зависимости от цели исследования. Так, в модели 2001 года рассматривались ключевые факторы, влияющие на удовлетворенность студентов, связанные с набором и удержанием персонала. Исследование по удовлетворенности студентов университетов Великобритании в 2005 году включало такие факторы, как профессиональная среда, опыт обучения и климат в классе, учебно-методическое обеспечение и стоимость обучения, способы поддержки студентов и коммуникации. В 2015 году различные исследования включали в себя, кроме прочего, оценку перспективы трудоустройства, репутации университета, физической среды, жизни в кампусе и социальной интеграции [34].

Так как целью нашего исследования является именно оценка удовлетворенности студентов образовательной средой, то, опираясь на элементы образовательной среды, выделенные нами ранее, были выбраны следующие критерии:

1. Оценка физических условий: специализированная литература, учебное и лабораторное оборудование, общежития. Данные критерии оказывают непосредственное влияние на организацию учебного процесса, обеспечивая при этом формирование профессиональных компетенций и создание комфортных условий для обучения иногородним студентам.

2. Оценка уровня оснащенности компьютерной техникой – как один из важнейших факторов обеспечения бесперебойного доступа к образовательным ресурсам как организации образования, так и на международном уровне.

3. Оценка возможности развития дополнительных навыков, в том числе в рамках полиязычного обучения, что особенно важно в условиях растущей конкуренции на рынке труда как в нашей стране, так и на международном уровне.

4. Климат и культура организации образования: условия для обучения лиц с особыми образовательными потребностями, площадки для открытого обсуждения проблем молодежи, обеспечивающие коммуникации и обратную связь между студентами, преподавательским составом и администрацией; а также имидж организации, обеспечивающий лояльность студентов и выпускников своей alma mater.

5. Поддержка студенческой молодежи – создание интересной деятельности, способствующей самореализации молодежи, а также система поощрения талантливых студентов, имеющих как учебные и научные достижения, так и успехи в спортивной, творческой и общественной деятельности.

На основании вышеизложенного можно говорить о возможности применения критериев оценивания удовлетворенностью образовательной средой систем технического и профессионального и высшего для проведения анализа и поиске областей, требующих изменений.

Результаты и обсуждение

По итогам оценки образовательной среды организации образования, в которой они обучаются, по таким критериям как: имидж организации образования, учебное и лабораторное оборудование; компьютерная техника; специализированная литература; общежитие; полиязычное обучение; условия для обучения лиц с особыми образовательными потребностями; курсы и тренинги для студентов по развитию дополнительных навыков; площадки для открытого обсуждения проблем обучающихся; система поощрения активной молодежи; создание интересной деятельности, способствующей самореализации молодежи. Оценка проводилась по шкале от: «не удовлетворен» до «удовлетворен полностью». Сравнительная диаграмма оценки образовательной среды по определенным критериям на уровне «удовлетворен полностью» в разрезе регионов представлена на рисунках 1 (бакалавриат) и 2 (колледж).

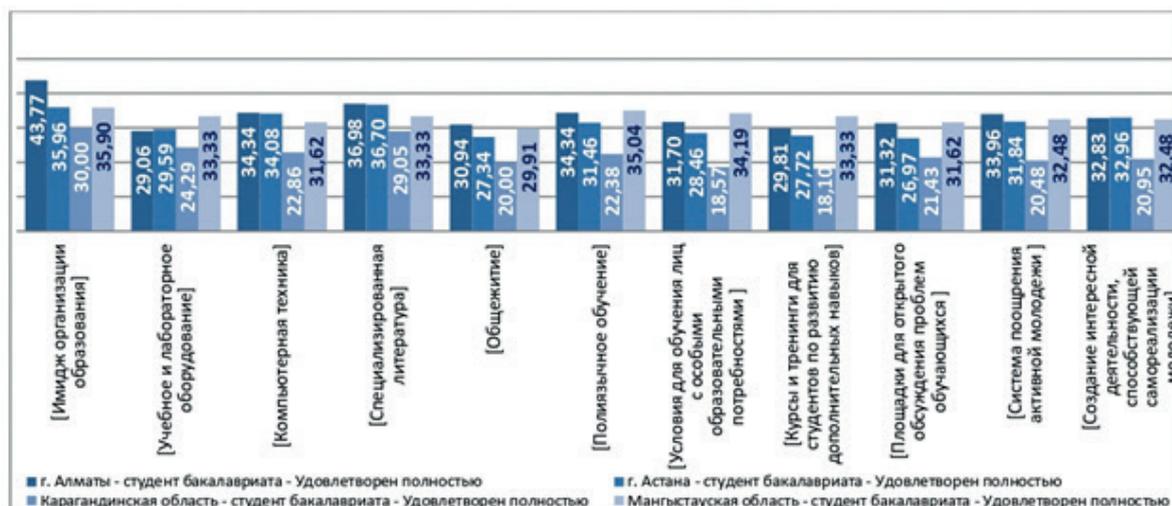

Рисунок 1. Оценка образовательной среды на уровне «Удовлетворен полностью» в разрезе регионов, бакалавриат

Сравнительный анализ по критерию «имидж организации образования» выявил значительное превосходство по г. Алматы, распределение по г. Астана и Мангыстауской области находится на приблизительно одинаковом уровне – 35,96% и 35,90%

соответственно. Процентное значение по Карагандинскому региону по данному критерию находится на последнем месте. Сложившаяся ситуация может быть объяснена тем, что ведущие университеты городов Алматы и Астана занимают лидирующие позиции в национальных и международных рейтингах. В то же время продвижение инженерного образования, сильные позиции Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова и открытие филиала немецкого инженерного института способствует повышению престижности образования в Мангыстауской области.

Вместе с тем распределение процентного соотношения по городам Астана, Алматы, Мангыстауской области по остальным критериям колеблется незначительно. В то же время наблюдаются сниженные показатели по Карагандинской области по сравниваемым позициям, что, вероятно, влияет на оценку имиджа организаций высшего и послевузовского образования в регионе. Наиболее значимый разрыв для Карагандинского региона зафиксирован по критериям «условия для обучения лиц с особыми образовательными потребностями» (18,57% при максимальном значении 34,19%), «курсы и тренинги для студентов по развитию дополнительных навыков» (18,1% при максимальном значении 33,33%).

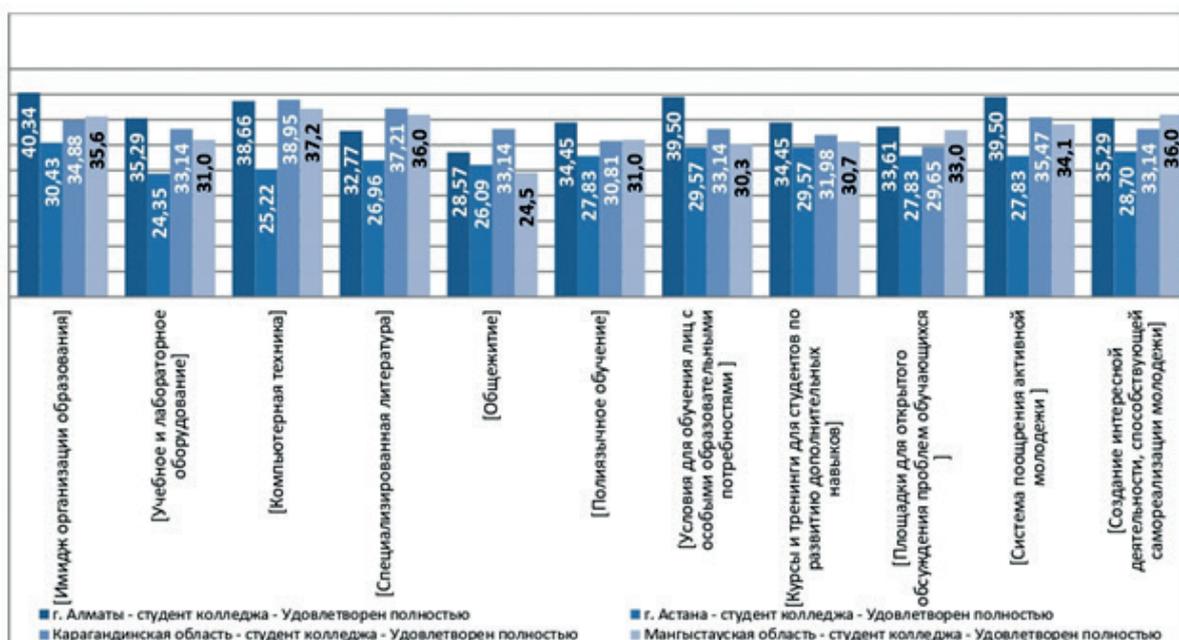

Рисунок 2. Оценка образовательной среды на уровне «Удовлетворен полностью» в разрезе регионов, колледжи

Сравнительный анализ образовательной среды колледжей на уровне «Удовлетворен полностью» выявил лидирующие позиции по г. Алматы по критериям «имидж организации образования» (40,34%), «условия для обучения лиц с особыми образовательными потребностями» (39,50%), а также «система поощрения активной молодежи» (39,50%), незначительно выше позиции мегаполиса по полиязычному обучению (34,45%). По удовлетворенности общежитиями лидирует Карагандинская область (33,14%). Зафиксированы сниженные показатели для г. Астана по критериям «учебное и лабораторное оборудование» (24,35%), компьютерная техника (25,22%), «специализированная литература» (26,96%), «система поощрения активной молодежи» (27,83%). Сложившаяся ситуация частично соответствует официальным данным о материально-техническом обеспечении колледжей.

Для выявления позиций, требующих изменений, нами были выбраны Топ-5 критериев по уровню «не удовлетворен» в разрезе регионов и областей образования. Результаты анализа представлены на рисунках 3-6 в ранжированном виде – от наиболее высоких значений неудовлетворенности к низким.

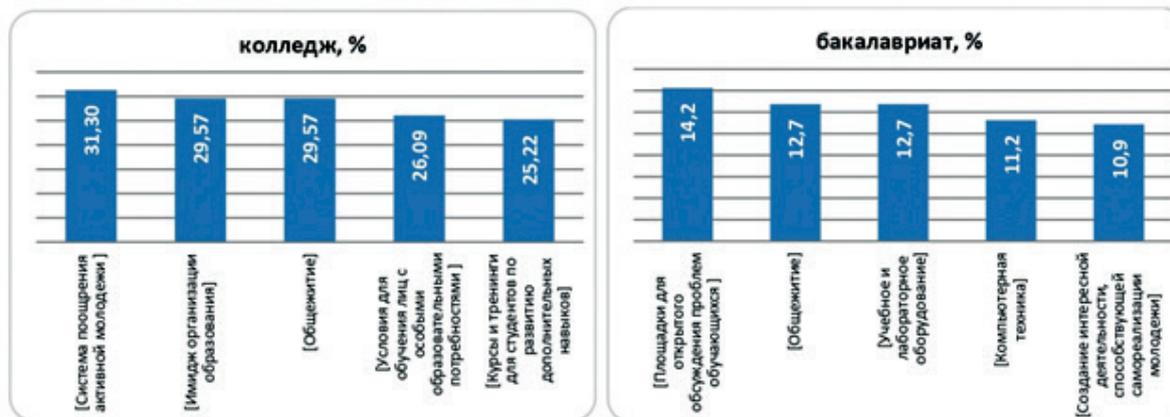

Рисунок 3. Топ-5 критериев, имеющих оценку «Не удовлетворен» по г. Астана в разрезе уровней образования

Сравнительный анализ Топ-5 критериев по уровню «не удовлетворен» показал схожие проблемные зоны в разрезе колледжей и вузов г. Астаны, при этом процент неудовлетворенности по бакалавриату значительно ниже. Так, критерий «общежитие» вошел в обе группы – на третьей позиции для колледжей (29,57%) и на второй для вузов (12,7%). Наивысшие позиции по неудовлетворенности образовательной средой занимают «система поощрения активной молодежи» в колледжах (31,3%) и «площадки для открытого обсуждения проблем молодежи» в университетах. Слабыми местами являются критерии, относящиеся к климату и культуре колледжей, физической среде и обеспеченности компьютерной техникой университетов.

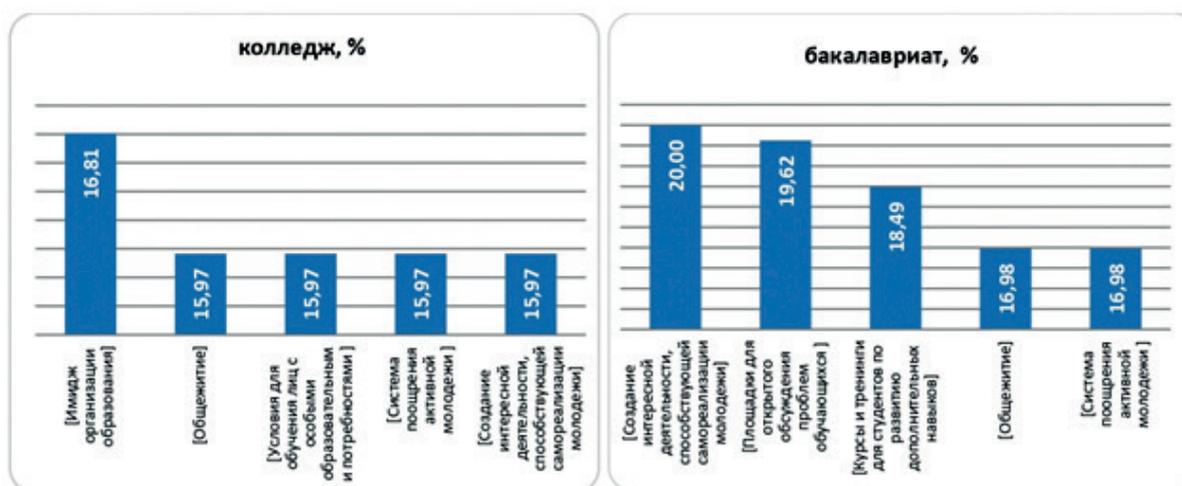

Рисунок 4. Топ-5 критериев, имеющих оценку «Не удовлетворен» по г. Алматы в разрезе уровней образования

По г. Алматы наиболее негативную реакцию у студентов колледжей вызывает имидж организации образования (16,81%), показатели по остальным критериям распределены

равномерно (15,97%). Наибольший процент по уровню неудовлетворенности среди мнений студентов университета имеют критерии поддержки студенческой молодежи, из которых наиболее негативное значение имеет создание интересной деятельности, способствующей самореализации молодежи (20,0%). С незначительным отрывом студенты вузов не удовлетворены площадками для открытого обсуждения проблем обучающихся (19,62%). В Топ-5 отрицательно оцениваемых критериев по обоим уровням образования вошел критерий физической среды – удовлетворённость общежитиями.

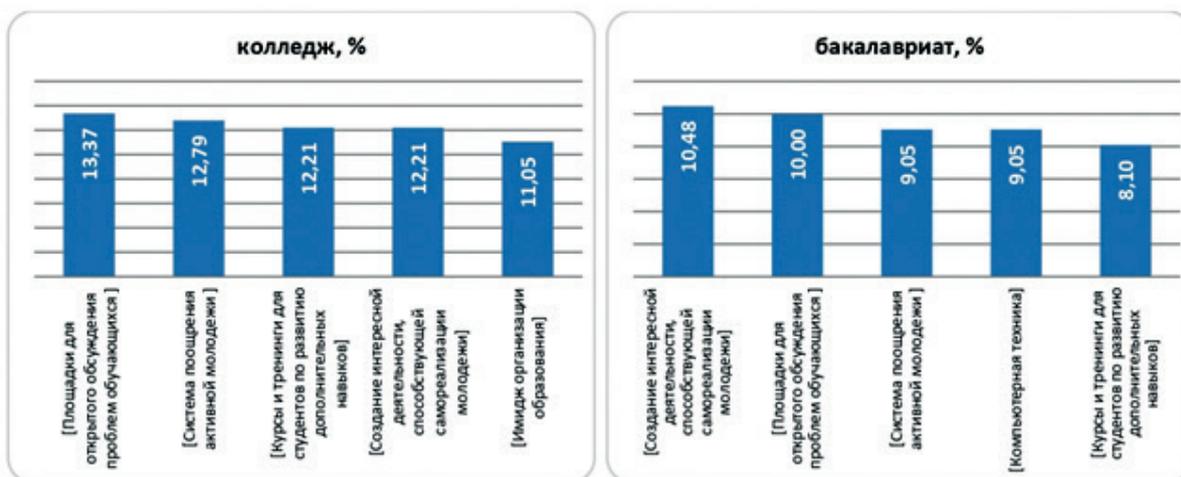

Рисунок 5. Топ-5 критериев, имеющих оценку «Не удовлетворен» по Карагандинской области в разрезе уровней образования

Студенты колледжей Карагандинской области дали наиболее негативную оценку критериям в рамках климата и культуры организации образования, также поддержки студенческой молодежи. Кроме того, отрицательную оценку получили курсы и тренинги по развитию дополнительных навыков. Схожая ситуация наблюдается у студентов бакалавриата. Однако по данному уровню образования также зафиксирована неудовлетворенность по критерию «Компьютерная техника» (9,05%).

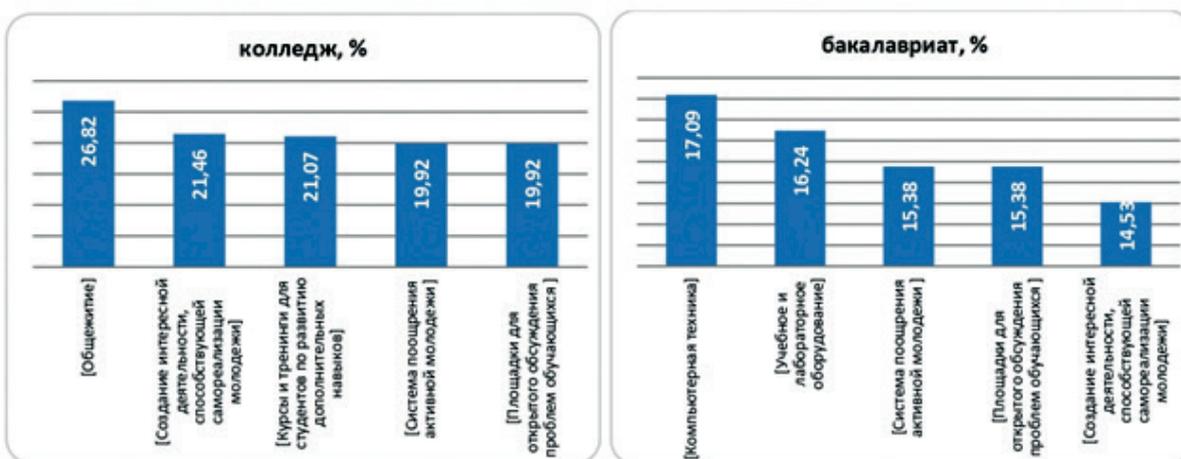

Рисунок 6. Топ-5 критериев, имеющих оценку «Не удовлетворен» по Мангыстауской области в разрезе уровней образования

На первом месте по неудовлетворенности образовательной средой у студентов колледжей Мангыстауской области занимает критерий «общежитие» (26,82%), при этом

отмечается приблизительно одинаковое распределение негативных оценок климата и культуры колледжей, поддержки студенческой молодежи и развитию дополнительных навыков. При этом студенты бакалавриата региона негативно оценивают также физическую среду по оснащенности компьютерной техникой (17,09%) и учебным и лабораторным оборудованием (16,24%). По остальным критериям имеются совпадения по неудовлетворенности образовательной средой колледжей.

Таким образом, проведенный анализ удовлетворенности образовательной средой в разрезе уровней образования и регионов свидетельствует о наличии различий между официальными статистическими данными и субъективной удовлетворенностью студентов колледжей и вузов. По итогам анализа выявление общие для уровней образования проблемные зоны:

1. Колледжи:

- климат и культура организации образования, включая такие критерии, как площадки для открытого обсуждения проблем молодежи и имидж организации;
- система поддержки студенческой молодежи – система поощрения и создание интересной деятельности для самореализации;
- возможность развития дополнительных навыков через курсы и тренинги;
- физическая среда – по критерию «общежитие».

2. Университеты (бакалавриат):

- климат и культура организации образования, включая площадки для открытого обсуждения проблем молодежи;
- система поддержки студенческой молодежи – система поощрения и создание интересной деятельности для самореализации;
- возможность развития дополнительных навыков через курсы и тренинги;
- физическая среда – по критериям «общежитие», «компьютерная техника», «учебное и лабораторное оборудование».

На основании вышеизложенного с целью снижения уровня неудовлетворенности представляется возможным предложить следующие мероприятия по управлению изменениями:

1. Обеспечение обсуждений проблем обучающихся при активном участии студенческого самоуправления, снижение его формальной роли, особенно в системе технического и профессионального образования.
2. Разработка и реализация действующей системы поощрения талантливой молодежи, включая финансирование за счет внебюджетных средств организации образования.
3. Развитие студенческих сообществ колледжей и вузов с целью создания условий для личностной, научной, творческой и спортивной самореализации молодежи.
4. Развитие системы бесплатных курсов и тренингов для обучающихся, либо финансируемых за счет средств организаций образования или имеющих гибкие условия оплаты.
5. Проведение внутреннего анализа по обеспеченности общежитиями и созданию комфортных условия для проживания студентов колледжей и вузов.
6. Проведение внутреннего анализа по использованию учебного и лабораторного оборудования и потребности в его обновлении.
7. Постепенное обновление компьютерной техники в зависимости от контингента обучающихся с обеспечением подключения к сети интернет.

Заключение

За последние годы в Казахстане происходят значительные изменения в системе технического и профессионального и высшего образования. На государственном уровне предпринимаются меры как по совершенствованию образовательной среды колледжей и вузов страны, так и по созданию условий для обеспечения комфортного климата внутри организации образования, реализации внеучебной деятельности студенческой молодежи.

Вместе с тем по результатам опроса зафиксирован ряд слабых мест в разрезе уровней колледжей и вузов по городам Астана, Алматы, Карагандинской и Мангыстауской областям, частично отличающийся от официальных данных. Так, в соответствии с субъективным восприятием обучающихся, уровень удовлетворенности снижен по критериям, относящимся к элементам физической среды, к элементам климата организации образования и поддержки студентов. Существующая потребность в изменениях требует дополнительного внутреннего анализа образовательной среды колледжей и университетов, снижение формальной роли студенческого самоуправления и активизации деятельности сообществ различной направленности, с обеспечением финансирования со стороны организаций образования студенческих инициатив. Данные меры направлены на повышение удовлетворенности образовательной средой колледжей и университетов как фактора увеличения привлекательности профессионального образования всех уровней и обеспечения качества образовательных услуг.

Финансирование. Настоящее исследование выполнено в рамках проекта «Социальная модернизация Нового Казахстана: повышение уровня жизни и формирование оптимальной социальной политики для социально-уязвимого населения» АР14869561, финансируемого Комитетом науки МНВО РК.

Список литературы

1. «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации». Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953/> (дата обращения: 17.05.2023).
2. Цели устойчивого развития. [Электронный ресурс] – URL: <https://egov.kz/cms/ru/zur/> (дата обращения: 17.05.2023).
3. Обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для всех. [Электронный ресурс] – URL: <https://kazstat.github.io/sdg-site-kazstat/ru/4/> (дата обращения: 17.05.2023).
4. Ilie S., Rose P., Vignoles A., Understanding higher education access: Inequalities and early learning in low and lower-middle-income countries // British Educational Research Journal. – 2021. – Vol. 47. – P. 1237-1258. DOI: <https://doi.org/10.1002/berj.3723>.
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 249 «Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023-2029 годы». [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249/> (дата обращения: 17.05.2023).
6. Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2018 года № 746 «Об утверждении Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы "Еңбек"». [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746/> (дата обращения: 18.05.2023).
7. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248 «Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы». [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248/> (дата обращения: 18.05.2023).
8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 941 «Об утверждении Концепции развития образования Республики Казахстан на 2022-2026 годы». [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941/> (дата обращения: 21.05.2023).
9. World Education Inequality Database (WIDE). [Электронный ресурс] – URL: <https://www.education-inequalities.org/countries/kazakhstan> (дата обращения: 02.07.2023).
10. Аналитическая записка: Высшее образование в Центральной Азии. [Электронный ресурс] – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377911_rus/ (дата обращения: 17.05.2023).
11. Manninen J. Environments that Support Learning: an Introduction to the Learning Environments Approach. – Helsinki: Finnish National Board of Education, 2007. – 143 p.

12. Valtonen T., Leppänen U., Huypää M. et al. Learning environments preferred by university students: a shift toward informal and flexible learning environments // *Learning Environment Research*. – 2021. – Vol. 24. – P. 371-388. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10984-020-09339-6>.
13. Тарасов С.В. Образовательная среда: понятие, структура, типология // *Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина*. – 2011. – № 3. – С. 133-138.
14. Clarke H. *Building Education: The Role of the Physical Environment in Enhancing Teaching and Research. Issues in Practice*. – Institute of Education, London, 2002. – 49 p.
15. Edwards R., Clarke J. Flexible learning, spatiality and identity // *Studies in Continuing Education*. – 2002. – Vol. 24. – P.153-165.
16. Cleveland B., Fisher K. The evaluation of physical learning environments: A critical review of the literature // *Learning Environments Research*. – 2014. – Vol. 17. – P. 1-28. DOI: [10.1007/s10984-013-9149-3](https://doi.org/10.1007/s10984-013-9149-3).
17. Radcliffe D. A pedagogy-space-technology (PST) framework for designing and evaluating learning places // *Learning spaces in higher education: Positive outcomes by design (Proceeding of the next generation learning spaces 2008 colloquium)*. – 2008. – P. 11-16.
18. Barr R., Tagg J. From teaching to learning – a new paradigm for undergraduate education // *Higher Education*. – 1995. – Vol. 27(6). – P. 13-26. DOI: [10.1080/00091383.1995.10544672](https://doi.org/10.1080/00091383.1995.10544672).
19. Aldridge J., Fraser B., Bell L., Dorman J. Using a new learning environment questionnaire for reflection in teacher action research // *Journal of Science Teacher Education*. – 2012. – Vol. 23. – P. 259-290.
20. Hurtado S., Milem J., Clayton-Pedersen A., Allen W. *Enacting Diverse Learning Environments: Improving the Climate for Racial/Ethnic Diversity in Higher Education* // *ASHE-ERIC Higher Education Report*. – 1999. – Vol. 26, No. 8. – P. 1-140.
21. Johnson Ch., Gitay R., Abdel-Salam G.A., BenSaid A., Ismail R., Al-Tameemi R., Romanowski M., Al Fakih B., Al Hazaa Kh. Student support in higher education: campus service utilization, impact, and challenges // *Heliyon*. – 2022. – Vol. 8, Issue 12. – P. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12559>.
22. Sitanggang N., Luthan P.L.A., Hamid K.A. (2021). Relationship between Total Personal Quality, Service Quality and Student Satisfaction on Higher Education System // *International Journal of Instruction*. – 2021. – Vol. 14(4). – P. 357-372. DOI: <https://doi.org/10.29333/iji.2021.14421a>.
23. Palacio A., Meneses G., Pérez P. The configuration of the university image and its relationship with the satisfaction of students // *Journal of Educational Administration*. – 2002. – Vol. 40 (5). – P. 486-505.
24. Venkateswarlu P., Malaviya S., Vinay M. Determinants of the Satisfaction of Students Studying in Private Universities-Application of Kano Model // *Theoretical Economics Letters*. – 2020. – Vol. 10. – P. 1-16. DOI: <https://doi.org/10.4236/tel.2020.101001>.
25. Bell A.R., Brooks C. Is there a 'magic link' between research activity, professional teaching qualifications and student satisfaction? // *Higher Education Policy*. – 2019. – Vol. 32 (2). – P. 227-248. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41307-018-0081-0>.
26. Wilkins S., Stephens Balakrishnan M. Assessing student satisfaction in transnational higher education // *International Journal of Educational Management*. – 2013. – Vol. 27, No. 2. – P. 143-156. DOI: <https://doi.org/10.1108/09513541311297568>.
27. Aldridge S., Rowley J. Measuring Customer Satisfaction in Higher Education // *Quality Assurance in Education*. – 1998. – Vol. 6. – P. 197-204. DOI: <https://doi.org/10.1108/09684889810242182>.
28. Mazumder Q.H. Student Satisfaction in Private and Public Universities in Bangladesh // *International Journal of Evaluation and Research in Education*. – 2013. – Vol. 2. – P. 78-84. DOI: <https://doi.org/10.11591/ijere.v2i2.2060>.
29. Основные характеристики материально-технической базы технического и профессионального, послесреднего образования в Республике Казахстан. 22 серия. [Электронный ресурс] – URL: www.stat.gov.kz (дата обращения: 02.07.2023).
30. Основные показатели о сети и контингенте высших учебных заведений Республики Казахстан на начало 2022/2023 учебного года. Статистика образования. 23 серия. [Электронный ресурс] – URL: www.stat.gov.kz. (дата обращения: 02.07.2023).
31. ООН в Казахстане: годовой отчет 2021. [Электронный ресурс] – URL: <https://kazakhstan.un.org/ru/176526-oon-v-kazakhstane-godovoy-otchet-2021>. (дата обращения: 02.07.2023).
32. Индекс неравенства доступа к качественному среднему образованию. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2022/01/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B0-%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8E.pdf>. (дата обращения: 02.07.2023).

33. Казахстанские вузы в QS World University Rankings 2023. [Электронный ресурс] – URL: <https://epic-kazakhstan.edu.kz/ru/post/162>. (дата обращения: 02.07.2023).

34. Weerasinghe IM S., Lalitha R., Fernando S. Students' Satisfaction in Higher Education Literature Review // American Journal of Educational Research. – 2017. – Vol. 5, No. 5. – P.533-539. DOI: 10.12691/education-5-5-9.

И. Фрумин¹, О.А. Шебалина²

¹Constructor университеті, Бремен, Германия

²Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан

Білім беру қызметтерінің тиімділігі мен сапасының негізгі индикаторы ретінде білім беру ортасына қанағаттану

Аңдатпа. Қазақстандық қоғамның трансформациясы және өсіп келе жатқан жаһандық сын-қатерлер жағдайында біздің ел халқының табысы мен тұрмыс деңгейін арттыруды қамтамасыз ету мемлекетті дамытудың басым міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл ретте осал санаттардың бірі еңбек нарығында сұраныс факторы ретінде сапалы білім алу және тұрақты табыс алу мәселелері жастар үшін өткір тұрған мәселе болып табылады. Бұл жағдайда осы аталған салада қалыптасқан жағдаймен жастардың алатын білім беру қызметтерінен қажеттіліктері мен үміттерінің сәйкестігін бағалау маңызды болып табылады. Мақалада техникалық және кәсіптік және жоғары білім беру ұйымдарының білім беру ортасына қанағаттануы білім беру сапасының субъективті көрсеткіші ретінде қарастырылады, объективті статистикалық мәліметтермен салыстыру жүргізіледі. Зерттеу халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, білім беру ортасының маңызды критерийлерінің құрылымын анықтайды. Физикалық жағдайлары, компьютерлік жабдықталу деңгейін, білім беру ұйымының қосымша дағдылар мен климаты, мәдениетін дамыту мүмкіндігін, студент жастарды қолдау деңгейін бағалауды қоса алғанда жалпы бес объективті көрсеткіш ретінде бөлінді. Ресми статистикалық ақпаратпен салыстыруды ескере отырып, өңірлер мен білім деңгейлері бөлінісінде студент жастардың әлеуметтік сауалнамасының маңызды нәтижелері келтірілген. Алынған нәтижелер проблемалық аймақтарды сәйкестендіруге және білім беру ортасына қанағаттанбау деңгейін төмендету мақсатындағы шараларды әзірлеуге бағытталған.

Түйін сөздер: білім беру ортасына қанағаттану, қанағаттану критерийлері, кәсіптік білім, өмір сүру деңгейі, білім сапасы, жастар.

I. Froumin¹, O.A. Shebalina²

¹Constructor University, Bremen, Germany

²Abylqas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

Satisfaction with the educational environment as a key indicator of the effectiveness and quality of educational services

Abstract. In the context of the transformation of Kazakhstan's society and growing global challenges, ensuring an increase in the income and standard of living of the population of our country is one of the priorities of the state's development. At the same time, one of the vulnerable categories is young people, for whom the issues of obtaining a quality education as a factor of demand in the labor market and obtaining a stable income are acute. In these conditions, it is important to assess the compliance of the needs and expectations of young people from the educational services received with the current situation in this area. The article considers the satisfaction with the learning environment of organizations of vocational and higher education as a subjective indicator of the quality of education and compares it with objective statistical data. The study reveals the structure of significant criteria of the learning environment based on international experience. Five objective indicators are identified, including an assessment of physical conditions, the level of computer equipment, the possibility of developing additional skills, the climate and culture of the organization of education, the level of support for students. The significant results of

the sociological survey of students in the context of regions and levels of education, taking into account the comparison with official statistical information, are presented. The obtained results are aimed at identifying problem areas and developing measures to reduce the level of dissatisfaction with the educational environment.

Keywords: satisfaction with the educational environment, satisfaction criteria, professional education, standard of living, quality of education, youth.

References

1. «Novyj Kazahstan: put' obnovleniya i modernizacii». Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. ["New Kazakhstan: the path of renewal and modernization". State-of-the-Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev]. [Electronic resource] – Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953/> (Accessed: 17.05.2023). [in Russian]
2. Celi ustojchivogo razvitiya [Celi ustojchivogo razvitiya]. [Electronic resource] – Available at: <https://egov.kz/cms/ru/zur/> (Accessed: 17.05.2023). [in Russian]
3. Obespechenie vseohvatnogo i spravedlivogo kachestvennogo obrazovaniya i pooshchrenie vozmozhnosti obucheniya na protyazhenii vsej zhizni dlya vsekh [Ensuring inclusive and equitable quality education and promoting lifelong learning opportunities for all]. [Electronic resource] – Available at: <https://kazstat.github.io/sdg-site-kazstat/ru/4/> (Accessed: 17.05.2023). [in Russian]
4. Ilie S., Rose P., Vignoles A., Understanding higher education access: Inequalities and early learning in low and lower-middle-income countries, *British Educational Research Journal*, 47, 1237-1258 (2021). DOI: <https://doi.org/10.1002/berj.3723>. [in Russian]
5. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 249 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya doshkol'nogo, srednego, tekhnicheskogo i professional'nogo obrazovaniya Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 249 "On approval of the Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029"]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249/> (Accessed: 17.05.2023). [in Russian]
6. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 13 noyabrya 2018 goda № 746 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya produktivnoj zanyatosti i massovogo predprinimatel'stva na 2017 – 2021 gody "Enbek"» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 13, 2018 No. 746 "On approval of the State Program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017-2021 "Enbek"»]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746/> (Accessed: 18.05.2023). [in Russian]
7. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 248 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazahstan na 2023 – 2029 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 248 "On approval of the Concept of Development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029"]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248/> (Accessed: 18.05.2023). [in Russian]
8. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2022 goda № 941 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazahstan na 2022 – 2026 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2022 No. 941 "On approval of the Concept of Education development of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026"]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941/> (Accessed: 21.05.2023). [in Russian]
9. World Education Inequality Database (WIDE). [Electronic resource] – Available at: <https://www.education-inequalities.org/countries/kazahstan> (Accessed: 02.07.2023).
10. Analiticheskaya zapiska: Vysshee obrazovanie v Central'noj Azii [Analytical report: Higher education in Central Asia]. [Electronic resource] – Available at: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377911_rus/ (Accessed: 17.05.2023). [in Russian]
11. Manninen J. *Environments that Support Learning: an Introduction to the Learning Environments Approach* (Helsinki, Finnish National Board of Education, 2007, 143 p.).
12. Valtonen T., Leppänen U., Hyypiä M. et al. Learning environments preferred by university students: a shift toward informal and flexible learning environments, *Learning Environment Research*, 24, 371-388 (2021). DOI: <https://doi.org/10.1007/s10984-020-09339-6>.

%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B0-%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8E.pdf. (Accessed: 02.07.2023). [in Russian]

33. Kazhastanskije vuzy v QS World University Rankings 2023 [Kazakhstani universities in QS World University Rankings 2023]. [Electronic resource] – Available at: <https://enic-kazakhstan.edu.kz/ru/post/162>. (Accessed: 02.07.2023). [in Russian]

34. Weerasinghe IM S., Lalitha R., Fernando S. Students' Satisfaction in Higher Education Literature Review, *American Journal of Educational Research*, 5(5), 533-539 (2017). DOI: 10.12691/education-5-5-9.

Сведения об авторах:

Фрумин И. – доктор педагогических наук, профессор, руководитель Обсерватории инноваций в высшем образовании, научный сотрудник Международной академии образования, Constructor University, Кампусное кольцо, 1, Бремен, Германия.

Шебалина О.А. – научный сотрудник Центра инженерной педагогики Карагандинского технического университета имени Абылкаса Сагинова, пр. Н. Назарбаева, 56, Караганда, Казахстан.

Froumin I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, International Academy of Education, Constructor University, Campus Ring 1, Bremen, Germany.

Shebalina O.A. – Researcher, Center for Engineering Pedagogy, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, 56 N. Nazarbayev Ave., Karaganda, Kazakhstan.

Редактор: **Г.Ж. Менлибекова**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы.
- 2023. - 3(144). - Астана: ЕҰУ. - 450 б.
Шартты 12,5 б.т. Таралымы - 20 дана
Басуға қол қойылды: 16.09.2023

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: bulpedps.enu.kz

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында
берілген: bulpedps.enu.kz

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)